

अथ
श्रीकृष्णवैद्यार्थप्रवासि.
अष्टादशमोऽध्यायः

ਖੁਦੀਨ.

‘सन्धी अने प्रसिद्ध,
‘आधवत्सल नकुमार’ द्विवेदी.
‘सन्धी-लोहिरा, अठोहवाडा-नदी’ आदि

(કર્મ-ગુહ્ય-રાત્ર્ય-સાહિત્ય-એમાંનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“सुत्यापरेधीमहि” — भागवतम्

पुस्तक 35-24^६ १]

(भाषा)

[ਅੰਤਿਮ—੧੬੧੪.]

विषय अनुक्रमणिका.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय	१
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय	३
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय	४
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय	६
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय	१७
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय	२७

અમદાવાદ—ટંકડોળ યુનિયન પ્રિન્સિપલ પ્રેસ = પત્ની સીમીટિકમાં મોતીવાવ સાગળદા ૧૦ કા. ૧૫.

લ.વ.લ.મ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી વેવાનો રીવાજ છે એનું અમારા સુરા ગ્રાહકોને સ્મરણ હશેજ. જેમનું લવાજમ બાકી રહ્યું હોય તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

૦૧૧૨થાપક.

સુદર્શન આફિસ—નડીઆદ.

શ્ર. નિ. મ. ન. દ્વિવેદી ચાલત.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા

આવૃત્તિ (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય ભવે લંગાણ ગર્થો ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ. મહીલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે કસ્ટોની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ જી.

સિદ્ધાન્તસાર
બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.
બીજી આવૃત્તિ.

મોટા ટાઈપ સરા કાગળ પાકું પુદું. બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ
(કીંમત રૂ ૩-૦-૦)

“(કીંમત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર.

સુદર્શન આફિસ—નડીઆદ.

આધાર—

એક અંગ્રેજી ભાષામાં

અક્ષરોમાં અક્ષરોમાં

સુદર્શન.

ત્રીજી અને પ્રકાશક,
આધારભાગ નવુ વાળું દીવડો.
સુદર્શન-ઓફિસ, સાહિત્ય-સંસ્થા, નાગીઆર.

(કર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય સાહિત્ય-એમનાં સભ્ય અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યપરધીમદિ” — ભાગવતમ્

પુસ્તક ૩૩—અંક ૧.]

(ભાષિક)

[ઓક્ટોબર—૧૯૨૫.]

॥ શાન્તિ-પ્રાર્થન ॥

—:—

સુધરા પૂત.

સદા દેવાધિદેવા, નરગણ નિર્મલો, સૃષ્ટિની સાથ સર્વોત્તમો;
સ્વીકાર્યો પડિને તો, પણ અમલું જનું, અમલતામાં વિવચ્ચો;
જાતાં કાદાં ધટયો, તન મન ધનની, દુષ્ટતા દુઃખ પામે,
હે સંજાને નિર્મલતા, ઘટઘટ પ્રકટી, શાન્તિ દો સર્વ કામે. ૧

ચાહે છે છવવાને, પડિને પડખે, અર્થ પાણી ભરેલી,
કંટાળી કળું જામે, છલ છલકાતા, ચૂપકે દુઃખ રેલી;
આસાનાં પાસમાં આ, ઘડિ ઘડિ રહીને રહીને વિરામે,
હે સંજાને નિર્મલતા, ઘટઘટ પ્રકટી, શાન્તિ દો સર્વ કામે. ૨

છે આ દુઃખોદધિમાં, પ્રતિપળ અમને, ધર્મ નૌકા સુવિધા,
વિધાર્થી અર્થ શાસ્ત્રે, પ્રજામાં પ્રજામાં, ભાગતા એ અભેદા;
હે વિધેશા, વિચારો, ધન જલ ધરિને, સંપ સંસ્કાર જામે,
હે સંજાને નિર્મલતા, ઘટ ઘટ પ્રકટી, શાન્તિ દો સર્વ કામે. ૩

પ્રાન્તે પ્રાન્તે પ્રસારે, નિયત ગુરુ કલા, મંદિરોને રચાવે,
સર્વે વિદ્યા વધારી, વિવિધ કૃતિ તણા, ઉદ્યમે આરબાવે;
સાતિનાં મંડલોના પ્રતિનિધિ તરણે, ઉદ્યમે ગામ ગામે,
હે સદાને નિયંતા, ઘટ ઘટ પ્રકટી, શાન્તિ દો સર્વ કામે. ૪

આવો આવો વહે બાં, હુનર ભવનમાં, ગૌર પંડ્યા પગારી,
લક્ષ્મીથી ઉન્નતિ છે, સકળ ભરતમાં, ભુમિને આ તમારી;
આવો યન્ત્રો તમારાં, કરો કરો વિરમે, ને પ્રયોગો સુધામે,
હે સદાને નિયંતા, ઘટઘટ પ્રકટી, શાન્તિ દો મર્વ કામે. ૫

આ સર્વે વસ્તુ અગ્ને, તમ તર્ણો ગર્ભોને, શીખવા વાસ કીજે,
ચોપામે ખાગ કીવો, વસતિ ગૃહ રચું મૌખ્ય અભ્યાસ લીજે;
સર્વે આયે જગોને, ધવલ મુખ મને, ધારિયો છે રત્નધામે,
હે સદા ને નિયંતા, ઘટ ઘટ પ્રકટી, શાન્તિ દો સર્વ કામે. ૬

સ પે સપતિ પામે, જગતર્ણો બધી, જાતમાં સંપ વાધી,
વિશ્વેશા વિશ્વ કર્મે, તપ નવ નડતાં, સર્વે સ્વાતંત્ર્ય, સંધિ;
વિદ્યા વિદ્યાસભાથી, વગર નડતરે, દો પ્રાન્તનેજ પદાગે,
હે સદાને નિયંતા, ઘટઘટ પ્રકટી શાન્તિ દો સર્વ કામે. ૭

હે દેવા દિવ્ય વિદ્યા, મુસલમાન અને, પારસીને ઇસાઇ,
સર્વેમાં સારી રીતે, અવિરત વરસાવો, અમી આર્ય બાઇ,
મુળા મદ્રાસ પુરી, ઓંનગર કલકત્તા સમાં હામ હામે,
હે સદા ને નિયંતા, ઘટઘટ પ્રકટી, શાન્તિ દો સર્વ કામે. ૮

વિદ્યાનાં મંદિરોમાં, હજિ મજિ સરવે, જંધુ બાવે બહુલ,
લક્ષ્મી સેવા સન્નતાં, વિવિધ રિયતિ મટી, શાન્તિનાં સાંખ્યા થાય;
એ ઇચ્છા હે નિયંતા, બન્નનથી સન્નવી, પ્રેરજો સો મુકામે,
હે સદા ને નિયંતા, ઘટઘટ પ્રકટી, શાન્તિ દો સર્વ કામે. ૯

વ્યાપો વિશે વિનંતિ, લઘુ લઘુ નગરે, ઉર્મિ વિદ્યા કલાની,
વિદ્યાને પાય ચાલો, પ્રશ્ન તુજ કૃપ્યા, પૃથ્વી આ પાંગળાની;
કીધાં મોટાં પ્રયત્નો, લઘુ શ્રમ જય દો, હે પ્રશ્ન સૌ પ્રશ્નમે,
હે સદાને નિયંતા, ઘટઘટ પ્રકટી, શાન્તિ દો સર્વ કામે. ૧૦

મહંત.

॥ એક પંખીનું સ્વર્ગોદ્ધયન ॥

—X—

અરેરે આ હવે રોતાં અટકતા ના હૃદય ભાવો,
ધડી બે બાન બેબાને જતાં દિલનો ઝરો છૂટ્યો !
અચાનક એ મળ્યું દિલને, અચાનક મહોબતે યદ્ય, ને
અચાનક પંખી ઉડ્યું એ અનપખ ધામ જવાને !

અહો નિર્દોષ બોલું એ, નિખાલસ પ્રેમ શૂંકું દુઝે,
સરસ, પ્રેમાળ હૈયું એ, સદા દસતું વદન એ એ :
હવે તે શું ગયું આજે ? અરેરે ના મનાયે એ !
અરે ! છાજે ન વા તો થે ન આંખુ આજ યોગે છે !

અહો હો ! પ્રેમી પંખી તહે મહોબત વિશ્વથી કાઢી,
અનાપસે મગર તુંને મહોબત સ્વર્ગથી લાધી !

બસે બેહિસ્તમાં જા તું, સિધાકત એ તહને માતું,
નૈગર, મુદ્દલેસ આંખુ આ વહે : તે કેમ ના રોકું ?

મહોબત આંહીની જૂહી રહે જ્યાં મિટ્ટીમાં : મિટ્ટી !
મહોબત આંહીની ખાસ રહે છે ચરમ જ્યાં ચાખી !

મજા લેતાં શરાખીમાં વળી, મહેમાની છે દૂંદી :
અમર આશા ધરી બાવિ જુદામ છે સહેવાની !

તમે છે દિલ ને રથાને અને જ્યાં જામતું તાને,
ઉડી એ સર્વ જાતું ! ને શરાખીનું કુદે જામે !

સહુ એ રાહમાં છે, તો બસે હો મુદ્દતો દૂંદી !
પિછાની કાપદો, ચાહુ અમર શાન્તિ તહને પંખી !

મગર, પંખી ! મુછું છું, કે જશે તું ફરે કં આલી—
ખતમ તુજ પેકે તે પહેલાં યશે મુસાફિરી મ્હારી !

૫-૫-૧૯૧૧.

કુજ.

સાફ્વલોન.

(અનુમેધાન મનાંકથી.)

અનુકૃત્-૭૬.

- ૪૨ એકના ખાલ જ્યાં ધસા, અન્યની પાસ વૈ પડે;
એકે એક કને જાતાં, ધમ્મ ધસા થઇ પડે,
- ૪૩ ફેલાયી પછુ નાં જાએ, (ને) માનમાં મમ્મે નહીં,
ચતુઃ વાણીએતો, ફેલે અન્ય જની પડી,
- ૪૪ ફેલાયી એકમાં જ્યાં, બેડ જુદાં વધી ગન,
મોટા હોય મદા ગાની, તોએ તે જાળના નહીં,
- ૪૫ ફેલે અન્ય જની પોતે, મથાવે મુદ્ધ માનવી,
ત્યારે આ આ તબી જાતિ, બાકી કે ગમની નથી,
- ૪૬ વાપુ જ્યાં જાય ત્યાં લેને, અવમાના મતિ થની;
તોય તે એ ત્રિચારાએ, જગએ લેખન્યુ નથી,
- ૪૭ બાળે કાષ્ઠ રથને લેતી, જો આવી ગતિ થાય તો;
સર્વથા ફર તે રહેતો, પાકો ત્યા રીઝ જાય તો,
- ૪૮ પત્ર આનો જાણીએના, નહાના નાજુક દમનના;
ખાતા એ જાળના ગોડા, ધસામા પત્ર છે મદ્દ

માર્ગેલ વિદીગિત-વૃત્ત.

- ૪૯ આનુ મુદ્દર ગિય કાષ્ઠ નરને લેવા મને મામકુ,
તો તે મુ મનમાં ત્રિચાર કરશે ને ધાગશે મિત્ર થા. !
જેના મન તરંગ એક મરખા દમ્મેલ રહેવા નથી,
જેની રચીત-તોય ગતિ રહિએ દોડેલ આવી મનિ.

તોટક-વૃત્ત.

- ૫૦ વિજયો તખ્તે એજ મનિ દિસતી,
મપલા અદીયી-તદીયી ફરતી.
અમજૂત ફેર-નહીં રોમ મુલે,
જાતાં પડતી-વિજયી રથે.

મત્તગચંદ-છંદ.

૫૧ શુભ તેજતણા અજકાંટ તણી તહીં કોણુ ધરે પરવા જરીએ,
મતિમાન હશે જેન તેહ કથે નહીં કલેશ વિષે કદિ સંચરીએ,
અણુનાણુપણુ કદિ જનવું પડયું, પછી ત્યાં જમ ધાસ નહીં ચરીએ,
કરીએ જ્યમ છેવટ લાજ વધે-ડરીએ નહિ હિમ્મતથી કરીએ.

ઉપજાતિ.

૫૨ લડયાં અહો ! છેવટની લડાઇ,
યાકમાં જણાતાં નથી તહોય કાંઈ;
નથી સમાધાન થતું જરાય,
કહો હવે કોણુથી શાંતિ થાય !

હંદિણી-વૃત્ત.

૫૩ સરવ જન ત્યાં હારી હારી નિરાશ થઇ ગયાં,
સમય વીતતો જે જાતો ત્યાં ઉદાસ થતાં હતાં,
જનન કરવું તે આઠાણે હવે ગમતું નથી;
ફેદન કરવું તે એ અન્તે તદા ગમતું નથી.

અનુષ્ટુભ-છંદ.

૫૪ પયારીમાં પડે ધારા, જ્યાં જોએ તહીં એકલી,
ફેરવી ફેરવી યાડ્યા, સ્થાન કો જડતું નથી.
૫૫ ધરૂમાં માળ બન્ધોમાં, જ્યાં રહેવું સ્થીર છે નહીં,
ખિચારા વનના વાણુ, તહેની ચું ! ગતિ હે ! હરિ ! !

શાદૃલ વિદિહીત-વૃત્ત.

૫૬ બા-એ વાદળીએ અનેક રીતિમાં તેજાન માંડ્યું અતિ,
વાયુએ પણ શાંતિ તેમ જરીએ ધારેલ દીલી નહીં;
આવ્યો છે સદુ સાચના કલહમાં શી રીત છૂટી રહે,
કાધા દંડ પ્રહાર તહોય હજુએ-શાંતિ નહીં પામશે.

વસંત તિલકા વૃત્ત.

૫૭ કોધી બન્ધો અનિશ છેવટ વાણુ બ્યારે,
ને લાલ ઝીંખ્ય કરી બાય ભરીછ ત્યારે;
શો વાદળી સમજ કે નહીં મૃત્યુ આવ્યું,
શ્રીખાઇ દૂર પળવા-દરવાય માંડ્યું.

અનુષ્ટુપ-છંદ.

૫૮ પછીતો વાર ના લાગી, શાંતિ થે ધડી એકમાં,
નિદ્રા વાટ હતી બેતી, (તે) પ્રવેશી છવ માત્રમાં.

દુતવિલંબિત-છંદ.

૫૯ મસ ધસાટ પછી ઉઘ આવતી,
દર્શી પડ્યું વગ શાંતિ વિગે અતિ;
સરવ ચાકી અધાં દિસતાં હતાં,
નવિન પૂરતી ત્યાં કરવાં હતાં.

શાદુલ વિઠીડિત-વૃત્ત.

૬૦ ખેલી નાટકમાં અનેક વિધિધી મંપૂલું ધાતાં પછી,
ખેલાડી વિરથી જતા જ્યમ પછી ને પ્રેક્ષકો દરશથી.
શેનાની જ્યમ યુદ્ધના રમણથી શાંતિ પછી મેળવે,
તેરી રીત અહાં બને નજરમાં-દેખાય એ દષ્ટિએ.

(આપ)

મદરાસ-નાગર.

॥ એક મહાન શક્તિની શોધ ॥

—સન્યસનમંથીમદિ—

નહિ પરંતુ તે બોલાવું જોઈએ પણ નહિ. જે સસ વડે તેનો બોલનાર જાતેજ નારા પામવાનો છે તે એક યથાર્થ બાળત નથી, એમ તેણે દલીલ ચલાવી. આવી દલીલના કોઈ શ્રેષ્ઠપ્રકારના ખંડનની બાજેજ જરૂર છે. જે બોલનાર અને કરનારનો સ્વાર્થજ સત્ય અને સદાચારની ખાતર બધામાં ના આવી પડતો હોય તો ધીજી શાનો અથવા કોનો સ્વાર્થ આમ સપડાવો જોઈએ ? આવાં સર્વ પ્રલોભનોને બલિગ્રજ જાતે સંપૂર્ણ દંડ મન સહિત અને ખુદ્દિ બધાં તથા ઉત્કૃષ્ટ કારણો સહિત પહોંચી વળ્યા હતા. સત્યનો સર્વ પ્રકારનો વિજય થાઓ ! આખરે તેનો જ જય થયો !

એક અત્યંત વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલનાર તાર્કિક અને વિવેચક, જે અત્યંત વનંમાનકાલનું અને અતિભીયણુ નામ, પાંડિસ, પ્રતિભા, ન્યાયશાસ્ત્ર, માનસિક અને નૈતિકતત્ત્વશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મવિદ્યાના એક બંડાર સમાન, આધાર રૂપે મનાવું એક નામ, મહાન અને ઉમદા અગ્રેજી જ્ઞાતિના જે. એસ. મિલ. સત્યને દરિયામાં ધોઈ લી પાડવાના વક્ત્ર જોવું કંઈક લાગે છે, જે કે આમ માત્ર આકસ્મિક જ લખવામાં આવ્યું છે અને આ બાળતના કોઈ ખાસ વિચાર અને ચર્ચાને લેધને આમ લખાયું નથી; આ ઉપરાંત વળી તેમણે પોતાની માન્યતા અથવા અભિપ્રાય તેમાં ઉમેર્યો છે કે બધાએ તત્ત્વવેત્તાઓ અને નીતિશાસ્ત્રીઓ, આને આ પ્રમણેજ્ઞરિયામાં ધોઈ લી કાઢવાની બાળતમાં સંમત છે, જેમ શુકાચાર્ય પણ એક વિચિત્ર અકસ્માતરૂપે, “ આ પ્રમણે વિદ્વાનો કહે છે ” એમ કહીને જ પોતાની દલીલો આગળ ધરતા હતા. છતાંજે સત્યની કીમત અને આંતર પ્રકૃતિ વિષેની મિલની ખુદ્દિ ખરેખર એવી અદ્ભૂત પ્રકારની છે, કે આ વિષય વિષેનાં તેનાં વચ્ચેના આ બાળત સમજવાની તેની શ્રેષ્ઠ પ્રકારની મહત્ત્વશક્તિ દર્શાવી આપે છે. સત્યના સર્વસામર્થ્યની, તેમાં માધ્યસ્થતા અનાવર્ણનની, તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના બાધરૂપ નિયમોના અસ્વીકારની યથાર્થ બાળત શોધી કાઢવામાં તે પણ નિષ્ફલ નિવડ્યો હતો, જે પણ સમાન રીતે અદ્ભૂત પ્રકારનું છે. તે સમયે જ કાર્ય તેના હાથમાં હતું તેમાં તેની સામાન્ય દલીલ ઉપયોગોગિતા વિષેની છે, તેટલા માટે આ ક્ષણે તે એમ ખુશીથી માની લેવાની જૂલમાં પડ્યો, કે અસત્યમાં કોઈ કોઈવાર ઉપયોગિતાની એક પ્રકારની સમાનતા પણ કદાચ નિવડે. જે સત્ય ના હોય તે સાફ ના હોઈ શકે, એટલા સૂત્રને અવલોકવામાં, સમજવામાં, મૂલ્ય કરવામાં તે નિષ્ફલ નિવડ્યો હતો. જે સત્ય નથી તે ઉપયોગી હોઈ શકે નહિ અથવા યથાર્થ રીતે, હમેશાં ઉપયોગી મંભાવિ શકે નહિ; જે સત્ય ના હોય તે સુંદર અને આનંદપ્રદ પણ હોઈ શકે નહિ; તે આમ હોવું પણ જોઈએ નહિ; આ બાળત અન્યથા સંભવિ શકતી નથી; જે આથી ઉલટા પ્રકારનું કંઈ પણ કોઈ કાલે જણાઈ આવે તો, આપણા મરણપર્યંત તેનો ખુલાસો જોળીને આપણે શોધ્યાંજ કરવો જોઈએ ! અસુર અને રાક્ષસરૂપી અસત્યનાં કોઈ કોઈવાર મોહિનીના જેવાં બધાંજે પ્રલોભનો અને આકર્ષણો હોય છે. તેથી એમાં જરા પણ નવાધ નથી કે મિલ જેવી એક વ્યક્તિના હાથમાં તે સમયે ઉપયોગિતાની વકીલાત હોવાથી તેના પાશમાં સપડાયા અને એકવાર પણ પાછા વળીને પાછળ મૂકાયલા સત્યરૂપી ખડકનો વિચાર કર્યા વિના આગળને આગળ, દરને દર ચાલ્યા ગયા; સત્યનો આવા પ્રકારનો ખડક તેમના ઉપયોગિતાવાદ માટે તેમજ પ્રકૃતિનાં અન્ય સર્વ અને અન્ય કોઈ પણ શુભ સિદ્ધાન્તો માટે સમાન રીતે જોઈએ તેટલા પૂરતા આધાર

અને ઉત્પત્તિ સ્થાન મહાન છે કોઇ કોઇવાર અમત્પનો સ્વીકાર કરવાનાં મોહક મિદ્ધાન્તના આમકહેલાભાસથી તથા અસ્વાભાવિકતાથી તેને જોઇએ તેટલી અધિગમ યથા આવી નહિ બ ક કોઇ પ્રકારની અધિરાજ દત્તીજ નહિ મત્પ ઉપર ઝડુમતા છપા માર્ગ, મના અને આક્રમણ માટે તથા આપણા ધારવા પ્રમાણે તેની પણ પ્રતિભાષણ બનેલાસત્યને ગાદીએથી ઉગાડી મૂકીને બ્રહ્મ કરવા માટે, તેની તીવ્ર ન્યામસુદ્ધિ સામે થયા એક આદવાન માટે પણ તેનામા જોઇએ તેટલી અધિરાજ ઉપજ આવી નથી, તેને કોઇ યથા આજ્ઞો નથી તેના સમર્થ અને મોહક વચનો આ પ્રમાણે છે 'આજ અર્થમા એક ઉપયુક્ત વસ્તુ, એક ઉપયોગી વસ્તુના મહાન હોવાને બદલે, એક નુકશાનમય વસ્તુની રાખા મહાન છે અમુક ક્ષણિક ગૂંચવાડાને ઉકેલવાના ઉદ્દેશથી અથવા આપણને વા અન્યને તર્તમા ઉપયોગી થઇ પડે એવો અમુક હેતુ સિદ્ધ કરવાના ઉદ્દેશથી, એમદ અસત્ય, વચનનો ઉચ્ચાર આ પ્રમાણે વાગ્યાર ઉપયોગી થઇ પડશે પન્તુ કેટલા પ્રમાણમા સત્યનાદિતાના નિયમ વિપરીત એક તીવ્ર લાગણીનો આપણા અંતરમા અભ્યાસ થાય છે, એ એક અત્યંત ઉપયોગી બાબત છે અને આવી લાગણીને નિર્મળ બનાવવાની વાત એક અત્યંત નુકશાનમય બાબત સમાન છે તથા આપણુ ચારિત્ર પણ આમતાજ સાવનજીત હોય છે, બીજી મત્પનો એકાદ ધાર્યા વિનાનો ત્યાગ પણ યદવા પ્રમાણમા માનવ વચન ઉપર રાખ્યામા આવતા વિશ્વાસને ધટાડવાના કારણજીત બને છે, આ એકલુ માનવ વચનજીત યથા વર્તન - નકાલના સામાજિક કલ્યાણનું મુખ્ય સાધન હોય એમ જણાતુ નથી, પન્તુ આની અપૂર્ણતાથીજ, સુધારો, મત્પચાર, વિદ્યાન પ્રમાણમા માનવ સુખનો આગ્રાજ જે જે બાબતો ઉપર હોય છે તે સર્વને પાછા હટાવવામા, નામ દર્શ શકાય એરી માઇ પણ એમ બાબત કમતા વધારે બામતો કરવામા આવે જ, અમાગ ધારવા પ્રમાણે આવી એમ હલપારની ઉપયોગિતાવાગા નિયમનો વતમાનકાલિન એક લાભ માટે બગ કરવો એ જતા પણ ઉપયોગિતાની કોટિમા આવી શકતુ નથી, જે મર્જ પોતાની અન્યા મેઝ અન્ય વ્યક્તિની સમવકની ખાતર માનવ જાતનુ ક યાજ લઈ લેતા ખાતર પોતાની મ જ આવે તેમ વર્તે છે તથા તેઓ અન્યોઅન્યના વચનોમા ચોરો અથવા વધાર જેટલો વિશ્વાસ મુકી શકે તેના પ્રમાણમા તેમના ઉપર દુષ્ક વર્ણવે છે તે તેમના અધમાધમ મનુનો બાગ બજવે છે. તથાપિ આવો પવિત્ર હોવા છતાંએ આવા નિયમમા પણ અમુક મંબવિત બાધરૂપ ઉપ-નિયમો પણ સંભવિ શકે છે, જેટલી વાતનો સ્વીકાર બધાએ નીતિચાસીઓ કરે છે, જ્યાર અમુક સત્ય બાબતને છપાવવાથી (દલાત તરીકે અપરાધિ આગમ ખાતમી છપા વવાથી અને બરકર માલિમા પડેતા માનવિ આગમથી ખરામ ખગર છપાવવાથી) અમુક માનવિનું રક્ષણ થતુ હોય (ખામ કરીને પોતાનું નહિ પણ અન્યનું) એક મહાન અને અરોગ પાપમાથી બચાવ થતો હોય અને બધાએ માત્ર નકાર બળ્બાંને જ આમ છપાવી શમાનું હોય ત્યાંએ આવા મુખ્ય દલાતમા આવા બાધરૂપ નિયમનો ઉપયોગ થઇ શકે છે. પ નુ આવો બાધરૂપ નિયમ જરૂર હોય તેની ખાર પોતાનો વિગ્તાર ના વધારે તેટલા માટે તથા સત્યસાદિતા ઉપરના વિશ્વાસને નિર્મળ બનાવવામા યોગ્યમા યોગ્ય અસરકારક થઇ પડે જેટલા સાર આવા નિયમનો સ્વીકાર થવાની અને બની શકે તો તેની દરેક નિમ્ન કરવાની આવશ્યકતા છે અને અન્યને માટે કરી પ્રમાણ નબીનાન અને દલીલ

ચલાવવામાં આવી છે. તેનું સર્વ સામર્થ્ય જોવાની એક પ્રકારની સામાન્ય નિષ્ફલતાના મધ્યમાં પણ સત્યની કીમતનો આવો સર્વ પ્રકારનો સખલ સ્વીકાર કેવી રીતે જણાવવાય છે, એ હજીએ તમારે લક્ષમાં લેવા જેવું છે; તેની હદપારની કીમતનાં એક પ્રકારનાં ઉદ્દેશભાવના, સ્વીકાર અને ચર્ચામાં પણ આવી નિષ્ફલતા કેવી રીતે ડાકીયાં કરી રહી છે, એનું અવલોકન ચલાવવા જેવું છે.

માનવસત્યવાદિતા ઉપરનો વિશ્વાસ નિર્બળ ના બનવો જોઈએ, એ બાબતમાં મી મિલ પ્રશસ્ય પ્રકારે, પૂરતી રીતે અત્યંત આતુર ઇચ્છાવાળા છે. અને સાથે સાથેજ યોગાક્રાંતિ આસ પ્રસંગોમાં અસત્ય અને જુઠ્ઠાના નાના નાના અંશો માટે રજા આપવાના અને કાયદા બંધિવાના વલન વાળા છે. એક બહુ સરસ બાબત ! ખરેખર એક ઉમદા ઇચ્છા ! ભલે, સર્વથી પ્રથમ તો અસત્યના એક અંશથી પણ માનવ સત્યવાદિતા અને સામાન્ય પ્રકારે સત્યવાદિતા ઉપરના વિશ્વાસમાં શી રીતે બ્રહ્મતા અને શેધિલ્ય નહિ સંભવે ? દુધના એક ખાલામાં બલવાન ક્ષારના માત્ર એક ઘિંદુને જલદી નાખવાની તથા દુધને બગડી નહિ જવાની વિનંતિ કરવાની હું તમને બકામથ્થુ કરું છું ! આ દુધની ગમે તો આગળ કરો, ગમે તો તેને આગા કરો, તેના ઉપર જાડુ કરો, મરજીમાં આવે તો તે માટે ખાસ દા-યદાઓ બાંધો !

ખીજું, અમુક ખાસ અસત્યની, અપરાધિ અથવા રોગી અથવા માંદા માનવિ ઉપર જ્યારે તેઓ અસત્ય અને કપટને માનવોને આપવામાં આવેલી ગ્રેહ અને પવિત્ર આચાર-ઓમાં સમાવેશ પામતાં જાય છે ત્યારે કેવી રીતે ધારી અસર થઈ શકવાની હતી ! એમના સ્વભાવનોજ વિચાર કરતાં અસત્ય અને કપટ કોઈ પણ પ્રકારનું ફક્ત ઉપજાવવા માટે શુભજ રહેવાં જોઈએ. પરંતુ સાથે સાથેજ સમાન રીતે, નિયમો અને કાયદાઓ ઘડવાના કાર્યની બાબતને લક્ષમાં લેતાં એ ખૂટાંજ બનવાં જોઈએ. પરંતુ એકજ બાબત હોય અને ના હોય એમ ઉભયે, શુભ અને પ્રકટ એમ ઉભયે ના સંભવિ શકે. ઉપરની પેઢેજ આ દૃષ્ટાંતમાં પણ એક પ્રકારનું પૂર્ણ અને સ્પષ્ટ ખંડન કરવા એથીએ તો એ માત્ર પુનરાવર્તન સમાનજ બનશે; અન્ય રથલે આ સર્વ પ્રથમથીજ કહેવામાં આવ્યું છે બીલકુલ તત્ત્વવેત્તા અને-રાત્ન્યદ્વારી-જેવા મિ. મિલ આવા બાધરૂપ નિયમોની ખરેખર ચચાર્ય વ્યાખ્યા કરવાની અને તેનો સ્વીકાર કરાવવાની આશા રાખે છે ! ખરેખર એક સ્વીકૃત અસત્ય અને શુભ બાબત ! ખાત્રીથી એક અદ્ભૂત પ્રકારનું મિશ્રણ ! એક ઉઘાડી અડકાવેલી ટાટડી !

હવે ધારો કે બંધકર મંદવાડ ભોગવતા વ ની પચારી આગળ બોલાવવામાં આવતી વ્યક્તિ એ છે, અને દૃષ્ટાંત તરીકે ગમે તો વ નાં વહાણો ખંદરમાં સુરક્ષિત આવ્યાં છે અથવા વિનાશ પામ્યાં છે અથવા વ નું એકાદ પ્રિય સંબંધી સારી રીતે છે અથવા મરણ પામ્યું છે, એમ વેતે જણાવવાનું તેને સોંપવામાં આવ્યું છે; આ કમભાગ્ય માનવજાત માટે આપણાથી ધારી રાકાય એવાં ખરાબ ખબરનાં આવાં બે ખાસ સ્વરૂપો સંભવિ શકે, વળી આ બાબત એમ ધારો, કે વહાણો ભાગીને વિનાશ પામ્યાં હતાં અથવા એ નિકટનું સંબંધિ મરણ પામ્યું હતું. અત્રે આપણા તત્ત્વવેત્તા તેમજ આ બનાવની પ્રકૃતિ પણ બિ-

પ્રકારની લાક્ષણિકતાઓ, મોહિનીઓ, આકર્ષણો અને પ્રત્યક્ષબોધી ચેતતા રહેજો. જૂનો, પ્રેતો, પિશાચો, રાક્ષસો, વેતાલો, સર્વે આકારો અને સ્વરૂપોમાં, નાનાં અને મોટાં, આવીને તમારી દૃષ્ટિ સમક્ષ ઉભરાશે અને તમને સત્યના નિત્ય પથ અને માર્ગમાંથી બદલેલા થવાને લગનાવશે. પરંતુ જ્યાં સુધી તમારી મનોદૃષ્ટિ વિજયવતી થતી વર્તે છે અને પહોંચે છે ત્યાં સુધી તમારે જરાપણ ખમવું નહિ, ડગવું નહિ, એમાંથી બદલ ના થવાય માટે હમેશાં ચેતતા રહો. જેમ જેમ તમે મર્વ પદાર્થોમાં, બાળતોમાં, વસ્તુઓમાં અને સજીવોમાં તમારી મનોદૃષ્ટિને સત્યનાં વધારે ને વધારે દર્શન થાય છે, તમારી સરચા અને બંધારણમાં તેનો વધારે ને વધારે સમાવેશ કરતા જાઓ છો તેમ તેમ તમારા બાવિમાં વધારે ને વધારે એકતા, શાન્તિ, વિજય, આનંદ અને શુભનો ઉદય થતો જાય છે તથા નિત્ય મર્વ સત્ય, મોક્ષ અને નિર્વાણના સંસ્કારના હૃદય અને અંતરમાં તમારો વધારે ને વધારે પ્રવેશ થતો જાય છે.

જો અમુક ઉદ્દેશની ખાતર અને અમુક ધારી સીધેસા કલ્યાણ માટે સત્યનો ભોગ આપવામાં આવે તોએ મારા અને ભોગનો નિર્ણય અને નિશ્ચય કરવાનો, સાફ શું છે અને ખોટું શું છે એ જાણવાનો એના વિના આપણું અન્ય કયું અંતિમ વિશ્વાસ રચાત મળવું શકે ?' આ બધીએ છેવી જાણનો જો તેમના આધારણ વજ્ર મમાન-માત્રનો ખડક ખમેડી લેવામાં આવે તો એ બધાએ નિર્મય અને ધર્મ જન્ય એવા જાંઝલાં જેવા, ગતિના દગધાઓ જેવા અને કચ્છ જમિઓ જેવા હોય છે, તેમને માટે કોઈ દંડ, પ્રકારનો આધાર પણ હોતો નથી, તેમજ તેમનું સ્વરૂપ પણ સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત હોતું નથી, તેમને પાદ ટેવવાનું માર્ગ પ્રકારનું સ્થલ પણ રહેતું નથી. જો તેમના ઉભા રહેવાનો આધાર અને જમીન તેમના તળેની ખમેડી લેવામાં આવે તો તેઓ એકદમ પડી જઈને આરપાર ગમડાં, નીચેને નીચે તળાવા વિનાના ગર્તમાં તથા અંત વિનાના એકદમ અને તિમિરમાં ગમડાં દગ્ગે અને બધીએ માનવ જાત બીવકુલ અવિદ્યાની અને પશુની દરામાં આવી પડે; માત્ર તમારા સારા અને ખોટાનું આશ્રય જનને એમ નથી પરંતુ બધીએ અને અન્ય કોઈ પણ જાણનાં, મને તો તે તમારું મારું અને ખોટું હોય, તમારી ઉપયોગિતા અથવા

અને એક ઉદ્ધન વડે ? તેના બાધરૂપ નિયમોનાં બંધનોની તમારી સર્વ પ્રકારની વ્યાખ્યાઓ હોવા છતાંએ માનવ સત્યવાદિતા ઉપરના વિશ્વાસની અનિવાર્ય બ્રહ્મતા અને નિર્બલતા, એક 'ખોટા' ચાલ અને દેવનો પ્રચાર, અને પેરિક્લિસના કહેવા પ્રમાણે ચાલ એ કંઈ "નાની સ્ત્રી બાબત નથી" આવું ચલાવવાનું વિરહ વર્તન, જીહવા અને વાણિના કશ્ચિકાની આવી બ્રહ્મતા, આ સર્વ શું પોતાનાં કડુક્લો મેળવ્યા વિના રહેશે ?

સર્વ બાબતનો વિચાર કરતાં તમારા 'બચંકર મંદવાડને' તમારી 'નિશિત કરેલી હદો' હોતી નથી; તેની કોઈ પ્રકારની નિશિત સીમાઓ સંભવી શકતી નથી તેમજ હોતી પણ નથી. શું આપણે એમ કહી શકીએ, કે એક ડોક્ટરનો અભિપ્રાયજ સત્ય વસ્તુના માપ સમાન બનશે ? પરંતુ ધારો, કે એક બીજો ડોક્ટર જીવ પ્રકારનો મત ધરાવે છે, અથવા તમારું મન અથવા એકાદ પ્રેમી સંબંધિનું મન આ મંદવાડને બચંકર ધારે છે? ત્યારે શું બધા ડોક્ટરો અને બધાં એ સંબંધિઓના એક મતને સત્યના માપ સમાન બનાવી શકશે ? પરંતુ બધાએ ડોક્ટરો ક્યારે એકમતના બનશે ? અહા ! ક્યારે ? સર્વ પ્રકારના સંભવાનુસાર 'બચંકર માંદ માનવિ' એ વડ્યનો વિસ્તારીને અથવા મારી મચડીને 'એક મરતું માનવિ' એવોજ અર્થ લગભગ સમજવવામાં આવશે.

બધીએ બાબતનો વિચાર કરતાં તથા આપણા સર્વ પ્રકારના વાદવિવાદ અને ચર્ચા છતાં એ, બચંકર પ્રકારે ગાંઠો અથવા મરવા પડેલો પુરુષ, તમારી પ્રશંસનીય સત્યવાદિતાનો, બાધરૂપ નિયમોવાળી સત્યવાદિતાનો, તમારા નિયમ રહિત નિયમનો, વિશ્વાસહીન વિશ્વાસનો શોભિયો હોવોજ જોઈએ, તે પોતાનાં બદાલોના અથવા પોતાના સંબંધિના વિનાશ વિષેના તમારા નકારને માનશેજ નહિ. હજુએ આ વિષે તો તે માત્ર શંકાની દશામાં રહેશે. હવે કદાચ એમ પૂછવામાં આવશે, કે વેને માટે પોતાની ચાલ મિથકત અથવા પોતાના મિત્રના વિનાશની ખત્રી કરતાં આવા પ્રકારની રાંકા વધારે નહિ તોએ શું ઉત્તમ પ્રકારની નહિ નિવડે ? પરંતુ આપણે એકપણ પક્ષે કંઈ પણ કલા વિનાનું નહિ રાખવું જોઈએ તેથી, બધાએ પ્રશંગોમાં કંઈ પણ બાબત વિષેની મનની બ્યથ રિયતિ અને દશાની, આ બાબત વિષે મનની શાંતિ પ્રવર્તતી હોય તેના કરતાં આરોગ્ય ઉપર વધારે નુકશાન અને ક્ષયકારક અસર થતી નથી, એની કોણ ખત્રી આખી શરૂ ? પરંતુ હજુએ એમ દલીલ ચલાવવામાં આવે કે જેમાં અનિશ્ચિતતા અને નિશ્ચિતતાનાં આતુષંગિક પરિણામો વિષે પ્રશ્ન ના હોય, પરંતુ દરદીના પ્રથમ આચરોજ સહન કરવા અથવા ધારણ કરવા વિષેના પ્રશ્ન હોય એવો એક પ્રસંગ ઉપજી આવે તો ! સત્યવાદિતામાં બાધરૂપનિયમો વિષે ઝીણા ઝીણા બેદો અને વિવેચનોના શોધ માટે, આસપાસના લોકો તરફથી બોલાતાં વચ્ચોની સત્યતામાં શંકા કરવા માટે, દરદી અત્યંત નિર્બલ દેહ અને મનવાળો બની ગયો હોય, એમ પણ વળી કદાચ વધારામાં દલીલ ચલાવવામાં આવે. પરંતુ દરદી એવી દશામાં આવી પડ્યો છે, કે 'કોઈ પણ પ્રકારનાં સાધન વડે તેને માટે યોડીજ આશા રાખી શકાય એમ છે, ' શું આથી આમ સ્વચાતું નથી ? બાધકારક ઉદ્ધનનો આશ્રય શોધવા માટે તથા વિશ્વમાન્ય નિયમનો, વિશ્વના નિયમનો અંગ કરવા સહ અને આ ઉપરાંત વળી મરવા પડેલા કોઈને અસત્ય અને જૂઠું શ્રવણ કરાવવા માટે, આતો ઘણુંજ જોઈું વળનદાર કારણ ગણાવું જોઈએ.

આવી આવી બાબતોમાં કોઈ પ્રકારની સહાય થઈ શકતી નથી; તેમની કોઈ પ્રકારે ઉપેક્ષા થઈ શકતી નથી, તેમના પ્રત્યે આંખ મીંચામણાં ચાલી શકતાં નથી, તેમને કોઈ પ્રકારે કપટ જ્વલમાં ફસાવી શકાતાં નથી. આવાં બધાંએ બક્ષો અનિવાર્ય, સામે ના થઈ શકાય એવી શક્તિઓ સમાન છે, સામે થવામાં આવે તો તેથી વધારે વધારે, ત્રાસ, સંતાપ, સંકટ, નુકશાન સહન કરવાં પડે છે. આ સર્વમાંનું હૃદયું સસ, મદાનમાં મદાન શક્તિ અને ઉત્તમોત્તમ બધ સમાન છે, બધાએ નિયમોનાં માતૃપિતા સમાન છે, અને માનવિ, માત્ર આને અનાધિન રહીને, જલતે મદાન નુકશાન અને ખોટ ખમીને પોતાની સ્વતંત્ર ઈચ્છાનો ઉપયોગ કરે છે, તેનામાં આવી શક્તિનાં દર્શન થાય છે.

ધારો કે અદ્વય અને ખુશ્તે ખૂટું સસ, એક અમુક દર્શાતમાં એક નિરપરાધિ જીવનના અથવા બધે તેના કેટલાક કલાક અથવા દિનોના નુકશાન અથવા વિનાશ વિના અન્ય પરિણામ ઉપજતી શકતુંજ નથી તો ખાત્રીથી આપણે જે અનિવાર્ય હોય તે આનંદથી સહન કરવું જોઈએ, જેનાથી નાથી છટાવ એવા એક વજ્ર સમાન ગણીને તેને આવકાર આપવો જોઈએ. જ્યારે સ્વર્ગીય કોષ તમારા ઉપર તૂટી પડે ત્યારે ખાત્રીથી તમારે માટે તેનાથી દૂર કોઈ અથગે રસ્તે જવાનો અથવા તેને છેતરવાનો એક પણ માર્ગ રહેતો નથી; આમ છે તો પછી શું તું સસ રૂપી વજ્રને છેતરવાનો માર્ગ શોધવાનાં કાંઈ મારે છે, તારે માટે આવો એક માર્ગ થોડો કાઢવાની તારી હિમત થાય છે ? હે માનવો, તમે જન્મીનના એક તુકડાની ખાતર, અમુક નાના સરખા વાપારી લાબની ખાતર, અભિમાન, અગ્રણીપદ અને પ્રતિજ્ઞાની ખાતર, તલવારો, બાધા, ગોળીઓ સામે તમારાં ઉરસ્થળો ખુલાં રાખ્યાં છે, તમે કીમતિ અને ઉમદા છવોના ભોગ આપ્યા છે, અમંખ્ય સાધુ અને મહાપુરુષો તથા વીરનરોનાં બલિદાન આપ્યાં છે; બપંદર રણસેવમાં પૈસા માટે, સત્તા માટે, લોભ ખાતર, ઉન્નતિ વસ્તે, વધારેયકો ખુલાં રાખીને મરણને ભેટવા તૈયાર બની રહેવાનું તમે તમારાં બાલકોને નાનપણથીજ શિખર્યું છે; તો શું સત્યના અંધજી માટે, સત્યને ધારણ કરવા સાર, અથવા જરૂર પડે તો સત્ય માટે મરવા ખાતર, જેવાં દાર્થ, પવિત્રતા, સદાચાર, આદાર્ય, તારતા, દીનતા, વિવેક જોઈએ તેવાં તમારામાં ના કેળવી શકો ? તમારી મરજી શું તમારાં બાલકોને આપું શિદ્ધાણુ આપવાની નહિ થાય ? તમારાં બાલકો આવાં બને, એવું શું તમે જોવા માગતા નથી ?

। हम्मीर हठावलोकन ।

(लेखक शिखार निवासी कवि गोविन्द गिलासाध.)

मुंअधमां निऊणता “गुजराती” नामना वर्तमान पत्रनी संवत् १८७० ना वर्षेनी नीशमी भेट तरीके अेक “हम्मीर हठ” नामनो ग्रंथ गुजरातीना अधिपति साहेबे छपावी अहार पाउल छे. अने ते ग्रंथ इकर नाशयलु विशनअने लपेल छे; अने ते भाधअे ते ग्रंथ हिंदी “हम्मीर हठ” अने “हम्मीर रास” नामनां अे ग्रंथांती हिंदी गद्य भूमिका परधी लपेल छे ने तेमां केइकेइ केइअे ने ने अूधे करी छे; ते-ते वांयंक वृंदने लखुवा भाटे नीअे लंपी नथ्याबुं छठ.

प्रथम मुंअधरपुरमां निऊणता “साहित्य सुधानिधि” नामक मासिकमां आबू नरग-नाथदास उपनाम रत्नाकरे परिभाषाणा भूदासअ श्री नरेंद्रसिंहअनी आसाधी अंशेअर कविये संवत् १८०२ भां अयेक “हम्मीर हठ” नामनो ग्रंथ छपावी प्रसिद्ध करल छे. सार पछी काशी नागरी प्रचारिणी सभा तरईधी “काशी नागरी प्रचारिणी ग्रंथमाला” नामना पुस्तकेनी अंक संप्या १८ थी २५ सुधीमां अने पुस्तक संप्या १३ भीमां आबू श्यामभुंदरासे कवि लेखराअ कृत “हम्मीर रासो” छपाव्ये छे; तेनी भूमिकामां हम्मीर रासनो सार गद्यमां छपाव्ये छे अने तेनी साथे अीअ संस्कृत “हम्मीर महा काव्य” नो सार पछी हिंदी गद्यमां सरभांवां भाटे आअे छे, ते परधी भाध नाशयलु आ गूजरातीनी भेटनो हम्मीर हठ लंपी काव्ये छे; केभके ते भूमिकामां आबू श्याम-भुंदरासे ने लप्युं छे तेअ भाध नाशयलु लप्युं छे ते वांयंक वृंदनी आनी करवा भाटे दियित नीअे लंपी नथ्याबुं छठ.

(अुनो श्यामभुंदरास अिहित लेखराअ कृत हम्मीर रासनो भूमिका पत्र ३७ अे अण २४ थी सर)

यह जोधराज कृत हम्मीर रासेका सारांश हुवा; इसमें दी हुई ऐतिहासिक वातोपर विचार करनेके पहिले में एक दूसरे केविकी लिखि हुई हम्मीररावकी कयाका सारांश देना चाहता हूं।

नयनचंद्र सूरि नामक एक जैन कविये “हम्मीर महाकाव्य” नामका एक ग्रंथ संस्कृतमें लिखा है. नयनचंद्र जयसिंह सूरिका पौत्र था, यह ग्रंथ पंद्रहवीं शताब्दीका लिखा हुवा जान पड़ता है. सन १८७८ में पंडित नीलकंठ जनार्दनने इस काव्यका एक संस्करण छपाया जिसकी भूमिकामें उन्होंने काव्यका सारांश दिया है उससे नीचे लीखा वृत्तान्त में हिंदीमें उद्धृत करता हूं.

ચૌહાન વંશમેં વસુદેવસેં * * * ૩૬ મે પુરુષ વાગમટ
મયા. उनका उत्तराधिकारी उनके पुत्र जेतसिंह हुये. उनकी रानीका नाम
“हीरादेवी” था; जो बहुत रूपवती और सर्वथा अपने उच्चपदके योग्य थी;
कुछ कालमें हीरादेवी गर्भवती हुई, (तेज गर्भ हम्मीरदेव जन्म्यो; એટલે જિતસિંહને
પોતાની રાણી હીરાદેવી થકી હમ્મીરદેવ નામે પુત્ર થયો.) * * *

જેતસિંહકે “સુરચાગ” ઔર “વિરામ” દો પુત્ર ઔર થે, જો વહે યોદ્ધા
થે; યહ દેખકે કિ: उनके पुत्र अब उनको राज्यके भारसें मुक्त करने योग्य हो
गये. જેતસિંહને एक दिन हम्मीरसे उस विषयमें बातचीत की और उन्हें किस
रीतिसें चलना चाहियें: इस विषयमें उत्तम उपदेश देनेके उपरान्त उन्होंने राज्य
उनके (हम्मीर) के हवाले कर दिया और आप वनवास करने चले गये यह
वात संवत् १३१३ (ईस्वीसन १२८३) में हुई (अब छद्मिने ३८ मोट्ठां शुबो पत्र
१० मे हम्मीर महाकाव्यनो श्लोक आयो छ ते यथा)

શ્લોક.

તતશ્ચ સંવત્સવવહ્નિ વહ્નિ મૂહાયને માવવલ્લપ્તપ્તે ॥

પૌપ્યાંતિપૌ હેલિ દિને સપુષ્પે દૈવજ્ઞનિર્દિષ્ટલેડલિ લગ્ને ॥ ૧ ॥

(હમ્મીર મહા કાવ્ય સર્ગ ૮ શ્લોક ૫૬)

ઉપર લખેલ જ્ઞાનિકાનું અક્ષરે અક્ષર ભાષાંતર શુન્દરાતી હમ્મીરદેવમાં ભાષ નારાયણે
કરેલ છે તે શુન્દરાતી હમ્મીર દહને પત્ર ૩૪ થી ૩૮ સુધી છંદો પરિચય આપેા લખ્યો
છે તે મેળવી જોશે એટલે ખાતરી થશે; તેજ પ્રમાણે શુન્દરાતી હમ્મીર દહના ઉપોદ્ધાનમાં
પત્ર ૭ મે હમ્મીર મહાકાવ્યના સર્ગ ૧૩ માના જે જે શ્લોક લખ્યા છે, તે પણ હિંદી
જ્ઞાનિકાને પત્ર ૬૪ મેં લખેલા છે તે પર્યાજ્ઞ લીધેલા છે. પોતે સંસ્કૃત ગ્રંથ જોયો હોય
એમ જણાવું નથી તેમ છતાં પોતે સંસ્કૃત ગ્રંથ પર્યાજ્ઞ લખ્યાનો ડોળ કર્યો છે, તે હજી
હડતું ખોદું છે; કેમકે સ્થામસુંદરાસે જે જે લખ્યું છે તે તેજ ભાષ નારાયણે લખ્યું છે;
તેમાં જે જૂથો રહી ગય છે તે જૂથો ભાષ નારાયણે પણ પોતાના શુન્દરાતી ભાષાંતરમાં
કરી છે તેમાંથી થોડીક અત્રે વાંચક જંદને જણાવા માટે લખી જણાવું છું તે પર્યાજ્ઞ
સરવેની ખાતરી થશે.

(સ્થામસુંદરાસે પોતાની હિંદી જ્ઞાનિકામાં પ્રથમ પત્રની ચરઆતમાંજ લખ્યું છે કે):

“यह ऐतिहासिक काव्य कवि जोधराजका बनाया हुआ है. निपारण्यके
राजा चंद्रमानकी आज्ञासे जोधराजने इस काव्यको संवत् १७८५ में रचा. इसमें
रणधर्मोरके वीर शिरोमणि महाराज हम्मोर देवका चोख और विशेष कर
अष्टावदनके साथ उनके विमर्हका वर्णन है. भारत वर्षके इतिहासमें हम्मीरका

નામ પ્રસિદ્ધ હૈં ઓર અનેક ચરિત્ર કો પદ ઓર સુનકર હોગ અવતક મનસુગ્રહ ઓર ઉત્સાહિત હોતે હૈં. કવિયો ઓર લેખકોને મીં હસકે, ચરિત્રકે ગાન કરનેમેં કોઈ વાતકી ઝત્ત નહીં રહી હૈં. અવતક કવિતામેં હસ વિષયકે - ત્રીન ગ્રંથ પ્રાપ્ત હુયે હૈં. એકતો ચંદ્રશેખરકા, “હમ્મીર હઠ હે જા ાકે છપકર પ્રકાશિત હો ચુકા હૈં.” દુસરા ગ્વાલ કવિકા ગ્રંથ હૈં જો અવ તક છપા નહીં, પરન્તુ જિસકી કવિતા શૈલી મીં એસી ઉત્તમ નહીં હૈં ॥ ત્રીસરા ગ્રંથ યહ જોધરાજકા હૈં ઓર મીં અનેક ગ્રંથ હસ વિષયકે હોંગે હસમેં કોઈ સંદેહ નહીં હૈં !”

(ઉપર લખેલ હિંદી ભૂમિકાપરથી બાહ્ય નારાયણે પોતાના ગુજરાતી હમ્મીર હઠના ઉપોદ્ધાતની શશ્વાતમાં પ્રથમ પત્રની તેરમી પંક્તિથી લખ્યું છે કે)

હિંદીમાં હમ્મીર ગુણદર્શક ગણ્ય ગ્રંથ રચાય છે; અને તે ગ્રંથે કાવ્યનાજ ગ્રંથો છે પ્રથમ ચંદ્રશેખર કવિદ્વન “હમ્મીર હઠ” નામક કાવ્ય છે; એ ચંદ્રશેખર કવિનો મૌજાવાદ શૈલીમાં આવેલા કૃતકપૂર નામના રચનામાં વિક્રમાર્ક ૧૮૫૫ ના પૌષ મ.સની શુક્લ દશમીને દિવસે જન્મ થયો હતો. અને સંવત ૧૯૩૨ માં દેહાંત થયો હતો ૨૯ વર્ષની વયે તે જોધપૂર ગયો હતો. અને માનસિંહજીની સમામાં સન્માન પામી રાજકવિ નિભાયો હતો ત્યાર પછી કેટલાક કારણોને લીધે જોધપૂર છોડીને પતિયાલાના રાજાને આશ્રયે રહ્યો હતો. પતિયાલાના રાજાના મહાલયમાં હમ્મીર હઠની એક ચિત્રાવળી હતી. તેનું એક દિવસ ચંદ્રશેખર કવિ અવલોકન કરતો બેઠો હતો, એટલામાં રાજા નરેન્દ્રસિંહનું ત્યાં આગમન થયું અને તેણે કવિને આજ્ઞા કરી કે હમ્મીરહઠના આ ચિત્રના આધારે તમારી કવિતામાં એનું ચિત્ર આંકી લાવો. એ વૃષ આજ્ઞાને અનુસરીને પોતાના સમયમાં ચંદ્રશેખર કવિએ પોતાના હમ્મીરહઠ કાવ્યની રચના કરી હતી; એ હમ્મીરહઠ કાવ્ય કારી નાગરી પ્રચારિણી સભાએ પ્રગટ કર્યું છે.

બીજો હમ્મીર વિષયક ગ્રંથ ગ્વાલ કવિનો રચેલો છે કે જે અત્યાર સુધી છપાઇને પ્રગટ થયો નથી અને તેની કવિતા શૈલી પણ કાંઈ એટલી બધી ઉત્તમ અને મનોરંજક નથી.

(સ્વામસુદરણસ કૃત હમ્મીરહઠની હિંદી ભૂમિકા અને તે પરથી બાહ્ય નારાયણે જે ગુજરાતીમાં લખ્યું છે તે બન્ને ઉપર લખી જણાવેલ છે; હવે તે પર કાંઈક મહારા વિચાર જણાવું છઉં કે).

ચંદ્રશેખર કવિના જીવન ચરિત્રમાં અને ગ્રંથ રચનાના કારણમાં પણ બાહ્ય નારાયણે બૂલ્યો કરી છે તે જણાવવા માટે ચંદ્રશેખર કૃત હમ્મીર હઠની ભૂમિકા જે બાબ જગન્નાથ દાસે હિંદીમાં થખી છે તેમાંથી કેટલુંક અને લખું છઉં.

“પંડિત ચંદ્રશેખરજી વાજપેયી મિતિ પૌષ શુક્લ ૧૦ સંવત ૨૮૫૫ મેં મૌજાવાદ જિલ્લા ફતહપૂરમેં (અસનીકે નિકટ) ઉત્પન્ન હુવે થે. અનેક પિતા માનિરામજી અચ્છે કવિ થે x x x x પંડિત ચંદ્રશેખરજી ભાષા કાવ્યમેં

અસની નિવાસી " કરનેશ મહાપાત્રકે શિષ્ય થે. ૧૦ વર્ષકી અવસ્થામેં વૈઠાયે ગયે, વિદ્યાવ્યયન કરનેકે પશ્ચાત્ત યહ મહાશય ૨૨ વર્ષકી અવસ્થામેં દેશાટન કરનેકે નિમિત્ત ઘરસેં ચલે ઓર પહિલે દરબંગાકી ઓર ગયે. ઉસ માન્તેકે રાજ દરવારોમેં યયોચિત્ત પ્રતિષ્ઠા પાઈ. સાત વર્ષતક વ્હાં રહે ફિર ૨૯ વર્ષકી અવસ્થામેં જોધપૂર ગયે ઉસ સમય યહાં મહારાજ માનસિંહજી સિંહાસનપરથે, ઉનકી સભામેં અચ્છે અચ્છે ૫૨ કવિં ઉપસ્થિત થે, યહાં ઘાંકીદાન, ચારન મારફતદરવારમેં પહુંચે ઓર કવિતા દેલ મહારાજને સો રૂપૈયાં પગાર કર દિયા, વહાં છ વર્ષતક રહે; તહાં મહારાજ સ્વર્ગવાસી ભયે; ઓર ઉનકી જગહ મહારાજ તસ્ત-સિંહજી આયે ઝન્હોને સબ કવિયોંકી તનલા આધી કર દી, ઇસ લિયે ચંદ્રશેખર જોધપૂર છોડકે પંજાવહી ઓર રણજીતસિંહજી પાસ જાને લગે. વિવમેં પટિયાલા મહારાજ કર્મસિંહજીકી પામ ગયે ઝન્હોને પાંચ રસડ પક્કી પ્રતિરોજકે લિયે કર દી ઓર રત્ન લીયે ઓર વહુત રહે પીછે મહારાજ કર્મસિંહજીકા દેહાંત હુવા ઓર ઉનકા અસ્થિ સંચયન હો રહ્યાથા ઉસ સમય એસે ગુણ ગ્રાહક સ્વામીકે મરનેકે કારણ યહ વડે વિલાપસેં અશ્રુપાત કર રહેથે ઓર વડેહી હદાસ ઓર મલોનથે, મહારાજ નરેંદ્રસિંહજીને ડાકી યહ દસા દેલી ઓર દરવાર જાકર ચોવદારસેં બુલ્લવાકર કહા કિ તુમ હાસ મત હાં તુમ્હારા ચૈમાહી આદર સન્માન હોતા રહેગા. ઉસ સમય મહારાજ (નરેંદ્રસિંહજી) હમ્મીરહટકી એક ચિત્રાવલી દેલ રહે થે વહ કવિત્રીકોં દે કર આજ્ઞા કી કિ તુમ ઇસકા વર્ણન કાવ્યમેં વાંધ લાઓ; ઉસી આજ્ઞાનુમાર ઝન્હોને યહ " હમ્મીરહટ " રચા. "

ઉપર મુજબ હમ્મીરહટની બ્રહ્મિજામાં બગનાથે લખેલ છે તેમ છતાં બાધ નારાયણે પોતાના મુખરાતી હમ્મીરહટના હોરોરાતમાં પ્રથમ પાને એમ ૨૦ મીથો બખ્યુ છે કે.

" પટિયાલાના રાજાના મહાલયમાં હમ્મીરહટની એક ચિત્રાવળી હતી તેનું એક ક્વિસ ચંદ્રશેખર કવિ અવશે કન કરતો ખેડો હતો. એટલામાં રાજા નરેંદ્રસિંહનું ત્યાં આગ મન થયું અને તેણે કવિને આજ્ઞા કરી કે, હમ્મીરહટના આ ચિત્રના આધારે તમારી કવિતામાં એનું ચિત્ર માંડી લાવો. એ નૃષ આજ્ઞાને અનુસરીને થોડાજ સમયમાં ચંદ્રશેખર કવિએ પોતાના હમ્મીર હટ કાવ્યની રચના કરી હતી. એ હમ્મીર હટ કાવ્ય કાશીનાગરી પ્રચારિણી સભાએ છપાવી પ્રગટ કર્યું છે. "

ઉપર મુજબ દિન્દી બ્રહ્મિજા પરથી લખવામાં બાધ નારાયણે શું શું બૂલ્યો કરી છે તે વાંચકદેવ જોષ મેળવી પોતાની ખાત્રી કરી લેશે, પ્રથમ મૌજામાં અક્ષામર્ત આવેલ ક્ષેત્રપુર નામનું સ્થાન લખ્યું છે તે ખોટું છે તે ઠેકાણે ક્ષેત્રપુર અક્ષામાં આવેલ મૌજાના

લખ્યું બોધ્યે અને પટિયાવાના મહારાજ પોતાના સરસ્વતી બંગારમાંથી હમ્મીરદેવ અને આશાઉદ્દીનની લડાઇનો ચિત્રપટ મંગાવીને જોતા હતા તેજ વખતે ચંદ્રશેખર ત્યાં આવ્યો ત્યારે તેને તે ચિત્રપટ આપી તેનું વર્ણન કરવા કહ્યું એવો ભાવ રપટ સમભવ છે તેમ છતાં તે નહીં સંમતતાં બાંધ નારાયણે મહારાજના મહાઅયમો એટલે 'દિવાલપર ચિત્રલ' ચિત્રાવળી હોય તેમ સમજેલ લાગે છે; વળી મહારાજ ચિત્ર જોતા હતા તેને બદલે કવિ ચંદ્રશેખર જોતો હતો ત્યાં મહારાજ આવ્યા એ કહેવું ઉઠવું સમભવ્યા વિના લખ્યું છે તેમ મહારા જાણવામાં નથી. પણ મહારા જાણવા પ્રમાણે તે હમ્મીરદહ "સાહિત્યસુધાનિધિ" નામક માસિક પત્રમાં છપાવી બાળ જગજાયે ઉર્દૂ રત્નાકરે પ્રગટ કર્યો છે અને તે હમ્મીર દહની "દાંદુલપેચ" પર પણ તેમજ લખ્યું છે તેમ છતાં કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભાએ છપાવ્યાનું શા માટે લખ્યું છે હશે ને કાંઈ સમજાતું નથી.

પણ કેટલેક રોકાણે બાંધ નારાયણે જગજાયે કૃત હિન્દી ભૂમિકાનું અક્ષરે અક્ષર ભાષાંતર કર્યું છે એ જુવો નીચે મુજબ.

ચંદ્રશેખર કૃત હમ્મીરદહની ભૂમિકામાં બાળ જગજાયદાસે પત્ર ૩ ત્રીજે આળ ૭ મીથી લખ્યું છે કે.

“इसमें सन्देह नहीं कि इसी प्रकारका दोषारोप इस ग्रंथकी कर्ता कवित्री पर भी हो सकता है कि इन्होंने हिन्दु रामाकी कीर्ति बढ़ानेके लिये सच्चे वृत्तान्तको बदल कर कुछका कुछ लिख दिया है; परंतु उन्होंने इसकी रचना एक प्राचीन चित्रावलीके अनुसार की है; जिसको कि: मैंने स्वयं पंजाब यात्राके समय महाराजा साहेब बहादुर पटियालाके सरस्वती भवनमें देखा था; यदि चित्र खींचने वालेको यह दोष लगाया जाय तो लग सकता है”

(ઉપર લખેલ હિન્દી ભૂમિકાનું શુદ્ધરૂપે ભાષાંતર બાંધ નારાયણે પોતાના ઉપોદ-
ધાતને પત્ર ૯ મે પ્રથમ ધિક્કિયાજ કર્યું છે કે.)

‘એવાજ પ્રકારનો દોષારોપ હમ્મીર દહ અને હમ્મીર રાક્ષાના કર્તા હિંદુ કવિઓ પર પણ કરી શકાય છે. એમણે એક હિન્દુગાનની કીર્તિ વધારવાના હેતુથી સત્ય પટનાને છુપાવીને ખીખુંજ કાંઈ લખ્યું હોય એ પણ સંભવનીય છે. પરંતુ હમ્મીરદહના રચયિતા કવિ ચંદ્ર-
શેખર માંજપેથીનો તો એ વિષયમાં બચાવ કરે સકાય એમ છે કારણ કે તેણે હમ્મીર દહની રચના એક ચિત્રના આધારે કરેલી છે કે જે હમ્મીરદહની ચિત્રાવળી આજથી બાર વર્ષ પહેલાના મહારા પંજાબના પ્રવાસ સમયે મેં પોતે પટિયાલાના મહારાજાધિરાજના સરસ્વતી ભવનમાં જોઈ હતી. એટલા માટે પક્ષપાતને દોષ કદાચિત તે ચિત્રાવળીના ચિત્ર-
કારના મસ્તકે મુઢિયે તો મૂકી શકાય એમ છે; પરંતુ તેમ કરવાનો પણ અ.પણી પાસે કાંઈ આધાર નથી.”

ઉપર લખેલ હિન્દી અને શુદ્ધરૂપેના આશય એકજ છે. બંધારે પટિયાલાના સરસ્વતી ભવનમાં બાળ જગજાયદાસે જોયેલ ચિત્રાવળી ખરી માનવી કે બાંધ નારાયણે પોતાના

પ્રવાસમાં જોયેલી માનવી તે વાંચકૃદે વિચારી લેવું ? કેમકે બાહ્ય નારાયણનો લેખ ચિત્રના સંબંધમાં બ્રાતિવાળો છે એટલે તેઓ ચિત્રપટને બદલે વિવાહપરના ચિત્ર સમજ્યા હોય તેમ તેમના લેખથી જણાય છે માટે તેમણે તે જોયેલ નથી પણ જગન્નાથદાસના હિન્દી લેખનું બાંધાંતર છે તો પછી જગન્નાથદાસે જોયેલ છે એમ લખ્યું હોત તો તેમની ન્યૂનતા ગણાત નહીં અને ખોટા દંભનો આરોપ આવત નહીં.

કવિ ગ્વાલ કૃત ખીજ હમ્મીર હઠ માટે સ્થામસુંદરદાસ પોતાની હિન્દી ભૂમિકામાં લખે છે કે:—

દૂસરા ગ્વાલ કવિકા ગ્રંથ હૈ, જો અવતક છપા નહીં, પરંતુ જિસકી કવિતા
શૈલી થીં એસી ઉત્તમ નહીં હૈ.

ઉપરના લખેલ હિંદીનું બાંધાંતર બાહ્ય નારાયણે પોતાના ઉપેદ્યાતમાં પ્રથમ પાને ઓળ ૨૬ મીથી કર્યું છે કે.—

“ખીજે હમ્મીર વિષય ગ્રંથ ગ્વાલ કવિના રચેલા છે કે જે અસાર લગી છપાઇને પ્રગટ થયો નથી અને તેની કવિતા શૈલી પણ કાંઈ એટલી બધી ઉત્તમ અને મનોરંજક નથી.”

એમ સ્થામસુંદરદાસને પગલે પગલે આવી બંધ વાળે છે, કારણ કે તેમને તે વિષે વધારે ખબર ન હોવાથી વિશેષ ક્યાંથી કાઢે.

મદારા જણવા પ્રમાણે મયુરાં નિવાસી ગ્વાલ કવિ જતે રાત્ર એટલે બાઠ હનો; અને તે ત્રજ બાપાનો સર્વોત્તમ ને પેહેલા વર્મનો કવિ ચર્ધ ગયો છે. તેણે બાપાના સર્વ મજીને આસારે વીચ ઉપરાંત યથો બતાવ્યા છે; તે એક એકથી ચડે તેરા છે તેમાંથી દશ બાર ગ્રંથો મેં માગ પરિશ્રમે મેળવ્યા છે અને મદારી પાસે હાથ તૈયાર છે. તેની કવિતા અંપૂર્ણ રસમય અને ચમત્કારીક હોવાથી વિદ્વાનો તે જોવા અથવા સાંભાગવાને નિરંતર આતુર રહ્યા કરે છે. તેજ ગ્વાલનો કરેલો હમ્મીર હઠ પણ મદારી પાસે છે ને તે ગંવત ૧૯૪૦ માં મયુરાં ચિલા પ્રેમમાં છપાયેલો છે, એટલે તેની ઉત્તમ કવિતા હોવાથી પ્રથમ તે ગ્વાલને ગ્રંથ છપાયો છે; ત્યાર પછી જગન્નાથદાસે અંદરોખરનો કરેલ છપ્પલેલ છે; ને ત્યાર પછી ત્રીજે જોધરાજ કૃત હમ્મીર રાસ સ્થામસુંદરદાસે સુવારી કાફી નાગરી પ્રચારિણી સભા દ્વારાએ પ્રગટ કર્યો છે; તેમ છતાં ગ્વાલ કૃત હમ્મીર હઠ છપાયેલો નથી તેમ સ્થામસુંદરદાસે પોતાને ખબર ન હોવાથી લખ્યું છે તેથી તેનીપર આધાર રાખનાર બાહ્ય નારાયણે પણ તેમજ લખ્યું છે. અર્થાત નારાયણે પોતે કાંઈ પ્રપત્ત કરી હમ્મીર વિશે કાંઈ દૃષ્ટિકૃત મેળવી નથી પણ સ્થામસુંદરદાસના તખવા પરજ સર્વે આધાર રાખી તેના લખવા પ્રમાણે લખ્યું છે.

ગ્વાલ કવિ રજવાડામાં જ્યાં જતો ત્યાં તેમને મળવા રાજઓ સમામાં ઉભા થઇ સામા ચાલતા દના અને બેસવા માટે ખુરસી અથવા ચાકળો (ગાદી) આપતા દના અને વિશેષ સન્માન કરી દળરો રૂપકા રોકકા અને કિમની વસ્ત્રાલંકાર ઇનામ રાખતા દના. હેલીવારે ગ્વાલ કવિ પંજબના કેશરીસિંહ શ્રી રજપૂતસિંહજી પાસે જઇ તેનાં વીરરસમય

अति ओज गुणधानां कविता करी संभवाण्यां ते सांभगी रघुछतसिंहन तेनी कवितापर
भेद पाभी तेने भंजयभां कोट कंगल डिंवा मुकतमंडिनी आसपासमां वलु आर गाभ
अक्षिष आभ्यां तेथी ते मयुरां छोडी त्यां जमं रह्या. ते आधनी रस भरित कविता भेग-
ववा भाटे दावना दजरे। विद्वाने श्रुंशं भारे छे तेम छतां भगती नथी ओटवे न्नी पासे
छे ते अमृत्य रत्न भानी तेने संताडी सजे छे. ते कवितानी शैली सारी नथी जेम स्थाम
सुंदरदासे था भाटे लभ्युं दशे ते कांछ समजतुं नथी.

ज्वाव कविनी कविता आपा कविओभां सर्वोत्तम गल्युप छे ते सर्वने गल्युवा भा!
ते ज्वाव कृत हम्मीर दहावधीन पोडी कविता अत्रे लभुं छव.

ज्यारे भोंडी भेगमे पोताना (आम) नाजर साथे खीडी लप्पी भीर भदिभा भंजो-
लने अमर आभ्यां के आदशादना अग्रदधी मदारे आपणा भेगापनी आनगी वात कावे
कडेवी पडशे भाटे आपे जेम जने तेम अत्रेथी ज्यां जयाव थाय त्यां आस्था जहुं; तेथी
भीर भोगस दिखीथी नीकगा रघुभंगोर गडभां आरी हम्मीरदेवने भगी पोतानी अर्थ
वीगत वात कहीने ओहयो के

हम्मीर देव प्रति मोर मंगोल वाच.

दोहा.

गहि दीजें मत शाहकों, रखियें पकी आव ॥

जो कदाच गहि देख तो, दीजे अभी जवाव ॥ ५५ ॥

मोर मंगोल प्रति हम्मीरदेव वाच

कवित.

खातिर जमासैं तुम रहियो हमारी पास ॥ एक बादशाह कहा लाख क्यों न आवई ॥
जौलों रविचंद वेद छंद सौ प्रबंध नभ ॥ जौ लौंही गयंद वृंद अवनके घावई ॥
जौलौंही सुमेर देव भंडल अखंडल है ॥ यमुना तरंग गंग जो लौंही बहावई ॥
ये सब नशाइ तोऊमें ना पकराऊं तोहि ॥ मारकें मजाऊं शाह शाके कवि गावई ५६

पुनर्यथा.

कहत हमीर देव भूपति बलिद रोसैं । महिमा मंगोल वात मेरी सुनि लोनिज्यें ।
कूरमजो शेष तजे ताहिकों बराह तजे। ताहिकोसो जैवो होय तोऊना डरीजिये।।
पश्चिममें उदेकदि होय जो प्रभाकरको ॥ सागर मृजाद तजि उमडे अखीजियें ।
दरि जाय दिगजभी दशह दिशानहीतैं। दरे द्वै न तोहु मेरे बैन यों पतीजियें ॥ ५७

पुनर्यथा.

दुसह दीरघ दल्ल दलि डारैं दौड करि ॥ मलिडारैं शोचकै समूह कर राहतैं ॥
कोटि डारैं कटक कटिले कोटि मुंगलके ॥ चाटि डारैं चकताकै रुधिर उछारतैं ॥
ग्वाल कवि जोपैं है हमीरदेव मेरो नामा महिमा मंगोल बोल पूरैं चित चाहतैं ॥
आप दुख पाऊं पैं न तोहि पकराऊं कधी ॥ भारत मचाऊं औ वचाऊं वादशाहतैं ॥ ७ ॥

ऐसी रीते वचन आपी महिमा भजे जने राज्यों, त्वारे पछी वादशाह यदी आये,
ते सांभली हमीरदेव सामे लया याया ते वचननु मेना प्रमाथ वचावुना योअ छे
तेमानु अशङ्क इवित अये क्षणु छुड.

यथा कवित.

कूच किये डेरा महाराज श्री हमीरदेव । बेरा कियो जाय वादशाहको उमंडके ॥
छूट गये छके छितिपालनके छिति छोर ॥ फूट गये शेष फण भूमिपट्टी घडके ।
ग्वाल कवि वीरनके फरकत भुजदंड ॥ धडके अरिदहिय चंद्र चक्रवर्तके ।
कडाके कडकि दांत कौलकी कडाके भरे ॥ तडकी तडकी पीठ कच्छपकी तडके ॥ ८ ॥

हमीरदेवने भरदार लाल वशूलर नामने दने, तेरा युद्ध विजे.

यथा कवित.

काटि तेग कोरतैं सुभट जुगे जाजा जय । ज्योतिकी जमातें तहा झलकत झुक झुक ।
ताकत तुरक किते मुरक भचत पीछे । आगे को सिधादेतैं वचाये डार दुक दुक ।
ग्वाल कवि कहे माने धार जर वगतर । तुरक शमाने पैं अमानें जिति रुक रुक ।
शीश गजराजनके गरक महर भरे । फरके धरापैं घरा धरकत धुक धुक । २०६

નથી પણ તેની એક પ્રતિ જેસલમેરના સરસ્વતી બેઘરમાં છે તેમાં તેના કર્તાનું નામ નરચંદ્રસૂરિ લખ્યું છે પણ તે શકવાળું છે અને પાટણના બંદરવાળી પ્રતિમાં જયસિંહ સૂરિ લખ્યું છે તે જેનો દીક માને છે “હમ્મીરમર્દન.” અંથના નામ પરથી અધ્યા-
હદીને હમ્મીરનો નાશ કર્યો એવા મતબંબનું તેમાં વર્ણન હોતું જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે અને તેથી હિંદુ કવિએ હિંદુ રાજાની નિંદા અને મુસલમાનની પ્રશંસા કરવાથી તે કવિ લોકોમાં ધણેજ નિંદાયો હશે તેટલાજ માટે તે દોષ મટાડવાની ખાતર તેના શિષ્ય વર્ગોમાંથી હમ્મીરના વખાણનું હમ્મીર મહા કાવ્ય લખાતું હશે.

૨ ખીજું સંસ્કૃતમાં “હમ્મીર મહાકાવ્ય” નામનું કાવ્ય આશરે વિક્રમ સંવત ૧૫૦૦ પંદરસોનાં શૈકામાં જયચંદ્રસૂરિના શિષ્ય નયનચંદ્રસૂરિ એ ચીરમદેવ તુંવડના દરબારમાં બનાવી સંભળાવ્યું હતું તે પરથી અનુમાન થાય છે કે જયસિંહ સૂરિ કૃત હમ્મીર મર્દન નામના અંથથી તેની નિંદા થવાથી તેના શિષ્યવર્ગમાંથી નયનચંદ્રસૂરિએ હમ્મીરના વખાણનો અંથ “હમ્મીર મહા કાવ્ય” કરેલ હશે.

૩ ખીજો પ્રજા બાપામાં મહેશ કવિનો કરેલો એક “હમ્મીર રાસ” નામનો અંથ મહારી પાસે લખેલો છે તેમાં સન સંવત સામેલ નથી પણ રચના પરથી પ્રાચીન જણાય છે અને હમ્મીર હઠ નો પ્રખ્યાત દોહો જે જગતમાં કહેવાય છે તે તેનો હશે એમ અનુમાન થાય છે; કેમકે ખીજા અંથોમાં તે દોહો લીધેલો છે પણ મથાળે પ્રાચીન દોહો એમ કરીને લખે છે તે આમાં લખ્યું નથી તેથી તેનો હશે એમ અનુમાન થાય છે.

હમ્મીર હઠનો પ્રખ્યાત દોહો જુદા જુદા અંથોમાં જુદી જુદી રીતે એટલે કાંઈક પાક દેર લખેલ છે પણ જે પ્રમાણે મહેશકવિ હમ્મીર રાસમાં લખ્યો છે તેજ પ્રમાણે અત્રે લખું છઉં.

યથા દોહો.

સિંહ સંગમ છુપુરુપ વચનઃ ॥ ફેરે ફેરે ઇક વારઃ ॥

તિરિયા તેલ હમીર હઠઃ ॥ ચઢે ન દ્વીજી વારઃ ॥ ૩૫૨

૪ ચોથો અંથ ચંદ બરદાશ વંશી સારંગધર બંદિજન નામના કવિએ બાપામાં રચ્યો છે; અને તે સારંગધર કવિ સંવત ૧૩૫૭ માં હયાત હતો અને ઉપર લખેલ દોહો તેનો કરેલો છે એમ “શિવસિંહ સચોજ” નામના અંથમાં શિવસિંહે લખ્યું છે અને દોહો પણ ત્રીજી મુજબ આપ્યો છે.

યથા દૌહો,

સિંહ ગમન સુપુરુષ વચનઃ । કદાલિ ફરૈ ઇક વારઃ ॥

તિરિયા તેલ હમીરં હઠઃ । ચઢે ન દૃઙી વારઃ ॥ ૧ ॥

સારંગધર કવિનો શિવસિંહ સરોજમાં આપેલો સંવત જો સાચો હોય તો સર્વથો પહેલો તેજ અંચ ગણાય તેમાં કંઈ શક નથી; અને દોહો પણ તેનોજ હોવો જોઈએ. ક્રમકે હમ્મીરદેવ પાસેથી અષ્ટાઉદીને આસરે વિક્રમ સંવત ૧૩૫૬ ની લગ્ન-બગમાં રણથંભોરનો કિલ્લો લીધો હોય તો તેજ સૈકામાં સારંગધર પણ હતો માટે તે અંચમાં કાંઈ સત્યતા હોવી જોઈએ એમ અનુમાન કરી શકાય, પણ જ્યાં સુધી તે અંચ આપણે જ્ઞેયો નથી ત્યાં સુધી તે વિશે કાંઈ કહી શકાય નહીં, ક્રમકે શિવસિંહ સરોજ અંચ મહારી પાસે છે તે મેં જોયેલ છે તેમાં આપેલ કવિઓના ધણા ખરા સન સંવત જોવા છે; તે હું ખાતરી પૂર્વક જાણું છઉં તેથી સારંગધરના સંવત પર વિશેષ વિશ્વાસ રખાય નહીં.

૫ પાંચમો અંચ “હમ્મીર રાસ” નામનો છે તે હમ્મીરદેવ ના વંશધર નિમારણા ના કાકોર શ્રી ચંદ્રમાન ની આગાથી જોધરાજ નામના કવિયે સંવત ૧૮૮૫ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ને શુક્રવારે બનાવ્યો છે; તે અંચ કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભા મારશ્વત શ્યામસુંદરદાસે હખારી પ્રગટ કર્યો છે; ને તેની કવિતા ધણીજ સારી છે.

૬ છઠ્ઠો અંચ હમ્મીરદ્વઠ નામનો મથુરાં નિવાસી રાવજી બાલ કવિયે સંવત ૧૮૮૩ ના કાર્તિક વદી અમાસને દિાસે “અમૃતસર” માં રચીને પૂરો કર્યો છે તે વિશે મેં આગળ લખેલ છે.

સિંહોર

(માણ)

કાઠિયાવાર.

કવિ જોવિન્દ ગિજ્ઞાલાલ ચહુવાણ.

—॥ આગામિ—માનવ—વંશ ॥—

અથવા

॥ ભાવિમાં આવનારી માનવ—જાતિ ॥

પ્રકરણ-૧.

ઉત્તર હિંદમાં આવેલા સંયુક્ત પ્રાંતોમાં—નો હું વાસિ છું. શીખ રાજાઓના સમયમાં મારા પૂર્વજો પંજાબમાંથી આવે વસવા આવ્યા હતા; રજાતરખના યુદ્ધમાં મારા દાદાએ કંઈ જોઈ નામના કરી નહતી. આટલા માટે મારું કુટુંબ વંશ પરપરા હતરી આવતા દર પ્રમાણે ઉચ્ચ પ્રકારનો સામ્રાજ્યક દરજ્જો ભોગવતું હતું; વળી તે સુસમૃદ્ધ હોવાથી તેના કુટુંબીઓને રાજ્યદારી સેવા માટે અથોગ્ય ગણવામાં આવતા. એકવાર મારા પિતા કોન્ગ્રેસ માટે ધાંધલ મચાવી રહ્યા હતા પરંતુ તેમના દરજ્જાએ તેમને જાણવા જેવી દાર ખવરાવી હતી. આ બનાવ પછી તે રાજ્યદારી બાબતોમાં, ધણું યોદ્ધા બન્યાં મોરતા અને પોતાની પુરતકશાલમાં ધણો સમય ગાળતા. ત્રણ પુત્રોમાં હું વરિસ હતો; કેટલેક બાજે મારી સાહિત્યની દેલવણી પૂરી કરવા માટે તથા કેટલેક બાજે જ્ઞાનપુરની એક વેપારી પેઢીમાં મારી વ્યાપારી કેલવણી રાફ કરવા માટે મને સોળ વર્ષની ઉંમરે જૂના દેશમાં મોકલવામાં આવ્યો. મારી એકવીસ વર્ષની ઉંમર થયા પછી યોગ સમયમાંજ મારા પિતાનું મૃત્યુ થયું. સુસમૃદ્ધ દેશમાં હોવાથી તથા સુસાદરી અને સાહસનો મને એક પ્રકારનો શીખ હોવાથી અમુક સમય માટે હું રૂવે સમર્થ રૂપેયા મેળવવાની સર્વ પ્રકારની માયાફટ દૂર કરીને પૃથ્વી તલ ઉપરનો એક ટંકધણ વગરનો બટકનારો બન્યો.

૧૮—ના વર્ષમાં, આસરે * * * માસમાં, મારા જોળખાણવાળા એક ધંધા-ધારી ઇજનેરે, જ્યાં તે નોકરી હતો, તે * * * ખાણનાં પોલાણોની મૂલાકાત લેલાં મને બોલાવ્યો.

જે પ્રાંત વિશે હું લખું છું તેની સર્વ પ્રકારની જાતની છૂપી રાખવાનું મારું કારણ આ કથા પૂરી થતા પહેલાં વાચના સમજવામાં આવશે; તેનો શોધ લાગે એવું કોઈપણ પ્રકારનું વર્ણન નહિ આપવા માટે કહાય તે મારો આભાર માનશે.

જેમ જને તેમ ટૂંકામાં મને કહેવા યો, કે ઇજનેરની સાથે હું ખાણના અંદરના ભાગમાં ઉતર્યો અને તેનાં અંધકારમય કાનુકોની મને એટલી બધી અદ્ભુત મોહની લાગી, મારા મિત્રની શોધોમાં મને એટલો બધો રસ પડ્યો કે પડોશમાં મારો વાસ લંબાવીને પૃથ્વીના તલ તળે કુદરત અને કલાએ કાતરી કાઢેલી કમાનો અને સાંકડી ચાલીઓમાં ફેલાઈ અદાડીયાં સુધી ફરેજ નીચે ઉતરવા લાગ્યો. પોતાની યોજનાઓ અનુસાર રાજ

કરેલા એક નવીન કુવા જેવા પોલાણમાં અત્યાર સુધીમાં જડી આવતા હતા તેના કરતાં ખનિજ સંપત્તિના વધારે કીમતિ જથ્થાએ મળી આવશે એવું ઇજનેરનું ખાત્રીથી માનવું હતું. આ પોલાણને ઉઠું ખોદાવતાં એક દિને, જાણે કે અમુક પૂર્વના સમયમાં જ્વાલા-મુખીના અગ્નિવડે આરપાર ભાગીને બન્યો હોય એવો, દેખીતી રીતે બાજુઓમાં કાલસા જેવો બની ગયેલો, કાકર પડેલો એક ચીરો અમારી નજરે ચઢ્યો. આરંભમાં રક્ષક-દીપ વડે વાતાવરણની પરિક્ષા કરી જોઈને મારા મિત્રે જાતે એક “પિંજરામાં” બેસીને આ ફાટમાં નીચે ઉતરવાનો સંકલ્પ કર્યો. આ ખાડામાં તે આશરે એકાદ કલાક રહ્યો. જ્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેનું લોહી ઉડી ગયું હતું, તેના મુખની આકૃતિ સાધારણ રીતે દરેકજનની પ્રતુલ્લ, આનંદી નિર્ભય પ્રકારની કરતાં તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની ચિંતાતુર, ગંભિર બની ગઈ હતી.

તેણે ટૂંકમાં કહ્યું, કે તેને અવતરણ અરક્ષિત અને કંઈ પણ પરિણામ વિનાનું લાગ્યું; આ ખાડામાંની વિશેષ યોગ્યતાઓને રહેવા દઈને ખાણના વધારે જાણીના વિભાગો તરફ અમે ચળ્યા.

ખાણનો બધોએ દિવસ ઇજનેરે અમુક તદ્દિન કરી દેના વિચારમાં એકતાર બની ગયેલો જણાયો. તે અસાધારણ રીતે અલ્પભાગિ બની ગયો; જાણે કે ભૂતનાં દર્શન થયેલા એક માનવિની પેઠે તેનાં ચક્ષુઓમાં એક પ્રકારનો ચમકાટનો, ગભરાટનો દેખાવ જણાઈ આવતો હતો. રાત્રે ખાણના મુખના નજીકના અમારા સહવાસવાળા ગૃહમાં અમે બંને એકલાજ બેઠા હતા તેવામાં મેં મારા મિત્રને કહ્યું,—

“તમે એ ફાટમાં જે જોયું તે મને ખુલ્લે ખુલ્લું કહો; તે કંઈક અદ્ભૂત અને બધંકર હોતું જોઈએ, એવો મારો નિશ્ચય છે. તે ગમે તે હોય છતાંએ તેથી તમારું મન ચંદાશીલ બની ગયું છે. આવી બાબતમાં એક કરતાં બે મરતક વધારે ઉપયોગનાં છે. મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખો.”

ધણા સમય સુધી ઇજનેરે મારી પૃચ્છાઓને ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ જે અર-સામાં તે બોલતો હતો તેવામાં તેણે બાન વિના પોતાની મેળે એક દારૂના શીશામાંથી એટલું બધું ઠાંમવા માંડ્યું, કે આટલી જાંબી દદ સુધી વધી જવાની તો તેને બીલકુલ ટેવ હતી; તે એક ધણેજ ગિનાદાર માનવિ હોવાથી તેની ચૂપકીદીમાં ધીમે ધીમે ભંગ થવા લાગ્યો. જેને પોતાનું બધું પોતાની જાતમાંજ ભરી રાખવું હોય તેણે મુઠાં પ્રાણીઓનું અનુકરણ કરીને પાણી પીતું જોઈએ; આખરે તે બોલી ઉઠ્યો, “હું તમને બધુંએ કહીશ. પિંજરું ઉભું રહ્યું ત્યારે હું મારી જાતે ખડકની એક દાર ઉપર આવ્યો હોઉં એમ લાગ્યું; મારી નીચેના ભાગમાં કસાડ એક ટેળાવ પડતી દિશામાં વધીને ધણેજ ઉદાસ સુધી લંબાતી હતી, તેના અધકારને મારો દીપ પ્રકાશ બેઠી ચકત નહિ. પરંતુ એ પોતાજી મારફતે મને ધણેજ અચ્ચો પમાડતો એક પ્રકારનો ચિથર અગ્નિગીત પ્રકાશ ઉપરના ભા-ગમાં પ્રકાશી નીકળતો હતો. શું આ કેમ પ્રકારનો જ્વાલામુખીનો પ્રકાશ દરો ? જે એમ હોય તો ખત્રીથી મને ગરમીની લાગણી થઈ હોતી જોઈએ. હજુએ જો કે આ બાબત વિશે ચંદા હતી છતાંએ તેના નિગાહરણની બાબત આપણા સામાન્ય રક્ષણ માર્ગ અત્યંત ઉપયોગની હતી. મેં અવતરણની બાજુએ તપામવા માંડી, વિશેષ નહિ તો થોડેક સુધી

ખડકના અસ્તવ્યસ્ત અગ્ર વિશાળો અથવા કોરો ઉપર હું મારી જાતને વિશ્વાસ સહિત સાહસમાં એકાવી શકું એમ જણાઈ આવ્યું. હું પિંજર છોડીને નીચે ઉતરવા લાગ્યો. જેમ જેમ હું પ્રકાશના નજીકમાં નજીકમાં આવતો ગયો તેમ તેમ કરાડ વધારેને વધારે વિસ્તારવાળી બનતી ચાલી અને આખરે મને અવર્ણ્ય અચ્ચો પમાડતો એક વિશાલ સપાટ માર્ગ કરાડના તળાએ મારી નજરે પડ્યો; એકાદ નગરના મોટા માર્ગોની પેઠે બરોબર અંતરે ગોઠવેલા કૃત્રિમ ગેસ-લાઇટના દીવાઓ જેવા જણાતા દશાકથી નજર પહોંચે ત્યાં સુધી આ માર્ગ પ્રકાશિત બન્યો હતો. માનવ અવાજોના જેવા એક પ્રકારના ગળુ-ગળાટ દ્વરથી મિશ્રિત બનેલો મારા સાંજળવામાં આવ્યો. આ પ્રાંતમાં કોઈ પણ દરિયું ખાણ ખણનારાઓ કામે લાગેલા નથી એટલું હું ખાતરીથી જણવતો હતો. આવા અવાજો કોના હોવા જોઈએ ? કયા માનવ હાથોએ આ માર્ગને સપાટ બનાવ્યો હશે અને આવા દીપકોની વ્યવસ્થા કરી હશે ?

“ પૃથ્વીનાં આંતરડાંમાં પિશાચો અથવા વેતાલોનો વાસ હોય છે, એવી ખાણ ખણનારાઓમાં સામાન્ય અર્થ પડેલી જોશી મન્યતાએ મારા મનમાં વાસ કરવા માંડ્યો. વધારે નીચે ઉતરવાના અને આ પૃથ્વી તક નીચેની ખીણના વાસિઓના સામે થવાના વિચાર માત્રથી હું કંપવા લાગ્યો. તેમજ દોરડાં વિના મારાથી આમ થઈ શકત પણ નહિ, કાદળ કે કરાડને તળાએ હું જે સ્થાને પહોંચ્યો હતો ત્યાંથી ખડકની ખાણો નીચેના ભાગમાં ઉભી, ઢીસી અને બારીક બનતી જતી હતી. કેટલીક મુશ્કેલી સહિત મેં મારાં પગમાં પાછાં ફેરવ્યાં. હવે હું તમને બધુંએ કહી ચૂક્યો છું. ”

“ તમે ફરીથી ઉતરશો ? ”

“ મારે ઉતરવું જોઈએ, છતાં એ જાણે મારી હિત ના ચાલતી હોય એમ મને લાગે છે. ”

“ એક વિશ્વાસુ સાથી મુસાફરીના બાર અડધો કરે છે અને હિતને બેવડી વધારે છે. હું તમારી સાથે આવીશ. આપણે આપણી સાથે જાંબ બેસતી થઈ પડે એવી લંબા-છનાં અને બલવાળાં-દોરડાં લઈ જઈશું. અને—મને દાખા કરજો—આજે રાત્રે તમારે વધારે ટીચવું જોઈએ નહિ. કાલે સવારે આપણા હાથ અને પગ સ્વિચ અને દૃઢ હોવા જોઈએ. ”

પ્રકરણ ૨.

પ્રભાતમાં મારા મિત્રનાં જ્ઞાનતંત્રોએ પુનઃ તાજાં બન્યાં; જીગ્રાસા વડે તે મારા કરતાં જરા પણ ઓછો ઉત્કેશનો નહોતો. કદાચ મારા કરતાં તે વધારે આવેશમાં આવી ગયો હતો; કારણ કે તે તેની પોતાની વાતને સ્પષ્ટ રીતે માનતો હતો અને મને એ બાબતમાં ધણીજ શંકા આવતી; તે ખૂશીથી જુહું બોલે, એવો નહોતો, પરંતુ મને એમ લાગી આવ્યું, કે એકાંત, અવક સ્થાનોમાં આપણી કલ્પના અથવા જ્ઞાન તંત્રોને પોતાને આધિન કરી બેતા ચિત્તક્રમો તે ભોગ બન્યો હોયો જોઈએ; આવી દશામાં આપણે આકાશ વિનાનાને આકારવાળું, વાયા વિનાને વાગાવાળું બનાવીએ છીએ.

અમારી ઉતરવાની બીજાતની તપાસ સખવા મટે અને જદ ખાણ ખણનારાઓને પસંદ થયાં; પિંજરામાં એક વખતે એક જણ બેસી રાત્રે એમ હોવાથી ઇજનેર પ્રથમ

નીચે ઉતર્યા. તે પ્રથમ જ્યાં આગળ પહોંચ્યા હતા ત્યાં આગળ ખડકની કોર ઉપર પહોંચતાં પિંજર શરિયા મારે માટે ઉપર આવ્યું. હું પણ થોડાક સમયમાંજ તેમની પાસે જઈ લાગ્યો. અમે જાડા દોરનું એક શુંયળું અમારી સાથે રાખ્યું હતું.

પૂર્વ દિને મારા મિત્રને બન્યું હતું તેમ પ્રકાશ મારી નજરે પડ્યો. જે બાકામાંથી આવેા પ્રકાશ આવતો હતો તે ત્રિકોણાકાર ટોળાવવાળું જણાતું હતું; આ પ્રકાશ મને એક પ્રકારે ફેલાયલી આકાશી પ્રમા જેવો લાગ્યો; આવી ધ્રુતિ અગ્નિમાંથી આવતી હોય એવી ન હતી પરંતુ જાણે કે એકાદ ઉત્તર દિશાના તારકમાંથી આવતી હોય તેવી કોમલ અને રૂપેરી હતી. પિંજરાને રહેવા દઇને પૂર્વે મારો મિત્ર જે રથસે જઇને અટક્યો હતો ત્યાં દરેકની પાછળ પહોંચતા સુધી, આજી બાજુમાં ખાંચા ખચકા હોવાથી ઘણીજ સહેલાઈથી અમે બની ગઈ હતી. ની પાછળ નીચે ઉતર્યા; આ રથસ અમારાથી ટટાર ઉભા રહેવાય એટલા પહોળા

તેણે દૂકમાં કહ્યું, હોં મેઘન માર્ગ અને દીપકો રપટરીતે મારી દૃષ્ટિએ ચઢ્યાં. તેણે આ બાકામાંની વિશેષ યોગ્ય તરી ન હતી. જાણે કે બોલતા અવાજોના અને ચાલતા પદોના અમે વળ્યા.

મિત્ર બનેલા અવર્ણ્યધ્વનિ જેવા—તેના સાંભળવામાં આવેલા બાકાનો બધોજે દિવસ કાળા. મારી નજરને ખેંચીને દૂર નીચે જતાં થોડેક દૂર કોઈક ગયેલા જણાયો. તે અસાધારણ રીતે જણાયો. આ કંઈ માત્ર કુદરતી ખડક હોવો જોઈએ એક માનવિની પેઠે તેનાં ચક્ષુઓમાં તુરકામ વાળા મોટા બારે રત્નોવાળું અને જાણે કે આવતો હતો, રાત્રે ખાણના મુખમાં નીચે હોવા એવું ભવન લાગતું હતું. મારો પાસે એક એકલાજ બેઠા હતા તેવામાં મેં મારા મિત્ર વડે મેં ઉપર વળ્યેલા ભવન આગળ માનવના જેવા

“તમે એ કાટમાં જે જોયું તે મને જાણ, જે કે આ બાબતની મારી ખાત્રી થઈ ન બધકર હોતું જોઈએ, એવો મારો નિશ્ચય છે. હતાં કારણ કે તેઓ ચાલતાં હતાં અને ઉભયે શંકાશીલ બની ગયું છે. આવી બાબતમાં જ્યાં ચાપડા અને રકુવાળા ચકડ જેવા આકાશમાં ઉપર વિશ્વાસ રાખો.”

તે રાખ્યાં હતાં તેની સદાય વડે અમે જે ખડકની

ધણા સમય સુધી ઇજરે મારી પૃષ્ઠાએજોડે આણેલા દોરના છેડાને સજડ જડી લેવાના મામાં તે બોલતો હતો તેવામાં તેણે બાન વિના

એટલું બધું હાંમવા માંડ્યું, કે આટલી બધી હાં ચપકીજ જળવી હતી. એક બીજા સાથે હતી; તે એક ઘણીજ ગિનાદાર માનવિ હોવાથી તે આ પ્રમાણે ખુદી રીતે દોરતો એક લાગ્યો. જેને પોતાનું બધું પોતાની જાતમાંજ ભરી રાખ્યું. પૃથ્થરનો દૂકડો બાંધેલો બીજો છેડો અતુકરણ કરીને પાણી પીતું જોઈએ; આખરે તે બોલી ઉઠ્યું પૃથ્થરનો દૂકડો હવે. હું મારા સાથી કરતાં પિંજર ઉભુ રવું ત્યારે હું મારી જાતે ખડકની એક કોર ઉપર પડ્યો. આખરે મારા કરેલ હોવાથી આવા

આ કેમનસિજ માનવ તમીએ સીધે સીધા ટૂટી પડ્યો, જરોજર 'મારા પગ પાસે આવી લાગ્યો; તેના પડવા સાથે ખડકના ટૂકડાઓ પણ નીચે પડવા લાગ્યા, તેમાંને એક સદ્ જાગ્યો નાનો સરખો મને જોરમાં વાગ્યો, તેટલો સમય તો મને યુક્તિ જતાવી દીધો. હું બાનમાં આવ્યો ત્યારે મારો સાથી મારી નજીકમાં પ્રાણુ વિનાનો એક ઢગલો યદને પડ્યો હતો, તેના પ્રાણુ બીલકુલ અટકી પડ્યા હતા. શોક અને બપથી હું વંકો વળીને તેના શરને તપાસતો હતો તેવામાં ધણીજ નજીકના બાગમાંથી ધુંધવાદ્ર અને મુસવાદાતા વચલા પ્રકારનો એક વિચિત્ર અવાજ મારે કાને અડ્યો. જે દિશામાંથી આવો અવાજ આવતો હતો તેમાં સ્વાભાવિક રીતે વળતાં ખડકમાં આવેલી એક કાળી ફાટમાંથી, ખુશાં જડખાં વાળું, નિસ્તેજ, વિકાળ, ક્ષુધાતુર આખોવાળું એક મોહું અને બપંકર મસ્તક બદાર નિકળતું મારા જોવામાં આવ્યું; મગરના માથાને મળતું આવતું એક વિકાળ અજ-મરના જેવું આ મસ્તક હતું; મેં મારી મુસાફરીમાં આવા પ્રકારનું પ્રાણી જોયું હશે તે સર્વ કરતાં આ બહુજ મોહું હતું. હું એકદમ ઉભો થઈ જઈને મારાથી બનતી ઋણે મેદાન તરફ નાસવા લાગ્યો. મારા બપ અને નાકી છટવાથી શરમાઈ જઈને આખરે હું અટકીને જ્યાં આગળ મેં મારા મિત્રનો દેહ પડ્યો મુક્યો હતો ત્યાં આગળ આવ્યો. એ દેહ જતો રહ્યો હતો; ખાત્રીથી આ બપંકર રાક્ષસ ક્યારનોએ તેને પોતાના દરમાં લઈ જઈને ખાઈ મ્યો હશે. દોર અને સ્કુવાળા આંકડાઓ જ્યાં આગળ પડ્યા હતા ત્યાં ત્યાંજ હતા પરંતુ તેમની સહાયથી મને પાછા રસ્તાનો કોઈ પણ પ્રકારનો લાગ મળી શક્યો નહિ તેમ તે ખડકના ઉપરના ભાગ સાથે ફરીથી જડી લેવાની બાબત બીલકુલ અશ્વંભવિત હતી; ખડકની બાજુઓ પણ મનરપાદને ચઢવા માટે લણીજ હભી અને લીસી હતી, દુનિયાનાં આંતરડાંમાં આવા પ્રકારની અદ્ભુત સહિમાં હું એકલો આવી પડ્યો.

પ્રકરણ ૩.

ઉપર વર્ણવેલા વિશાલમવન તરફ દોરી જતા, દીપ પ્રભાથી પ્રકાશિત માર્ગ તરફ ધીમે ધીમે, સંભાળપૂર્વક મેં એકલાએ રસ્તો માપવા માંડ્યો. ખડકવાળા પર્વતોની આસપાસ યદને મહાન દિગ્માલયમાં યદને જતા એકાદ માર્ગના જેવો આ માર્ગ લાગતો હતો; જે પર્વતના પોલાણમાંથી હું નીચે હતર્યો હતો તે આવી પર્વત માલાના અનુસંધાન રૂપ હોય એમ લાગતું હતું. નીચે ઉડાણમાં કાળી બાજુએ એક વિશાલ મેદાન આવેલું હતું. તેમાં મારા અજાણમાં ગરક બનેલાં ચણુઓને કલાં અન શિક્ષણના અચૂક પૂરાવાઓ જણાઈ આવતા હતા. ત્યાં વિચિત્ર પ્રકારની વનસ્પતિથી બરેલાં ખેતરો જોવામાં આવતાં હતાં; પૃથ્વી તલ ઉપર જોવામાં આવતાં કોઈપણ પ્રકારનાં ખેતર સાથે તે મળતાં આવતાં ન હતાં; આમાંની વનસ્પતિનાં રંગ લીલો ન હતો પરંતુ લગભગ આછો સીસાના જેવો અથવા એક પ્રકારનો રતાશ પડતો સોનેરી રંગ હતો.

ત્યાં અજાણ સરોવરો અને નાનાં બેળીઆં પણ જોવામાં આવતાં હતાં; તેમની આસપાસ કોતરી કાઢેલાં કૃત્રિમ કિનારાઓ આવેલા હતા. આમાંના કેટલાં ચોખ્ખા

પાણીનાં દત્તાં અને ખીજાં કેટલાંક નખતેજનાં ખાઓગીયાં જેવાં પ્રકાશતાં દત્તાં. ગોરા જમણા હાથ તાજા ખડકા, કોતરો અને સાંકડા રસ્તાઓ આવેલા દત્તા, સ્પષ્ટ રીતે કલાએ યોજા કાઢેલા માર્ગો તેમના મધ્યમાં યજ્ઞને જતા દત્તા, તેમની બંને ખાણુએ ધણે મોટે ભાગે રાક્ષસિ વટજ્ઞને મળતાં આવનાં વૃક્ષો આવેલાં દત્તાં, તેમની પીછાં જેની પછર ધટાની ખારીક પ્રકારની વિવિધતાઓ જેવામાં આવતી અને તેમનાં થડ ચોપારીના વૃક્ષ જેવાં લાગતાં દત્તાં. ખીજાં કેટલાંક વેતસ વૃક્ષને મળતાં આવતાં દત્તાં, પરંતુ પુષ્પના ખારે ગુચ્છાઓવાળાં અને વધારે ઉંચાં દત્તાં. વગી ખીજાં કેટલાંકનો આકાર મોટી કતંગની ટોપીઓ જેવો હતો, તેમનાં ઢુંકાં જ્વહાં ચડીઆં ઉપર એક વિશાલ ધૂમટના જેવો છાપ રાનો આકાર આવ્યો હતો, તેમાંથી લાંબી અને પાતળી ડાળીઓ ગમે તો ઉપર વળતી અથવા નીચની ખાણુ પસરતી હતી. જ્યાં સુધી નજર પહોંચે ત્યાં સુધીનો મારી આગળ અને આજુબાજુનો પાછળનો દેખાવ અમંભ્ય દીપકોથી ઝગઝગી રહ્યો હતો એક સૂર્ય વિનાની સૃષ્ટિ મધ્યાહન સમયે રજપુનાનાના એક પ્રદેશની માદક પ્રકાશિત અને ગરમ જળેલી હતી, પરંતુ વાતાવરણ યોદ્ધાં તામદાયક હતું. ગરમી નરમ પ્રકારની હતી. તેમજ મારા આગળનો દેખાવ વમતિની નિયાનીઓ વિનંગો ન હતો. ઘોડેક દૂર ગમે તો સરોવર અથવા ઝરાના કીનારાઓ ઉપર અથવા આગળ તનીઆવતા ખડકોના મધ્યભાગ ઉપર હીસેતરીના મધ્યમાં આવેલાં, ખાત્રીથી માનવિનાં વાસ ગૃહોહોવાંજ નોંધએ એવાં બપોનો મારા જેવામાં આવ્યાં. જો કે ધણે દૂર છતાંએ દૃષ્ટિપ્રદેશમાં ફરતા, અને માનવ જેવા જણાતા આકારો પણ મારી નજરે ચડ્યા, હું અવસોન કરવાને અટક્યો તેવામાં મારી જમણી ખાણુએ પાખો જેવા આકારના સડો વડે ચાલતી એક નાની ઢોડી જેવું જણાતું કંઈક વાતાવરણમાંથી જલદીથી પમાર યતુ મારા જેવામાં આવ્યું. તે ઝપાટાખંધ દરિ મર્ચાંદાની પાર ચાલી ગયું, એકાદ જંગલની ધટામાં ઉતરી પડ્યું. મારા માથા ઉપર સીધે કોઈ પ્રકારનું બાકાશ આવેલું ન હતું પરંતુ ગુણને મળતું પોશણ એક છપકું આવેલું હતું. આરપારના શૂંભિ ખાજો જેટલે છેટે આ છાપકું ઉંચું ને ઉંચું બનતું જતું હતું, તેની નીચે ધુમમવાંજ વાતાવરણ રવતઃ બનતું હોવાથી આખરે ને અદર્ય બનતું હતું.

આગળ ચાલતાં ચાલતાં હું ચમકીને અટક્યો; કુવાર અથવા હાંડાવાળી ગામદગીના જેવા આકારનાં લાંબાં પાંદડાંવાળા જીનારાની જગ્યામાં યતા રોપા જેવા ટોટ અને રોપાઓ વચમાં વચમાં આવેલા એવી, દરીયાઈ રોપાઓના એક મોટા સમૂદને મળતી આવતી એક ઝાડીમાંથી—લગભગ એક દરજ્જાના આકારનું એક વિચિત્ર પ્રાણી મારા જોવામાં આવ્યું. પરંતુ તે ચોડાંક ડગલાં દૂર કુની ગયા પછી પાછું ફરીને મારા સામે તપાસ કરતું હોય તેમ તાજી રહ્યું; તેવામાં મારાથી સખમણું કે વર્તમાનકાલે ફરિયા ઉપર મળી આવતી દરજ્જોની કોઈ પણ જાતિ માથે તે મળતું આવતું ન હતું; આને જોતાં પ્રથમ પહેવાંના કાગળમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી કદેવાની મોટા સાગરના જેવા દરજ્જાની એક જાતિનું એકાદ મંદદર્યાનમાં મારા જેવામાં આવેલું પદ્માનું બનાવેલું એક પૂનર્જીવનને માફ આવ્યું. આ પ્રાણી પડતા મદવાસવાળું હોય એમ જણાયું; એકાદ એ કાણુ સુધી અને તપાસવા પછી તે જીવિવિના, ગિના વિના આમવામની નવીન પ્રકારની લીયોનગી સમ્યામંથ્યું.

[તૈયાર છે.]

માહાકવિ શ્રી વિભૂતિ પ્રણીત--

માલતિ માધવ-

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

તથા

ઉત્તરરામચરિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

કર્તા મ. ન. દ્વિવેદી. ધણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલાં હાલ કિમત
-ધટડીને દરેકની રૂ. ૧-૮-૦ રાખી છે. પાકૂ પૂઠું સોનેરી નામ સાથે

મેનેજર--મુદ્રણ ઓફિસ--નડીયાદ.

—છબ—

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

આ તિ. મણિલાલ ન. દ્વિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
ગુજરાતિમાં ચાંજનાર-માધવલાલ ન દ્વિવેદી. કર્તા. રૂ. ૧-૮-૦
મુદ્રણના આહોકોને રૂ. ૧-૦-૦.

મેનેજર--મુદ્રણ ઓફિસ--નડીયાદ.

સંસારનું કલ્પવૃક્ષ.

મનુષ્યોના મનોરથો કલ્પવૃક્ષ પુરા કરે છે તેમ
રોગીજનોના નીરોગ થવાના મનોરથો અમારી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

ધી પુરા થાય છે.

આ વાત આજ ચોત્રીમ વર્ષ થયા પુરવાર થઈ ચુકી છે.
વીર્યવિકાઙ્ગ લોહીવિકાર અને અશક્તિને
મટાડવામાં અકસીર દવા છે

કિંમત--૧ ડબ્બીનો રૂ. ૧

વધારે જાણવા માટે અમારું પ્રાઇસ લિસ્ટ મંગાવી
વાંચો 'મંગાવો એટલે મફતજ મળશે

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી

જ્ઞમનગર--કાઠિયાવાડ.

ધ્યામઓકિસ--કાલખાદેવી રોડ--મુંબઈ

આવૈયા દ્રવ્ય—

એક વ્યવસ્થાગર્ભવાગિ.
અલગિય મણિના ન નયુગાસિવેદી.

સુદર્શન.

અમદાવાદ ૧૯૧૮-૧૯૧૯, ૨૫/૧૧/૧૯૧૮
• પ્રિન્ટર શ્રીમતી સુશીલાબાઈ
• દારૂદાર મ. પેન્સ પ્રેસ

(કર્મ-શુદ્ધ રાજ્ય સાહિત્ય-એમનાં મળ્યાં અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંવરંધીમદિ” — ભાગવતમ્

પુસ્તક ૩૦—અંક ૫]

(માસિક)

[નવેમ્બર—૧૯૧૮.

વિષય અનુક્રમણિકા

અહર આશા	૩૩
સાધકધોન	૩૮
ગોપીસદેશ.	૩૭
હુમ્મીર હુલાવટોકન	.	.	૩૮
આગામિ—માનવ—વશ અથવા ભાવિમા આવનારી માનવ—વતિ			૪૭
દાદરા પંચરોકાસ્તોત્રમ્	૫૩
શ્રી રામ ગીતા ભાષ્ય	૫૮

અમદાવાદ—૮ કલાક યુનિયન વિન્ટિંગ પ્રેસ - ૫ ની લીમિટેડમાં મોતીલાલ સામળાએ છાપ્યું.

સંસારનું કલ્પવૃક્ષ.

મનુષ્યોના મનોરથો કલ્પવૃક્ષ પુરા કરે છે. તેમ
રોગીજનોના નીરોગ થવાના મનોરથો અમારી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

શ્રી પુરા થાય છે.

આ વાત આજ ચોત્રીસ વર્ષ થયા 'પુરવાર થઈ ચુકી છે.
વીર્યવિકાસ, શ્લેષ્મીવિકાર અને અશક્તિને
મટાડવામાં અકસીર દવા છે.

કિંમત--૧ ડબીનો રૂ. ૧

વધારે જાણવા માટે અમારું પ્રાઇસ લિસ્ટ મંગાવી
વાંચો 'મંગાવો એટલે મફતજ મળશે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી

ભરમનગર--કાઠિયાવાડ.

આચાર્યશ્રી--કાલબાદેવી રોડ--મુંબઈ.

— ૧૦૬ —

એક વ્યવસ્થાગ્રંથસિ.
પ્રાચીન મહિમા નવજાતિને.

સુદર્શન.

ત્રીજી અને પદ્મશાહી,
આધ્યત્મિક નવજાતિ દીવ્યદી.
સાદન-જોડિય, સોશીલસાધના નવીઆદ

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય સાહિત્ય-એમનાં સખાંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધીમંદિ” — માગવતમ્

પુસ્તક ૩૦ — આંક ૧]

(માસિક)

[નવેમ્બર — ૧૯૧૪]

વિષય અનુક્રમણિકા.

અર્ધર આશા.	૩૩
નાઈવલોન	૩૬
જોષીસંદેશ.	૩૭
હમ્મીર હકાવલોકન	૩૮
અગામિ—માનવ—વશ અથવા સાવિમાં આવનારી માનવ—જાતિ.						૪૭
દાદશ પત્રનીકાસ્તોત્રમ્	૫૩
શ્રી રામ ગીતા સાખ્ય.	૫૮

અમદાવાદ — ૮ કલાક યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લીમિટેડમાં ગોળીવાપ રામજીભાઈ છાપ્યું.

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦, અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે એવું અમારા સુરા ગ્રાહકોને સ્મરણ હશેજ. જેમનું લવાજમ બાકી રહ્યું હોય તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક.

સુદર્શન ઓફિસ—નંદીઆદ.

અ. નિ. મ. ન. દ્વિવેદી ચોજીત.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય ભવે લંબાણ અર્થાં અભાવવામાં આવી છે.

૨૧. મધ્વીલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કામળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કીંમત ઘટાડી રૂ ૪-૦-૦ આપ રાખવામાં આવી છે. ઠીકાની છળી પણ મુકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જુદું

સિદ્ધાન્તસાર
બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.
બીજી આવૃત્તિ.

મોટા ટાઈપ સરા કામળ પાર્કુ પુઠું. બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કામળ
(કીંમત રૂ ૩-૦-૦)

(કીંમત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર.

સુદર્શન ઓફિસ—નંદીઆદ.

આથ દ્રણ—
એક અગ્રેહભાગ્યવ્યાસિ.
અહાભિજ ગણિતના ન પ્રખ્યાતિ વેદી.

સુદર્શન.

૧૯૨૧ી અર્થે પ્રકાશક,
માધવરાવ નવજીભાઈ દ્રોણેદી.
સુભદ્રા-એડિસ, આરોહરાવાલા-નવીઆદ.

(વર્મ-ગૃહ-રાજ્ય સાહિત્ય-એગતાં સખંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યપરધીમદિ” — માગવતર

પુસ્તક ૨૯—અંક ૨]

(માસિક)

[નવેમ્બર—૧૯૧૪.

અદૂર આશા.

યાતી અદૂર જ આશા,
મીડી હવે યાતી અદૂર જ આશા:
ઓહો કૂં દર યઈ જ દુરાશા ! મીડી—
ચિરવૃષિત, પીડિત હૃદયની
પરિવૃત્ત યશે આકાંક્ષા
અહો ! પરિવૃત્ત વગે આકાંક્ષા ! મીડી—
મૂર્તિવિહોણે મન્દિરીએ આ—
પ્રેમમૂર્તિની યાશે પ્રતિજ્ઞા !
પ્રિયા—પ્રેમમૂર્તિની યાશે પ્રતિજ્ઞા ! મીડી—

યાતી અદૂર સુઆશા,
મીડી હવે યાતી અદૂર સુઆશા !
અહો વિરહી ઉરની પ્રણયાયા !—
મીડી હવે યાતી અદૂર સુઆશા !

ચિત્રાલ, લા- પાદરા.

લા ૨૦: ૫: ૧૯૧૧.

કુલ.

સાફ્કલોન.

(અનુબંધાન ગતાંકથી.)

અનુબંધ-છંદ.

- ૧૧ ડોલાબ્યા હુંગરો ડોલા, જલ્લો કંપ કરો કરી,
અધુના સર્વથા શાંતિ, નિર્વેદા ગતિ પામતી.

શિખરિણી-વૃત્ત.

- ૬૨ પતિ પતિ નાજો અતિશય રમતાં રમ રતિમાં,
વિનોદ-વાતોએ, કયન કરતાં કેલિ મતિમાં;
રમે ન્હાતાં ન્હાતાં રસબર બન્યાં અંગ દુયનાં,
દયમાં શું શાંતિમાં-પરવશ બન્યાં છે સરવ ત્યાં.

શાર્દૂલચિહ્નોકિત-વૃત્ત.

- ૬૩ બાસે છે કમ એક આજ મુગને-વિચારતાં દષ્ટિએ,
શાંતિ છેવટમાં સદાય વસતો-દીડી અંગે સૃષ્ટિએ;
ઉછાળા મનના તરંગ સ્વપ્ના કે રંગ આપ્યા પછી,
શાંતિના સદને સુહાવ સરવે, ઉભા ન થાના કદિ.

- ૧૪ પૂરું તેજ પ્રદીપ જેમ પ્રકટયો, અન્ધાર ઝોણું થયું,
કિન્તુ દીપ-મખીપ આડુ ધરતાં અંધારૂં આવી જતું;
તેવી રીત યજ્ઞ ઉપાધિ જગમાં સૌ ફેરશરો કરે,
સર્વે તે યજ્ઞ જાણે શાંતિ જગમાં ફેલાઈ પાછી રહે.

અનુબંધ-છંદ.

- ૧૫ ગાઠ નિઠા પ્રશાંતિમાં, સર્વને સુવશવતી;
અપતી જગ પોતાનું, તાળનું સર્વ બનાવતી.

શિખરિણી-વૃત્ત.

- ૧૬ પ્રમાતે જમીને જાન નજર બ્યાં બ્યાં ફરી વને,
જમી તે તે સ્થાને, નવિન ફળ દેખાવ નિરખે;
પરો નુરેયાં છે. અરુપ વળી આખાં ફળ છે,
બરાવાં છે દોરો, -બધ યજ્ઞ નહીં પદાર નીકરે.

અનુષ્ટુપ્-છંદ.

- ૬૭ ગામ પહાર જવું ચાતાં, દેખાવો નજરે પડે,
શોકની સાથ આલ્હાદ, ચિત્તમાં બેય આપડે.

શિખરિણી.

- ૬૮ સરિતામાં પાણી ખળ ખળ વહ્યું જાય સ્વરથી,
કિનારાનાં વૃક્ષો ઉઘલી પડ્યાં મૂળ જડથી;
અને ખીજાં ઝાડો તણી કછકે ડાબ્યો ફસી પડી,
ત્યાં જોઈએ ત્યાં, ત્યાં અસહ્ય ડયાંએ રહ્યું નથી.

શાર્દૂલવિકીરિત-વૃત્ત.

- ૬૯ વાળ્યો ધાણુ જનાવરો* અતિશયી એ તો બહુ આકરો,
માંડાં ને અતિ વૃદ્ધ ને ડગમગાં ઢોરો હતો તે તણો;
પખીની વિખરાઈ પાખ મઈ છે હાથ પડ્યા છે અડો!
• કે તો કાદવમાં લપેટ ચડીને દેખાય આ તો ગુઓ.

અનુષ્ટુપ્-છંદ

- ૭૦ એક સારી રથીતિ રૂહેવી, સર્વદા સુચકેલ છે,
જન્દગીમાં દુર્ધા જાએ, જનાવો નિરખેલ છે.

વસતતિલકા-વૃત્ત.

- ૭૧ આશ્ચર્યમાં ચકિત એક જનાવ જોતા,
મૃદિતણા પ્રવહમાં વળી જવ પ્રોતાં;
ચકિત અગાધ-મહિમા પ્રભુનો બધે છે,
ને માત્ર એક પગમાં પ્રભુ ચઢાય તે છે.

શાર્દૂલવિકીરિત-વૃત્ત

- ૭૨ જોતાં વિકૃતિ સામગી જગતની ને દેરપારે કરે,
માયાવી મનુજો તણાં પ્રતિ પળે તે ચિત્ત જોને દરે;
ને જોણે પ્રભુની સદા કૃતિ બણી દટિ કરેલી હરો,
તે લીલા પ્રભુની સદા સમજતાં મોહાન્ય ના એ યરો.

શિખરિણી-વૃત્ત

- ૭૩ અસાંતિમાં યાતિ શૂદ્ધ કરવી તે કઠિણ છે,
પુરા અજ્ઞાસીને સદન કરવું તે સરલ છે;

સાફલોન.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

અનુષ્ટુભ્-છંદ.

- ૬૧ ડાલાબ્યા ડુંગરે ડાલા, વૃક્ષો કંપ કર્યો કરી,
અધુના સર્વયા શાંતિ, નિર્વેદા ગતિ પામતી.

શિખરિણી-વૃત્ત.

- ૬૨ પતિ પતિન જાણે અતિશૂરભતાં રમ રતિમાં,
વિનોદે-વાર્તાએ, કથન કરતાં કેલિ ગતિમાં;
રસે ન્હાતાં ન્હાતાં રસભર બન્યા અંગ દ્વયાં,
દબ્યા શું શાંતિમાં-પરવરા બન્યા છે સરવ ત્યાં.

શાર્દૂલચિહ્નીકિત-વૃત્ત.

- ૬૩ બાસે છે કમ એક આજ મુજને-વિચારતાં દૃષ્ટિએ,
શાંતિ છેવટમાં સદાય વસતો-દીડી અગે સૃષ્ટિએ;
ઉછાળા મનના તરંગ મધળા કે રમ આખ્યા પછી,
ગાંતિના સદને મુહાવ સરવે, ઉભા ન થાતા કદિ.
- ૬૪ પૂરું તેત પ્રદીપ જેમ પ્રકટ્યો, અન્ધાર ઓછું થયું,
કિન્તુ દીપ-મખીપ આકુ ધરતાં અંધારૂં આવી જતું;
તેરી રીત યપી ઉપાધિ જગમાં સૌ ફેરારો કરે,
સર્વે તે સખી જાણ શાંતિ જગમાં ફેલાઈ પાછી રહે.

અનુષ્ટુભ્-છંદ.

- ૬૫ ગાદ નિઝ પ્રશાંતિમાં, સર્વને સુવરાવતી;
અર્પતી બળ પોતાનું, તાજાં સર્વ બનાવતી.

શિખરિણી-વૃત્ત.

- ૬૬ પ્રભાતે જમીને જન નજર જ્યાં જ્યાં ફરી વળે,
બધે તે તે રયાને, નવિન કંઈ દેખાવ નિરખે;
ધરો તરેલાં-છે. અરધ વગી આખાં ફર્યા છે,
બરાબાં છે દોરો, બધ યપી નહીં ખદાર નીકરે.

નામ ચંદ્રકલા લખેલ છે પણ ખાદ્યાદની બેગમતું નામ કાંઈ લખ્યું નથી, માત્ર હુરમ એટલુંજ લખ્યું છે.

ત્રીજું. બેધરાજ કૃત હમ્મીર રાસમાં માતાતું નામ નથી; રાણીતું નામ 'આસુ-મતી કુંવરીતું નામ દેવલદેવી કુંવરતું નામ રતનસેન નાયકાતું નામ ચંદ્રકલા અને ખાદ્યાદની બેગમતું નામ "રૂપવિચિત્રા" લખ્યું છે.

ચોથા. ગદ્ય કવિ કૃત અંકમાં માતા રાણી કુંવરી કુમારનાં નામ નથી. પણ ઘાઠ અને ઘાઠ નામની બે નાયકાઓનાં નામ આપ્યાં છે; અને નાયનાર નાયકાને ખાણ મા-રનાર મીર મંગેલનો બાધ હઠાનવેગ જે ખાદ્યાદની સાથે હતો તેનું નામ આપ્યું છે; તેમજ હમ્મીરદેવ લડવા ગયો ત્યારે રણ્યબોરના કિશાની રક્ષા કરવા મીર મંગેલને મૂકી ગયો હતો, તે જગેર યથા પછી કુવામાં પડીને મરી ગયો એમ લખ્યું છે.

પાંચમા અંકોખર કૃત હમ્મીરદહ માં કુંવરીતું નામ દેવલદેવી નાયકાતું નામ નથી પણ નાયનાર નાયકાને હાનબેગે ખાણ મારી હરહત કરી હતી અને ખાદ્યાદની બેગમતું નામ મરહડી લખ્યું છે, એ ચિવાય સરદારનાં નામોમાં કશો ફેરફાર છે; પણ તે વિસ્તારના ભૂમિતી અને લખેલ નથી.

ઉપર પ્રમાણે નામોની વ્યવસ્થા હોવા છતાં બાધ નારાયણે પોતાના ગુજગતી હમીર હડના વીરમા પરીખેડમાં પત્ર ૧૧૮ મેં એળ ૧૧ મીથી ૨૪ સુધીમાં જે પોતે સમજ્યા વિના પોતાના ચરતું દોઢ દહાણુ વાપરી રાણીતું નામ માનુસમતી અને કુંવરીતું નામ ચંદ્રાવલી લખ્યાં છે અને તેની ફૂનોટમાં લખ્યું છે કે—બેધરાજ કૃત હમ્મીર રાસ માં રાણીતું નામ દેવલ આપેલું છે તે હડહડતું બોલું છે કેમકે તેજ હમ્મીર રાસ માં કુંવરીતું નામ દેવલદેવી છે, અને રાણીતું નામ આસુમતી લખ્યું છે તે પરથી જણાય છે અને સિદ્ધ થાય છે કે પોતે કવિતા પાંચી નથી, પણ સ્થાનચુંદ્રાસના ઢિંદી ગદ્ય બાપાંતર પરથી ગુજરાતી બાપાંતર કર્યું છે તેથી જ્યાં સ્થાનચુંદ્રાસે જૂથો કરી છે ત્યાં તેણે પણ જૂથો કરી છે તે સર્વને જણવા માટે નીચે લખુ છઉં.

કવિ બેધરાજ કૃત હમ્મીર રાસ તું સ્થાનચુંદ્રાસનું કરેલ ઢિંદી બાપાંતર પત્ર ૨૫ નં એળ ૧૫ મી તથા ૧૬ મી જુવો.

યહ મુનકર અલાવદીનને હમ્મીરકે યહાં કહેલા મેજા કિ—વહ અપની દેવલ “રાનીકી વેરી ચંદ્રકલાકોં મુહે દેકા મુઝસેં સમા માર્યો હોં તો મેં સ-નપર દયા કર શકતા હૂં.”

ઉપરતું બાપાંતર જે કવિતાનું સ્થાનચુંદ્રાસે કર્યું છે, તે સમજ્યા વિના તદ્દન બોલું કર્યું છે તે માટે તે બેધરાજ કૃત અસલ કવિતા અને લખું છઉં.

યયા દોહા.

ચંદ્રકલા દેવલકુંવરિઃ પારસ મહિમા શાહિઃ ॥

માંગત શાહ અલાવદોઃ અવ લે મિલિયો આહિઃ * ૬૬૨

* બેધરાજ કૃત અને મહેલ કૃત કવિતા કેટલી મળતી છે; તેપરથી સિદ્ધ થાય છે છે કે બેધરાજે મહેલ કૃત હમ્મીર રાસ પરથીજ પોતાનો રાસો જનાવ્યો છે કેમકે તેની ધણીખરી કવિતાનો આવ મહેલકૃતમાંથી લીધેલ જણાય છે. પણ તે ખતાવવાનો અંગે પ્રસંગ ન હોવાથી લખ્યું નથી. પણ કેઈ જીજ્ઞે પ્રશ્નને તે વિશે લખીશ.

કાંઈ જૂલ કરીશ નહીં અને જૂલીય તો લખઈ આપીશ નહીં; તેથી લેખકે મૂળ પ્રમાણે તે અંચની નકલ લખવા માંડી પણ વચમાં એક જોગમાં એક અક્ષર પર માંખી ચોટી ગયેલી હોવાથી અક્ષર રેખાઈ જવાથી 'સા' દેખાતો નહતો તેથી લેખકે પણ તે ઠેકાણે સાધતું દીધું મૂકી માંખી મારી ચોટાડી દીધી, ત્યારથી ઉપલી કહેવત ચાલી છે; તેમજાઈ નારાયણે પણ મંવત ૧૭૮૫ માં એ કાવ્ય અંચની રચના કરી હતી. સંવત ૧૮૮૫ ના ચૈત્ર શુકલ તૃતિયા બૃહસ્પતિ વારે પુર્ણાહુતિ કરી એમ જ લખ્યું છે, તે બાપાંતર તો ખરાબર છે; પણ તેમાં શું જૂલ છે, તે વિશે કાંઈ વિચાર કર્યો નથી. તેથી તે જણાવું છઉંકે:

સંવત ૧૭૮૫ માં કદાચિત અંચનો આરંભ કર્યો હોયને સંવત ૧૮૮૫ માં પૂરો કર્યો માનિયે' તો તે અથ સ્તો ઘર્ષ સ્પર્શ રચાયો એમ અર્થ થય છે, તો તે યોગ્ય કે અયોગ્ય છે તેનો બાઈ નારાયણે કાંઈ વિચાર કર્યો હોય એમ જણાવું નથી. પણ જ્યાં જેમ લખ્યું છે, ત્યાં તેમ લખી કાઢ્યું છે; તેથી મૂળ કવિતામાં જોતાં સંવત ૧૭૮૫ ક્યાંઈ છેજ નહીં પણ સંવત ૧૮૮૫ માં પૂરો કર્યાં લખ્યું છે તે નચે મુજબ:

પ્રથમ સંવત્સર મૂલ ગ્રંથમાર્થી પત્ર ૧૯૬ ને.

દોહા.

ચંદ્ર નાગ વસુ પંચ ગિનિઃ સંવત માધવ માસઃ ॥

શુરુસુ તૃતિયા જીવ જુતઃ તા દિન પ્રથમ પ્રકાશઃ ॥૧૭૮॥

અર્થઃ

અદ્ર એટલે એક, નાગ એટલે દિમ્બજ અર્થાત આઠ; વસુ એટલે આઠ; અને પાંચ મળીને સંવત ૧૮૮૫ વર્ષ થયાં અને માધવનો અર્થ ચૈત્ર લખ્યો છે; તે ખોટો છે; કેમકે: ચૈત્ર માસનું નામ તો મધુ માસ છે અને માધવ તો વૈશાખ માસનું નામ છે માટે મંવત ૧૮૮૫ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ને ૭૪ એટલે ગુરવારને દિવસે મંથ પૂરો કર્યો છે.

ઉપર મુજબ જોધરાજ કવિએ પ્રથમના અંતમાં સંવત લખ્યો છે, પણ પ્રારંભમાં તેમજ બીજે કોષ ઠેકાણે સંવત ૧૭૮૫ લખેલ નથી; તેમ છતાં સ્થાપમુંદરણસે દ્વિંદીમાં કેમ અને ક્યાંથી લખ્યો હશે તે વિચાર કરતાં કાંઈ સમજાવું નથી. કદાચિત ૧૮ ના ૧૭ જૂલથી થઈ ગયા હોય તો બનવા સંભવ છે.

બાઈ નારાયણે પોતાના ઉપોદ્યાતમાં પ્રથમ પાને જોગ ૩૦ મીમાં ચંદ્રમાનના ગામનું નામ સ્થાપમુંદરણસે નિસ્ચારણ લખ્યું છે તેને સુધારીને, બાઈ નારાયણે નિસ્ચારણ લખી ચોટી જૂલ કરી છે; કેમકે મરણ્ય તો વનનું નામ છે, માટે તેની આંદી જરૂર નહોતી; તે ગામનું ખરૂં નામ “નિસ્ચારણા” છે અને તે જગપૂર અને અલવરની વચ્ચેના પ્રદેશને “રાઠ” દેશ કહે છે તેમાં તે નામનું દખીર બંધી ચંદ્રવાણ હાકોરનું આસરે ૨૪ ગામનું સ્વસ્થાન અઘાપિ પર્વત મેઘપુલ છે; ને ચંદ્રમાનથી કચકે અખારમી પેટિયે કનક-નિદ્રાજી નામના રાજા હાલ રાજ્ય કરે છે; અને પ્રથમ તે નિસ્ચારણા સ્વસ્થાનની દિવાની રાજદારી અપવર રાજ્યને તાલે હતી પણ હાલ પોતાને મળતાથી તે સ્વતંત્ર થયેલ છે.

(બાઈ નારાયણે ઉપોદ્ધાતમાં પત્ર ૨ ને ઓળ ૮ મીથી લખ્યું છે કે),

“ પરંતુ એક “ હમ્મીર મહાકાવ્ય ” ને અપવાદરૂપ ગણીને બાકીના લેખો વિશે ખેદપૂર્વક જણાવવું પડે છે કે એ લેખોમાં ઐતિહાસિક શોધનો પૂર્ણ અભાવ છે. અથવા કેટલાંક કાવ્યોમાં ઇતિહાસ સાથે પૌરાણિક કથનાનું પણ નિશ્ચય કરી દેવામાં આવ્યું છે.”

ઉપરના લેખથી જણાય છે કે— “ હમ્મીર મહાકાવ્ય ” ઇતિહાસને માટે પ્રાથમિક અને સારું છે; પણ તે તદ્દન ખોટું છે કેમકે પુરાણોની કથા જેવાંજ અપથી બરેલ છે, તેની ખાત્રી કરવી હોય તો જુઓ ઉપોદ્ધાત પત્ર ૭ મે હમ્મીર મહાકાવ્ય ના સર્ગ ૧૩ માં ના બે શ્લોક લખ્યા છે. જેમાં અક્ષાહરીનં પોતે “ રતિપાલ ” ને જનાનામાં લઈ જઈ પોતાની બેહેન પાસે એકાંતમાં (વ્યભિચાર કરવા) મુકી જાય છે તે શ્લોક નીચે આપું છું.

યથા શ્લોક.

અંતરંતઃપુરં નીચ્વા એકાસ્તમર્ષોજયત્ ।

અપીવ્યત્ત દ્વાગિન્યાચ પ્રતીત્યૈ મદિરામપિ ॥૮૧॥

પ્રતિશ્રુત્ય શકે શોકં તતઃ સર્વસ દુર્મતિઃ ॥

વિરોધોદ્ગોધિર્નર્વાચોગત્વારજ્ઞેન્યરૂપયત્ ॥૮૨॥

જ્યા રતિપાલની સ્ત્રી “ યમુમતી ” બદ્યાહની સેનામાં જઈ બે પુરોહિત હાજર છતાં પોતાના ધણી રતિપાલનું આયું કાપી લાવે છે; એયું આપું ગમ્ય છે ? ઇત્યાદિ ઠેકાણે ઠેકાણે ગપથી બરેલ છે.

સ્વામશ્વંદરદાસે પોતાની હિંદી ભૂમિકામાં પ્રથમ પાને પંક્તિ ૧૬ મીથી લખ્યું છે કે.

રાજપૂતાનેમેં દો હમ્મીર હો ગયે हैं एक उदयगूके और दूसरे रणयंधोरके
ઠોકાંને પ્રાયઃ દોનોકે ચરિત્રોંકોં મિલકર एक कर डाला है ॥

ઉપર લખેલ હિંદીનું બાઈ નારાયણે ગુજરાતી કરેલ છે તે નીચે પ્રમાણે ઉપોદ્ધાતને પત્ર ૨ ને ઓળ ૧ મીથી જુઓ.

“ રાજપૂતાન અથવા રાજપૂતાનામાં બે હમ્મીર થઈ ગયા છે; એક મેવાડ સુકુટ ચીતોડનો હમ્મીર અને બીજો રણયંબોરનો હમ્મીર. અત્તાન લેખકોએ બહુધા આધુનિક લેખકોએ એ ઉભયના ચરિત્રોને સંમિશ્રિત કરીને તેમની એકતા કરી નાખી છે; ” ઇત્યાદિક જેમ સ્વામશ્વંદરદાસે લખ્યું છે તેમ બાઈ નારાયણે લખ્યું છે પણ પોતે જાતે કાંઈ વિચાર કર્યો નથી તેથી મહાર પોતાને જણાવવું બેઠકે કે—

હમ્મીર નામના અનેક રાજાઓ થઈ ગયા હશે તેમાં મુસલમાનો સાથે લડાઈ કરનાર મહા પ્રતાપી અને વીરમૂર્તિ એવા ત્રણ હમ્મીર થઈ ગયા છે. તેમાં પ્રથમ હમ્મીર કાઠિયાવાડ સોમનાથની રખાતે જનાર એટલે મદમુદ્ ગિજનવી પારણમાં સોમનાથ પર ચડી આવ્યો હોય તો સોમનાથ ની સલામ કરવા જઈ મહા બંધકર પુદ્ધ કરી મુસલમાનોને તોળા પોકરાતી મરાણો તે દાલ લાહી અને પૂર્વ અડીલાના રાજા બીમસિંહજીને

લઘુ પુત્ર હસ્મીર ગોહિલ યદ્ય ગયો છે; ત્યારપછી રણચભોરનો ચઢવાણ હમ્મીર થયો ને હસ્મીર હઠ ના નામથી પ્રખ્યાત છે, જેના વિષે આ ગ્રંથમાં લખવામાં આવ્યું છે તે અને ત્રીજે ચિતોડનો શિશોદિયો હસ્મીર રાણો જેણે અણાહીન પાસેથી ચિતોડ પાછું મેળવ્યું હતું તે; એમ ત્રણ હસ્મીર નામાંકિત અને મહા પ્રતાપી યદ્ય ગયા છે.

એ શિવાય ગૂજરાતી હમ્મીર હકમાં ને ફટનોરા આપેલી છે તે સર્વે જોધરાજ કૃત હમ્મીર રાસની ભૂમિકામાં અને ચંદ્રશેખર કૃત હમ્મીર હકમાં ને ફટનોરા આપેલી છે તેનાજ તરખુમા કરીને આપેલ છે, તે અસલ હિંદીમાં જોયેથી ખાત્રી થશે; પણ તેમણે મૂલ ગ્રંથની કવિતા જોઈ હોય એમ જણાતું નથી.

ઉપર મુજબ બાક નારાયણે હિંદી પરથી કરેલ ગુજરાતી હમ્મીર હકના ભાષાંતરને વાંચક વૃદ્ધની સેવામાં રજૂ કરી હવે પછી આપણે કાંઈક ઇતિહાસિક વૃત્તાન્તપર દ્રષ્ટિ કરિયે.

રતનમોર અથવા રણચમોર નો કિયો કોણે વસાવ્યો અને ક્યારે વસ્યો તે કાંઈ નિશ્ચયપૂર્વક જણાતું નથી* પણ પૃથ્વીરાજની વખતમાં રણચમોરનો કિયો ચઢવાણોના તાબામાં હતો અને તે ગુલામવંશના આદ્યાહ કમશુદીન અસ્તિમશે ઇસ્વીસન ૧૨૨૬ માં ચઢવાણો પાસેથી છૂટી લીધો હતો પણ જંગલ અને પહાડોમાં હોવાથી પાછું કાંઈ સંભાળવા ગયું નહીં તેથી ચઢવાણોએ પાડો પોતાને કબજે ક્યો હતો, તે હસ્મીરદેવ સુધી તેના તાબામાં રહ્યો અને હસ્મીરદેવ પાસેથી ખિન્નવંશના આદ્યાહ અણાહીને ઇસ્વીસન ૧૨૦૦ ના મેકામાં લીધો હતો પણ હાલ તે જયપુરના રાજ્યના તાબામાં વિદ્યમાન છે અને તેનું સ્વાઈ માધવપર નામ પાડ્યું હોવાથી તે નામથી ઓળખાય છે ને તે નાગદા મધુરાં રેલ્લે જાઠનમાં આવે છે ને તેનું રેશન પણ છે.

રણચમોરનો કિયો હમ્મીરદેવ પાસેથી અણાહીને શા માટે લીધો અને તે લેવામાં નેને કેટલી મુશ્કેલી પડી હતી તે ટુકામાં નીચે લખી જણાવું છઉં.

અણાહીન ખીલજી તેના કાકાને મારીને ઇસ્વીસન ૧૨૬૫ માં ગાદીએ બેઠો. ત્યાર પછી ગૂજરાતના રાજા કરણ વાઘેલાના પ્રધાન માધવરા સમગ્રાવથી પોતાના ભાંડ અલીકુખાન અને વજીર તુમરતખાનને એક લાખ ફાજ આપી ગૂજરાત છૂટવા મોકલ્યા હતા. તેણે ગૂજરાતનાં અગ્રી કરણ વાઘેલાનો પરાજય કરી દક્ષિણમાં બાગલાણ તરફ નમારી ચુક્યો; અને આખું ગૂજરાત લૂંટી અનત દ્રવ્ય મેળવ્યું તે દ્રવ્ય તથા કરણ વાઘેલાની રાણી કમળા દેવી અને અંભાતના ગુલામ મલેક કાકુરને લઈ લરકા પાછું દિંદી તરફ જતું હતું ત્યાં રસ્તામાં વજીર અને અગ્રીકુખાએ એવો ટુકમ જાહેર કર્યો કે: જોઓએ જે જે લૂંટ્યો મેળવી હોય તે તે સર્વે આદ્યાહની પાસે રજૂ

* પૃથ્વીરાજ રાસામાં છત્રીશમાં સમમ (અધ્યાય) ૩ માં રણચમોરના યાદવ રાજા બાનુગપની પૂત્રી હંસાવસ્ત્રી ને પરાણે પંહુવા ચદેઈ નો રાજા ચઢી આવ્યો હતો. તેની સાથે લગ્ન કરી તેને કરાનીને પૃથ્વીરાજ પરવારી દઈકન લખી છે; પણ તે હડહડતી ખોટી છે. કેમકે પૃથ્વીરાજના ભાઈ હરિમાનનો પૂત્ર ગોવિંદમિદજી તે વખતે રણચમોરમાં ગજધાની કરીને રહ્યો હતો અને તેનાજ વંશમાં હમ્મીરદેવ થયો છે.

કરવી. તે દુષ્ટ સંભળી લશ્કર માંડેના કેટલાક સરદારો અને સિપાઇઓ બદલી ગયા, અને બલવો થયો; તેમાં બાદશાહનો એક ભત્રીજો માર્યો ગયો; અને સરદારો તથા સિપાઇઓ કેટલાક પોતાની મેળેલ લૂંટ લઈ જુદા પડ્યા. તે રણુધંબોર જઈ દમ્ભીરદેવને શરણે રહ્યો; ત્યારપછી લશ્કર જ્યારે દિલ્લીએ પહોંચ્યું ત્યારે સર્વે વાત બાદશાહને નિવેદન કરી સર્વે માલ અને રાણી કમળાદેવી તથા મલેક કાકુરને રજુ કર્યાં તે જોઈ બાદશાહે રાણી કમળાદેવીને પોતાની બેગમ બનાવી અને મલેક કાકુરને હજૂરમાં રાખ્યો. તથા દ્રવ્ય સર્વે ખજાનામાં મોકલાવ્યું; અને ગૂજરાતની લૂંટનું દ્રવ્ય લઈ બાગીજનાર સરદારોને સકત શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કરી રણુધંબોરના રાજા દમ્ભીર દેવપર પત્ર લખાવ્યો કે: અમારાં કેટલાંક માણસો લૂંટનો માલ લઈ ત્યાં આવ્યાં છે, તેને માલ સાથે કેદ કરી અમારી તરફ જેમ અને તેમ જઈ મોકલી આપો. પણ દમ્ભીર દેવે 'શંરણુ આવેલાને સોંપાતી ના કહેવાથી તેનીપર પોતાના બાઈ અગ્રીજાનને તથા વજીર તુસરતખાનને રણુધંબોરનો કિસ્સો કહેલ કર્દા મોકલ્યા પણ તેમની દ્વાર યવાથી બાદશાહ પોને મઠ્યો અને ત્રણ વર્ષ સુધી લકાઇ કરી મહા મુસીબતે રણુધંબોરનો કિસ્સો લીધો; ત્યાર પછી પોતાના લશ્કરમાંથી ગૂજરાતની લૂંટ લઈ બાગેચ સદ્દારોમાંના જે હાથ આવ્યા તેને સહકુટુંબ મારી નાખ્યા.

અલ્લાહીન જેવા મંદા પરાક્રમી અને બળવાન બાદશાહને રણુધંબોર જેવો એક કિસ્સો લેવામાં ત્રણ વર્ષ લાગ્યાં, તેનું કારણ એવું હતું કે-તે વળતે બાદશાહપર જુદે જુદે ઠેકાણેથી અનેક આપતિઓ આવી પડી હતી. તે સર્વેનું નિવારણ કરવામાં તેને રોકાવું પડ્યું હતું, તે એવી રીતે કે:

જ્યારે બાદશાહ રણુધંબોરના કિસ્સાને ઘેરો ઘાલી પડ્યો હતો, ત્યારે પોતાની છાવણીમાંથી શિકારે ગયો હતો; ત્યાં પછવાડે તેના ભત્રીજા મુબેમાને કેટલાક મુગલ સિપાઇઓને લોભમાં નાખી ખૂટવીને બાદશાહની પછવાડે તેને મારી નાખવા માકલ્યા હતા; તે એના ગતગમથી કે: જેમ મહારે કાકે તેના ઘડાને મારીને રાજા મેળવ્યું છે, તેમ હું મહારા કાકાને મારીને રાજા મેળવું. તેથી મુબેમાએ જંગલમાં સંતાઈને અલ્લાહીન પર બાણ માર્યાં: ને તે ધવજ યજ્ઞને ઘોડાપરથી નીચે પડી ગયો. તેને મરી ગયેલો માની મેંગલ સિપાઇઓએ સુલેમાને તે છાવણીમાં આવી બાદશાહ મરી ગયાની ખબર આપ્યા તેથી પોતે બાદશાહ યજ્ઞ ખેડો; ત્યાર પછી બે ત્રણ કલાકે બાદશાહને શુદ્ધિ આવી ત્યારે હોમો ધર્મ માંડમાંડ લયડતો પડતો છાવણી તરફ આવતો હતો ત્યાં તેને કેટલાક પોતાની છાવણીના સિપાઇઓ સામાન લેવા જતા હતા, તે સામા મળ્યા તેણે બાદશાહને જવતો જોઈ તેની પાસે દોડી ગયા, ને બાદશાહના ભત્રીજાની સરવે વાત કહી, તેથી અલ્લાહીન પ્રથમતો મનમાં ડર્યો, પણ બીજા કેટલાક માણસોના હસકેરવાથી તેને ઘોડાપર બેસારી એકદમ છાવણીમાં લાવ્યા. તેને જોઈ સર્વે અમલદારો જે નવા બાદશાહનો મુજરો કરતા હતા, તે સર્વે અલ્લાહીનપાસે દોડી આવ્યા. તે જાણી બાદશાહનો ભત્રીજો બધા પામી બાગી ગયો: તેની પછવાડે માણસો મોકલી પકડી મંગાવ્યો, ને તેને તથા પોતાને બાણ મારનારાઓને જીવથી મરી નાખ્યા, ને પોતે દવા દારૂ તથા પાટાપોંડ કરાવી ઘોડીક મુલમાં મારી ધર્યા.

બીજી તેજ લગાઇમાં તેનો વજર નુસરતખાનને પથ્થર વાગવાથી તે મરણ પામ્યો હતો, એ શિવાય મારી નાખેલ બચીજી સુલેમાનના બે ભાઇઓ જે બહાવતમાં હતા, તેમણે પોતાના ભાઇને મારી નાખ્યાના સમાચાર જાણી બંડ કંઈ હતું, તેથી બાદશાહે તેમનીપર ફોજ મોકલી તેને પણ પકડી મંગાવ્યા ને પ્રથમ આંખો ફોડી પછી શિરછેદ કરાવી મારી નાખ્યા.

તેજ સમયમાં હાજી મૈસ્લા નામના એક ગુલામે દિલ્લીમાં લોક એકઠાં કરી બંદીવાન છોડી મુકવાનો અને ખબરો લૂંટી વેહેંચી લેવાનો તથા બાદશાહી કુટુંબના કોઇ શાહજહાને ગાદીએ એસારવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો; તે બંડ બાદશાહના ફાત્તે મહા સુરીખતે હાજી મૈસ્લાને મારી નાખીને સમાવ્યું હતું.

ઇલાહિક કેટલાક નાનાં મોટાં કારણોને લઇને બાદશાહને રણથંભોરનો કિલ્લો લેવામાં મહા મુશ્કેલી અને લાંબી મુદત થઇ હતી. કારણ: રણથંભોરના કિલ્લાના ઘેરા પેઢેયાં પણ માવજલદર પ્રાંતના બાદશાહ હાજિજખાનના ધૂત કૃતબુધખાનના આશ્રય નીચે ગોંગલોની મ્હોટી સ્વારી સાથે લગાઇ કરી બાદશાહનું મૈન બળભંગ થયું હતું. એ પણ મુખ્ય કારણ હતું.

રણથંભોરનો કિલ્લો લેવાનું કારણ કેટલાક ઇતિહાસવેત્તા ગુજરાતની લ'ટ લઇ બાગીજનાર સરદારોને શિક્ષા કરવા માટે લખે છે, અને કોઈ કોઇ કવિઓ હુમ્મીરદેવના ગુણગાનારા બાદશાહની બેગમ સાથે વ્યભિચાર કરનાર મીર મંગોલ માટે લખે છે. તે બેમાં કયું ખરું હશે તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહીં; તોપણ અલ્લાઉદ્દીન વાત વાતમાં ખાણસોને મરાવી નાખતો હતો, તેથી કેટલાક તેને અલ્લાઉદ્દીન ખૂની કહેતા હતા. અર્થાત્ લોકોનો તેનાપર તિરસ્કાર હતો. તે પગથી કવિઓએ તેને વગોવવાની ખાત. તે વાત જોડી કાઢી હોય તો માનવા જેવી છે; કેમકે ત્રૈલોક્યની શાહનશી રાશનઆરા પર પણ શિવાજીનું કલક લગાડવા માટે દિંદીમાં એક “ મરેઠાસરદાર ” નામનું પુસ્તક લખાયું છે. ને તે મુજબમાં વેંકટેશ્વર પ્રેસમાં છપાયેલ છે, ને મહારાષ્ટ્રના પ્રમાણે હરદોડું ખોડું છે. તેમજ મીર મંગોલ અને બેગમની વાત કોઇએ જોડી કાઢી હોયતો તેમાં કોઇ નવાઇ નથી. કારણ કે બાદશાહી જનાનાની સ્ત્રીઓ એકઠાં એકઠી છૂટી પડી જાય, અને અજાણ્યા પુરુષને હાથ પડે તે વાતજ અસંભવિત છે; કેમકે હાલમાં નાનામાં નાના રાજ્યો હોય તેને ઠાકોર કહે છે. તેના અંતઃપૂરની સ્ત્રીઓ બહાર જાય છે, ત્યારે તે માટે ચોક્કસ પેઢેરાનો કેટલો બધો બંદોબસ્ત હોય છે; તો આ આખા દિંદના ચક્રવર્તિ બાદશાહ અલ્લાઉદ્દીનના જનાના માટે વિશેષ બંદોબસ્ત હોય એ સ્વભાવિક છે.

સિદ્ધોર—કાઠિયાવાડ.

મંવન ૧૯૭૦ ના વૈશાખ સુદી ૧૫ ને ચનીવારે

કવિ જાવિન્દ ગિલ્લાભાઇ ચંદુવાણ.

—॥ આગામિ—માનવ—વંશ ॥—

અથવા

॥ ભાવિમાં આવનારી માનવ—જાતિ ॥

(અનુસંધાન ગતીકથી)

પ્રકરણ—૪.

દેવે એ વિશાલ ભવન સપ્તર્ષી રીતે મારી દષ્ટિએ પડ્યું. ખરેખર એ હાથનડેજ બનેલું લાગે છે, દેટસેક બાગે એક મોટા ખડકભાથી કોતરી કાઢેલું જણાય છે. પ્રથમ દષ્ટિયાતે તો મેં તેને અતિપ્રાચીન કાલીની સિદ્ધપક્ષલાના નમુના રૂપ ધરી લીધેલું હોયું જોઈએ; તેના આગળના ભાગમાં મોટા મોટા જોળ રત્નો આવેલા હતા, તે મોટી મોટી કુંભીઓમાંથી જોળાકાર બનતા ઉપર વધ્યાં જતા હતા, તેમના ઉપરનાં મથાળાનો આકાર અને જેમ જેમ હું વધારે પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ પ્રાચીન કોતર કામમાં મળી આવે તેના કરતાં વધારે શણભડવાળો, તરંગી સંદર્ભવાળો જણાયો. જેમ કેટલાકે પ્રાચીન મંદિરાના આગળના ભાગના જોળ ધાંભલાઓના મથાળા ઉપરના ભાગનું કોતર કામ કુદરતિ વેશોનાં પાંદડાંને હસિ કાઢે છે તેમ આ જોળ ધાંભલા ઉપરનાં મથાળામાં આસપાસ આવેલી વનસ્પતિનાં પાંદડાંનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું હતું, કેટલાંકનો આકાર કુંવારનાં પાડાં જેવો હતો, બીજાં કેટલાંકનો આકાર વેલીઓનાં બીજાં પાતરાં જેવો હતો. આ સમયે આભવનમાંથી માનવિના જેવી એક આકૃતિ બહાર આવી—હું આ માનવ જેવી આકૃતિ હશે ! તે પહેળા માર્ગ આગળ આટળી, ચારે તરફ જોવા લાગી અને મને જોઈને મારા તરફ વધી આવી. ને મારાથી યોગાક દુટને છેટે આવી લાગી, તેના દેખાવ અને હાજરીથી મારાપદને ભૂમિ સાથે જડી તે એવા પ્રકારનો ભય અને ધક્કાટ માત્ર અંગમાં વ્યાપી ગયો. કાશીના કોટાઓ ઉપર જોવામાં આવતી અથવા દક્ષિણનાં પુરાતન મંદિરાની ભિંતો ઉપર ચુના વડે જડી લંધેલી દેવ અને અસુરોની શાસ્ત્રિક મૂર્તિઓના જેવો આકાર તેને જોઈને મારી રમરણ ચક્રિમાં તરવા લાગ્યો; આવી જાતની મૂર્તિઓમાં માનવિનો આકાર હજીનો લીધેલો હોય છે, છતાંજે તે બીજા જ જાતિની હોય છે. તે હચ્ચી હતી પરંતુ રાક્ષસી કદની નહતી; રાક્ષસોનાં કરતાં એછી ઉચ્ચાઈવાળાં માનવિઓમાં મળી આવતી ઉચ્ચાઈમાં તે વધારેમાં વધારે હંચી હતી. તેનો મુખ્ય ઓવરકોટ તેનાં ધુટણ સુધી પહોચતી, છાતી ઉપર બીડેલી બે મોટી પાંખોનો બનેલો હોય એવો મને જણાયો; તેનો બાજીનો પોશાક એક અંદર પહેરેલા પહેરણનો અને અમુક બીજા જાંઘવાળા પદાર્થનાં બનાવેલાં પગનાં મોજાનો બનેલો લાગતો હતો. તેણે માથા ઉપર જવાહીરથી ઝગઝગતો એક પ્રકારનો મુકટ ધારણ કર્યો હતો અને તેના જમણા હાથમાં ઝગઝગતા પોશાકના જેવો અમુક પ્રકારની ચક્રચક્રી ધાતુનો નાજુકડડ ઝામતો હતો. તેની મુખાકૃતિ ।

મારા ઉરમાં ભય અને ત્રાસ ઉપજાવે એવી હતી. તેનો આકાર માનવિના મહેગાને મળતો આવતો હતો, પરંતુ આપણી જાણીતી વર્તમાન જાતિઓના કરતાં એક ભિન્ન પ્રકારની માનવજાતિને મળતો આવતો હતો. ચાલ, માનસિક ગૃહ મંદિરને આટલી બધી વ્યવસ્થિત રીતે દર્શાવતી પુદ્ગ દેવની કોરી કાદેલી મુખાકૃતિની રૂપરેખાઓ અને દેખાવ સાથે તે લગભગ મળતો આવતો હતો. આપણી જાતિના ખીન્ન કાષ્ઠપથ્ય પ્રકરકતાં રાતા માનવ સાથે વધારે મળતો આવે એવા અમુક ખાસ પ્રકારનો તેનો વર્ણ હતો, છતાં એ તેનાથી તે બિન્ન પડી આવતો હતો—આ વર્ણ વિશેષ મનોહર અને સ્વામ્ય પ્રકારનો હતો; તેમાં ઉડાં, તેજસ્વી, વિશાલ, કાળા ચક્ષુઓ શોભી રહ્યાં હતાં, તેના ઉપર એક અર્ધગોળની માફક ભમ્બરોની ઇમાનો આવી હતી. આવી મુખાકૃતિ દાઢી વિનાની હતી, જે કે તેના દેખાવ સાંત જણાતો હતો અને તેની અવયવ ઘટના મંદિરવાળી હતી છતાંએ તેના સ્વરૂપમાં એવું કંઈક અવર્ણ્ય જણાતું હતું કે જેથી એક વાધ અથવા મર્યાદાને જોતાં યથા આવે છે તેવા પ્રકારની બધી લાગણી ઉમરત્ત આવતી હતી. આ માનવિને મળતી આવતી મર્તિને માનવના વિરોધિ શક્તિઓની બલિસ મજેલી* હોવી જોઈએ, જેમ મને લાગ્યું જેમ જેમ તે આકૃતિ મારી પામે આવતી ગઈ તેમ તેમ મારા દેહમાં એક પ્રકારે શીત ઉપજાવતો યથગત વ્યાપી ગયો. હું ધુન્દળીએ પડ્યો અને માન હાથવડે માર મુખ ઢંકી દીધું.

પ્રકરણ-૬.

—X—

એક અવાજે મને પ્રથમ બોલાવ્યો—આવો મને આવત મુદ્દ અને મંગીતમય હતો; આવી બાધાને એક શબ્દ પથ્ય હું મમજી રહ્યો હતો પરંતુ તેથી મારો ભય દૂર કરવામાં મદાય મળ્યો. મેં માફ મુખ પુરું કરીને ઉઘે જોયું આ અમ્બલી આકૃતિએ (હું તે મારી જાતે તેને જાગ્યેજ માનવિ કહી શકું) જાણ કે માન ઉપના ઉડામાં ઉડા બાગને ઉડેલી દોષ એવી દૃષ્ટિથી માફ અવલોકન ચલાવ્યું. પછીથી તેણે તેનો કાબો હાથ મારા કપાળ ઉપર મુક્યો અને જમણા હથોળાના ટક વડે મારા જમાને સ્પર્શ કર્યો. આવા પ્રકારના બેવડા સ્પર્શની જાદુઈ અસર યથા, માન પૂર્વના બધને રથાને મારા ઉરમાં મંતોપનું, આનંદનું, મારી જાતમાં અને માન મમજી આવેલી વ્યક્તિમાં વિશ્વાસનું બાન ઉમરત્ત આવ્યું. હું ઉઘો ઘડને મારી પોતાની બાપામાં બોલવા લાગ્યો. દેખીતા ધ્યાન સહિત તે મને સામજવા લાગ્યો પરંતુ તેના દેખાવમાં સહેજસાજ અર્થબો જણાઈ આવતો હતો. જાણે કે એ મને ના મમજ્યો હોય એ સૂચવતો હોય તેમ તે મારું ધૂણાવવા લાગ્યો; પછીથી તેણે મારો હાથ પકડ્યો અને ચૂપકીથી મને બવન તરફ દોરી ગયો. પ્રવેશ દ્વાર પુદ્ગનું હતું—ખરેખર તેને કાષ્ઠ પ્રકારનાં જારણું નહતાં. અમે એક વિશાલખડમાં પ્રવેશ કર્યો, બાજ પ્રદેશમાં જેવા પ્રકારની હતી તેવાજ પ્રકારની દુતિથી તે પ્રકાશિત જાણ્યો હતો, પરંતુ મારે પાસા એક પ્રમરની સુગંધિત વાસ પસરી રહી હતી. કીમતિ ખાનુઓની મોટી અટપટાવાળી ઘિલાઓની આ ભૂમિ જનાવવામાં આવી હતી, તેના યોગ્ય ભાગમાં એક પ્રકારની સાદી જેવા ગાદિયા ખીજાવવામાં આવ્યા હતા જાણે કે

અદૃશ્ય વાદોમાંથી આવતો હોય તેવો મંદ સંગીતનો એક દીર્ઘસૂર ઉપરના ભાગમાં અને આસપાસ વ્યાપિ રહ્યો હતો; જેમ ખળખળ કરતાં પાણીનો અવાજ એકાદ ખડકમય પ્રદેશમાંથી આવતો હોય છે, પક્ષિઓનો કિલકિલાટ વાસંતિ વંદાઓમાંથી આવતો હોય છે તેમ સ્વાભવિક રીતે આ સૂર આ સ્થલમાંથીજ આવતો લાગતો હતો.

મારા ભોમીયા કરતાં ઘણાજ સાદા પ્રકારનાં પરંતુ તેને મળતી જતનાં લૂગડાં પહે-રેલી એક આકૃતિ ઉંમર આગળ નિશ્ચેષ્ટ દેખી હતી. મારા ભોમીયાએ પોતાના ડંડ વડે તેને બે વાર સ્પર્શ કર્યો અને તે ઉતાવળથી સરકતી ગતિમાં આવી જઈને જમીન ઉપર અવાજ વિના ખટકવા લાગી. તેને તાકી તાકીને જોતાં પંછીયા મારા સમજવામાં આવ્યું; કે તે જીવંતો આકાર ન હતો પરંતુ આપે આપ ગતિમાન સતી યાંત્રિક રચનાની આકૃતિ હતી. ખંડને બીજે છેડે આવેલા પડાઓથી અડધા દંડાપલા એક બારણાં વિનાના દરવાજામાં તે અદૃશ્ય થપાને બાંધેજ બે બિનિટ થઇ હશે એટલામાં તેજ દરવાજામાંથી એક પારેક વર્ષની વયનો યુવક બહાર આવ્યો. તેનાં અવયવોની ધટના મારા ભોમીયા સાથે ઘણીજ મળતી આવતી હતી તેથી તેઓ સ્પષ્ટ રીતે પિતા અને પુત્ર હોય એમ મને લાગ્યું. મને જોતાંજ આ બાલક એક ચીસ પાડી દડવું અને જલ્દી કે ધમધી આપતું હોય તેમ મારા ભોમીયાએ કાશ્યો હતો તેના જેવો ડંડ ઉગામવા લાગ્યું. વડિલનો એક ચપ્પ મારા સાંભ-જતાં તે તેણે પડતો મુક્યો. એ બંનેએ થોડીક ખેા સૂધી વાતચીત ચલાવી, એ દરમી-આન તેઓ મારી ખારીક તપાસ ચલાવતા હતા. આ યુવક મારાં વચ્ચેને સ્પર્શ કરીને દેખીતી જીત્તાસાથી મારો મહેરો પંપાળવા લાગ્યો અને એક પ્રકારના હારમ જેવો અવાજ કરવા લાગ્યો પરંતુ આપણા હાસ્ય પ્રકારની મજા કરતાં આવી મજા ઘણીજ મંદ પ્રકારની હતી આ ક્ષણેજ આ ખંડનું છાપડું ઉઘડ્યું અને એક નાના મંડપ જેવું કંઈક નીચે ફેલ્યું; એક માળથી બીજે માળ જવા આવવા સારૂ વીંછીઓ અને વંખારામાં વાપરવાનાં આવે છે તેવા 'સિફ્ટસ' જેવાજ સિદ્ધાન્તના આધારે દેખીતી રીતે આ યોજના યોજવામાં આવી હતી.

આજીવનયો પુરૂષ જાતે અને યુવક નાના મંડપમાં ઓઠવાયા અને મને પણ તેમ કરવા સૂચના કરી; હું પણ તે પ્રમાણે વત્યો. અમે ઝડપથી અને સુરક્ષિત રીતે ઉપર ચઢવા લાગ્યા અને બંને બાજુએ દરવાજા વાગી એક ચાલીના મધ્યમાં ફેલ્યા.

આમાંના એક દરવાજામાંથી પૂર્વ દેશના બપોરથી દીપી રહેલી એક કોટડીમાં મને લઇ જવામાં આવ્યો; સાગના ટૂંકડાઓ, ધાતુઓ અને ઓપ્પા વિનાના મજાદીરાના અ-ટાપટાઓથી ભરેલો ચણગારવામાં આવી હતી; ગાદી તકીયા અને ફેરવી સકાય એવા કો-ઓનો પાર પણ ન હતો; જલ્દી કે બારીઓ માટે હોય તેવાં બારાં કોટડીમાં બનાવવામાં આવ્યા હતાં તેમાં કાચ બેસાડેલા ન હતાં અને તે જમીન પાસે ખુલ્લા હતાં. હું જેમ જેમ આમગ વધતો ગયો તેમ તેમ મારા જોવામાં આવ્યું, કે આવાં બારાંમાંથી વિશાલ જગમગ જવાતું હતું, સાંધી બહારના પ્રકાશિત પ્રદેશનો ચિતાર નજરે આવતો હતો. છત માંથી લટકાવેલાં પિંજરામાં વિચિત્ર આકારનાં અને ચકચકીત પીછાવાળાં પક્ષિઓએ ત્યાં આગળ અમારું પ્રવેશ ચતામાંજ એકે સામુંડું એક ચીત લલકારવા માંડ્યું, તેના સૂરની મીઠાવટ પણ આપણા વાંસળા વગાડનારાઓની પેઠે એકતાસ મળતી આવતી હતી. હર્ષમ પ્રકારે કાતર કાંમ કરેલી સૂરજની ધૂપદાનીઓમાંથી એક પ્રકારનો મધુર સુવાસ વાતા-

વરણમાં પસરી રહ્યો હતો. મેં પ્રથમ જોયું હતી તેના જેવી અનેક યાત્રિક આકૃતિઓ દિવાલો પાસે મુગી અને ગતિ વિનાની ઉભી હતી. આગળ પુરૂષે મને તેની પાસે એક કોચ ઉપર બેસાડ્યો, ફરીથી મારી સાથે વાતચીત કરવા માંડી, મેં પણ ફરીથી બોલવા માંડ્યું, પરંતુ અમે એક બીજાને બાંહેધ નરપણુ સમજી શકતા હતા.

પેલા પોલાણમાંથી મારા ઉપર ટૂટી પડેલા ખડકના ટૂકડાઓના ધાની અસર રૂપે પ્રથમના કરતાં હવે મને વધારે તીવ્ર વેદના યરા લાગી

મસ્તક અને બોચીમાં થતી તીવ્ર, ચીરી નાંખે એવી વેદનાને લીધે હું ધામે ધામે એક પ્રકારની માંદાના જેવી સૂઈમાં પડી ગયો. હું કોચ ઉપર પાછળથી અંદેલીને પડ્યો અને દુઃખની હાય હાયની બૂમને ગુંગળાવી મારવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. આમ થતાં અત્યાર સુધી મને અવિશ્વાસ અથવા અણમગની દૃષ્ટિથી જોનાર સુવક મને ટેકા આપવા માટે મારી પામે છુટણીએ પડ્યો; મારા એક હાથ તેના બે હાથમાં પકડીને, તેણે તેના ઓછ મારા કપાલ પાસે લાડીને તેના ઉપર ધામે ધામે ઘૂંકવા માંડ્યું. થોડીક પળોમાં જ મારું દુઃખ શાંત થઈ ગયું; હું એક પ્રકારની મંદ, સુખી શાંત દશામાં આવી ગયો; હું નિદ્રાવશ થયો.

હું આવી દશામાં ક્યાં સુધી રહ્યો એ મારા જાણવામાં નથી પરંતુ હું ફરીથી જાગ્યો ત્યારે મને મારી સંપૂર્ણ આરોગ્ય દશા પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ હતી. પૂર્વ દેશ વાસિઓ જેવાં ગાંભિર્ય અને શાંતિથી મારી આસપાસ બેઠેલા ચૂપચૂપ આકારોના એક ટોળા ઉપર, મારી નજર પડી—આ બધાએ થોડા અથવા વધારે પ્રથમ અણમગના પુરૂષના જેવાજ હતા; તેના જેવીજ ફેલાયેલી પાંખો, તેના જેવીજ ટખનાં વસ્ત્રો, રાતા માનવિનો વર્ણ અને કાળી હડી આંખો વાળી તેના જેવીજ ગરડના જેવી મુખાકૃતિઓ જેવામાં આવતી હતી; આ સર્વ ઉપરાંત તેના તેજ પ્રકારની જાતિ જેવામાં આવતી હતી—આ જાતિ માનવ જાતિને મળતી આવતી પરી પરંતુ તેના દેખાવનો દમદમો અને આકાર અત્યંત બલવાળાં જણાતાં હતાં, અને તેના જેવીજ અવર્ણ્ય બયની લાગણી ઉપજાવતાં. છતાં એ દરેક મ્હેરો નમ્ર અને શાંત જણાતો હતો, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેનો દેખાવ માયાળુ પણ લાગતો હતો. બીજાકુલ વિચિત્ર પ્રકારે મને એમ લાગી આવ્યું, કે આવા પ્રકારના શાંત અને દયામય આકારમાંજ, એ મ્હેરાઓથી ઉપજી આવતા બયના રહસ્યનો સમાવેશ હોવો જોઈએ. કોતરી કાઢેલા દેવોની મુખાકૃતિઓ જેવો અથવા તત્ત્વદષ્ટાની દૃષ્ટિને જણાતી મૃત માનવિની શાંતિસૂચક મુખાકૃતિ જેવો તેમનો આકાર માનવિના મ્હેરાઓ ઉપર જણાઈ આવતી ચિંતા અને શોકની વિકાર અને પાપની કરચલીઓ અને છાયાઓ વિનાનો જેવામાં આવતો હતો.

મારા ખભા ઉપર એક ઉચ્છુ હસ્તનો સ્પર્શ થયો; તે પેલાસુવકનો હતો. એક દુઃખી પત્ની અથવા પ્રાણી તરફ આપણે જેવી રીતે તાકીને જોઈ રહીએ તેવા એક ઉચ્ચ પ્રકારની દયા અને કોમળતા તેની દૃષ્ટિમાં તરી આવતી હતી. આવા સ્પર્શથી હું ધ્રુજતો હતો; આવા દૃષ્ટિપાતથી હું ચથરતો, હતો. મારા મનમાં એક એવા પ્રકારની ગોળ ગોળ સમજ દસી ગઈ હતી, કે જો આ સુવકની નજરમાં આવ્યું હોત તો તેણે એક માનવી જેટલી સહેલાઈથી એક પક્ષિ અથવા પ્રુદાને મારી નાખે તેટલીજ સહેલાઈથી મને પણ સમજ કરી નાખ્યો હત. માત્ર અણમગથી આ સુવકને ઘોડું લાગ્યું હોય એમ જણાયું કારણ

કે મારી પાસેથી હકીને એકાદ બારી પાસે જઈને બેઠો. બીજા બધાંએ ધીમા અવાજે એક બીજા સાથે વાતચીત કરવાનું ચાલુ રાખ્યું; તેમના મારા તરફ ચતા દૃષ્ટિપાત વડે મારાથી સમજી શકાયું, કે તેમની વાતચીતનો આવશ્યક હુંજ બન્યો હતો. એમનામાંનો એક જણ ખાસ કરીને મારા વિષેની કંઈક બાજત હતું જે પુરૂષને પ્રથમ મળ્યો હતો તેને આશ્ચર્ય કરીને દસાવતો હોય એમ જણાયું અને એ પુરૂષ પણ તેમાં હકાર મળ્યોતો હોય એમ તેના ચાળા ઉપરથી લાગ્યું; આ અરસામાંજ યુવક બારી પાસેના પોતાના રથાનનો એકદમ ત્યાગ કરીને મારી અને બીજા આકૃતિઓના વચમાં આવીને જાણે માફ રક્ષણ કરતો હોય તેમ બેઠો અને ઉતાવળે ઉતાવળે આંતરતાથી બોલવા લાગ્યો. અમુક પ્રકારના આંતર જ્ઞાન અથવા ટ્રેરણા વડે મને લાગી આવ્યું, કે પ્રથમથી મારા બચના રથાનરૂપ બનેલું બાલક મારા બચાવની દલીલો મનાવતું હતું, તે બંધ ચતા પૂર્વે એક બીજે અણુજાણ્યો પુરૂષ આ કોટડીમાં આવ્યો. જો કે તે વદ ન હતો છતાંએ બીજાઓના કરતાં મોટો જણાતો હતો. તેનો મહેરો જો કે આકૃતિમાં સમાન રીતે મળતો આવતો હતો, છતાં તેમના કરતાં ઓછી નરમાયુ બર્થો શાંત હતો; તેનો આકાર મને મારી માનવ-જાતિને વિશેષ મળતો આવતો હોય એવો જણાયો. પ્રથમ મારા ભોમીયા તંદનાં, પછીથી ટોળામાંના બીજા એ તરફનાં અને આખરે યુવક તરફના તેને ઉદ્દેશીને કહેવાયલાં વાક્યોને તે ચાંતિથી ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી રહ્યો, પછીથી તે મારા તરફ વળીને શબ્દોવાડે નહિ પરંતુ નીચ નીચે અનેહાથના ચાળાવડે મારી સાથે વાતચીત કરવા લાગ્યો. મારાંધારવા પ્રમાણે આવી નીચા-નીચો હતું પૂરેપૂરી સમજી શક્યો હતો; આમ ધારવામાં મારી બહુ ચતી નહતી. અને એમ લાગ્યું કે હું ક્યાંથી આવ્યો એ વિષે તે શોધ ચલાવતો હતો. મેં મારો હાથ લખાવીને પર્યતમાંના પોલાણમાંથી જે માર્ગે યકને હતું આવ્યો હતો તે તરફ નીચાની કરી. મેં મારી પોકેટ નોટબુક કાઢીને તેમાંના એક કોરા પાના ઉપર, ખડકની કોરની, કોરની, મારા તેનાવડે લટકવાની, પછીથી નીચેના શુદ્ધ જેવા ખડકની, અજગરના મરતકની, મારા મિત્રની હંવહીન આકૃતિની, બાગી તૂટી આકૃતિઓ ચિતરી કાઢી. આવી અસલી પ્રકારની ચિત્ર-ભાષાને મેં મારા પ્રજા કર્તાને આપી, તેણે તેને મળીયે સહિત તપાસીને પોતાની પાસે બંદેશાને આપી અને આ પ્રમાણે તે આખા ટોળામાં ફરી વળ. પ્રથમ વાર મને મળેલો પુરૂષ પછીથી થોડાક શબ્દો બોલ્યો અને પાસે આવીને ચિત્રાકૃતિઓને તપાસનાર યુવક જાણે તેનો અર્થ સમજતો હોય તેમ મરતક હલાવવા લાગ્યો; તે ફરીથી બારી પાસે ગયો. પોતાના દેહ ઉપરની પાંખોને વિસ્તારી, ઝંક બેવાર તેમને ફફડાવી અને પછીથી તેણે જાતે બહારના આકાશમાં ઝીંકાવ્યું. હું અચંબામાં એકદમ ઉભો યકને બારી પાસે દોડી ગયો. યુવક ક્યારનાંએ વાતાવરણમાં પહોંચીને પોતાની પાંખોવડે તરવા લાગ્યો હતો, તે તેમને એક પક્ષિની માફક આમ તેમ ફફડાવતો નહતો પરંતુ તેમને તે પોતાનાં મરતક ઉપર હવે રાખતો અને જાણે તે પોતાના પ્રયત્ન વિનાજ ઉડતો હોય એમ જણાતું હતું. કોઈ પણ ગરૂડ પક્ષિના જેટલીજ તેની ઉડવાની ઝડપ જણાતી હતી; મારા જોવામાં આવ્યું કે હું જે ખડકમાંથી ઉતર્યો હતો, તે તરફ તે ઝડપથી વધ્યો જતો હતો; ઝગઝગતા વાતાવરણમાં એ રથલેને ઝાંખો આકાર દેખાતો હતો. થોડીક ક્ષણમાંજ તે પાછો આવ્યો, જે બારીએથી તે ગયો હતો તેમાં તે સરતો સરતો આવી પહોંચ્યો, અને પોતા-જાણમાંથી ઉતર્યો પછી મેં ડુંહેવા દીધેલા દોર અને રુવાળા આંકડાઓ તેણે જમીન ઉપર તાંખ્યા. હજાર રહેલી વ્યક્તિઓમાં પરકપર ધીમા અવાજે યોડીક વાતચીત ચાલી. એ

ટોળામાંના એક જણે યાત્રિક પુતળાને સ્પર્શ કર્યો, તે એકદમ આગળ આવીને આ કોટ-
ડીમાંથી બહાર આવ્યું ગયું. પછી મારી સાથે નીચાનીઓ વડે વાત કરનાર હેલ્થો આવ-
નાર પુરુષ ઉભો થઇને મારો હાથ ઝાલીને મને ચાલીમાં દોરી ગયો. ત્યાં આગળ હું જ
વડે ઉપર આવ્યો હતો તે વાટ જોઇ રહ્યું હતું; અમે અમારી જાતે તેમાં ગોઠવાયા અને
અમને નીચેના ખંડમાં નીચે ઉતારવામાં આવ્યા. મારા નવીન સાથીએ હજુએ મારો હાથ
પકડી રાખ્યો હતો; તે મને બવનમાંથી તેની પાર લાંબે સુધી લાંબાતી (કહેવા માગીએ તો)
એક ગલીમાં દોરી ગયે; તેની બંને બાજુએ મકાનો આવેલાં હતાં, તે એક બીજાથી
ચકચકતા વર્ણવાળા લીલોતરી અને વિચિત્ર પ્રકારનાં પુષ્પોવાળા બાજોવડે ભિન્ન પડી આ-
વતાં હતાં. નાની નાની દીવાલોવડે એક બીજાથી છૂટા પડતા આવા બાગોના મધ્યમાં
રુધળે માર્ગમાં ધીમે ધીમે ચલતી મેં જ્યારનીએ જોઇ હતી તેવી અનેક આકૃતિઓ મારા
જોવામાં આવી. કેટલાક રસ્તે થઇને જનારાઓ મને જોઇને મારા નવીન બોમીયા પાસે
આવ્યા; તેમના સ્વર, દેખાવ અને નીચાનીઓથી એટલું સ્પષ્ટ થતું હતું, કે તેઓ તેને મારા
વિપેનીજ પૂછપરછ ચલાવતા હતા. દોડીક વારમાં તો અમારી આસપાસ એક મોટું ટાળું
વિંટાઇ વળ્યું, જાણે કે હું કોઇક કાળેજ જોવામાં આવતું અમુક જંગલી પ્રાણી હોઈ તેમ મને
અત્યંત રસ સહિત તપાસવા લામ્બા. છતાંએ તેમની છગાસાને તૃપ્ત કરવામાં પણ તેઓ માંભીય
ભરી વિનયશીલ વર્તણૂક ચલાવતા હતા. મારા ધારવા પ્રમાણે આ મારા માર્ગમાંના આવા અટ-
કાવ પ્રત્યે તિરસ્કાર વૃત્તિ ધરાવનાર મારા નવીન બોમીયાએ તેમને ઘોડાકે લપ્પો દબા પછી
તેઓ જાણ્યાભરીરિતે મરતક નમાવીને પાછા વળાને સાંત બેદરકારીથી પોતપોતાને મારા
આલવા લાગ્યા. આ માર્ગના મધ્યમાં અમે અલાર સુધી જેવા પ્રકારના મકાનો પાસે થઇને
પસાર થતા તેના કરતાં જુદા પ્રકારના ભવન આગળ અમે અટક્યા; બીજા મકાનો કરતાં
આમાં એટલી વિશેષતા હતી કે એક વિશાલ ચોકની ત્રણ બાજુઓ રૂપ તે બન્યું હતું.
તેના ખૂણાઓ ઉપર ઉંચા ત્રિકોણાકાર છુરજો બાંધવામાં આવ્યા હતા; બીજો વચ્ચેની ખુણી
જગ્યામાં શક્તિરી કદનો એક ગોળ દુવારો આવ્યો હતો તેમાંથી મને અગ્નિ જેવા લાગતા દંધકની
જાંખવી નાખતી ધાગ્યો હોડી રહી હતી. એક ઉધાકા દરવાજામાંથી અમે આ ભવનમાં પ્રવેશ
કર્યો અને અમે એક વિશાલ ખડમાં આવી લાગ્યા જેમાં બાલકોનાં અનેક ટોળાં જોવા-
માં આવતા હતાં, કોઇ મોટા કારખાનામાં કામે લાગ્યા હોય તેમ તે બધાંએ કામે લાગેલાં
જણાતાં હતાં. ત્યાં આગળ બીજામાં મોટાં પહાડવાળું, સીંદીકરોવાળું, આપણાં વગળથી
ચાલતાં એન્જીનેરને મળતું આવતું એક મોટું એન્જીન પરિપૂર્ણ રીતે કાર્ય કરી રહ્યું હતું;
માત્ર આમાં એટલોજ ફેર હતો કે આને કીમટિજવાદીર અને ધાતુવડે એક પ્રકારે શણ-
મારવામાં આવ્યું હતું, અને તેમાંથી બદલાતા જતો પ્રકારતું એક પ્રકારતું જાંખું ફાસ-
ફરસની ધુતિના જેવું વાતાવરણ પસરી રહ્યું હતું. બાલકોમાંના અનેક આવા યત્ર ઉપર
કોઇ ગૂઢ પ્રકારતું કાર્ય કરી રહ્યાં હતાં, બીજાં કેટલાંક ટેબલો પાસે બેઠાં હતાં. તેમના
કાર્યને પ્રકાર તપાસવા જેટલી પૂરતીવાર મને અત્રે રસજવા દેવામાં આવ્યો નહિ. એક
પણ યુવાન સ્વર સંભળાયો નહિ, એક પણ યુવાન મહેરો અમારા તરફ તાકીને જેવા
માટે કર્યો નહિ તે બધાંએ ભૂનાવળના જેટલાંજ ગૂપ્તરૂપ અને બેદરકાર જણાતાં હતાં,
જેમના મધ્યમાંથી જીવતાં મનવોના આકારો લક્ષમાં લેવાયા વિનાજ પસાર થતા જો-
વામાં આવતા હતા.

॥ દાદશ પંચરીકાસ્તોત્રમ્ ॥

આત્મા નિલ છે અને અનાત્મા અનિલ છે, એવું બાન થવું તે વિવેક; આ લોક તથા પરલોકના ભોગમાંથી ઇચ્છાનો ત્યાગ થવો તે વૈરાગ્ય; મનને વિષયોથી રોકવું તે શમ, ઇન્દ્રિયોનો પોતપોતાના વિષયમાંથી નિરોધ કરવો તે દમ, શીત ઉષ્ણ વગેરે દ્વંદ્વને સહન કરવાં તે તિતીક્ષા; સંન્યાસ કે બુદ્ધિની નિશ્ચયતા રૂપ ઉપરતિ; શુદ્ધ તથા વેદાન્ત વાક્યમાં વિશ્વાસ તે શ્રદ્ધા, શ્રવણ અને શ્રવણના ઉપયોગી વિષયમાં મનને રોકવું તે સમાધાન; મલ અને અગ્નિની નિવૃત્તિ રૂપ શમાદિ યત સંપત્તિ તથા અલ્પતત્ત્વ મોક્ષની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા તે મુદ્ધૃતા આ ચાર સાધન સંપન્ન અધિકારી જ્ઞાતમૈત્ર્ય રૂપ વિષય, જીવ અને ઇશ્વરના રૂપ-રૂપનું લક્ષણ તેમ પ્રમાણથી નિરૂપણ કરવા રૂપ અર્વાંતર વિષય, મોક્ષરૂપ પ્રયોજન અને તેનાં સાધન તેમ અલ્પજ્ઞાન રૂપ અર્વાંતર પ્રયોજન, અને અધિકાર વિષયનો પરસ્પર સંબંધ, એ ચાર અનુબંધ યુક્ત વેદાંતનું ભાષ્યકાર સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરે છે કે, —

• મૂઢજહ્વીઢેધનાગમ તૂષ્ણાંકુરુસદ્બુદ્ધિ મનસિવિતૃષ્ણામ્ ।

યલ્લભસેનિજકર્મોપાત્તંવિત્તં તેનયિર્નૌદય ચિત્તમ્ ॥ ૧ ॥

“હે મૂઢ (અજ્ઞાની) ધન મેળવવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કર, પરમાત્મા પ્રત્યે બુદ્ધિને દોર, મનમાં પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કર, ને પોતાના કર્મથી મેળવેલા ધનને અલ્પ કરે છે, તેથી ચિત્તને વિનોદ આપ.”

ભાવાર્થ કે મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં ધન વિગેરેની ઇચ્છા પ્રતિબંધક છે. વેદમાં કહ્યું છે કે, પુત્રેપણા, વૃત્તેપણા અને લોકેપણાનો ત્યાગ કરવો. આ પુત્ર આ ધન વગેરેની ઇચ્છાનું કારણ અગ્નિ છે, તેથી અગ્નિને ઉદેશી ઉપરેશ કરે છે, એટલે કે અગ્નિની ધન વિગેરે અનાત્મ વસ્તુની ઇચ્છા થાય છે, પરંતુ તે મિથ્યા હોવાથી તેની ઇચ્છા કરવી નહિ; સત્ય વસ્તુ એતન તરફ જ બુદ્ધિની પ્રેરણા કરવી. આથી એ સમજવાનું છે કે, એતન અને અએતન એ ઉભય પદાર્થ યાત્ર તથા લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. આમાં સોપાધિક નિરૂપાધિક અથવા સચ્ચ નિર્ગુણ બેદથી એતન એ પ્રકારનું છે. નિરૂપાધિક શુદ્ધ એતન મોક્ષ દશામાં જ બાસે છે તો પણ તે અસ્તિ ભાતિ પ્રિય રૂપે સર્વત્ર સર્વની સાથે વ્યવહાર દશામાં પણ બાસે છે. જેમકે “યત છે,” “યત બાસે છે,” “યત મને પ્રિય છે” છતાં. સોપાધિક એતન જીવ ઇશ્વર બેદથી એ પ્રકારનું છે. આમાં અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ પામેલું એતન જીવ છે, અથવા અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબ પામેલું એતન જીવ છે. પ્રતિબિંબનું બિંબભૂત એતન ઇશ્વર છે અથવા માયામાં પ્રતિબિંબ પામેલું એતન તે ઇશ્વર છે; આ એતનનાં ઉપાધિ, અવિદ્યા કે માયા અનાદિ હોવાથી, તે જીવ ઇશ્વરના બેદ પણ અનાદિ છે. આ બેદની નિવૃત્તિ જ્ઞાનથી થાય છે, તેથી અજ્ઞાનોને જ્ઞાન રૂપ એતનની પ્રાપ્તિ અર્થે ઇચ્છા કર્યવ્ય છે. આમ હોવાથી મોક્ષની ઇચ્છાવાળા અધિકારી અજ્ઞાની છે. જોમાં સાધન-આત્મા અનાત્માનો વિવેક, વિવેકથી

યતો વૈરાગ્ય, વૈરાગ્યથી યતો શમાદિ ષટસંપત્તિ અને તેથી યતી મુમુક્ષુતાઃ પણ સિદ્ધ થાય છે. “ હવે અજ્ઞાનના કાર્યનું નિરૂપણ કરાય છે. જેમકે ત્રિગુણાત્મક અજ્ઞાનની સત્વગુણ પ્રધાન વિશ્લેષ શક્તિ અને તમે ગુણ પ્રધાન આવરણ શક્તિ અથવા ત્રિગુણાત્મક અનાદિ અજ્ઞાનનું તુલા જ્ઞાન કિંવા અવસ્થા જ્ઞાન એ નામે સાદિ અજ્ઞાન છે. તેમાં અનાદિ અજ્ઞાન અથવા વિશ્લેષ શક્તિ રૂપ અજ્ઞાનના પરિણામે ત્રિગુણાત્મક આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી એ નામનાં આ પંચિકૃત પંચ મહાભૂત જેનું નામ પંચ તન્માત્રા કે સૂક્ષ્મ ભૂત છે, તે ઉત્પન્ન થયાં. આકાશાદિ સૂક્ષ્મ ભૂતના દરેકના સત્ત્વગુણમાંથી શ્રાવ, ત્વચા, ચક્ષુ, રસના, ઘ્રાણ એ નામની પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અનુક્રમે ઉત્પન્ન થઈ, પંચ ભૂતના સમુદાયના સત્ત્વ ગુણમાંથી, મન, -ચિત્ત, -બુદ્ધિ-ને અહંકાર રૂપ અંતઃકરણ ઉત્પન્ન થયાં. પંચ ભૂતના પ્રત્યેકના રજ્જેગુણથી અનુક્રમે વાક, પાણિ, પાદ, પાપુ, અને ઉપરથ એ પંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ. સમુદાય રૂપ રજ્જેગુણથી પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન નામના પંચ પ્રાણ ઉત્પન્ન થયા. તમેગુણ રૂપ પપભૂતનું પંચીકરણ કરીને જરાધુજ મનુષ્ય વગેરે, અંકજ પક્ષિ સર્પ વગેરે, રવેદજ જ્યુ માંકક વગેરે, હદ્મિજ વૃક્ષ વગેરે, એમ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓનાં શરીર અને ચૌદ લોક ઉત્પન્ન કર્યાં. અહીં શરીરો અન્નમય કોશ, પંચપ્રાણ તથા પંચકર્મેન્દ્રિયને પ્રાણમય કોશ, પંચજ્ઞાનેન્દ્રિય તથા મનને મનોમય કોશ, પંચજ્ઞાનેન્દ્રિય તથા બુદ્ધિને વજ્ઞાનમયકોશ, અજ્ઞાન વિશિષ્ટ ચિદાભાસ રૂપ જીવને આનંદમયકોશ કહે છે. વળી જીવની જગત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થા છે, અથવા જગત સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ મૂર્છા અને મરણ આ પાંચ અવસ્થા છે ઇન્દ્રિયથી વિષયનું પ્રત્યક્ષ વગેરે જ્ઞાન થાય છે તેનું માત્ર જગત અવસ્થા છે, ઇન્દ્રિય વિના વિષયનું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય તેનું નામ સ્વપ્નાવસ્થા, અજ્ઞાન વિશિષ્ટ ચેતનમાં સર્વે કાર્યનો લય તે સુષુપ્તિ અવસ્થા અને મરણ અને સુષુપ્તિની મધ્ય કાલની અવસ્થા તે મૂર્છા અવસ્થા છે; આ સૂચક શરીરથી જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચક, કર્મેન્દ્રિય પંચક પ્રાણપંચક, સૂક્ષ્મભૂત પંચક, અંતઃકરણ ચતુષ્ટય, અવિદ્યા, કામ અને કર્મ, એ અષ્ટકૂટીરું પરલોકમાં જવાનું નામ મરણ છે. દક્ષિણ માર્ગ અને ઉત્તર માર્ગ નામના પરલોકમાં જનાર માટે એ માર્ગ છે. કેવલ વૈદિક કર્મ કરનારને કર્મના ફલનો ભોગ કરાવવા માટે આ પ્રાણ વગેરે ધર્માભિમાની દેવતાને પામે છે; તે દેવતા એને કૃષ્ણપદ્માભિમાની દેવને આપે છે, તે દક્ષિણાયનાભિમાની દેવતાને આપે છે, તે પિતૃલોકાભિમાની દેવતાને આપે છે, તે આકાશાભિમાની દેવતાને આપે છે અતે તે સ્વર્ગમાં પહોંચાડે છે દક્ષિણ માર્ગ આવા પ્રકારનો છે. આ દક્ષિણ માર્ગ દ્વારા સ્વર્ગમાં જઈ પુણ્ય કર્મનું ફલ ભોગવ્યા પછી, તે આકાશ, વાયુ, ધૂમ, અન્ન (ધોળાં વાદળ) મેઘ, વૃષ્ટિ અન્ન આપણે, પુરુષ અને સ્ત્રી દ્વારા આલોકમાં પુનરાવૃત્તિને પામે છે. આ ગતિ કર્મ કરનાર પુરુષોની છે. ઉપાસના કરનાર પુરુષો ન્યારે મરણને પામે છે, ત્યારે સુષુપ્તના નાડિદ્વારા અર્ચિ અભિમાની દેવતાને પામે છે. તે દેવતા એને દિવસાભિમાની દેવતાને આપે છે, તે કિતરાયણાભિમાની દેવતાને આપે છે, તે પ્રજાપતિરૂપ સંવત્સરાભિમાની દેવતાને આપે છે, તે એને આદિત્યાભિમાની દેવતાને આપે છે છે, તે ચંદ્રમાભિમાની દેવતાને આપે છે, તે વિષ્ણુભિમાની દેવતાને આપે છે, અને તે પછી વિષ્ણુ લોકમાં અહલોકથી આવેલા અમાનવ પુરુષો ઉપાસક પુરુષને અહલોકમાં લેઈ જાય છે. ત્યાં જ્ઞાન પામીને તે ઉપાસકો અહલતા પ્રવચની સાથેજ મોક્ષને પામે છે. અહલોકમાં

જવાનો આ માર્ગ તે ઉત્તરમાર્ગ કહેવાય છે. આ લોકમાં જ્ઞાન પામેલા પુરુષોના મરણ કાલમાં તેમના પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, મન વગેરે પોતપોતાના કારણમાં લય પામે છે. આથી જ્ઞાની પુરુષને લોકાંતરગમન નથી; પણ કર્મોપાસના રહિત અજ્ઞાની પુરુષ તો વારંવાર જન્મ મરણને પામે છે. આવી રીતે મરણાવસ્થા છે, ઇન્ધરને પણ સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લય એ ત્રણ અવસ્થા છે. પૂર્વોક્ત સુક્ષ્મ જ્યોતના ઉપાદાન કારણ અજ્ઞાનને વિચય કરવાવાળું અપરાધ જ્ઞાન તથા તાદરા ઇચ્છા અને પ્રયત્ન દ્વારા પંચજૂત વગેરેને ઉત્પન્ન કરવાં તેનું નામ સૃષ્ટિ; સરળવલી વસ્તુના રક્ષણ માટે થતા જ્ઞાન ઇચ્છા દ્વારા તે વસ્તુનું રક્ષણ કરવાનું નામ રચિતિ છે; પ્રલય નિત્ય, નૈમિત્તિક, પ્રાકૃત અને તુરિયભેદથી ચાર પ્રકારનો છે. જીવની સુ-પ્રસિદ્ધિનું નામ નિત્ય પ્રલય છે, દર ચાર હજાર મુઠે હિરણ્ય ગર્ભની સુપ્રસિદ્ધિનું નામ નૈમિત્તિક પ્રલય છે, હિરણ્યગર્ભનો મોક્ષ થતાં અજ્ઞાનિચોક્તનું પ્રકૃતિ રૂપ અજ્ઞાનમાં લય થવું તેનું નામ પ્રાકૃત પ્રલય છે; અને મોક્ષાવસ્થાનું નામ તુરિય પ્રલય છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લયના કર્તા, અથવા જગતના અભિજનનિષિતોપાદાન કારણ, કંઈવા અજ્ઞાન તેમજ અજ્ઞાનના કાર્યના અધિષ્ઠાન તેજ દમ્બર છે. ચેતન અને અચેતન પદાર્થોના વિવેક આ પ્રમાણે છે. તેમાં અચેતન પદાર્થ જડ અને દ્રવ્ય હોવાથી મિથ્યા છે એવા જ્ઞાનવડે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવો, અને અનાદિ સિદ્ધ વાસના અનુસાર થતા કર્મથી જે પ્રાપ્ત થાય તેનાથી સં-તોષ માનવો. સંતોષને પ્રાપ્ત કરવા અર્થે પ્રયત્ન કરવા રૂપ થમાદિ યદ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવી, અને તેનાથી મોક્ષની ઇચ્છા થવી. આમ બ્રહ્માર્નદમાં ચિત્તને વિનોદ કરાવાય છે. ॥ ૧ ॥

અર્ધમનર્થ ભાવયન્નિત્યંનાસ્તિતતઃ મુલ્લેશઃ સત્યમ્ ।

પુત્રાદપે ધનમાર્જામીતિઃ સર્વત્રૈવાવિદિતા નીતિઃ ॥ ૨ ॥

હે શિષ્ય, તું નિત્ય અર્ધને અનર્ધ સમજીને તેવિ પ્રભાવના કર, ધનથી લેશ પણ સત્ય સુખ નથી, પુત્રથી પણ ધનવાજાને અધિક બય હોય છે. એ નિયમ સર્વત્ર જોઈએ છીએ. આનો ભાવ એ છે કે આ જગત મિથ્યા છે, તેમ જેહાનાનાસ્તિકિંચન ॥ બ્રહ્મમાં જગતનો અત્યંતાભાવ છે. બ્રહ્મરૂપ અધિકરણમાં રહેવાવાળા પ્રપંચના અત્યંતાભાવના પ્રતિયોગી પ્રપંચ મિથ્યા છે. આવી રીતે શ્રુતિનો અર્થ છે. જગત મિથ્યા છે; દ્રવ્ય હોવાથી, સ્વર્ગનિ પેડે ઇત્યાદિ અતુમાન છે. પ્રપંચ સત્ય હોય તો બાધ ન થાય, પણ સુપ્રસિદ્ધ વગેરેમાં બાધ થાય છે, આથી પ્રપંચ મિથ્યા છે ઇત્યાદિ અર્થોપત્તિ છે. આ સર્વ નહિ જાણવાથી લોકો જગતને સત્ય માને છે ! વિચારવાન પુરુષોજ આજ દ્રવ્યમાન થતી વસ્તુને કાંચે નાશપા-મેલી જોવાથી અનિત્ય માને છે. વાયક, આ અનિત્યતાનેજ તું મિથ્યા રૂપે સમજજે. આ સમજવાનું તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો, વેદ વાક્યમાં શ્રદ્ધા રાખીને પણ જગત મિથ્યા છે, એવી ભાવના કરજે. આવી રીતે નિત્ય ચિંતન કરવાથી ધનથી સત્ય સુખ નથી જ એ વાત દૃઢ થશે. પુરુષો ધનને મેળવવા અર્થે શ્રદ્ધા સ્ત્રી આદિને ત્યજી દેશાન્તર જઈ શી-તોષણ અને ક્ષુધાન્ત્યાદિને સહન કરી અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ વડી ધનનો સંગ્રહ કરે છે, અને એ મેળવેલી ધનના રક્ષણ માટે અત્યંત દુઃખ સહન કરીને પણ યત્ન કરે છે. આટલો યત્ન કરવા છતાં પણ ધનનો નાશ થતાં તેઓ ઘણા દુઃખી થાય છે. જે ધનમાં સુખ હોય તો

તેની પ્રાપ્તિ દુ ખને માટે નજ થાત આથી મિદ્ધ થાય છે કે ધનના સુખ નથી વળી પુત્રને રોગાદિ દુ ખ થાય ત્યારે ધનનો વ્યય કરીને તેને દુ ખથી મુક્ત કરો શકાય છે, તેથી ધન વાનને પુત્ર વધારે પ્રિય ટોય, તો પણ ધનનો નાશ કરાવનાર પુત્રનો પિતા ત્યાગ કરે છે ધનવાનને આથી અધિક ભય ગ્રહે છે એ જાણીતી વાત છે આ વાત ઉપનિષદ માં પણ પ્રસિદ્ધ છે —

કૃતિકાન્તાકસ્તે પુત્રઃ સંસારોઽયમતીવ વિચિત્રઃ ।

કસ્યત્વંજઃ કુતઃઆપાતસ્તત્ત્વં ચિન્તય યદિદંબ્રાતઃ ॥ ૩ ॥

હે ગધુ, તમારી સ્ત્રી કોણ અને પુત્ર મેલુ ? આ સંસાર અતિ વિચિત્ર છે, તમે કોના છો, ક્યાથી આવ્યા છો, એનો ખરી ગીતે વિચાર કરો, તાત્પર્ય રૂ સ્ત્રી પુત્ર વગેરેના શરિર દન્દ્રિય, મન અને પ્રાણ વગેરે અનાત્મ પદાર્થ આત્માના મસ્થિત હોવાથી મિથ્યા છે અર્થાત્ પુત્ર છે, પુત્ર બામે છે, પુત્ર પ્રિય છે, એવી ગીતે પુનાદિમાના અસ્થિત, બાતિ, પ્રિય રૂપ ચેતન આત્મા તો સર્વજ્ઞ એન્ન છે, તેમ નામ અને રૂપ ચેતનના કપિત હોનાથી તે સદ્રૂપ વસ્તુ નથી કિંતુ નામ રૂપ વ્યવહાર માટેન છે આવી રીતે અસ્થિત, બાતિ પ્રિયરૂપ આત્માના નામ રૂપ કલ્પિત છે, તે દલ્પિત નામ રૂપ અનાત્મા તે મિથ્યા છે. યદ્યપિ અ જ્ઞાનિએ મશારને સત્ય માને છે અને જ્ઞાનને મિથ્યા કહે છે, તોપણ જ્ઞાનિયોતો સત્ જગતને નરના શિગડાની પેઠે તુચ્છ માને છે આવી રીતે કેટલાકની દ્રષ્ટિએ જગત મત્ય છે, કેટલાકની દ્રષ્ટિએ તે મિથ્યા છે ત્યારે જ્ઞાનીની દ્રષ્ટિએ તે અમત્ય છે, આથી આ સમાર વિચિત્ર છે ત્વ પદાર્થ જનના રવરૂપનો રિચાર કરીએ તો તે અરિયા કે અત કરણ ઉપાધિને લઈ ચેતનના પ્રતિત હોવાથી, જીવ પણ નારતત્વિક ગીતે ગ્રાહ્ય વસ્તુ નથી, ચેતન રૂપ છે ઉપાધિના બેઠી મનુષ્યના પિતા પુત્ર પાત્ર પાદ આદિ ઉપાધિ બેઠી જેમ પૃથ્વ્ય પૃથ્વ્ય વ્યવહાર થાય છે, તેમ ચેતનના માયા, અવિદ્યા વગેરે ઉપાધિ લીધે જીવ ધર્મિરાદિ પૃથ્વ્ય પૃથ્વ્ય વ્યવહાર થાય છે માટે બે ગે મત્ય નથી કિંતુ મિથ્યા છે આ પ્રમાણે ચેતનના મસ્થિત જીવ પદાર્થ ગ્રાહ્ય વસ્તુ નથી મગણ કે દલ્પિત વસ્તુની સત્તા અધિજ્ઞાનની મત્તાથી બિન ન હોવાથી જીવ રૂપ મસ્થિત પદાર્થ મગણો નથી એટલે કે જે મનના ચેતનની ઉપાધિ, અવિદ્યા એક જ છે તે મનના જીવ પણ એક હોવાથી જે બી જાનો યદ્ય શક્યો નથી એ જ મતના ચેતનની ઉપાધિ અત કરણ છે, તે મતના આ પ્રાપ્તિ જીવ મિથ્યા હોવાથી, આ મારો પુત્ર છે ઈત્યાદિ વ્યવહાર મિથ્યા છે એટલે કે એ જીવનાના કે અનેક જીવનાના “દુઃખુ , ” “દુઃખો છે” ઈત્યાદિ મર્ત વ્યવહાર કલ્પિત છે આ પ્રમાણે ગ્રાહ્ય ગ્રાહ્ય નથી આ અનાદિ સિદ્ધ સંમારમાં અનાદિ કર્મ વામનાથી પ્રાપ્તિ જાન મરણને પ મતા હોવાથી આશરીર પૂર્વ કરે ના મયો મને છે, એવું તમે વાગવા મિતન કરો ॥૩॥

માહુરુજન પનયૌવનગરિહરતિ નિમેષાત્માજઃ સ્વપ્નમ્ ।

માયામયમિદમગ્નિન્ રિન્વામસ્યપદન્વ મવિશોરોદત્વા ॥૪॥

હે શિષ્ય, જન ધન અને ધૌવનમાં ગર્વ કરીય નહિ. આખી મીચાછને ઉધડે એટલામાં જ કાલ સંવેનો નાશ કરે છે. આ સુધમાં માયાનાં કાર્ય ત્યજીને બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણી બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કર. તાત્પર્ય કે, પુત્ર, સ્ત્રી પ્રત્ય વર્ગની પ્રાપ્તિથી હું પુત્રવાળો છું, હું સ્ત્રીવાળો છું, મદારે ધણા નોકર ચાકર છે, હું ધનાઢય છું, આયું આયું હોવાને લીધે સર્વ મનુષ્યો મ્હારા સત્કાર કરે છે, એવું અભિમાન મા કર. હું સુવાન હોવાથી બલવાન છું, મ્હારા બલને લીધે શત્રુઓ નમ્ર રહે છે, એવું પણ અભિમાન ના કર. એ સર્વ વસ્તુઓનો કાણ માનમાં નાશ થાય છે. વળી પરદેશમાં પુત્ર સ્ત્રી ધન વગેરે નહિ જેવાં હોય છે, સર્વ વસ્તુઓ હોવા છતાં પણ સ્વપ્નમાં તેનો અભાવ જોવાથી દુઃખો થયાં છે. સુપુત્રિમાં પડેલાની દૃષ્ટિએ સર્વ વસ્તુનો લય હોવા છતાં પણ એ અવસ્થામાં સુખી થયાં છે. એટલે કે ગાઢ નિદ્રામાં સ્ત્રી આદિ કોઈ પણ વિષયની પ્રાપ્તિ નથી, તો પણ હું સુખે મુતો હતો એવો સુપુત્રિકાલના સુખનો અનુભવ જન્યત થયાં થતો હોવાથી વિષયથી થતું સુખ માત્ર મિથ્યા છે, એ વાત સિદ્ધ થાય છે. આથી વિષય સુખની ઈચ્છાનો ત્યાગ કર, અને નિત્ય અવિનાશી માયાનો સંબંધથી રહિત તત્ત્વમર્યાદિ મહાવાક્યનાં લક્ષ્યાર્થ એવા બ્રહ્મ ચેતનને જાણી, બ્રહ્મનિષ્ઠ થા. ૥૪૥

કામંક્રોધમોહલોભં સત્ત્વગામાનં માવચકોઽહમ્ ।

આત્મજ્ઞાનવિહીના મૂઢાસ્તેપચ્યન્તે નરકાનિમૃતાઃ ॥ ૫. ॥

હે શિષ્ય, કામ, ક્રોધ, મોહ અને લોભને ત્યજીને હું કાણ છું એનો વિચાર કરીને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કર. જેઓ આત્મજ્ઞાનથી વિહીન છે તેઓ નરકમાં જઈ દુઃખ ભોગવે છે. તાત્પર્ય કે, પોતાનાં દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ વગેરે જેમ આત્મા નથી તેમ સ્ત્રી પુત્ર વગેરેનાં શરિર, ઇન્દ્રિય, મન, પ્રાણ વગેરે પણ અનાત્મા છે. આત્માતો માયાનાં મંજીકામાં સૂત્રની પેઠે સર્વ શરિરમાં અનુગત એકજ છે. મારે અનાત્મા એવા સ્ત્રી પુત્ર વગેરેનાં શરિરાદિની પ્રાપ્તિથી સુખ થાય છે, એ જાવનાનો ત્યાગ કર. સ્ત્રી આદિ વાંછિત પદાર્થોની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી તે પ્રાપ્તિને અટકાવનારની સાથે પણ દ્રેષ નહિ કર, આ સર્વ વસ્તુ સત્ય છે એવું માનીને તેને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નમાં મોહ ન પામ. મોહથી ભોમને, વશ ના થતો, હું દેહ નથી, હું ઇન્દ્રિય નથી, મન નથી, પ્રાણ નથી, અને દેહાદિનો સમુદાય પણ નથી, કિંતુ અજ્ઞાન તથા તેનાં સર્વ કાર્યોને જાણવાવાળો નિત્ય, શુદ્ધ શુદ્ધ મુક્ત સ્વરૂપ છું. આ પ્રમાણે ત્હારા સ્વરૂપનું ચિંતન કર. જે મનુષ્યો આવા આત્માના સ્વરૂપને જાણતાં નથી તેઓ આ નરકના પિંડ રૂપ દેહને જ આત્મા માનીને દેહના દુઃખથી પોતાને દુઃખી માને છે, અને કદ્ય પામે છે વળી તેઓ દેહાદિના નાશથી આત્માનું મરણ વગેરે વ્યથા માને છે, મારે અજ્ઞાન જ દુઃખનું કારણ છે. ૥૪૫

(ચાલું.)

॥ સ્વામી શાન્ત્યાનન્દ સંરસંતિ ॥

॥ શ્રી રામ ગીતા ભાષ્ય ॥

(અનુમંધાન ગત વર્ષ-૫૯-૩૭૪ થી)

—*XX*—

इच्छादि रागादि सुखादि धर्षकाः

सदाधियः संसृति हेतवः परे ॥

यस्मात् प्रसृष्टौ तदभावतः परः

सुख स्वरूपेण विभाव्यते हि तः ॥ ૩૯ ॥

ભાવાર્થ:—પરમાત્માને વિષે સર્વદા^{૨૦૦} હૃદય,^{૨૦૧} ઉપેક્ષા,^{૨૦૨} રાગ,^{૨૦૩} દ્રવ્ય, સુખ દુઃખ ઇત્યાદિ જે કાંઈ ધર્મો પ્રતીત થાય છે તે સમજા બુદ્ધિના હોવાથી બુદ્ધિ જ મંસારની પ્રતીતિના કારણરૂપ છે, કારણ કે સુખમ્ અવસ્થામાં બુદ્ધિને વૃત્તિયેન હોવાથી આત્મામાં સંસારની પ્રતીતિ થતી નથી, તેથી નિશ્ચય કહી શકાય છે કે, આત્મ સુખરૂપ છે.

વિવેચન:—આત્મા કેવલ અદૈત શુદ્ધ સ્વરૂપ તથા દૈત કલ્પનાથી રહિત છે, પણ તેમાં અન્યોન્યાધ્યાસ્ય,^{૨૦૪} હૃદયોદ્ધિક, રાગદિક, તથા સુખોદ્ધિક બુદ્ધિના, કલ્પિત ધર્મો આરોપિત થકને તે તાદાત્મ્ય^{૨૦૪} સ્વરૂપે બાંસે છે. આ સર્વ આત્માનાજ ધર્મો છે, એવું જ્યાં સુધી જણાય છે ત્યાં સુધી જીવાત્માને સંસૃતિ જન્મ—મરણ । કારણ રૂપ થાય છે. શિવાય કાંઈ પણ ખંભું આત્માને જન્મ મરણનું કારણ નથી, માટે તે રાગોદ્ધિક નિઃસારીનો ત્યાગ કરવો. કેમકે તે મર્ષ ધર્મો બુદ્ધિના છે, આત્માના નથી આ મર્ષ ધર્મો અજ્ઞાની અજ્ઞાનને લીધે પોતાના ધર્મોમાં આરોપણ કરે છે તે વિષે બગવાન શંકર કહેછે કે—

अज्ञानान्मानसोपाधेः कर्तृत्वादिनिचात्मनि ।

कल्प्येतेऽद्युगतचेद्रे चलनादिर्धियांभसः ॥

અર્થ:—જેમ પુરૂષ પાણીના હાલવા રૂપ ધર્મને પાણીમાં પડેલા અંદ્રના પડછાયાને વિષે કહે છે, તેમજ અજ્ઞાની જન પોતાના અજ્ઞાનને લીધે કર્તૃપણું, બોક્તાપણું, સુખ, દુઃખ આદિ મન રૂપ ઉપાધિના ધર્મોને આત્માને વિષે આરોપે છે.

૨૦૦ હમેશાં. ૨૦૧ મરણ, મન, ચાહના, આદિ. ૨૦૨ ભેતમા, નિષ્કાંજલ. ૨૦૩ બગવાન પતંગની રાગ તથા દ્રેષ્ય સ્વરૂપ યોગદર્શનના માધન પાદના સુત્ર ૭-૮ માં કહે છે કે, સુખાનુસયી રાગઃ કોષપણ્ય પ્રકારના સુખનો અનુભવ થયા પછી તે અનુભવ કરનાર મનુષ્યને તેની સ્મૃતિ થઈ તે સુખના જેવા અન્ય સુખોમાં કિંવા તેના સાધનોમાં જે અભિલાષા થાય છે તે રાગ કહેવાય છે, અને દુઃખાનુસયી દ્રવ્યઃ કોષપણ્ય પ્રકારના દુઃખનો અનુભવ થયા પછી તે અનુભવવાળા મનુષ્યને તે દુઃખની સ્મૃતિ થઈ તે દુઃખના જેવા અન્ય દુઃખોપર અથવા તેના હેતુઓપર જે કોષ થાય છે તે દ્રેષ્ય કહેવાય છે. ૨૦૪ ભેદ અને અભિની પેઠે આત્મા વિષે અનાત્માનો અધ્યામ (ખાતિ) તેને વિદ્વાને અન્યોન્યાધ્યામ કહે છે. ૨૦૪ એકના, બેઃ મહિત અમેદ.

રાગાદિક વિકારો આત્મા નથી પણ બુદ્ધિના છે તેમાં પ્રમાણુ શું! એવી કોઈ તર-
ફથી શંકા લાવવામાં આવે તો તેનો હિતર એમ છે કે,—જ્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થા થાય છે,
ત્યારે તે અવસ્થામાં બુદ્ધિને અભાવ થાય છે. પરંતુ આત્મા તો અવસ્થાને વિષે પણ
પ્રકાશમાન જ રહે છે; અને તે સમયે આત્મામાં બીજા કોઈ પણ ધર્મો પ્રતીત થતા નથી,
તેથી સ્પષ્ટ માણુમ પડે છે કે એ રાગાદિક ધર્મો આત્માના નથી, પણ બુદ્ધિના છે; કેમકે
બીજી અવસ્થાઓમાં બુદ્ધિ રહે છે ત્યારે તે ધર્મો પ્રતીત થાય છે પણ સુષુપ્તિમાંતો આત્મા
કેવલ સુખરૂપ જ બાસે છે. અને અન્ય કોઈ પણ ધર્મો તે વખત તેમાં પ્રતીત થતા નથી.
સુષુપ્તિ અવસ્થામાં બુદ્ધિ અને તેના ધર્મો પ્રતીત થતા નથી તે વિષે બમવાન શંકર કહેછેકે:-

રાગેચ્છા સુખદુઃखादि बुद्धौसत्यां मवर्तते ।

सुषुप्तौनास्तितन्नाशे तस्माद्बुद्धेस्तुनात्पनः ॥

જામત અવસ્થામાં તથા સ્વપ્ન અવસ્થામાં બુદ્ધિ છે તો રાગ, હ્રસ્વા, સુખ, દુઃખ
આદિ ધર્મો વર્તે છે, અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં બુદ્ધિને અત્યાત્મમાં લય થઈ ગયો હોય છે,
તેથી રાગાદિ ધર્મો પ્રતીત થતા નથી; માટે રાગાદિ ધર્મો બુદ્ધિના છે આત્માના નથી. જો
આત્માના હોય તો ત્રણે અવસ્થામાં પ્રતીત થવા જોઈએ, કારણ કે ત્રણે અવસ્થામાં આ-
ત્મા તો હોય છે જ.

ઉપરના શ્લોકમાં આ બિંધ્યાપ્રતીત થતો સંસાર, બુદ્ધિએ જેને બમથી સ્વીકાર્યો
છે તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આપી દેવે નીચેના શ્લોક ૪૦ આગીવમા વડે તત્પદાર્થ—જીવ
અને તત્ પદાર્થ—જીવના સ્વરૂપનો વિચાર પ્રથમ શ્લોક ૨૫ માં કહેવામાં આવ્યો છે છતાં
પણ તે વિષયને વધારે સ્ફૂટ કરવા પુનઃ પ્રતિપાદન કરે છે.

अनाद्य विबोधव ब्रुद्धिर्बिबेतो

जीवः प्रकाशोय इतीर्यते चितः ॥

आत्माधिपः साक्षितया पृथक् स्थितो

बुद्ध्या परिच्छिन्न परः स एवाह ॥ ४० ॥

બવાર્થ:—અનાદિ અવિદ્યા^{૨૦૫} થી ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા
પરમાત્માના પ્રકાશને જીવ^{૨૦૬} કહે છે. બુદ્ધિના ધર્મથી રહિત તથા સર્વથી પર તો
પરમાત્માજ છે, અને તે બુદ્ધિના સાક્ષીરૂપે હોવાથી તેનાથી બિન્ન રિયતછે.

વિવેચન:—અનાદિ અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલો જીવાત્મા સત્ત્વ રાજસ, અને તમો
ગુણ રૂપ કહેવાય છે; અને તે અવિદ્યાના સ્વત્વિક-આગમથી બુદ્ધિ, રાજસ આગમથી
મન્દિર્યો, તમો આગ (તમો ગુણ) માંથી પંચભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં બુદ્ધિ સત્ત્વગુણથી
પ્રગટ થયેલી હોવાથી નિર્મલ છે. એ બુદ્ધિમાં અંદર દેહતન્મય પ્રતિબિંબ પડે છે તેને જીવ
કહે છે જુનિ તે વિષે કહે છે કે,

૨૦૫.૬: અને વિષે સુખ બુદ્ધિ, અનાત્માને વિષે આત્મબુદ્ધિ—અનિત્ય વિષે નિત્ય
બુદ્ધિ, અશુચિ વિષે શુચિ બુદ્ધિ અને અવિદ્યા કહે છે.

‘તત્ત્વમસિ’ એ મહા વાક્યમાં તત્, ત્વં, અસિ, એવા ત્રણ પદો છે. તેમાં તત્ અને ત્વં પદના વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ એમ દરેકના બન્ને પ્રકારો છે. ને ત્રીજું અસિપદ તે બંનેની એકતા કરનાર છે.

ભગવાન શંકર તત્ અને ત્વં પદના લક્ષ્યાર્થ તથા વાચ્યાર્થ વિશે સ્વાત્મનિરૂપણમાં કથન કરે છે કે;

ત્વં પદનો વાચ્યાર્થ.

દેહેન્દ્રિયાદિ ઘર્માનાત્મન્યારોપયન્નભેદેન ।

કૈતૃત્વાદ્યભિમાનીવોચઃ રયાત્ત્વં પદસ્ય વાચ્યોડયઃ

હું જાણું છું, પાતલો છું એમ શરીરના ધર્મોને, હું કાળો છું. બહેન છું એમ ઇન્દ્રિયોના ધર્મોને તથા મુખહૃદયઆદિ અંતઃકરણના ધર્મોને આત્માને (વગે અમેદરૂપે આરોપી કર્તાપણ્યાઆદિના અભિમાનરૂપ ઉપાધિમદ્ધિત ને બોધ અર્થાત બોધાધિ ચેતન્ય છે, ને ત્વં પદનો વાચ્યાર્થ છે.

ત્વં પદનો લક્ષ્યાર્થ.

દેહાહન્તેન્દ્રિયાણીસાક્ષીતેભ્યો વિલક્ષણત્વેન ।

પ્રતિભાતિયોડવરાંધઃપ્રોક્તોડમૌત્ત્વંપદસ્યલક્ષ્યોડયઃ ॥

જે શરીરનો, અહંકારનો તથા ઇન્દ્રિયોનો સદી છે. તથા શરીર અહંકાર તથા ઇન્દ્રિયોથી જે અત્યંત વિલક્ષણ છે, ને નિરૂપાધિ બોધ (નિરૂપાધિ ચેતન્ય) ત્વં પદનો લક્ષ્ય અર્થ છે;

તત્ પદનો વાચ્યાર્થ.

વેદાવસાન વાચાસંવેયં સકલજગદુપાદાનમ્ ।

સર્વજ્ઞતાદ્યુપેતંચૈતન્યં તત્પદસ્ય વાચ્યોર્યઃ ॥

વેદનિપદનાં વાક્યોવડે જે જણાય છે, જે મૂર્ખું જગતનું ઉપાદાન કારણ છે તથા જેમાં સર્વજ્ઞતા આદિધર્મો રહ્યા છે તે સર્વજ્ઞતા આદિ ઉપાધિમુક્તચેતન્ય તત્ પદનો વાચ્યાર્થ છે.

તત્ પદનો લક્ષ્યાર્થ

વિવિધોપાધિવિમુક્તવિશ્વાતીતં વિચૃદ્ધદ્વૈતમ્ ।

અક્ષરમનુભવવેદ્યંચૈતન્યંતત્પદસ્ય લક્ષ્યોડયઃ ॥

મર્વજપદ્મું, જગત્-કર્તાપદ્મું કત્યાદિ ઉપાધિમદ્ધિત, સર્વ પ્રપંચરહિત, અજ નરહિત, એજ કારણથી હૈતરહિત, નાશરહિત તથા અનુભવરમ્ય જે ચેતન્ય એટલે આત્મ ૨૨૩૫ છે તે તત્ પદનો લક્ષ્ય અર્થ છે.

આ મહા વાક્યમાં ત્રણ મંબધિ એવી રીતે છે કે:—

તત્ પદનો અને ત્વં પદનો સામાનાધિકરણ સંબંધ^{૨૧૩} છે કારણ કે બંને પ્રથમા વિભક્તિમાં હોઇને તાત્પર્ય વડે એક ચૈતન્ય અર્થને જણાવે છે.

તત્ પદાર્થનો તથા ત્વં પદાર્થનો પરસ્પર વિશેષણવિશેષ્યભાવ^{૨૧૪} સંબંધ છે. 'તત્, ત્વં, અસિ,' (તે નં છે) એમ કહેવાથી તત્ પદાર્થ ત્વં પદાર્થનું વિશેષણ થાય છે. અને 'ત્વં, તત્ અસિ' (તું તેં છે) એમ બોલવાથી ત્વં પદાર્થ તત્ પદાર્થનું વિશેષણ થાય છે. આ વિશેષણવિશેષ્યભાવ સંબંધ બંને પદાર્થનો અભેદ જણાવે છે.

તત્ પદનો અને ત્વં પદનો આત્મા સાથે લક્ષ્યલક્ષક^{૨૧૫} ભાવ સંબંધ છે એટલે તત્ પદ તથા ત્વં પદ લક્ષક છે તથા આત્મા લક્ષ્ય છે.

'તત્ત્વમસિ' પોતાનાં તત્ પદ અને ત્વં પદથી કહેવાતા ઇશ્વર અને છત્રની એકતાનું વારંવાર સારી રીતે પ્રતિપાદન કરે છે. તે એઓની શુદ્ધરૂપે એકતાનું પ્રતિપાદન કરે છે. ઇશ્વર અને છત્રની લક્ષ્યરૂપે એકતા છે એ વાત્સ્ય રૂપે નથી. કારણ કે વાત્સ્યરૂપમાં તો સૂર્ય તથા પતંગીયાની પેઠે, રાત્રિ તથા રાત્રિના નોકરની પેઠે, સમુદ્ર તથા કુવાની પેઠે અને મેઢા તથા પરમાણુની પેઠે એઓના ધર્મ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. તેઓનો આ વિરોધ ઉપધિથી કહ્યાએથી છે. અને તે ઉપાધિ કોઇવારતરિક નથી. મહતત્ત્વ આદિની કારણરૂપ

૨૧૩ બે પદના જુદા જુદા ભાવને એક જ ભાવમાં લાવતું તે સામાનાધિકરણ સંબંધ કહેવાય છે જેમ 'તે આ દેવદત્ત છે' એ વાક્યમાં 'તે' શબ્દ જૂતકાક દર્શક છે; અને 'આ' શબ્દ વર્તમાનકાક દર્શક છે; પરંતુ બંને શબ્દ પરિણામે એક જ દેવદત્તમાં સંબંધ રાખે છે; તે પ્રમાણે 'તત્ત્વમસિ' મહાવાક્યમાં પણ તત્ પદ પરાક્ત ચૈતન્ય દર્શક છે, અને ત્વં પદ અપરાક્ત ચૈતન્ય દર્શક છે; પરંતુ તે બંનેનો તાત્પર્ય સંબંધ માત્ર એક જ ચૈતન્યમાં છે. આ સંબંધને સામાનાધિકરણ સંબંધ કહે છે. ૨૧૪ બે પદાર્થમાં એક બાવતંક અને બીજા બાવત્યં છે; તે સંબંધને વિશેષણ વિશેષ્યભાવ સંબંધ કહે છે 'તે આ દેવદત્ત છે' એ વાક્યમાં 'તે' શબ્દથી જૂતકાક દેવદત્ત અને 'આ' શબ્દથી વર્તમાનકાક દેવદત્ત વચ્ચે કાલની ઉપાધિ દ્વારા કરવાથી અન્યોન્ય ભેદ દૂર થાય છે. તે બે પદાર્થો વચ્ચે વિશેષણ વિશેષ્ય ભાવનો સંબંધ છે તેજ પ્રમાણે 'તત્ત્વમસિ' વાક્યમાં તત્ પદાર્થ દેવદત્ત ચૈતન્ય અને ત્વમ્ પદાર્થ દૃષ્ય અપરાક્ત ચૈતન્ય વચ્ચે અન્યો અન્ય ભેદ દૂર કાઢાય છે; તેથી વિશેષણવિશેષ્યભાવનો સંબંધ છે. ૨૧૫ પ્રત્યગાત્મા અને બે પદનો અર્થ વચ્ચે પ્રત્યગાત્મા લક્ષ્ય છે, અને બે પદોના અર્થો લક્ષણ છે; એ સંબંધને લક્ષ્યલક્ષક ભાવ સંબંધ કહે છે. કહ્યું છે કે 'તત્ત્વમ્' પદાર્થો અને પ્રત્યગાત્મા વચ્ચે સામાનાધિકરણ, વિશેષણ વિશેષ્ય ભાવ તથા લક્ષ્યલક્ષણનો સંબંધ છે, 'તે આ દેવદત્ત છે' એ વાક્યમાં 'તે' શબ્દથી જૂતકાક, અને 'આ' શબ્દથી દેવદત્ત વર્તમાનકાકમાં બે વિરોધ છે, તેનો ત્યાગ કરવાથી 'તે' અને 'આ' શબ્દો, અથવા તેઓના અર્થ અને દેવદત્ત વચ્ચે લક્ષ્યલક્ષણ ભાવનો સંબંધ છે. તે પ્રમાણે 'તત્ત્વમસિ' મહાવાક્યમાં તત્ પદ દેવદત્ત અને ત્વં પદ દૃષ્ય અપરાક્ત એ વિરોધનો ત્યાગ કરવાથી 'તત્ત્વમ્' પદોનો, અથવા તેઓના અર્થનો અવિરુદ્ધ ચૈતન્ય સાથે લક્ષ્યલક્ષણ ભાવનો સંબંધ, તેને આગલક્ષણ કહે છે.

માયા ઇશ્વરની ઉપાધિ છે અને માયાના કાર્ય રૂપ પદ્મોદાર જીવની ઉપાધિ છે. ઇશ્વર અને જીવની આ બે ઉપાધિઓનો સારી રીતે ભાગ કરીએ એટલે ઇશ્વર રહેતો નથી અને જીવ પણ રહેતો નથી, જેમકે ગજપર ઉપાધિને લઈને ગજ કહેવાય છે અને તરવાર રૂપ ઉપાધિને લઈને સિપાઈ કહેવાય છે. તે પછી એ બંને ઉપાધિઓનો ભાગ કરતાં રાજ્ય રહેતો નથી, સીપાઈ પણ રહેતો નથી. બમવાન શંકર પુનઃ પણ આ વિષે કહે છે કે,—

સ્વમહિમદમિતીયં કલ્પનાબુદ્ધિ દોષા

સ્વમવતીપરામાત્મન્યદ્રવ્યોનેવિશેષ ।

મવિલસતિ સમાધાવશ્ય સર્વોવિકલ્પો

વિલયનમુપગચ્છેદ્વસ્તુ તત્ત્વાવવૃત્ત્યા ॥

ભાવાર્થ:—પરમાત્મા કે જે અદ્વય અને નિર્વિશેષ છે તેમાં બુદ્ધિના દોષને લીધે ‘તું હું’ અને ‘આ’ એ કલ્પના ઉત્પન્ન થાય છે; જ્યારે સમાધિ થાય ત્યારે વસ્તુનું તરત્ત્વ યથાર્થ જ. જુવામાં આવવાથી સ્વભાવો વિરૂધ્ધ થય પામે છે.

ઉપરના શ્લોકમાં જીવ અને ઇશ્વરના સ્વરૂપનો વિચાર પુનઃ પ્રતિપાદન કરી, હવે બુદ્ધિ તથા પરમાત્માના પરસ્પર ભેદ કરી બુદ્ધિના લયનિરોધપાદિ ધર્મ આત્માને વિશે પ્રતીત થાય છે, અને પરમાત્માના ચેતનઆદિક સ્વભાવસિદ્ધ શ્રેણી જે બુદ્ધિમાં પ્રતીત થાય છે, તેની દૃઢતા દરાવવા માટે નીચેના શ્લોકવડે કરી તેનું પુનઃપ્રતિપાદન કરી બતાવે છે.

ચિદ્ધિવસાદ્યાત્પધિયાં પ્રસંગતઃ

ત્વેકગ્રવાસાદનલાવતલોહવત્ ॥

અન્યોન્યમધ્યાસવશાન્ પ્રતીયતે

જઙાજહત્વંચ ચિદાત્મચેતસોઃ ॥૪૧॥

ભાવાર્થ:—લોહના ગોળાને અગ્નિમાં તપાવી લાલકરવાથી તેમાં અગ્નિના શુભ દાહકતા વિશેષે જણાય છે; અને લોહના ગોળાના શુભ ગોળાકારઆદિ અગ્નિમાં બામે છે (સોડા જેને અગ્નિના લાલગોળા કહે છે તે) આ રીતે અગ્નિ અને ગોળાના એકત્રપણાને લીધે અગ્નિના દાહકપણાનો ગોળામાં; અને ગોળાના વર્તુળપણાનો અગ્નિમાં અધ્યાસ ૨૧૬ થાય છે અગ્નિને ચેતન્યતા પ્રતિભિજ (જીવ) ને ઇન્દ્રિયો સહિત મનના નિકટ મંબધને લીધે જિહ્વામા ૨૧૭ અને મનનો પરસ્પરનો અધ્યાસ થાય છે, જેથી આત્માનો ધર્મચેતનપણું મનમાં, અને મનનો ધર્મ જડપણું આત્મામાં જણાય છે;

(ચલુ)

સ્થામચંદ્ર ગોરધનદાસ.

૨૧૬ વપુરિન્દ્રિયાદિ વિવયાહંબુદ્ધિએન્મહત્યમોદ્ધાન્તિઃ અતર્મિસ્તદ્બુદ્ધિ રિત્યધ્યાસન શાસ્ત્યમાનત્વાન્ ॥ સરીર ઇન્દ્રિયાદિક હું છું, એવી બુદ્ધિ ને થાય તે બુદ્ધિ ભાંતિ અથવા અધ્યાસમાય રહે છે; કારણ કે, જે વસ્તુ જે પદાર્થરૂપે નથી તેથી વિશે તે પદાર્થની બુદ્ધિ તે અધ્યાસ (માન) કહેવાય. તે બે પ્રકારનો છે ૧, ગાનાધ્યાસ ૨ અર્થાધ્યાસ. ૨૧૭ ગાનસ્વરૂપ દોષ તે

[તૈયાર છે.]

મહાકવિ શ્રી વિભૂતિ પ્રણીત—

માલતિ માધવ—

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

તથા

ઉત્તરરામચરિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

કર્તા. મ. ન. દિવેદી. ધણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલા હાલ કિમત
ઘટડીને દરેકની રૂ. ૧-૮-૦ રાખી છે. માફ પૂરું સોનેરી નામ સાથે

મેનેજર—મુદ્રણ આદિત—નડીયાદ.

—છન—

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

આ નિ. મણિલાલ ન. દિવેદીના અંગ્રેજી અંથને આધારે
મુજરાતિમાં યોજનાર—માધવલાલ ન. દિવેદી. કી. રૂ. ૧-૮-૦
મુદ્રણના આહવાને રૂ. ૧-૦-૦.

મેનેજર—મુદ્રણ આદિત—નડીયાદ.

સંસારનું કલ્પવૃક્ષ.

મનુષ્યોના મનોરથો કલ્પવૃક્ષ પુરા કરે છે. તેમ
રોગીજનોના નીરોગ થવાના મનોરથો અમારી

આતંકનિગ્રહ, ગોળીઓ.

થી પુરા થાય છે.

આ વાત આજ ચોત્રીગ વર્ષ થયા પુરવાર થઈ ચુકી છે.
વીર્યવિકાર, લોહીવિકાર અને અશક્તિને
મટાડવામાં અકબીર દવા છે.

કિંમત--૧ ડીને ૩. ૧

વધારે જણવા માટે અમારું પ્રાઇસ લિસ્ટ મંગાવી
વાંચો ! મંગાવો એટલે મફતજ મળશે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચએડિસ—કાલબાદેવી રોડ—મુંબઈ.

સુદર્શન.

આવૃત્તિ ૨૫૫

આવૃત્તિ ૨૫૫
આવૃત્તિ ૨૫૫
આવૃત્તિ ૨૫૫

આવૃત્તિ ૨૫૫
આવૃત્તિ ૨૫૫
આવૃત્તિ ૨૫૫

(ધર્મ-શુદ્ધ રાજ્ય સાર્વજનિક-ઓગતાં સભા અને સ્વરૂપના વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — માગરતપ્

પુસ્તક ૩૦ — આંક ૩]

(માગરતપ્)

[ડિસેમ્બર — ૧૯૧૮.]

વિષય અનુક્રમણિકા.

હુકયને છે રીખાયાનું !	૬૫
શ્રી ગંગાસહસ્રી	૬૬
અદેવત્વસિદ્ધિ.	૬૮
આગમ-માનવ-વંશ અથવા ભાવિમા અપુવતારી માનવ-અતિ.	૭૬
નવીનનાટ્ય-શાસ્ત્ર-કળા	૮૨
દ્વાદશપદ્ધતિ સ્તોત્ર.	૮૦
શ્રી રામગીતા ભાષ્ય	૮૩

આવૃત્તિ ૨૫૫ — ટકરાવે મુદ્રિત નિર્દોષ પ્રેમ સંપત્તિ લોકોને આપવા ની રાજ્ય આમળા સે હાથ.

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી વેવાનો દીવાજ છે
એનું અમારા સુરત ગ્રાહકોને રગરણ હશેજ જેમનું લવાજમ ણાકી રહ્યું હોય
તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી

૦૧૫૨થાપક.

સુદર્શન આર્થિક—નડીઆદ.

પ્ર. નિ. મ. ન. દ્વિવેદી ચોજીત.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ (બીજી) ~

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વખતે લંબાવુ ગર્યા અભાવવામાં
આવી છે.

૨૫ મણીલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતા સારા કાગળ ઉપર
છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંગડ ઘટાડી રૂ ૪-૦-૦ આ
રાખવામાં આવી છે ઠક્કાની છળી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ નિ છુટક

સિદ્ધાન્તસાર

બીજી આવૃત્તિ

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ

મોટા ટાઈપ ગરા કાગળ પાકું ૨૬ બીજાબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ

(દીર્ઘમત ૩ ૨-૦-૦)

(દીર્ઘમત ૩, ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર.

સુદર્શન ઓફિસ—નડીઆદ

આવે દ્રવ્ય—
એક આગદ્યગોત્રવામિ.
અભિનિર મનુષ્ય નામકલકારે રેડી.

પત્રી અને મદારકાં,
મધ્યમસીલ નામકાં દીવેદી,
સંયત્-જોડિય, મોડિયસાદા-નવીનપાદ.

સુદર્શન.

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ગોમતી ગણપ અને રવરૂપના વિચાર.)

“સત્યપરંધીમહિ” — ભાગવતમ

પ્રસ્તાવ ૧૮—અંક ૩] (માસિક) [ડીસેમ્બર—૧૯૧૪.

હૃદયને છે રીવાવાનું!

— — — — —
(ગાઝલ.)

રડી રડી આંશુમાં ખૂટ્યાં । મદા થે છે છતાં રેશું ।
નગીને આ હખાવેહું-હૃદયને છે રીવાવાનું ।
હોયે આનન્દના તારાઃ ખરી જતાં વહે પારા ।
ધરી આકાશમાં આશા—હૃદયને છે રીવાવાનું ।
દિવે બધાપ દિલ્લા દેઃ દિવાલો તૂટતી તેની ।
જતાં હડી મીઠી આશા-હૃદયને છે રીવાવાનું ।
અહો! ને બાસતું પાસે નથી મૃગનુલ્લિખા તે છે ।
જતાં પાસે ફરે નહાસે! અરેરે છે રીવાવાનું ।
બધે વરસાદ આવે છેઃ અને તુષિ ચતી સોનેઃ
તુષાધી તેવ ચાલકના હૃદયને છે રીવાવાનું !
અરેરે, છે રીવાવાનું । છતાં મોંધું મદા રહેલું !-
મગર, આ ખાલી છે હૃદયું । નીચોવી એ છતાં રેશું ।

સરખેજ, ૧
તા. ૩૧ : ૫ : ૧૯૧૧. }

કુન્ન.

શુર કહો છો, કે દેહમાં રહેલા જીવને શુર કહો છો કે સ્મિતદાનંદ રૂપ^૧ અદિતીય બ્રહ્મને શુર કહો છો ? જો પહેલા પક્ષ પ્રમાણે દેહને શુર કહેતા હો, તો કહો કે અસત્કાર્યવાદ માનનાર નૈવાયિકોના મત પ્રમાણે તે દેહનો આરમ્ભ તેના અવયવોથી માડીને કરવામાં આવે છે, એમ કહો છો, કે સાંખ્ય મતવાળાઓના x સત્કાર્યવાદ પ્રમાણે એમ માનો છો કે પ્રથમ પ્રધાન નામે જે તત્વ હતું, તેમાંથી મહત્ નામતત્વ થયું, અને એમ અનુક્રમે એકમાંથી બીજું તત્વ થયું તેથી પંચ મહાબૂતો થયાં અને છેવટે પ્રધાન તત્વનો દેહરૂપ પરિણામ થયો ? અથવા જો વેદાંત મતાનુસાર એમ માનતા હોયે અદિતીય બ્રહ્મનો જ દેહરૂપ વિવર્ત ડું થાય છે, તો તેમ કહો. ” આગળ અસ્તિક તથા નાસ્તિકોનાં જે બાર દર્શનો (શાસ્ત્રો) કહેવાશે તેમાં આ ત્રણ મત—સત્કાર્યવાદ, અસત્કાર્યવાદ અને વિવર્તવાદ કરતાં અધિક મત નથી માટે અહીં ઉપર પ્રમાણે ત્રણજ પ્રશ્ન પુછ્યા છે. આ ત્રણમાંની પહેલો અસત્કાર્યવાદ ઠીક નથી, કારણ કે તે મતના લાભમાં સારી યુક્તિ નથી. વળી તે મત શ્રુતિ વિરુદ્ધ છે. આ વાત સમજાવવાને અમે અસત્કાર્યવાદીને પછીયે છીએ કે “તમે ‘અસત્કાર્ય’ શબ્દવડે શો અર્થ સમજો છો ? ” તે વાદી એમ કહે કે “પ્રથમ બે પરમાણુઓ હતા તે વખતે “દ્વયણુક” બે પરમાણુઓનો સમૂહ—વિગેરે તેમનું કાર્ય નહોતું અને પછી તે બે પરમાણુઓમાંથી દ્વયણુકઆદિ કાર્ય ઉત્પન્ન થયું; એ માટે પોતાની ઉત્પત્તિ થતા અગાઉ પરમાણુરૂપ કારણમાં દ્વયણુરૂપી કાર્ય “અસત” હતું-અર્થાત્ હયાત નહોતું અને પછીથી ઉત્પન્ન થયું. આ અમારો ‘અસત્કાર્ય’ શબ્દનો અર્થ છે. ” જો વાદી આમ કહે તો તેનો પક્ષ ઠીક નથી, કારણ કે તે પક્ષમાં જે દ્વયણુકઆદિ પ્રથમ અસત છે તેનું બે પરમાણુઓ સમવાયિ + કારણ છે, અને જેમ દ્વયણુક અસત છે તેમ “શશશ્રૂંગ” (સસલાનુ શર્ગિહું) આદિ વસ્તુઓ પણ અસત છે, માટે એ બંને—દ્વયણુક અને શશશ્રૂંગમાં અસતપણું સમાન હોવાથી દ્વયણુકનું કારણ જેમ બે પરમાણુઓ છે તેમ શશશ્રૂંગ આદિનું કારણ પણ બે પરમાણુ ઈરે, પણ આ વાત અનુભવથી ઉલટી છે કારણ કે બે પરમાણુ મત છે માટે તેમનો અને શશશ્રૂંગ જેવા અસત પદાર્થોનો સમવાય નિત્ય સંબંધ—ન અંભવે અર્થાત્ પરમાણુ શશશ્રૂંગનું સમવાયિ કારણ ન બને, આમ હોવાથી અસત્કાર્યવાદ વાંધાવાળો બનજીવો. આ વાંધા સામે વાદી કહે કે જે વસ્તુ પ્રાગભાવ પ્રતિયોગી હોય, અર્થાત્ જે વસ્તુ પોતે પ્રથમથી હયાત ન હોય, અને પછી ઉત્પન્ન થાય, તેને અમે અસત્ કહીએ છીએ, પણ ત્રણે કાલ વાયુમાં રૂપ ન હોવાથી જેમ વાયુમાં રૂપ અસત છે, તેમ ત્રણે કાળ હયાત ન હોય તે કાર્ય અસત છે એમ અમે નથી કહેતા ” આમ જો વાદી કહે તો અમે એને કહીએ છીએ કે બાર્ષ એમ કહેવામાં તમારી ભૂલ છે. “જે વસ્તુ પ્રાગભાવ પ્રતિયોગી હોય તે અસત કહેવાય ” એવું જે તમારું કથન છે, તેનો શો અર્થ છે તે કહો

x સાંખ્ય અને વેદાન્ત ઉભયે સત્કાર્યવાદિ કહેવાય છે, પણ તેમની પ્રક્રિયામાં ભેદ છે. સાંખ્ય પરિણામવાદી છે અને વેદાન્ત-વિવર્તવાદી છે નૈવાયિક આરંભવાદી છે.

ડું મૂળવસ્તુ ભૌતિકથી બીજી વસ્તુ જેવી જણાય તો તે મૂળવસ્તુનો વિવર્ત થયો કહેવાય, જેમકે દોનડીમાં સર્પની બ્રતિ થાય તે તે દોરડાંના સર્પરૂપે નિર્ત થયો

+ જે પદાર્થની કોઈ વસ્તુ બને તે પદાર્થ એ વસ્તુનું સમવાયિ કારણ કહેવાય, જેમકે માટી ઘણાં સમવાયિ કારણ છે.

॥ અદ્વૈતબ્રહ્મસિદ્ધિ ॥

(કાશ્મીરનિવાસિ શ્રીસદાનંદ યતિ વિરચિત,)

(ગુજરાતી ભાષાંતર.)

—પ્રથમ મુદ્દગર પ્રહાર.—

નમામિ સદ્ગુરું શાન્તં બ્રહ્માનંદં મુનીશ્વરમ્ ।

યત્કૃપાલયલેશેન સત્તર્કે સ્ફુરર્ણમમ ॥ ૧ ॥

શ્રીમન્નારાયણાચાર્ય સનાતન શિવં સદા ।

વન્દેહં વાહ્મનઃકાયૈર્દૈત્ત્વધ્વાન્ત નિવૃત્તયે ॥ ૨ ॥

શ્રુતિ સિદ્ધંચયદ્ બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદમદ્રય ।

તદગ્ર ચિન્તયતે તર્કૈર્મનોમલ નિવૃત્તયે ॥ ૩ ॥

(ભાષાંતર:—જે ગુરુની જરા પણ કૃપાના પત્તાપે અને સત્તર્ક સુઝે છે, તે શાંત સદ્-ગુરુ, બ્રહ્માનંદ નામે મુનીશ્વરને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧ દેતરૂપી અંધાર મરાડવાને મનવાણી તથા કાયા વડે અવિનાશિ શિવરૂપ તથા ધીયુક્ત નારાયણચાર્યને હું વંદું છું. ૨ શ્રુતિ વેદ-વાક્ય-થી સિદ્ધ થયેલું જે અદ્વિતીય સમ્વિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ છે, તે વિષે આ ગ્રંથમાં મનનો રાગદ્વેષરૂપ મેલ રાખાવવાને વિચાર કરવામાં આવે છે.)

આ સંસારમાં શ્રુતિ સ્મૃતિ ઇતિહાસ પુરાણ આદિરૂપ જણાતી સર્વ પ્રકારની વાણીથી અદ્વિતીય બ્રહ્મ સાંગિત થયું છે, તેપણુ કેટલાક મંદભતિવાળા જનો તેમનાં 'પૂર્વજન્મનાં પાપના મધને લીધે " દેત-ગુરુ ઇશ્વર અને જગતનો મેદ-સલ છે; " એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખે છે, અને શ્રુતિનું ખરૂં તાત્પર્ય સમજતા નથી, માટે અદ્વૈતમત-બ્રહ્મજ્ઞ સલ છે અને બીજી બધું મિથ્યા છે એ મત-ને ખોટા દરાવવાને તે જનો " શુરૂએ રચેલું શાસ્ત્ર મિથ્યા છે કે સાત્ય ? " ઇત્યાદિ તરજ્યાં નાંખે એવા જલુ અત્રલ તર્કો ઉઠાવે છે. તે તર્કોને લીધે કાયા ગાનવાળા જનોનાં મનમાં અદ્વૈત મત અસંભવિત છે વિગેરે અનેક ભુલો જાપત થાય છે, અને તેટલા માટે મોક્ષને ઇચ્છતા જનોની અદ્વૈતની અસંભાવના આદિ ભુલોનો નાશ કરવાને તથા ખોટા રસ્તે ચડેલા વાઢીનું મુખ ભાંગવાને મુદ્દગરના પ્રહાર જેવા ડું સત્તર્કો મુખ્યત્વે કરીને અહીં બતાવવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે:— " શુરૂ અને શાસ્ત્ર મિથ્યા છે કે સાત્ય છે ? " એમ બોલનાર વાઢીને પુછું નેહએ કે " તમે દેહને

ડું તર્ક એ પ્રકારના છે. ૧ સત્તર્ક; ૨ અસત્તર્ક. સત્ર ભાષ્ય અધ્યાય બીજાના પ્રથમ પાઠના ૧૧ મા સત્રમાં તર્કો પ્રતિષ્ઠાનાત્ । અસત્તર્કનો ભગવાન ભાષ્યકારે નિષેધ કર્યો છે. વિધારણ્ય શુરૂએ પછુ ઇચ્છું છે કે શ્રુતિયુક્ત્યનુસારેણતત્ત્વર્થનાં માકુત્તત્ત્વર્થતામ્ । શ્રુત્યગ્ર તર્ક કરવો, કુત્તર ન કરવો.

શ્રી ગંગાલહરી.^૧

(પંડિતરાજ જગન્નાથ વિરચિત સંસ્કૃત કાવ્યનો ગુજરાતી અનુવાદ.)

અનુવાદક —

(રા. રા. કૃષ્ણદાસ યસુનાદાસ ગાંધી બી એ. એલ્. એલ્. બી સુખાઈ.)

(શીખરિણી.)

મહા સંભાગે શો અખિલ રહિમા વૃદ્ધિ કરતું,
પ્રભુત્વે કોણમા જગત ચનારા હર તણું;
પરતરવે બ્રાહ્મ શ્રુતર ચરિત સાક્ષાત્ દિવિજનું,^૧
સુધાકરે ત્હારે જલ અમ હરો પાપ સધણું. ૧

હરિદ્રોતું દૈન્ય ક્ષતચરિતનાં દુર્ગુણ તથા
કરે અરતચરત પ્રથમ જ જવે મેઝ પથમાં.
કરે ચૂર્ણ 'ગાન ક્ષય તરે યથા જે મત' ધરી;
જલસ્નાતસ્ ત્હારો અમ વિતરજો સંપદ અતી. ૨

પ્રકારો સુરો ત્યાં કષ્ટ કૂટતાં વક્ર નપને
ગણેશાંબા જોતાં ક્ષણભર થતા કુપ્પધ પણુ જે;^૨
હરે પાપ બાન્તિ પ્રમથ પતિ^૩ શીર્ષોભવ તમ
તરંગો ગંગાના તનુજ અતી સોમહાય કુટિલ. ૩

ગ્રહી મા ! તારો આ-શ્રય અતી મદોન્મત મમથી,
ગણાયા દેવો તે અખિલ તણ માત્ર ક્ષણ મહિ;
હવે ગંગે બાગી-રથિ ! બન લિહારી ન કદી હા !
કરૂં કે પાસે હું રૂદન વદ આધાર વિણુ આ ? ૪

૧ સંપાદક રા. રા. ચાંપરી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી કલકત્તા.

૨ પ્રખ્યાત. ૩ દેવોનું. ૪ સ્વધર્મથી પ્રચલિત થએલ લોકોના. ૫, ગાનક્ષય=અગ્નિન.
જ્યાં જ્યાં અગ્નિનથી જ્વલે તારા પ્રવાહની દૃષ્ટિએ પડે છે ત્યાં ત્યાં જલે અગ્નિનો નાશ
કરવાનું મત લીધું હોય તેવી રીતે તે અગ્નિનથી જ્વલે છેદી નાંખે છે, એવો બાવાર્થ છે.
૬ બાવાર્થ આ પ્રમાણે છે.—જ્યાં સુધી સૂર્યોદય નહોતો થયો ત્યાં સુધી પાર્વતીને સિવે
ગંગાને જટામાં ઝંતાડેલ છે તે કષ્ટની ખબર પડી ચકી નહિ, પણ સૂર્યોદય થતાં જ
ગંગા પાર્વતીની દૃષ્ટિએ પડ્યાં એટલે કષ્ટ કૂટી ગયું તેથી પાર્વતીએ ધર્માંસદ કટાક્ષ કર-
વાથી ગંગાના તરંગો કુપ્પધ થઈ ગયા. ૭ પ્રમથપતિ=શિવ. ૮ તરંગોને ગંગાના પુત્રો કહ્યા છે.

અપુણ્યાત્માના જે સ્મૃતિપથ વિષે જાય કદિ આ
હરે ચિત્તે તંદ્રા વિધુકર^૧ તમિઆકર^૨ ૫યા;
મજે પાણી જેનું અમર^૩ બર^૪ તે મૂર્તિ તવ આ.
હરે અંતઃતાપો ત્રિવિધ અપરાધો મમ તથા. ૫

વળી રાજ્ય શ્રેષ્ઠ જ્યમ તૃષ્ણ ગણી ત્યામ કરતા,
ધુણે વેત્રો^૫ જ્યાં તે જનનિ ! તવ તીરે જ વસતા;
નિવારે તૃષ્ણા પી જાય અમૃતથી જે વધુ મીઠું,
જનોનો તે હર્ષ પ્રદસન કરે મોક્ષપદનું. ૬

પ્રભાતેસ્નાનોમાં નૃપતિરમણીનાં રતન તરે
દ્રવો કરતુરીના તવ સલિલનો સ્પર્ગ જ થવે.
સહસ્રો સ્વપાનિ^૬ પરિસ્ત^૭ મૃગો તેજ પશ્ર્માં,
પ્રવેશે સ્વચ્છાંગો સહ સુરવને રવરે કરતા. ૭

પહેલેજે ધ્યાને ઝટ પણુ કરે શાન્તિ મનમાં,
ક્ષણે ગાતાં વારે ત્યમ કલુષને તાપ ભવના,
ખરે “મંગા” આને કૃતિ મધુર મંત્રાક્ષર પદ,
રમે પ્રાણુન્તે તે મમ મુખસરોજે જ સુખદ. ૮

કરી કીડા જેમાં અતિ વિપુલ સંતોષ ધરતા,
ગણી છુટ્છ સ્વર્ગ વસતિ ન ચહે દાગ તજવા,^૮
નિવાસેજે જ્યાં મા ! જન મરણશોક કાય કરે,
નિવારે તેવા આ તર તવ અમારો શ્રમ ખરે. ૯

સ્વયં વેદો બેદે ત્યજી અવધિ જેની નહિ ગયા,
અને જે જીવોનાં મન વચ્ચનો છે વિયય ના;
આપે સ્વેચ્છયે તમ અપદરે નિત્ય વિચર,
પ્રયંમે જે તરવે ત્રિદિવ નહિ તે તુંજ નિપત. ૧૦

૧ વિધુ=ચંદ્ર. કર=કિરણો=ચંદ્રનાં કિરણો. ૨-તમિસ્ર=અધિકાર. આકર=ખાણુ=અધ-
કારનો સમૂહ. ૩ દેવ. ૪ સમૂહ, ગણ. ૫ નેતર, બડ. ૬ વિભાનોથી. ૭ વિંટળાએલ.
૮. પાપ ૯. ભાવાર્થ:-તારા તરોનો પ્રભાવ પણ એવો છે કે ત્યાં કીડા કરનાર કામ પણ
સંતુષ્ઠ થઇ જાય છે, અને તેને તજીને સ્વર્ગમાં વસવાની પણ ઇચ્છા કરતા નથી.

હરે થાતાં ઝાંખી પશુ ભવજયો સર્વ જનના,
કથે તારી અત્રે પ્રતિકૃતિ^૧ તણે તેજ મહિમા;
અસ્યા ખિન્ન^૨ દ્વિમાધર-વર-સુતાનો^૩ અવગણી,
મહારનેહે સ્થાપી શિરપર હરે જે હઠ યધ. ૧૨

પ્રમતોના નિંદા ત્વમ અધમનાં ત્યાજ્ય સધળાં,
અવધે બટોનાં વિમુખ- કરતાં બીજમ ખલનાં;
હરે આ રીતે જે સકલ જનનાં પાપ સતત,
અનાપાસે મા! તે ત્રિશુવન જપી તું, ન અવર. ૧૩

પડી જે સ્વર્ગેથી વિષદ હરવાને ક્ષિતિતરે,
જટા જૂથે તેને અધર ધરી બાંધી ત્રિનયને;
કરે તેવી તું નિઃસ્પૃહ મન વિષે લોભ લલુતા,
શુણો તે આ શ્વોતર યધ ઈને હિદ્ર તવ મા^૪! ૧૪

જડો અંધા વ્યંગ શ્રુતિ ત્રિલ મૂક પ્રસવમાં,
અહોથી જે અરત પ્લવ^૫ રહિત પાપાખિધ તરવા;
ત્યજે દેવો જેને ત્વમ પતન કરતાં પુણ્ય અપતાં,
બચાવા હેવાને પશુ જનનિ! તું આપધ મહા. ૧૫

અહો! મૂલે સ્વચ્છા ત્વમ શિશિર આ વારિ તવ જે,
મહિમાં તેનો મા! અચલ મહિમા શો જપ્ય કરે?
કરે હવે તેતું રતવન સુરલોકે 'પશુ હજી,
અવધ્યે શ્રીધારી સગરસુત રોમાંચિત યધ. ૧૬

કરી પાપો અરુપ વ્યથિત મન જેનાં ઝટ થતાં,
ત્રિલોકે છે તીર્થો ત્રિપૂર જન તે પૂત કરવા;
ત્યજી પ્રત્યક્ષિતે કમ બહિર આચાર કરતા,
નરોને તે મા! તું પશુ વિતરવા મોક્ષ સખલા. ૧૭

(ચાલુ.)

૧. મૂર્તિ. ૨. ધખ્યાને લીધે જેને ખેદ થયો છે એવી. ૩. દ્વિમા=પૃથ્વી દ્વિમાધર પર્વત. દ્વિમાધર-વર=પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ=હિમાચલ તેની સુતા પાર્વતી તેના ધણા પ્રેમને પશુ નહિ ગણ્યકારતાં. ૪. બાવાર્ય:—પૃથ્વીના ઉપકાર સાર તું સ્વર્ગેથી નીચે આવી પશુ અધરથી જ નીલકંઠ જેવા નિઃસ્પૃહરે તેને ઝાલીને પોતાની જટામાં બાંધી લીધી. આ પ્રમાણે શિવને પશુ તે લોભી અનાવી દીધા એટલે તારી ઉપકાર કરવાની ઇચ્છા શુણ્ય મરીને દોપતા ૩૫ માં દેરવાધ ગઇ. ૫. હોડી.

॥ અદ્વૈતબ્રહ્મસિદ્ધિ ॥

(કાશ્મીરનિવાસિ શ્રીસદાનંદ યતિ વિરચિત.)

(ગુજરાતી ભાષાંતર.)

—પ્રથમ સુદ્ધાર પ્રકાર.—

નમામિ સદ્ગુહં શાન્તં વ્રહ્માનંદં મુનીશ્વરમ્ ।

યત્કૃપાલવલેશેન સત્તર્કે સ્ફુરણમમ ॥ ૧ ॥

શ્રીમન્નારાયણાચાર્ય સનાતન શિવં સદા ।

વન્દેહં વાહ્મનઃકાયૈર્દૈત્ત્વિધ્વાન્ત નિવૃત્તયે ॥ ૨ ॥

શ્રુતિ સિદ્ધંચયદ્ વ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદમદય ।

તદ્વ્ર ચિન્તયતે તર્કેર્મનોમલ નિવૃત્તયે ॥ ૩ ॥

(ભાવાર્થ:—જે ગુરૂની જરા પણ કૃપાના આપે અને સતર્ક સુઝે છે, તે શાંત સદ્-ગુરૂ બ્રહ્માનંદ નામે મુનીશ્વરને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧ દૈતરૂપી અંધાર મટાડવાને મનવાણી તથા કાયા વડે અવિનાશિ ચિવરૂપ તથા શ્રીયુક્ત નારાયણચાર્યને હું વંદું છું. ૨ શ્રુતિ વેદ-વાક્ય-થી મિથ્યા થયેલું જે અદ્વિતીય સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ છે, તે વિષે આ પ્રંધમાં મનનો રાગદ્વેષરૂપ મેલ સમાવધાને વિચાર કરવામાં આવે છે.)

આ પ્રંધમાં શ્રુતિ સ્મૃતિ દર્શિતદાસ પુરાણ આદિરૂપ જણાતી સર્વ પ્રકારની વાણીયા અદ્વિતીય બ્રહ્મ સાબિત થયું છે, તોપણ કેટલાક મંદમતિવાળા જનો તેમનાં 'પૂર્વજન્મનાં' પાપના બદલે લીધે "દૈત-શ્વર હશ્વર અને જગત્તો બેદ-સત્ય છે;" એવા દૃઢ વિશ્વાસ રાખે છે, અને શ્રુતિનું ખરૂં તાત્પર્ય સમજતા નથી, ખોટું અદ્વૈતમત-અજ્ઞાન સત્ય છે અને બ્રાહ્મ બધું મિથ્યા છે એ મત-ને ખોટો દરાવવાને તે જનો "શુદ્ધે રચેલું" શાસ્ત્ર મિથ્યા છે કે સાત્ય? " ઇલાદિ નરકમાં નાંખે એવા બહુ અમ્ભસ્ય તર્કો ઉઠાવે છે. તે તર્કોને લીધે કાયા જ્ઞાનવાળા જનોનાં મનમાં અદ્વૈત મત અસંભવિત છે વિગેરે અનેક ભુલો ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેટલા ખોટા મોક્ષને ઇચ્છતા જનોની અદ્વૈતની અસંભાવના આદિ ભુલોનો નાશ કરવાને તથા ખોટો રસ્તો ચઢેલા વાદીનું મુખ બાંધવાને સુદ્ધારના પ્રકાર જેવા ૧ સપત્કો મુખ્યત્વે કરીને અહીં જતાવવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે:— 'શુદ્ધ અને શાસ્ત્ર મિથ્યા છે કે સાત્ય છે?' એમ બોલનાર વાદીને પૂછવું જોઈએ કે "તમે દેહને

૧ તર્ક બે પ્રકારના છે. ૧ સત્તર્ક; ૨ અસત્તર્ક. સત્તર્ક બાંધ્ય અધ્યાય બીજાના પ્રથમ પાદના ૧૧ મા સત્તર્કમાં તર્કો પ્રતિષ્ઠાનાત્ । અસત્તર્કનો બગવાન બાંધ્યકારે નિષેધ કર્યો છે. વિધારણ્ય શુદ્ધે પણ કહ્યું છે કે શ્રુતિયુક્તચતુસ્તારેણતત્ત્વતાં માકુલતત્ત્વતામ્ । શ્રુત્યુક્ત તર્ક કરવો, કૃત્તે ન કરવો.

ગુરુ કહો છો, કે દેહમાં રહેલા જીવને ગુરુ કહો છો કે સુમિત્રાનંદ રૂપ અદિતીય બ્રહ્મને ગુરુ કહો છો ? જો પહેલા પક્ષ પ્રમાણે દેહને ગુરુ કહેતા હો, તો કહો કે અસત્કાર્યવાદ માનનાર નૈવાયિકોના મત પ્રમાણે તે દેહનો આરમ્ભ તેના અવયવોથી માડીને કરવામાં આવે છે, એમ કહો છો, કે સાંખ્ય મતવાળાઓના x સત્કાર્યવાદ પ્રમાણે એમ માનો છો કે પ્રથમ પ્રધાન નામે જે તત્ત્વ હતું, તેમાંથી મહત્ત્વ નામતત્ત્વ થયું, અને એમ અનુક્રમે એકમાંથી બીજું તત્ત્વ થયું તેથી પંચ મહાબૂતો થયાં અને છેવટે પ્રધાન તત્ત્વનો દેહરૂપ પરિણામ થયો ? અથવા જો વેદાંત મતાનુસાર એમ માનતા હોયે અદિતીય બ્રહ્મને જ દેહરૂપ વિવર્તિત થાય છે, તો તેમ કહો. " આગળ આસ્તિક તથા નાસ્તિકોનાં જે આરંભનો (શરૂઆત) કહેવાશે તેમાં આ ત્રણ મત—સત્કાર્યવાદ, અસત્કાર્યવાદ અને વિવર્તવાદ કરતાં અધિક મત નથી માટે અહીં ઉપર પ્રમાણે ત્રણજ પ્રશ્ન પ્રુછવા છે. આ ત્રણમાંથી પહેલો અસત્કાર્યવાદ હીક નથી, કારણ કે તે મતના લાભમાં સારી યુક્તિ નથી. વળી તે મત શ્રુતિ વિરુદ્ધ છે. આ વાત સમજવડવાને અમે અમત્કાર્યવાદીને પછીએ છીએ કે "તમે 'અમત્કાર્ય' શબ્દવડે શો અર્થ સમજો છો ? " તે વાદી એમ કહે કે "પ્રથમ જે પરમાણુઓ હતા તે વખતે "હ્યલુક" જે પરમાણુઓનો સમૂહ—વિગેરે તેમનું કાર્ય નહોતું અને પછી તે જે પરમણુઓમાંથી હ્યલુકઆદિ કાર્ય ઉત્પન્ન થયું; એ માટે પોતાની ઉત્પત્તિ થતા અગાઉ પરમાણુરૂપ કારણમાં હ્યલુકરૂપી કાર્ય "અમત્" હતું—અર્થાત્ હયાત નહોતું અને પછીથી ઉત્પન્ન થયું. આ અમારો 'અમત્કાર્ય' શબ્દનો અર્થ છે. " જો વાદી આમ કહે તો તેનો પક્ષ હીક નથી, કારણ કે તે પક્ષમાં જે હ્યલુકઆદિ પ્રથમ અસત્ છે તેનું જે પરમાણુઓ મન્વાયિ + કારણ ", અને જેમ હ્યલુક અસત્ છે તેમ "શશશ્રૂંગ" (સમવાયુ શર્મિષ્ઠ) આદિ વસ્તુઓ પણ અમત્ છે, માટે એ બંને—હ્યલુક અને શશશ્રૂંગમાં અમત્પણું સમાન હોવાથી હ્યલુકનું કારણ જેમ જે પરમાણુઓ છે તેમ શશશ્રૂંગ આદિનું કારણ પણ જે પરમાણુ હરે, પણ આ વાત અનુભવથી ઉલટી છે કારણ કે જે પરમાણુ મત્ત છે માટે તેમનો અને શશશ્રૂંગ જેવા અમત્ પદાર્થોનો સમવાય નિત્ય સંબંધ—ન મંબવે અર્થાત્ પરમાણુ શશશ્રૂંગનું મન્વાયિ કારણ ન જોને, આમ હોવાથી અસત્કાર્યવાદ વાધાવાળો જાણવો. આ વાંધા સામે વાદી કહે કે જે વસ્તુ પ્રાગભાવ પ્રતિયોગી હોય, અર્થાત્ જે વસ્તુ પોતે પ્રથમથી હયાત ન હોય, અને પછી ઉત્પન્ન થાય, તેને અમે અમત્ કહીએ છીએ, પણ તમે કાવ વાયુમાં રૂપ ન હોવાથી જેમ વાયુમાં રૂપ અસત્ છે, તેમ તમે કાળ હયાત ન હોય તે કાર્ય અમત્ છે એમ અમે નથી કહેતા " આમ જો વાદી કહે તો અમે એને કહીએ છીએ કે બાર્ધ એમ કહેવામાં તર્કારી જૂવ છે. " જે વસ્તુ પ્રાગભાવ પ્રતિયોગી હોય તે અમત્ કહેવાય " એવું જે તમારું કથન છે, તેનો રો અર્થ છે તે કહો

વસ્તુ પ્રાગભાવ પ્રતિયોગી છે માટે તે અમત્ છે એમ તમે એ ક્યનનો અર્થ માનો છો કે તે અસત્ છે માટે પ્રાગભાવ પ્રતિયોગી છે એમ માનો છો ? આ બેમાંની પેકે . વાત ન ઘટે; કારણ કે સર્વ કાર્યરૂપ અર્થાત્ ક્રત્ત્વમ યથેલી વસ્તુઓ પોતાની ઉત્પત્તિ યદ્ય તે પેદેલાં પ્રાગભાવવાળી હતી અર્થાત્ તે હયાત નહોતી, માટે તે બધી સરખી રીતે પ્રાગભાવ પ્રતિયોગી યદ્ય, અને તેથી તે સૌનું સરખુંજ અસત્પણું હતું; એટલે જે અપુષ્પ-આકાશમાં કલ્પેલું દુગ્ધ-આદિ વસ્તુઓ ખરું જોતાં કદી પણ હયાત નથી, અર્થાત્ સદા અસત્ છે; તે પ્રાગભાવ પ્રતિયોગી નથી માટે તેમને સત્ કહેવી પડશે, શાથી કે એવા નિયમ છે કે જેટલી કાર્યરૂપ વસ્તુઓ હોય તેજ પ્રાગભાવ પ્રતિયોગી હોય અને એથી આકાશમાં ભાસતું દુગ્ધ (અપુષ્પ) કાર્ય નથી માટે તે સત્ હરશે. અને જે વાદી કહે કે અપુષ્પ આદિભલે સત્ હરે કારણ કે એ વાત અમતે ગમતી છે, નો તે ન ચાલે કારણ કે તેમ હરવાથી તો કાર્ય રૂપ અસત્ પદાર્થોમાં રહેલા શુભ્વ જ્ઞતિ વિગેરે અમત્ હરે અને તેમના વિનાશનો સંભવ આવે, પણ વાદીએ તો એના મતમાં શુભ્વ વિગેરેને ભાવરૂપ જે પૂર્વે નહતા અને પછી યથા તેવા પદાર્થ માન્યા છે, માટે એણે એ વાત પોતાને ઇષ્ટ ન કહેવાય અને એમ પણ વાદીએ ન કહેવું જોઈએ કે અમે જે પ્રાગભાવ પ્રતિયોગીરૂપ પૂર્વ ન હોય ને પછી હયાતીમાં આવનાં-અસત્ વસ્તુ કહીએ છીએ તે વસ્તુ રાસચંદ્રિયાણુ (સસક્ષાનું શીંગડું) અને કાચખાનાં શ્વાસાં વિગેરે અસત્ વસ્તુઓ કરતાં જુદી જાતનો અસત્ પદાર્થ છે એમ અમે માનીએ છીએ; કારણ કે એક પ્રકારના અપુષ્પ આદિ અસત્ પદાર્થનો બીજી જાતના પ્રાગભાવ પ્રતિયોગીરૂપ અસત્ પદાર્થથી ભેદ પાડનાર કોઈ શુભ્વ કે જ્ઞતિ વિગેરે (જેમ ભાવરૂપ કાર્યમાં છે તેમ) કોઈ ધર્મ નથી, નેથી એ જોનો ભેદ સમજવાનું સાધન નથી, એટલે રાસચંદ્ર આદિને અસદ્વિરોધ-અમુક અસત્ વસ્તુ-કહીએ છીએ. બીજે પક્ષે પણ દીક નથી જે કોઈ વસ્તુ અસત્ હોવાથી પ્રાગભાવ પ્રતિયોગી હોય, તો નરશૂંગ (નરનું શીંગડું) જેની કલ્પિત વસ્તુ પણ પ્રાગભાવ પ્રતિયોગી હરે, શાથી કે તે અસત્-જાતમાંજ નહીં એથી વસ્તુ છે, અને પ્રાગભાવ પોતાના પ્રતિયોગીને ઉત્પન્ન કરનાર હોય એ નિયમ હોવાથી નરશૂંગ જેવી અસત્ વસ્તુ સત્ થાય એમ માનવું પડે. આ વાત અમતે ગમે છે એમ પણ વાદીએ ન કહેવાય, કારણ કે તે એમ માને સારે તો સત્ વસ્તુ અને અસત્ વસ્તુ એવા બે વિભાગને તિસાંજિ દેવી પડે x વાદી આ વાંધાના ઉત્તરમાં કહે કે-વાયુમાં જેમ રૂપ આદિનો અત્યંતાભાવ છે અને તેથી તેનો વાયુમાં પ્રાગભાવ નથી, તેમ પરમાણુઓમાં રાસશૂંગ આદિનો અત્યંતાભાવ છે માટેજ રાસશૂંગાદિનો પરમાણુઓમાં પ્રાગભાવ નથી. વાયુમાં રૂપ નથી એવું જે જણાય છે, તે કપરથી ત્યાં સમજતા અત્યંતાભાવનોજ રનીકાર છે, અને પ્રાગભાવ તથા અત્યંતા ભાવનો પરસ્પરવિરોધ છે; તેમજ રાસશૂંગ આદિનો પરમાણુઓમાં અત્યંતાભાવ હોવાથી તેનો પરમાણુઓમાં પ્રાગભાવ ન હોય, તો પછી રાસશૂંગાદિ

x જે મરી જાય છે, તેની ઉપર તથા અને જળનો જે બોબો નાંખીએ છીએ, તે તિસાંજિ કહેવાય ? માટે કોઇને તિસાંજિ (તલનો અંજલિ-બોબો) આપી એમ કહેવાનો અર્થ એ કે તેનો નાશ થયો. તેમજ અહીં સત્ એવા વિભાગને તિસાંજિ દેવી પડે એનો અર્થ એજ થાય કે એ વિભાગનો નાશ થાય.

તર પ્રલયમાં પરમાણુઓ બદલ કપતા હે છે એમ અમારો સ્વીકાર છે, સૃષ્ટિનો ક્રમ તો એવો છે કે જગતનો નાશ થયા પછી પરમેશ્વરની જ્યારે જગત સજવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે પ્રાણીઓના કર્મના બગથી નિશ્ચય પરમાણુઓમાં પ્રથમ ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે તે ક્રિયાને લીધે એક પરમાણુ બીજા પરમાણુ સાથે મયોગ પામે છે, અને તે મયોગથી હવે છુટ્તો આરબ થાય છે તેવા તથા હવે હવે ક્રિયાથી અણુક થાય છે અને એવા અણુકો સયોગ થવાથી વાયુ આદિ સર્વ જગત ઉત્પન્ન થાય છે અને જેવા તત્ત્વોના રૂપ આદિ હોય છે, તેવા પટના રૂપ વિગેરે હોય છે, તેમ પરમાણુઓના રૂપ આદિ શુભોમાંથી હવે-હવે આદિના રૂપ વિગેરે સંભવે છે, તો આ હવે આદિથી જગતની ઉત્પત્તિ માનવામાં શું અયોગ્ય છે ?^૧—

જો આમ વાગે છે તો તેનું એ કહેવું યોગ્ય નથી એ આ પ્રમાણે સમજાવીએ છીએ—પરમાણુઓના સયોગને અનુકૂળ આધિક્રિયા, અને તેમના વિભાગને અનુકૂળ અલક્રિયાનું નિમિત્ત છે કે નથી ? એવું નિમિત્ત નથી એ વાત ન બને, કારણ કે સારે તો એ ક્રિયા અકસ્માત બને—અણુધારી થાય જો એવું નિમિત્ત હોય તો કહેા કે એ નિમિત્ત દેખાય છે કે નથી દેખાતું ? જો એ દેખાતું હોય, તો શરીરની દિલચાલમાં યત્ન કરીએ છીએ તેમ જો યત્ન રૂપ છે કે અનિષ્ઠાત રૂપ છે ? જે વસ્તુપર ક્રિયા ‘કરવાની છે’ તે વસ્તુનો બીજો વસ્તુ સાથે મયોગ જે થાય તેનું નામ અનિષ્ઠાત છે અનિષ્ઠાતનું દૃષ્ટાંત એ છે કે જ્યાં કરેલા મુસનો ખાણીયા સાથે જે સયોગ થાય છે તે અનિષ્ઠાત કહેવાય, અથવા વૃક્ષોમાં પતન અથગન છે સારે પવનનો વૃક્ષ સાથે થતો અથગન અનિષ્ઠાત કહેવાય

જો તે દેખાતું નિમિત્ત યત્નરૂપ કે અનિષ્ઠાત રૂપ ન હોય તો શું નોદન રૂપ છે ? પોતાની સાથે સયોગ પામેની વસ્તુને ખાસ રીતે કોઈ માણસ દ્વારા કે તે વખતે વસ્તુને દ્રેકવાને અનુકૂળ યત્નની દગ્ધારથી તયાર થયેલા તે માણસના હાથના બાણનો જે સયોગ છે તે સયોગનું નામ “નોદન” — (=વસ્તુને દર પ્રેરની—રેકવી) કહે છે જો તે દેખાતું નિમિત્ત નોદનરૂપ ન હોય તો શું તે નોદન સરખી અથગ કરનાર વેગ કે સ્થિતિરચાપક સગ્કાર અથગ શુરત છે ? આ બધા વૃક્ષોમાંથી પેહેલો પક્ષ—જે તે નિમિત્ત યત્નરૂપ છે એ— ન બને કારણ કે યત્ન કરવામાં આત્મા અને મનનો જે મયોગ જરૂરનો છે તે એ વખતે જાણીતો અથગ્ય છે વાદીએ એમ ન કહેવાય કે આત્મા અને મનનો સયોગ નિત્ય હોવાથી તેમના સયોગથી થતો પ્રયત્ન તે વખતે બને છે કારણ કે આત્મા અને મન શરીરમાં રહ્યા હોય ત્યારેજ તેમના સયોગથી આત્માના પ્રયત્ન આદિ શુભ પ્રગટ હોય એમ વાદી સ્વીકારે છે અને પ્રથમ વખતે શરીરમાં ન હોવાથી આત્મા અને મનનો પ્રયત્ન ઉત્પન્ન કરનાર મયોગ ન હોય, તર્હી તો એ સયોગ સદા હોવાથી મુક્તિની અવસ્થામાં પણ મુદ્ધિ આદિ વિશેષ-અમુક-ગુણો ઉત્પન્ન થાય અને સસાર પ્રાપ્તિ અટકાવવી કહણ પડે. બીજા અનિષ્ઠાત નોદન વિગેરે રૂપે પણ દેખાતું નિમિત્ત ન હોય કારણ કે પરમાણુથી બિન્ન બીજા કોઈના પ્રયત્ન ઉપર એ બધો રૂપ આધાર રાખે છે જો વાગે કહે કે—એ નિમિત્ત અદૃશ્ય-ન દેખાતું-અજ્ઞેમ માનો, તો તે વાત ન ઠી પ્રશ્ન કે તે પક્ષમાં એ મવાન બે છે કે તે

અદૃષ્ટ નિમિત્ત આત્મા સાથે નિલ સંબંધવાળું છે કે પરમાણુઓ સાથે? આમાંનો ત્રીજો પક્ષ—કે પરમાણુઓ સાથે અદૃષ્ટ નિમિત્ત સંબંધવાળું છે એ—ન બને; કારણ કે પરમાણુઓ અચેતન છે અને તેમાં રહેલું અદૃષ્ટ નિમિત્ત પણ જડ છે તેથી જડ વસ્તુ ક્રિયાને ઉત્પન્ન ન કરે. લોહના આકર્ષણની ક્રિયાનું નિમિત્ત જેમ સુંબક પથર છે, તેમ અચેતન નિમિત્તજ બલે પરમાણુઓમાં આઘ ક્રિયાનું કારણ હોય, એમ પણ વાદીએ ન કહેવાય, કેમકે ચેતન જેમાં અધિષ્ઠાતા નથી એવા પરમાણુનું અદૃષ્ટ નિમિત્ત નિત્ય પાસે છે માટે જગત્તાપ્રલય આદિનો અભાવ થાય—અર્થાત્ જગત્નો પ્રલયજ ન થાય—જો અદૃષ્ટ નિમિત્ત પાસે નહીં હોય તો સૃષ્ટિ કદી પણ ઉત્પન્ન ન થાય એવો પ્રસંગ આવે. જો વાદી એમ કહે કે અદૃષ્ટ નિમિત્ત ચેતનને આધીનજ છે અને ચેતનની હસ્થ પ્રમાણે પરમાણુમાં આઘ ક્રિયા ઉપ-જાવે છે, તો એવો સવાલ ઉઠે છે કે તે નિમિત્ત શુદ્ધ રૂપ ચેતનને આધીન છે કે હસ્થને આધીન છે. પેહેલો પક્ષ વાદીએ ન લેવાય, કારણ કે એ નૈયાયિક વાદીના મતમાં પ્રલય કાલે શ્રવેમાં ચેતન્ય નથી. બીજો પક્ષ ખરું ન ટકે, કારણ કે હસ્થ નિત્ય તે નિમિત્તની પાસે છે, તથાપિ તેની જગત્ રચવાને કોઈ વખત જ પ્રવૃત્તિ થાય એમ બનવાને કોઈ હેતુ જણાતો નથી. અને વાદીને હસ્થની પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી; કારણ કે પ્રવૃત્તિ મુખ્ય મેળ-વવા ને દુઃખ દૂર કરવાને અને એ કામના સાધન માટે હોય છે. પણ હસ્થની સર્વે હસ્થા વૃદ્ધિ છે માટે રેવાભાવિક રીતેજ તે દુઃખ રહિત છે, તથા +આત્મકામસ્યકારુણ્ય (ભાવાર્થ—આત્મ સ્વરૂપથીજ વૃદ્ધિ છે તેને શું જોઈએ-) એ સુતિ પરથીજ આત્મા સદા સુખી છે એ સિદ્ધ છે.

(આગળ ચાલુ.)

કૃષ્ણશંકર હિરાશંકર પંડ્યા બી. એ.

—॥ આર્ગામિ-માનવ-વંશ ॥—

અપધા

॥ માવિમાં આવનારી માનવ-જાતિ ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

આ ખંડ છોડીને મને મારો નવીન ભોમીયા વિવિધ ભાગોમાં ઉત્તમ પ્રકારે ચિત્ત-
રેલી એક આશીમાં દોરી ગયો, પૂરાતનકાલનાં લોક ચિત્રોને દીપાવવાને કરે તેમ આ
ચિત્રોમાં સોનેરી રંગનું જંગમી મિશ્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. આ બીજો ઉપર ચિત્ત-
વામાં આવેલા વિષય મારી નજરે મને જે જાતિમાં પેસવા દેવામાં આવ્યો હતો તેના
ઐતિહાસિક બનાવોનાં દર્શાત પૂરાં પાડવાના હેતુથી દોરવામાં આવ્યા હોય એવા જણાતા
હતા. આ ચિત્રોમાં એવા પ્રકારની આકૃતિઓ હતી કે જેમાંની ઘણીખરીનો આકાર મેં
જોયલાં માનવ જેવાં પ્રાણીઓ સાથે મળતો આવતો હતો, પરંતુ એ બધાંનાં વસ્ત્રોનો
આકાર એક જાતનો નહોતો તેમ જ બધાંને પાંખો ન હતી. મને બીજકુલ અમરુમાં
એવાં અનેક પ્રાણીનાં પ્રાણીઓ અને પક્ષિઓના આકાર ચિત્તરવામાં આવ્યા હતા તેમના
પાછળના ભાગમાં જાળાગના અથવા બવનોના ચિતાર આપવામાં આવ્યા હતા. ચિત્રકલાના
મારા અપૂર્ણ જ્ઞાનવડે મારાથી જોઈશે અભિપ્રાય પાંધી શકાય ત્યાં સુધી આવાં ચિત્રોની
કલ્પના અચૂક પ્રકારની લાગતી હતી, તેમનું રંગ કામ ધણું જ ઉમદા પ્રકારનું હતું,
તેમજ દૂર દરમ ચિત્રકલાનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ પ્રકારનું જોવામાં આવતું હતું, પરંતુ આપણા
કલાદિદોષે સ્વીકારેલા નિયમોના નિયમે પ્રમાણે તેમની વીગતો ગોઠવાયલી ન હતી—
જાણે કે તેમાં એક મધ્યબિંદુની ખામી લાગતી હતી; તેથી એ આખાનું પરિણામ દંભ-
ધડા વિનાનું, વેરાપણું, ઘાટ વિનાનું, ચૂંચવણ ભરેલું આવતું હતું; આ સર્વકલાના એક
અવગત વિશેષિ દુકલાઓના અનુસંધાન જેવું હતું.

અમે હવે એક નાના કદની ઝોરડીમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યાં આગળ પછીથી મારા
અમજવામાં આવેલું મારા નવીન ભોમીયાનું કુટુંબ એકઠું થઈને એક નાસ્તા માટે ગોઠ-
વેલું હોય તેવા ટેબલ આગળ બેઠું હતું. આ પ્રમાણે એકઠી થયેલી આકૃતિઓમાં મારા
નવ ભોમીયાની પત્ની, તેની પુત્રી અને પુત્રોનો સમાવેશ થતો હતો. જે કે બંને સ્ત્રીઓ
મરદના કંઠાં વધારે ઉંચા કદની અને ભગવાદાર અવયવોવાળી હતી છતાં એ દુ બંને
જાતિ વચ્ચેના બેઠેને એકદમ પીછાની શક્યો. તેમની ચુખાકૃતિઓ જે કે આકાર અને
રૂપરેયાની બાબતમાં વિશેષ ખાતરી હતી છતાં એ દરબની દુનિયામાં જોવામાં આવે છે

તેમ સ્ત્રીના ચહેરાને મોઢક બનાવતી આકારની નૂરમાચ અને બીરતા તેમાં જોવામાં આવતી નહતી. પત્નીએ કોઇ પ્રકારની પાંખો ધારણ કરી નહતી; પુત્રીએ પુરવોના કરતાં પણ વધારે લાંબી પાંખો ધારણ કરી હતી.

મારો બોમીએ ચોડક સપ્તે બોલ્યો, તે ઉપરથી બધાંએ એકલાં માનવિયે ઉભાં થયાં અને પૂર્વે મારા લક્ષમાં આવેલી દેખાવ અને રીતમાતની ખાસ કામગીરી, કે જે ખરૂં કહેવા માગીએ તો આવી ભયંકર જાતિના એક ખાસ ગુણ સમાન છે તે સહિત તેમણે તેમની રીત પ્રમાણે મને પ્રણામ કર્યા; તેમની પ્રણામ કરવાની રીત જમણા હાથ ઘણાજ ધીમેથી માથા ઉપર મૂકીને આવકારવાચક ઉમાસ્થાનીય એકાક્ષર “સી” બોલવાની હોય છે.

આ જવનની મુદિણીએ પછીથી મને તેમની પાસે બેસાર્થો અને મોટા ટાટોમાંના એકમાર્થો એક સ્વર્ણ રંગની તેમણે મારા આગળ મુકી.

આવાનીએ અધીએ મારે મન તો નવીન પ્રકારની હતી છતાંએ તેમના સ્વાદના અનુભવપણા કરતાં તેનાં આધુર્યથી મને ઘણીજ નવાઇ લાગી આવી. હું જમતો હતો તેવાંમાં મારા સાથીએ શાંતિથી વાતચીત ચલાવતા હતા; મારાથી જેટલું પારીક્રીથી અવશેષન થઈ શક્યું તે પ્રમાણે મારા અંબધી સંધિસીધી વાતચીત કરવાનું તો તેઓ વિનય સહિત દૂર જ રાખતાં હતાં તેમ જ મારા દેખાવ વિષે ધ્યાન ખેંચે એવી કોઈ પ્રકારની ચર્ચા કરવામાં આવતી નહતી. આમ છતાં જે માનવજાતની અનેક પ્રકારની વિવિધતાઓમાંના એકમાર્થો હું હું એવા પ્રકારનું પ્રાણી તેમની નજરે કોઈ શયે ચઢ્યું હોય તો આ પ્રથમવાર જ હતું અને તેથી તેઓ મારા તરફ એક અતિ અદ્ભૂત અને અત્યંતિક અમત્કાર તરીકે જોતાં હતાં. આ લોક સર્વ પ્રકારના અવિનયથી અનુપયા જ છે એટલું જ નહિ પરંતુ નાનામાં નાના બાલકને પણ કોઈ પણ પ્રકારના ઉર્મિના તીવ્ર આવેગ પ્રત્યે તિરસ્કારની નજરથી જોવાનું શખવવામાં આવે છે. જોગન સમાપ્ત થતાં મારો બોમીએ મને જરીથી મારો હાથ પકડીને વળા ચાલીમાં લઇ ગયો, અને વિચિત્ર આકૃતિએ કોતરેલા ધાતુના એક પગાને તેણે સ્પર્શ કર્યો. જે મારા ધારવા પ્રમાણે યથાર્થ રીતે આપણાં તારચત્રોની વ્યવસ્થા જેવું કંઈક લાગ્યું; એક નાનું મંદિર તીચે આવ્યું, પરંતુ પ્રથમના જવનના કરતાં આ સમયે અમે ઘણે જ ઉચે સુધી ચડ્યા અને સાધારણ કદની એક કોટડીમાં આવી લાગ્યા; તેને સાધારણ દેખાવ, ઉપરિલોકની સ્થિતિમાંથી આવનાર એક સુસાદરનાં સ્મરણોમાં પરિચિત હોય એવો ઘણો જણાતો હતો. ભીંત સાથે પુરતકો જેવું કંઈક ગોઠવેલી છાંયલીએ આવી રહી હતી, અરેખર તે પુરતકો જ હતાં; આમાંના ઘણાખરા ગ્રંથો ઘણાજ નાના કદના હતા, તે આપણાં નાનાં ટાઇપવાર્ડા હાદસા પત્રી પુરતકોને મળતાં આવતાં; આપણા ગ્રંથોની દગનો જ તેમને આકાર હતો, ધાતુનાં પાતળાં પત્રાંવડે બાંધવામાં આવતાં હતાં. જુદા જુદા પ્રકારની વિચિત્ર ચંત્ર રચનાઓ ત્યાં મારે પાસા વેરાયલી પડી હતી; ધંધાધારી માનિકના અભ્યાસજવનમાં જોવામાં આવે તેવા

સર્વ જુદી જુદી જાતના નસુનાઓ હતા. ભીંતમાં દરેક ખૂણે જૂતના જેવાં આપોઆપ ચાલતાં ચાર પુતળાં આવેલાં હતાં; (આ લોકમાં આવા પ્રકારની યાંત્રિક ઘટનાઓ ચો-જવામાં આવે છે; તેમની મારફતે ગૃહ સેવાનાં સાધારણ કાર્યો કરાવવામાં આવે છે.) એક પાખમાં એક નીચા કાચ ઉપર તકીઆઓ સાથે ગાદી ગોઠવવામાં આવી હતી; અમુક પ્રકારના રેપાઓવાળા કપડાના બનાવેલા, બાજુએ જેમી રાખેલા પડાઓવાળી એક ખારી એક વિશાલ છત્તમાં પડતી હતી. મારો ભોમીઓ બહાર છત્તમાં કુદી ગયો; હું પણ તેની પાછળ ગયો. કાણાત્મક પિત્તમિટોના જેવા આકારોમાંના એકના ઉંચામાં ઉંચા માલ ઉપર અમે ઉભા હતા; તેની પાર સ્થિત જ પર્યતનો દેખાવ, એક પ્રકારના અવપૂર્ણ આરણ્યક અને મોઢક સૌંદર્યમાં ગરકાવ બન્યો હતો,—દૂરની પ્રાન્ત ભૂમિરૂપ બનેલી ઉભા ટોળાવવાળા ખડકોની વિશાલ પરંપરા; ગૃહ પ્રકારના અનેક વર્ણોવાળી વનસ્પતિથી છવાયેલી વચમાં વચમાં આવેલી ખીણો; ઝરાઓનો ચક્રચક્રાટ, તેમાંના ધણુક દો શુદ્ધાખી જ્યોતિના પ્રવાહો જેવા લાગતા હતા; આ સર્વ ઉપર પસરી રહેલી અસંખ્ય દીપકોની શાંતપ્રભા એક એવા સમગ્ર આકારમાં મિશ્રિત બનતી હતી કે મારાથી કોઇ પણ પ્રકારની વાણીવડે તેનું વર્ણન કરી શકાય એમ નથી.—આ સર્વ એટલું બધું તેજસ્વી હતું, છતાંએ કાંપું લાગતું હતું; ધણું જ મનોહર, છતાંએ અત્યંત બંધકર લાગતું હતું.

પરંતુ બૂગભૂમાં આવેલા આવા દેખાવોમાંથી માફ ધ્યાન એકદમ બીજા બાજુ દો-રાયું. એકાએક ત્યાં આગળ જાણે કે નીચેની ગલીઓમાંથી આવતો હોય તેમ આનંદી મંગીતનો એક સામટો અવાજ સાંભળવામાં આવ્યો: પછીથી ખાલી અવકાશમાં એક પાંખોવાળો આકાર ઉચે ઉડી આવ્યો; પ્રથમને જાણે કે પકડવાને પાછળ પડ્યો હોય તેમ બીજો આકાર જણાયો, પછી વળી બીજો અને ત્રીજો; ઉપરાઉપરિ એક પછી એક આ-કારોની સંખ્યા વધવા લાગી, આખરે એક મોટું રોળું એકદું થયું અને તેમની સંખ્યા ગણનામાં જલાલો અવરાવે એવી યથ પડી. પરંતુ હાથકા ખાવા જેવી હીલચાલોમાં જણાઇ આવતા આવા આકારોના તરંગી સૌંદર્યનું હું કેવી રીતે વર્ણન આપી શકું! તેઓ અમુક પ્રકારની રમત અથવા ગમતમાં લાગેલા હોય એમ લાગતું હતું, હમણાં તેઓ સામસામે આવેલી ચારચારની ટુકડીઓમાં ગે-ચાઇ ગયલા જણાય છે; હમણાં તેઓ વીખગાઇ જતા લાગે છે; હવે વળી દરેક ટેળું અન્યના અનુમેધાનમાં ઉચે ઉડતું, નીચે ઉતરતું, વચમાં ફરતું, જુદુ પડતું જોવામાં આવે છે—દંતકથાઓની પરીઓના નાચતી પેઠે આ સર્વ નીચેના પ્રદેશમાં ચાલતા સંગીતના તાલના માપ પ્રમાણે ગતિમાન થાય છે.

એક પ્રકારની જેવેનો બરેલી નવાઇથી મેં મારી દૃષ્ટિને મારા ભોમીયા તરફ ફેરવી. તેની છાતી ઉપર વળેલી પડેલી વિશાલ પાંખો ઉપર મેં મારો હાથ અડકાડવાની દિમત ચલાવી, તેમ કરતાં જાણે કે વિદ્યુતનો હોય તેવો એક સહજ આચકો મારા ચરીરમાંથી પસાર થયો. હું બચથી પાછો હટી ગયો; મારા ચન્નમાન દરયા અને જાણે કે મારી છગાસા તૃમ દરતા હોય તેમ ધીમેધીમે તેમની પાંખો પસારવા લગ્યા. મારા અવલોકનમાં આવ્યું કે આ પછી તેનું તેની નીચેનું વચ એક પવનથી બરેલી કાચળાની પેઠે ડુલવા લાગ્યું. હાથ જાણે કે પાંખોમાં બરાબ જતા હોય એમ લાગ્યું અને બીજા જ ક્ષણે તેઓ

પ્રકાશીત વાતાવરણમાં કુદી પડ્યા અને સૂર્ય તાપમાં તપતા ગરૂડપક્ષિની પેઠે પાંખો પસારીને. શાંતિથી ત્યાં આગળ આવતેમ ભટકવા લાગ્યા. પછીથી એક ગરૂડપક્ષિની ઝડપના જેટલી ઝડપથી તે એક ટોળાના મધ્યમાં નીચે ધસી ગયો, ધુમસની સપાટીપર સરવા માંડ્યું અને તેટલીજ ઝડપથી ફરીથી વળી ઉચે ઉડવા માંડ્યું. આ ઉપરથી ત્રણ આકારો, જેમાંનો એક મને મારા ભોમીયાની પુત્રીરૂપે ઓળખાયો તે બાકીનાથી જુદા પડ્યા અને એક પક્ષી રમતમાં શીજની પાછળ અનુસરે તેમ તેની પાછળ જવા લાગ્યા. દીપકોથી અંખવાયલાં અને ટોળાંઓથી ગભરાયલાં મારાં ચક્ષુઓ આ પાંખોવાળા રમતી-આળ સાચીઓની આવતેમ ફરવાની ગતિઓમાં ભેદ શોધી શકતાં નહતાં; આખરે હમણાં જ મારો ભોમીયો ટોળામાંથી પાછો છૂટ્ટ પડીને મારી પાસે ઉતર્યો.

મેં જે જે સર્વ જોયું હતું તેનું વૈચિત્ર્ય હવે મારી ઇન્દ્રિયો ઉપર શીઘ્ર અસર કરવા લાગ્યું; મારું મનજ આપોઆપ ભટકવા માંડ્યું. જો કે વહેમી બનવાનું મારું વક્ત્ર ન હતું, તેમજ માનવિ સદેહે જૂતપ્રેતાદિની સાથે સંબંધમાં આવી શકે એવું તદ્દિ માનવા છતાં એકાદ પ્રાચીન જાનાનો મુસાફર જૂતપ્રેતની મેજમાની જોવાનું પોતાની જાતને બેજોબેજો મનાયે તેમ મને પણ બય લાગ્યો અને હું જંગલી આવેશમાં ઉશ્કેરાવા લાગ્યો. બ્રહ્માન અંગચેષ્ટાઓ અને જૂત કાઢરાની આકૃતિઓ તથા સંબંધ વિનાના મેટ્રેથી બોક્ષાયલા સખ્દાવડે મારા વિનયી અને માયાળુ ભોમીયાને પાછા હડાવવાની માયાકેશ કર્યાનું ઝાંખું ઝાંખું ચિત્ર મારી સ્મૃતિમાં ચિતરાઇ રહ્યું છે. મને શાંત પાડી સુખી બનાવવાના તેના મૃદુ પ્રયત્નો ઝાંખા ઝાંખા મારી સ્મૃતિમાં તરી આવે છે. અમારા ઉભય વચ્ચેના આકાર અને ગતિના વિરોધને લાંબે મારો બય અને ગભરાટ ઉપજી આવ્યો હતો, અને તેમાં મારી નવાઇ પામતી જીજ્ઞાસાને ઉશ્કેરનાર ગતિવાળી પાંખોએ મને બહુજ આગળ પડતી રીતે એકદમ પકડાઇ જઈ એવો ઉશ્કેરાયવો બતાવી મુક્યો હતો, એ વિષે તેણે નલાવેલા જુદા ભરેલા અનુમાનનું મને ઝાંખું સ્મરણ છે. પાંખો ભૂમિ ઉપર ફેંકી દીધને, તેઓ માત્ર એક પ્રકારની યાંત્રિક રચના છે એવું મને બતાવવાનો પ્રયત્ન કરીને મારો બય દૂર કરવાનું શોધતું તેમનું મૃદુહાસ્ય મારી નજર આગળ ઝાંખું ઝાંખું તરી રહ્યું છે. આવા એકાએકના ફેરફારથી તો માત્ર મારી ભીતિમાં શક્તિ યથા આવી અને વારંવાર હદ પારતો બય આપોઆપ હદપારના સાહસમાં જણાય આવે છે તેમ મેં એક જંગલી પશુની માફક તેના ગળા ઉપર હલંગ મારી. જાણે કે વિદ્યુતના એક ધક્કાથી હોય તેમ ક્ષણમાં હું ભૂમિ ઉપર ગચ્છી પડ્યો અને બીલકલ બાન વિનાનો બની ગયો તે પહેલાં મારી નજર આગળ ગૂંચવાડભરી રીતે છેલી વખતે તરતી મૃતિઓ, એક હાથ મારા કપોલ ઉપર રાખીને મારી આગળ ઘુંટણીએ પડેલા ભોમીયાના આકારની અને તેની સુદિર, શાંત મ્હેરાવાળી પુત્રીની બનેલી હતી; તેનાં વિશાળ, ઉંડાં, ગૂંચાયેલો મારાં ચક્ષુઓ તરફ ધરિદાપૂર્વક તાકી રહ્યાં હતાં.

પ્રકરણ—૬.

પછી મારા જાણવામા આવ્યું તેમ હું આવી બાન વિતાની દશામા સમયની આપણી ગણની પ્રમાણે અનેક દિવસો સુધી, અરે કેટલાંક અઠવાડીયા સુધી પડી રહ્યા હું બાનમા આવ્યો ત્યારે હું એક વિચિત્ર ઝાટકીમા આસી લાગ્યો હતો, મારો ભોમીઓ અને તેનું બધુએ કુટુંબ મારી આસપાસ વીંટાઈને બેઠું હતું અને બીવકુન અચ્ચો પમાડે એવી રીતે મારા ભોમીઆની પુત્રીએ માત્ર ચોક્કસ ધણી વિદેશી ઉચ્ચાર સહિત મને મરી પોતાની બાપામા બોલાવ્યો.

‘તમારું આરોગ્ય કેમ છે ?’ તેણે પુછ્યું.

“તમે મારી બાપા જાણો છો ? કેવી રીતે ? તમે જાણ અને કેવા છો ?”

આટલું બેજેબેજે બોલતા પૂર્વ માગ અવળાને સંપૂર્ણ રાગી દેતા યોડીક દાગ પસાર થઈ ગઈ.

મારો ભોમીઓ હત્યો, પોતાના એક પુત્રને નીશાની કરી, તે એક ટેમ્પલ ઉપરથી એક સંખ્યાબધ પાતળા ધાતુના પતરા લઈ આવ્યો તેના ઉપર જુદી જુદી આકૃતિઓના ચિત્રો પાડવામા આવ્યા હતા—એક ધર, એક વૃક્ષ, એક પક્ષિ, એક મનુષ્ય, ઇત્યાદિ.

આવી આકૃતિઓમા મારી પોતાની ચીતરવાની પદ્ધતિ માન્ય નેવામા આવી દરેક આકૃતિ નીચે મારી બાપામા અને મારા હસ્તાક્ષરમા તેનું નામ લખવામા આવ્યું હતું; બીજા પ્રકારના હસ્તાક્ષરમા તેની નીચે મને અજ્ઞપરો સખ્દ લખવામા આવ્યો હતો.

ભોમીયાએ ચલાવ્યું, “અમે આ પ્રમાણે આરબ કર્યો અને ઝાપિઓની પાઠશાલા સાથે સબધ કરાવનારી મારી પુત્રી વિગૃહસ્તતા તમારી તેમજ અમારી શિક્ષિકા બની છે.”

વિગૃહસ્તતાએ પછીથી મારા આગળ બીજા ધાતુના પતરાં ધર્મો, જેના ઉપર મારા હસ્તાક્ષરમા, પ્રથમ સખ્દ અને પછી વાક્યો લખવામા આવ્યા હતા, દરેક સખ્દ અને દરેક વાક્યની નીચે, બીજા જાતના હસ્તાક્ષરમાં અજ્ઞપરો અક્ષરો નેવામા આવતા હતા. મારી ઇન્દ્રિયોને મૂળ સ્થિતિમા ટેકાણે લાવતાં આગ સમજવામાં આવ્યું છે કે આ પ્રમાણે એક મુનશે કોઈ પોછ હાલવામા આવ્યો હતો. મુ અને રચનનો અનુભવ થતો હતો તે સમયમા આ કરવામા આવ્યું હતું. “હારતો એટલુંજ પુતું છે,” આ દેશના માદમાં વિગૃહસ્તતાએ કહ્યું “શાનિ દ્યો અને ખોડ ખાઓ.”

(માતૃ)

નવીનનાટ્ય-શાસ્ત્ર-કળા

(ગત વય અંક ૧૧ થી ચાલુ)

મૃચ્છકટિક અને શાકુંતલની સાપેક્ષ યોગ્યતા.

કથાનો વિચાર કરતાં આપણે ઉદાહરણ તરીકે બાણકૃત કાદંબરીને લીધી હતી. આ અંચનું કથાત્મક વાસ્તવમાં જે મહત્ત્વ છે, તેજ શ્વેતકના મૃચ્છકટિક નાટકની નાટક સહિમાં છે. આપણે અહીં એક પછી એક નવનવાં નાટક ઉત્તરોત્તર જાય છે, છતાં ઘણા પ્રાચીન સમયમાં તેમજ વર્તમાનથી તદ્દન મિત્ર સમાજ સ્થિતિને અનુકૂળી લખાયેલા મૃચ્છકટિક નાટકે જેવી લોકપ્રિયતા સંપાદન કરી છે, તેવી લોકપ્રિયતા એ નવીનનાટકોમાંના કોઈએ પણ મેળવી નથી, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. આવા એક મહત્ત્વ પૂર્ણ નાટકનું પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો ઉત્તમ નાટકના અંગે કેવા કેવા શુભ હોવા જોઈએ, એની સંપ્રમાણ્ય મીમાંસા કરવાનું બની શકશે. આ પ્રયત્ન ચાલુ કરતાં વિષયને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા અર્થે શાકુંતલ નાટકમાંથી પણ દ્રષ્ટાંત—પ્રમાણ લેવામાં આવશે. એ ઉભય નાટક પાશ્ચાત્યોમાંના અનુક્રમે વૈચિત્ર્ય વાદી (Romantic) અને કૈવલ્યવાદી (Classical) એ એ સંપ્રદાયને અનુસરીને લખાય, તેવાં લખાયેલાં છે. પહેલા સંપ્રદાયના મતે નાટકમાંના કરણોમાં જેટલું વૈચિત્ર્ય આવે એટલું ઉત્તમ એમ છે, ત્યારે અન્ય મતે તેમાં જેટલી સાદાઈ હોય એટલું તે ઉત્તમ છે. કોલ, રથલ, રસ ઇત્યાદિ સંબંધમાં બીજા સંપ્રદાયમાં ઘણા સખત નિર્બંધ છે, ત્યારે પહેલા સંપ્રદાયમાં ઘણું જ શૈથિલ્ય જણાય છે. કોર્નેલ, રેસીન નામના ફ્રેંચ અંધકાર બીજા સંપ્રદાય પૈકીના અને શેક્સપીયર એ પહેલા પૈકીના છે. પૂર્વોક્ત અંધકારોના નાટકોમાંના સંવિધાનક, રસ વગેરેનો વિચાર કરતાં એનું શાકુંતલ નાટક સાથે ઘણું સામ્ય છે એમ જણાઈ આવશે. એજ પ્રમાણે શેક્સપીયરનાં નાટકોમાંના વૈચિત્ર્ય આદિ શુભોત્તુ નિરીક્ષણ કરતાં એ નાટકોનું મૃચ્છકટિક નાટક સાથે મળતાપણું છે એ લક્ષ્યમાં આવ્યા પના રહેશે નહિ. ગ્રાવ્ય કાવ્યની દ્રષ્ટિથી જોતાં શાકુંતલ નાટક મૃચ્છકટિક નાટકના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એ ખરું; પરંતુ દ્રશ્ય કાવ્યની દ્રષ્ટિથી તો તે એના કરતાં પણ ઉતરતું છે, એ વાત પણ એ-ટલીજ સત્ય છે. એ બંને નાટકોના પ્રયોગોની તુલના કરતાં એ વાત સ્પષ્ટ રીતે લક્ષ્યમાં આવશે.

વારું, હવે આપણે મૃચ્છકટિક નાટકનું પૃથક્કરણ કરીએ.

મૃચ્છકટિકનું પૃથક્કરણ.

કથા દ્રષ્ટિયા વિચાર.

સાધ્ય.

ચારુદત્ત અને વસંતસેના એમના પરસ્પર પ્રેમ મૂલક યોગદ્વારા યનાર આત્મલિંગ સુખ. તે ઉત્કર્ષ અપકર્ષ-મિત્ર છે.

સાધ્યનાં ઉપાદાન કરણો.

૧ ચારુદત્ત, ૨ વસંતસેના, ૩ ચારુદત્તનો વસંતસેના પર પ્રેમ. ૪ વસંતસેનાનો ચારુ-દત્ત ઉપર પ્રેમ, ૫ તેમનો યોગ, અને ૬ તેમને તે દ્વારા મળનાર આત્મલિંગ સુખ.

કરું કરેલું.

ચિત્રો પાડવામાં આવેલું.

દ્રઢ મૂલ કરણાર્થ કરણો

અપ્રત્યક્ષ.

પ્રત્યક્ષ.

નાટ્યારંભે
સ્વતંત્રસિદ્ધ.

પક્ષ દ્રઢ; વસ્તુત્તેના,
નાદક, આર્યક. ન્યાયા-
દીપ્ય એમના મુખે હ્રુત;
વસ્તુત્તેનાની પ્રીતિ પરથી
ન અનુભવત.

ગુણ—રસિકતાદિ.

પાત્રો—શર્વિલક, આર્યક.

પાત્ર—રામાદ

વસ્તુત્તેના કૃત પસંદગી,
માર્મિક ભાષણો, રેખિતની
અને ચોરોના કૌશલ્યની
સ્તુતિ, સુવાસિત વસ્ત્રોનું
અને મદ્યાદિવાદોનું શોધ,
સંવાદક વગેરે ગુણોન-
નોનું પાલન, એમના પર-
થી અનુભવત.

આવી આકૃતિઓમાં મારી
આકૃતિ નીચે મારી બાવામાં અને મારા
બીજા પ્રકારના હસ્તાક્ષરમાં તેની નીચે મને

ભોગીયાએ ચલાવ્યું, “અમે આ પ્રમાણે આ
સંબંધ ધરાવનારી મારી પુરી વિદ્યુદ્દલતા તમારે

વરોધિ વરુ-
કારા.

સ્વતંત્રપણે

વિદ્યુદ્દલતાએ પછીથી મારા આગળ બીજાં ધાતુના
હસ્તાક્ષરમાં, પ્રથમ શબ્દ અને પછી વાક્યો લખવામાં આવે
દરેક વાક્યની નીચે, બીજા જાતના હસ્તાક્ષરમાં અગ્રણ્ય અક્ષરા
મારી ઇન્દ્રિયોને મૂળ રિચિતિમાં ઠેકાણે લાવતાં મારા સમજવામાં આવ્યું છે.
મુલનો કોપ યોજા દાદવામાં આવ્યો હતો. શું મને સ્વપ્નનો અનુભવ થતો હ
આ કરવામાં આવ્યું હશે? “હાલ તો એટલુંજ પુરતું છે,” આ દેશના સા-
તાએ કહ્યું. “શાંતિ હો અને બોગક ખાઓ.”

(આધુ.

ઉપાદાન દારણો.	ચિત્તાકર્ષક કરનાર દારણો.	સ્પષ્ટિ કરણાર્થ કરણો.	દ્રઢ મૂલ કરણાર્થ કરણો.	અપ્રત્યક્ષ.
		અનુરૂપ વસ્તુ } ગુણ—આતુર્થ. દારા. } વિરોધી વસ્તુ } પાત્ર—વિદુષક, સકાર. દારા. } સ્વતંત્રપણે. } વિદ મુખ્યશ્રુત; અને કુંભી. અનુરૂપ વસ્તુ } સકના પ્રશ્નાના ઉત્તર, ચતુર દારા. } બાગણો એ ઉપરથી અ- નુમિત. વિરોધી વસ્તુ. } ગુણ—રસિકતા. દારા. } પાત્ર—ધૃતા, વસંતસેના. પ્રામાણિક. } પાત્ર—વિદુષક, સકાર. સ્વતંત્રપણે } વસંતસેના, એની મા, અનુરૂપ વસ્તુ } ન્યાયાધિક, વિદુષકના મુખ. દારા. } થી શ્રુત; એસામ ગણલા અ- વિરોધી વસ્તુ } લંકારને બદલે રત્નભાગા દારા. } ગોઠાવવી, એ પરથી અ- નુમિત. અનુરૂપ વસ્તુ } ગુણ—આદર્શ દારા. } પાત્ર—વસંતસેના, ધૃતા વિરોધી વસ્તુ } પાત્ર—વદુષક, સકાર, દારા. } સર્વિષક.	”	”

ઉપાદાન કરણો.	વિસાધર્થક કરનાર કરણો.	સ્થાપિ કરણાર્થ કરણો.	દ્રઢ મૂલ કરણાર્થ કરણો.	પ્રત્યક્ષ. અપ્રત્યક્ષ.
	ઉદાર અને દયાળુ.	<p>વસંતસેના, વિદ, સંવાહક, મેત્રેય, ચંદનક, કર્ણપૂરક, વસંતસેનાની માતા, ચાંદાળ, એમના મુખે યુત્ત; કર્ણપૂરક, જોડ, જોડી, એમણે કરેલા ક્રોધ દાનકિંવા દાન કરવાની ઇચ્છા, આરંકને આપેલું અભય દાન અને એંતે યદારને આપેલું દાનદાન, એ પરથી અનુભિત</p>	નાટકારબે સ્વતઃસિદ્ધ.	
	સભ્ય અને વિનીત.	<p>અનુરૂપ વસ્તુ } ગુણ--પ્રામાણિક્યપણું. દારા } પાત્ર--વસંતસેના, હુતા.</p> <p>વિરોધી વસ્તુદારા } મેત્રેય, યદાર.</p> <p>સ્વતંત્રપણે. } વિદ્યાદિમુખે યુત્ત; વસંતસેના, એની મા, અર્થક એમની સાથે ચલાવેલા વર્તનથી અનુભિત.</p> <p>અનુરૂપ વસ્તુ } ગુણ--ઓદાર્યોદિ. દારા. } પાત્ર--વસંતસેના, હુતા.</p> <p>વિરોધી વસ્તુદારા } પાત્ર--યદાર.</p>		

વપાદાન કારણાન.	જાતકાંગક કરનાર કરણો.	સ્પષ્ટિકરણાર્થ કરણો.	પ્રત્યક્ષ. ધ્રુવપ્રત્યક્ષ.
સ્ત્રી વત્સલ, પુત્ર વત્સલ, મિત્રવત્સલ, કિંકરવત્સલ. તોનસ્ત્રી.		<p>જેત્રેય, વર્ધમાનક, રદનિહા એમના યુવથી કુતઃકૃતા, રોહસેન, જેત્રેય અને મધુ- માનક એમની સાથે કરેલા । વર્તેનથી અનુમિત.</p> <p>આરૂઢતાના ગત્યેભવ વિ- પાયક ઉદ્દગારોમાંથી અને પાલકને આપેલા સાપ પ. રથી અનુમિત.</p>	"
		<p>અનુરૂપ વસ્તુ } પાન-વસંતસેના, ધૂતા. કારા.</p> <p>વિરોધીવસ્તુનારા } પાન સંવાહક.</p>	"
પર્મનિદ		<p>સ્વતંત્રપણે } મહેલા અંકમાંના બિ- ધન ઉપરથી તેમ અનેક ક- દ્દારોપરથી અનુમિત.</p> <p>અનુરૂપ વસ્તુ } પાન-ધૂતા. કારા</p> <p>વિરોધી વસ્તુ } પાન-જેત્રેય કારા.</p>	"

ઉપાદાન કરજો.	ચિત્તાકર્મ કરનાર કરજો.	સ્થાપિત કરજો.	પ્રત્યક્ષ.	અપ્રત્યક્ષ.
	આગાંતુક મહત્વ આપનારી પરિસ્થિતિ. સત્કર્તિ.	સ્વતંત્રપણે અનુરૂપ વસ્તુધારાએ નિરોધીવસ્તુધારાએ	અનેકાના સુખથી શ્રુત; અને એટલે ઉપપદ પરથી અનુભૂત. વસંતસેનાની સત્કર્તિ સકારની કુંગીતિ.	નાટકોરજો સ્વતઃ અને આરદત્તે કરણ વ્યદાન.
	દારિદ્ર અને તન્મયક દિન્યારથી	સ્વતંત્રપણે.	આરદત્ત, વસંતસેના, રોહસેન, નિદ્રાપક, વિદ, સકાર, વર્ધમાનક વગેરેના સુખથી શ્રુત; સર્વિધક ફેલ કરના વર્ણન પરથી, દાન સંબંધી અસમયતાપરથી, રોહસેનની લલ પરથી તેમજ રોહસેનને કેવળ યજોષિત દેવા પરથી અનુભૂત. અનુરૂપ વસ્તુધારાએ સંબાહક. નિરોધી વસ્તુધારાએ વસંતસેના, સકાર.	

વિષયોદાન કારણો.	વિચારકવેદ કરનાર કરણો.	સ્પષ્ટ કરણાર્થ કરણો.	૨૬ મહ કરણાર્થ કરણો.	અપ્રત્યક્ષ.
	વસંતસેનાના પુત્રનો આ- રોગ અને મરણની શિક્ષા	સ્વતંત્ર પછે કે પ્રત્યક્ષ- અનુરૂપ વસ્તુ- { રોહસેનને મારવા માટે દારા. { સશરની ચાંદાલોને મૂચના વિરોધી વસ્તુ- { સકાર ખરો અપરાધીહોવા દારા { છતાં પણ એનું અલગ રહેવું અને ઉલટા દરીયાદી તરીકે આગળ આવવું.	પોતાના પર આરોપ ન આપે એવી સકારની પ્રતિષ્ઠા, સકાર પહેલા અંકમાં ચારદત્તને મો- કલેલો સંદેશો. વિટ મૂ- છિત ચતાં ચેટનું "એ- ન વસંતસેનાને પર્વા- યથી મારી" એવું ભો- લવું; આંકમાં અંકમાં વિટને વસંતસેનાના વ- ધાં. આરોપ મૂકવાની આપેલી ધમકી અને ચારદત્તનું દાંડિય, એ ઉપરથી સકારને મળે- લી કલ્પના; વસંતસેના ની માતાની પોતાની છોટરી ચારદત્તને ધેર મઠ હતી એવી જુઝા- ની; ચારદત્તને ખુલાસો કરવાનો હોવા છતાં એનું લાજથી નીચું જવું અને ચિતન ક- રવા છતાં ધારણ ક- રેલી સ્તબ્ધતા.	વસંતસેના મૃતવત્ પ- ડેલી હોવાથી એનું વ- ખનસર ન્યાય સભામાં હાજર ન થવું, વસંત- સેનાના અવધવ અન્ય હોવાથી દરીયા પુરૂષ વસંતસેનાનો વધ કર્યો એવું સમર્થન કરવાનું સકારને સ્પર્શી આવવું અને તેથી એના પર સં- શય ન આવવો.

ઉપાદાન કારણે.

ચિત્તાકર્ષક કરનાર કારણે.

સ્પષ્ટિ કરણ્યાર્થે કરણે.

૬૮ મૂલ કરણ્યાય કરણે.

પ્રત્યક્ષ. અપ્રત્યક્ષ.

“વસંતસેના પાછી એને
ઘેર ગઇ, પથુ મહારી
સમક્ષ ગઇ તથી.” એ-
વે ચારદત્તેનો ઉત્તર;
વિટકની કપોદીમાં “વ-
સંતસેના ગાડીમાંથી ચા-
રદત્ત પાસે ગઇ” એવું
આપેલું વિધાન; એને
સારના બામમાં સ્ત્રીનું
શરીર મળી આવ્યું; વ-
સંતસેનાએ શહસેનની
ગાડી માટે આપેલા
અંગપરના દાગીનાનું મે-
ત્રેય દરને ન્યાય સભા-
માં પ્રકટ થયું, ચારદત્તે
નિરાશાથી આપેલો ક-
બુદ્ધ જવાબ.

આરોપ અને વધની
રિત્ત.

એટલે દક્ષમાં અંકગાં
કરેલો ચારદત્ત સુક્રાંતા-
નો પ્રપત્ન ચક્રાદે બાળી
પાડવા.

પ્રત્યક્ષ દ્રશ્ય અને ન્યાયા-
ધીશે ચારદત્તને આસનપર-
થી હાડી મૂકેલો; મારની
બીતિ બતાવવી; ચારદત્તે
પુનઃ જોવાની ઇચ્છા મેત્રે-
યને પ્રદર્શિત કરવી; દાંડી
પીટાતી સાંભળી ચતાર

સ્વતંત્રપણે

તન્મૂલક નૈન્યાવરથા.

ઉપાદાન કરજો.	ચિત્રાકથન કરનાર કરજો.	સ્પષ્ટિ કરજાર્ય કરજો.	દ્રઢમલ કરજાર્ય કરજો.	અપ્રત્યક્ષ.
		<p>જેઠ; ચાંદણા પાકે પુન સુખદશનેચ્છા પ્રકટ ક- સ્વી, એ પરથી તેમ અતેક બાળજો પરથી અનુમિત.</p>		
		<p>અનુરૂપ વસ્તુ } ઉપર પ્રમાણે. દ્વારા.</p>		
		<p>નિરાધી વસ્તુ } દ્વારા.</p>		
		<p>સ્વતંત્રપણે } પ્રત્યક્ષ દ્રઢ, ચાંદણ, વિદ શકારવજેના સુખથી શ્રુત અતે ચાંદણ તેમ શકાર- ના પ્રેમપરથી અનુમિત.</p>	નાટ્યારજે સ્વતઃસિદ્ધ	
		<p>અનુરૂપ વસ્તુ } સલ, સદગુણ, દ્વારા } મનિકાનું રૂપ.</p>		
		<p>વિરોધી વસ્તુ } વસંતસેનાની મા.</p>		

વસંતસેના.

અંતર્ગત શુદ્ધ:—

સંદર્ રૂપ.

દુલચંદ બાપુજી શાહ.

અંદરના વાયુને બહાર કઢાડવાનું નામ રેચક છે, અને શરીરમાં વાયુને સ્થિર કરવાનું નામ કુંભક છે, તે ત્રણે બાજુ અને આંતર બેઠથી એ પ્રકારનાં છે. આ પ્રમાણે પ્રાણાયામ કરવાથી શરીર અને શરીરના અવયવો સ્વાધિન રહી શકે છે. વળી પ્રાણ એ પરમાત્માનું નામ છે, એનું ધ્યાન ધરવું તે પણ પ્રાણાયામ છે. આ કથન ખીજ સ્તોત્રમાં સ્પષ્ટ કરેલું છે. મનનીજ પેઠે ઇન્દ્રિયોને સ્થિર કરવી તેને પ્રત્યાહાર કહે છે. એતન આત્મા નિત્ય છે અને અનાત્મા જડ વસ્તુ અનિત્ય છે, એવો શાસ્ત્ર દ્વારા વિચાર કરવો, વળી “સોહ” એ મંત્રમાં સ, અ, ઉ, હ, મ એ પાંચ અક્ષર છે, તેના અનુક્રમે જ્ઞાના, વિજ્ઞાન, ઇશ્વર અને સંદાશીવ દેવતા છે; એ દેવોનો પ્રત્યેક શ્વાસમાં ધ્યાનપૂર્વક જપ કરવો. આથી ત્રિપુટી સ્થિત સમાધિ પ્રાપ્ત થશે. અથવા ‘સોહ’ ના પંચ અક્ષરોમાંથી સ અને હ નો ત્યાગ કરીએ તો ઉચ્ચાર થાય છે. અ-ઉ-મ આમાં અકારથી જાગ્રત અવસ્થાભિમાની જીવ અને વિજ્ઞ અને સ્વપ્ન પ્રપંચ વિહાર શરીરના અભિમાની વૈશ્વાનર, એ ઉભવનો અબેદ છે. ઉ-કારથી સુદ્રમ સ્પૃશી તથા સ્વપ્નાભિમાની જીવ એતે તૈજસ તેમ હિરણ્યગર્ભરૂપ સુદ્રમ પ્રપંચના અભિમાની સુષુપ્તિ એ બનેનો અબેદ છે, મકારથી કારણ શરીર અને સુષુપ્તિ અવસ્થાના અભિમાની જીવ, તેમ પ્રાગ તથા માયા જે જગતનું કારણ છે તેના અભિમાની ઇશ્વર એ બનેનું અબેદ છે. આમ અબેદના ચિંતનપૂર્વક સ્થુલ પ્રપંચનો સુદ્રમ પ્રપંચમાં, અકારનો ઉકારમાં, સુદ્રમ પ્રપંચનો કારણમાં, ઉકારનો મકારમાં, કારણનો શુદ્ધમાં, મકારનો આમાત્રમાં આમ મોહમુક્તા જપપૂર્વક લપ ચિંતન કરવાથી મમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે પ્રાણાયામાદિ સાધન પ્રાપ્ત કરવાં. ૯

નલિનીદલગતસલિલં તરલંતદ્વજ્જીવિતમતિશયચપલમ્ ।

વિદિધ્યાધ્યયિમાનગ્રસ્તંલોકં શોકદત્તંચ સમસ્તમ્ ॥

જેમ કમળના પત્ર પર પડેલું જલ ચંચલ છે, તેમ પ્રાણિયોનું જીવન પણ અનિચંચલ છે. વ્યાધિ અને અભિમાનથી મસાપલા સર્વજનો શોકથી હણાયલા છે. તાતપર્ય કે, અજ્યાસેનકૌન્તેય ચૈરાગ્યેણચગૃણતે હે કુન્તા યુન! અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય વડેજ પરમપદ પ્રતીત થાય છે, પમાય છે. આ ભગવદ્વાક્યથી પણ અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ જ્ઞાનમાનનાં કારણ છે એમ જણાય છે. પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, વિવેક, જપ, ધ્યાન અને સમાધિ એ સર્વનો અભ્યાસમાં સમાવેશ થાય છે, એ વાત પૂર્વ શ્લોકમાં કહેવામાં આવી. હવે આ શ્લોકમાં વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ દર્શાવેલું છે. ધનાદિ સર્વ વસ્તુ માત્ર જલતા પર્યોટાની માફક સ્પૃશ્વિ છે. સ્વ અને પરનાં શરીર વ્યાધિ વગેરેથી મસાપલાં હોવાથી દુઃખરૂપ છે. વળી હું ને માફ ઇત્યાદિ અભિમાન, હું બાલક છું, હું યુવાન છું, હું જુદા છું, હું જાણુ છું, હું જાણ્યારિ છું, વગેરે અવસ્થા, વર્ણ અને આશ્રમનાં અભિમાન ઇત્યાદિથી માનવો મસાપલા છે. માટે અનાતમ પદાર્થમાં રાગ કરવો નહિ.

કાતેઽપ્રાદશદેશેચિન્તા વાતુલતર્વાકિનાસ્તિનિયન્તા ।

યસ્ત્વાંદસ્નેમુદ્ગદ નિવહ્નંવોધયતિ પ્રભવાદિવિરુદ્ધમ્ ॥

હે મન ! પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયના વિષય, પંચ કર્મેન્દ્રિયના વિષય, પંચપ્રાણના વિષય અને ચીત્ત શુદ્ધિ ને અહંકારના વિષય રૂપ અષ્ટાદશ દેશમાં તારે શાની ચિંતા છે? હે મન ! તું પવન જેવું અંચળ છે, તારો કાષ્ઠ નિયંત્રા, નથી જે તને વિષયમાંથી સુદૃઢતાથી અટકાવીને જન્માદિ પટવિકારથી રહીત આત્માને જણાવે છે, અર્થાત્ અહંકાર વૃત્તિ કરાવે છે તેજ પ્રજ્ઞ તારા નિયંત્રા છે. ૧૧

गुरुचरणाम्बुजनिर्भर भक्तः संसारादचिराद्भवयुक्तः ।

सैन्द्रियमानसनियमादेवं द्रक्ष्यसिनिजहृदयस्थं देवम् ॥

હે મન ! ગુરુના ચરણાર્વિન્દમાં અદ્વાપૂર્વક ભક્તિ કરીશ તો તું સંસારથી તરતજ મુક્ત થઇશ અને નિયમથી ઇન્દ્રિય અને મનના વિષયમાં અસ્થિત, ભાતિ પ્રિયરૂપે રહેનાર અંતરૂપાભિ પરમાત્માનો તું અનુભવ કરીશ ૧૨.

द्वादशपञ्जरिकामयएषः शिष्याणां कथितोऽष्टपदेशः ।

येषांचित्तेनैवविवेकस्ते पच्यन्तेनरकमनेकम् ॥

આ દ્વાદશ પંજરિકા સ્તોત્ર શિષ્યને મારે કહેણું છે. એને જે વીવેકી અઢણુ કરશે તે પરંપરને પામશે. જેની શુદ્ધિમાં વીવેક નથી તે અનેક નરકને પામશે અને એના દુઃખ ભોગવશે. આથી વિવેકને પ્રાપ્ત કરી પરંપરનો અનુભવ કરવો એજ મનુષ્ય જન્મનું કર્તવ્ય છે. ૧૩

ઇતિ દ્વાદશ પંજરિકા સ્તોત્ર સમાપ્તમ્.

સ્વામી શાન્ત્યાનન્દ સરસ્વતિ.

॥ શ્રી રામગીતા ભાષ્ય. ॥

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪ થી).

વિવેચન—અંતઃકરણ અને આત્માના પરસ્પર સંયોગથી જે જડાજલત્વભાવ ૨૧૮ ઉત્પન્ન થાય છે; તે રૂક્ષ અન્યોન્માધ્યાસ ૨૧૯ ને લીધે બને છે જેમ અગ્નિ અતે સોદનો પરસ્પર

૨૧૮ જડ વિશે ચેતનની ભાવના અને ચેતન વિશે જડની ભાવના. ૨૧૯ જડનું ચેતન રૂપે ભાસતું અને ચેતનનું જડ રૂપે ભાસતું તેનું નામ અન્યોન્માધ્યાસ કહેવાય છે.

અધ્યાસ યવાથી અગ્નિ લોહની આકૃતિ જેવો બાસે છે; અને લોહ અગ્નિ જેવો દાઢકરૂપ બાસે છે, તહેવીજ રીતે જડરૂપ અંતઃકરણુ ચૈતન્યરૂપ આત્માના જેવું પ્રતીત થાય છે, અને ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા, સુખ દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ અને ધર્મ અધર્મ રૂપ અંતઃકરણના ધર્મો જેવો પ્રતીત થાય છે. અન્યોન્યાધ્યાસને લીધે આત્મામાં અંતઃકરણના ધર્મોનું આરોપણ થાય છે; અને અંતઃકરણમાં આત્માના ચૈતન્યત્વાદિ ધર્મોનું આરોપણ થાય છે, તેથી અંતઃકરણુ દેહાદિક પદાર્થોને સત્ય માની સત્ય રૂપ આત્મ ચૈતન્યના જેવી એકા કરવા લાગે છે. જ્યાં સુધી છીપનો લીલા રંગનો પટ બાગ તથા તેની ત્રિકોણ આકૃતિનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી થયું ત્યાં સુધી તે રૂપ બાસે છે, તેમ નામરૂપાત્મક સકલ વ્રપચના અધિષ્ઠાન બૂત અદ્વિતીય શુદ્ધ બ્રહ્મનો જ્યાં સુધી સાક્ષાત્કાર થયો નથી ત્યાં સુધી આ જગત સત્ય હોય તેવું બાસે છે. જેથી અન્યોન્યાધ્યાસ વડે અંતઃકરણુ તથા આત્મામાં પરસ્પર યતા ધર્મોનું આરોપણ કેવલ અજ્ઞાન કલ્પિતજ છે. તેનો યથાર્થ વિવેક ન થવાથી જ આત્મામાં ઉપાધિના ધર્મોનું આરોપણ થાય છે, શકર બ્રહ્મવાનુ કહે છે કે:—

આત્મનઃ સચ્ચિદંશશ્ચબુદ્ધેર્દૃષ્ટિરિતિ દ્વયમ્ !

સંયોજ્યચા વિવેકેનજાનામીતિ પ્રવર્તતે ॥

જેમ અગ્નિમાં તપાવેલો લોહનો ગોળો અને અગ્નિ બંને એક રૂપ યદને રહેલ હોય છે તેમજ આત્માનો સત્ એક,—ચિત્ એક, તથા બુદ્ધિનીવૃત્તિ એ સર્વ પરસ્પર એક રૂપ યદને રહેલ હોય છે; તેથી તેમનો પદાર્થ વિવેક ન થઇ શકવાથી, હું જાણું છું, સુખી છું, એ પ્રકારની અહંકારવાલી વૃત્તિ ઉદય પામે છે. ગયા શ્લોકમાં અન્યોન્યાધ્યાસ વડે અંતઃકરણુ તથા આત્મામાં પરસ્પર યતા ધર્મોના આરોપણ વિષે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે તે આરોપિત થયેલી ઉપાધિનો શુદ્ધ અને વેદ વાક્યો વડે ત્યાગ કરવો તેનું પ્રતિપાદન નીચેના શ્લોક વડે કરી ખતાવે છે.

ગુરોઃ સકાશાદપિ વેદવાક્યતઃ

સંજાતવિદ્યાનુભવો નિરીક્ષ્યતે ॥

સ્વાત્માનમાત્મસ્થ મુખાચિવર્જિતં

ત્પ્રજેદશેષંજહમાત્મગોચરમ્ ॥ ૪૨ ॥

ભાવાર્થ:—ગુરની ખાસેથી વેદવાક્યો સાંભળવાથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાન વડે કરીને અનુભવી થયેલા પુરૂષે, પોતાના સરીરને વિષે રહેલો આત્મા ઉપાધિ રહિત છે એમ જાણી પોતાની દૃષ્ટિએ પડતા જડ સ્વરૂપ વાગ્યા જગતનો ત્યાગ કરવો.

ત્રિવેચન:—શ્રી સદ્ગુરના મુખથી વેદનાં મહા વાક્યોના અર્થનું શ્રવણ કરવું; અને પછી તેના મનના પ્રભાવવડે જેને જ્ઞાનરૂપ આત્માનો અનુભવ (નિદિધ્યાન) થયો હોય એવા જ્ઞાની પુરૂષે જગતના સંપુર્ણ ઉપાધિ રૂપ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો; અને પોતાને વિષે પોતાને

જેતા રહેવું, એટલે પોતેજ સ્વયંપ્રકાશ આત્મા છે, એમ અનુભવ કરતાં રહેવું—સદ્ગુરના મુખથી જ્ઞાન ગ્રહણ કરવા વિશે શ્રુતિ પણ આગ્રહપૂર્વક કથન કરે છે કે.

“પરીક્ષ્યલોકાન્ કર્મચિતાન્ બ્રાહ્મણોપિનિવેદ માયાન્નાસ્ત્યકૃતઃ કૃતેન । ત-
દ્વિજ્ઞાનાર્થસ ગુરુમેવાભિગચ્છેત સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્”

અર્થર્થ વેદ મુંડક ઉપનિષદ.

તથા

ગુરુન ઇશ્વર બુદ્ધિથી ચિંતન કરવું એ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન છે તે વિષે પણ શ્રુતિ કહે છે કે—

યસ્યદેવે પરાપક્તિર્યથા દેવે તયા ગુરૌ ।

તસ્યૈતેકથિતાહ્યર્થાઃ પ્રકાશંતે મહાત્મનઃ ॥

જેને ઇશ્વર વિષે અત્યંત ભક્તિ છે તથા જેવી ઇશ્વર વિષે છે તેવીજ ભક્તિ ગુરુને વિષે પણ છે તે મહાત્માના હૃદયમાં જ આ કહેલા અર્થો પ્રકાશ પામે છે આ પ્રકારે ગુરુ ઉપદિષ્ટ જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા હોવાના કારણે આ શ્લોકમાં પ્રારંભમાંજ સદ્ગુરના મુખથી શ્રવણ કરવાનું કહેવામાં આવેલ છે. કોઈ એમ કહે કે, સદ્ગુરની કાંઈ પણ જરૂર નથી પણ વિધિ વાંચ્યોથી વિદ્યક્ષણ તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોએ કરી જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ વાત પણ યથાર્થ નથી, કેમકે જેમની ઉપર સદ્ગુરની કૃપા નથી તેમને કોઈ પણ કાળે આત્મસાક્ષાત્કાર થતો નથી, એ વિષે ભગવાન શંકરાચાર્યશ્રી સ્વાત્મનિરૂપણમાં કહે છે કે,

દેવ્યપરૈઃ શ્રુતિવાક્યૈરાત્માશશ્વત્મકાશમાનોઽપિ ।

દૌશિકદયાવિહીનૈરપરોક્ષાયિતું ન શક્યતે પુરુષૈઃ ॥

આત્મા સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી સર્વજ્ઞ બ્રહ્માત્માન છતાં પણ જેઓથી સદ્ગુરના કૃપા-
પાત્ર નથી તે પુરુષો, ગમે તેવા પંડિત હોય તો પણ કેવળ પોતાની બ્યુત્પત્તિના બળથી,
અખંડ અર્થને પ્રતિપાદન કરનારાં મહાવાક્યોવડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર સંપાદન કરી
શક્તી નથીજ.

આ શ્લોકના મથાળા પરની અવતરિણિકામાં ઉપાધિનો ગુરુ અને વેદ વાંચ્યોવડે
લાગ કરવો એમ કહેવામાં આવેલ છે, તેમાં સદ્ગુરની કેટલી આવશ્યકતા છે તે આપણે
ઉપર જણાવી ગયા, હવે વેદાંત વાંચ્યોની સિદ્ધિ શ્રવણ, મનનાદિકવડે થઈ શકે છે. તેમાં
શ્રવણ એટલે પૂર્વજિજ્ઞાસે કરીને સર્વ વેદાંત વાંચ્યોનો અદ્વિતીય બ્રહ્મવિષે તાત્પર્ય સમજી
નિશ્ચય કરવો તે. પંચદશીના તૃતીય પ્રકરણના શ્લોક ૧૦૧ માં શ્રીવિદ્યારણ્ય મુનિ શ્રવણ
વિષે કહે છે કે,

વેદાન્તાનામશેષાણામાદિ મધ્યાવસાનતઃ ।

બ્રહ્માત્મન્યેવ તાત્પર્યમિતિ ધીઃ શ્રવણં મનેત્ ।

સર્વ વેદાંત વાક્યોનું આદિ આધ્ય અને અવસાનથી કેવલ બ્રહ્મા ભિન્ન ને પ્રત્યગાત્મા તેને વિષે જ તાત્પર્ય એવી ને શુદ્ધિ તે અવશ્ય, તેને વેદાંત વિચાર પણ કહે છે, મનન એટલે જીવ બ્રહ્મની એકતાનો નિશ્ચય કરી આપનાર અને જીવબ્રહ્મનું જુદાપણુ ખોટું ઇશદ કરનાર ને વિવિધ-યુક્તિયો, તે યુક્તિયોવડે અદ્વિતીય બ્રહ્મનું વારંવાર ચિંતન કરવું તે, આ મનનથી જીવ બ્રહ્મનો અબેદ સિદ્ધ છે કે બેદ જ સત્ય છે, એવો સદેહ દૂર થાય છે. ત્યાં અંતઃકરણમાં સદ્મ ભાવનાના સદ્ભાવકાલે સ્ફુરતાં અને સ્ફુરણોને રોકીને માત્ર જીવ બ્રહ્મના એ બેદની સાધક અને બેદની બાધક યુક્તિયોવડે વસ્તુચિંતન કરવું. આ મનને કરી પ્રમેયગત અસંભાવના દૂર થાય છે; અને નિદિધ્યાસન એટલે વિશ્વ દેહાદિ જડ પદાર્થોનો ત્યાગ કરી, અવિશ્વ અદ્વિતીય વસ્તુનો પ્રવાહ ગ્રહણ કરવો તેને નિદિધ્યાસન કહે છે; અથવા નિરન્તરં ચિંતારોયઃ શ્રુતાર્યસ્ય ગુરોર્મુખાત્ । તન્નિદિધ્યાસન પ્રોક્તંતત્ત્વેકાગ્રયેણ લભ્યતે એ નિદિધ્યાસન સાધનકાંટીનું છે. તેનો પરિપાક યથા શબ્દ સાધ્ય ને સાક્ષાત્કાર છે, ને સમગ્રભૂમિકા માટેની 'સત્વાપતિ' નામની ચતુર્થ ભૂમિકા પણ ગણાય છે, તેનો પણ નિદિધ્યાસન શબ્દે વ્યવહાર થાય છે. તેનું લક્ષણ આ પ્રકારે છે કે, દેહાદિ વિભતિય પ્રત્યક્ષ (વૃત્તિ)ના તિરસ્કારપૂર્વક બ્રહ્માત્મૈકતાકાર સમગતિય પ્રવાહે કરી ધ્યાન ધ્યેયાકાર વૃત્તિ રહિત બ્રહ્માકાર માત્રતાએ કરી સ્ફુરણ આને સમાધિ પણ કહે છે. વાર્તિકકાર નિદિધ્યાસનનું લક્ષણ આ પ્રકારે કહે છે, અપરાયત્તવોદ્યાહિનિદિધ્યાસન મુચ્યતે । અપરાધીન બોધ, વા બોધ્ય વિષય રહિત સ્વતત્ર બોધ વા અનાત્મ વૃત્તિ નિરસનજ નિદિધ્યાસન કહેવાય છે. નિદિધ્યાસને કરી વિપરિત ભાવના નિવૃત્ત થાય છે. આપ્રકારે સદ્ગુરુ દ્વારા અવશ્ય મનનવડે નિદિધ્યાસની રિધાતિપ્રાપ્ત કરવાથી સ્વરૂપ વિષે કલ્પાએલી ઉપાધિયોની નીવૃત્તિ કરી શકાય છે. પોતાને વિષે પોતાને જોવું એ નિદિધ્યાસનની જ સ્થિતિ છે.; અને એ સ્વરૂપ વિષે આવા. ૨૨૦ગમનસંગોચર તથા લક્ષ્ય રૂપે કરી તે ૨૨૧પ્રત્યક્ષ ચૈતન્ય શુદ્ધિનું સાક્ષીરૂપ છે; તથા સર્વ ઉપાધિથી રહિત અખંડ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે; તેને જ્ઞાનિ પુરૂષ સ્થિર અને કરી નિરતર પોતાને વિષે દેખતો રહે. અર્થાત્ કે પોતે તેજ સ્વરૂપ છે એમ નિશ્ચય કરતો રહે

(આહુ)

સ્વામચંદ્ર ઓરધનદાસ.

૨૨૦ મન વાણીથી પર ૨૨૧ પ્રતિ વંચતાતિ-પ્રત્યક્ષ અનમયથી આરંભીને આનંદમય પર્વેતા પામે કોપોથી ને આન્તર રહેનાર તે સાક્ષી આત્મા.

[તૈયાર છે.]

મહાકવિ શ્રી વિભૂતિ પ્રણીત--

માલતિ માધવ-

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

તથા

ઉત્તરરામચરિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

કર્તા. મ. ન. દિવેદી. ધણા સમયથી અપ્રમિદ્ધ રહેલાં હાલ કિમત
ધટડીને દરેકની રૂ. ૧-૮-૦ રાખી છે. પાકૂ પૂઠું સોનેરી નામ માથે
મેનેજર--સુદર્શન ઓફિસ--નડીયાદ.

—છબ—

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

બા નિ. મણિલાલ ન. દિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
ગુજરાતિમાં યોગનાર-માધવલાલ ન. દિવેદી. ઈ. રૂ. ૧-૮-૦.
સુદર્શનના આફેકેને રૂ. ૧-૦-૦.

મેનેજર--સુદર્શન ઓફિસ--નડીયાદ.

સંસારનું કલ્પવૃક્ષ.

મનુષ્યોના મનોરથો કલ્પવૃક્ષ યુગ કરે છે. તેમ
રોગીજનોના નીરોગ થવાના મનોરથો અમારી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

થી પુરા થાય છે.

આ વાત આજ ચોત્રીસ વર્ષ થયા પુરવાર થઈ ચુકી છે.
વીર્યવિકાર, લોહીવિકાર અને અશક્તિને
મટાડવામાં અકમીર દવા છે.

કિંમત--૧ ડોળીનો રૂ. ૧

વધારે જાણવા માટે અમારું પ્રાઇસ લિસ્ટ મંગાવી
વાંચો ! મંગાવો એટલે મફતજ મળશે

વૈદ્યરાજ્ઞી મણીશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

પ્રાંચએકિન—કાલખાદેવી ગેર—મુબઇ.

આવ પ્રજા -

એક અભેદ યાગે પ્રવાસિ.
અદ્વૈત અભિયાન નલભાન સિરેદી.

સુદર્શન.

આવ પ્રજા -
એક અભેદ યાગે પ્રવાસિ.
અદ્વૈત અભિયાન નલભાન સિરેદી.

(૧૪-૧૬ નામ આદિત્ય-એમનાં અર્ચન અને સ્વરૂપના વિચાર)

“સત્યપરંધીમહિ” — માગવત્તવ

પુસ્તક ૩૩-અંક ૪]

(સાગિક)

[જાતેવારી-૧૯૧૫.

વિષય અનુક્રમણિકા.

ભારત વર્ષને વન્દન.	૬૭
શ્રી ગંગાગહરી.	૬૮
અદ્વૈતબ્રહ્મસિદ્ધિ	૧૦૧
દેવાધિ અને મરુ.	૧૦૬
આત્મમિ-માનવ-વંશ અથવા ભાવિમાં આવનારી માનવ-ભવિ.	૧૧૧
કર્મભીમિયા.	૧૧૭
શ્રી રામગીતા ભાષ્ય.	૧૨૨

અમદાવાદ—ઈશ્વાર મુનિપત્ર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ દ્વારા લીપોટીડમાં મોતીલાલ સામળાએ છાપ્યું.

સવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક સવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અઘાઉથી દેવાને રીવાજ છે. અમારા સુત્ર ગ્રાહકોને રમણ હશેજ. જેમનું સવાજમ ઘાડી ૧૬ રૂ તેમણે સુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

વપવસ્થાપક.

મુદ્રણ આરિસ-નડીઆદ.

શ્ર. નિ. મ. ન. દિવેદી થોજત.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના ૨૦ વિષે લંબાવુ અર્થે અભાવવામાં આવી છે.

૧૧, મણીલાલ નવુઆઈ દીવેદી રચિત પદ્યગ આવૃત્તિ કરતાં સારા કામજ કીધા છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આશ્ચર્ય કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ થી રાખવામાં આવી છે કર્તાની છબી પણ મુદ્રણમાં આવી છે, ટપાલ વિ

સિદ્ધાન્તાર.
બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.
બીજી આવૃત્તિ.

મોટા ટાઈપ સરા કામજ પાકું પુકુ. બાળબોધ ટાઈપમાં સારા
(કીંમત રૂ. ૩-૦-૦)

(કીંમત રૂ. ૦-૮-૦)

સખો—મેનેજર.

સુદર્શન એડિમ-નડા

આવૃત્તિ —

એક અબેન્ચરલ પ્રવાસિ,
એક અભિજ્ઞાન નવનિર્માણ દિવસે.

સુદર્શન.

તમને અને મને શાક,
આધવસાન નવિજ્ઞાન દીવસે,
સુદર્શન-ગોપિકા, રાદીકા રાવાણા-નવીઆદ.

(ધર્મ-શુદ્ધ-વાચ્ય સાહિત્ય-એકાનાં મ અર્થ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — માગધનમ્

પુસ્તક ૩૦—અંક ૪]

(માર્ચ)

[જાનેવારી—૧૯૧૫.

ભારત વર્ષને વન્દન.

અમારી અંતર ઝાલતી માત ।

કરીએ બહુ પ્રણિપાત

પ્રિય અમ ભરત ભૂમિ ।

આપ્ય ધરે વિશ્વાસ અનુવિત માતૃપિતાપર વિશ્વે;

ધરીએવો વિશ્વાસ માતૃ ગુણ એકે પડીએ આજ;

કૃપાના હો અમિ દર્શિપાત—

કરીએ પ્રિય ૧

શુદ્ધ યોગ કર્તવ્યપરાયણ સ્વાયં શક્તિનો કરી ત્યાગ,

તહારી સાક્ષત કીર્તિ પ્રભાને અખિલ જગે વિખ્યાત

કરીશું પ્રેમથી અહો માત ।

કરીએ પ્રિય ૨

ચર વિશ્વક્ષણ વિહરતો કાંઈ રક્ષરૂપ ગુણ આપ;

સાધન સૌ ધન ધાન્ય ખનિજદા, કષ્ટદુઃખ સાક્ષાત.

મક્ષિએ ચૂમીને ગુણ પાદ

કરીએ પ્રિય ૩

વસ્તુ વૃત્તિ ને શક્તિ પ્રજ્ઞની ત્રિપુટીનો જે યોગ,
પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ સાધક મૈત્ર્ય અમોને જ્ઞાત.

કરોએ૦ પ્રિય૦

૪

સુન્દર મંગલ મૂર્તિ દયાની શાન્તિદાયક રમ્યરમા ।
સદ્દ શુભ ગુણોની વિભૂતિથી વિશિષ્ટ રહી સોદાય ।

નવ છવન રસધાર

અમો પર સદાય વરસો માત !

કરોએ૦ પ્રિય૦

૫

વિમલ.

॥ શ્રી ગંગાલહરિ ॥

(પંડિતરાજ જગન્નાથ વિરચિતનો અનુવાદ)-

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

વસં ધર્મો જેમાં અકલ વિતરે દર્પે નવ જે,
ગણણું તીર્થોત્તમ ત્રિબુવન તણું વસ્ત્ર શુભ જે,
મનીષાની શુદ્ધિ પ્રદ વર્ગો દરે શુદ્ધિ તમ જે,
કરે શ્રી રથાને જ્યાં વપુ તવ દરે તાપ અમ તે. ૧૮

સુરાધી લક્ષ્મીની વિકલ નયન ક્રમાપતિની હું,
પુરુઃ દોડી દોડી શ્રમથી વિવિધ કલાન્ત સમજું,
કર્કે ત્રેપ દ્વંસ ક્ષતગતિ વિયોગે તવ જરા,
દામા યાચું બાવે કર સદન મા । તે ધરી દયા. ૧૦

સમીરે કુબ્ધોર્મિ ક્રમથી દિલતાં અખજ દક્ષથી,
અનુત દ્યોદ્ધે શ્રેણિ પુતિયો ધરતું કેસર રમી,
સ્તનોથી દેવીના સુત અગર સંવાલ મિહિત,
સપકે ત્હાડે તે જલ મમ કટે જન્મ નિગડ ૨૦

પ્રેરાદ રવચ્છ શ્રી રમણ ૫ ચરણાંબોજ નખમાં,
સ્થિતિ પ્રદુઆરિ ૧ પ્રજ્ઞટિય કય મંચિ ગૃહમાં,
પ્રસન્નિ ૭ જ્યાં છે ને હત પતિતનો મોક્ષ કરવા,
ચિરંજીવી વિષે મમ અવધ ના દોષ તવ મા । ૨૧

મહીમાં પામી પ્રભવ સરિવામાં વઃ કહ્ય,
ચડી શીવે ગંગે ત્રિનયન જટામાં જમ્-વસી,
જલે ધોયા કોણે પદ્મમલ-લક્ષ્મી રમણના,
કરે જે સાથે મા ! કવિકુલ જરી તારી તુલના ? ૨૨

સમાધિ સ્વાસ્થ્ય અક્ષય જે વિધિ ચઢાવે સ્થિર ભલે,
કરે નિદ્રાશેષે અચલ હરિ, નાચે દર સુખે,
પ્રથા પ્રાયશ્ચિતો યજ્ઞન તપ ને દાન કરવાં,
સ્પૃહાપૂણા જ્યાં તું અવદિત સદા દોવ જગમાં. ૨૩

નિરાધાર બ્રહ્મગતિ, પતિત, વ્યાધિ વિકલ,
પાપાસાથી ચિત્તાકુલ, શરણ આપ્યો શિશુ તવ,
દયાળુ, સ્થાપે તું પરમ ગતિ, ઉદ્ધાર સહુના,
કરે, વિષે વૈદ્યશ્રુત, અમૃતાધિ^૧ ન્યાય કર મા ! ૨૪

પ્રશાન્તિ વ્યાપી છે યજ્ઞપુર વિષે શૌર શમીને,
ગયા દ્વેતો પ્રેત ગ્રહણ કરવા ક્યાંય ભટકે,
ચંદ્ર ચંદ્ર સ્વર્ગે સુ-ગતિ વિમાનાવલી થકી,^૨
દિગંતોમાં ખ્યાલિ પ્રસરી તવ આ જ્યાં શુભ કરી. ૨૫

સ્ફુરે ક્રામ, ક્રોધ, પ્રભવ વધતા તેમ વિષમ,
જવાસિ જવાળા આ દિનદિન નવપ્રસિદ્ધિ અમ,
હરે તેનો તાપ ત્રિદિવ સરિતા શીકર^૩ રજ,
કરી નૃત્ય ક્ષોભે પવન ચલ કલ્પોલ ભરજ. ૨૬

ખરે આ બ્રહ્મગતિ સ્થિતિ નિખિલ લોકે કરી જહિં,
તરંગોથી ડોકે ટિમકે સમ જેમાં ફરી ફરી,
જટા મુંડે ભવ્ય રમર રિપુ તણા બદ વળા જે,
જલોધે તારા તે જનનિ ! અમ સંતાપ હરજે. ૨૭

ઝટ ત્રાસે તીર્થો પરમ ગતિ જેને વિતરવા,
ધરે ચિત્તે જેની નહિ વિનતિ દેવો શિવ સમા,
મને તેવાને મા ! પુનિત કરતી સ્નિગ્ધ હૃદયે !^૪
હરે સર્વે તો તું કલુષ કરવા નહ મદ જે. ૨૮

શુભો ચાંડાલોના અગણિત વિતરે ત્યાગ કરતા,
હટે જે કૃત્યોથી સકળ અથ તે પૂણે મમમાં,
કદી બાંધે જ્યાં હે જનનિ ! મમ તું મોક્ષ કરવા,
સમર્થે ક્યાંથી હું નરપશુ નર સ્તોત્ર^૫ ભજવા ? ૨૯

૮ પર્વતોમાં.

૧ વિન્ન-ભંડાર. ૨ વિમાનોની દાર ઉપર દારોથી સ્વર્ગમાં દેવતાઓને આપજ કરવાનો સ્તોત્ર પૂણ બંધ થઇ ગયો. ૩ ઝાકળ. ૪ પવનથી દોહાવમાન તરંગોના સમદશી ઉત્પન્ન થએલ ક્ષોભ વડે નૃત્ય કરતી. અન્નકર્મગાના ઝાકળના કલ્પો તેનો તાપ હરજે. ૫ સંબોધન વિભક્તિ, ૬ સ્તુતિનાં ગીત.

થયો એવો પ્રાપ્ત ક્ષતચરિત અધાપિ કદી ન,
યતાં જોનો મોક્ષ રમ્ય ચક્રિત ચાપ ત્રિભુવન,
રપહા જે તારી આ બહુ સમજ ચિત્તે સ્થિર થઇ,
ઉભો હું આવી તે સફલ કરવા ધર્મ સમજી ૩૦

કઈ આનાચાર પ્રતિદિન તથા જલ્પન વધા,
કૃતકે આસક્તિ ત્વમ અવર નિંદા રતિ સદા,
સુણી મહારા આવા ફરો ફરો બધા દુર્ગુણ વિષે,
વિના તું હે માતા ! વદન નિરખે કોણ મમ તે ? ૩૧

થયું સજ્જ વ્યર્થ પ્રયુક્તિન ખરે નેત્ર યુગલ,
ન જોલો પેખું સરપદ તવ તત્ત્વ રમ્ય અતુલ,
મનુષ્યોના કર્તુદ્યુજ સમ ધિક્કાર જનનિ !
પ્રવેશ્યો જેમાં ના તવ કલ તરંગ ધ્વનિ કદી. ૩૨

વિમાનોમાં રવર્ગે જનનિ ! વિચરે ધર્મી સુખથી,
અને સર્વે પાપી અવશ નરકે જાય ઝટિતિ,
પ્રદેશે તે નિંદ્ય ત્રિદિવ નરક વ્યક્તિ જડતી,
નહિ કાઠે જ્યાં તું સકલજન દુષ્ટત્વ દહતી. ૩૩

ચહે આચાર્યાનીય સહ રતિ, કરે વિપ્ર વધ જે,
પિયે હાલાય ચોરે કનક, તજી તે તે તવ જલે,
સ્વદેહે સ્વીકારે સહુ સુરચો પાદચર્યન અને,
પદ પ્રાપ્ત ગ્રેષ્ઠ પ્રચુર મખજ દાનેશર્થો કરે. ૩૪

હરે પુષ્પામોદ પ્રતિ પદ અત્રબ્ધ ક્ષણ વિષે,
વિયોગાસ્રાધાતે ક્ષત જન તણા પ્રાણ વળા જે,
પ્રવૃત્ત રવચ્છંદે તવ લહરીના રપર્શર્થો પણ,
અહાહા ! આ શીઘ્ર ત્રિભુવન કરે પૂન પવન. ૩૫

હજે આ લોકો કો બહુ બહુ પરાયે સુનિપુણ,
કરી અન્યસ્વાત્મા શુચિ ગતિ ચહે કોઈ પરમ,
સુખે સેવે નિદ્રા પણ તવ કૃપાથી જનનિ હે !
મમ મોંપી ચિંતા ત્રિભુવન જગન્નાથ તુજને. ૩૬

(ચાતુ)

૧ જગન્નાથ પોતાને ગંગાને પુત્ર કલ્પે છે એટલે માની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી તે પુત્રનો ધર્મ છે. ૨ જ્યાં સર્વ જનોનાં દુષ્ટત્વ દસતારી તું ક્રીડા કરતી નથી ત્યાંજ ધર્મીઓને વાસ્તે રસ તથા દુઝોને વાસ્તે નર્ક એવા બે વિભાગ છે. ૪ સુરચો. ૫ મહિરાં. ૬ ધણા. ૭ વત.

બે પરમાણુઓના પરસ્પર સંયોગમાં એક, પરમાણુ બીજામાં વ્યાપી જઈને-અર્થાત્ અંદર સમાઈ જઈને-રહે છે, કે બાજી ગયા વિના રહે છે? પ્રથમ પક્ષમાં એક પરમાણુ બીજા સાથે બહાર અને અંદરના ભાગમાં સમાઈ જતું હોય, તો તેથી ફક્ત એક પરમાણુ જ યથ રહે પણ તે પરમાણુ વધીને કાંઈ હચણુંક જેવું બને, કારણ કે નાંખાં નાંખાં રથાને રહેનારી જે બે વસ્તુઓ હોય તેના જ સંયોગ બેવામાં આવે છે; અને બીજી કારણ એ છે કે કાનની અંદર જે ગુંછળા જેવો પોલો ભાગ છે, તેનો આકાર સાથે બધે સમાઈને સંયોગ થતો હોય, તો બીજા રથાનમાં જે આકાર છે તેની સંભાળે કાનનો સંયોગ ગ્રાપ્ત થવાથી ત્યાંનો શબ્દ સાંભળવાનો પણ પ્રસંગ આવે. બીજો પક્ષ-એ પરમાણુ બજી ન જતાં તોખા રહીને સંયોગ પામે, અર્થાત્ એ બેના યોગ યોગ ભાગનો જ સંયોગ થાય છે. (આવા સંયોગને અવ્યાપ્ય વૃત્તિ સંયોગ કહે છે) તે-પણ ન ચાલે કારણકે પરમાણુઓ વિભાગ રહિત અને ઈદ્રિયો આદિથી ન જણાય એવા છે, માટે જે આપણે દેખાં છીએ તેને અનુસરીને વિચાર કરીએ, તો એમ કહી શકાય કે કાંઈ પણ વસ્તુ પોતે જ્યાં સમુદગી નથી ત્યાં તેનો બીજી વસ્તુ સાથે સંયોગ સંભવે જ નહીં. (આ કથનનું તાર્કિક એ છે કે પરમાણુ સમુદગી નથી એમ નથી પણ એનો જે રથગમાં સંયોગ થઈ શકતો નથી ત્યાં તેનો બીજા પરમાણુ સાથે સંયોગ સંભવે જ નહીં) આટલા માટે બે નાંખાં રથાનોમાં રહેલા પરમાણુઓનો સંયોગ ન થાય. અને જો તે પરમાણુઓ અવયવ વાળા હોય તો તે ઉત્પત્તિ વાલા હરે, અને તેથી નાશ પામે એવા હોય, કારણ કે જેની ઉત્પત્તિ તેનો નાશ એ અનુભવ સિદ્ધ છે. વળી અમે વાદીને પૂછીએ છીએ કે દિશા રથાન અને કાલવડે તે પરમાણુની હદ છે કે નહીં? જો તમે એવી હદ પરમાણુની છે એમ કહેો તો વાંધો એ છે કે તમે પરમાણુને નિરવયવ-અર્થાત્ દિશા આદિની મર્યાદા રહિત-માનોછો, અને તેને પાછો એવી મર્યાદા વાળા કહેો તો તમારા બોલવામાં એક વસ્તુનાજ સંબંધે બે વિરૂદ્ધ વાતો આવી કહેવાય એ દીક નથી. અને જો-તેને દિશા આદિની મર્યાદા નથી-એવો બીજો પક્ષ સ્વીકારો, તો પરમાણુ અને આકાર બંને દેશ પરિચિત્ત નથી-અમુક રથાનની મર્યાદામાં ભરાઈ ન રહેવાનો શુણ્ણ એ બંનેમાં સરખો છે-માટે એ બેમાં સરખું પરિમાણુ-કદ-હોવાનો પ્રસંગ આવે છે; અને તેથી આકાર પરમાણુ જેવડું અને પરમાણુ વ્યાપક આકાર જેવડો હરે. આકાર અને પરમાણુ અવયવરહિત હોવાથી, તથા તેમનું સમવાયિક તેમજ અસમવાયિક કારણ ન હોવાથી બંને આકાર અને પરમાણુ ઉત્પત્તિરહિત છે. એ મતનું આ બધું જે કહ્યું તેથી ખંડન થયું. વાદીએ એમ ન કહેવું કે ક્યુટિમાં જ અટકો (અને પરમાણુ સુધી વિચાર ન કરો). આમ એણે ન કહેવું કારણ કે એ ક્યુટિની વાત ગૌતમ કણ્ણાદ આદિ મુનિયોએ નથી સ્વીકારી. અને મર્યાદા વાળી વસ્તુને ઉપાદાન કારણ વિના મોટા કદની પ્રાપ્તિ થઈ ન શકે

x જે પદાર્થની વસ્તુ બને તે પદાર્થ તે વસ્તુનું સમવાયિક કારણ છે અને તે પદાર્થ અથવા વસ્તુ સાથે બીજી એક સમાન વસ્તુમાં જે નિત્ય સંબંધ વાળું હોય તે અસમવાયિક કારણ છે. દર્શાત-પટનું સમવાયિક કારણ તંતુઓ છે, અને તંતુઓનો પરસ્પર સંયોગ પટનું અસમવાયિક કારણ છે કારણ કે તે સંયોગ અને પટનો તંતુ સાથે નિત્ય સંબંધ છે.

* સૂચી પ્રકારમાં હુવામાં જણાતા વસ્તુના બીજા રજકણુ અણુક, કોઈ માને છે કે ક્યુટિ પરમાણુનો પર્યાય જ છે-એ બેનો અર્થ એક છે,

સંયોગ ન થાય તો સૃષ્ટિ થાય નહીં એ અન્યથા અનુપપત્તિ (સંયોગ શિવાય સૃષ્ટિનો અમંભવ) રૂપ અર્થોપપત્તિથી સંયોગ સિદ્ધ છે, અને તે માટે ઉત્પત્તિ આદિ સહિત અગર તે રહિત-અર્થોત્પત્તિ-નિત્ય કે અનિત્ય સંયોગ પરમાણુમાં હોઈ શકે. વાદીનું આ કથન કીક નયન, કારણકે અન્યથા અનુપપત્તિરૂપ અર્થોપપત્તિનો અભાવ છે એટલે એ પ્ર-ાણ આ સ્થળે ઘટતું નથી. અને કાર્યરૂપ વસ્તુનો આરંભ કરનાર ન હોય તો સંયોગ વ્યર્થ છે એ નથી; તે આ પ્રમાણે: તમે વાદી કહેા કે સામાન્ય રીતનો સંયોગ પદાર્થનું કારણ છે કે ચોક્કસ જાતનો સંયોગ કારણ છે? પ્રથમ પક્ષ ન લે. કારણ કે ધડાનું કારણ ને એક માટીનું કપાલ છે, તેના વિવિધ ભાગોમાં રહેલા સંયોગોથી શરૂ થાય (માટીના વડકા-શકરાં-રામૈયાં) આદિની ઉત્પત્તિ ન સંભવે અને સામાન્ય રીતનો સંયોગ એક છે, માટે એક ઘટરૂપ કાર્યજ ઉત્પન્ન થઈ શકે. બીજો પક્ષ પણ ન લે. કારણ કે જો કે ધડા વિગેરે જાગ્યાં તેમના અવયવોનો અમુક જાતનો સંયોગ કારણરૂપ છે, તથાપિ દુધનો દહીં તથા ઘી રૂપે, અને જળનો બરફરૂપે પરિણમી જાય છે, તે સ્થળે તેમના અવયવોની ક્રિયા વિગેરેજ કારણ મનાય છે. વળી ત્યાં એક પછી એક એમ પરંપરાથી થતા સંયોગ ઉપર આધાર રાખતા અવયવો એક પછી એક એમ અનુક્રમે ઉત્પન્ન થવાથી દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનવામાં “ગૌરવ” નામે દોષ (પીલુ પાકવાદમાં) આવે છે, અને એવો કોઈનો અનુભવ પણ નથી કારણ કે અમુક જગ્યાએ દેલાતા દિવાના અજવાળા વિગેરેની ઉત્પત્તિ, તે અજવાળાનો અવયવોની અનુક્રમે ઉત્પત્તિ થવાથી થાય છે એમ કોઈ અનુભવતું નથી. આવા અભિપ્રાયથી જ ભગવાન ભાષ્યકારે પણ કહ્યું છે કે “કાર્યરૂપ વસ્તુનો આરંભ પણ માત્ર અવયવોના સંયોગવડે નથી થતો, કારણ કે અવયવોનો બીજો કોઈ સંયોગ થવા વિના પણ દહિં બરફ આદિ કાર્યનો આરંભ જોવામાં આવે છે” આ ભાષ્ય ઉપર આનંદગિરિ સ્વામીની ટીકા આ રીતે છે:—“આદિ શબ્દવડે લવણ, આદિ વસ્તુ પણ સમજવી. દુધ આદિને જોઈએ તેવો તેમના અવયવોનો જ સંયોગ છે, તેથી તેઓ સંયોગ જ્યારે દુધ આદિનું દહિં વિગેરે થાય છે ત્યારે બને છે, અને તે દહિં આદિ વસ્તુને અનુકૂલ છે, પણ દુધ અને દહિંના અવયવોમાં સંયોગ ક્રિત્વ-એટલે જુદી જુદી વસ્તુઓના થાય તેવો સંયોગ થતો નથી. એવો એ ભાષ્યનો અર્થ છે, કારણ કે દહિં વિગેરેમાં કાર્યરૂપ વસ્તુઓ છે તો પણ ભિન્નભિન્ન અનેક અણુ દ્રવ્યોથી તેનો આરંભ થયેલો હોય એ વાત. ન્યાય પ્રક્રિયાનુસાર સદા સિદ્ધ થતો નથી.” વાદીએ કહ્યું હતું કે કાર્યરૂપ વસ્તુ પોતે કાર્ય હોવાથી, પોતાના કદથી વધારે નવાના કદની વસ્તુઓની હોય છે. પણ ભાષ્યકાર તથા તેના ટીકાકારના વચનથી આ વાદીના અનુમાનનું ખંડન થયું.

(આણ)

કૃષ્ણશંકર હિરાશંકર પંડ્યા. બી. એ.

માટે ત્રુટિનું ઉપાદાન કારણ ન હોવાથી તે આકાશ પેટે મોટા-વ્યાપક-કલ્પાળી ન હોય કે જેથી તે નિત્ય હોય. વગી તે ત્રુટિ મધ્યમ કલ્પાળી ન મનાય કારણ કે એવી વસ્તુના નાશ થાય એ નિયમ છે પદાર્થ ખડન નામે પ્રકરણમાં સક્તિવાદમાં ચિંતામણિ-શિરોમણિ ત્રયમયે કહ્યું છે કે “પરમાણુની હયાતી વિષે પ્રમાણ ન હોવાથી ‘ત્રુટિ’ને મૂલ પદાર્થ માનીને ત્રુટિમાંજ સૌએ અટકવું અને તેનો વધારે ઉડા વિભાગ કરીને પરમાણુ સુધી જવાની જરૂર નથી ચોગિયોને પરમાણુનું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે તે પરમાણુની હયાતીનું પ્રમાણ છે એમ કોઈએ ન કહેવું કારણ કે તેમ હોય તો એ વાત ચોગિયોને પૂછજો, પણ અમે પરમાણુની હયાતીની વાત સ્વીકારતા નથી.” ઇત્યાદિ-તે શિરોમણિ ત્રયકારની આવી લવરીનું અમે જે ઉપર કહ્યું છે તેથી ખડન થયું, કારણ કે ત્રુટિનો-આપકનો વિભાગ સભને માટે તેનું બોલવું ન્યાયમિદ્ધાતથી વિરુદ્ધ છે-અસત્ય છે.

વગી અમે વાદીને પૂછીએ છીએ કે પરમાણુઓનો સ્વભાવ કેવો છે ? તે પ્રતિ વાળા છે કે નિષ્પ્રતિ વાળા ? અગર પ્રતિ નિષ્પ્રતિ બને તેમાં છે કે તે બેમાં એકે તેમાં નથી ? પ્રથમ પણ પ્રમાણે પરમાણુનો સ્વભાવ સદા પ્રતિ કલ્પાળો છે એમ વાદી સ્વીકારે તો એ પક્ષમાં વાધો એ છે કે પરમાણુઓની નિત્ય જ પ્રતિ થયા કરે, અને તેથી જગતનો પ્રવચન ન થવાનો પ્રનગ આવે. બીજા પક્ષ પ્રમાણે જો પરમાણુઓમાં નિષ્પ્રતિ જ હોય, તો તેમાં કદી પણ ક્રિયા ન થવાથી કદી પણ જગતની ઉત્પત્તિ જ ન થાય એ પ્રસંગ આવે. ત્રીજો પક્ષ પણ ન બને કારણકે એક જ વસ્તુમાં પ્રતિ અને નિષ્પ્રતિ રૂપ બે વિરુદ્ધ શુદ્ધ એક જ વખતે બેશ મટે એ વાત મંભવતી નથી એવા પક્ષમાં નિમિત્ત હોય તો તેના જોરથી પરમાણુની પ્રતિ પણ થાય પણ નિમિત્ત કોઈ પણ પ્રકારનું હોઈ શકે એ વાતનું તો અમે હમણાજ પાઞ્જ ખડન કરું માટે બોધોએ પક્ષ ન દેકે. અને પરમાણુઓ અતિ સૂક્ષ્મ, અચ્ચવરહિત, અવિનાશી તથા અર્થ વાળા જે એમ જે વાદી (નૈયાયિક) સ્વીકારે છે, તે મતમાં પરમાણુ અર્થશુદ્ધતામાં હોવાથી જ તે સ્થૂલ, અવયવયુક્ત, અને નાગ પામે તેવા હોવાનો પ્રમગ છે, કારણકે તેમનામાં એક સ્પર્શશુદ્ધ સ્વીકારવાથી જ સ્થૂલપણું વિગેરે બીજા શુદ્ધોનો પણ તેમાં મઝવ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રમા વિગેરે વસ્તુઓમાં એ વાત જણાય છે કે તે સ્પર્શશુદ્ધ વાળા છે માટે તે સ્થૂલ નાશ પામવા લાયક અને અવયવ વાળા છે વાદીએ એમ પણ ન કહેવું કે પરમાણુઓની હયાતી છે, પણ તેમનું કારણ કોઈ નથી માટે પરમાણુઓ અવિનાશી છે, કારણકે તે સ્પર્શવાલા છે માટે કારણવાળા પણ તે હોવા જ જોઈએ એમ ઘટે છે. વાદી એવું અનુમાન બનાવે કે જેમ ઘડો નથી એમ કદીએ છીએ, ત્યારે ઘડના નામ વાળી વસ્તુનું આપણને જ્ઞાન હોય છે, તેમ કાર્યમાં નિષ્પણ (અવિનાશિપણ) નથી એમ કદીએ ત્યારે આપણને નિત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ, માટે કાર્ય નથી તો તેનું કારણ જે પરમાણુઓ છે, તે નિત્ય છે એમ નહીં થાય છે. પણ એ વાદીએ આમ ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે આમાં નિત્ય છે માટે તે કિયામ પરમાણુ આદિ નરે વસ્તુઓને અનિત્ય કહેવામાં કોઈ વાતો નથી. (આજ એકે પ્રકારથી જગતની ઉત્પત્તિ વિગેરે ત્રુતિસિદ્ધ છે તો પછી પરમાણુને તેનું કારણ માનવાની જરૂર નથી-એ તાત્પર્ય) એમ પણ વાદી કહે કે જમ વયેલ પાંચમે અર્થમ કનાર-નેરે જનાવવામાં ઉરોગી સાધન-તર્કી માંગો છે કારણ કે

સંયોગ ન થાય તો સૃષ્ટિ થાય નહીં એ અન્યથા અનુપપત્તિ (સંયોગ સિવાય સૃષ્ટિનો અર્થભવ) રૂપ અર્થાપત્તિથી સંયોગ સિદ્ધ છે, અને તે માટે ઉત્પત્તિ આદિ સહિત અગર તે રહિત-અર્થાત-નિત્ય કે અનિત્ય સંયોગ પરમાણુમાં હોય શકે. વાદીનું આ કથન કીક નથી. કારણકે અન્યથા અનુપપત્તિરૂપ અર્થાપત્તિને અભાવ છે એટલે એ પ્ર-પણ આ રથને ઘટનું નથી, અને કાર્યરૂપ વસ્તુનો આરંભ કરનાર ન હોય તો સંયોગ અર્થ છે એ નથી; તે આ પ્રમાણે: તમે 'વાદી કહો કે સામાન્ય રીતનો સંયોગ પદાર્થનું કારણ છે કે એકસ જાતનો સંયોગ કાણ છે? પ્રથમ પક્ષ ન થયે. કારણ કે ધડાનું કારણ જે એક માટીનું કપાલ છે, તેના વિવિધ બાગોમાં રહેલા સંયોગોથી યશ્વ (માટીના વડકા-સકોરાં-સાંઘેયાં) આદિની ઉત્પત્તિ ન સંભવે અને સામાન્ય રીતનો સંયોગ એટલે, માટે એક ઘટરૂપ કાર્યજ ઉત્પન્ન થઈ શકે. બીજો પક્ષ પણ ન ચલે કારણ કે જે કે ધડા વિગેરે ॥ જગોએ તેમના અવયવોનો અમુક જાતનો સંયોગ કારણરૂપે છે, તથાપિ દુધનો કહીં તથા ધી રૂપે, અને જળનો અરૂરૂપે પરિણમ જ્યાં યાય છે, તે રથને તેમના અવયવોની ક્રિયા વિગેરેજ કારણ મનાય છે. વળી ત્યાં એક પછી એક એમ પરંપરાથી થતા સંયોગ કપર આધાર રાખતા અવયવો એક પછી એક એમ અનુક્રમે ઉત્પન્ન થવાથી દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનવામાં "ગૌરમ" નામે દોષ (પીણ પાકવાદમાં) આવે છે, અને એવો કોઈનો અનુભવ પણ નથી કારણ કે અમુક જગાએ ફેલાતા દિવાના અજવાળા વિગેરેની ઉત્પત્તિ, તે અજવાળાનો અવયવોની અનુક્રમે ઉત્પત્તિ થવાથી થાય છે એમ કોઈ અનુભવતું નથી. આજ્ઞા અભિપ્રાયથી જ ભગવાન ભાષ્યકારે પણ કહ્યું છે કે " કાર્યરૂપ વસ્તુનો આરંભ પણ માત્ર અવયવોના સંયોગવડે નથી થતો, કારણ કે અવયવોનો બીજો કોઈ સંયોગ થયા વિના પણ દહિં અરૂઢ આદિ કાર્યોનો આરંભ જોવામાં આવે છે " આ ભાષ્ય ઉપર આ નંદગિરિ સ્વામીની ટીકા આ રીતે છે:-" આદિ શબ્દવડે લવણ, આદિ વસ્તુ પણ સમજાવી. દુધ આદિને જોઈએ તેવા તેમના અવયવોનો જે સંયોગ છે, તેથી નોખો સંયોગ જ્યારે દુધ આદિનું દહિં વિગેરે થાય છે ત્યારે અને છે, આને તે દહિં આદિ વસ્તુને અનુકૂલ છે, પણ દુધ અને દહિંના અવયવોમાં સંયોગ દિવ્ય-એટલે જુદી જુદી વસ્તુઓનો. થાય તેવો સંયોગ થતો નથી. એવો એ ભાષ્યનો અર્થ છે, કારણ કે દહિં વિગેરેમાં કાર્યરૂપ વસ્તુઓ છે તો પણ ભિન્નભિન્ન અનેક અણુ દ્રવ્યોથી તેનો આરંભ થયેલો હોય એ વાત ન્યાય પ્રક્રિયાનુસાર સહા. સિદ્ધ થતી નથી. " વાદીએ કહ્યું હતું કે કાર્યરૂપ વસ્તુ પોતે કાર્ય હોવાથી, પોતાના કદથી વધારે નદાના કદની વસ્તુઓની હોય છે. પણ ભાષ્યકાર તથા તેના ટીકાકારના વચનથી આ વાદીના અનુમાનનું ખંડન થયું.

(આશુ)

કૃષ્ણરાકર હિરાશંકર પંડ્યા. બી. એ.

॥ દેવાપિ ઇતરે મરુ ॥

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ યી)

ભગવાન વ્યાસ આરે વેદના પ્રણેતા છે; તેથી તેમને વેદવ્યાસનું નામ આપવામાં આવે છે. સૂક્ષ્મ વૈદિક સિદ્ધાન્તો સાધારણ માનવને પણ સ્પષ્ટ અને પ્રતિગમ્ય થવા માટે તેમણે આ અલંકારિક વાર્તાઓ અને વૃતાન્તોના રૂપમાં પુરાણોની યોજના કરી; આવાં વૃતાંતોમાં હ્રદય યોગ અને આત્મવિદ્યાનાં રહસ્યોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. આના પછી યોગ સમયમાં મહર્ષિ શાનકે એક મહાવ્રત આરંભ્યો, તે સતત ખાર વર્ષ પર્યંત પહોંચ્યો; આવા દીર્ઘ સમયના અંતરમાં જ્યાં આ યત્ન ચાલતો હતો ત્યાં નૈમિષારણ્યમાં આ બધાંએ પુરાણો સંભળાવવામાં આવ્યા હતાં. આ પુરાણોની કથા કરનાર શોભદર્પણના સુવિખ્યાત હૃદય શ્રવાણુત હતા; તેઓ જ્ઞાતિ અને ધર્માંએ એક સારથિ હતા, અને વ્યાસના પોતાના પણ એક શિષ્ય હતા; જ્ઞાનક અને તેમના સહચારિ ઋષિઓ શ્રોતાઓ હતા.

ધર્મની અવનતિ થતા અને અધર્મની હનતિ થતા, સ્વર્ગના દેવો બહુવાર તાસ સહન નહિ થવાથી સપ્ત બ્રહ્માને પોતાના નિષામક અને શ્રેષ્ઠ તરીકે પસંદ કરીને, પોષક વિપ્લુના સુખી આવાસમાં પોતાનાં સંકટો દૂર થવા માટે આશ્રય લેવા ગયા.

તેમની પ્રાર્થનાઓ, આશુઓ, વિનતિઓથી પ્રસન્ન થઈને વિપ્લુએ બ્રહ્માદ્વારા દેવોને નીચે પ્રમાણે શુભાશુભ્યું:—

શમ્ભલે વિષ્ણુયજ્ઞસો મૃદે માદુર્ધવામ્યદમ્ ।
 મુમતાં માતારિ વિષોકન્યામાં તન્નિદ્રેશતઃ ॥ ૪ ॥
 ચતુર્મિ ધ્રાતૃભિર્દેવ કરિષ્યામિકલિસયમ્ ।
 ભવન્તો વાન્ધવાદેવાઃ સ્વાંશેનાતરિષ્યય ॥ ૫ ॥
 હયં મમ પિયા લક્ષ્મીઃ સિંહલે સંભવિષ્યતિ ।
 વ્રતદ્રવ્યસ્ય ભૂપસ્ય કૌમુદ્યાં કવલેક્ષણા ।
 માર્યાયાં મમમજ્યૈષા પદ્માનામ્ની જનિષ્યતિ ॥ ૬ ॥
 યાતુપુયં મુવંદેવા સ્વાંશાવતરણેરતાઃ ।
 રાજાનાં મરુદેવાપી સ્થાપયિષ્યામ્યહં મુવિ ॥ ૭ ॥
 પુનઃ કૃતપુર્ણં કૃત્વાધર્માન્ સંસ્થાપ્ય પૂર્વવત્ ।
 કલિષ્યાલં સૌનિરસ્ય મયાસ્યે સ્વાહયં વિષો ॥ ૮ ॥

૨-અધ્યાયઃ । મયમાંદાઃ—કલ્ક પુરુષમ્ ॥

“ તમારી વિનંતિથી હું શંભવ નામના ગામમાં જન્મ લેછશ. વિષ્ણુચક્ર નામનો બ્રાહ્મણ મારો પિતા થશે અને તેની પત્ની સુમતિ મારી માતા બનશે. હું મારા ચારે બ્રાતાઓ સાથે દુરાચાર રૂપી કલિનો ક્ષય કરીશ. તમારે બાપુરૂપ દેવોને પણ સ્વાંશવડે અવતાર લેવાનો છે અને મારા સાથમાં જોડવાનું છે. આ મારી પ્રિયા લક્ષ્મી બૃહદ્રથ પુત્રની કમલલોચના પત્નીને પેટે સિંહલ દેશમાં જન્મ લેશે. તે પદ્માના નામથી ખ્યાત બનશે. તમે દેવો પણ પોતપોતાના અંશાવતારો પૃથ્વી ઉપર હો. હું પૃથ્વી ઉપર દેવાપી અને મરુ નામના રાજાઓને તેના શાસકો તરીકે સ્થાપીશ. હું પુનઃ કૃતયુગની સ્થાપના કરીશ અને પૂર્વની પેઠે જ ધર્મોની પણ સ્થાપના કરીશ. કલિ રૂપી બ્યાલનો વિનાશ કરીને હું મારા પોતાના લોકમાં ચાલ્યો આવીશ.”

શ્લોક-૪-૮: અ-૨-અંશ-૧-કલિક પુરાણ.

આ પછી કલિક પ્રભુએ શંભલમાં વિષ્ણુચક્ર અને લક્ષ્મીના પુનરૂપે જન્મ ધારણ કર્યો. તેમણે જોદ્ધા અને મેચ્છોનો પરાજય કર્યો, સમૃદ્ધિ લઇ લીધી, અને પોતાના લક્ષ્મ સાથે કિકટ નગર છોડીને હરદ્વારની પડોશમાં પડાવ નાખ્યો. અહિંયાં અનેક મુનિઓ તેમને વંદન કરવાને આવવા લાગ્યા. તેમનેની તેમજ પૂજ્ય ગંગાજીની યોગ્ય પ્રાર્થના કરી.

‘ इति तेषां वचः श्रुत्वा कलिक प्राह जगत्पतिः ।

कावेतौ भवतामग्र महामत्स्यौ तपस्विनौ ॥ ૧૦ ॥

कपमत्रागतौस्तुत्वा गंगां मुदित मानसौ ।

कावा स्तुतिस्तु जाह्नवः उभयोर्नाम केचके ॥ ૧૧ ॥

૩. અધ્યાય, ઘટમ અંશ: । કલિક પુરાણમ્ ।

મુનિઓની સ્તુતિ સાંભળી વિશ્વના પ્રભુ સમાન કલિક બોલ્યા, આ મહા સત્વ રૂપ આપના અગ્રે રહેલા તપસ્વિઓ કોણ છે ? પછીથી કલિક જગવાને તેમને જ સંધિસીધું આ પ્રમાણે પૂછ્યું:—

“ તમે શામાટે જાહ્નવીની સ્તુતિ કરો છો ? તમે કોણ છો ? તમારાં નામ શાં ? ”

શ્લોક-૧૦-૧૧. અ-૩-અંશ-૧-કલિક પુરાણ.

આ ઉપરથી, પોતાના મહા સામર્થ્ય માટે સુવિખ્યા મરુ, હાથ જોડીને, સાંત હાથે, આશિંતતાના બાવ પૂર્વક આગળ આવ્યા અને પોતાનો વંશ આ પ્રમાણે જણાવ્યો:—

મરુએ કહ્યું, “તું સર્વદ છે, છતાંએ તારી આદ્યાનુસાર માટે મારો અન્વય જણાવવો જોઈએ. કૃપા કરીને સાંભળો. મરુનો સર્વવંશ આ પ્રમાણે છે. બ્રહ્માના પુત્ર મરિચિ (સૂર્ય) થયા, તેમના નામાનુસાર વંશનું નામ મરુચું. મરિચિના પુત્ર મનુ, મનુથી ઇક્ષ્વાકુ થયા. ઇક્ષ્વાકુના પુત્ર યુવનાથ. યુવનાથના પુત્ર માંધાતા. માંધાતાના પુત્ર પુરુકુત્સ.

ભાગવત પુરાણ અને અન્ય કેટલાક શાસ્ત્રધારો અનુસાર માંધાતાને એક મુચુકુન્દ નામના પુત્ર પણ હતો.

નઃ ક્ષ્ત્રાકુ કુલેજાતઃ માન્ધાતા તનયો મદાન્ ।

મુચુકુન્દ ઇતિ રૂપાતિઃ બ્રહ્મણ્યો મત્ય સંગરઃ ॥

“ તે ક્ષત્રાકુ વંશના માન્ધાતાનો પુત્ર છે; તેનું નામ મુચુકુન્દ છે; ધર્માચાર અને સત્ય-
વાદિતા મટે તે વિખ્યાત છે. [પરંતુ મુચુકુન્દે કુનિયાનો ત્યાગ કર્યો, તેમનો કોઈ વંશજ નથી.]

પુઃકુલમના પુત્ર અનરુદ્ધ, તેમના પુત્ર પ્રસહદ્યુ; તેમના પુત્ર હર્ષશ્વ; તેમના પુત્ર ત્રિ-
અશ્વ; તેમના પુત્ર ત્રિશંકુયા મદા સમર્થ રાજ્ય હરિશ્ચંદ્રનો જન્મ થયે. હરિશ્ચંદ્રના પુત્ર
હારિત તેમના પુત્ર બસક, તેમના પુત્ર વૃક, તેમના પુત્ર અસર્મજ, અસર્મજના પુત્ર અ-
શુભાન, તેમના પુત્ર દીક્ષિપ, તેમના પુત્ર બગિરથે પવિત્ર ગંગાછત્રે પૃથ્વી ઉપર આપ્યાં, તે
ઉપરથી તેમને બાગિરથીનું નામ મળ્યું છે. તેમના પુત્ર નભ, તેમના પુત્ર મદા બાહુ સિન્ધુ
દ્વિપ તેમના પુત્ર અયુતાય, તેમના પુત્ર ઋતુપર્ણ જેમણે બાર વર્ષના દેશવટાના સમયમાં
નલરાજને નક્ષત્ર આપ્યું હતું. ઋતુ પર્ણના પુત્ર સૂદાસ, તેમના પુત્ર ક્રોદાસ, તેમના પુત્ર
પ્રાગ્બશ્વક, તેમના પુત્ર મૃદક, મહકના પુત્ર દશરથ, તેમના પુત્ર એકાબીડ, તેમના પુત્ર
વિશ્વસદા, તેમના પુત્ર આત્રાંગ, તેમના પુત્ર દીર્ઘબાહુ તેમના પુત્ર દીક્ષિપ, તેમના પુત્ર રઘુ,
તેમના પુત્ર અજ, તેમના પુત્ર દશરથ, તેમના પુત્ર વિષ્ણુના અવતાર રામ; રામના પુત્ર
કુશ, તેમના પુત્ર આનયિ, તેમના પુત્ર નિપથ, તેમના પુત્ર નાભ, તેમના પુત્ર પુંડરિક, તેમના
પુત્ર ક્ષેમધન્વા, તેમના દેવાનિક, તેમના પારિપાત્ર, તેમના બહાદક; બહાદકના પુત્ર અર્ક,
અર્કના રજનાભ, તેમના પુત્ર અગણ્ય. તેમના પુત્ર વિદ્યુત, તેમના પુત્ર હિરણ્ય નાભ, તેમના
પુત્ર પ્રપ્પ, તેમના પુત્ર મુવ. તેમના પુત્ર સર્વદાન, તેમના પુત્ર અગ્નિવર્ણ, તેમના પુત્ર સિધુ,
આ મદા સમર્થ સિદ્ધરાજ મ મ પિતાછ થાય છે. નું સિધુનો પુત્ર હું. ખાડું નામ મળે છે;
કેટલાક મને પુથ કહે છે, અન્ય કેટલાક મને સુમિત્ર નામથી વ્યવહરે છે.”

શ્લોક-૪-અ-૪-અંશ-૩-કવિક પુરાણ

કલાપ ગ્રામમાસાય વિદ્ધિ સતપતિ સ્થિતમ્ ।

તવાચતારં વિજ્ઞાય વ્યાસાત્સત્યવર્તી મુતાલ્ ॥ ૫ ॥

મતીક્ષ્ય ફાલેન્નશ્ચાર્દ કલેઃ પ્રાપ્તસ્ત્વાન્તિકમ્ ॥ ૬ ॥

અ-૪-૩-અંશઃ । કવિક પરાણમ્ ।

ધાતાથી ચોપનમા વંશજ થાય છે; હરિશ્ચંદ્રથી સુકતાથીશમા-વંશજ અને ભગિરથથી ચા-
લિશમા વંશજ થાય છે; રામચંદ્રથી બાલીશમા વંશજ તે છે. આ પ્રમાણે મરુની ઉત્પત્તિ
સૂર્યનાથી મળી આવે છે; તેઓ જાતે શ્રીરામચંદ્રના પોતાના સીધેસીધા અન્વયમાં ઉતરી આવેલાં છે.

કલિકલ્પવાચી.—

જ્ઞાતસ્તવાન્વયં ત્વાઞ્ચ સૂર્યવંશ સમુદ્ભવમ્ ।

દ્વિતીયઃ કોડપરઃ શ્રીમાન્ મહા પુરુષ લક્ષણઃ ॥ ૭ ॥

અ-૯-અંશ-૩-કલિક પુરાણમ્ ॥

“હવે મેં તમારા અન્વયનો ક્રમ જાણ્યો છે. તમારો સૂર્યવંશોદ્ભવ પણ મારા સમ-
જવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત તમારા સાથમાં એક અન્ય વ્યક્તિ છે. તેમનો ભગ્ય દેખા-
વજ તેમની મહત્તા દર્શાવી આપે છે. તેમનામાં મને મહાપુરુષ-મહાત્માનો લક્ષણો જણાય
છે. તે કોણ છે ?”

શ્લોક-૭-અ-૪-અ-૩-કલિક પુરાણ.

જ્ઞાતે કલિક વચઃ શ્રુત્વા દેવાધિપર્મપુરાક્ષરમ્ ।

વાર્ણી વિનયસમ્પન્નઃ પ્રવચ્ચતુમુપચક્રમે ॥ ૮ ॥

અ-૪-અં-૩-કલિક પુરાણમ્ ।

દેવાધિપતિે આ પ્રમાણે કલિક ભગવાનની મધુર વાણિ સાંભળીને, વિનયપૂર્વક નીચે
પ્રમાણે જણાવ્યું:—

શ્લોક-૮-અ-૪-અ-૩-કલિક પુરાણ.

“દેવાધિપતિે ચંદ્રવંશ નીચે પ્રમાણે છે:—

મહાન પ્રલય પછી તારી નાભિમાંથી જલ્પા ઉત્પન્ન થયા, તેમના પુત્ર અગ્નિ, તેમના
પુત્ર ચંદ્ર, જેમના નામ ઉપરથી આ વંશને ચંદ્રવંશનું નામ મળ્યું છે. ચંદ્રના પુત્ર ભુવ,
તેમના પુત્ર પર્યુરવા, તેમના પુત્ર આબુ, તેમના નદૂપ, તેમના યયાતિ, તેમના પુરુ, તેમના
પ્રચિન્વન, તેમના પ્રવિર, તેમના મનસ્થુ, તેમના અમયદ. તેમના પુત્ર સુચન્વા થયા, તેમના
સુગ્રાહુ થયા, તેમના સંપાતિ થયા, તેમના રહંપાતિ થયા, તેમના શૈદ્રાન્થ થયા, તેમના ઋચેયુ
થયા, તેમના મતિમાર થયા, તેમના જંશુ થયા તેમના સુરોધ થયા, તેમના દુષ્મન્ત થયા;
આ દુષ્મન્ત રાજ સદા-ધ્યાત ચક્રાન્તકાને પરણ્યા. તેમના પુત્ર ભરત થયા જેમના
નામ ઉપરથી હિંદને ભારત વર્ષનું નામ આપણમાં આવ્યું છે. ભરતના પુત્ર ભરદ્વાજ,
તેમનાથી વિતથ થયા, તેમનાથી સુહોત્ર થયા, તેમનાથી જૃહક્ષેત્ર થયા, તેમનાથી હરિત
થયા, આ હરિતએ (વર્તમાન દિશ્વી) હસ્તિનાપુરની સ્થાપના કરી. હસ્તિના પુત્ર
અન્નગિહ્થ થયા, તેમનાથી ઋક્ષ થયા. તેમનાથી સંમવન્થુ થયા, તેમનાથી કુરુ થયા, તેમના
નામાનુસાર ચંદ્ર વંશને કુરુ વંશનું નામ આપવામાં આવ્યું, મહાનુજૃહક્ષેત્રને પણ કુરુક્ષેત્રનું

પુણ્યક્ષેત્રનું નામ પ્રાપ્ત થયું. કુરુના પરિક્ષિત યથા, તેમના પુત્ર જનમેજય, તેમના સુરથ યથા, તેમના વિદુરથ યથા, તેમના ઋક્ષ યથા, તેમના દિલિપ યથા (આમને બીજમેનનું નામ પણ આપવામાં આવે છે.) દિલિપના પુત્ર પ્રતિપ યથા, હે જનમદ્રથુ ! હું પ્રતિપનો પુત્ર થાઉં છું મારું નામ દેવાપિ છે.”

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ, કે દેવાપી, ઇશ્વર-નારાયણથી બેતાલીશમા વંશજ છે અને ધ્વજાથી એકતલીશમા વંશજ છે; ચંદ્રથી ઓગણીસાલીશમા અને મહારાજ યયાતિથી ચોતીસમા તથા તેમના પુત્ર પુરુથી તેત્રીશમા, અ. ૬૭મન્ટથી વીશમા, તથા તેમના પુત્ર બરતથી ઓગણીસમા, મહા રાજા હસ્તિથી ચાદમા, વિખ્યાત કુરુથી નવમા વંશજ છે. અત્રે ચંદ્ર વંશનો ક્રમ સમાપ્ત થાય છે.

દેવાપિએ આગળ ચલાવ્યું,—

રાજ્યં શાન્તનવેદત્વાતપસ્વેકાધિવાચિરમ્ ।

કલાપ ગ્રામ માસાલ્પત્વાં દિદહુરિદાગતઃ ॥ ૨૦ ॥

અ-૪-અંશ-૩-કલ્કિ પુરાણમ્ ।

“ મારું રાજ્ય મારા નાના બંધુ શાન્તનુને આપી દેછે, આ બધીએ સમય થયાં કલાપ નામના ગ્રામમાં હું તપ અને ધ્યાનમાં લાગેલો હતો. અત્રે હું આપને તમન કરવાને આવ્યો છું.”

શ્લોક-૨૦-અ-૪-અ-૩-કલ્કિ પુરાણ.

કલ્કિસ્ત્વાચ ।—

યુવાં પરમધર્મજ્ઞૌ રાજાનૌ વિદિતાયુભૌ ।

મદાદેશકરૌ ભૂતાનેજરાજ્યં ભવિષ્યયઃ ॥ ૨૩ ॥

મરોત્વામભિપેક્ષ્યામિનિજાયોધ્યાપુરેઽધુના ।

હત્વામ્લૈચ્છાન ધર્મિષ્ઠાન્ પ્રજાભૂત વિર્દેસકાન્ ॥ ૨૪ ॥

દેવાપે તવ રજ્યેત્વાં હસ્તિનાપ્ત પત્તને ।

અભિપેક્ષ્યામિ રાજર્ષેહત્વા પુત્રવસકાનરણે ॥ ૨૬ ॥

અ-૪-અં-૩-કલ્કિ પુરાણમ્ ।

કલ્કિએ કહ્યું,—

“ તમે ઉભયે ધરમ ધર્મર રાજાઓ છો, એ મારા જાણવામાં છે. હવે મારી આત્મનુષાર તમારે દરેકે પોતપોતાના રાજ્યમાં રાજ થવાની જરૂર છે. બરે, કે મરુ ! દુર ચારી અને ત્રાસ કરતાં એકેકોનો પરામવ ક્યાં પછી હું તારો તારા રાજ્યની રાજધાની અપોધ્યા નગરમાં રાજ્યાનિષેક કરીશ. હીક, હે રાજર્ષિ દેવાપિ પદવમેને રુણમાં હણ્યા પછી, તારા રાજ્યની રાજધાની હસ્તનપુરમાં હું તારો રાજા રૂપે અનિષેક કરીશ ”

શ્લોક-૨૩-૨૪-અ-૪-અં-૩-કલ્કિ પુરાણ.

કલિકરુવાચ ।—

વિશાલરૂપ ભૂપાલ સ્તનયાં વિનયોન્વિતામ્ ।

વિવાહે રુચિરાપાસો મુન્દરીં તાંષદાસ્યતિ ॥ ૨૯ ॥

મરો ભૂપાલ લોકાનાં સ્વસ્તયે કુરુ મેવચઃ ।

રુચિરાશ્વમૃતાં શાન્તાં દેવાપેત્વં સમુદ્રહ ॥ ૩૦ ॥

કલિકએ કહ્યું:—

“હે મરુ ! રાજા વિશાખયુષ તને પોતાનાં અત્યંત સુંદર અને કુશલ પુત્રિ સાથે પરણાવશે. લોકોના કલ્યાણને માટે હે મરુ, તમારે રાજા બનીને મારી સલાહ અનુસાર વર્તવું જોઈએ, હે દેવાપિ ! તમારે પણ રાજા રુચિરાશ્વની રૂચિર અને પ્રિય પુત્રિ શાન્તાનું પાણી પ્રદહ્ય કરવાનું છે”

અલો-૨૬-૩૦-૨૫-૪-૨૫-૩-૩-કલિક પુરાણ.

(આશુ)

॥ માવિમાં આવનારી માનવજાતિ ॥

(અનુસંધાન મતાંકથી.)

પ્રકરણ ૭.

આ વિશાલ ભવનમાંથી એક કોટડી ખાસ મારા ઉપયોગ માટે જ અલગ કાઢી આવવામાં આવી હતી. આ કોટડીને સૌંદર્ય ભરી અને તરંગી રીતે શણગારવામાં આવી હતી, પરંતુ અત્રે સમાજના વધારે ઉપયોગમાં આવતા ખંડોમાં નગરને આંજી નાખતો ધાતુ કામનો અથવા જવાહિરોનો જગજગાટ જોવામાં આવતો નથી. ભીંતો ઉપર શેષાઓના દાંડા અને રેષાઓવડે ગુંથેલા વિવિધ રંગના ચમ્પ લટકાવવામાં આવ્યા હતા; ભૂમિ ઉપર પણ એવાજ પ્રકારની શેષા પીછાવવામાં આવી હતી.

પલંગને મચ્છરદાની જેવા પડદાઓ નાખવામાં આવ્યા નહતા; તેના લોહના પાયા સ્પટિકના ગોળાઓ ઉપર ગોઠવવામાં આવ્યા હતા; ચાદરો રૂંટે મળતા આવતા એક પ્રકારના ઝીણા ઘોળા પદાર્થની બનાવેલી લાગતી હતી. ત્યાં આગળ છૂટી છવાઈ પુસ્તકો ગોઠવેલી અભરાષ્ટ્રો આવેલી હતી. એક પડદાવાળા ગોખમાંથી ગાયક-પક્ષિઓથી ભરેલી એક પક્ષિશાલામાં જવાનું હતું; તેમાંનું એક પણ મેં દુનિયા ઉપર જોયેલાં પક્ષિઓ સાથે મળતું આવતું ન હતું; માત્ર કબુતરની એક પ્રકારની સુંદર જાતિ સહજસાજ ઓળખવામાં આવતી હતી, પરંતુ આ જાતિના મસ્તક ઉપર ભૂરાં પીછાંની એક ક્લગી આવેલી હતી, એટલી

બાળતમા તે આપણા કષ્ટતરોધી મિત્ર પડી આવતી હતી એ બધા પક્ષિઓને કૃત્રિમ રંગો ગાવાની કેળવણી આપવામા આવી હતી, આપણા નાનારા પક્ષિઓ મરતા આમની કુશનતા ધણીજ વધી ગયતી લાગતી હતી, આપણા પક્ષિઓ ભાગ્યેજ એક બે કરતા વધારે રાગ ગાઈ શકે છે અને તે પણ મારા માનવા પ્રમાણે એક તાનમા ગાઈ શકતા નથી મારી પક્ષિશાનાના સ્વરો સાબળીને કોઈ પણ પોતે જાણે કે સંગીત-નાટકમા આવ્યો હોય એમજ ધારી લે આમા બેને, ત્રણને, ચારને અને બધાને સામટા ગાવાના ગાવનો સાબળવામા આવતા હતા આ સર્વને જાણે કે મગીતના એક એમ ટૂંકડામા ગોઠવવામા આવ્યા હતા મારે પક્ષિઓને ચૂપ પાડવાની જરૂર છે ? મારે માન પક્ષિશાના ઉપર એમ પડેલા હામવાનો હતો અને તેઓ બધારમા આવી પડેના હોનાથી તેમનું મગીત એમદમ બધ થઈ જતું એમ મીઝા ગોખમા બારીની યોજના કંવામા આવી હતી તેમા કાચ જડેના નહતા પરંતુ એક કમાનને સ્પર્શ કરતા જમીન ઉપરથી એક હામણુ ઉભે ચડતું, ધાય રતા આઠ પાર દૈર્ઘ્યક પદાર્થનું તે બનાવવામા આવ્યું હતું છતાંએ બહારના પ્રદેશનો ઝાખોઝાખો દેખાવ જોઈ શકાય એટલા પૂરતું તે પારદૈર્ઘ્યક હતું આ બારી સાથે એક ઝરૂં મો અથવા એક પ્રકારનો લટકતો બાગ જોડવામા આવ્યો હતો તેમા અનેક માર્ફ બરપુર રોવાઓ અને મોહક પુષ્પો ખીરી રવા હતા આ કોટડી અને તેના ઉપકારોનો આ પ્રમાણે એક એવા પ્રકારનો દેખાવહતો કે જે વીગતવાગ રીતે નવાઈ પમાડે એવા હતો જતા એ એમ સમગ્ર સ્વરૂપે વર્તમાનકાનની ભોગવિવાસની ભાવનાઓને જાણીતો હતો એકાદ ઉભરાવળદીના અથવા એકાદ ફફડ સાક્ષરના ખડ જોડે આવા ઉપરકર યોજવામા આવે તા બાગ્યે જ પ્રાપ્તે પણ અથબો પમાડવા વિના રહે મારા આવતા પહેલા આ કોટડીમા વિદ્યુષ્ણતાનો વાસ હતો તેણે આતિથ્યભાવપૂર્વક તે મારા વાસ માટે મને કાઠી આપી હતી

મા ! ગત પ્રકરણમા વર્ણવેના જનકત બનનાના થોડામ કનાક પડી હું મારા મિત્રમા એકસો પડ્યો પડ્યો જે લોકના મધમા હું આવી લાગ્યો હતો તેમની પ્રકૃતિ અને જાતિ વિશે અનુમાન દ્વારા મારા વિચાર નહી મરવાની ગડમથનમા મશગૂલ નહો હતા તેવામા મારા ગૃહ-પતિ અને તેમની પુત્રી નિનુષ્ણતા મારી કોટડીમા આ યા હજી મે મારી માન-ભાષા બોલતા માગ ગૃહ પતિએ અત્યંત વિનય મહિત તપાસ મરી કે મને વાત ચીત ચનાવવાનું રચતું આવશે અથવા મારી મરજી મારૂં એકાતમા સુગા બેસી રહેવાનું ગમશે મે ઉત્તર વાળ્યો કે બધા હું એમ અણુજણવા જેવો છું એવા એક દેશમા મને મળેના આતિથ્ય અને આદરભાવ માટે મારો આભાર દર્શાવવાનો મને પ્રસંગ આપવા સારું હતું મારી જાતને અત્યંત માન અને કૃપાપાત્ર બનેલી મારું છું અગાનદ્વારા અપમાન ના થવા માટે તમારી જાતિની રૂઢિઓ અને રીવાજો પૂરતી રીતે ચિખવાનો મને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવા માટે પણ તમને ધન્યવાદ આપુ છું

હું બોલતો હતો તેવામા અનજાત મારા મિત્રમા બેઠો થયો હતો મારા અત્યંત ગમ રાટ વચ્ચે વિદ્યુષ્ણતાએ મને ફરીથી સુઈ જવાની દૃષ્ટિમા અમા ફરી તેના અવાજ અને ચમુમા, ઉમચે નમભાવવાળા હોવા છતાં એણે કંઈક હતું કે જેથી મને આહિત થવાની જરૂર પડી પડીથી તે મારા પતનની નીચે ખીનકત લાક્ષ ના આપતી હોય એવા દેખાવથી બેગ, યોગાક હું છે પડેના એક નાના મિત્ર ઉપર નેના પિતાએ સ્થાન લીધું

“ પરંતુ તમે દુનિયાના કયા ભાગમાંથી આવો છો, ”. મારા ગૃહ-પતિએ પૂછ્યું, “ કે અમે તમને અને તમે અમને આટલાં બધાં નવાઈ ભરેલાં લાગીએ છીએ ? અમારાથી જુદી પડી આવતી લગભગ બધીએ જાતિઓના એક એક નમુના મારા જોવામાં આવ્યા છે; ખેડવા વિનાની પ્રકૃતિનાં અત્યંત ઉજ્જડ અને દૂરનાં પોલાણોમાં વસનારી, જ્વાલાંમુખીના અગ્નિમાંથી મળી આવતા પ્રકાશ વિના અન્ય પ્રકાશથી અણુજાણી, અનેક પેટે ચાલનારી, લથડીને ચાલનારી અને ઉડીને પણ જનારાં પ્રાણી પક્ષિઓની પેઠે અંધારામાં પોતાનો માર્ગ શોધવાની માધાકુટ કરનારી મૂઠ્ઠા જમાનાની જંગલી જાતિના નમુનાથીજ હું ભોમીયો નથી. પરંતુ ખાતરી તમે આવી જંગલી જાતિઓમાંના એક માનવિના હોવા જોઈએ, તેમજ ખીજ પાસાથી તમે કાઢી સુધરેલા લોકમાંથી આવતા હો એવાં જણાતા નથી.”

આ છેલ્લો વિચાર સાંભળીને યોડા ધુણા ચીડવાઈને મેં ઉત્તર આપ્યો, કે દુનિયાની એક ધણીજ સુધરેલી પ્રજામાંથી મારું ઉત્તરી આવવું થયું છે; પ્રકાશના સંબંધમાં વિચાર સલાવતા, સૂર્ય કીરણોથી નહિ મેઘાવૃત્ત પ્રદેશોને પ્રકાશિત બતાવવાને મારા ગૃહ-પતિ અને તેમના સાથી શરદીઓએ હુદ્દિપૂર્વક અને અચંતો હિસાબ કર્યા વિના યોગ્યલી યોજનાઓ જોઈને મને અચંબો થઈ આવે છે, છતાંએ આકાશીય ગૃહોને એકવાર પણ જોનાર તેમની પ્રભાને, માનવિની જરૂરીઆતોએ યોજા કાઢેલા કૃત્રિમ દીપકોની પ્રજ્વા સાથે શી રીતે સરખાવી શકશે, એ મારી કથનામાં પણ ઉતરી શકતું નથી. પરંતુ મારા ગૃહ-પતિએ કહ્યું હતું, કે તેમણે તેમનાથી ભિન્ન પડી આવતી લગભગ બધી જાતિઓના નમુના, માત્ર તેમણે દર્શાવેલી ખરાબ જંગલી જાતિના નમુના વિના જોયા છે, હવે, શું એમ સંભવે કે તે કાંઈ કાંઈ પૃથ્વીની સપાટી ઉપરજ નહિ આવ્યા હોય અથવા તેનાં આંતરડામાં હટાવેલી જાતિઓ વિષેજ માત્ર તેઓ બોલતા હશે ?

મારા કુલ-પતિ યોડીકવાર સુધી ગૂંપ ચૂપજ રહ્યા; મને તેવો અદ્ભૂત હોય તોપણ કોઈ પણ બનાવ જોઈને આ જાતિના લોક ભાગ્યેજ દર્શાવે છે તેવો અચંબોનો ભાવ તેમના મુખ ઉપર રમટ જણાઈ આવ્યો. પરંતુ વિદ્યુત્ત્વ વિશેષ હુદ્દિશાળી હોવાથી મોટેથી બોલી ઉઠી, “ પિતાજી, આ પ્રમાણે તમારા સમજવામાં આવ્યું હશે, કે પ્રાચીન પરંપરાથી ચાલી આવતી કિંવદન્તિમાં સત્યનો સમાવેશ થાય છે; સર્વે જમાનાઓમાં સર્વે જાતિઓથી સામાન્ય રીતે મનાતી દરેક દંતકથામાં હમેશાં સત્યનો સમાવેશ થાય છે. ” “વિદ્યુત્ત્વ”, મારા ગૃહ-પતિએ ધીમેથી કહ્યું, “ તું ઋષિ-શાલામાં કાર્ય કરે છે તેથી મારા કરતાં વધારે હુદ્દિશાળી હોવી જોઈએ; પરંતુ જ્યોતિ-રક્ષક-મંડલના ઉપરિ તરફ કાંઈપણ ચીજ મારી પોતાની ઈન્દ્રિયોના પુરાવા તરફ સાંખીત ના થાય ત્યાં સુધી તે ના કબુલ કરવાનું મારું કર્તવ્ય છે. ” પછીથી તેમણે મારા તરફ ફરીને પ્રશ્નના ઉપરિતલ વિષે અને આકાશીય ગૃહો વિષે મને ધણા પ્રશ્નો પૂછ્યા; આ ઉપરથી જો કે મેં મારા ઉત્તરોત્તમ જ્ઞાનાનુસારે તેમને ઉત્તર આપ્યા છતાંએ તેથી તેમને સંતોષ થયો હોય અથવા ખાતરી થઈ હોય એમ મને લાગ્યું નહિ. તેમણે સાંતિથી મરતક ધૂણાવ્યું અને એકાએક વિષ.

યાંતર કરીને, તેમને કહેવાતું ગમતું હતું તેમ એક દુનિયામાંથી બીજી દુનિયામાં હું શી રીતે આવ્યો એ વિષે તેમણે પૂછપરછ ચલાવી. મેં ઉત્તર વાળ્યો કે પૃથ્વીના પડ નીચે સર્વ પ્રકારની કલાઓ અને ધધાઓમાં તથા અમારી જરૂરીઆતો માટે અતિ અગત્યની ધાતુઓ અને ખનીજ પદાર્થોની ખાણો આવેલી હોય છે; પછીથી મેં દુકામાં ખુલાસો કર્યો કે આવી એક ખાણમાં તપાસ ચલાવતા હતા તેવામાં કેવી રીતે મારા અને મારા કમન-શાળ મિત્રને અમે જે પ્રદેશોમાં ઉતરી આવ્યા હતા તેની ઝાંખી થઇ હતી; હિતરવામાં તેને કેવી રીતે અંદાશીનો ભોગ આપવો પડ્યો તે પણ મેં સમજાવ્યું; મારી વાર્તાની સત્યતાના એક પૂરાગ તરીકે મને જે મૂઠ્ઠામાં પ્રથમ આવકાર આપવામાં આવ્યો હતો ત્યાં આગળ બાળકે આણેલો દોર અને ભેરવવાના સ્કુવાળા અકિડાઓનો મેં આધાર દર્શાવ્યો.

મારા કુત્ર-પતિએ પછીથી ઉપરિ દુનિયામાં આવેલી જાતિઓની ટેવો અને જીવન વહનની રીતિ વિષે પ્રશ્ન કર્યો; એ સુધારામાં ધર્મીજ આગળ વધેલી ગણાતી જાતિઓ વિષે ખામ કરીને તેમની જાણવાની અગ્રાસા હતી; આનંદપૂર્વક તેમણે સુધાનાની વ્યાખ્યા એવી આપી કે “એક સદાચારી અને શુભવર્તિત કુટુંબમાં પ્રવર્તતા શાંતિ ભર્યા સુખને એક જાતિમાં બધે પસરાવવાની કલા.” જે દુનિયામાંથી હું આવ્યો હતો તેને ઉત્તમોત્તમ વર્ણમાં ચિતરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છાથી યુરોપ, હિંદુ આદિ દેશોની પ્રાચીન અને નાશ પામતી સંસ્થાઓ વિષે મેં સહજસાજ છતાંએ છૂટથી વર્ણન આપ્યું; પેલા વિજયી અમેરીકન પ્રજાસત્તાક રાજ્યની વર્તમાન કાલની જાહોજલાલી અને ભાવિ ઉત્કર્ષ વિષે વિસ્તારથી વર્ણન ચલાવવા માટે મેં ઉપર પ્રમાણે કર્યું; એવા રાજ્યની ભાવિ ભાવનામાં યુરોપ દ્વેષભાવ સહિત પોતાનું એક દર્શન શોધી રહ્યું છે અને યથાર્થે યથાર્થે તેના વિનાશનું ભાવિ સ્વયન આપી રહ્યું છે. યૂનાઇટેડ સ્ટેટ્સના સામાજિક જીવનના એક દર્શન રૂપે અતિ શીઘ્ર પ્રગતિ પામનાર પેલા ચઢતરે પસંદ કરીને મેં ન્યૂ-યોર્કની સદાચારી ટેવોનું રસ ભર વર્ણન વિસ્તારથી ચલાવ્યું. મેં પ્રથમ ધારી હતી તેવી ધારેલી અસર મારાથી ઉપજતી શકાઇ નહિ એમ મારા શ્રીતામંડલની મુખાકૃતિઓ જોતાં મને ઘણું લાગી આવવાથી મેં મારા વર્તાતને વિશેષ રસભર જનાવવા માંડ્યું; પ્રજા સત્તાક રાજ્ય સંસ્થાઓની શ્રેષ્ઠતા, પાશ્વિક રાજ્ય વ્યવહારને લોષે તેવાથી થતી શાંતિ ભર્યા સુખની વૃદ્ધિ વિષે મેં વર્ણન ચલાવ્યું; સત્તાના ઉપયોગ માટે અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સાર, સમૃદ્ધિ, કેળવણી અને ચારિત્રની બાબતમાં સાધારણ દયાના ચઢતરીઓને પસંદ કરીને સમગ્ર જાતિમાં એ લોક આવા સુખનો શી રીતે પ્રચાર કર છે તે પણ મેં દર્શાવી આપ્યું. કાપડા ઘડનારી મંડલિના એક છટાદાર વક્તા સભ્યે (આ મંડળમાં આવ્યોનો મત મેળવવા માટે જેમાં મારા બંને બંધુઓ છે એવી એ રહેલે કંપનીએ હમણાંજ વીચ દળર મહેરો આપી હતી.) અમે-રિકન પ્રજાસત્તાક રાજ્યની શુદ્ધિકર અસરો અને તેમનો દુનિયામાં ભાવિ પ્રચાર, એ વિષે આપેલા એક વ્યાખ્યાનનો છેલ્લો ભાગ સદ્ બાગ્યે મને યાદ આવવાથી માનવ જાત ઉપર દર્શિ રહેલા ભમકતા ભાવિ વિષેનાં ચક્રચક્તોં ભાવિ કથનો કહી સંમલાવીને મેં દુકામાં પતાવ્યું—જે સમયે સમગ્ર ખંડ ઉપર તવાંતરનો મૂંઝે દરકી રહેલોજ જોઇએ

અને નાનપણથીજ રીવોલ્વરોના ફરોજના ઉપયોગથી ટેવાયલા વીશ કરોડ બુદ્ધિશાળી શક્તિઓ પગ ધાળીને બેસી રહેતી એક દુનિયાને દેશ-વીર મનરોનો સિદ્ધાંત લાગૂ પાડશે.

હું માંડે વૃત્તાંત પૂરું કરી રહ્યો ત્યારે મારા ગૃહ-પતિ ધીમેથી મસ્તક ધૂણાવીને હંડા વિચારમાં ઉતરી ગયા હોય એમ જણાયું; પેતે ચિંતવનમાં લાગ્યા દત્તા તેવામાં મને અને તેમની પુત્રીને તેમણે ચૂપ રહેવાની નીશાની કરી હતી. થોડા સમય પછી તેમણે અતિ આતુર અને ગંભીર અવાજે કહ્યું, “તમે એક અણુજપ્ત પુરુષ હોવા છતાં તમારો મારા અને મારાનાના હાથે સારો આદરસત્કાર થયો છે, એમ તમે જણાવો છો તેમ જ બે-પૂર્ણ ધારતા હોતો, તમે જ દુનિયામાંથી આવો છો એ વિષે અમારા લોકમાંના ખીજ-ઓને, હું તમને વિચારીને તેમ કરવાની રજા ના આપું ત્યાં સુધી કંઈ પણ કહેતું નહિ, એ વિષેના હું તમને સોમંદ આપું છું. તમે આટલી વિનંતિ સ્વીકારશો?”

“ખાત્રીથી આપ કહો છો તેમ વર્તવાના હું કસમ લઉં છું,” થોડી ધણી નવાઇ સાથે મેં કહ્યું; મેં મારો દક્ષિણ હસ્ત તેમના હસ્તના અડધા માટે પસાવ્યો. પરંતુ તેમણે મારા હસ્તને ધીમેથી તેમના કપાળ ઉપર અડાડ્યો, અને તેમના દક્ષિણ હસ્તને મારી છાતી ઉપર ચૂકવ્યો; આ જાતિમાં વચન આપવાની અથવા કસમ લેવાની બાબતમાં આવી શકિતો પ્રચાર છે- પછીથી તેમની પુત્રી તરફ ફરીને તેમણે કહ્યું, “અને વિદ્યુલ્લતા, અણુ જપ્ત પુરુષે જે જે કહ્યું છે તે તથા આપણા કરતાં એક ખીજ દુનિયા વિષે મને અથવા તને જે જે હવે કહે તે સર્વ ખીજ કોઈના પણ આગળ તારે પણ કહી બતાવવાનું નથી. વિદ્યુલ્લતાએ ઉભાં યજ્ઞને પિતાને ચૂંબત કર્યું અને હસતે હસતે ઉમેર્યું, “મારા જેવી બા-લાની જીભ બદ્ધ બોલી હોય છે, પરંતુ પ્રેમ તેને કઠિન બંધનમાં બાંધી શકે છે. આપણી પાર આવેલી દુનિયાની શોધ ચલાવવાની ઇચ્છાથી મારા અથવા તમારા યુગમાંથી નિકળી જતા એકાદ બે આકસ્મિક વાક્યો વડે આપણી જાતિ સંકટમાં સપડાઇ જાય, એવા પ્ર-કારનો જે પિતાજી તમને જ્ય લાગતો હોય તો, શું યથાર્થ રીતે યોજવામાં આવેલી સિદ્ધ-શક્તિના એક આદોહત વડેજ આપણે અણુજપ્ત પુરુષને જે જે કહેતાં સાંભળ્યું છે તે સર્વના સ્મરણનો પણ મસ્તકરૂપી ખજાનામાંથી નાશ કરી શકાયું નહિ?”

“સિદ્ધ-શક્તિ એટલે શું?” મેં તપાસ ચલાવી.

આ ઉપરથી વિદ્યુલ્લતાએ એક પ્રકારનો ખુલાસો કરવા માંડ્યો, તેથી મારાથી તો ધણું થોડું સમજ થકાર્યું. કારણ કે હું જાણ્યું હતું તેવી કોઈ પણ બાબતમાં સિદ્ધ-શક્તિનો એક બરોબર પર્યાય શબ્દ એક પણ મળી આવતો નથી; હું તો આવી શક્તિને વિદ્યુતનું જ નામ આપુ છું, માત્ર એ ઉભયમાં એટલેજ ફેર લાગે છે, કે આ શક્તિની અનેકવિધ શાખાઓમાં પ્રકૃતિની અન્ય શક્તિઓનો સમાવેશ કરી લેવામાં આવે છે; આપણા પદાર્થ વિજ્ઞાનની પદ્ધતિમાં આ શક્તિને ચુંબકત્વ, વિદ્યુત્ત્વ આદિ જેવા બિન્ન બિન્ન પ્રકારનાં નામ આપવામાં આવી છે. આ લોકનું એવું ધારવું છે, કે આવી શક્તિ પ્રાપ્ત થવાથી

તેઓ પ્રાકૃતિક શક્તિ સંબંધી કારણોની એકતાપર્યંત આવી પહોંચ્યા છે; ઉપરની દુનિયાના અનેક તત્ત્વ વેત્તાઓએ આવા પ્રકારની એકતા વિષે અનુમાન કર્યા છે; આની એકતાને ફેરાડે આ પ્રમાણે વિશેષ સંભાળ ભર્યા શબ્દમાં “અનુર્બંધનું” નામ આપે છે;—

“પ્રાકૃતિક જ્ઞાન માટે અન્ય અનેક ગ્રેમ ધરાવનારાઓના સાધમાં સામાન્ય રીતે મારા ધારવા પ્રમાણે લગભગ એક નિશ્ચયપર્યંત પહોંચ્યો, ધણી સમયથી હું એક એવો અભિપ્રાય બાંધતો આવ્યો છું કે, “એ સુવિખ્યાત પ્રયોગ-વિચારક કહે છે, “જે જડની શક્તિયો અનેક સ્વરૂપે આવિર્ભાવ પામતી જણાય છે તેમનું એક સાધારણ ઉત્પત્તિસ્થાન છે; અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહેવા માગીએ તો એ સર્વ એટલા બધા સીધેસીધા સંબંધવાળી તથા પરસ્પર આધારવાળી છે, કે તેમને જાણે એક ખીજના સ્વરૂપમાં પસંદાવી શકાય છે; તેમના કાર્ય પરત્વે પણ તેમના સત્તાના સમાનઅંશે આવેલા હોય છે.”

આ જુગર્જવાસિ તત્ત્વવેત્તાઓ એમ સિદ્ધ કરે છે, કે સિદ્ધ-શક્તિની માત્ર એક પ્રકારની ક્રિયા વડે (જેને કદાચ ફેરાડે “આકાશીય સ્ત્રોતક તત્ત્વનું” નામ આપે) તેઓ ઉપજતાની વિવિધતાઓમાં અસર ઉપજાવી શકે છે—સાદા શબ્દોમાં કહીએ તો હવામાનમાં ફેરફાર કરી શકે છે; પ્રાણવિનિમય, વિદ્યુન્માનસ ચાત્ર, પ્રયત્ન પ્રાણવહન વિદ્યા ઇત્યાદિ વિદ્યાઓની ક્રિયાઓને મળતી આવતી પરંતુ સિદ્ધ શક્તિના આક્રોહ દ્વારા શાસ્ત્રીય રીતે ઉપયોગમાં લેવાતી અન્ય પ્રકારની ક્રિયાઓ વડે તેઓ પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિના મન અને દેહો ઉપર અસર ઉપજાવી શકે છે, આ પ્રમાણે એટલી બધી હદ સુધી વર્તવામાં આવે છે, કે આપણા સિદ્ધ પુરૂષોનાં વૃત્તાંતો પણ તેમની બરોબરી કરી શકતાં નથી. આવી સર્વ પ્રકારની શક્તિઓને તેઓ “સિદ્ધ-શક્તિના” સામાન્ય નામથી વ્યવહરે છે. મૂર્ખા અથવા વિશ્વદર્શન વડે મનની સર્વ પ્રકારની શક્તિયોને જગત દશામાં અચાત એવી એટલી બધી હદ સુધી ખીસાવી શકાય છે, એ દશામાં એક મસ્તકના વિચારોને અન્ય મસ્તકમાં મોકલી શકાય છે અને આ પ્રમાણે જ્ઞાનનો ઝપાટાબંધ અદ્ભુત બદલો કરી શકાય છે, એટલી બાળત મારી દુનિયામાં જણીતી હતી કે નદિ એ વિષે વિદ્યુલતાએ મને પૂછ્યું. એ ઉત્તર વાળ્યો, કે આવી મૂર્ખા અથવા દિવ્ય દર્શનની વાર્તાઓ અમારામાં પ્રચલિત છે; પ્રાણ વિનિમયની વિશ્વન્દિષ્ટિની પેઠે આવી બાળતો કુત્રિમવાત શી રીતે થઇ શકે છે એ વિષે ન યોગ્ય ઘણું જોઈ છે અને ઘણું ઘણું સાંભળ્યું છે; યોગે ઘણે ભાગે આવી વિદ્યાઓને ઢોંગ ધનૂરાઓમાં ઉતારી પાડવામાં આવી છે તેને લીધે અને યોગે ઘણે ભાગે જ્યાં અપ્રાકૃતિક ચરીર બંધારણો ઉપર બરોબરી અસરો ઉપજાવવામાં આવી છે ત્યાં પણ સ્પષ્ટ રીતે તપામતાં અને પ્રયત્નરૂપે કરી જોતાં એ ધણીજ અસંતોષકારક જણાઇ આવી છે તેને લીધે આવા પ્રકારના અભ્યાસ બીલકુલ ઉપયોગ વિનાના અથવા તિરસ્કાર પાત્ર ગણાવા લાગ્યા છે. કોઇ પણ પ્રકારની મથારિયત સત્યતામાટે અથવા કોઇપણ પ્રકારના વ્યાવહારિક ઉપયોગ માટે આ ન પ્રયોગો વિશ્વાસ નાખવા લાયક રજા નથી; તેમનાથી ઉપજી આવતા બહેમોને લીધે ભોળા દિલના લોકો માટે તો તે અત્યંત નુકસાનકારક થઇ પડ્યા છે. વિદ્યુલતાએ મમતા બધા ધ્યાનપૂર્વક મારા ઉત્તરો સાંભળ્યા અને કહ્યું કે તેમના જ્ઞાનના આલેખકમાં,

સિદ્ધ—શક્તિના ગુણો બરોબર સમજવામાં આવેલ નહોતા તેવામાં બનતાં આવા પ્રકારના દુરઉપયોગનાં અને ભોળા દિલનાં દ્રષ્ટાંતો તેમના પોતાના ચાચીય અનુભવને અનુસર્યા નથી; પરંતુ આ વિષયમાં પ્રવેશ કરવાને હું વધારે યોગ્ય બનતા સુધી તે આ સંબંધી વિશેષ વિચાર આગળ ઉપર માટે મૂલતત્ત્વ રાખવા માગે છે. મને મૂર્ખા દશામાં મૂકવામાં આવ્યો તમારે આ સિદ્ધ—શક્તિના સાધન વડેજ તેમની બાધાનાં મૂલ તત્ત્વોથી હું ભોમીયો બન્યો હતો, એટલું ઉમેરીને તેણે સંતોષ માન્યો; વળી એટલું પણ તેણે ઉમેર્યું કે આખા કુટુંબમાંથી એકલાં તેણે અને તેના પિતાએ આ પ્રયોગ તપાસવાની મહેનત લીધી હતી; તેમને મારી બાધાનું જ્ઞાન, મને તેમની બાધાનું જ્ઞાન થાય તેના કરતાં ઘણાજ મોટા પ્રમાણમાં થઇ ગયું હતું—આમ થવાનું થોડું ઘણું કારણ એટલું હતું કે મારી બાધામાં ગૂંચવાડા બરેલા વિચારોનો ધણોજ થોડો સમાવેશ થતો હોવાથી તેમના કરતાં તે ઘણીજ સાદી હતી; અને થોડે ઘણે ભાગે તેમનું શરીર બંધારણ વંશપરંપરાની કેલવણીથી મારા કરતાં વિશેષ અસરગ્રાહક અને એકદમ ચાતુર્યહીન કરી શકે એવું હોવાથી આમ બન્યું હતું—આ સાંભળીને માન અંતરમાં આનાકાનીનોભાવ ભરાઇ આવ્યો; જે બ્યાહવારિક જીવનના માર્ગમાં ધર આગળ અથવા સુસાધરીમાં મારી જીવિને તીવ્ર બનવાનાં પ્રસંગો મળેલાહોવાથી, દીપ્ત-ભામાંજ પોતાનું બધુંજે જીવન ગાળનારા લોકના કરતાં મારું મરણકે બંધારણ વધારે મંદ પ્રકારનું હોઇ શકે, એ મારાથી માનીશકાતું નથી. આ ગમે તેમહોય પરંતુ હું આપ્રમાણે વિચાર નાજા ફેરવતો હતો તેવામાં વિપ્લવતાએ પોતાની તજનીને મારા કપોલસામે ધરીગંધી ને મને નીદ્રામાં નાંખીદીધો.

(ચાલું)

॥ કર્મ-મીમાંસા ॥

(વિદુષિ એનીબેસન્ટના એક લેખને આધારે.)

કર્મનો સિદ્ધાન્ત માનવતા વિચાર અને ધર્મજાને સ્વચ્છંદી બનાવેલા પ્રદેશમાંથી કાઢીને નિયમતા રાજ્યમાં આણે છે, અને એમ કરીને તેના ચાતુર્યના પ્રમાણમાં તેનું બિવિધ તેનાજ હાથમાં રચાયે છે.

“જેનું માનવ વાવશે તેનુંજ તે લણશે” —આ કર્મનું મુખ્ય તત્ત્વ સમજવું સહેલું છે. પણ રોજના જીવન વ્યવહારના વિવિધ પ્રસંગોમાં તેને આચારમાં કેમ મુકવું, કર્મ કેવી રીતે અસર કરે છે, અને તેનાં અન્તત કેવાં પરિણામ આવે છે—આ બધું સમજવામાં

મુશ્કેલીઓ આવે છે, અને અભ્યાસક્રમ ગાન જેમ જેમ વધતું જાય છે તેમ તેમ એ મુશ્કેલીઓ તેને વધારે ને વધારે ગભરાવે છે. સાધારણ શુદ્ધિ અને સામાન્યકેળવણીવાળા જતો—એકાદ ભૌતિક શાસ્ત્રના મૂળ તત્ત્વોને સાધારણ રીતે કટ સમજી શકે છે; પણ અભ્યાસક સિદ્ધાંતો મુકાને આચારમાં રૂપરેખામાંથી વિગતમાં ઉતરે છે ત્યારે તેને મુશ્કેલી પડે છે. તેના ઉપર દબાણ કરતી માણસ પડે છે. તેને 'ખજર' પડે છે કે પોતાના વિષયમાં તેને સંપૂર્ણ કુશળતા મેળવી હોય તો અવશ્ય તેણે રેપેબ્લિશટ થવું જોઈએ અને જે મુશ્કેલીઓના કોકડાં તેની સમીપ ઉમાં હોય તે ઉકેલવા લાંબા કાળ ગાળવા જોઈએ, તેજ પ્રમાણે આ કર્મ શાસ્ત્ર વિષે પણ સમજવું; અભ્યાસક સામાન્યના પ્રદેશમાં સદા રહી શકે નહિ; તેણે મૂળ સિદ્ધાન્તના વિભાગનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તે સિદ્ધાન્ત જીવન યાત્રાના સર્વે પ્રસંગોએ આચરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને એ કર્મનો નિયમ ફેટલે દરજે બંધત કરે છે, અને મુક્તિ-મોક્ષ-સ્વતંત્રતા-કેવી રીતે શક્ય છે એ તેણે શોધવું જોઈએ. તેણે કર્મના કુદરત (nature) ના એક સાર્વત્રિક નિયમનું દર્શન કરતાં ચિખવું જોઈએ એટલું જ નહિ પણ, સમસ્ત કુદરતના મુંખમાં એક ખીજ સત્યનું પણ દર્શન કરતાં ચિખવું જોઈએ. એ ખીજનું સત્ય એક છે કે કુદરતને વશ વર્તવામાં જ (તેના સામા યત્નામાં નહિ) તેના ઉપર વિજય મેળવવાની અને તેના ઉપર સત્તા ચલાવવાની ચાવી છે.

“કર્મ” સમજવા માટે ફેટલાક આધારભૂત સિદ્ધાંતોનું વિશદ દર્શન આવશ્યક છે. આ દર્શનના અભાવે ધણી સતત ગુચવાયેલા રહે છે અને અનંત સવાત્રો પુછે છે જેનો સંપૂર્ણ ખુલાસો એવા સિદ્ધાન્તોનો સળળ પાથો નાખ્યા વિના આપી શકાય નહિ. તેથી આ કર્મના અભ્યાસમાં હું એ સિદ્ધાન્તોથી ચાર કઈ છું; એ કે મારા પાંદડા પૈકી ધણી ખીજઓ તથા મારાં પ્રયત્નનાં કચનોથી તેમને વિષે માહિતી ધરાવતા હશે.

આધાર ભૂત (પાયારૂપ) સિદ્ધાન્ત—કે જેના ઉપર બાકીનો સધળો કર્મ સંબંધી સદ્ (rational) વિચાર અવલંબી રહ્યો છે—એ છે કે કર્મ એ નિયમ (ધારો) છે—નિત્ય અવિચલ અન્યભિચારી, અનુબંધનીય નિયમ, વસ્તુ સ્વભાવાન્ત ગતિ—નિયમ કે જે કદી પણ તોડી શકાય નહિ.

કુદરતની કોઈ અવસ્થા (condition) આપણને અગવડ કરતાં થઈ પડે છે ત્યારે તે દૂર કરવા આપણે આપણી બુદ્ધિને ઉપયોગ કરીએ છીએ, અને તે પ્રતિકુળ અવસ્થા ટાળવા તેની આડે નહિ જવાનું કે તેમાં ફેરફાર નહીં કરવાનું કહેવાનું કોઈને સ્વપ્ને પણ સ્ફુરતું નથી. જ્ઞાન હોય તેજ ટાળી શકાય; કારણ કે કોઈ પણ કુદરતી બળનો નાશ થઈ શકતો નથી, તેમજ ક્રિયા કરતું અટકાવી શકતું નથી. પણ જો આપણી પાસે બીજું પુરતું બળ હોય તો તેને નિષ્ફળ બનાવી શકીએ. તેને બાબુએ વાળી શકીએ; અને તે બળની ગતિનો લેશ પણ અંશ આપણે માટે કઢી પણ એછો નહિ થાય છતાં તે જે પ્રમાણમાં માનવ બળના સ્વભાવ અને ક્રિયા પદ્ધતિનું જ્ઞાન અને આપણા સ્વાધિનમાં હોય તે બળનું જ્ઞાન આપણને હશે તેજ પ્રમાણમાં બરાબર આપણે તે બળને અંદર રાખી શકીશું, આમાં થઈ શકીશું, અટકાવી શકીશું. બીજા કોઈ નૈસર્ગિક નિયમ કરતાં “કર્મ” કોઈ પણ રીતે વધારે “પવિત્ર” નથી; કુદરતના સર્વ નિયમો દીવ્ય સ્વભાવના આવિર્ભાવો છે. (expressions) અને તેમની અંદર આપણે રહીએ છીએ અને ફરીએ છીએ; પણ તે નિયમો આપણા વચ્ચે નથી; તેઓ શક્તિઓ છે કે જેઓ મર્યાદાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, અને જે મર્યાદાઓ વચ્ચે આપણે જીવીએ છીએ; તે એવી શક્તિઓ છે કે જે આપણી અંદર અને બહાર વ્યાપાર કરી રહી છે, જેમ આપણે તેમને સમજતા જઈએ તેમ તેમ વશ વર્તી શકીએ જેમ જેમ આપણી બુદ્ધિ ખીલતી જાય છે તેમ તેમ આપણે તેમના ઉપર વધારે ને વધારે સ્વામીત્વ પ્રાપ્ત કરતા જઈએ છીએ—એટલે સુધી કે અન્તે માનવ મહાત્મા (Superman જીવ શિવ થાય છે) મહાત્મા બની જાય છે અને પ્રકૃતિ (Material nature ભૌતિક પ્રકૃતિ) તેની દારી થઈ રહે છે. પાશ્ચાત્ય દેશમાં “કુદરતી” નિયમોને માનસિક અને આધ્યાત્મિક નિયમોથી જુદા ગણવામાં આવે છે તેથી આ બાબતમાં ધણો શુચવાડો ઉભો થયો છે. ખરીવાત તો એ છે કે વિદ્યુત સામીના નિયમો જેવા કુદરતી નિયમના ભાગ છે તેજાજ માનસિક અને આધ્યાત્મિક નિયમો પણ કુદરતના નિયમોના ભાગ છે, સંપૂર્ણ નિયમો (ધારા) કુદરતના સંપૂર્ણ ભાગ છે, ધણીના મગજમાં કુદરતી નિયમને માનવ કૃત નીયમ સાથે શુચતી નાંખવામાં આવેલો હોય છે અને માનવ કૃત કાયદાઓના સ્વચ્છંદીપણને કુદરતના નિયમના પ્રદેશમાં પણ ધુસારીદેવામાં આવેલું હોય છે. ભૌતિક શાસ્ત્રપૂર્ણ સંજિના બનાવેને આ સ્વચ્છંદીપણમાંથી મુક્ત કર્યા છે, પણ માનસિક અને આધ્યાત્મિક આસનો હજી પણ અનિયમિતપણાની અવ્યવસ્થામાં જ છે. દીવ્ય આજ્ઞા નહિ પરંતુ દીવ્ય સ્વભાવનો આવિર્ભાવ (immanence) આપણા અસ્તિત્વનો પરિચ્છેદ કરે છે, જ્યાં પેગંબરોએ આધ્યાત્મિક નિયમો સ્થાપિત કર્યા છે ત્યાં તેમણે તેમને પોતાને જ્ઞાત અને તેમના શ્રેતાઓને અજ્ઞાત એવા આધ્યાત્મિક દુનિયાના અવસ્થા બાવીકમનો sequence. ઘોષ માત્ર કરેલો છે; સ્થૂળ જીવન જોટલાજ નિયમવશ પ્રદેશના આધ્યાત્મિક બનાવોની પૂર્વોપર્વની વાર્તાનાં કથન માત્ર નહિગણતાં અજ્ઞાનનેલીધે તેમનાં શ્રેતાઓએ એ પ્રવચનોને તેમની મારફત મોકલેલા કોઈ દીવ્ય નિયમ-હાતાની સ્વચ્છંદી આજ્ઞાઓ તરફ લેખ્યાં છે.

નિયમોના જોણ સામાજિક અર્થ પ્રમાણજૂત ગણાએલી કોઈ સત્તાએ સ્થાપિત કરેલો ધારો છે. તે ધારો કોઈ સ્ક્રાંત રાજની આજ્ઞા હોય છે અથવા તો ધારા સભાએ પ્રસાર કરેલો

કાયદો હોય છે; બંને કેમમાં એ ધારાના જાણના આધાર તે કગનાર સત્તાના પ્રામાણ્યના સ્વિકાર ઉપર રહ્યો છે માનવકૃત અને નૈમર્ગિક એ બંને યજ્ઞારના નિયમો વિષેના વિચાર હિંદુઓમાં આપણને મળી આવે છે મનુનામત પ્રમાણે એક રાજ્ય સ્વતંત્ર સ્વામી છે અને પ્રજાએ તેનીઆજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ; પણ બીજી તરફ રાજ્યને માથે પણ એક કાયદો છે કે જે સ્વતંત્ર રીતે વ્યાપાર કરી રહ્યો છે અને જે વસ્તુઓના હાર્દમાં સંતાયેલો છે અને જેનું પાલન રાજ્યએ કરવું જોઈએ પોતે સ્વતંત્ર છતાં એ પરમ નિયમથી મર્યાદિત થયેલો છે અને એ પરમ નિયમ એનો અનાદર કરનારને કચરી નાખે છે અજગને પીગ કરની એ રાજ્યએનો કટામાં કટો સજુ કહેવાય છે. દીનના અચ્છ રાજ્યના પાપાને દોદગા કરી નાખે છે, અને પ્રજાનું દુઃખ ગંભીરતા કરીને વિનાશ કરે છે. રથૂજ તથામુદ્રમ લોક અરસપરમ આતમેાત છે, અને એક લોકમાં ગતિવાન કરેના કારણે અન્ય લોકના ક્ષણ ધારણ કરે છે

પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં રાજ્ય અને તેના મુખી મહાને રાજ્ય વ્યવસ્થા માટે ધાન્યો, નિયમો કથાં હતા, પણ તે કૃત્રિમ હતા, નૈસર્ગિક નહિજ, પ્રજા તે પાળવા બવાએલી હતી, અને શિક્ષાઓ કરીને તે નિયમોને અમનમાં મુકવામાં આવતા હતા, પણ આવા નિયમો નૈમર્ગિક નિયમોથી ખીનકુચ નિર્મળા છે નૈમર્ગિક અને કૃત્રિમ નિયમો જેની તદ્દન જુદી જુદી બાવનાઓ માટે એક-ચ જુદા વાપરવામાં આવે એ અમતોપયોગક છે, હતા એ બંને નિયમો પોતપોતાના લક્ષણોથી સ્પષ્ટ જુદા સમજ સકાય તેવા છે

કૃત્રિમ નિયમોમાં ફેરફાર થઈ શકે છે, તેનાકગનારાઓ તેમાં ફેરફાર કરી શકે છે અગર તે શકે કરી શકે છે, કુદરતી નિયમો અચન છે, તેમાં કોઈ ફેરફાર કરી શકતું નથી તેમજ કોઈ તે શકે કરી શકેનહિ. તેઓ વસ્તુ સ્વભાવ જાત છે કૃત્રિમ નિયમો રચનિક દોષ છે ત્યારે કુદરતી નિયમો સામાન્ય હોય છે—જુદો ગુન્દો અટકાવવા માંધ પણ દેશમાં કરેલો નિયમ, નિયમ ધડનારની ધડના પ્રખ્યાતે અમેતે શિક્ષા કરી અમનમાં મુકાય છે—કેટલીકવાર કાયદા કાપીનાખવામાં આવે છે, કેટલીકવાર ચોરને શકે કનવામાં આવે છે, કેટલીક વાર તેનો શિક્ષકેટ કરવામાં આવે છે વળી શિક્ષા કરવાનો આધાર ગુન્દો પગલા ઉપર રહેલો છે જે દડ અલીત અને કૃત્રિમ છે અને જેમાંથી જમી પણ સમય છે તે જે ગુન્દા જાતન તેશિક્ષા કરે છે ને ગુન્દા સાથે દેખીતીરીતે કાર્ય કારણ બાવથી સધાયેલો નથી કુદરતી નિયમ પામે શિક્ષા નથી પણ અચુક અવરથાને બીજી અચુક અવરથા અવરથ અનુસરે છે જોકાઇ માનવ ચોરીકરે છે તો તેનો સ્વભાવ વધારે ચોટ્ટો થાય છે અપ્રમાણિકતા તરફ તેનું વલણ દિધામે છે, અને પ્રમાણિક ચવાની ચુરેલી વધારે જગવાન થાય છે શરેક દાખામાં અતે સવળા દેશોમાં આવુજ પરિણામ આવે છે, અને તે ચોરી સંજ્ઞાથી ખીજને ગાન દોવાનહો એ પરિણામમાં કંઈ પણ ફેર પડેનો નથી. કૃત્રિમ નિયમનું એવજણ છે કે તેનાઅંગથી થતો દડ સ્થાનિક, શરી શકેએવો, અને નિવારી સકાય તેવો દોષ છે, પણ કુદરતી નિયમ નેવો નથી

કુદરતી નિયમ એ અવરથાઓનું પાર્શ્વયં છે પૂર્વાપરના પદેલા-પડી-પડું—છે, અમુક અવરથા અગ્નિનવા દોષ તે બીજી અમુક અવરથા તે દુર્વની અવરથાની પડળ

અવસ્થા આવશે. તમારે અવસ્થા નં. ૨ અસ્તિત્વમાં આણવી હોય તો તમારે અવસ્થા નં. ૧ સોધી કાઢવી અથવા ઉપત્ત કરવી જોઈએ અને તેમ કરશે તો અવસ્થા નં. ૨ અવસ્થા બાવી પરીણામ તરીકે અવસ્થા નં ૧ ની પછી આવશે. આ નિર્માત ક્રમ ફરતો નથી પણ જો એકાદ નવીન અવસ્થા ઉમેરવામાં આવશે તો પછીની અવસ્થામાં પણ ફેર ફાર થશે. દ્રષ્ટાંત તરીકે ગુરત્વાકર્ષણના બળને અનુસરીને પાણી ઢાળી પડતા કાંસમાં વહે છે, અને કાંસને મથાળે રહી જો તમે પાણી રોકશો તો તે ઢાળેલા અવસ્થા વહેશે; પણ તમે પાણીના પ્રવાહ વચ્ચે કંઈ અડચણ નાખીને રોકી શકશો અને ત્યારે ગુરત્વાકર્ષણની ક્રિયા ને રોકવા નાખેલી અડચણની પ્રતિ ક્રિયા ગુરત્વાકર્ષણના બળને તોળી શકે છે, પણ ગુરત્વાકર્ષણનું બળ ક્રિયા કરતુંજ રહે છે અને નાખેલી અડચણ સામે ધત્તા ઢબાણથી જળાય છે. પૂર્વાવસ્થાને કારણ કહેવામાં આવે છે, અને પરિણામ રૂપ અવસ્થાને કાર્ય કહેવામાં આવે છે, એકજ કારણ સદા એકજ કાર્યને જન્મ આપે છે, બીજું કોઈ કારણ હાખલ કરવામાં આવે તો જ કાંઈ થશે તે બને કારણનું સંયુક્તપરિણામ થશે.

કર્મ એક કુદરતી નિયમ છે. એ વિશ્વ વ્યાપી કાર્ય કારણનો નિયમ છે. સર્વે વિશિષ્ટ નિયમો, સધળાં કારણો અને કાર્યો એ કર્મના નિયમને અવલખીને રહેલાં છે. કુદરતી નિયમનાં સર્વે રૂપો અને સર્વ વિભાગો એ કર્મના મહા નિયમમાં સમાય છે. તે નિયમ વિશેષ નથી પણ વિશ્વ અવસ્થા છે. તે એક એવો અદ્વિતીય નિયમ છે કે જેના આધારે બીજા સધળા નિયમો રહેલા છે, અને બીજા સધળા નિયમો જેના અંશતઃ આધારિત છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા કહે છે કે કોઈ પણ દેહી તેની સત્તા બહાર જઈ શકે તેમ નથી-દેવ-માનવ-પશુ-વનસ્પતિ-પાણી આદિ સર્વે આ વિશ્વ નિયમમાં રહીને વિકાસ પામે છે; બ્રહ્માણ્ડ વિશેષ છે શરીર જેનું એવો બ્રહ્મા (કર્મજ) પણ સર્વ આધારિતના આ નિયમના એક વધારે મોટા ચક્રમાં સમાય છે. જ્યાં સુધી કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રકૃતિના સંબંધમાં હોય છે એટલે કે તેને પ્રકૃતિની ઉપાધિ હોય છે ત્યાં સુધી તે કર્મના નિયમમાં જ પડે છે. દેહી, તેના આકે તે રૂપ વિશેષને નિવારે અગર તેની પાર જાય, પણ જ્યાં સુધી તે સહિ-આધારિતમાં રહે ત્યાં સુધી તે કર્મના નિયમની બહાર જઈ શકે નહિ.

આ કાર્યકારણબાવનો વિશ્વનિયમ એક સદિમાં જ જ અને છે તે પ્રત્યેકને સંલગ્ન કરી એક સ્થિત કરે છે, કારણ કે તે સાર્વજિક પરસ્પર-સંબંધ છે (inter-rolation). જે જે અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેનો તેનો એક બીજા સાથેનો સંબંધ એ કર્મ. તેથી તે વિશ્વ વિશેષનું સદ-સત-સમ દાહીન છે. તેથી વિશ્વની પેઠેજ તે અચૂત છે. વસ્તુનો પરસ્પર-સંબંધ સંનાતન છે એ સંબંધને આદિયે નથી અન્તયે નથી."

નાસતો વિચતે માવો, ના માવો વિચતે સતઃ (મ. ગી.)

"અમલનો ભાવ નથી, સત્ત્વનો અભાવ થતો નથી."

કોઈ પણ ભૂત પૃથક્-એકલું-અસંબદ્ધ અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી અને વ્યક્ત યથેચ્છ સર્વેનો પરસ્પર-અન્યોન્ય સંબંધ તેનું નામ કર્મ છે. બ્રહ્માણ્ડ વિશેષના સ્પષ્ટિકાળમાં તે આવિર્ભાવ પામે છે; તેની ક્ષય અવસ્થામાં તે બ્રહ્માણ્ડ પુરતું તે (કર્મ) અવ્યક્ત થાય છે.

સર્વ સદા સર્વાત્મામાં છે; પ્રથમ યષ્ઠ ગયેલું સર્વે, દાઢ વ્યક્ત રૂપમાં છે ને સર્વ, ભવિષ્યમાં ને યશે તે સર્વ, ને યષ્ઠ શકે તે સર્વ, સર્વ શક્યતાઓ તેમજ સર્વે પ્રાદુર્ભાવો વિદ્યાત્મામાં સદા ભાવ ધરાવે છે. ને બહિર છે, પ્રાકૃત છે, ભાવરૂપ પામેલું છે, અગ્રણિત છે, તે વ્યક્ત વિશ્વ છે પણ આંતરિક અવ્યક્ત છે તે પણ બહિર વ્યક્ત જેવુંજ સત્ છે- જૂનોનો પરસ્પર સંબંધ-પછી તેઓ સર્ગાવસ્થા હો કે પ્રલયાવસ્થા હો-એ નિત્યકર્મ છે.

(આતુ)

નંદલાલ નાનાલાલ મેહેતા બી. એ.

॥ શ્રી રામગીતા માહ્ય. ॥

(અનુસંધાન મર્તાકાંધી.)

આ પ્રકારે જેને સારી રીતે જ્ઞાનનો અનુભવ થયો હોય તેણે :મહાવાક્યો દ્વારા, સદ્ગુરુ કૃપા વડે, અર્થક બ્રહ્માકાર^{૨૨૨} જ્ઞાતિ કરીને, મન બુદ્ધિ આદિકના વિવર્ણપ મિથ્યા^{૨૨૩} પ્રપંચરૂપ જગત્તોના ત્યાગ કરવો; અને સ્વસ્વરૂપ વિષે ભયભયનું. આ પ્રમાણે વિદ્વાન

સાચાનો અને ખોટાનો વિભાગ કરી પોતાની બોધ દૃષ્ટિથી તત્ત્વનો નિશ્ચય કરી અને પોતાના આત્માને અખંડ બોધરૂપ જાણી મિથ્યા પ્રદાયોથી છુટીને પોતાની મેળે જ સાત યાચ છે. યથાર્થ રીતે પ્રદાયનું જ્ઞાન થવાથી આવરણની નિવૃત્તિ મિથ્યા જ્ઞાનનો નાશ અને વિદ્યેયથી થયેલાં દુઃખોની નિવૃત્તિ એ ત્રણ વાનાં યાચ છે; માટે વસ્તુનું યથાર્થ તત્ત્વ જાણવું જોઈએ. જગવાનું ચંકર કહે છે કે:

एत त्रितयं दृष्टं सम्पद्यज्जु स्वरूपविज्ञानात् ।

तस्माद्वस्तुसतत्त्वं ज्ञातव्यं बन्ध मुक्तये विदुषा ॥

લોકમાં પણ સાચી રીતે રજીશુના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી આવરણની નિવૃત્તિ, સપ રૂપ મિથ્યા જ્ઞાનનો નાશ, અને સર્વ જાણવાથી થયેલાં દુઃખોની નિવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. એટલા માટે બધેથી છુટવા માટે વિદ્વાને વસ્તુનું યથાર્થ તત્ત્વ જાણવું જોઈએ. ઉપરના શ્લોકમાં અંતઃકરણ અને આત્મામાં અન્યોન્યાધ્યાસ વડે પ્રતીત થતી ઉપાધિયોનો, સદૃશ દ્વારા વેદોત વાંચેનું નિર્દિધ્યાસન કરી સામ કરવો તેનું યથેચ્છ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરી હવે નીચેના શ્લોક ૪૩ તથા ૪૪ વડે કરી જેની સર્વ ઉપાધિયો નિવૃત્ત થઇ છે તેની સ્થિતિ કેવી હોય છે તેનું સંપિસ્તર નિરૂપણ કરે છે.

प्रकाशरूपोद्भूतमजोद्भूतमव्ययोऽ

सकृद्भिभातोद्भूतमतीवनिर्मलः ॥

विद्युद् વિજ્ઞાનઘનો નિરામયઃ

સંપૂર્ણ આનંદમયોદ્ભવક્રિયઃ ॥૪૩॥

બાવાર્થ:—હું પ્રકાશરૂપ છું, અજન્મા છું, અદૈત છું, એકજી તથાપિ અનેક રૂપવડે કરી બાસમાન ચાઉછું, અને પરિપૂર્ણ ક્રિયાથી રહિત અત્યંત શુદ્ધ ચૈતન્ય ધનસ્વરૂપ તથા વિદ્યારથી રહિત છું.

વિવેચન:—જેને જ્ઞાન રૂપ આત્માનો અનુભવ (નિર્દિધ્યાસ) થયો હોય એવા જ્ઞાની પુરૂષે પોતાના ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્માને ઉપાધિયોના ધર્મોથી રહિત તથા હૃદયમાંજ રહેશે જોઈને, તેમાં મિથ્યા પ્રતીત થતા સપ્રજ્ઞા જડ વર્ગમાં ઉદાસીન રહેવું અને અનુસંધાન કર્યા કરવું કે,—પ્રકાશોત્તિ—હું પ્રકાશરૂપ એટલે સ્વપ્રકાશિન છું, અને આ પ્રતીત થતો દૃશ્ય પ્રપંચ જડ રૂપ હોવાથી ઘટાક્રિકાની પેઠે પરપ્રકાશિત છે; હું અજન્મા કહેતાં જન્મ તથા મરણ રહિત છું, કેમકે જન્મમૃત્યુવાલા સર્વ પ્રાણિ પ્રદાય નાશવંત છે; પણ હુંતો નાશ રહિત છું; હું અદૈત કહેતાં સમતિય, વિજાતીય અને સ્વગત બેઠથી રહિત છું, કેમકે એ બેઠોતો માથા વિષે હોય છે; હું તો નિરાશર હોવાથી મારે વિષે કંઈ પણ બેઠ છે જ નહિ; અસંકલ્પ વિમાતઃ કહેતાં હું સર્વ જગલો પ્રકાશનાર છું, કેમકે સર્વોદિકે અને પ્રકાશી

શક્તિ નથી પણ હું સર્વને પ્રકાશિત કરું છું; અતીવ નિર્મલ: કહેતાં હું માયાકૃત આવ-
રણ વિશેષરૂપ મલયા રહિત છું; અને વિશુદ્ધ વિજ્ઞાન એટલે શુદ્ધ ચૈતન્ય રૂપ એક રસ
સર્વ કાલ વિષે સ્થિત છું; નિરામય: કહેતાં કર્તા બોક્તાપણના અભિમાન રૂપ શેગથી
રહિત છું, અને સંપૂર્ણ દેયકાલ વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત એવો આનંદ સ્વરૂપ છું; તથા
અક્રિય કહેતાં સર્વ વિકાર રૂપ પરિણામ ને અનિલ છે તે કર્તા; ક્રિયા અને કર્મ રૂપ
ત્રિપુટીથી રહિત છું, કારણ કે હું નિરાકાર નિર્લિપ્ત છું; ક્રિયા તો રૂપવાલાને વિષે હોઈ
શકે છે, માટે અક્રિય છું.

ઉપરના શ્લોક પ્રભાણેજ આ નિચેના શ્લોકમાં પણ જાનિએ કેવા વિચારો રાખવા
જોઈએ તેનું નિરૂપણ કરે છે. એ આપણે ગયા શ્લોકની અવતરણિકામાં જણાવી ગયા
છતાં પણ પુનઃ અવતરણિકાપરથી શ્લોકમાં કયો વિષય આવેલો છે, તે જાણવાનું મુદ્દક ન
ન રહે તેટલા માટે આ શ્લોકપર પણ અવતરણિકા લખવામાં આવી છે.

સદૈવ યુક્તોદમચિન્ત્ય શક્તિમા

નતીન્દ્રિયજ્ઞાનમવિક્રયાત્મકઃ ॥

અનન્તપારોઽહમહર્નિશં બુધૈ

ર્વિમાચિતોઽહં હૃદિ વેદવાદિભિઃ ॥ ૪૪ ॥

ભાવાર્થ:—હું નિરંતર યુક્ત છું; અચિન્ત્ય શક્તિમાન છું; જેનો અંત નથી તેવો છું,
ઇન્દ્રિયોના વિષયથી પર જ્ઞાન સ્વરૂપ છું, વિકારથી રહિત છું, અને વેદાંતવાદિ જ્ઞાનવાન
પંડિતો ૨૨૪ જેનું અંતઃકરણમાં અહર્નિશ ચિંતન કરે છે તે હું છું.

વિવેચન:—સદૈવેતિ એટલે હું જૂત, અવિષ્ય અને વર્તમાનકાલાદિક સર્વકાલમાં યુક્ત
છું, અર્થાત કે સર્વ ધર્મથી રહિત (દ્રશ્ય પ્રપંચના ધર્મો) એક રસ સ્થિત છું; તથા હું
અચિન્ત્ય શક્તિવાલો એટલે અક્રિય જ્ઞાન વાણીથી પર જ્ઞાન સ્વરૂપે સ્થિત છું.
શ્રુતિ પણ આત્મ સ્વરૂપ જાગ કરવો; અને સ્વસ્થ ન જ હોય કરી કહે છે. તાત્પર્ય કે
આત્મ સ્વરૂપ મન વાણીથી વિષે સર્વની અબેદતા છે. તે પ્રવાણ—“યતો વાચો નિવર્તે
અપ્રાપ્ય મનસા સ્નેહિતો મયે, પ્રજ્ઞાંક વર્તિ સર્વેન્દ્રિય એટલે કોઈ પણ ઇન્દ્રિયે કરી પ્રાપ્ત
યમ શક્તો નથી, અર્થાત: કારણની શક્તિએ પ્રજ્ઞાંકથી, તથા હું અક્રિય એટલે પરિણામ
નથી; કારણ કે મારું જ્ઞાન તમા વિષે પ્રજ્ઞાની અવસ્થા પરિચ્છેદથી રહિત છું; આ પ્રકારના
રહિત છું; અને હું અનંત જ્ઞાન તમા વિષે પ્રજ્ઞાની અવસ્થા પરિચ્છેદથી રહિત છું; આ પ્રકારના
પરમાત્માના સ્વરૂપનું સુમુક્ષુ પરણે કરી વિવેચ ચિંતન કરવું કે આવા લક્ષણવાળા પરમાત્મા
તેજ હું છું. (અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ) અનન્ત.

૨૨૪ સર્વજ ચૈતન્ય પ્રજ્ઞાનોજ વિષય કરનાર ને અંતઃકરણની શક્તિ તેનું નામ પંડા,
અને તેથી પ્રજ્ઞાને વિષે ઉત્પન્ન થાય તે પંડિત કહેવાય, અથવા સમ્યક્ જ્ઞાની

શ્લોક ૪૩ તથા ૪૪ માં યાત્રીના વિચારો કેવા હોવા બોધ્યે તેનું વર્ણન કરી, હવે ત્રીથેના શ્લોક ૪૫ વડે કરી, શ્લોક ૪૩-તથા ૪૪ માં પ્રતિપાદન કર્યા પ્રમાણે ભાવના રાખનારાઓનું શું ફલ થાય છે, તેનું નિરૂપણ કરે છે.

एवं सदात्मानमलंबितमना
विचारमाणस्य विद्युद् भावना ॥
हन्यादविद्यामचिरेण कारके
रसायनं यद्द्रुपासितं रुजः ॥ ४५ ॥

ભાવાર્થ:—આત્માસની નિવૃત્તિ થયે યાત્રીની જે રિયતિ થાય છે, તેનું વર્ણન કરી હવે કહે છે કે; આવી રીતે સર્વદા વિષયોથી નહિ ખેંચાએલા અંતઃકરણ વડે આત્મ સ્વરૂપનો વિચાર કરનાર યુક્તધર્મી વિદ્યુદ્ભાવના (અજ્ઞાકારવૃત્તિ) નો ઉદય થાય છે; અને તેનો ઉદય થવાથી જેમ વિષિસદ્ સેવન કરેલી એ યધી રોગનો નાશ કરે છે, તેમ વિદ્યુદ્ભાવના દેહાંતરને પ્રાપ્ત કરાવનારી અવિદ્યાનો કર્મ સહિત નાશ કરે છે.

વિવેચન:—આત્મ યાત્રી જ્ઞાસાવાસો પુરૂષ ભવારે પોતાના અંતઃકરણમાં આત્મા અખંડ સંનિયતાનુસરણ છે, એવો દૃઢનિશ્ચય કરી રાત્રિ દિવસ આત્મસ્વરૂપનીજ ભાવના કરતો રહે છે, ત્યારે તેની શુદ્ધભાવના (અજ્ઞાકાર વૃત્તિ) થાય છે. અને તેથી તેની અવિદ્યા કર્મ સહિત નષ્ટ પામે છે. જેમ રસાયન ઔષધના સેવન કરવાથી વિષમ રોગોથી કરીને જેટલા જેટલા રોગો છે, તે સર્વને તે નષ્ટ કરે છે, હેવીજ રીતે અજ્ઞાતાનાભ્યાસરૂપ રસાયન ઔષધ વડે અવિદ્યાદિક રોગો નષ્ટ થાય છે. વિષમ રોગ જેમરસાયન ઔષધીથીજ નષ્ટ થાય છે, તેમ અવિદ્યા અજ્ઞાતાનાભ્યાસથીજ નષ્ટ થાય છે. તેનાવિના અન્ય રરૂપબીજનું કાંઈ અવિદ્યાને નષ્ટકરવા સમર્થ નથી; કેમકે અજ્ઞાતાનાભ્યાસથી રાગદ્વેષાદિકે દુર્ભાવનાઓ નષ્ટ થાય છે, અને એ દુર્ભાવનાઓ નષ્ટ થવાથી નિર્મલ થયેલા અંતઃકરણમાં આત્મશાન્તિ પ્રકાશ થાય છે. હૃદયનુરક્તતદ્દૃષ્ટ હૃદયં દૃષ્ટુ નુરજિતમ્ । અહં વૃત્યોમયં રક્તં તપ્રાણોઽદૃષ્ટતામનઃ ॥ (તૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ) દૃષ્ટાન્નસ્થથી અનુરક્ત થાય છે; દૃષ્ટદૃષ્ટથી અનુરક્ત થાય છે; અહંવૃત્તિથી ઉભયે રંજિત થાય છે, માટે અહંવૃત્તિનો નાશ થતાં આત્માની અદ્વૈતતા અનુભવાય છે.

આત્મા સદાસર્વદા પ્રકાશરૂપ છે, પરંતુ ઉપાધિની મહિનતાથી અપ્રકાશવાન જણાય છે. જેમ માટીની હાંડી વિષે રાખેલો દિપક જહાર પ્રકાશ આપતો નથી, પણ કાચની હાંડીમાં રાખેલો દિપક યથાવત પ્રકાશ આપે છે, ભગવાનસંસ્કર કહે છે કે;

રરૂપઅદ્વિતીય અજ્ઞનું વારંવાર ચિંતન કથન બોધન તથા એકબીજા પરતા તેને અજ્ઞાતાનાભ્યાસ કહે છે.

સદા સર્વં ગતોઽપ્યાત્માનસર્વગ્રાવ ભાસતે
 બુદ્ધાવેવાવભાસેત સ્વચ્છેષુ પ્રીતિવિવચત્ ॥

જેમ ઘડો, ભીત, કાચ એવામાં માટીનાજ શયેંછે, તથાપિ ઘડા અથવા ભીતમાં પ્રતિબિંબ રૂપે સૂર્ય પ્રકાશતો નથી; કારણ કે તેઓ મલીન દોવાથી પ્રતિબિંબ મેદણ કરવાને અશોક્ષ છે. માત્ર કાચાદિજ સ્વચ્છ દોવાથી તેમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે; તેમજ આત્મા જો કે સદાસર્વદા વ્યાપક છે તો પણ રાગદ્વાદિક મેલરૂઢિત શુદ્ધ બુદ્ધિમાંજ તે પ્રકાશે છે, મલીન ઉપાધિમાં તેનો પ્રકાશ જાતો નથી. શ્લોક ૪૩ ૪૪ માં જ્ઞાનીએ કેવી બાવના રાખવી જોઈએ ! તે જણાવી, અને તેદવી બાવના સખનારને શું ફળ થાય છે, તે ઉપરના શ્લોક ૪૫ માં જણાવી, દરે શ્લોક ૪૬ માં ધ્યાનના સાધનોનું અંશિત વર્ણન કરી બતાવે છે.

વિવિક્ત આસીન ઉપારતેઽયો-

વિનિર્જિતાત્મા વિમલ્લાંતરાશયઃ ।

વિમાવેયેદેવમેનન્ય સાધનો

વિજ્ઞાન દ્રક કેવલ આત્મ સંસ્થિતઃ ॥૪૬॥

સત્ય:— દેહને ઇન્દ્રિયોથી જેવાં કૃત્ય યથાં હોય તેનું પધાર્થ. વિવેચન હોય તે પ્રમાણે કરવું તે સત્ય કહેવાય.

અર્થોપદેશ:—મારકાની વગર કહે કોઈ પણ વસ્તુ ગ્રહણ ન કરવી તે.

અહમ્યર્થ:—મનોવૃત્તિયા હપરથ ઇન્દ્રિયનો હપભોગ ન કરવો તે.

અસંગૃહ:—દેહાદિક સુખ ભોગ વસ્તુનો અસંગ્રહ રાખવો તે.

નિયમ:—સાધક યોગીને કામ્યકર્મમાંથી નિવૃત્ત કરી તેની નિષ્કામકર્મ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર તે નિયમ કહેવાય છે. તેના ૫ પંચ પ્રકારો છે. ૧ શૌચ, ૨ સંતોષ, ૩ તપ, ૪ સ્વાધ્યાય, ૫ ઇશ્વર પ્રણિધાન.

શૌચ:—ઝેરલે પવિત્રતા આના પણ જે પ્રકાર છે.

બાહ્ય શૌચ:—જળને માટી વડે સ્પૂલ ચરીરને પવિત્ર રાખવું.

આંતર શૌચ:—મનને રાગદ્વેષ રહિત રાખવું, ધોતિ, પોતિ, ખસ્તિ, રાજ-ક્રિયા, તોલી કર્મ-તેમજ સુખી પ્રાણિ પ્રતિ મૈત્રીની ભાવના કરવી, દુઃખી પ્રાણિપર કરુણાની ભાવના કરવી; ૫ પી પ્રત્યે ઉપેક્ષાની ભાવના કરવી; અને પુણ્યવાન પ્રતિ હર્ષની ભાવના કરવી. આ સંધર્ષાં આંતર શૌચ કહેવાય છે.

સંતોષ:—યથા વિહિત ઉદ્યોગ કરવાથી જે પ્રાપ્ત થાય તેમાં તૃપ્તિ રાખવી તે.

તપ:— મન, વાણિ, અને ચરીરને નહારાં કાર્યો ભણી ન જવા દેતાં એક પર-માત્મા ભણીજ રાખવાં, વા કૃત્ત્ર ચાંદ્રાવણાદિ વ્રત કરવાં, કિંવા શ્રદ્ધા પૂર્વક પોતાના વર્ણશ્રમના ધર્મ પાળવા તે તપ કહેવાય છે.

સ્વાધ્યાય:—પોતાના શુરએ ઉપદેશ કરેલા મંત્રનો અર્થ સહિત જપ કરવો, અથવા મોક્ષ બતાવનારા શાસ્ત્રનું અવલોકન કરવું તે.

ઇશ્વર પ્રણિધાન—મન વાણી તથા ચરીરથી જે જે ક્રિયા થાય તે ઇશ્વરને અર્પણ કરવી, અથવા મારાથી જે કોઈ કર્મ થાય છે, તે મારા કર્મોનુસાર ઇશ્વરની પ્રેરણાથી થાય છે, એમ માની નિરાશિમાની રહેવું તે.

આસન:—દેહના પ્રત્યેક સાંધાઓને નિયમિત હઠમાં રાખી આસોઆસની ક્રિયાથી કોઈ પણ હરકત ન થાય એવી બેઠકનું નામ આસન કહેવાય છે. એવાં પદ્માસન, મયુરાસન, હંસાસન, સિંહાસન વિગેરે ચોરાશી જાતનાં છે.

પ્રાણાયામ—આસોઆસની ગતીને રૂપેન કરવાનું નામ પ્રાણાયામ કહેવાય છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે ૧ બાહ્ય. ૨ અભ્યંતર ને ૩ સ્તંભવૃત્તિ એને પુરક, કુંભક ને રેચક પણ કહે છે.

પુરક વા આભ્યંતર:—દેહમાં પ્રાણને રોકવો તે.

કુંભક વા સ્તંભવૃત્તિ:—ધડના પાણીની માફક દેહમાં આસને ગોંધી રાખવો.

બાહ્ય વા રેચક:—આસને બહાર કાઢવો તે.

[તૈયાર છે.]

મહાકવિ શ્રી વિભૂતિ પ્રણીત—

માલતિ માધવ—

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

તથા

ઉત્તરરામચરિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

કર્તા. મ. ન. દિવેદી ઘણા સમયથી અગ્રનિહ્ રહેલાં હાલ કિમન
ચટડીને દરેકની રૂ. ૧-૮-૦ રાખી છે. પાકૂ પૂઠું સોનેરી નામ સાથે.

મેનેજર--મુદ્રણ ઓફિસ--નડીયાદ.

—છન—

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

શ્રા નિ. મણિલાલ ન. દિવેદીના અંગ્રેજી અંધને આધારે
જરાતિમાં ચોળતાર-માધવલાલ ન દિવેદી. કી. રૂ. ૧-૮-૦
મુદ્રણના આશ્રકોને રૂ. ૧-૦-૦.

મેનેજર--મુદ્રણ ઓફિસ--નડીયાદ.

આધ પ્રકાશન

એક અભિમાની પ્રકાશન
અભિમાની પ્રકાશન

સુદર્શન.

તપ્તી અને પ્રકાશ,
આપનાં નિષ્ણતાંત્રી,
સુદર્શન-જોડિય સામગ્રી પ્રકાશન નીચે

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય સાહિત્ય-ઓગના સભા અને સ્વરૂપના વિચાર.)

“સત્યપરંધીમદિ” — માગવતમ્

પુસ્તક ૩૦—અંક ૫]

(માસિક)

[દેવુઆરી—૧૯૧૫.

॥ પ્રમુ પ્રેમ ॥

—XXXX—

(૫૮)

જગમા પોષક ને સકિત તો તુજ પ્રભુ પ્રેમ છેરે,
અવગ સાં જોઈએ છેરે— પ્રભુ
પ્રેમ ભક્તિમા, પ્રેમ શુદ્ધિમા, પ્રેમ સુકિતમા, પ્રેમ પિતરમા,
પ્રેમ માતને બાત નાવમાં નેમ છેરે— જગમા ૧
વરવધુ ઉર ઉરશુ લપટાએ, માત ઝાડમા તનુજ દળાએ,
બધુ બધુ બેલડીએ ઉજવલતા એમ છેરે— જગમા ૨
રાતિબધુ, સતકર્મબધુ, નિજ ધર્મબધુ, સ્વીય દેશબધુએ,
પ્રેમ દીપ વિષુ તિમિરજ ધરમા જોઈ છેરે— જગમા ૩
હ્રદય, વિષે સુખ સૂર્ય પ્રકાશ, અસ્ત ચન્દ્ર, બિંબ દે અવાસે,
હ્રદય, અસ્ત રવિ ચન્દ્ર પ્રેમથી જોઈ છે રે— જગમા ૪
હે પ્રભુ પ્રેમ જગત ભર જામે, સર્વ આર્જના સુધરો કામે,
તિમિર માહિ ઠોકરજ દિઠ બલ, હેમ છે રે— જગમા ૫

॥ મહન્તે ॥

રતિ સ્વસ્વ આમ પ્રતિ ચિત ધરે મૂર્ખ જન જે,
કરે તેની હાંસિ સ્ફુટિત સુમનઃ સંચય, ત્રિષે^૧
સદા આમેદે જે અસિ કુલ કરે નીલ પુનિત,
કરો તે ત્રિસેતા તટ તિલક જણે અમ હિત. ૪૩

બજે દેવો કાષ્ઠત્વમ અધિક આરાધ્ય વળી કો,
કરે યજ્ઞો ખીળ ચમનિમમ પામે અવર કો;
કરી રતેહે નામ રમરણુ પશુ હે સ્વર્ણહિ^૨ તવ,
જગજંઘલોને હું તણુ સમ ગણું અંબમિદુર^૩ ૪૪

મયે યાવજીવં સુકૃત બરવા સંત સતત,
ધણાયે તેના શું સુર નથી કૃતગ પ્રિયકર;
અપુણ્યાત્માનું ને અચરણુ જનોનું હિતકર,
ન લોકે આલોકુ^૪ જગવતિ ! ઇવના આપ અવર. ૪૫

પરઃ^૫ પીને માતા ! તવ સદ્ સખા મૂર્ખ રમવા,
ગયો દોડીતું નિર્જિતિ^૬ મળી મને કર્યાં પશુ ના;
ધણું જાગ્યો દુ તો, મધુર અનિલે શીતળ હવે,
લઈ એકે તારા^૭ દરણુ કર નિદ્રાગત મને. ૪૬

સુરમ્યા ખાંધી સત્વર કર કટિ ઐથિ સુદ્રઢ,
હિરીટ^૮ લેખા જે વિધુ તણી ફણીયા રિયરકર^૯
ગણી અન્ય સુદ જન જ્યમ અવગા ન કરજે,
પ્રસંગે આ ગંગે ! ગતિ કર^{૧૦} જગન્નાથ વિનવે. ૪૭

શરજ્યોત્સ્ના સુકલ, રિયર રૂચિ હિરીટ શશિકલા,
કરો ભીતિ દ્વંસે, વર કમલ, કુબે શુભ તથા^{૧૧}
સુધાવર્તી^{૧૨} સ્વચ્છાંજર સમ અલંકાર ધરીને,
પ્રદામીને તું ત્રિત વિજયી ભક્તિ નિગ કરે. ૪૮

૧ મૂર્ખ લોકો પોતાના દેહની વડાઈ કરે છે પણ તે સમજતા નથી કે ગંગાને પ્રદેશ તો સામ્રાટ સુખિ આપનાર સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે તેવા મૂર્ખ લોકોની તટ ઉપરનાં પુષ્પો (જણનાં) હાંસિ કરે છે. ૨ સ્વર્ણહિન્ડિ-સ્વર્ગની નદી. ૩ જટ ભાંગી જાય તેવી. ૪ જોડ. ૫ દુધ. ૬ શાંતી. ૭ ખોળામાં. ૮ સુકુટમાં. ૯ સુકુટમાં રહેલા ચંદ્રમાને સર્પથી મજબુત ખાંધી લે. ૧૦ મ્હારો ઉડાર કર, ૧૧ દાયમાં અંબમણ, વર, કમલ તથા શુભ શોભી રજા છે. ૧૨ લખા.

॥ ગોપી સંદેશ ॥

તદમ વિષ્ણુ અમ રસ-વાટિકા, છતે નીર સુકાપ;
દ્યાસિંધુ ! એ દિલ ધરી, સઘ પધારો આપ.

‘વધારો’ પ્રેમ ધરી પ્યારા;
બંસીધર નટવર ઊગાળા,
બક્તજન દુઃખ દૂર કરનારા;
ગોપીવર બિંદુ ધરન લાલા—

પધારો૦

બદાસાં કરી ઉર બદાલ જતાવી, બદાલ સુધા વરસાવી;
પ્રકૃલ-યતા તર પ્રેમ કુમળે, મારી વિરહ કુઢાડી,

કાપતાં મ્હેર કરો માવા,
દ્યાનિધિ નામ સૂક્ષ્મ થાવા—

પધારો૦

પામર વિપત્તિ સ્ત્રીજન અમથી, દોષ થવા બહુ રહેલ;
તેથી કંઈ કહી હોય દોષ તવ, નામ ! ન ધરી ઉર મેલ—

ક્ષમા કરી કરો સ્નેહ ધારા,
તપ્યાં ઉર પ્રાણ સીતળ-ચાવા—

પધારો૦

અવર કોઇ કહી પાદ કરે ત્યાં, દુઃખ દૂરી મુખ ધરનાર;
દૂર આવડા અમપર યાને, બની કરો બેઠાલ ?—

દોષ એ સમજવો શાણા,
સ્નેહ કર સ્નેહ થકી રહાવા—

પધારો૦

માય ગોપ ગોકુળ ટંદવન, યમુના આદિ તમામ,
અદીઠ અનલ ઉપજવી અંતર, બાળે તમ વિષ્ણુ સ્થામ;

આવી એ સુખદ કરો પ્યારા,
થતો વિષ્ણુ સ્નેહ-સુધા ધાવા—

પધારો૦

સેવા ભૂખ્યાં નાય ! અમારી, સેવાને તરછોડી,
સેવા જેણે લાખો જનવી, કાયાને નિજ સેવી—

વિચારો યોગ્ય થતું વહાલા ?
રતિ રસ યાન પૂર્ણ લાલા—

પધારો૦

રતિ રસ યાતા લાલ ઓ, ઉર વિચારો આપ;
તપિત ધરણ તજી ધન વડે, જલનિધિએ શો માર ? ।

આશ્કેહ હાઇસ્કુલ.
પોન્કોટ . }

મજવિહારિ.

॥ અદ્વૈતબ્રહ્મસિદ્ધિ ॥

(અનુસંધાન મતાધી.)

વાદી વળી એવું અનુમાન કરે કે—અહીંમાં આવતાં સૂર્યનાં કિરણોમાં જે ગ્રીણી રજ દેખાય છે, અને તેનું નામ “ તુટિ ” કહે છે, તે અવયવવાળું છે માટે તે કાર્યરૂપ વસ્તુ છે. અને કહે કે આવા અનુમાન વડે તુટિના કારણરૂપે હવણુંક સિદ્ધ થાય છે; તથા એ રીતે હવણુંક પણ અવયવવાળું હોય એમ ધરે છે, કારણ કે તે તુટિ કરતાં પણ આદ્ય કાર્ય છે અને તેના કારણરૂપ એ પરમાણુ છે. એ એ પરમાણુ એ કાર્ય હોય તો તેમના અવયવોનો પાર ન આવે, અને તેથી સુમેર નામે પર્વતનું અને સગયવના દાણાનું અનુમાનવડે સરખું પરિણામ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન આવે, માટે પરમાણુ અવયવરહિત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તે પરમાણુઓનો મંયોગ નહીં હોવાનું જોઈએ. તદ્દાં તો તેમનું કાર્ય બનવાનો સંભવ નથી. અને તેમનો મંયોગ વ્યાપ્ત થતો છે કે અવ્યાપ્ત થતો છે? એવો વિકલ્પ ઉદ્ભવવાનો પ્રયત્ન નથી; કારણ કે જે મંયોગનું કાર્ય દેખીએ છીએ તેમાં મંયે તે વિકલ્પ હોય તો પણ મંયોગ અયોગ્ય દર્શાવ્ય નહીં એવી રીતે છે.—

આમ જો વાદી તક કરે તો તે ઠીક નથી, કારણ કે મંયોગ પ્રમાણે તુટિ પણ અન્યથા સિદ્ધ છે, એમ જો તુટિનો બીજી રીતે પણ બનવાનો સંભવ છે તે આ રીતે સંભવ છે:—

આગળ જે પચીકરણ કહેવાય તે પ્રમાણે આકાશ આદિના અનુક્રમવડે અવિદ્યામાં મહા પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. તે પછી પૃથ્વીના ઉપાદાન કારણરૂપ જે અવિદ્યા તેમાં ધરો ઉત્પન્ન થાય છે. ધરોના ઉપાદાનરૂપ અવિદ્યામાં સાકડીવિગેરેવડે અભિધાનની ત્રિયાથી ધરોનાં કપાલ (ખોપરાં) ઉત્પન્ન થાય છે. કપાલના ઉપાદાનરૂપ અવિદ્યામાં અભિધાનની ત્રિયાથી લોટ જેવો જૂડો થાય છે. એ જૂડાના ઉપાદાનરૂપ અવિદ્યામાં પૂરું તુટિ થાય છે. અભિધાનરૂપ ત્રિયાનું ઉપાદાન પણ અવિદ્યા છે કારણ કે સિદ્ધાંતમાં જગતની ઉત્પત્તિના મેનકમાં અવિદ્યા યિવાય બીજી કાંઈ મામલો સ્વીકારી નથી. (ન્યાયનિર્દાનમાં પણ અવિદ્યા અથવા માયાનો અભીકાર છે—નુએ ઉદયનાચાર્યકૃત કુસુમાંજલિના પેટલા અને બીજા અન્યકના ઉદયના સ્તોત્રો “ મનોલા છત્યાદિ.) આ ઉપર વિષ્ણુપુરાણમાં કથ્ય છે કે મહાગચ્ચંદ્ર મટલ ષપાલિષ્ઠાઃ સ્ત્યાદિ (આવાય—પૃથ્વીમાંથી ધરો, ધરોમાં કપાલ, તેમાંથી

ચૂંરૂપ રજ અને તે રજમાંથી “અણુ”-એમ જે જનો સ્વકર્મના બળથી આત્માનું દર્શન કરી શકતા નથી; તેઓ દેખે છે-તેમાં ખરી વસ્તુ કેમ છે તે કહે, આ શ્લોકમાં “અણુ” શબ્દનો અર્થ “દ્રુષ્ટિ” છે. એમ ત્રિથી પણ વધારે જોણી કાઠ પરમાણુરૂપ વસ્તુ હોય, અને તે વિનાશ પામે એવી છે કારણ કે વાદીના શ્રિય દ્રવ્યલુકની પેઠે તે વસ્તુ નાશ પામે એવી પૃથ્વી આદિની જાતની છે. આટલા ઉપરથીજ જ્ઞાએ સમજવું કે-પરમાણુઓ અ-વિનાશી છે અને તેમનાવડે આણુ જગત ઉત્પન્ન થાય છે એમ નથી, કારણ કે ઉપર જતાંવા પ્રમાણે યુક્તિથી વાંધા જણાય છે. શ્રુતિથી પણ એ મત ઉત્પટ્ટ છે એમ આ પ્રમાણે જણાશે:-**एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः धृत्वादि** (ભાવાર્થ આત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું. આકાશથી વાયુ થયો, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી જગ અને જળથી પૃથ્વી, એમ સક બન્યું. તૈત્તિરિય ઉપનિષદ-અઘ્નનંદવલી.) આ શ્રુતિમાં માયાના પ્રથમ ખાસ પરિણામરૂપ “દ્રક્ષણ”-અઘ્નના પ્રથમ વિચાર-નેજ આકાશનું કારણ કહ્યું છે; કારણ કે તદ્દેક્ષતયદુસ્યોઃ પ્રજાયેય એ શ્રુતિ પરથી પરમાત્માનું દક્ષિણ-તેમની ઈચ્છા જ જગતની ઉત્પત્તિના કારણ તરીકે જણાઈ છે. તદ્દેક્ષત ઇત્યાદિનો ભાવાર્થ એ છે કે પરમાત્માએ વિચાર્યું કે હું બહારે યાદ અને ઉત્પત્તિમાન જણાઉં, આમ વાયુ આદિનું કારણ આકાશ છે અને એમજ અનુક્રમે સર્વ વસ્તુઓનાં કારણ સમજવાં. માટે કાર્ય રૂપ પદાર્થનું કારણ સંયોગ છે એ મનનું ખંડન થયું. જે વાદી કહે કે “પરમાણુઓને અવપવ નથી તોપણ સંયોગને અર્થે તેઓમાં અવપવની કલ્પના કરાય છે,” તો તે કથન ન ચાલે, કારણ કે અવપવે કલ્પિત હોવાથી તેઓમાં સંયોગ અને દ્રવ્યલુક આદિ વસ્તુ પણ કલ્પિત હરે અને કલ્પિત હોય તે સત્ય વસ્તુ ન હોય, માટે ખરી રીતે જોતાં સંયોગ વસ્તુઓનું અસમવાયિ કારણ ન બને. અને વાદીએ એમ ન કહેવું કે “અસમવાયિ કારણ વિના પણ કલ્પિત સંયોગ વડે કાર્ય કારણ સિદ્ધ થાય, એ વાત અમને ગમતી છે.” કારણ કે એમ થાય તો સ્વપ્નમાં દોડતી ઇંટા વડે સાચા ધરના આદેબનો સંમત પ્રાપ્ત થાય; અને વાદીનો જે સિદ્ધાંત છે કે આ જગતમાં હમાતીવાળું કાષ્ઠ પણ કાર્ય અક્રમવાયિ કારણ વિના ન બને, તે સિદ્ધાંતનો પણ વિરોધ થાય. વળી પરમાણુના ખંડન માટે અનુદ્વેષ અનુમાનો આ પ્રમાણે છે:-પરમાણુઓ સંયોગમની મદદ વાળા નથી, કારણ કે તેઓ સ્વતંત્ર છે. અને તેમનામાં સંયોગને ઉત્પન્ન કરે એવું કર્મ નથી-આકાશ આદિ પદાર્થોનું. આ વાતમાં દ્વિધાંત છે-અર્થાત્ આકાશ આદિમાં પણ સંયોગ ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ ન હોવાથી તેઓ જેમ સંયોગ રહિત છે, તેમ પરમાણુઓ પણ તેવા છે. બીજું અનુમાન એ છે કે પરમાણુઓમાં કર્મ નથી, કારણ કે કર્મનું કારણ પ્રયત્ન પૂર્વક અભિચાત આદિ છે અને તે કારણ જેમ આકાશમાં નથી તેમ પરમાણુઓમાં પણ નથી. વળી ત્રીજું અનુમાન એ છે કે પરમાણુઓ દ્રવ્યનો-વસ્તુનો-આદર્શ કરનારા નથી, કારણ કે આત્મા અને આકાશ આદિ વસ્તુની પેઠે તેઓ અવપવ રહિત હોવાથી તેમનો સંયોગ યતો નથી; એટલે સંયોગથી એકા ધમને પરમાણુઓ પોતાનાથી મોટા કદની વસ્તુની રચના કરે એમ પણ બનતું નથી-આ રીતે પરમાણુનું ખંડન થયું.-

દ્રવ્ય અને વિશેષ્ય દ્રવ્ય—આ સર્વની આવી અચુત સિદ્ધ વસ્તુઓમાં ગણના છે, માટે તે નોખી ન હોય. (આ રચણે આટલું જણાવ્યું છે કે ન્યાયમાં પૃથ્વી, પાણી તેજ અને વાયુનાં પરમાણુઓને નિત્ય દ્રવ્ય માન્યાં છે. તેમની વચ્ચેનો ભેદ જણાવવા એક વિશેષ્ય એવા પદાર્થની ન્યાયિક કલ્પના કરે છે, અને તે પરમાણુઓમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે એમ માને છે. વૈશેષિકો સમવાયને અનુમાનથી સિદ્ધ નીચે પ્રમાણે બતાવે છે:—

તમામ આશ્રય પ્રત્યક્ષ થયા વિના સંબંધ પ્રત્યક્ષ ન થાય તેથી નહરે ન જણાય. જણાય એમ માનીએ તો એ ધરા સંયુક્ત છે એ જેમ પ્રત્યક્ષ જણાય છે તેમ ઘટ અને આકાશ પણ સંયુક્ત છે એમ પ્રત્યક્ષ જણાત પણ તેમ થતું નથી. એક ઘટ પ્રત્યક્ષ છે, તેપણ આકાશ પ્રત્યક્ષ નથી માટે તેમ નથી થતું, માટે તેનું હરકત નિવારણ કરવા વાસ્તે અવશ્ય સમવાય તે અનુમેય, માનવો જોઈએ.) અચુત સિદ્ધ વસ્તુમાં સમવાય હોય તેના દર્શાતમાં એકે અવયવ અવયવીથી નોખો ન હોય માટે તેમનો નિત્ય સંબંધ જ હોય. અને વૈશેષિક નામે તાર્કિક વિદ્વાનો કહે છે કે તાંત્રિકાનો પટ (વસ્ત્ર) દેખીએ છીએ ત્યારે અહીં તંતુઓ (તાંત્રિકા)માં પટ બની રહ્યો છે એ જાન. ઉપરથી અનુમાન કરીને સમવાય સંબંધ એ તંતુ તથા પટથી બિન્ન સમજીએ છીએ. અને ગૌતમ મુનિને અનુસરનાર ન્યાય પંડિતો કહે છે કે સમવાય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ જ છે. આ એક જુદો પ્રમેય છે તે આ પ્રમાણે છે:—અહીં તંતુ ૩૫ આધારમાં પટ છે એ જાત કોઈ પણ જાતના વાંધાથી રહિત—સદા સાચું—હોવાથી તંતુ ૩૫ આશ્રય—આધાર—ના અને પટ ૩૫ આશ્રયી (—આધારમાં રહેલી વસ્તુ) ના ધર્મ વાદા જે પદાર્થો છે, તેમના સંબંધનું જ્ઞાન થવા પછી એ સાચું જ્ઞાન થવા યોગ્ય છે, જે આ રીતનું જ્ઞાન છે તે સદા સાચું રહે છે. તે વાતનું દર્શાત એ છે કે કુંડામાં ખોર છે એવું જ્ઞાન અખાધિત છે અને તેની પૂર્વે કુંડાના અને ખોરના આધાર આધિય આશ્રય કુંડ છે અને તેમાં રહેલ ખોર આશ્રયી છે એમ સમજાય છે. ૩૫ ધર્મ જણાવામાં આવે છે; તેથી તે જ્ઞાન સાચું છે; આટલા માટે બીજો પક્ષ કે અનવરથા હોવાને છીએ સમવાય ન માનવો એ પક્ષ ઠીક નથી, કારણ કે પ્રમાણથી જે કાર્ય સિદ્ધ થાય તેનો બીજો કોઈ રીતે સંભવ ન હોવાથી સિદ્ધ થતા સંબંધને અસત્ (=ખોટા) તર્ક ૩૫ હોય તથા અનવરથા હોય પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી.—આમ જો વાદી પ્રશ્ન ઉઠાવીને કહે તો તેને અમે કહીએ છીએ કે જાણ તમે જુલો છો. તે જુલ આ રીતે છે:—પ્રથમ તો એ જણાવું જોઈએ કે ઘટ અને પટ જોઈને અહીં તંતુઓમાં પટ છે એવું જ્ઞાન નથી થતું પણ આ તંતુઓ પટ ૩૫ છે અને આ ઘડો માટી છે એમ તંતુ અને પટના અમેદનું તથા માટી અતે ઘટના અમેદનું જ્ઞાન થાય છે, એમ સર્વ જ્ઞાન થાય છે. સાખાઓમાં વૃક્ષ છે એવું જ્ઞાન નથીજ થતું. પણ વૃક્ષમાં સાખાઓ છે એમ સમજાય છે, અને તેમજ પટમાં તંતુઓ છે એવો અનુભવ થાય છે; માટે “અહીં તંતુઓમાં પટ છે” એ જ્ઞાનમાં કોઈ વાંધો નથી એવો જે તમે હેતુ આપ્યો હતો એ હેતુમાં આમ જણાવ્યા પ્રમાણે વાંધો છે, તેથી તે હેતુ અસિદ્ધ—ખોટો છે—સ્વરૂપાસિદ્ધ છે—અને એ હેતુથી સમવાય સિદ્ધ થાય નહીં. વળી વાદીને પૂછીએ છીએ કે આ સમવાય સંબંધવાળી જે વસ્તુઓથી બિન્ન છે કે નથી? જો બિન્ન હોય તો એ પક્ષમાં અમારો પ્રશ્ન એ છે કે સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર? જો તે સ્વતંત્ર હોય, તો આત્મા અને આકાશ વિગેરે વસ્તુઓની પેઠે તે સ્વતંત્ર

જાણાય, પણ તેમ જણાતો નથી જો તે સમવાય પરત્ર હોય, તો જેને આધીન છે તેની સાથે એનો શો મનઃ છે તે કહેવો નોંધવો, કારણકે ગુણ આદિ પરત્ર વસ્તુઓનો ગુણુપુક્ત દ્રવ્ય વસ્તુ-સાથે સમઘ જણાય છે “આ સમવાય પોતેજ મનઘ છે માટે એને બીજા મનઘની ગરજ નથી” એમ વાદીએ ઉચ્ચે સ્વરે ન બોલેલુ, કારણ કે એ વાતનો સંયોગમા બ્યભિચાર છે-અર્થાત્ સંયોગ પોતે મનઘ છે તથાપિ પોતાની સિદ્ધિ માટે તે સમવાય નામે બીજા મનઘની અપેક્ષા રાખે છે. વાદી કહે કે સંયોગ એક જાતનો સંજ્ઞ છે ખરો, તોપણ એની ગુણુમા ગણુતરી હોવાથી એ ગુણુ છે માટે બીજા સંજ્ઞની જરૂર રાખે છે, (અને જાતિ વિગેરે પરત્ર છે, પણ તેની મનઘમા ગણુના નથી માટે તેને મનઘની અપેક્ષા છે) પણ સમવાય તો સંજ્ઞ રૂપ છે, અને ગુણુ નથી, એટલે સમવાય અને સંયોગમા તફાવત છે, માટે મંયોગની દષ્ટા સમવાયને લાગુ પડાય નહીં આમ જ વાદી કહે તો અમારો ઉત્તર એ છે કે સમવાય એક જાતનો સંજ્ઞ છે માટે તે કારણથી સંયોગનું દૃષ્ટાત લઈને અનુમાનવડે સમવાય પણ ગુણુ છે એમ માની દો. જો વાદી કહે છે કે જે ગુણુ હોય તે પ્રથિતી આદિ દ્રવ્ય-વસ્તુ-મા રહે પણ સમવાય તો ગુણુ કમ આદિ પદાર્થોમા પણ રહે છે માટે સમવાય ગુણુ નથી, તો ફર્જન બને રાજ યાય એમ વિચારીને ગુણુ વિગેરેમા બંધે સમવાય હોય એમ સ્વીકારીએ છીએ, પણ કાર્ય અને કારણરૂપ પદાર્થોનો સમવાય તો અનુમાનવડે ગુણુ છે એમ માની શકાય, કારણ કે કાર્ય અને કારણરૂપ બે દ્રવ્ય નામે પદાર્થોમા મયોગ પેડે સંજ્ઞ રૂપે સમવાય રહે છે જેથી સમવાય ગુણુ છે એ અનુમાન વડે સિદ્ધ કરી શકાય છે. વાદી કહે છે કે સંયોગ સમઘ બે નોખા નોખા પદાર્થોમા હોય છે પણ સમવાય તો જે બે પદાર્થો માં જોડાયેલા (અયુતસિદ્ધ,) રહે છે તેમના અનઘર્નું નામ છે માટે સમવાયને “ગુણુ” ન કહેવાય આ વાદીને અમે પૂછીએ છીએ-એ કે કહો ખાધ અયુતસિદ્ધિ કેવી હોય? જે બે વસ્તુઓ નોખે નોખે રથાને ન દોષ તે અયુતસિદ્ધિ કહેવાય? કે નોખે નોખે કાબે જે ન દોષ પણ, એકજ કામે દયાત દોષ તે અથવા જે બેનો સ્વભાવ એકજ જાતનો હોય તે અયુત સિદ્ધિ છે? આ પ્રશ્નમાં પે હતા પદ્મા એવો સવાલ ઉઠે છે કે સંજ્ઞવાલી બંને વસ્તુઓ એક રથાને દોષી નોંધવો? કે બેમાંથી એક વસ્તુ પોતાનાજ રથાનમા દોષ? પ્રથમ પદ્માની પેદેલી કાઠી જે તમે સ્વીકારો-એટલે જે એક કહે કે જેને વસ્તુઓ એક રથાને દોષી નોંધવો-તો પદ્મા તણ સાથે સમવાય છે માટે તણના રથાનમાં પડે છે, અને પદ્માને કહેલી પીપાચનો પડમાં સમવાય છે માટે તે પીપાચ પડના રથાનમા છે-આ રીતે પરસ્પ-દ્રવ્ય-વસ્તુ-અને પીપાચરૂપ ગુણુ બિન રથાનમાં છે, એવી તમારાજ સ્વીકાર પ્રમાણે આ પદ્મા દ્રવ્ય અને પીપાચરૂપ ગુણુ અયુતસિદ્ધિ ન યાય એટલે તેમનો સમવાય ન બને, પણ તે ન બને એવી નથી માટે પ્રથમ કાઠિ ન ચામે-બીજી કાઠિમા તો પડ અને પીપાચનો જે મંયોગ છે તે વડે પડ અને પીપાચ અયુતસિદ્ધિ રથાને પ્રસમ-આવે કારણ કે પડનું રથ ન મૂકિા છે, તો પણ પીપાચ નિત્ય દ્રવ્ય હોવાથી તેનો બીજો કદો સમવાય ન દોષતેથી તે પોતાનાથી નોખા રથ નમા નથી. જામ છે મટે પીપાચ અને પડનો સમવાય મનઘ નથી, માટે બીજી કાઠિ પણ કામની નથી અને વસ્તુઓ આજ કાલે દોષ, તો નો “અયુતસિદ્ધિ” છે એ બીજો

પક્ષ પશુ ન લેવાય, કારણ કે ગાયનાં ડાબી અને જમણી બાજુનાં બે શીંગડાં એક કાળે હોવાથી તેમાં અયુતસિદ્ધિપણું આવે તે તમને ઇષ્ટ નથી. ત્રીજા પક્ષમાં સંબંધ વાળી બે વસ્તુઓનો સ્વભાવ નોખો ન હોવો જોઈએ. આ પક્ષ પશુ ઠીક નથી. કારણ કે એ પક્ષ જો તમે માનો, તો દ્રવ્ય અને ગુણનો સમવાય સંબંધ છે તોપણ તેમના સ્વભાવનો જો ભેદ છે, તે તમારા ત્રીજા પક્ષ પ્રમાણે નસંભવે. દ્રવ્ય અને ગુણનો સમવાય સ્વીકારવાથી તેમના સ્વરૂપનો ભેદ સંભવે, એટલે તેમના સ્વભાવનો ભેદ બને એમ વાદીએ ન કહેવાય, કારણ કે સમવાયનો આજ સુધી નિશ્ચય થઈ શકતો નથી; માટે ગુણની દ્રવ્ય સાથે એકતા જણાય છે, અને ગુણની સિદ્ધિ દ્રવ્યથી અભિન્ન વસ્તુ તરીકે કરાય છે. વળી “યુ” ધાતુ મિશ્રણ (મેળવવું) અને અમિશ્રણ રૂપ અર્થમાં પ્રવર્તે એમ પાણિનિર્મુનિર્તુ વચને છે, તે ઉપરથી અમિશ્રણ અર્થ વાળો “યુ” ધાતુ લેવાથી “અયુતસિદ્ધ” શબ્દનો મુખ્ય અર્થ અપ્રયશ્ચયત્વ છે, અર્થાત્ જોમની ઉત્પત્તિનોખી ન હોય એવા બે પદાર્થો અયુતસિદ્ધ કહેવાય અને એવી અનર્થક—સાથે થયેલી ઉત્પત્તિ તમારે મતે દ્રવ્ય અને ગુણની નથી કારણ કે તમારે મતે દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ પ્રથમ થાય છે. અને ગુણની ઉત્પત્તિ પાછળથી છે.

(૨૧મું)

કૃષ્ણશંકર દ્વિરાશંકર પંડ્યા બી૦ એ૦

॥ સુખી થનારે સમયનો હિસાબ રાખવો જોઈએ ॥

(૧૯)

માનવજીવનની ઠંહેચણીમાં આપણને માણુમ પડી આવે છે કે તેનો મોટો ભાગ દુરાચરણમાં ચાલ્યો જાય છે, તેનાથી એ મોટો ભાગ બીલકુલ કંઈ પણ ના કરવામાં વ્યતીત થાય છે, અને પરિણામે વિચારીએ તો આપણા કામ ધંધા વિનાની બાબતો કરવામાં બહુ સમય વ્યતીત થઈ જાય છે. કેટલાંક કલાક આપણે આચારાંગના ચાલનમાં ગાળાએ છીએ, કેટલાક કલાક હાસ્યેચિત કાર્યમાં ગાળવામાં આવે છે, કેટલાક મેજશોખમાં ગળાય છે અને બાકીના નકામા ગુમાવવામાં આવે છે. આપણે કેટલો બધો સમય, આશાઓ અને નિરાશાઓમાં, પ્રેમ અને દ્વેષમાં, ગમત, નાચ તાન તમારામાં, સ્વાર્થ સાધવામાં, નોકરીઓ મેળવવાની માયાકૃટમાં, કારણોની માગણી કરવામાં, નીચતા ભરી ખુશમતોમાં નકામો ગાળી નાખીએ છીએ ! જલ્દી કે આપણને મળે છે તેટલો સમય આપણાં કર્તવ્યો માટે પુરતો ના હોય તેમ

મૂખાઓ અને તત્વવેતાઓ ઉભયેને માટે જીવનની અધ્યતા એ તો સામાન્ય ફરીવાર મન
 યધ પડી છે, પરંતુ આપણી જાગીરોના મંત્રધર્મો અને છે તેમ આપણાં જીવનો
 સંબંધમાં પણ અને છે—એક સારો વ્યવસ્થા રાખનાર, થોડાં વાનાંને પણ મોટાંમોટાં કરી
 ખાડે છે; આથી ઉલટી રીતે એક રાજની આવક પણ એક ઉડાઉતા હાથમાં આવે તો
 એક ક્ષણમાં ચાલી જાય છે. તેથી આપણને મળેલા સમયનો જે સારો ઉપયોગ કે વખ
 આવે તો માનવ જાતના બધાએ ઉદ્દેશી અને હેતુઓ સિદ્ધ કરવાને જોઈએ તેટલો પુરો
 છે. પરંતુ આપણે લેખમાં, ખાવાપીવામાં, મોજશોખમાં, પ્રસન્ન કારક વ્યાખ્યાનો
 આપવામાં, દ્રેપમાં, આમતેમ બટકવામાં, અપ્રાર્થગિત અભ્યાસોમાં, મડલો બદલામાં
 અને આવાં અન્ય કાર્યોનાં ધણો સમય નકામો ગુમાવીએ છીએ; જ્યારે આપણા જાગે
 સમય ખસાસ થાય છે ત્યારે આપણને તેની જરૂર જણાઈ આવે છે પરંતુ જ્યારે તે આપણે
 પામેથી જતો હોય છે ત્યારે તેને આપણે લક્ષમાં લેતા નથી; આ આમ એટલું જુદું થઈ
 જાય છે કે આપણને આપણું જીવન જેટલું હુકુ જણાઈ આવે તેના કરતાં તે બધારે કે
 લાગે છે. કેટલાક લોક દમેલા આગનીઓ સાથે રમત રમતા, ગીસોટી વગાડતા, મજ
 ગણતા, અથવા તો જાતની સાથેજ વાતચીત ચલાવતા તમારા જોવામાં આવશે; વળી
 અન્ય કેટલાક કાવ્ય ગ્યનામાં, સામળનામાં તથા ગીત સંગિતકાંઈ શ્રવણ કરવામાં તેના
 મનપનો લોભ આપતા તમારા જોવામાં આવશે. એક માથાના વાળ ઝોળવા જેવી જા
 બતમાં, વગર પહેરવાની બાજતમાં, આપણે આપણા હાથમાં, દરજી અને નોકર સાથે
 સાથે મસક્કત ચલાવવાના પ્રમાતના કેટલા બધા કીમતી કલાકો ગૂમારી નાખીએ
 છીએ, અહીં આપણા કપાઈ જતા દરેક બાન માટે એક સવાહકાર મૂલ્ય જોતાવવાની જોર
 લેવી થઈ આવે છે, જે બાવનો એકાદ ગુરૂએ આડો અવજો થઈ જાય તો એક જીવન
 જેટલો તેની કીમત આંકવામાં આવે છે ખરેખરી વાન જેવા પ્રાણીએ તો એમ છે, કે

કરીને એક અનિશ્ચિત બાબતનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. 'વર્ષાના' ઝાપટાની બાબતમાં આપણે જેમ વરતીએ છીએ તેમ આપણે સમયની બાબતમાં વર્તવું જોઇએ. 'ન્યાં સુધી આ ઉભયે આપણને પ્રાપ્ત હોય ત્યાં સુધીમાં' તેમનો ઉપયોગ કરી લેવો જોઇએ, કારણ કે એ ઉભયે હમેશાં ટકી રહેશે નહિ.

આપણા જીવન કરતાં સમૃદ્ધિની આપણે વધારે સંભાળ રાખીએ છીએ.

આપણે આપણાં જીવનોની દરકાર કરીએ છીએ તેના કરતાં આપણે આપણી સમૃદ્ધિની, આપણાં ગૃહોની, આપણા પૈસાની, શા માટે આટલીબધી વધારે સંભાળ રાખીએ છીએ, એ બાબતની માનવ ભૂખતાની અંધતા સમજવી શકવાને માત્રવશ્યુદ્ધિ સમર્થ નથી; દરેક જણ એમાંના એકાદ ઉપર વિના મૂલ્યે વૂટી પડે છે, પરંતુ અન્યના ઉપર હુમલો કરવામાં આવે તો આપણે તત્કાર અને બંદૂક લઇને સામા યઇએ છીએ. બાપદાદાથી આવતા વારસાના સંબંધે તો કોઇ પ્રકારના વિભાગ પાડવાના હોતા નથી, પરંતુ લોકો આનંદપૂર્વક આપણા સાથમાં આપણો સમય લેઈ શકે છે; આપણે પણ આટલી સમયની બાબતમાં અત્યંત ઉદાર બની જઇએ છીએ; ખરેખરી રીતે તો સમયની બાબતમાં આપણે લોભીયા બનવું જોઇએ. આલું અથવા તેવું કાર્ય કરવા માટે એકાદ મિત્ર પાસે એકાદ બે કલાક ભાગવાની બાબતનો દરરોજના બ્યવહારની યજ્ઞ પડી છે; આવી સદાય પણ સહજમાં આપવામાં આવે છે; આના ઉભયે પક્ષો વસ્તુનો પોતાનો વિચાર ના કરતાં મત્ર પ્રસંગનોજ વિચાર કરે છે. બધીએ કીમતિ વસ્તુઓમાં અત્યંત કીમતી વસ્તુ સમાન સમયનો તેઓ કોઇ કાસે દિસાળ રાખતા નથી; પરંતુ આટલી બાબત તેમના સમજવામાં નહિ આવતી હોવાથી તેઓ તેને કંઈ પણ દિસાળ વિનાનો ગણી કાઢે છે. આપણો સમયજ નિશ્ચિત હોય છે. અને દિન તથા રાત્રીએ આપણે આગળને આગળ મુસાફરી કર્યા કરીએ છીએ; માર્ગમાં કોઇ પ્રકારનો વિશ્રામ લેઈ શકાતો નથી; તેમજ સંમયને લાંબાવવાની બાબત રાજ્ય અથવા લોકો એકેના હાથમાં નથી. કોઇ પણ માનવ સારી રીતે જીવવાની દરકાર કરવું નથી, પરંતુ સાંજા જીવવાની દરકાર રાખે છે; ખરું જોવા માગીએ તો પ્રથમની બાબત દરેકના હાથમાં છે-સત્તામાં છે, જ્યારે બીજી બાબત કોઇના પાણુ હાથમાં નથી. જીવનનાં સાધનોજ પૂરાં પાડવામાં આપણે આપણાં જીવનો ગુમાવી નાખીએ છીએ, આમ છતાંએ બાવિ માટેના એક પ્રકારના આદરપૂર્વક આપણે આપણી જાતને નિયમીએ છીએ, તેથી આપણે યોગ્ય પ્રકારે જોઇએ તેમ જીવતા નથી, પરંતુ આપણે તો જીવવાનો હમણાંજ આરંભ કરવાના છીએ.

વર્તમાન—મૃત—અને ભાવિ કાલ.

જીવનના વિભાગમાં વર્તમાન, મૃત અને ભાવિકાલનો સમાવેશ થાય છે. આપણે જ કરીએ છીએ તે હુંક છે; આપણે જ કરીશું. તે સંશયવાળું છે; પરંતુ આપણે જ કર્યું છે તે તો ખાચીશ્યું છે અને ભાવિની સત્તાની બહારનું છે. સમયનો પ્રવાહ અદ્ભુત મંડપથી વહ્યાં જાય છે, આવી ઝડપ સમજવા માટે માનવે પાછા ફરીને દ્રષ્ટિ કરવી જોઇએ;

આવા પશ્ચાદ્વલોકનમાં બધોએ જૂતકાલ તેની નજરે તરે છે. પરંતુ વર્તમાન કાલ આપણું નજર ચૂકાવીને ખસી જાય છે, આપણે તો માત્ર એક ક્ષણ માટે જ જીવે છીએ, અને છતાંએ તેના આપણે બાલ, યુવા, માનવ, ટક, એવા વિભાગ પાડીએ છીએ, અને આવા બધાએ અંશેનો આવા કાંકડા ક્ષેત્રમાં સમાવેશ કરીએ છીએ; જે આપણે બરીક તપાસ રાખતા નથી તો આપણે પ્રસંગે ગુમાવી બેસીએ છીએ; જે આપણે હતાવત કરતા નથી તો પાછળ પડી જઈએ છીએ; આપણા એક કલાકો આપણી નજર ચૂકાવીને ચાલ્યા જાય છે; આપણા કનિષ્ઠ કલાકો હજી હવે આવવાના છે. આપણા જીવન પ્રવાહનો વિશુદ્ધ વિભાગ પ્રથમ વહન કરી જાય છે, અને તાપીત એ તો માત્ર કચરોજી રહેતા રહે છે, જે સમય કદાચે માટે પણ કામનો હોતો નથી તે સમયને આપણે સડાચારની બાજતમાં ગાળાએ છીએ; આ પ્રમાણે આપણે, જે ઉમરે ગરવા ગાંધ્યા લોકજી પહોંચે છે તેટલી વયે માત્ર આપણે સારી રીતે જીવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો આરંભ કરીએ છીએ. બાકી તે આટલું બધું અનિશ્ચિત હોવા છતાંએ, તથા આપણને કંપજ આવતાં મંદો પળ આરંભે જ્યાં અનિવાર્ય હોવા છતાંએ, આ પ્રમાણે સમયને ગુમાવવા કરતાં આ દુનિયામાં વધારે મૂર્ખાઈ બધું અન્ય શું હોઈ શકે ?

આપણા સમય વિના અન્ય કશાને પણ આપણાથી આપણું

પોતાનું કદી શકાય એમ નથી.

એવું કંઈપણ નથી કે જેને આપણે આપણું પોતાનું કદી શકીએ; માત્ર આપણે મમયજી આવો છે; આમ છતાંએ જેમની જેમની મરજી યમ આવે છે તે આપણને આ બાજતમાં મૂર્ખા બનાવે છે. જે એકાદ માનવિ નાણાની એકાદ નજીવી રકમ લીટીને તે તો ખત પત્રો અને જામીનગીરીઓ કરી લેવામાં આવે છે, આવા પ્રકારના માધ્યમથી નાગરિક જીવદારને એકદમ દિસાળ ઉપર ચઢાવી લેવામાં આવે છે; પરંતુ જે કાંઈ માટે સમય લઈ લે છે તેનો એમજ ધારે છે, કે આ માટે માફ તેની પાસે કાંઈ હોય નહીં. જે કે આનું રેવું તો આત્માર ફરંત વડે પણ વાળી ચકાવ એવું હોતું નથી. હું એવા એ માનવને કાંઈ કાંઈ પણ ગરીબ નહિ કહું કે જેની પામે હજીએ નેહએ તેટલું પુરતું છે. જાણે આનું પુરતું કાંઈ કાંઈ આટલું બધું અલ્પ ના થઈ પડે. આમ છતાંએ જેમને હજી મંસાર મામર તરવાનો છે તેમને માટે એટલી સલાહ શુભકારક નીવડશે કે તેમણે થોડા મમયજી ચર્ચાઈ ગૃહપતિ બનવું નેહએ કારણ કે જે દોષ તે વામજીમાંથી કાનાની બહાર કાઢી નાખ્યા પછી, તળીએ કાંઈપણ બચાવવાની જાગત અત્યંત અમુકી થઈ પડે છે જેમ નવ મારી પાસેથી મારો એક દિન લેઈ જાય છે, તે મારી પાસેથી એવું કંઈક લઈ જાય છે, કે જે તે કાંઈ કાંઈ પાણું વાળી ચકાવે નથી પરંતુ આપણો મમય, તેમજ નો અપની પાસેથી બેઢેને જુલોવી લેવામાં આવે છે અથવા ચોરી લેવામાં આવે છે અથવા અપણે ગુમાવી બેસીએ છીએ; આમાંની કોઈ જાગતનો અત્યંત ખરાબખર્ ખરાબ જાગત જમાન છે. એક મુમારનીતા જેનુંજ એક જીવનમાં પણ જની આવે છે; આપણા ગૃહની

આવવાનાં માર્ગમાં એક પુરતક અથવા એક સાથીને લીધે, આપણે જાણીએ કે હજીતો અ-
ર્થમાં જવાયું છે એટલામાંતો આપણે ગૃહ આગળ આવીપહોચીએ છીએ. સમગ્ર જાગૃતનો
વિચાર ચલાવતાં આપણે આપણે સમય, અપણા સુધારા માટેની વ્હરા પણ દરદાર રાખ્યા
વિનાજ ઉપરાઉપરી આપણે ગુમાવ્યાં જઈએ છીએ. જેઓ સુવિખ્યાત રીતે નિંદિત જીવન
માળે છે તેમના વિષે મારું આ કહેવું નથી, પરંતુ ફિનિશ જેમને, સુખી લોક તરીકે સ્વી-
કાર કરે છે, તેઓ પણ તેમના સુખાનંદમાં મુગ્ધ મસ્ત હોય છે, તેમના ધંધાઓ અને
અસીલોના ગુલામો બની ગયા હોય છે; તેમની કામનાઓમાં દૂખી ગયલા હોય છે. આપણે
મહાપુરુષોના ગર્વની, અતિમાનિતાની ફરીવાર કરવાના વલન વાળા છીએ; આમ છતાંએ
આવા સર્વમાંથી કોઈકજ નાગ્યે એટલો બધો માનિ હશે, કે જેના આગળ કોઈ પણ માનવિ
એક વા અન્ય સમયે જઈના શકે તથા બદલામાં એકાદ શુભાશિષ અથવા દ્રષ્ટિપાતના મેળ-
વી શકે. અન્ય સર્વના કરતાં આપણે આપણી જાત પ્રાયેજ આતંત બધિર વૃતિવાળા તથા
દુર્ગમ રહીએ છીએ, એને મારે આપણે યરસારે ખુશીથી ફરીવાર હલાવતા નથી.

સાથ અને ધંધા, એ સમયનાં મહાન ભક્ષકો છે.

સાથીઓનો સાથ અને ધંધા, એ સમયના મહાન ભક્ષકો છે, આપણા ભાવિ તેમજ
આપણા દુરાચારો આપણા જીવનો તો વિનાશ સાધ્યાં જાય છે. વર્તમાન કાલતો એક
દશ્ય સમાન છે, તે દમેશાં પ્રવાહમાં વહી જાય છે; જીતકાલને આપણી ખુશીમાં આવે
ત્યારે આપણા મન સમક્ષ ખડો કરીશકીએ છીએ તથા તે આપણે તેની પરીક્ષા અને ત-
પાસ કરીએ ત્યાં સુધી ટકી રહે છે. પરંતુ એક ઉદ્યોગી માનવને પાછુંવાળીને જોવાનો અવ-
કાશ હોતો નથી, અથવા જો તેને તેવો અવકાશ મળી આવે છે તોપણ તે જીતકાલના
પશ્ચાત્તાપ કરવાને વા જીવનના એકાદ વિભાગમાં રોકવામાં આવે છે; આવી જાગૃતનો વિ-
ચાર ચલાવવો પણ અતુલસાહક છે; આથી ઉલટી રીતે એક સદાચારી જીવનવાળો અંત
રાત્રા, એક માનવને કોઈ કાલે પણ દુનિત ના થાય અથવા કોઈથી ના લાઇ લેવાય એ-
વીનિત્યની સુખીદશામાં રચાયે છે; પરંતુ જેણે એક દુરાચાર બનું જીવન ગાળ્યું છે, તેને
તો તેના પોતાના સ્મરણથીજ બચ થઇ આવે છે અને પોતાનું પુનરવલોકન કરવામાં પણ
સદાચારને બદલે માત્ર વાસના, લોભ તૃષ્ણાજ જોવામાં આવે છે, પરંતુ આમ છતાંએ
આવા અલ્પ ગાળામાંતો કેટલો બધો સચ્ચ આપણે બચમાં, ચિંતામાં, રડવામાં, બાલ્યમાં
ગુમાવીએ છીએ કે ખરેખર આમાંતો અર્ધ સમય તો આપણે ઉપમાજ ગૂમાવીએ છીએ
જાણે કે આપણે ખાવા પીવાનો હોંધએ તે સંતોષ માટે નહિ પરંતુ લોભ ખાતર હોય
તેમ કેટલો બધો સમય આપણા અતિચિંતા, આપણા નોકરો, અને આપણાં ભાણાં જા-
હંવામાં, મોજ શોખમાં ગૂમાવી નાખવામાં આવે છે, ખાવા પીવામાં અને મોજ શોખમાં
અપણુ કરેલી આટલી બધી મારે કીમતે ખરીદવામાં આવતી રસીઓ કદાચ એક પ્રકારે
દૂંકરી જણાઇ આવતી હશે. રાત્રીની આંસામાં ને આંસામાં દિનેને ગૂમાવવામાં આવે છે,
અને પ્રજાત યદ્યે જવાના ભયમાં ને ભયમાંજ રાત્રી ગૂમાવી નાખવામાં આવે છે. આપણા
આનંદોમાંજ એક પ્રકારના ભયનો સમાવેશ થાય છે; તેઓ દમેશાં પહોચશે નહિ એવી

અથવા નિઆગારા (Niagara) જેવા એક મહાન જલના ધીધનો આપણે વિચાર કરીએ કે ત્યાં પડતા પહેલાં તેના સ્રોતસ્રોતો સમૃદ્ધ એક હોય છે અને પછી તે અમણિતબિંદુઓમાં વિખટલ થઈ જાય છે અને પ્રત્યેક બિંદુ પ્રકાશનું જુદું જુદું પ્રતિબિંબ ફેકે છે; અને તે બિંદુએ ભુવનો જેવાં છે, અને તેમનું કરેલું ઇન્દ્રધનુષ તે બહુ-રંગી જીવન છે. પણ જલ તો એકજ છે, જ્યારે બિંદુઓ બહુ છે, અને જીવન એક છે, જો કે જૂનો બહુ છે. ઇશ્વર-વ્યક્ત કે અવ્યક્ત-એકનો એકજ છે, જો કે જુદો, જો કે સર્ગમાં સચુષ્ણ, અને પ્રલયમાં નિચુષ્ણ. બ્રહ્મા અને તેનું વિશ્વ (અંક) એક છે, જો કે તે (બ્રહ્મા) એકતા છે અને બ્રહ્માણ્ડ બહુતા છે. તે જીવન છે અને બ્રહ્માણ્ડ રૂપો છે.

આપણે જોઈએ છે કે એક વિશ્વનો આર્વિર્ભાવ પ્રતિભાસપરંપરા સ્થલે છે તેથી આર્ચનિક પરસ્પર સંબંધ, કારણ અને કાર્યનો અનુક્રમ, યા્ય છે. પણ પ્રત્યેક કાર્ય વારો આવે કારણ અને છે અને એમ ને એમ એ અનંત પરંપરા ચાલી જાય છે, કારણ કે કારણ અને કાર્યનો બેઠ એ રચનાવનો બેઠ નથી પણ સંબંધનો બેઠ છે. જે પરસ્પર સંબંધી બ્રહ્મ (The Eternal)ના વિચારમાં હોય છે તે એક વ્યક્ત વિશ્વ તરીકે બહુ ર કાઢેલો વિચાર ખંડમાં પ્રતિભાસો વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધી યાય છે. વિશ્વ વિશેષતા સર્ગ પૂર્વે બંધુ વિશ્વ અને તેના પરસ્પર સંબંધી વિષે બ્રહ્મમાં વિચાર થશે. જે નિત્ય વર્તમાનમાં દેશ અને કાલના પરિવર્તે રહિત અદૈત અવસ્થામાં સાથે સાથે રહેલું છે તે ધીમે ધીમે દેશ અને કાળમાં એક પછી એક આપના પ્રતિભાસો રૂપે દર્શન દેશે. વિશ્વને જુદા જુદા પ્રતિભાસોનું (દેખાવેનું) બનેલું તમે કહ્યોછો કે તરતજ એ દેખાવોને અનુક્રમે એક પછી એક-વિચારવાની તમને ફરજ પડે છે; પણ બ્રહ્માના વિચારમાં તો તે પ્રતિભાસો સદા વર્તમાન હોય છે અને અનુક્રમની મર્યાદાનું ત્યાં અસ્તિત્વ નથી.

કાલમાન ત્યાં એક બીજાની તાન નીર-નીરાળો છે એવાં રચૂત ભુવનોમાં પણ પ્રાકૃતિક દ્રવ્ય જેમ વધારે રચૂત થતું જાય છે તેમ તેમ તત્ત્વ બાધાઓ વૃદ્ધિ પામતી જતી હોવાની આપણને ઝાંખી યાય છે. મોઝાર્ટ (Mozart) આપણને એક એવી માનસિક અવસ્થાની વાત કરે છે કે જેમાં તેણે એકજ સંસ્કારરૂપે એક સંગીત પ્રાપ્ત કર્યું હતું, જો કે તે પોતાની જગૃત અવસ્થામાં તે એકજ સંસ્કારનું ઉદ્ભાવન ધ્વનિઓની (notes) પરંપરા સિવાય કરી શક્યો નહોતો. અથવા બીજું, આપણે એક ચિત્ર તરફ જોઈએ અને એકજ માનસિક સંસ્કાર મેળવીએ-એક સદિ સૌન્દર્યનો દેખાવ-એક લદાઈ-પણે એ ચિત્ર પર ચાલતી કાડીને કંઈ આપું નહિ જણાય, પણ તેને તો જે ભાગો ઉપર તે ચાલશે તે તે ભાગથી થયેલા સંસ્કારોનું એક પછી એક-સામું નહિ-માન થશે. બ્રહ્માની દ્રષ્ટિથી વિશ્વ કેવું દેખાય છે અને આપણી દ્રષ્ટિથી તે કેવું દેખાય છે તેના તદ્દાવરનો કંઈક ખ્યાલ દ્રશ્ય-ઉપમા-વડે આપણને આવે. તેને એક અખડિત સંસ્કાર એક પૂર્ણ એક; આપણને એક ધીમે ધીમે આર્વિર્ભાવ પામતી મહાન પરંપરા. આ પ્રમાણે જે તેની દ્રષ્ટિમાં પરસ્પર સંબંધ છે તે આપણી દ્રષ્ટિમાં પરંપરા યાય છે. બાલ્ય, યૌવન અને જરૂરને એકરૂપે નહિ જોતાં આપણે દિવસો દિવસ, વર્ષોવર્ષ, તેમને પૃથક્ પૃથક્ જોઈએ છીએ. જે એક કાલિક અને સામાન્ય છે તે ચિત્રપર કાડીની પેઠે ભુવનપર ચાલતાં આપણા અદ્ય માન-સોમાં સંક્રમ અને વિશેષ યાય છે.

એકાદ પર્યંત ઉપર ચઢો ને તલેટીમાં વસેલા નગર તરફ દ્રષ્ટિપાત કરો. ધરો એક જીજ્ઞ સાથે રસ્તાઓમાં સંઘાષ ને વિભાગો રસ્તાઓ વગેરે કેમ બનેલું છે એ તમને દેખાશે. એ સઘળું તમે એકરૂપ અનુભવશે પણ નીચે ઉતરીને નમર બેસું હોય તો એક પછી એક અનુક્રમવાર એક મહેલેથી બીજા મહેલે જવું પડશે. એ પ્રમાણે આપણે કર્મમાં એકેએક અને એક પછી એક સંબંધો જોઈએ છીએ. આરે આપણી દ્રષ્ટિ એટલોજવી મર્યાદિત છે કે એ સંબંધોના અનુક્રમનું જ્ઞાન પણ આપણને થતું નથી.

અદ્રશ્ય વસ્તુઓ સમજવામાં આવાં દ્રશ્યંતો આપણને નુષણીવાર મદદ કરે, અને આપણી રતબ્ધ થઈ જતી કલ્પનાશક્તિને ટેકારૂપ નિવડે. આ સઘળી સામગ્રીવડે કર્મ અભ્યાસ માટે આપણે પાયાનો પર્યર નાખીએ છીએ.

કર્મ સાર્વત્રિક પરસ્પર-સંબંધ છે, અને અમુક વિષયના ઉદ્ભવ અથવા પ્રકટીકરણમાં પ્રતિભાવોનું દર્શન ક્રમશઃ થતું હોવાથી તે વિષયમાં કારણકાર્યના નિયમતરીકે પ્રતિત થાય છે.

આધુનિક સમયમાં કાર્યકારણભાવનાના મિદ્ધાન્તને સંકારપદ ગણવામાં આવ્યો છે હાખલા તરીકે Contemporary Review માં મી. હર્સ્ટ્રી Huxley તકરાર કરે છે કે આપણે માત્ર ક્રમજ જાણીએ છીએ, કાર્યકારણભાવ નહિ. તેણે કહ્યું છે કે બેટ માર્યા પછી બૉલ (દડો) ગતિવાન થાય તો તમારે એમ નહિ કહેવું જોઈએ કે બેટના ફટકાએ દડામાં ગતિ અર્પી, પણ માત્ર એટલુંજ કહેવું જોઈએ કે એ ફટકા પછી ગતિ ઉદ્ભવી. જોગણીસમા સતકના કેટલાક મહાન નરોમાં એવો અત્યંતિક અવિરોધતાવાદ (Scepticism) પ્રબલપણે દ્રશ્યમાન થાય છે. મધ્યકાલના અજ્ઞાનયુગના અંધ શ્રદ્ધા અને નહિ સાખીત થયેલા ધણા મતોની પ્રતિક્રિયારૂપ આવાદ હોય. આ પ્રતિક્રિયાને ઉપયોગ હોતોજ, પણ હવે તે ધીમે ધીમે દૂર થવા માંડી છે, જેમ અન્તો (extremes) નું હમેશ થાય છે તેમ કાર્ય-કારણતા જો કે ઇન્દ્રિયોથી સિદ્ધ કરવી અસમ્ભવ છે છતાં તેની પ્રતિતિ માનવના મનમાં સ્વભાવિક રીતે ઉદ્ભવે છે; જ્યારે એક પ્રતિભાસ (દેખાવ-મનનાર) પછી બીજો પ્રતિભાસ ધણા લાંબા સમયો સુધી સતત આવ્યા કરે છે ત્યારે એ ઉભય પ્રતિભાસો આપણા મનમાં સંઘાષ જાય છે, અને જ્યારે એક દેખાય છે ત્યારે, વિચારોના સંયોગને લીધે, મન બીજાની આશા રાખે છે; આ પ્રમાણે કોણ જાણે ક્યારથી એ ધણા લાંબા સમયથી રાત્રિ પછો દિવસ થયા કરે છે તેથી આપણા મનમાં દ્રઃ વિશ્વાસ બંધાય છે કે અનેક ગઇ કાપોની પેઠે આવતી કાલ પણ ભગવાન સૂર્ય કંડય પામશે-પણ કેવળ પૂર્વાપરતા (succession) અવસ્ય રીતે કાર્યકારણતાનું સુચન કરતી નથી; આપણે દિવસને રાત્રિનું, અને રાત્રિને દિવસનું કારણ ગણતા નથી, જો કે તેઓ એક બીજા પછા અવસ્ય આવ્યા કરે છે. કાર્યકારણતા સ્થાપવા અર્થે આપણને નિયત પૂર્વાપરતા કરતાં કંઈક વિશેષની અગત્ય રહે છે, કે જેને લીધે પહેલાના દર્શન પછી બીજાનું, દર્શન થાય છે એવા બે વસ્તુ વચ્ચેના સંબંધની આપણને જરૂર પડે છે. આ સંબંધને ઇન્દ્રિયો અ-લગ કરતી નથી પણ પુદ્ધિ અલગ કરે છે. દિવસ રાત્રીની પરંપરા ઉભયમાંથી એકથી

ઉત્પન્ન થતી નથી; દિવસ અને રાત્રિ બન્ને પૃથ્વીના સૂર્ય સાથેના સંબંધને લીધે થાય છે. એ સંબંધ એ સત્ય કારણ છે અને તેને સત્ય કારણ તરીકે બુદ્ધિ સ્વિકારે છે, અને જ્યાં સુધી એ સંબંધ કાયમ રહે છે ત્યાં સુધી દિવસ અને રાત્રિ તેનાં કાર્ય થશે. એક વસ્તુને બીજી વસ્તુના કાર્ય તરીકે જોવા માટે, બુદ્ધિએ તે એ વચ્ચે એવો સંબંધ સ્થાપવો જોઈએ કે જે એકમાંથી બીજાનું ઉદ્ભાવન કરવાને પૂરતો હોય; એમ, અને એમ થાય તોજ, આપણે સત્ય રીતે કાર્યકારણતા જાહેર કરી શકીએ. પ્રતિભાસો વચ્ચેના આંકડાને (links) કે જેઓ કદી ભાંગતા નથી, અને જેને બુદ્ધિ, જ્યારે જ્યારે પહેલાનો આવિર્ભાવ ત્યારે ત્યારે બીજાનો આવિર્ભાવ કરાવનાર સક્રિય સંબંધ તરીકે ઓળખી કાઢે છે, આપણે કાર્ય કારણભાવની સંજ્ઞા આપીએ છીએ. તેઓ નિત્યમાં (બ્રહ્માં) સત્તા ધરાવતા દેશકાલરહિત પરસ્પર સંબંધોની છાયાઓ છે, અને તેમના વિશ્વ વિશેષના જીવન ઉપર, પ્રાદુર્ભાવ માટે જ્યાં સામગ્રિ હોય ત્યાં વિસ્તરે છે. કાર્યકારણભાવ એ, ધર્મ (સચ્ચ બ્રહ્મ-Truth) ના સ્વભાવનું પ્રકટીકરણ છે, નિત્ય સાતનું એક પ્રભાવન (emanation) છે; નિત્યમાં જ્યાં જ્યાં કાલમાં આવિર્ભાવ પામવા માટે પૂર્વાપરતાની આવશ્યકતાવડે એવો પરસ્પર સંબંધ હોય છે ત્યાં ત્યાં કાર્યકારણ ભાવ છે.

“ નિસર્ગ ” (કુદરત) ના નિયમો ”નો વિચાર એ આપણા અજ્ઞાસનું બીજું પમર્થીયું છે. પૂર્વાપરતા અને કાર્યકારણતાના ભાવોમાં અશેષ વિશ્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે, પણ જ્યારે આપણે જેને નિસર્ગના નિયમો કરીએ છીએ તેનો વિચાર કરવા બેસીએ છીએ ત્યારે કેટલા પ્રદેશ ઉપર તેમનો વિસ્તાર છે-કેટલા પ્રદેશમાં તેઓ લાગુ પડે છે તે કહેવાને આપણે સમર્થ થઈએ છીએ. ઐતિકવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને, જેમ, જેમ તેઓ ખરેખરા અવલોકનના ક્ષેત્રની સીમાને ઓળંગીને બહાર જાય છે તેમ, વધારે અને વધારે સાવધાનતાથી બોલવાની જરૂર પડે છે. આપણા અવલોકનના ક્ષેત્રમાં અખંડિત જડ્વાતાં કારણ અને કાર્યો અન્ય પ્રદેશમાં ન પણ હોય, અથવા જે ક્રિયાઓની વચ્ચે અદિ અવ્યભિચારી સંબંધ જોવામાં આવે છે તે આપણા વર્ણનાં “ અનાત ” (જે કે કદાચ અવિજ્ઞેય નહિ) એવા કોઈ કારણના ઉપરી આધારથી કુટિન પણ થાય.

૧૮૫૦ અને ૧૮૮૦ ના અંતરાલમાં શક્તિના સ્થાપિત (Conservation of energy) અને દ્રવ્યના અનાશીત્વ વિષે ધણાં નિશ્ચયાત્મક કથનો કરવામાં આવ્યાં હતાં. એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે વિશ્વમાં શક્તિનો એક અમુક જથ્થો છે કે જે ઘટી કે વધી શકે એવો નથી; સમગ્ર બ્રહ્મા એ શક્તિનાં રૂપો છે, અને તે બ્રહ્મા એક રૂપમાંથી બીજા રૂપમાં ફેરવી શકાય તેવાં છે. બધા વિશેષનો જથ્થો દાખલા તરીકે તાપનો, ઓહો વધતો થાય, પણ શક્તિના સમસ્ત સમૂહમાં કંઈ ફેર પડે નહિ.

જેમ ૨૦ ની સંખ્યા, ૨૦ એકીએ, ૧૦ બેકીઓ, ૫ ચાર, કે ૧૨×૮ વિગેરેથી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે પણ સરવાળો તો ૨૦ જ રહે છે તેમ વધકટ થતાં રૂપો અને (શક્તિના) એકંદર જથ્થાનું સમજવું. વળી દ્રવ્ય સંબંધી પણ એના જેવાં જ કથનો

કરવામાં આવ્યાં હતાં. દ્રવ્યનો નાશ નહિ થતો હોવાથી તેનો જયો છે એટલો સદા કાયમ રહે છે; લુદ્વિગ બુચ્નર (Ludvig Buchner) જેવા કેટલાકે જાહેર કર્યું હતું કે રાસાયનિક તત્વો નાશ નહિ થાય તેવાં છે, કાર્બનનું અણુ સદા કાર્બનનુંજ અણુ રહે છે વિશેર.

આ જે ભાવના ઉપર ભૌતિક શાસ્ત્ર વ્યાધવામાં આવ્યું અને જડવાદનો પાયો એ જે ભાવનાઓ યર્ષ. પણ વર્તમાન સમયમાં મમળ્યું છે કે રાસાયનિક તત્વો વિશેષ પ્રયત્નકરણ થઈ શકે તેવાં છે અને અણુ, એ ધરમાં એક વખત જે અથવા જ્યાં ધર ન હોય તેવું એક હિંદ્ર માત્ર છે. એવાં પણ અણુઓ હોય કે જેમાં યદને સક્તિ યાંથી (?) અંદર વહે છે, બીજાં કેટલાંક અણુઓ એવાં પણ હોય કે જેમાં યદને સક્તિ બહાર વહી જાય છે. ક્યાં ! પાર્થિવ દ્રવ્ય અગમ્ય ન થઈ જાય ! ધરમાં લપ ન પાવે ? ધરમાંથી નડીન દ્રવ્ય ન ઉત્પન્ન થાય ? જ્યાં એક વખત નિશ્ચય રાજ્ય કરતો હતો ત્યાં મધજી શંકામરત યર્ષ ગયું છે. હજી પણ વિશ્વ વિશેષને “અનુલંઘનીય સિમાન્ત ચક્ર” છે (Ring-pass-not) નૈસર્ગિક નિયમવિશેષ માટે નિશ્ચયપૂર્વક આમુક પ્રદેશ પુરતુંજ આપણે બોલી શકીએ છીએ.

નૈસર્ગિક નિયમ એટલે શું ? મી. જે. એન. ફાર્કર (Mr. J. N. Farquhar) ૧૯૦૧ના જુલાઈ માસના થી કોન્ટેમ્પોરરી રીવ્યુમાં (the Contemporary Review) માં હિન્દુધર્મ ઉપરના એક આદીકક્ષમાં જણાવે છે કે મુધારા કરવાને તેઓ માગતા હોય તો, હિન્દુઓએ કર્મના વિચારનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. એટલાજ મતથી એમ પણ કહી શકે કે જે મનુષ્ય ઉત્તર માં છે તેણે વાનાવરણના વિચારનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કર્મના નિષ્કર્ષનું જ્ઞાન તે કર્મ ત્યાગ નથી પણ કર્મ દેશ સંનેગોમાં કિતમ રીતે સાધી શકાય તેનું જ્ઞાન છે. મી. ફાર્કર જેમણે દેખીતી રીતે આર્વાચીન હિન્દુધર્મનો સંભાગપૂર્વક અભ્યાસ કરેલો છે, તે પ્રાચીન શાસ્ત્ર અને આર્વાચીન વિજ્ઞાનમાં જે કર્મ વિચાર શિખવવામાં આવ્યો તે સમજ્યા નથી.

નિરમળોનો નિયમ એ એક આજ્ઞા નથી, પણ સંયોગોનું કથન છે આ વાત જેટલી કઠીએ તેટલી જોઈએ; આ વાત ઉપર જેટલો બાર મુકોએ તેટલો એકો, નિર્મળ (કુદરત) આ કે તે કરવાની આજ્ઞા કરતો નથી; તે કહે છે કે:—આ રજા આમુક સંયોગો; જ્યાં તેઓ અસ્તિત્વમાં છે ત્યાં આવું આવું, પરિણામ અચૂક આવશે. ” નિર્મળોનો નિયમ એ અભ્યભિચારી અનુક્રમ છે. એ પરિણામ તમને નગમતું હોય તો, પૂર્વના સંનેગો ફેરવી નાખો. આજ્ઞા દશેા તો તમે નિરાધાર કુદરતની પ્રત્યક્ષ શક્તિઓની રજા ઉપર રહેશો માની દશેા તો, તમે રજાખીડો અને કુદરતની શક્તિઓ રાગી થઈ સેવા કરશે. કુદરતનો પ્રત્યેક નિયમ આજ્ઞાકર નહિ પણ મળાપ્રત્યય છે, પણ કુદરતની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવા માટે જ્ઞાન આવશ્યક છે.

મધ્યમ રજાજન (Normal Pressure) પાણિ ૧૦૦ એ ઉકળવા માટે છે.

આ સરત છે. તમે એક પર્વત ઉપર ચડો છો; દયાથી એણે યાચ છે; પાણી હવે ઉકળવા માટે છે. હવે એ પાણી હોય તો સારો મ્હા ન થાય. શું કુદરત તમને પર્વતના શિખર ઉપર સારો મ્હા નહિ કરવા આજ્ઞા કરે છે? બીજા કુલ નહિ; મ્હા કરવાને જેટલી ગરમી જોઈએ છીએ તેટલી ગરમી સાધારણ દયાથી તમે પાણી ઉકળવા માટે છે ત્યારે યાચ છે; દયાથી એણું ચાલું છે; ખોટપુરી કરીએ; જોયું દયાથી પુરું થાય ત્યાં સુધી નાસતી વરાળને કેદ કરો એટલે પાણીમાં ૧૦૦° ગરમી થતાં તમે તમારો મ્હા કરી શકશો. હાઇડ્રોજન અને ઓક્સીજનના સંયોગથી તમારે પાણી બનાવવું હોય તો તમારે અમુક ઉષ્ણતાની જરૂર પડે છે અને તે વિદ્યુતના તણુખામાંથી મળે છે. જો તમે શૂન્ય ડીગ્રીએ ઉષ્ણતા રાખવા અગર હાઇડ્રોજનની જગાએ નાઇટ્રોજન મુકવાનો આગ્રહ કરશો તો તમે પાણી પ્રાપ્ત કરી શકશો નહિ. કયી સરતો પાણીમાં પરિણામ પામે એ કુદરત સ્થાપન કરે છે; એ સરતો તમે બદલી શકશો નહિ. તે પાણી આપતી પણ નથી તેમ લાઇ લેતી પણ નથી; તે મેળવવાને અથવા તે શિવાય રહેવાને તમે સ્વતંત્ર છો; તમારે તે જોઈવું હોય તો તમારે આવશ્યક વસ્તુઓનો સંયોગ કરવો જોઈએ અને એમ કરી ને જોઈતી સરતો પૂર્ણ કરવી જોઈએ, એ સરતો નહિ, તો પાણીએ નહિ; એ સરતો ખરી, તો અવશ્ય પાણી પણ ખરું. તમે બદલો કે મુકાવો? સરતો કરવામાં સ્વતંત્ર છો; એકવાર એ સરતો એકઠી કરો કે પરિણામથી બદલો, આમ જાણીને, વિજ્ઞાનવિદ, કોઇ મુશ્કેલી આવતાં, નિરાશારને નિરાશ થઇને બેસી જતો નથી; અમુક પરિણામ આજીવાની સરતોને તે શોધી કાઢે છે, એ સરતો શીતે ઉત્પન્ન કરવી તે શિખે છે અને પરિણામની એને ખાતરી હોય છે.

વર્તમાન યુગને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે શિખવેલો આ મહાન પાઠ છે. ધર્મે યુગોના પણ યુગોથી તેજ પાઠ શિખવે છે, તકે કરતાં મ્હા ઉપર વધારે બારમુકીને, વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર સાચીત કરે છે કે જ્ઞાન એ સ્વતંત્રતાની સરત છે, અને જે પ્રમાણમાં માણસ જ્ઞાન સંપાદન કરે છે તેજ પ્રમાણમાં તે ધાર્યું કરવા સમર્થ થાય છે. જ્ઞાનવિદ અનુક્રમતું અવલોકન કરે છે; વારંવાર તે અખતરણો કર્યા કરે છે અને જે જે આગવું, અનાવશ્યક, અસંબદ્ધ હોય છે તે એણે કરતો જાય છે, અને ધીમેધીમે પણ એકસ રીતે શેનો શેનો કારણ કાર્યોત્ક્રમ નિયત અનુક્રમ બનેલો છે તે શોધી કાઢે છે. પોતે શોધી કાઢેલાં સંયોગો એક વાર ખાતરી થઇ કે પછી તે કદ વિશ્વાસથી ક્રિયા કરે છે, અને કુદરત સ્વસ્વભાવથી જરા પણ ચળાવિ ના તેણે છુદ્ધ ઉપર બાંધેલી શ્રદ્ધાને ફલવતી બનાવે છે.

આ વિશ્વાસથી “શોધક અમાનુષિક ધર્મ” શ્રદ્ધિપામે છે લ્યુથર બુર્બેન્ક (Luther Burbank) કેલીફોર્નિયામાં (California) કોસ્ટો બીજ વાવશે, એમાંથી કેટલાક જાતો પસંદ કરશે, એમાંથી કેટલાક સેંકડો રોપાનાં યુગ્મ કરશે અને ધૈર્યથી જે

પ્રાપ્ત કરશે; એને કુદરતના નિયમો ઉપર વિશ્વાસ છે, અને પોતાને વિનય નહિ મળે તે તેને ખાતરી છે કે બુદ્ધ તેની પોતાની હોતી જોઈએ, કુદરતના કાપડાની નહિ.

(૨૫૫)

નંદલાલ નાનાલાલ મહેતા બી. એ

—॥ આગામિ-માનવ-વંશ ॥—

અથવા

॥ ભાવિમાં આવનારી માનવ-જાતિ ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી)

પ્રકરણ ૮.

—::—

એટલે બધી ગંભીર રસ પડે તો હોય એમ લાગુ, કે મારા સંબંધી અથવા મારી આસ-
પાસના વૃત્તાંત સંબંધીની કોઈ પ્રકારની જીવાસાથી યોડો સમય તેનું લક્ષ્ય બીજી તરફ દો-
રવાયું; પરંતુ મારા અત્યંત શુચરાંક વચ્ચે તેના સમજવામાં આવ્યું, કે હું કેવી રીતે મારા
ગૃહ-પતિ સાથે વચનથી બંધાયેલો હતો; તે મને આ સમયેનું દુઃક્યાંથી આવ્યો, એ વિશે
પૂછવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં સદ્ભાગ્યે વિદ્યુત્ક્રાંતિ આવી લાગી અને તેને સાંભળતાં
વારન્ઝ બોલો હડી, “વિદ્યુત્ક્રમાર આપણા અતિથિની જે કંઈ જાણવાની પ્રત્ન હોય તે
પૂરી પાડો પરંતુ તેમની પાસેથી બદલાયે કંઈપણ જાણવાની જીજ્ઞાસા રાખશો નહિ; તેઓ
કોણ છે, ક્યાંથી આવે છે અથવા અરે શા માટે આવે છે એ વિશેના તેમને પ્રશ્ન પૂછવા,
એ મારા પિતાજીએ આ ગૃહને માટે દરવેલા કાયદાના બેગ સમાન ગણાશે.”

“જે તેમ યાઓ,” હવે સાથે હાથ આંખોને વિદ્યુત્ક્રમારે કહ્યું; આ હાજુથી તે
મેં તેને છેલ્લો વખત એકવાર જોયો હતો ને હાજુ સુધીમાં મારા અત્યંત માદ પરિચયવાળા
જનેજા આ યુવકે આ પ્રભાણે નિર્દેશ કરવામાં આવેલા પ્રત્યેક અંગે એક પણ પ્રશ્ન મને
કોઈવાર પૂછ્યો નથી.

પ્રકરણ ૯

—:—

કેટલોક સમય વીતવા પછી અને એવી રીતે કહેવા માગીએ તો વારંવાર કરવામાં
આવતા મૂર્ખાના પ્રયોગોને અને માફ જાતિય કરનારાઓ સાથે વિચારની આપ સે કર-
વાની બાબતમાં માફ મન સારી રીતે તૈયાર બનું તેમજ શ્રદ્ધા અને રીતમાનેના બેદ
પણુ વિશેષ સંપૂર્ણતાથી મારા સમજવામાં આવ્યા; મારી તકેયક્રિતથી મદજુ યદી શકે
એવા મારા અનુભવ માટે પ્રયત્નો આવી બાજતો વિચિત્રતા બરેલી લાગી; “અન્ના”
નામની એક મહાન કુટુંબ ૩૫ જાતિના એક વિભાગ ૩૫ આ જા-ગર્ભવાસિ વસતિની
ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસ સંબંધીનું નીચે પ્રમાણેનું વીગતવાર વૃત્તાંત હું એકદુ કરી શક્યો.

અતિ પુરાતન કાલની હંતકથાઓ પ્રમાણે, આ જાતિના દરદરના જૂતકાલના પૂર્વજો
જ્યાં તેમના વંશજો વસતા હતા તેના ઉપરિતલમાં આવેલી એક દુનિયામાં એક સમય વસતા હતા.
એ દુનિયા વિષેનાં પુરાણવૃત્તાંતો દર્શાવે તેમના પુરતકર્મજરોમાં જાળવી રાખવામાં
આવ્યા હતાં; આવી પુરાણ કથાઓમાં, જેમાં કોઈ પણ માનવ હસ્તવડે દીપ પ્રકટવામાં
આવતા નહતા એવા એક કમાનદાર ભુમટનાં જ્ઞાંત આપવામાં આવ્યાં હતાં; પરંતુ આવાં
જ્ઞાંતોને ઘણાપુરા ટીકાકારો ૩૫કાલક કષ્ટિતવાર્તાઓ સમાન ગણી કાઢતા. આવી
પુરાણ કથાઓ પ્રમાણે પૃથ્વી જાતે આવી કથાઓના સમયે પણ ખરેખર, તેના બાહ્યકા-
લમાં નહતી પરંતુ શક્તિના એક સ્વરૂપમાંથી અન્ય સ્વરૂપમાં પલટાવાના સંક્રાંતિકાલની

પ્રકૃતિ પીડા અને વેદનામા કુટાતી હતી તથા પ્રકૃતિની અનેક બધકર ઉચનપાથશેને આધિન બની હતી. આવા પ્રકારના એક વિષ્ણવચ્ચે, આ જાતિના પૂર્વજેથી વસાવશે ઉપરની દુનિયાનો વિભાગ જનપ્રવચના મોજને આધિન બનેા હતો, આતું કાર્ય ઉતાવળથી નહિ પરંતુ ધીમે ધીમે અને અનિરૂદ્ધ રીતે બન્યા જતું હતું, આવા પ્રવચના એક ગણ્યાગાંઠ્યા અવશેષ સિવાય બધાએ હુમીને વિનાશ પામ્યા. ગમે તો આવા જનપ્રવચન વર્ણન આપણા ઐતિહાસિક અને પવિત્ર પ્રવચ વિષે હો અથવા બૂ-ગર્લ-શાસ્ત્રીઓના વિવાદ વિષય બનેલા તે પહેલાના કાલના કોઇક પ્રવચ વિષે હો, એ વિષે અનુમાન પ્રવાનો હુ દોગ ચલાવવા માગતો નથી, તે પણ આર્યમંદ સાથે સરખાવતા આ લોકની કાલગણનવિધા પ્રમાણે મનુના સમયપૂર્વ હમરો વર્ષ પહેલા આવો એક પ્રવચ ચલેો હોવો જોઇએ અન્ય પક્ષે આમના લેખકોનો જ્ઞાત બૂ-ગર્લ-વિદ્યાના પ્રમાણુજુત ઉસ્તાદોમા સારી રીતે પ્રચલિત બનેલા અભિપ્રાય સાથે મળતો આવતો નથી; આચનવાળા પ્રાણીઓ વસવાને યોગ્ય બનેલા બૂમિ બધારણ માટે ગણ્યામા આવવા વર્ગોન ઘણા લાગ્ય સમય પહેલાથીજ આ જાતિના લેખકો દુનિયા ઉપર માનવજાતિના અગ્નિવતો સીકાર કરે છે, એટલી બાબતમા તેઓ એકમન યદ્ય શકતા નથી આ પ્રમાણે પ્રવચના પૂરમા સપડાયલી નિર્ભાગી જાતિનું એક રોગુ પાણી વધના જવાના સમયમા ઘણા ઉંચા પ્રવેતોની ગુફાઓમા આશ્રય લઇને ન્હુ હતું, આર્વા પોલાણોમા ભટકતે ભટકતે આવા રોગાએ ઉપરની દુનિયાની ઝામ્પી સદા માટે ગૂમાની દીધી ખરેખર આવા મહાત્ પરિવર્તને લીધે દુનિયાના સઘળા વિસ્તારમા ફેરફાર યદ્ય ગયો હતો, જલને રથાને રથલ અને રથનને ઠેકાણે જલ બની ગયું હતું એક ખરેખરી ખીના તરીકે મને કહેવામા આવ્યું કે અત્યારે પણ પથ્થિના આતરણમા માનવ વમતિસ્થાનના ચિહ્નો હજુ પણ મળી આવે છે, આજુ વમતિસ્થાન જોવામા આ અને ગુફાઓનું બનેલું હોતું નથી પરંતુ વિશાલ શહેરોનું બનેલું હોય છે તેના મુખ્ય મેજરટ્રેટનો પૂર્વ યદ્ય ગયેલી જાતિઓના સુધારાનો પૂગવો ગયું કરે છે, તે જાતિ તે મેજરટ્રેટનો વાંકા પથ્થરનો ઉપયોગ કરવાવાળી અને લોહનાચાનાવાળી વર્ણવે છે નિદ્રા અથવા મૂર્છાના સ્પિઓનું વર્ગીકરણ કરવાનું નથી.

વધારો કરી શમ્પો હતો;

વાતચીત કરી શકતો હતો.

તાની સાથે જૂનિનલ ઉપર બધવદારમા આવેલી કલાઓના

ને સુધાગર્ભી કલાઓનું જ્ઞાન તેમની મર્વયા પ્રથમની જરૂ

આ યુવક મોર્ચમરપૂ જાતિમા જન ઉપર ગુમાવેલા પ્રકારને અધોતસમા પૂરો પાડવા વાળો હતો, તેની ઉમરના પ્રમાણમા કિલે, અતિ પ્રાચીન સમયે પણ આ જાતિઓ કે જોખાની હતો, અસાર મુધી માનવોના ચાત આ કરતો હતો તેમના જાણુવામા જોસોમાથી અથવા મે કરતા આનો મહેરો વધારે ચપલ અને ઉતરી આવવાની વિધિ દોરી હતી આ પ્રકાર ઉપજાવવાની કલા દોષ એમ લાગતું નથી નસાડી મુકનાર બધકર અજગર જેવા પ્રકૃતિની જગતી શક્તિઓ સ્વભાવે બધ જીવની રાનો ચોરમ દૂકડો તે મારી પાસે લલ્લે મેગવનાર સમુદ કે જોને ચારે તરફ પમરતા રાન કુમારે એ બધકર પ્રાણીના કદ અને રંગ લગાળુ સમય મુધી યુદ્ધ ચલાવવામાંથી ખરેખર નિસરી આવ્યું હતું તે વિષે મને ચોટાલોમા વાળી લઇને તાને કરી લેવાની કુશળતા પ વસતિસ્થાનમા તેમની આવી કુશળતાને લીધે

તેમનું રક્ષણ થયું હતું. “ ધણા ઝમાનાઓ સુધી, ” મારા ગૃહ-પતિએ એક પ્રકારના તિ-રસ્કાર અને બચ સહિત કહ્યું, “ આ મૂલ્ય સમયના પિતાપ્રપિતાઓએ પ્રાણીઓનું માંસ બક્ષણ કરીને પોતાના-ભોભાને નીચે હતારેલો અને જીવને તેનાં બનાવેલાં કહેવાય છે; આવાં પ્રાણીઓની અનેક જાતિઓએ તેમની પેઠેના પ્રત્યક્ષમાંથી બચી આવીને પૃથ્વિનાં પો-લાણામાં આશ્રય શોધ્યો હતો. ઉપરની દુનિયાને અણગમ્યાં માનવામાં આવતાં અન્ય પ્રકારનાં પ્રાણીઓ આરાં પોસાણો આપો આપ ઉપજવી આપતાં હતાં. ”

આપણે જેને ઐતિહાસિક ઝમાનાનું નામ આપી એ તે દંત કથાના ઉપકાલમાંથી બહાર તરી આવતાં આ અત્રા લોકો કપારનાએ ભિન્નભિન્ન જાતિઓમાં સ્થાપિત બની ગયા હતા; પૃથ્વિના ઉપરિતરમાં ઘણીજ આગળ વધેલી પ્રજાઓ વર્તમાન કાલે ભોગવે છે તેને ઘણીજ મળતી સુધારાની દશા સુધી તેઓ આવી લાગ્યા હતા; આપણી યાત્રીક શોધોની લગભગ બધીઓથી તેઓ ભોમીઆ બનેલા હતા; આમાં વરાળ અને ગેસના ઉપયોગનો પણ સમાવેશ થઈ જતો હતો. આ જાતિઓ અન્યોન્ય સાથે સરખી દરિયાકાંઠામાં વસતિહતી. તેમનામાં પૈસા દાર અને તેમના ગરિબ લોક પણ હતા; તેમનામાં પણ શ્રેષ્ઠ વક્તાઓ અને વિજ્ઞતાઓ હતા; એકાદ પ્રદેશ માટે અથવા એકાદ ભાવના ખાતર તેઓ યુદ્ધ ચલવતા; જુદાંજુદાં રાજ્યોમાં અનેક પ્રકારનાં રાજ્ય વ્યવસ્થાનાં સ્વરૂપો સ્વીકારવામાં આવતાં હતાં તો પણ સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ આગળ તરીઆવવાનો આરંભ થયો હતો; લોક મુખ્ય સત્તામાં પ્રવેશ બની ગઈ હતી; પ્રજાસત્તાકત્તે એકદમ સામાન્ય જનતા લાગ્યાં; પૂર્વના અદ્યેત યુદ્ધિશાળી રાજ્યવિદ્યાવિદ્યારદોથી રાજનીયવૃદ્ધિના અંતિમ ઉદેશ સ્થાન રૂપે ભાવિમાં આશા રખાતી પ્રજાતંત્રની ભાવના, તેમનાથી જંગલી તરીકે ગણીતહાતી ખીજી ભૂગર્ભવાસિ જાતિઓમાં જે હજીએ પ્રવર્તતી હતી તેને હું જે જાતિ ની મુલાકાત લેતો હતો તેમાંનું અત્રાનું હૃદય કુટુંબ-રાજ્યવિદ્યાના બાલ્યકાલના સમયના એક આરંભક અને અજ્ઞાની પ્રયોગ સમાન ગણીને ભૂતકાલના એક જનાર સમાન ગ-ણી કાઢતું હતું. એ ઝમાનો દ્રેષ અને તિરસ્કારનો, પ્રજા વિકારોનો, થોડો અથવા વધારે સાહસિક સામાજિક ફેરફારોનો, વર્ગો વચ્ચે તકરારોનો, રાજ્ય અને રાજ્ય વચ્ચે વિગ્રહોનો હતો. છતાં એ તેટલા ઝમાનાઓ સુધી સમાજની આવી દશા ચાલ્યાં કરી અને આખરે વિષેશ નહિ તો અમીરી ખવાસ વાળી અને વિશેષ યુદ્ધિશાળી પ્રજાઓમાં તેમનાથી “ સિદ્ધ—શક્તિના ” નામથી બ્યવહારતા સર્વવ્યાપક પ્રવાહીતરવમાં છુપાઈને રહેલી શક્તિયોના ધોમેધોમે થયેલા શોષ વડે આવી દશાઓનો અંત આવ્યો.

ઋષિ—શાલાના એક વિદ્વાન પ્રેરેસર તરીકે, મારા કુલ—પતિના ગૃહનાં અન્ય કોઈ પણ માનવ કરતાં આવી બાજતોનો વિશેષ યુદ્ધિપૂર્વક અભ્યાસ ચત્રાવનાર વિદ્યુલ્લતા એ મને પૂરાપાડેલા વૃતાંત અનુસાર આ પ્રવાહિ સજીવ અથવા નિર્જીવ સર્વ પ્રકારનાં જડના સ્વરૂપો ઉપર અતિસમર્થ સત્તારૂપે ચત્રાવી રાકાય અને ઉપયોગનાં લઈ શકાય એવું હોય છે. વિજ્ઞાનીના એક ચમકારાની પેઠે તે વિનાશ સાધી શકે છે; તથાપિ તેને ભિન્ન પ્રકારે ઉપયોગમાં લેતાં તે જીવનમાં સુધારો અથવા પોષણ કરીશકે છે, રોગ શમન કરે છે તેમજ રક્ષણ પણ કરે છે; તેઓ મોટે ભાગે રોગ શમન માટે પણ આનાં ઉપરજ

આધાર રાખે છે; અથવા વધારે બધે બેસતી રીતે એમ કહેવા માગીએ નો સ્થૂળ બધારણને પોતાની પ્રાકૃતિક શક્તિઓની યોગ્યતા સામ્યાવસ્થા રચ.પરામાં તથા તે વડે સારા જનવા માં આનીજ સક્રિય લેવામાં આવે છે. આવા સાધન વડે તેઓ અત્યંત નફર પદ્યોમાં યદને પણ માર્ગ ચોજી કાઢે છે; તેમના પૃથિવીના અંતરમાં આવેલાં અરણ્યોના ખડકોમાંથી ખેતીમાટે ખીણો ખૂદકી કરી કાઢે છે. તેમના દીપકોને પૂરો પડતો પ્રકાશ પણ તેઓ આ-માંથીજ ઉપજાવી કાઢે છે; તેમણે પૂર્વે વાપરેલા જ્વાલામાઢી અન્ય પદાર્થો કરતાં તેમને આ પ્રકાશ વધારે સ્થિર, નરમ અને આરોગ્ય પ્રદ લાગી આવ્યો છે.

(ચાતુ)

॥ શ્રી રામગીતા ભાષ્ય. ॥

(અનુસંધાનઃગતાંકથી.)

મંદાધિકારી યથાર્થવિચાર કરી શકે નથી માટે તેમનાં જ્ઞાન, જેમ યજ્ઞનાં સાધન પ્રયાજન આદિ છે તેમ નિદિધ્યાસનનાં પદર સાધનો પૂર્વે કહે સ્વચ્છ રૂપને વિશે સ્થિતિસ્થ મોક્ષની સિદ્ધિને માટે જરૂરનાં છે. એ સાધનોવડે સાધકે નિઃ આયનજ કરવું, મુખા બેસી રહેવું નહિ. યોગનાં અષ્ટાંગ કરતાં આ અંગો વિચક્ષણ છે. તે આપામ અને સ્વરૂપો નીચે પ્રમાણે:—

યમ, નિયમ, ત્યાગ, જ્ઞાન, દેહ, કાળ, આમન મૂળજંધુ; દેહની સમતા, દટિની સ્થિરતા, પ્રાણમંચમ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, આત્મધ્યાન તથા સમર્પણ.

૧ યમ.

જ્યારે કાઇને સ્વાર્ણ (હુંહું) ને વિશે પુરૂષની જ્ઞાતિ યાચ છે, ત્યારે જેમ તે સ-મીપ જઇ પુરૂષ બુદ્ધિને નિવારી સ્વાર્ણનો નિમિષ કરે છે તેમ આકાશથી શરીરપર્વત સર્વ જગતના બાધપૂર્વક “ સર્વ જહા છે તેથી અન્ય વસ્તુ હેજ નહિ ” એવો નિમિષ કરીને “ સખ્દ આદિ વિષયો નાશવંત છે, દુઃખ આપનારા છે ” ઇત્યાદિ પ્રકારે વિષયોમાં દોષ બુદ્ધિ કરી તેમનામાંથી ઇન્દ્રિયોને રોકવી તેને યમ કહે છે.

૨ નિયમ.

અંતઃકરણના સમ્પત્તિ અને વિભત્તિ એમ બે પ્રકારના પ્રવાહ છે; તેમ “ ધૃ. અસંમ પુ. વિશગ્રહિત પું ” ઇત્યાદી પ્રકારે જ્ઞાનાના આત્માથી અભિન જહાહાર જ્ઞાતિના પ્રવાહને

સગ્ગતીય પ્રવાહ કહે છે. અને બ્રહ્મચી-વિદ્યારૂપ જગત્ વિગ્ગતીય છે, માટે પૂર્વના સંસ્કારોના બળથી જે જગત્ આકારે વારંવાર વૃત્તિના પરિણામ થયો તેને વિગ્ગતીય પ્રવાહ કહે છે. એ બે પ્રવાહમાંથી સગ્ગતીય પ્રવાહ આત્મ રાખવો તથા વિગ્ગતીય વૃત્તિના પ્રવાહમાં દોષ દૃષ્ટિ કરી તેનો અનાદર કરવો તેને નિયમ કહે છે. આ યમનિયમને આચરવાથી પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૩ ત્યાગ.

આ ઘટ છે, આપટ છે, એવી રીતે નામરૂપાત્મક સંપૂર્ણ જગત્ જે વડે પ્રકાશ પામે છે તે પ્રપંચના અવિદ્યનરૂપ સ્વરૂપ, સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મરૂપ છે એમ વારંવાર વિચાર કરીને જે નામરૂપનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ તેમની ઉપેક્ષા કરવી તેનું નામ ત્યાગ કહેવાય છે. આ ત્યાગ મહાત્મા યુરોને માન્ય છે તથા વિદ્વાનોના અનુભવવડે સિદ્ધ થયેલો પણ એજ ત્યાગ છે. માટે સુમુદુર્ગને એ ત્યાગનો અભ્યાસ કરવો. કારણકે તે ત્યાગવડે તત્કાળ પરમાનંદ સ્વરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૪ મૌન.

જેના આગળથી વાચા પાછી દહી જાય છે, તથા જે મનસવડે અપ્રાપ્ય છે તેહી સત્પુરૂષોની સદ્ગુણ સ્થિતિરૂપ સ્વભાવિક દશા.

૫ વિજનદેશ.

આત્માને વિષે આદિમાં, મધ્યમાં તથા અંતમાં જગત્ હેજ નહિ તથા આત્માવડે સંપૂર્ણ જગત્ ભરેલ છે, એ વાર્તા અનુભવવડે સિદ્ધ છે. આમ સમજીને કેવલ આત્માને વિષેજ સ્થિતિ રાખી તે જનરહિત દેશ છે. કેવલ જગંડ જંગલ વિજન દેશ નથી.

૬ કાળ.

નિમેષથી આરંભીને બ્રહ્મા આદિ સર્વ જૂનોના આયુષ્યનો નાશ ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિનો આધાર હોવાથી, અખંડ આનંદ સ્વરૂપ તથા અદ્વિતીય બ્રહ્મજ કાળ શબ્દવડે કહેવાય છે.

૭ આસન.

જે સુખ સ્વરૂપ બ્રહ્મને વિષે સ્થિતિ કરવાથી “અમારે આ કર્તવ્ય છે, આ કર્તવ્ય નથી” એ પ્રકારની ચિંતા થતી નથી તે અખંડ બ્રહ્મનેજ આસન સમજવું. કેવળ આદિ ઉપર

એસવું એ આસન નથી. એતો સુખને નાશ કરનાર આસન છે. તેમાં મુખ્ય સિદ્ધાસનનું લક્ષણ એવું છે કે; જે સર્વ જગતના આદિ કારણરૂપે સિદ્ધ છે; જે અદ્વય તથા વિશ્વનું અધિષ્ઠાન છે, તથા જેને વિષે સિદ્ધ પુરુષો ગિયતિ કરીને રહ્યા છે તે જ્ઞાનેજ સિદ્ધાસન જાની પુરુષો કહે છે.

૮ લબ્ધ.

જે આકાશ આદિ સર્વ જ્ઞાનનું કારણ છે, તથા ચિત્તને બંધનું કારણ જે મૂળ અજ્ઞાન, તે પશુ જેને આશ્રયે રહ્યું છે, અથવા જેની પ્રાપ્તિ નિમિત્ત ચિત્તનો એક લક્ષને વિષે નિમગ્ન કરવામાં આવે છે, તે જ્ઞાનરૂપ મૂળ બંધન સદા સેવવા યોગ્ય છે. રસ્થાજન-યોગીયોને માટે આ મૂળબંધન લાયક છે.

૯ દેહસામ્ય.

સ્વભાવવડે વિષમ એવાં અંગો, જે જ્ઞાને વિષે અધ્યસ્ત-(આશયિન) છે તેમને અધિષ્ઠાન, સર્વત્ર મમ જ્ઞાનરૂપ છે, એમ જે સમજે તો તે અંગની વિષમતા સર્વત્રમમાન જ્ઞાને વિષે લય પામે છે, કારણકે અધિષ્ઠાનના અજ્ઞાનવડે અધ્યસ્ત વસ્તુનો અધિષ્ઠાનમાં લય થાય છે. આ પ્રકારે જ્ઞાને વિષે કલ્પિત અંગોનો લય થવે તે દેહસામ્ય કહેવાય છે.

૧૦ દષ્ટિની સ્થિરતા (દૃઢ સ્થિતિ)

અંતઃકરણની વૃત્તિને અખંડ જ્ઞાતાકાર કરીને, મંપૂર્ણ જગતને જ્ઞાતમય જ્ઞેવું ને દષ્ટિની સ્થિરતા કહેવાય છે. કેવલ નામિકાના અધને વિષે દષ્ટિને સ્થિર કરવી તે દષ્ટિની સ્થિરતા કહેવાતી નથી. શ.કા.-અતિ ગુણ, ક્રિયા આદિ વૃત્તિની પ્રવૃત્તિનાં કારણોનો જ્ઞાને વિષે અભાવ છે, અને જગત્ તો ઇન્દ્રિયોવડે પ્રત્યક્ષ છે; માટે પ્રત્યક્ષ જગતનું અપ્રત્યક્ષ જ્ઞાનરૂપે દર્શન કેમ થઈ શકે? સમાધાન:-દષ્ટિ દર્શન, અને દ્રશ્ય અર્થોત્તુલ્યની ઈર્ષત, અને દ્રશ્ય એ ત્રિપુટીનો જેને વિષે લય થાય છે, તે જ્ઞાને વિષે દષ્ટિ વૃત્તિને સ્થિર કરવી એજ સ્થિર દષ્ટિ કહેવાય છે. નામિકાને વિષે દષ્ટિને સ્થિર કરી એ કાંઈ ક્રિયા દષ્ટિ ગણાતી નથી.

૧૧ પ્રાણસંયમ (પ્રાણાયામ)

ચિત્ત અદિ સર્વ વસ્તુઓને વિષે જ્ઞાનની ભાવના કરીને જ્ઞાતિ માવનો નિશાંચ કરવો તે પ્રાણાયામ કહેવાય છે કાગળ કે-પ્રાણમનને આપિન દોવાથી મનના જગતવડે પ્રાણનો

૨૨૬ અવસ્થામાં પણ જેમનું ચિત્ત વિશેષ પામનુંજ નથી, અર્થાત્ જે પરિષકવ નવમ્ના પુરુષો છે તેને જ જ યોગી કહે છે.

જય થાય છે. પ્રાણુના જયવડેજ મનને જય જે યોગ દર્શનાકાર પતંજલી માને છે તે યથાર્થ નથી. કારણ મન પ્રાણને આધિન નથી. મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રાણાયામ ગણાય છે તેનાં સ્વરૂપ આજ કમ પ્રમાણે નીચે મુજબ:—

પુરક:—હું બ્રહ્મરૂપ છું એવી વૃત્તિ કરવી તે.

કુંભક:—હું બ્રહ્મ છું (અહંબ્રહ્માસ્મિ) એ પ્રકારની અખંડાકારવૃત્તિને નિશ્ચલ કરવી તેને કુંભક પ્રાણાયામ કહે છે.

રેચક:—અનામપદાર્થને મિથ્યા સમજી તેની ઉપેક્ષા કરવી તે. કોઇ શંકા કરે કે આવા પ્રાણાયામ તો કયાંજ સાંભળ્યા નથી? તો તેવું ઉત્તર એમ છે કે જમને ૨૨૭ અસંભાવના અને વિપરીત ૨૨૮ ભાવનાની નિવૃત્તિપૂર્વક આત્મ સાક્ષાત્કાર થયો છે તે પુર-યોગ આ ત્રિવિધ પ્રાણાયામના અધિકારી છે. અગાનીને માટે તો નાસિકા દાખી પ્રાણ રોકવો એજ પ્રાણાયામ છે.

૧૨ પ્રત્યાહાર.

શબ્દઆદિ વિષયોને વિષે અથવા ષટ્આદિ પદાર્થોને વિષે સત્તા, રક્તિ તથા પ્રિયતારૂપે આત્માજ છે એમ જાણી, નામ રૂપના ત્યાગપૂર્વક આત્મસ્વરૂપની ભાવનાવડે મનને આત્મામાંજ સ્થિર કરવું તેને પ્રત્યાહાર કહે છે. મુમુક્ષુપુરુષોએ આ પ્રત્યાહારનો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય છે.

૧૩ ધારણા.

જે જે પદાર્થને વિષે મન જાય તે તે પદાર્થમાં સત્તા, રક્તિ તથા પ્રિયરૂપે બ્રહ્મ જ છે, અને નામરૂપ મિથ્યા છે, એવી રીતે મિથ્યા નામરૂપની ઉપેક્ષાપૂર્વક સત્ત્વ આત્માના અનુસંધાનને ધારણા કહે છે. યોગદર્શનમાં પતંજલીએ સ્વીકારેલી ષટ્ચક્રોને વિષે ધારણા તો અજ્ઞાનીજનોને માટે છે; માટે શ્રેષ્ઠ ધારણા તો સર્વેજ બ્રહ્માનુ-સંધાનજ છે.

૧૪ ધ્યાન.

હું બ્રહ્મ છું, એવી કોઇ પણ પ્રમાણુવડે આધરહિત અખંડાકારવૃત્તિવડે દેહાદિના બાન વગર સ્થિતિ કરવી તેને ધ્યાન કહે છે. એ ધ્યાન પરમઆનંદ આપનાર છે.

૨૨૭ અસંભાવના એટલે અસંભવનું જ્ઞાન. તેના બે પ્રકાર છે ૧ પ્રમાણુગત અગં-ભાવના=વેદાંત શાસ્ત્ર જીવ બ્રહ્મના અભેદનું પ્રતિપાદન કરે છે; અથવા ભેદનું પ્રતિપાદન કરે છે, એવા પ્રકારનો સંસય તે પ્રમાણુગત અસંભાવના ગણાય છે. અને આ જીવાત્મા બ્ર-હ્મરૂપ છે, અથવા નથી મર્યાદાદિક જે સંસય થાય છે તે પ્રમેયગત અસંભાવના કહેવાય છે. ૨૨૮ દેહાદિક અનામપદાર્થોને વિષે આત્મચુદ્ધિ રાખવી તે વિપરીત ભાવના કહેવાય છે.

૧૫ સમાધિ.

પ્રથમ વૃત્તિમાં વિષયોનું વિસ્મરણ થયા પછી ધ્યાતા, ધ્યાન તથા ધ્યેય એ ત્રિપુટીના સંસ્કારરહિત જે વૃત્તિની અલ્પકારણિયિ તેને જ્ઞાન સમાધિ કહે છે. શંકા:-વૃત્તિનું વિસ્મરણ તો અજ્ઞાનરૂપ છે તેને સમાધિ કેમ કહેવાય? મનાધાન:-કેવલ વૃત્તિનું વિસ્મરણ અજ્ઞાનરૂપ છે. પરંતુ અલ્પજ્ઞાનસહિત વૃત્તિનું વિસ્મરણ તો સમાધિજ છે. એટલા માટે અત્ર જ્ઞાનસમાધિ કહેવામાં આવી છે.

આ પ્રકારે પંદર અંગસૂક્ષિત નિરિધ્યાસનને નિરંતર કરતા રહેવાથી "દું આત્મ સ્વરૂપમાં રિયત્તું" એ પ્રકારની દૃઢ બાવના સિદ્ધ થાય છે; જેથી વેદાંત શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ મન વાણી વડે અગમ્ય એવું અલ્પ સ્વરૂપ તેને પ્રાપ્ત થાય છે.

પૂર્વના સ્થોત્રમાં ધ્યાનના સમ્પત્તોનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ કરી, દ્વેષ ધ્યાનની અંદર કેવી કેવી બાવનાઓ રાખતી મન્યાદિકનું નીચેના સ્થોત્ર ૪૭ માં વડે પ્રતિપાદન કરે છે.

વિશ્વં ચદેતત્પરમાત્મદર્શનં
વિલાપયેદાત્મનિર્લકારણે ॥
પૂર્ણશ્વેદાનન્દમયોઽયતિષ્ઠતે
નવેદવાયંનચ કિંચિદાંતરમ્ ॥ ૪૭ ॥

બાવાર્થ:-પરબ્રહ્મણીજ પ્રકાશના આ જૂન, અવિધ્ય તથા વર્તમાન જગત્તે સર્વના અધિષ્ઠાન રૂપ પરબ્રહ્મમાં લીન કરવું, આમ કરવાથી જ્ઞાની પુરૂષ પૂર્ણ તથા ગિતાનંદ રૂપે રહે છે, અને તે પોતાને સર્વવ્ય અલ્પ દર્શનને તીખે અંદરના કે બહારના કોમળજી દરવને જનખનો નથી.

વિવેચન-આ જે જૂન, અવિધ્ય અને વર્તમાન જગત્ પ્રતિન થાય છે તે મંપૂર્ણ પરમાત્મા રૂપજ છે; કેમકે જગત્ વિષે મતા, ચેતનતા અને આનંદતા જે જણાય છે તે પરમાત્માની છે. તેને મિત્ર કરવાથી જગત્, આશ્વમાં પુરૂષ, નરબંગ વૈષ્ણપુરૂષ, અને મામરીચિજ્ઞાના જલની પેડે નરિ દોતાન-” હજી કહેવા માગજ રહે છે. કારણ કે માગ્યએ કરેલા બંધ કે મોક્ષ વરતવિકસીને આત્મામાં હોજ નરિ, અપૂર્ણ મરાગ જગત્ પરબ્રહ્મણીજ પ્રકાશિત છે, મુતિ કહે છે કે,

નત્ર પ્ર મૂર્યોષ્યાતિ ન ચંદ્રતાર્ક્યં નેમાવિષુતો ધ્યાન્તિ કૃતોયમપ્રિઃ ।
તમેવમાન્તમનુષ્યાતિ મર્વ્યતમ્યધ્યાગા સર્વોપદોઽપમાતિ ॥

અને તેને પ્રાપ્ત કરી શકો નથી, એટલા માટે તેને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. અને

વીજથી પણ તેને પ્રકાશ કરી શકતી નથી, ત્યારે તેને અગ્નિ કેવી રીતે પ્રકાશ કરી શકશે. આપું જગત્ દીવ્યમાન પરમાત્માના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થઇને દીપ્તીમાન થાય છે અનંત જગત્ તેના પ્રકાશથીજ પ્રકાશિત થાય છે. તે સર્વ જગત્ના ઉપાદાન કારણ પરમાત્મા વિષે માયાની અતિ સમીપતાના સંયોગે કરી જડ જગત્ રજ્જુસર્પવત્ મિથ્યા પ્રતીત થાય છે. અધિષ્ઠાનમાં થયેલી કલ્પના નિવૃત્ત થવાથી અધિષ્ઠાનજ રહે છે, તેમ આત્મામાં સ્વો પુત્રાદિક બાહ્યપદાર્થો તથા અંતઃપદાર્થો કામક્રોધાદિક સંકલ્પવિકલ્પાદિક રિગેરે બ્રાં. તિથી કલ્પાએલા છે અને તે બ્રાંતિ રૂપ કલ્પના ચાની પુરુષમાંથી નિવૃત્ત થયે પોતાને કલ્પાએલા પદાર્થોનું વિસ્મરણજ હોય છે. તેમજ તે કલ્પનાના કાંઈપણ પ્રકારને જાણતો હોતો પણ નથી. ભગવાન શંકર કહે છે કે,

યત્ર ભ્રાન્ત્યા કાલ્પિતં તદ્વિવેકેતત્તન્માત્રં નૈવતસ્માદ્વિભિન્નમ્ ।

ભ્રાન્તેર્નાશૈ ભાતિદૃષ્ટાદિતત્ત્વં રજ્જુસ્તદ્વિશ્વમાત્મસ્વરૂપમ્ ॥

જેમ રજ્જુમાં કલ્પાએલો સર્પ બ્રાંતિ મટીને રજ્જુનો વિવેક થતાં રજ્જુ રૂપજ યઈ થઈ જાય છે. પણ રજ્જુથી ભિન્ન રહેતો નથી, તેમ આત્મામાં કલ્પાએલું જગત્ બ્રાંતિ મટીને આત્માનો વિવેક થતાં આત્મા રૂપજ યઈ જાય છે; પણ આત્માથી ભિન્ન રહેતું નથી; જે જેમાં બ્રાંતિથી કલ્પાએલું હોય તે તે રૂપજ હોય છે. આ પ્રમાણે વાસ્તવિકરિતે જોતાં સંસાર એવું કાંઈ રહેતું નથી.

સર્વ જગત્નો તેના ઉપાદાન કારણમાં લપ કરવો, એટલે કે—સત્તા, ચેતનતા, અને આનંદતા મારી છે તે કારણથી સંપૂર્ણ જગત્ હું છું, એમ ચિંતન કરે. તાત્પર્ય કે ઉપાદાન કારણથી કાર્યની સત્તાને ભિન્ન ન જાણે. જેમ ઉપાદાન કારણ શ્રુતિકાની સત્તાથી ઘટાદિ કાર્ય નિર્મિત હોતું નથી. આ પ્રકારે વિવેકી પુરુષ જ્યારે સ્વસ્વરૂપમાં અવસ્થિત કરે છે, ત્યારે તે અવસ્થાને વિષે તેને દેહાદિકપણાનું જ્ઞાન રહેતું નથી માટે નિરંતર પ્રયત્નવાન રહી આની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા શક્તિ બક્ષિત પૂર્વક આબેદિત મન વડે અભ્યાસ કરતો રહે, આ અભ્યાસ કેમ કરવો તેને વિષે ભગવાન શંકર કહે છે કે:

વિવિક્તદેશ આસીનો વિરાગો વિનિર્મલદ્વિયઃ ।

ભાવયેદેકમાત્માનંતમનંતમનન્યધોઃ ॥

નિર્જન સ્થાનમાં, સ્વસ્તિકાસન, પદાસન આદિ સુખપૂર્વક થઈ શકે તેવું આસન કરી, વિષયોમાં ધમ્મજ રહિત તથા ધન્દ્રિયોનો જેણે જાણ કર્યો છે, એવા પુરુષ અજાતીય આદિ બેદ રહિત, તથા દેહકાલ વસ્તુ પરિચ્છેદ જન્ય બ્રહ્માનું તેને પોતાથી ભિન્ન ન જાણીને ચિંતન કરતું, અર્થાત કે ‘તે બ્રહ્મ હું છું’ એવી ભાવના કરવી.

પૂર્વના રૂપકમાં ધ્યાન કરવાની રીતિનું વ્યાખ્યાન કરી હવે ત્રીજેના સ્તોક ૪૮ માં

[તૈયાર છે.]

મહાકવિ શ્રી વિભૂતિ પ્રણીત—

માલતિ માધવ—

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

તથા

ઉત્તરરામચરિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

કર્તા. મ. ન. દિવેદી. ધણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલાં હાલ કિમત
ઘટડીને દરેકની રૂ. ૧-૮-૦ રાખી છે. પાદ્મ પૂર્ણ સોનેરી નામ સાથે

મેનેજર—મુદ્રણ ઓફિસ—નડીયાદ.

—છન્ન—

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

પ્રા. નિ. મણિલાલ ન. દિવેદીના અંગ્રેજી અંથને આધારે
મુજરાતિમાં યોજનાર—માધવલાલ ન. દિવેદી. કીં. રૂ. ૧-૮-૦
મુદ્રણના આક્રોને રૂ. ૧-૦-૦.

મેનેજર—મુદ્રણ ઓફિસ—નડીયાદ.

સંસારનું કલપવૃક્ષ.

મનુષ્યોના મનોરથો કલ્પવૃક્ષ પુરા કરે છે. તેમ
રોગીજનોના નીરોગ થવાના મનોરથો અમારી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

થી પુરા થાય છે.

આ વાત આજ ચોત્રીસ વર્ષ થયા પુરવાર થઈ ચુકી છે.
વીર્યવિકાર, લોહીવિકાર અને અશક્તિને
મટાડવામાં અકરીર દવા છે.

કિંમત--૨ ડીની ૩. ૧

વધારે જાણવા માટે અમારું પ્રાઇસ લિસ્ટ મંગાવી
વાંચો ! મંગાવો એટલે મફતજ મળશે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

પ્રાંચઓફિસ—કાલ્યાદેવી રોડ—મુંબઇ.

એક એક માત્ર પ્રવાસિ.
પ્રકાશિત મણિ માલ નાગનાન દિવેરી

સુદર્શન.

પત્રના અંગે પ્રકાશક
માનવના કાલ નાગનાન દિવેરી.
સુદર્શન-એડિટર સાગરનાગનાન-નગરનાગ.
ગામનાગનાન-નગરનાગ.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય સાહિત્ય-એમનાં રાજ્ય અને સ્વરૂપના વિચાર)

“સત્યપરંધીમદિ” — ભાગવતપ

પુસ્તક ૩૦—અંક ૬.]

(માસિક)

[માર્ચ—૧૯૨૫.

વિષય અનુક્રમણિકા

સારાસોર વિચાર.	૧૬૬
—પીંચર—બદ શુક—	૧૬૨
અદૈતપ્રવાસિદિ.	૧૬૫
સુદર્શન-સમયનો-કિસાન-રાજવો-જોડવો	૧૭૨
કર્મ—મીમાસા.	૧૭૭
શ્રી રામગીતા આપ્ય.	૧૮૪

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી સેવાનો રીવાજ છે એવું અમારા મુક્ત આહવાને સમરણ હશેજ. જેમનું લવાજમ બાકી રહ્યું હોય તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક.

સુદર્શન ઓફિસ—નડીઆદ.

બ્ર. નિ. મ. ન. દ્વિવેદી ચોજીત.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંચાણ ગર્થો ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ. મણીલાલ નબુભાઈ દ્વિવેદી રચિત. પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ બદલે રાખવામાં આવી છે કર્તાની છબી પણ મુદ્રવામાં આવી છે, ટપાલ વિ બુક.

સિદ્ધાન્તાર.
બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.
બીજી આવૃત્તિ.

ચોટા ટાઇપ સરા કામળ બાઈ પુટ્ટ.બાળબોધ ટાઇપમાં સારા કામળ (કિંમત રૂ. ૩-૦-૦)

(કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

કાળો—મેનેજર.

સુદર્શન ઓફિસ—નડીઆદ.

(૧)

હે શુક ! તારૂં રૂપ રહેજેયે હૃદય દારી બહુ,
ચરણમાં પાછું વળી આ, કનકનું કંઠણ જડ્યું;
હે શુક ! તેનો ધ્વનિ વધારે પ્રણય તારા બૂપનો;
બૂપણેથી પણ વધુ મુંગાર અડતો રૂપનો.

(૭)

હે શુક ! જેમાં અતીવ નિર્ભય વિવિધ મણિઓ છે જડ્યાં,
આર ચિત્ર વિચિત્ર જેની મધુરી પડી રહી છે પ્રભા,
સૂર્યણું પીંજર તને એવું ગુણોથી નીજ મલ્યું,
એ ન તો તારૂં હૃદય તેમાં સતત રહેશે ખીલ્યું ?

(૮)

નીરખતા પણ બૂપ તારા મુખમાંના સર્વદા,
સૂક્ષ્મતાં તૂપ તથાપિ તવ મુખાપેક્ષી સદા,
હે શુક ! તારા ભાગ્યનાં પછી વધુ કઈ વખાણ શાં ?
રાગના સન્માનથી યાએ અધિક સન્માન શાં ?

(૯)

દેખિને પ્રય દ્રષ્ટિથી નીજ નાથને પ્રત્યક્ષ તું—
તલ કરી કરતો સુશોભિત નીલ પીંજર—કદા તું;
ને ઓવા-ભજે પ્રચુર તારી ઝવિ છાઈ શી રહી,
બોલતો તું સરસ વાણી જે પ્રથમ શીખવાઈતી.

(૧૦)

બૂમિ પર જ્યાં સુધી મનોહર સરિતજલ વહેતું રહે—
સૌખ્ય સંમ શીમાનું એશ્વર્ય પણ નિશ્ચય રહે ”
વચન શુણી તારો મધુર આ સુહિત યાનો નાથ તે,
મૂકતો ફરી ફરી કૃપા કરી પીંજરા પર હાથ તે.

(૧૧)

બ્રમણનો બ્રમ સર્વથા વિસ્મૃત યથો વૃજ રમ્ભિ; યજી,
સકલ મુખ ઉપભોગતો તું સર્વદા રહીને અહીં;
પક્ષહીન કાર્ણેણિક પ્રભુએ કીધો આ કાળે તને,
સમજ છેવું “નિજ દ્યાતું દિવ્ય દાન દીધું તને.

(૧૨)

વિશ્વમાં જે વસ્તુઓ છે અન્યને દુર્લભ અતી,
અતી સરલતાથી તે તને શુક્ર! પ્રાપ્ત થાએ છે અહીં.
બૂધની જેને કૃપા તેને રહું દુર્લભ કશું ?
મુખ્ય ઈશ્વરની અનન્તર બૂધનું પદ છે કશું.

(૧૩)

કરી રહ્યા મલ દૂર કરીને રવચ્છ કાષ્ઠ વૃજને,
માન પાત કરાવતા સરનેહ કાષ્ઠ વૃજને;
ભૂત્ય બહુ હે શુક્ર! વૃજને આવી રીત સેરી રહ્યા,
ના તને ઓછા રહે એ કાજ ખંતી મદા બન્યા.

(૧૪)

હે શુક્ર! આ સંસારમાં છે મહુ પ્રકાર પ્રસન્ન તું,
રાજ્યગૃહમા નિલ રહેતો વૃષ્ટિને આસન્ન તું;
ભોજનાય યથેષ્ટ પામે વિમન જગ, ફલ તું અરે !
કાંઈ નર ઓછા તને, તું સકલ મુખ સમ્પન્ન છે.

(૧૫)

જો યથેષ્ટ ન અન્ન પેદા હા! અરવેલુથી બને—
તો રહ્યા મંસારની દુર્વાર દુઃખાપન છે;
કિન્તુ તોપલુ ૧૫૪૫થી સ્ત્રખ નહીં તાકે પટે,
પૂર્વવત્ આનન્દથી તોયે મમય તારે વટે.

(૧૮)

શકેશ મીઠિત મધીપમ દુગ્ધમાં જે મેળવ્યા-
બલ્ય ભાત પ્રભાત એવા તુજને ચોખા મસ્થા;
વિદગવર ! વદતો તને તે વિપિનમાં મળતે કદી ?
વિપિનમાં શું, આમમાં પણ તે સદા મળતા નથી.

(૧૯)

શુક ! મહીયે એકલાએ તુજ સ્વીકાર કીધો નથી,
પ્રીતિ મહીયી પણ સદા તુજ પર અદા ! રાખે અતી.
દસ્ત જે પતિ કહેનો છે પ્રેમના વ્યાપારમાં—
ફેરવે તે તેજ કર તુજ પર સુવર્ણગારમાં.

(૨૦)

યતુ જેના છે પડ્યા તેને ન કદી વિભ્રામ છે,
ફિન્ટુ શુક ! આ શોકમાં તારે ન કાંઈ કામ છે.
જે અહીં શંકા ન તુજને સ્પેનરૂપી કાળની;
નહીંજ દુર્દેહ દષ્ટિ ધારી બિલાડી વિકાળની,

આંખશી વિહુલદાંસ ઉદેશી.

॥ અદ્વૈતબ્રહ્મસિદ્ધિ ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

માટે દ્રવ્ય અને શુણ્ય અયુતસિદ્ધિ ન હોવાથી તેમના સમવાયના અસંભવનો પ્રસંગ આવે છે. (આ વાત બીજાઓને માન્ય નથી માટે દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ સાથે તેનાં શુણ્યની ઉત્પત્તિ પણ એકજ કાસે માતવી જોડાએ એમ તેઓ કહે છે.)

જો વાદી કહે કે કાર્યનો કારણમાં સંજંઘ હોવાથીજ કાર્યની સિદ્ધિનું નામ કાર્યની કારણમાં અયુતસિદ્ધિ છે, તો અમે પુછીએ છીએ કે કાર્યસિદ્ધિ થયા પછી કારણ સાથે કાર્ય સમવાય સંજંઘ પામે છે ? કે ન સંજંઘ પામ્યા પછી પોતે સિદ્ધ થાય છે ? કે કાર્યની સિદ્ધિ અને કારણમાં સમવાય સંજંઘ એકજ વખતે બને છે ? પેહેલા પક્ષમાં કાર્ય પ્રથમ સિદ્ધ થયું તેજ તે કારણ સાથે અપ્રથમ સિદ્ધિ નથી, માટે એ બેનો સમવાય ન બને

ખીજ પક્ષમાં કાર્ય ઉત્પન્ન થયા પેઢેલાં કાર્યનો કારણ સાથે સમવાય સંબંધ કેમ થાય ?
 જો વાદી એમ કહે કે કાર્ય ઉત્પન્ન નથી થયું તે વેળા પણ એના પોતાના કારણ સાથે
 સબંધ કહીએ છીએ, ત્યારે તો અમે એને પૂછીએ છીએ કે જે સ્વરૂપે કાર્યનો કારણમાં
 તમે સમવાય કહ્યો છો, તે સ્વરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થતા પેઢેલાં કારણમાં કહ્યો છો, કે ઉત્પન્ન
 થયા પછી ? જો કાર્ય સિદ્ધ થતા પેઢેલાં કહ્યો, તો તે સ્વરૂપ સત્ અને અસત્ એમ
 બંને જાતનું હશે, અને તે તો વાંધાવાળી વાત છે તેથી અનુભવસિદ્ધ છે, કારણ કે એકજ
 વસ્તુ ત્રણે કાલ વિદ્યમાન જણાય અને વળી સદા અવિદ્યમાન જણાય એમ ન બને-
 ઉત્પન્ન થયેલા કાર્ય વાળા કારણમાં જો સ્વરૂપ કહ્યો, તો સમવાય સાથે કાર્યની એકરૂપતા
 થવાથી સિદ્ધરૂપ કાર્યનો કારણમાં સમવાય ન બને, અર્થાત્ કાર્ય અને સમવાય એકરૂપ
 સિદ્ધ થયા એટલે કાર્ય અને કારણ એ બેજ વસ્તુઓ ખરે જોતાં રહી, અને સમવાય જેવું
 કાંઈ કાર્યથી નોખુ રહ્યું નહીં, માટે કાર્ય કારણના સમવાય જેવું કાંઈ ત્રીજું બન્યું નહીં.
 જો કાર્યનો કારણમાં સમવાય અને તેના સ્વરૂપની ઉત્પત્તિ એકજ વખતે કહ્યો, તો કહો
 કે સિદ્ધ થયેલું કાર્ય સત્ છે કે અસત્ છે ? કે મત્ અને અમત્થી નિવશ્ચ-શુદ્ધ છે ?
 પ્રથમ કોટિમાં સિદ્ધ કાર્યનોજ પછી મંબંધ થાય તો કાર્યકારણનું અમુતસિદ્ધપણું-અગસદ-
 આરિપણું ન થયું ખીજ કોટિમાં કાર્ય અસત્ તેનો કારણમાં સમવાય ન થાય કારણ કે
 હજી મુખી-સમવાયને સમયે પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થયું નથી. જો ત્રીજી કોટિ સ્વીકારો તો
 અનિર્વચનીયવાદ જે અમે માનીએ છીએ તે તમે માન્યો એવો પ્રમેય થયો, અને એમ
 માનવાથી તમે અમારા વેદાંત મતમાં પ્રવેશ કર્યો એવું હશે, શાથી કે જ્ઞાન સિદ્ધ થીજ
 બધું અમારે મતે અનિર્વચનીય માયાનું કાર્ય છે. જે વસ્તુ સત્ અને અસત્થી નોખી દોષ
 અર્થાત્ સત્ ન કહેવાય અને અસત્ પણ ન કહેવાય-તેને અમે અનિર્વચનીય મિથ્યાભા-
 સતી-માની છે; અને એ અમારો અનિર્વચનીયવાદ છે, માટે તે સ્વીકાર્યાથી તમારો મત-
 વાય ખોટો ફરી ખડિત થાય છે. આ બધી યુક્તિથી શુભ આદિ પદાર્થમાં પણ સમવાયનું
 ખડન સમજવું તેથી ફરીને જો તમે સમવાયને સમવાય મંબંધવાળી એ વસ્તુઓથી ભિન્ન
 કહેતા હો, તો તે સમવાય મંબંધનો પણ તે વસ્તુઓ સાથે બીજો કોઈ મંબંધ કહેવો
 જોઈએ. જો વાદી કહે કે સમવાયનો પણ તે વસ્તુઓ સાથે “ વિશેષ્ય-વિશેષણ ” નામે
 મંબંધ છે, તો તે કહેવું પણ અશક્ય છે, કારણ કે હંડ અને હંડીરિપદતનો વિશેષ્ય-વિ-
 શેષ્ય ભાવ સર્જાય ખીજ અયોગ નામે સર્જાયથી ઉત્પન્ન થયો છે માટે ત્યો એકજો વિ-
 શેષ્ય-વિશેષ્યભાવ અબંધજ નથી અને (સમવાયને માટે) બીજો મંબંધ સ્વીકારીએ તો
 તે ખીજ માટે ત્રીજો સ્વીકારવો પડે અને એથી અનવરથા દોષ અટકાવવો મુશ્કેલ છે.
 (દૂર્જનને ગજ રાખવાને વિશેષ્ય-વિશેષ્યભાવ સ્વીકારીએ, તો પણ સમવાયને સ્વીકારી
 પછી એ બીજો સબંધ સ્વીકારવાથી ઝારવ થાય છે, માટે એક વિશેષ્ય-વિશેષ્ય ભાવ-
 સ્વીકારો. વચ્ચે નકામો સમવાય માનવાની શી જરૂર છે ?) વળી વાદી કહે કે “ વસ્તુની
 પ્રતીતિ-નેવું બાન-યથામાં અનવરથા દોષ, તો ને અનવરથા એ વસ્તુ મંબંધી બનવા
 કામ કરવામાં વધારાની ખરી પણ વસ્તુની દયાની મિદ કરવામાં અનવરથા આવતી દોષ
 તથા પિ જે વસ્તુ જણાતી દોષ, તો, તેની દયાની મંબંધી અનવરથા કાંઈ દરકન કરતી
 નથી. તેજ આ સમવાયની બાજનમાં પણ તેની દયાની મંબંધી અનવરથા છે, માટે તેની

કાંઈ શીકર નહીં. આમ જો વાદી કહે તો તે ઠીક નથી, કારણકે સમવાયની એ પ્રતીતિ યત્નામાં પણ આ પ્રમાણે અનવસ્થા દેવ છે; સમવાય પોતે વિશેષણ છે માટે પોતાને સિદ્ધ કરવાને બીજા સંબંધની દરકાર રાખેજ, અને આ બીજા સંબંધ પણ ત્રીજાની ગાંજ રાખે માટે સમવાયની પ્રતીતિ-એટલે તે છે એવો નિશ્ચય-કરવામાં પણ અનવસ્થા સિદ્ધજ છે. માટે સમવાય તે સંબંધ વાળી એ વસ્તુઓથી બિન્ન નથી એમ સિદ્ધ થયું.

વાદીએ એમ પણ ન કહેવાય કે ભલે, ત્યારે સંબંધ વાળી વસ્તુઓથી સમવાયને અમિત્ર માનો, કેમકે તેમ માનવાથી સમવાયની સિદ્ધિજ નથી થતી.

વાદી કહે કે ત્યારે ગુણ અને ગુણ વાળી વસ્તુનો સમવાય સંબંધ માનીને ગુણ-વાચક વિશેષણ અને ગુણિવાચક વિશેષ્ય બતાવનાર એ શબ્દો સામાનાધિકરણ વપરાય છે-અર્થાત્ તે એ શબ્દોનો એકજ વિભક્તિમાં જે ઉપયોગ કરાય છે, તેની શી વ્યવસ્થા કરશે ? (સામાનાધિકરણ એ શબ્દોનો એક વિભક્તિમાં ઉપયોગ ત્યાર પ્રકારનો છે:-૧ બાધ સામાનાધિકરણ-જેમ કે જે ચોર લાગતો હતો તે ઝાડનું હું હું. એ જોયા પછી ચોરનો બાધ થયો. ૨ અધ્યાસ સામાનાધિકરણ-આ રૂપ છે એવી બ્રાંતિથી સીપને કહે-હેનાર સર્વ નામ " આ " " અને " " રૂપ " એક વિભક્તિમાં વાપર્યું. ૩ વિશેષણ વિ-શેષ્યનું સામાનાધિકરણ-કાળો-નીલ-ધડો. ૪ અબેદ સામાનાધિકરણ-સોયદેવદત્તઃ એટલે પેહેલાં જોયશે તેજ આ દેવદત્ત છે.) પણ વાદીનું આમ કહેવું ન નમે કેમકે કારણમાં કાર્યનો માયાથી ઉપજતો જે " આધ્યાસિક " (=આરોપ-બ્રાંતિથી થતો) જે સંબંધ છે, તેને લીધે પણ આવા એ શબ્દોને એક વિભક્તિમાં વાપરીએ તો તે યોગ્ય છે. વળી વાદી શંકા કરે કે આ ચાલતી બાજતમાં કાંઈ બાધ દેખાતો નથી-અર્થાત્ એક વસ્તુનો બીજામાં અધ્યાસ-આરોપ-કરો હોય છે, અને તેથી એકને બીજા વસ્તુ બ્રાંતિને લીધે ક-હીએ હીએ ખરા, પણ બ્રાંતિ મટવાથી જેમ આરોપનો બાધ થાય છે, તેમ અહીં ચતુ નથી, તો પાંછી અધ્યાસને લીધે એ શબ્દો એક વિભક્તિમાં કેમ વપરાય ?-આ શંકાનો ઉત્તર એ કે-જીવમાં અજાનથી મનુષ્ય-પણાના આરોપને લીધે " હું મનુષ્ય છું. " એમ જીવ કહે છે અને " હું " તથા " મનુષ્ય " શબ્દોનો એક વિભક્તિમાં ઉપયોગ કરે છે. જો કે આ આરોપનો બાધ જાનથી ચાય છે, તો પણ સંસારમાં બાધ દેખાતોજ નથી અને " મનુષ્યહું " એમ જીવ બોલે છે. તેમ આ બાજતમાં પણ માયાનો અધ્યાસ છે ત્યાં સુધી આરોપથી શબ્દોનો એક વિભક્તિમાં ઉપયોગ યોગ્ય છે. જાનથી માયા નાશ પામે, ત્યારે તો કાંઈ કહેવાનો કે શબ્દો વાપરવાનો અવકાશ નથી, અને વાચારંમણં ચિકારોનામધેયં મૃત્તિકેત્યેવસ્ત્યમ્ (ભાવાર્થ-કાર્યરૂપ વિકાર, તેનું નામ મૃત્યાદિકહેવા માત્ર છે, બાકી ધડારૂપ કાર્યનું કારણ માટીજ સંત્યજ છે) મૃત્યાદિ શ્રુતિનો તો આવા શબ્દોના ઉપયોગ સાથે વિરોધ પ્રસિદ્ધજ છે.

વળી સમવાયનું નિત્યપણું-અનિનાશિપણું-સંભવનું નથી, કારણકે સમવાય વાળી એ વસ્તુઓની હયાતી ઉપર સમવાયની હયાતીનો બાધાર છે, અને તે એમાંની એકનો અથવા

જાતિ જે છે, તે એ વર્ગની પરસતા છે અને મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, આદિ જે આ મહા વર્ગના પેઠાવર્ગો છે, તેમની “મનુષ્ય” “પશુત્વ,” “પક્ષીત્વ” આદિ જાતિયો “પ્રાણીત્વ” સાથે સરખાવતાં અપરસતા છે. પ્રાણીત્વ પણ અત્મ સત્તામાં છે. અને આત્મા શિવાય સર્વ મિથ્યા હોવાથી પરસતા પણ સત્ય નથી. (નિત્ય દ્રવ્ય પોતેજ પોતાને અન્ય સર્વથી ભિન્ન બતાવી શકે એમ સંભવ છે, માટે વાદિને પક્ષે પણ “વિશેષ” નામે ભિન્ન પદાર્થ સિદ્ધ નથી. અમાન્ય વેદાંત મતમાં તો આત્મા શિવાય બીજા કંઈ નિત્ય નથી, માટે આત્માને નોખો બતાવવાને વિશેષ નામે પદાર્થની જરૂર નથી સમજાય નામે પદાર્થ અસિદ્ધ છે એ દમ્ભચાંજર કહી ગયા. અભાવ નામે પદાર્થ તો સિદ્ધ થતો નથી કારણ કે આત્મા શિવાય કોઈપણ વસ્તુની ખરી હયાતી નથી તો પછી તેનો અભાવ સિદ્ધ ન થાય; માટે આગળ કહેવાશે તે પ્રમાણે જણાવું સર્વ જગત્ અવિનાશિ બ્રહ્મમાં મિથ્યા—કલ્પિત છે અસિદ્ધ થયું અને તે સંબંધે શ્રુતિ છે કે:-

एवमेवखलुमौम्यअन्नेनशुंगेनप्रापोमूलमन्विच्छ. ओष्ठः सौम्यशुंगेन तेजो-
मूल मन्विच्छ। तेजसा सौम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ । सन्मूत्राः सौम्येमाः
मजाःसदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥

ભાવાર્થ:-છાંદોગ્યમાં ઉદાહરણ મુનિ ચિતકેતુને કહે છે-હે સૌમ્ય અન્નરૂપ કાર્પના અંકુર ઉપરથી જળ તેનું કારણ છે એમ સ્વીકાર-જળ રૂપ કાર્પ ઉપરથી તેનું કારણ તેજ છે એ જાણ. તેજરૂપ કાર્પ ઉપરથી એનું સત્ત્વ વસ્તુને કારણ સમજ, હે બાહ્ય, અમત્ત વસ્તુ આ પ્રજાએનું કારણ છે. એ પ્રજા અસત્ત્વો આશ્રય કરીને રહે છે, અને છેવટે તેનો સદ્ગતિમાં લય છે.)-આમ આ શ્રુતિ સર્વ કાર્ય રૂપ પદાર્થોને અવિનાશિ બ્રહ્મમાં કલ્પેલા જણાવે છે. એ બ્રહ્મમાં સત્તા રૂપ જાતિ નથી, કારણ કે આગળજ જાતિને દ્વિપિત દરાતીને તેનું ખડન કર્યું છે, અને તેને છે એમ માનવાને કોઈ પ્રમાણ આધાર નથી. દ્રવ્ય શુદ્ધ અને કર્મમાં જ્યાં તે દ્રવ્ય વિગેરે હોય ત્યાં નીતિ છે એમ જાતિનું માન થાય છે, એજ જાતિ માનવામાં આધાર છે એમ ન સમજવું. કારણ કે એનું માન પદાર્થ માત્રના સંબંધમાં સાધારણ રીતે થાય છે. જો એમ ન હોત, અને દ્રવ્યશુદ્ધ તથા દ્રવ્યમાં જ સત્તા જાતિ રહેતી હોત ‘સત્તા સતી’ ‘જાતિ સતી’ અને ‘પરસ સત્ત્વ’-એટલે સત્તા છે જાતિ છે પ્વસ છે, એમ સત્તા વિગેરેની હયાતીના માનનો બ્વવહાર ન ચાલત. આમ હોવાથીજ વસ્તુઓમાં બધે “આ સત્ત્વ-હયાત છે, આ ‘સત્ત્વ છે,’ એટલા માન ઉપરથી પોતાની હયાતી સામીત ન કરતું સત્ત્વ માત્ર દ્રવ્ય શુદ્ધ અને કર્મમાં રહે છે એમ અમારા મતમાં કલ્પ્ય નથી. વળી ‘સત્ત્વ’ થી ઉદ્ભવે “અસત્ત્વ” પદ્ધતિ-દ્રવ્ય આદિનાં છે એમ પણ સારી રીતે કહી શકાય એમ છે, માટે સત્ત્વને અમે કલ્પતા નથી. (હવે છેવટના પણ એટલે દ્રવ્ય શુદ્ધ કર્મ શિવાયના જે નૈવાયિકાએ માનેલા સામાન્ય સમજાય અને વિશેષ નામે પદાર્થો છે તેમાં તેઓ જાતિ માનતા નથી અને કહે છે કે જાતિમાં જાતિ નથી મમજાયમાં નથી અને વિશેષમાં નથી, પણ તેના આશયપરારાએ જાતિનું તેમાં માન થાય

છે. ઉપર જે કહ્યું કે ધ્વંસ સત્ છે ઇત્યાદિ બ્યવહાર થાય છે તેનો આ પરિહાર છે.) એક વસ્તુ સાથે સમવાય સંબંધ વડે જોડાયેલી “સત્તા” સતી (=હયાત) કહેવાય, અને એ રીતે કાલ સાથે નાશના (ધ્વંસ)નો સંબંધ હોવાથી નાશને સત્ (=હયાત) કહેવાય તેથી યથાર્થ જ્ઞાન થશે તેમાં અપુક્ત શું છે? એમ વાલીએ ન કહેવું. કારણ કે એક પ્રકારનું જ્ઞાન જ્યારે થાય, ત્યારે તે જ્ઞાન ઉપજવનાર વસ્તુ પશુ એકજ પ્રકારની હોય, માટે તેમાં જુદા જુદા સંબંધની અને સ્વરૂપના સત્ત્વની કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી અને વસ્તુ ન જણાય ત્યારે પશુ તેનું જ્ઞાન રહે તો જાતિ માત્રના નાશનો પ્રસંગ આવે કારણ કે એમ થાય તો વસ્તુ હોય ત્યારેજ તેનું જ્ઞાન કરાવનાર જાતિની કાંઈ જરૂર નથી. માટે એકજ સત્ રૂપ બ્રહ્મ જે પોતાનાજ તેજથી પ્રકાશે છે, અને આપણે જાણેલી તથા ન જાણેલી અવસ્થાઓને પ્રકાશિત કરે છે તે સ્વતાઃકાઽભ્યાધ્યાસવડે—અર્થાત્ સર્વ મિથ્યા પ્રપંચ (સંસાર) જાણે પોતાનાથી ભિન્ન ન હોય અને પોતે તથા તે પ્રપંચ એકરૂપ યદગમ્યા હોય તેમ પ્રપંચનો પોતામાં આરોપ કરીને—સ્તમામ વસ્તુઓમાં સત્રૂપ બ્યવહાર ઉપજાવે છે (બ્રહ્મનાં “અસ્તિ”—છે, “ભાતિ” પ્રકાશે છે, એ રૂપોનું તમામ વસ્તુઓમાં સ્ફુરે છે) જેથી અમત્ત પ્રપંચ બ્રહ્મના અતિ સમીપપણાથી સત્-અવિનાશી-લાગે છે. ઘડો છે સત્) એ જ્ઞાન વડે ધડામાં સત્ વસ્તુથી અભિનિપણું જણાય છે પણ ધડામાં સત્તા સાથે (ન્યાય પક્ષમાં માનેશો) સમવાય સંબંધ જણાતો નથી, કારણ કે સત્વસ્તુ અને ધડાનો અભેદ જણાય છે ત્યાં એ વસ્તુઓનો ભેદ જતાવનાર સંબંધ ટકીયકે નહીં, આ રીતે દ્રવ્ય સત્ છે, શુદ્ધસત્ છે, કર્મ સત્ છે સામાન્ય સત્ છે, વિશેષ સત્ છે; સમવાય સત્ છે એવા જ્ઞાન ઉપરથી સત્વસ્તુનું સર્વથી અભિનિપણું સિદ્ધ થયું; દ્રવ્ય શુદ્ધ રિગેરે ભેદ સિદ્ધ થતા નથી, માટે એમને ધર્મ માનીને એમનામાં સત્ત્વ—સત્ત્વપણું—એ નામનો ધર્મ અમ કલ્પ્યો નથી, પણ બ્રહ્મરૂપી સત્ ધર્મમાં દ્રવ્યઆદિ પદાર્થોથી અભિનિપણું કલ્પ્યું છે, કારણ કે એમ માનવામાં લાઘવરૂપ—ચોડામા જાયા મતલબ સરે એ—લાભ છે, તેમનું નિભપણું ખરેખર સંભવતું નથી, માટે તે આધ્યાત્મિક સંબંધથી છે—અર્થાત્ કલ્પ્યું છે—એમ આગળ સાચીત કરવામાં આવશે. મુરેશ્વરગાયકે પોતાના “વાર્તિક” નામે ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે:—સ્ત્રુત્તાત્તોડિનિભેદઃ સ્વાત્ ઇત્યાદિ. (ભાવાર્થ—સત્તાથી પણ દ્રવ્યત્વઆદિના ભેદ નથી, તો બીજા કયાથી જ્ઞાનો હોય? નજ હોય કારણ કે દ્રવ્ય (શુદ્ધઆદિમાં સત્ત્વપણું જ્ઞાન એકરસ જ્ઞાન રૂપ ચૈતન્યને લીધે એક સરખુંજ થાય છે) તેથીજ ઘટથી પટ નોખો છે ઇત્યાદિ જ્ઞાન પણ એ ઘટ અને પટ બેનો ભેદ સાધતું નથી, કારણ કે ઘટ પટ અને તેમના ભેદોમાં પણ સત્ત્વરૂપ ચૈતન્ય સાથે અભેદ હોવાથી તે બધામાં એકપણું છે. આટલા માટે કાશ્મીરના પંડિતોમાં ગ્રેટ કેપટ નામે મહા બાપ્પના ટીકાકારે પોતાના મતના ટીકામાં બર્નૅદરિના ત્રણ શ્લોક આપ્યા છે તેમનો ભાવાર્થ આરીતે છે:—ગયઆદિ પદાર્થોમાં સંબંધ વાળી વ્યક્તિઓના ભેદને લીધે ભેદ પામતી સત્તારૂપ ચૈતન્યનુંજ “જાતિ” એવું નામ છે. સત્તામાંજ સર્વ ચપ્પોની બ્યવસ્થા રહી છે—તે ચપ્પોને પંડિતો પ્રાતિપદિકાર્ય તથા ધાત્વર્ય કહે છે. તે સત્તા નિત્ય છે, તે મોટા આત્મા છે; ત્વ, તલ્લ, આદિ પ્રત્યયો તે “સત્તા” રૂપ અર્થને જણાવે છે. શ્રેષ્ઠોમાં પ્રક્રિયાના—પોત પોતાના ચાત્રના અર્થના ઉપદેશની શેલી-રીતિ—ભેદ પાડીને અવિધાનુંજ ઉપવર્ણન કયું છે. ઉત્પત્તિ તો અહીં હયાત પ-

દાર્યોતી છે અને તે અનાદિ બ્રહ્મથી યાચ છે. આ દયન વડેજ એમ સિદ્ધ થયું, કે હન્દિ-
ઓ વડે જે બાણી ચક્રામ છે તે સત્ત્વ બ્રહ્મજ છે

।

(ચાલુ)

કૃષ્ણશંકર દ્વિરાશંકર પંડયા બી.એ.

પોતાનાં પિંધો પસંદ કરનાર બ સુરની હો
+ સુસ્વી થનારે-સમયનો-હિસાબ-રાખવો-જોઈએ-

(૨૦)

અહા ! એકાન્ત અને આરામમાં કેટલાખંધા સુખ અને આનંદને સમાવેશ યાચ છે ! સત્તાવાળાં અને રિખ્યાત માનવોની આવી ઇચ્છા હોય છે ! પરંતુ આવો દાં તે માત્ર અધન પ્રાપ્તિના લોકજ ભોગથી શકે છે; માત્ર આવા લોકજ પોતાના જીવનનો પોતાનામાંજ સમાવેશ કરી લેછેને જીવન માનવાવાળા હોય છે. મહત્તાનો સાધી સમાન સર્વ પ્રકારનાં ધાધધ અને સંકટોના મધ્યમાંજે આવી બાબતનાં વિચાર અને આશા પણ ખરેખર એક પ્રકારના દિશાસારૂપ યદ્ય પડે છે. મદારાજ અગોક્તી જેવી ઇચ્છા દત્તી કે એકાંતવાસ ભોગવવા માટે જીવતા રહેવાય, અને પોતાની જાતને સર્વ પ્રકારની બ્રાવદાન્દિ પ્રવૃત્તિઓમાંથી છૂટી બતાવી શકાય; તેની વાતચીતને દણુએ આ માર્ગનેજ દર્શાવતી હતી; આવા એક યુવરાજને જે પરમોત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેનો આવા વિખ્યાત રાજ્યની પુરામાંથી પોતાની જાતે છૂટા થવામાંજ સમાવેશ થયો હતો, કારણ કે આવો મન્ત્રકારમારે બાકા દેખાવમાં ગમે તેવો આકાંક હતો તો પણ તેના અંતરમાં તો માત્ર ચિંતા અને હાથદાયનોજ સમાવેશ થતો હતો. મોજ શોખ ખાતર એકાંતવાસિ બનવું એ એક બાબત છે, અને મદારાજ ખાતર એકાંત વાસ મેલવો એ અન્ય બાબત છે; આવા એકાંતવાસમાંજે મદારાજ પ્રવૃત્તિમાન બાકો જોઈએ તથા તે જે જે દિખ્યો હોય તેના પુરાવા મળી રહેવા જોઈએ; કારણ કે એક મદારાજી અને એક રાજા માનવિ એકાંતમાં બાકિના કલ્યાણનું ચિંતન ચલાવે છે. તત્ત્વવેત્તાઓએ લોકલે દોરવા કરતાં, મેટાં મોટા અધિકારિય ભોગવવા કરતા, અથવા કાપડાઓ પડી આપવા કરતાં, તેમના એકાંત અભ્યાસ ગુટે મોં વચ્ચે પણ મદાન કાર્ય મિદ્ધ કર્યા છે; પરંતુ ખરેખર જેવા માગીએ તો આવાં જાનવો માત્ર એકાદ નમરનું કલ્યાણ માધી શકે, ત્યારે તત્ત્વવેત્તાઓ સમસમાનવજાનનું કલ્યાણ માધી શકે છે. તેમની એકાંતવૃત્તિવૃદ્ધિ, અન્યોક્તી

પ સેવો ઉતરે અને મહેનત પડે એવી ધાંધણીયા પ્રવૃત્તિ કરતાં સામાન્ય લોકકલ્યાણમાં ધણો ધણો વધારો થઈ રહે છે. એક માનવને એકાંતવાસવડે સાધારણ ધંધા કરતાં વધારે ઉચ્ચ અને શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું કાર્ય કરવાનું નામળી રહેતું હોય તો આવા પ્રકારના આવાસની લેણ પણ કીમત નથી. એકાંત વાસમાં વસવાયા તો મોટા અધિકારીઓની કાર્ષ પ્રકારની ગુલામીભરી સરભરા કરવી પડતી નથી; જગ્યાઓ મેળવવા માટે માયાકુટ કરવી પડતી નથી; પક્ષાપક્ષિ કરવી પડતી નથી; અમુક આ અથવા તે જાખત અથવા અમુક પક્ષના સંબંધના નકામો દંબમાં મારે કોઈ પ્રકારે નિરાશ બનવું પડતું નથી; કોઈ પણ માનવની કૃપા અથવા સમૃદ્ધિનો કોઈ પ્રકારનો દેવ વર્તેલો નથી; પરંતુ દૈવની સામાન્ય બક્ષિસોનો, સદાચારી અંત કરણના સાથમાં એક પ્રકારે શાંતિથી ઉપભોગ કરવામાં આવે છે. એક પ્રાણ પુરુષ, પ્રભુનાં અને પ્રવૃત્તિનાં કાર્યોના એકાંત ચિંતનમાં લાગેલો હોય છે ત્યારે તે જોડેલો પ્રવૃત્તિમાં જોડાયેલો હોય છે તેટલો અન્ય કોઈ પણ તે પ્રવૃત્તિનાલો હોતો નથી. તે પોતાની જાતે એકાંતવાસનું સેવન કરે છે, તે માત્ર ભાવિ જમાનાઓની સેવા કરવા માટે હોય છે જે જે ચિંતવનો તેને પોતાને લાભકારક જણાઈ આવે છે, તેમને જેમ આપણે કોઈ સુપ્રસિદ્ધ અમૃત સમાન ઔષધને લખી લેઈએ છીએ તેમ પછીના જમાનાઓના લાભ ખાતર લેખખદ્દ બનાવે છે. જે પોતાના અજ્ઞાસ કાર્યમાં સારી રીતે જોડાયેલો હોય છે તે દેખીતી રીતે તે કંઈ પણ ના કરતો હોય જેમ જણાય છે, પરંતુ માનુષિ અને દેવિ ઉભય પ્રકારની જાજતોમાં આમ છતાંએ ખીજ બધાનાએ કરતાં તે મહાન મદાન બજતો સિદ્ધ કરી શકે છે. એકાદ મિત્રને પેસાની રકમ પૂરી પાડવી, અથવા તેને એકાદ નોકરી મેળવી આપવામાં સહાય કરવી, આવી જાજતો તો માત્ર માનગી અને ખાસ આભારો સમાન છે; પરંતુ જે આપણાં જીવનોને નિયમવાનાં નીતિ-વાક્યોની યોજના કરે છે તથા આપણા વિચારોને વશ કરવાનો માર્ગ દર્શાવે છે, તે માનવ જાતના ઉપર માત્ર વર્તમાનકાલેજ નહિ પરંતુ બધાએ આવતા જમાનાઓ માટેનો ઉપકાર કરે છે.

ગમે તે કીમત આપીને સ્વાતંત્ર્ય ખરીદવાનું છે.

પરંતુ મારે મારી જાતને શી રીતે સ્વતંત્ર બનાવવી? પૈસા માટે આપણે ગમે તેવાં સંકટો સહન કરીએ છીએ, પ્રતિજ્ઞા ખાતર ગમે તેવી માયાકુટ ઉઠાવીએ છીએ, આમ છતાંએ આપણે શા માટે આરામ અને સ્વાતંત્ર્ય માટે પણ થોડુંક સાહસ બેઠોરી લેતા નહિ હોઈએ? આમના વિના તો આપણે ધંધલમાંજ જીવવાની અને મરવાની આશા રાખવી જોઈએ; કારણ કે જ્યાં સુધી આપણે સામાજિક—આવહારિક જીવન ગાળીએ છીએ ત્યાં સુધી સમુદ્રના ઉપરાકષરી ચરી આવતા તરંગોની પેડે આપણા ઉપર પ્રવૃત્તિના તરંગો ફરીવળે છે, અને ગમે તો વિનય અથવા શાંતિ અથવા એકતાથી પણ કોઈ પ્રકારે આપણો પરિહાર કરી શકતો નથી. આ તો માનવને પોતાનામાં બેલે બેલે તાણીને ગગી જતા પાણના એક પ્રબળ વમળ મમાને છે, તેનાથી તેમાંથી કોઈ કાચે પણ છૂટી શકાતું નથી. ધંધાધરી—પ્રવૃત્તિમાં મગેલું માનવ, ખરેખર કહેવા માગીએ તો જીવે છે, એમ

કહી શકાય નહિ; કેવી રીતે જીવવું, એ પણ હજારમાથી એકાદ જણ જોય રીતે સમજવું હોય છે જેમ ચિતાથી બરપૂર એક જીવન, હમેશા એક પ્રકારનું હુ ખી જીવન હોય છે, તેમ હમેશાં બીજા લોકના કાર્યના લાગેલા રહેવું, એ પણ બધાએ મંકટામાં મોટામાં મોટું સકટ છે, કારણકે તેમના કનાકો અતુમાર નિદ્રા લેવી, ખાતું પીવું તેમની જ ગતિ અતુમાર ચાલવું, તેમની પેટેના મદાવું અને ધિક્કારવું, એ તો એક માત્ર ગુનાની સમાન છે. હવે જો કે ધધાધાપાનો પણ ત્યાગ કરવાની જરૂર છે, તો પણ તેનો અપોગ સમયે ત્યાગ થવાની આવશ્યકતા નથી, જેમ જેમ આપણે આવે ત્યાગ કરવાનો સમય લખાવતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ આપણે આપણા સ્વાતંત્ર્યને બચાવવા લાવી મૂકીએ છીએ, આમ છતાં આપણે કેમ પણ પ્રકારે સમયની આગળ ઉડીને ધપી જવાની જરૂર નથી, તેમજ સમય આવી લાગે ત્યારે સ્વતંત્ર કરવાની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા નથી મારા જાણના પ્રમાણે અનેક લોક ધધાને એકાદ નોકરી રૂપે શોધે છે, આવા લોક તેમના ધધાવિના તેમના જીવનોથી પણ કંટાળી જાય છે, કારણકે તેમના પોતાની જિજ્ઞાસા—ચિંતન પરપરામાં આનંદ ઉપજાવવાની ખામી હોય છે જ્યારે આવા લોક એકલા હોય છે, એકલા પડે છે ત્યારે તેમને કલાકો લામાતાના અને કટાંગા બરેના લાગે છે જ્યારે તેઓ અન્ય લોકના કાર્યને ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેઓ પોતાનું કાર્ય કરે છે, તથા પોતે બેબે બેબે ઉપજાવી કાઢેના કાર્યને મોટા ધધારૂપ હોવાનો દોષ કરે છે આવા લોક પોતે ધધાદારી માનવે ગણાવા ઉપરજ પોતાની કીમત આપે છે સ્વાતંત્ર્ય જેવી કષ્ટ વસ્તુ માટે તેઓ હમેશા ઇચ્છાવાળા હોય છે, પરંતુ મધ્ય કાતે તેમને તે મળી શકતું નથી, આવી વસ્તુની તો ખરીદી તેમજ વેચાણ, એક પણ થઈ શકે એમ નથી, પરંતુ એક માનવે આવી માગણી પણ પોતે પોતાની પાસેજ કરવાની છે, તથા પોતેજ પોતાની જાનને આવી વસ્તુ અર્પણ કરવાનું છે જેણે લોભ ધવદાગમાં પોતાના મદાગારનો પૂરાવો આપ્યો હોય, તેણે તેની ખાનગીમાં પણ કમોગી કરી લેતી, એ તેને અત્યંત લાભકારક છે

અનેક લોક અનેક હેતુઓથી દોરાધને એકાંતવાસ અગિયાર કરે છે,

ઓના સંકટને લીધે એકાંતવાસ સેવતા જોવામાં આવે છે; આમ છતાંજે, બધાં અને કંટાળાએ તેમને જે એકાંતમાં ધાલી દીધા છે, ત્યાં આગળ જઈને પણ લોભ તેમને શોધી કાઢે છે, અને આવીજ રીતે એક લોકમાન્ય જીવનના મોજ શોખ, ગર્વ અને ધ-ણાખરા અન્ય વિકારો આખરે તેને શોધી કાઢે છે. આથી અનેક બાબતો તો છૂપાઈનેજ રહે છે, આમ થાય છે તે કંઈ-તેઓ સુરક્ષિત રહે તેટલા માટે થતું નથી, પરંતુ તેઓ તેમનું વધારે ખાનગી રીતે ઉદ્વેગન કરી શકે, તેટલા માટે આમ કરવામાં આવે છે. એક તત્ત્વજ્ઞતાએ એક સમયે એક યુવકને પોતાનાંજ અસ્થુલ અંગને ચાતતો જોઈને કહ્યું,— “લંપટ પુરુષોના સાથથી ચેતતો રહેજે.” કેટલાક લોક, આલસ્યમાં, પ્રમાદમાં પણ ધાંધલીયા બની ગયલા હોય છે, અને યુદ્ધ પ્રયંગના કરતાં શાંતિના, સલાહના સમયને પણ વધારે વિકટ અને બંધકર બનાવે છે; જ્યારે તેઓ આવા સમયનો, એક લઘુવિધાને મળતી છુટના કરતાં પણ વધારે ખરાબ દુરાચારમાં ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તેઓ આવા સમયના ગાળાને આથી પણ વધારે ત્રાસદાયક બનાવી શકે છે. જેઓ પોતાની કામનાઓના ઉપ-ભોગમાંજ ખીલકુલ લાગી ગયલા છે, તેવા લોકને આપણાથી એકાંતનો આરામ લેતા કહી શકાશે નહિ. એક આંતરુ જીવન કરતાં, એક માયાકુટ્ટી બરેહું જીવન, હજારવાર વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે. જે આવા એકાંતવાસમાં વસીને જીવતાંજ મરી જાય છે, તેવા કોઈ માનવે મરણનો બધા રાખવો, એ તો મારા ધારવા પ્રમાણે ખીલકુલ નવાઈ બરેહું લાગી આવે છે, કારણ કે પાંડિત્યવિનાનો એકાંતવાસ અહણ કરવો, એ એક માનવે શીઘ્ર મરી જવા સમાન છે.

કેટલાક લોક અર્થોપાત્ર બનવા માટે એકાંતવાસ અંગિકાર કરે છે.

કેટલાક લોક એવા છે કે જેઓ પોતાના એકાંતવાસઅહણની બાબતની એક પ્રકારે બ્રહ્મ મારવા માગે છે; આ તો એક પ્રકારની આલસ્ય તૃષ્ણાજ કહેવાય; આવા લોક એકાંત વાસ અંગિકાર કરે છે, તે લોકે તેમના વિશે અર્થો ચલાવે એટલા ઉદેશથી હોય છે; આથી ઉલટી રીતે હું તો એકાંતવાસનો સ્વીકાર કરું છું તે, મારી પોતાની જાત સાથે વિચાર ચિંતન ચલાવવા માટે હોય છે. આપણે એકબીજા વિશે જેવું બોલવાના વલનવાળા હોઈએ છીએ, એ વિના આવું ચિંતન કેવા પ્રકારનું હોય છે? હું તો મારું પોતાનુંજ બુંદું બોલીશ; હું મારી નબળાઈઓને તપાસીશ, દોષીત બનાવીશ, સમ્મ કરીશ. માનવ જીવનની નિરર્થકતા અને ઘેલછાના એક પ્રકારના તિરસ્કારને લીધે દુનિયાનો ત્યાગ કરનાર એકાદ મદા પુરુષમાં ખપી જવાનો મારો કોઈ પણ પ્રકારનો ઇરાદો નથી; હું મારી જાતિ વિના અન્ય કાઈનો પણ દોષ કાઢતો નથી, તેમજ હું જે કહેછું તે માત્ર મારી જાતનેજ કહેછું. જે કોઈ મારી પાસે સલામ માટે આવે છે તે બૂધ કરે છે, કારણ કે હું તો એક રૂઢ નથી, પરંતુ એક દરદી છું. જ્યારે કોઈ મોનવ મારી પાસેથી આવી જાય ત્યારે હું એટલું કહેવાયછું સાંમળીને સંતોષ ધરીશ, કે તે મને એક સુખી અને એક પંડિત માનવ તરીકે ગણી કાઢે છે, ખરેખરી રીતે તો મને આવું કંઈ પણ જડી આવતું નથી. હું મારો એકાંતવાસ, દેવના જનવાને બદલે ક્ષમાપાત્ર બને એમ ઇચ્છુ છું. એવાં કેટલાંક

વસ્તુ રિયલિટી ઉત્પન્ન કરી શકે તેમ છે ત્યાં અને ઇચ્છા—એમનો એનામાં અભાવ છે તેણે આ વાત ધ્યાનમાં ઉતારવી જોઈએ કે કર્મ એ કચરી નાંખનાર બળ નથી, પણ જોમનામાંથી અવ્યભિચારી પરિણામ આવે છે એવી મરતોનું કથન માત્ર છે. જ્યાં સુધી તે બેદરકારીથી સ્વચ્છંદી અવન ગાળે છે ત્યાં સુધી તે પ્રવાહમાં તણાતા, જતા આવતા કાટથી ટીચાતા, પવનના આક્રમિક ઝપાટાથી ઉચકાઈને બાગુએ ફેંકાતા, અને અખ ધાર્યા વમળમાં પકડાતા મનુષ્ય જેવો રહેશે. આનો અર્થ પરાન્ત્ય, દુર્માગ્ય અને દુઃખ છે નિયમ તેને પોતાના મનોરથો સફળ કરવા શક્તિવાન કરે છે અને પોને વાપરી શકે એવાં બળો તેના હાથોમાં મુકે છે. પૂર્વેનાં તેનાં પોતાના વાગના વિચાર અને કૃતિનાં નિયમ પરિણામ રૂપ તેના વર્તમાન સ્વભાવને તે ફેરવી, બદલી, બીજો રૂપે ફરી બનાવી શકે તેમ છે. તે બધું સ્વભાવ પણ વર્તમાન સ્વભાવ જોડોડ અનન્યતા બાની જે સરતો દાણને બુદ્ધિદૂરંદ ઉભી કરે છે તેના દૃઢરૂપ છે. કહેવત છે કે “ ટેવ ” એ બીજો સ્વભાવ છે અને વિચાર ટેવો બાંધે છે, જ્યાં નિયમ પ્રવર્તે છે ત્યાં કંઈ પણ સાધ્ય અશક્ય નથી અને ક્રમે મનુજના માનસિક અને આધ્યાત્મિક અવનતા વિકાસની પરાકાષ્ટાની ગેરન્ટી છે.

હવે આપણે આ નિયમને માનવના વ્યાવહારિક અવનને, લગાડવાનો છે, સિદ્ધાન્તને આચારમાં મુકવાનો છે. સાધારણ અવન વ્યવહારમાં અર્ચાચીર ધર્મ કૃતિમાં આટલોજાથે અપ્રતીત થાય છે તેનું કારણ એ છે કે નિત્ય મિદાન્તો અને અનિત્ય બનાવો વચ્ચેના મમજલ્ય તેના મંદગિતો અભાવ થઈ મરો છે મંદગી અને રોગ વચ્ચેના સંમધ સમ-જતાં મનુષ્ય પોતાના ધરતી પગલાડેનો વાડો વાગી જુડીને સાફ કરી નાળે છે, પણ તે પોતાના માનસિક અને આધ્યાત્મિક વાગ્ય અસ્વચ્છ રહેવા દેછે કારણકે તેના માનસિક અને આધ્યાત્મિક રોગો અને મરણ પછી થતા વિવિધ પ્રકારના પ્રારદાયક અનુભવો (જેની બીજી ધર્મો બતાવે એવા) વચ્ચે તે કંઈ મંદગી જોમ શકે નથી તેથી કાતો તે બીજો ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી, અને બેદરકારીથી જતો દોષ છે તે રસ્તે વહે જાય છે અથવા અધિકારીઓ સાથેની કાષ્ટ ફ્લિમ સપિ (compact) થી પરિણામોમાંથી બગી જવાની આશા રાળે છે. આ બને ક્રમમાં તે પોતાની અવન પદતિ ફેરવતો નથી. બ્યારે તેને મમજળ પડે છે કે માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિરોધમાં પણ સ્થળભુવનની પેઠે નિયમ અનુવનનીય છે ત્યારે આપણે સકારણ આશા ગંભીર શકીએ કે દાસ સ્થળભુવનમાં જેવો તે હાપળથી વર્તે છે તેવો તે સ્થળભુવનોમાં પણ વર્તે.

કરે છે; આ અવસ્થાના કર્મના પ્રમાણનો આધાર તેણે પ્રકટીકરણમાં પ્રાપ્ત કરેલી ભૂમિકા ઉપર રહેલો છે.

આપણે એ ત્રિભુવનનીજ વાત કરીએ, કારણકે તેમના ઉપરનાં ભુવનોમાં સાધારણ માનવ બાનસહિત વસતો નથી; છતાં આપણે સ્મરણમાં તો શબ્દનું જોધએ કે આપણે જુદો જેવા છીએ; આ જુદોનાં યજ્ઞ ઉર્ધ્વ ભુવનોમાં સ્થપાયેલાં છે અને તેમની શાખાઓ નીચલાં ત્રણ ભુવનોમાં પ્રસરેલી છે કે જ્યાં આપણા નાશવંત દેહો રહે છે અને જેમાં આપણી સમાનાવસ્થાઓ ક્રિયા કરે છે (જેમાં આપણે બાતપૂર્વક ક્રિયા કરીએ છીએ.)

નિયમો પોતપોતાની ભૂમિકાઓ ઉપર ક્રિયા કરે છે; અને તેમના વ્યાપાર સ્વતંત્ર હોય એમ માનીને તેમનો આપણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ; જેમ પ્રત્યેક શાસ્ત્ર તેનાજ વિભાગમાં વ્યાપાર કરતાં નિયમોનો અભ્યાસ કરે છે, પણ વધારે વિસ્તારવાળી સરતોના વધારે વ્યાપક વ્યાપારનું વિરમણુ કરતું નથી, તેમ તે ત્રણ વિભાગ-સ્થૂઝ-કામિક-માનસિક માં વ્યાપાર કરતાં, માનવે, પોતાના વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં એ ત્રણેને સંભરી દેતા નિયમના વિસ્તારનું વિરમણુ નહિ કરતું જોઈએ. સર્વ વિભાગોમાં નિયમો ઉત્સંધન ન થાય એવા અને ફેરવી નહીં થકાય તેવા હોય છે, અને દરેક પોતપોતાનું સંપૂર્ણ કાર્ય કરે છે, જો કે તેમની અસપરસ ક્રિયાનું ઉચ્ચતું પરિણામ તો, પરસ્પર વિરોધી બળો એક બીજા સામે તોલાઈ રહ્યા પછી જે દ્રવ્ય અસર કરે એવું બળ બાકી રહે છે તે છે. સામાન્ય રીતે નિયમો સંબંધી જે જે સત્ય છે, તે તે કર્મના મહાન નિયમના સંબંધમાં પણ સત્ય છે. કારણોનો ભાવ થતાં, કાર્યો તેમની પુંડે આવવાનું જોઈએ. પણ કારણો લક્ષ લેધને અથવા ઉમેરીને કાર્યોમાં ફેર પાડીને યથાય.

એક મનુષ્ય દારૂ પીને છાકોટો બને છે; એ કહી શકે કે “મારા કર્મમાં છાકટા થવાનું લક્ષ્યું છે” ? તેના સ્વભાવમાં રહેલાં કેટલાંક વજ્રો, કુસંસ્કાર. ૨. કુસંગ. ૩. કુસાધન, વહી ગયેલા સોજતીઓ અને માદક પેય જ્યાં વેચાતું હોય એવી પરિસ્થિતિ, આ ત્રણેને લીધે એ છાકટો બને છે. ધારો કે તે પોતાની કુટુંબ છતવાને ઈચ્છા કરે છે; તેને મધથી બનાવનાર ત્રણ સરતોને તે જાણે છે. તે કહે “દારૂ અને સ્વચ્છંદાચારીના સંગની સમક્ષ મારા સ્વભાવિક વલણોની સામા યથા માટે મારામાં પુરતું બળ નથી. દારૂ મળતો હોય ત્યાં હું નહિ જઈ તેમજ મને દારૂ પીવા લલચાવે તેવાઓનો મંગ હું નહિ કરું.”

એસરતો લક્ષ લક્ષ ને, સરતોમાં તે ફેરફાર કરે છે, જો કે ત્રીજી સરત ફેરવવાને લક્ષમાં તે અમમર્થ છે, અને નવું પરિણામ એ આવે છે કે દારૂ પીતો નથી. તે “કર્મની વચ્ચે પડતો” નથી, પણ તે તેજ આશ્રયે જાય છે; તેવીજ રીતે તેનો કાંઈ મિત્ર તેને દુરાચારી બાધનધોથી અલગ રહેવા ઇચ્છામણુ આવે તો તેમાં તે તેના “કર્મની વચ્ચે પડતો” નથી. કર્મ કોઈને દારૂ પીવાની આજ્ઞા કરતું નથી, પણ કર્મ એ અમુક સરતોની

હયાતી છે, જેમની વચ્ચે ગ્રહેવાથી અચૂક એ દારૂ પીશે, ખરૂં છે કે મરતો ફેરરી નાખવાની બીજી પણી રીત છે. ઇસ્લા શક્તિના પ્રમુખ પ્રયત્ન, એ બીજી રીત, આથી પણ એક નવી સરત ઉમેરાય છે જેને લીધે પરિણામમાં બેદ પડશે, આ વખતે ઉમેરણથી બે. ૫ કરો પ્રથમ ઓછું કરવાથી બેદ પડેલા દનો.

જે એકજ અર્થમાં માનવ કુદરતના નિયમો વચ્ચે પડી શકે તે અર્થમાં તેમ કરવા તે યથાઇસ્થા યથ શક્તિ મપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે એક બળની ક્રિયા, બીજું બળ સામું આણીને તે અટકાવી શકે છે, તે શરીર બળથી ગુરૂત્વાકર્ષણ ઉપર વિનય મેળવી શકે છે આ અર્થમાં પોતાની ઇચ્છા હોય તેટલો તે કર્મ વચ્ચે પડી શકે છે, અને પરિણામો ન્યારે ન પમદ કંવા જેવા હોય ત્યારે તેણે કર્મ વચ્ચે પડવું જોઈએ પણ કર્મ વચ્ચે પડવું એ મુશ્કેલ નથી, એ ગેરસમજ ઉત્પન્ન કરે એવો છે.

નિયમનું ૩૧ આ છે. અમુક અમુક કારણો અમુક અમુક પરિણામો લાવે છે, નિયમ નહિ કરી શકે તેવો ડ, પણ કાર્યોની લીલા સદા ફરતી છે મર્મ કારણોમાં સૌથી બળવાન કારણ માનવની ઇચ્છા, માનવની યુદ્ધિ છે, અને આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે લોકો કર્મની વાત કરે છે ત્યારે આજ મહાન કાન્થુને ઘણું કરીને ગણતરીમાંથી બાતલ રાખે છે આપણે મારણો છીએ કારણકે આપણે દેરાઈસ્થા, પરમાર્થત પરમાત્મા સાથે એક છીએ, જે કે આપણે આગામી દુક્કિ છીએ અને મૃત્યુ પ્રકૃતિમાં matter વ્યાપાર દરીએ છીએ, જે, તેનો ઉદ્ધાર કરી (ઉત્તર કરી) તેના ઉપર વિનય મેળવતા સુધી આપણને અવરોધ કરે છે કર્મનું અચલત્વ એ પરિણામનું અચલત્વ નહિ પણ નિયમનું અચલત્વ છે કે જે આપણને મુક્ત કરે છે

જેમાં દરેક બનાવ અકસ્માતથી ઉદ્ભવે એવી દુનિયામાં ખરેખર આપણે શુભ મોજ યદ જઈએ પણ નિયમથી ગાલતી દુનિયામાં આપણા જનના પ્રમાણમાં આપણે રજાતત્વ અને નિર્ભયતા છે મર્મકાગિત જમાનામાં (In this Materialism) ૨ માયન સાલ્વીઓ ધારો પરિણામો લાવવાને બીલકુલ સ્વતંત્ર નહોતા, પણ જેવા આરે તેવા પરિણામો સ્વિકારવાની તેમને ફરજ પડતી એ પરિણામો અજીબાર્થક ઘણીખરીવાર અનિષ્ટ, અરે તેમને પોતાનેજ ગભીર ઇજ્જત કરે તેવા આવતા અખતરાનું પરિણામ એક ઉપયોગી બનાવવામાં આવે અથવા અખતરો કરનારના ચૂરેચૂરા યદ જય રોજર બેકને (Roger Bacon) એવા કારણો ક્રિયામાં મુખ્યા દતા કે જેની કામતમાં તેણે પોતાની એક આખ અને એક આગળી બોધ દત્તી અને કષ્ટકવાર તેની ઝોરગેની જમીન પર બેનાન યદ ચનો પાટ પનો દનો આપણા જાનની મર્યાદાની બદાર આપણે જ પમા છીએ અને આપણે મતિમાં મુકેલું એમદ કારણ આપણે વિનાશ કરે, કા બુદ્ધિ માનનિક અને આધ્યાત્મિક જુવોના મજબી મેટ બાગે આપણે મજર બેન છીએ આપણા જનની મર્મતમાં, દાલના મુશિમિન માયજ સાલ્વી પેડે આપણે દુલ અને મદીમવામતીથી દરીએ ફરીએ. જે ત્રિમુવનમાં આપણે ગદીએ છીએ તે કરેકમાં આ વાત

સત્ય છે કે જેમ જેમ આપણે વધારેને વધારે જ્ઞાન સંપાદન કરીએ તેમ તેમ આપણે વધારે ને વધારે બવિધ્યદર્શી અને વધ વર્તનવાર થઈએ છીએ. નિયમ અનુલંબનીય અને અચળ છે તેથી જ્ઞાન એ મોક્ષની સરત છે. વાસ્તે ચાલો આપણે કર્મનું અધ્યયન કરીએ, અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાને તેનો આપણી જીવન યાત્રામાં ઉપયોગ કરીએ. કેટલાજધાં મનુષ્યો કહે છે, “અરે સારા થવાની મને કેટલીજધી ઇચ્છા છે.” પણ સદ્બાવમાં પરિણામ પામે તેવાં કારણો ઉત્પન્ન કરવાના નિયમને તેઓ અનુસરતા નથી; આ લોકો પાણિ ઉત્પન્ન કરવાનાં સાહિત્ય વગર એકઠાં કરે “અરે પાણી પ્રાપ્ત કરવાની મને કેટલીજધી ઇચ્છા છે” એવું કહેનાર એક રસાયણ શાસ્ત્રી જેવા છે.

વળી, આપણે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે દરેક જળ પોતપોતાની રેખામાં ક્રીપા કરે છે, અને અમુક એક બિન્દુ ઉપર અનેક જળો વ્યાપાર કરતાં હોય છે ત્યારે અંતિમ પરિણામાત્મક જળ એ સર્વજળોની outcome પ્રસુતિ હોય છે. જેમ આપણે આપણી નિયંત્રિત દિવસમાં જળનો પેરેલોગ્રામ (Parallelogram) બનાવતાં, તથા તેમ કરીને તે જળોના સંમેલન (composition) નું અંતિમ પરિણામ શોધી કાઢતાં સિખ્યા હતા, તેમ કર્મના સંબંધમાં પણ અમુક એક પરિણામ મેળવવા અર્થે જળોનાં પરસ્પર યુદ્ધ અને સંમેલન સમજવાનું સિખીએ. આપણે લોકોને પૃથક્તાં સાંભળીએ છીએ કે એક સારોમાણસ ધંધામાં કેમ નિષ્ફળ થાય છે અને નકારો માણસ કેમ ક્ષેત્રે મેદ થાય છે—ધર્મને ધેર ઘાડ અને કસાઈને ધેર કુચળ કેમ થાય છે—એમ પણ સદ્ બાવ (સારાપણું) અને ધન—પ્રાપ્તિને કારણ—કાર્ય નો સંબંધ નથી ત્યારે તો આપણે એમ પણ કહી શકીએ “હું એક ધણો સારોમાનવ છું; હું વાયુમાં કેમ હડી નથકું ? સદ્ બાવ એ ઉડવાનું કારણ નથી અને તેનાથી ધન—પ્રાપ્તિએ પણ થતી નથી. પોતાના વેતન (wages) નામ કાવ્યમાં ટેનીસને (Tenyson) સદ્ગુણનું વેતન (પ્રદેશ) નથી “ ધુળ ” (ધન) નથી આરામ કે નથી સુખ, પણ સક્રિય અમરતવનો યથા છે, એમ બાળીને એક મહાન નિયમને સ્પર્શ્યો છે. “ સદ્ગુણ પોતપોતાનું ફળ છે ”—આ અક્ષરશઃ સત્ય છે. આપણે સત્ય—પૂર્ણ યદ્યું તો, આપણને એ ફળ મળે કે આપણો સ્વભાવ વધારે સત્ય—પૂર્ણ યશે, એજ પ્રમાણે અનુક્રમે પ્રત્યેક સદ્ગુણ વિશે પણ જાણવું કર્મનાં પરિણામો સ્વકારણોના સ્વભાવતાંજ યદ્ય શકે; મનુષ્યકૃત ફળો જેવાં તેઓ સ્વચ્છંદી નથી હોતાં.

આ વાત સ્પષ્ટ સમજાય છે, ત્યારે મદ્દમાવથી વ્યાવહારિક જીવનમાં વિજય મળવો જોઈએ એવી સામાન્ય પ્રેરણા ક્યાંથી જન્મે છે ? આપણે કોઈ પણ જાત સામા સવિજય યુદ્ધ કે વું હોય તો પ્રથમ જે સત્ય તેના હર્દમાં રહેલું છે, જે તેને ચેતન આવે તેનો વિસ્તાર કરી દે કરે છે તે સમજવું જોઈએ. ઉપરના વિષયમાં સત્ય એ છે, જે કોઈ માનવ પોતાને દેા નિયમ સાથે અનુરોધ (accord) માં મુકે છે તો એવા મંવાદ (Harmony) નું ફળ મુખ થાય છે. વ્યાવહારિક વિજય અને સુખને એક સમજવામાં અને કાલની બાબતનું ફેલ્લ કલ્પમાં એ જૂલ રહેલી છે. એક માનવ ધંધામાં જોડાતી

વખત સત્યપરાયણ રહેવાનો નીશ્ચય કરે છે, અને બીજા પામેથી ગેરવ્યાજની લાભ નહિ મેળવવાનો, અસત્ય પરાયણ અને ખોટું કરતાં આંચકો ન ખાય એવા જોવાને પોતાથી આગળ પડતા જુએ છે; તે દુર્મલ મનનો હોય છે તો, નિરાશ થઇ જાય છે, અને કદાચ તેમનું અનુકરણ પણ કરે છે. તે સમજા હોય છે તો, તે કહે છે, વ્યવહારમાં ગમે તે તાત્કાલિક પરિણામે આવે પણ હું તો દેવો નિયમને અનુસરીનેજ કામ કરીશ." આમ થાય છે તો તેને અંતર શાન્તિ અને સુખ મળે છે, પણ તેને વિજય (વ્યાવહારિક) પ્રાપ્ત થતો નથી; છતાં, પરિણામે વિજય પણ તે મેળવી શકે, કારણકે ધન હાનિનો બદલો આખર વિશ્વાસ પ્રાપ્તમાં આવે છે; બીજી તરફ જતાં, જે માનવ એકવાર છેલ્લે છે તે ગમે ત્યારે બીજી વખત પણ છેલ્લે તેથી તેનો કાંઈ વિશ્વાસ દરશે નહિ સ્વાર્થની આરામદાર વાજા (competitive) લોકસમુદાયમાં ખોટું કરતાં આંચકો નહિ ખાવાથી તરત જય પામે છે, પણ પરસ્પર સહાયકાક જનમધુદાયમાં co-operative પ્રમાણિતતા (conscientiousness) થી કાયદો થશે. મનુષ્યોને ભૂખનું દુઃખ વેદનું પડે એટલા એકા પગાર આપશે તો એ સહાયકાકીને લીધે તે લેવાની તેમને ફરજ પડશે અને ધંધાના દરિદ્ર સામે તમે તાત્કાલિક વિજય પામશો ખરા; અને જે મનુષ્ય જીવી કદાચ તેની સારી રીતે તેમને અપશે તે ધન પ્રાપ્તિની દોડમાં કદાચ પોતાને પાછળ પડી ગયેલે જોશે, પણ પરિણામે તે બીજા મનુષ્ય પોતાનું કામ વધારે સાફ કરારી શકશે અને બિવિધમાં, જેનું બીજા પોને વાચ્યું હતું તે મુખનો પાક લાગુએ આપણે આપણા માર્ગનો નિશ્ચય કરવા જોઈએ અને તેનાં પરિણામે સ્વિકારમાં જોઈએ, સદ્વર્તનના બદલામાં ધનના આશા રાખ્યા વિના અને આંચકો ન ખાય તેવી ચાલાકી માર્યું નિશાન પડેલે ત્યારે તેમાં અન્યાય જોવા વિના, આગ મું જોઈએ.

એક ધણી મરી તો નહિ, પણ બે પક્ષક આખ્ય વિદ્યા છે. એક માણસે એક ગ્રીમ માણસને નુકસાન કર્યું. નુકસાન કરાવેલા માણસે સમજને ત્યાં ફરીવાર કરી દાદ માગી રાગએ ફરીવાર કહ્યું કે તારા ચતુને શી સિદ્ધા કરવી તે નહીં કરવાનું તને મોડું પડ્યું તે ઉપરથી ફરીવાર રાગ પાસે વાચના કરી કે તારા ચતુને ધનવાન બનાવો આ નવાઇ જેવા આચરણથી નિરમય પામી તેનું કાનુ પુત્રાં તે મહત્કાશ (grimly) બોલે છે ધન અને અબુદય તેને દુષ્ટિ કરવાને વધારે ને વધારે પ્રમંજો આપશે અને તેમ ચવાથી મજોત્તર જીવનમાં તેને તીવ્ર વેદના વેદની પડશે ધણીવાર મહાયુજનો કરે ચતુ સારી બૌતિક સ્થિતિમાં હોય છે, અને આ કે જોને "માફ કર્મ" કહેવામાં આવે છે તે ધણીવાર પશુને ઉદ્દેશ્ય હોય છે. ધણી જેઓ સ્થિતિમાં કીક ચાલતા હોય છે તે મનના વિષય મામી થઇ જાય છે અને બૌતિક મુખોથી વિમુદ્ધ બની જાય છે.

દર માનવ પોતાની પશ્ચિમિતિ ઉપર કેવી રીતે અમર કરે છે, અથવા શાસ્ત્રી રીતે ખાતતા દેવી (materialism) પોતાના પરિણ (materialism) ઉપર કેવી રીતે વિદ્યા કરે છે તે વિચારીએ.

માનવ પોતાની પરિસ્થિતિ ઉપર અગણ્ય પ્રકારે અસર કરે છે. એ બધા પ્રકારોનું વર્ગીકરણ આત્મ વ્યાકરણ (self expression) ની ત્રણ વૃત્તિમાં થઇ શકે છે. દૃઢતાથી, વિચારથી ક્રિયાથી તે તે ઉપર અસર કરે છે.

ધૃત્તિ—(૧) મનુષ્યવર્ગ (૨) પશુ વર્ગ, (૩) વનસ્પતિ વર્ગ, (૪) ધાત્વાદિ વર્ગ,

સંક્ષિપ્ત માનવ પોતાની શક્તિઓનું સંકરણ કરી, પોતાનામાંથી બહિર પ્રસરી ક્રિયા કરવાને ઉત્તુકત એવું તેમનું એકીકરણ કરવા સમર્થ હોય છે. પોતાનામાં ધારણ કરી રાખેલા બહાર ધસવાને તેવાર પણ સંબંધિત એવા એક બક્ષમાં પોતાની સર્વ શક્તિઓને એકાગ્રતા પમાડવી એનું નામ ધૃત્તિ છે. તે એક આન્તર એકાગ્રતા છે, આત્મ વ્યાકરણની એક વૃત્તિ છે. મનુષ્ય યોનિથી નિચી યોનિઓમાં અને મનુષ્ય યોનિના નિમ્ન વિભાગોમાં, દેહી (હવાત્મા) ની આસપાસના સુખદ-અને દુઃખદ વિષયો, તેની શક્તિઓને બહાર ખેંચી આણે છે, આ બાહ્ય ખેંચણથી ખેંચાણને દૃશ્ય થતી વિવિધ શક્તિઓને આપણે દેહીનાં ત્રણ દેવાત્મક કામનાઓ કહીએ છીએ. જ્યારે એ કામનાઓને અંદર ખેંચી લઇ, સંયુક્ત કરી એકજ ધ્યેય તરફ એકાગ્ર કરવામાં આવે છે ત્યારેજ એ સમસ્ત થયેલી અને પ્રવૃત્ત થવાને તત્પર એવી એ શક્તિને આવર્ણ્ય ધૃત્તિ સંજ્ઞા આપી શકીએ. ધૃત્તિ એ આત્માનો એક બહિર્ભાવ અથવા વ્યાકરણ છે, અર્થાત્ એ આત્મ પ્રયોદિત છે; મહત્ત્વ કરવાના માર્ગનો નિશ્ચય આત્મા કરે છે અને એ નિશ્ચયનો આધાર આત્માના પૂર્વ થયેલા અનુભવો ઉપર રહેલો છે. મનુષ્યથી ઉત્તરતી યોનિઓમાં તેમજ મનુષ્યની નિમ્ન યોનિમાં કામનાઓ કર્મનું એક મહત્ત્વનું અંગ હોઇ ધણાંખરાં મિશ્રિત પરિણામોને ઉત્પન્ન કરે છે. મનુષ્ય યોનિના ઉત્કૃષ્ટ વિભાગમાં ધૃત્તિ સૌથી વધારે બળવાન કાર્મિક કારણ છે, અને જેમ જેમ કામનાઓનું મનુષ્ય ધૃત્તિમાં રેખાન્નર કરે છે તેમ તેમ તે “પોતાના પ્રકારે ઉપર આધિપત્ય ભોગવે છે.”

વિચાર નામની આત્માની બહિર્ભાવ વૃત્તિ આત્માના જે રૂપરંગે બાહ્ય જગતનું જ્ઞાન થાય છે અને જે રૂપનું નામ “જ્ઞાન” છે, તેની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જ્ઞાન આવૃત્તિથી જ્ઞાન મેળવે છે, પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાન ઉપર આત્માનો જે વ્યાપાર થાય છે તેનું નામ વિચાર છે. આ (વિચાર) પણ કર્મમાં મહત્ત્વનું અંગ છે, કારણકે તે ઉત્પાદક છે, અને આપણે જાણીએ છીએ કે તે શીલ (character) (ચરિત્ર) બાધે છે.

આત્માની બહિર્ભાવ વૃત્તિ, જે પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિ ઉપર અસર કરે છે, આત્મામાંથી પ્રવૃત્ત થતી શક્તિ-તેનું નામ ક્રિયા છે. અનાત્મા ઉપર આત્માની ક્રિયા છે. વિવિધ શક્તિઓને એકાગ્ર કરી એકરૂપ કરવાની શક્તિ એ ધૃત્તિ છે. બાહ્ય જગત જાણવાની શક્તિ એ જ્ઞાન છે, એ બાહ્ય જગત ઉપર અસર કરવાની શક્તિ એ ક્રિયા છે. આ ક્રિયાની પછી બાહ્ય જગતમાંથી અવસ્થ પ્રતિક્રિયા-કર્મ—થાય છે. એ પ્રતિક્રિયાનું નિમ્ન (inner) કારણ ધૃત્તિ છે; એ પ્રતિ ક્રિયાના સ્વભાવનો આધાર જ્ઞાન ઉપર છે; એ

પ્રતિક્રિયાનો તાર્કિક ઉત્પાદક ક્રિયા છે આ (ત્રણ) કાર્મિક શુણ્ણ (દોરી) ના ત્રણ તત્ત્વો કાતે છે

(ચાતુ)

નંદલાલ નાનાલાલ મેહેતા બી એ

॥ શ્રી રામગીતા ભાષ્ય. ॥

(અનુભવાન ગતાકથા)

ઉપરના શ્લોકમાં સમાધિની પહેલાનું કર્મનું ઉચ્ચારના અર્થો, ને તેના વાચ્ય તથા લક્ષ્ય રૂપો, તથા તેની અને જગત્ની અભેદના નજરી વર્ણન કરનામાં આવ્યું હવે નીચેના શ્લોક ૪૬ માંએ કરી પૂર્વના શ્લોકમાં કહેલા આવેના પ્રણવના અર્થના શુભ વિભાગોનું નિરૂપણ કરે છે

અકારસત્તઃ પુરુષોદિદિશ્વરો

દ્યુકારસ્તંજસદ્યતે ક્રમાત્ ॥

માક્ષોમકારઃ પૌરપટ્ટતેઽગ્નિદંઃ

મમાધિપૂર્વેન તુ તત્ત્વતો મયેત્ ॥ ૪૭ ॥

ભાવાર્થ — જન્યત ॥ આદી (અભિમાની) વિષય આદી નો વાચ્ય છે, સ્વપ્નનો આદી તેજસ ઉદાર નો વાચ્ય છે અને સુષુપ્તિનો આદી પ્રાગ મમરો વાચ્ય છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે આકાર રૂપે જન્યતનું ચિત્તન સમાધિની પહેલા કરતું કારણકે જ્ઞાનો આમાત્માર થયા પછી જન્ય તથા આકાર પણ મિથ્યાજ થાય છે

વિવેચન — ઉચ્ચારના ત્રણ અર્થ છે તેને મમ આગ તથા કોઈ પદ પછી કહે છે આકાર, ઉદાર અને મમર એ ત્રણ અક્ષર દેવ રૂપ છે તેમાં આકાર બહારપ, અને જન્યતના અભિમાની વિષય કહેવાય છે તથા ઉદાર વિપ્લવ, અને સ્વપ્નના અભિમાની તેજસ કહેવાય છે તથા મમર સિદ્ધપ, અને સુષુપ્તિના અભિમાની પ્રાગ કહેવાય છે

જ્યારે સાધક સમાધિને વિષે સ્થિત થવા લાગે, ત્યારે ચૈતન્યરૂપ ઈશ્વરના તત્ત્વનો વિચાર કરે, અને પોતાને તથા સંપૂર્ણ વિશ્વને પ્રણવસ્વરૂપ જાણે; કેમકે પ્રણવ, તત્ત્વનો વિચાર કર્યા વિના જાણી શકાતો નથી; પણ જ્ઞાનથીજ જણાય છે; માટે પ્રણવના તત્ત્વનો વિચાર પ્રથમ કર્તવ્ય છે. યોગ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ તે પરમાત્માનો વાચક અર્થાત્ કહેનારો પ્રણવ છે. તથા તદ્વ્રપસ્તદર્થ માધનમ સમાધિમાં ઈશ્વરનો જપ અને તેના અર્થના જ્ઞાનની ભાવના કરવી. આજ આશયને લઈ શ્રી હાંદોગ્યોપનિષદમાં કહ્યું છે કે, ઈશ્વર પૂર્વેહિ યોગોપશાશનં યામિનિત્યાનિકર્માણિ ઈત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ અને વિચાર શાસ્ત્રોમાં ઈશ્વરનો જપ અર્થ અને સર્વ સદિ (સત્ત્વ, રજઃ, તમ) અકાર, ઉકાર ને મકારમાં અતર્ગત હોવાથી તેને ઇદ્રિના કારણરૂપ કહેવા છે. ઈ ને અકાર, ઉકાર અને મકારના યોગે સિદ્ધ થયેલો છે તે પરમાત્માના અનેક નામોમાં ઉત્તમ નામ રૂપ છે જેમાં સર્વના નામોના અર્થનો સમાવેશ આવી જાય છે. જેમ પિતા પુત્રનો સંબંધ છે તેમ ઈશ્વર સાથે પરમાત્માનો સંબંધ છે. એના એક નામથી હજારનાં સર્વ નામોનો બોધ થાય છે. તે વિષે ઉપનિષદોમાં નીચે પ્રમાણે પ્રક્રિયાઓ જણાવેલી છે.

(૧)

વિરાટ.....સમષ્ટિ સ્થૂલ શરીરે કરી ઉપહિત ચૈતન્ય વિવિધ પ્રકારનું પ્રકાશમાન, અને વિવિધ જગતને પ્રકાશ કરનાર હોવાથી તેને વિરાટ કહે છે.

અગ્નિ.....જે જ્ઞાન સ્વરૂપ અને સર્વત્ર પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છે.

વિશ્વ.....એકજ આત્મા જામત અવરથા વિષે વ્યક્તિ સ્થૂલશરીર, સૂક્ષ્મશરીર, કારણ અવિદ્યા એ ત્રણેનો અભિમાની હોવાથી તથા સૂક્ષ્મશરીરને ત્યાગ્યાવિના સ્થૂલશરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, તથા જેમાં સર્વ જગત પ્રવેશ કરી રહ્યું છે. માટે વિશ્વ કહેવાય છે.

(૨)

હિરણ્યગર્ભ...જેના ગર્ભમાં પ્રકાશ કરવાવાળા સૂર્યાદિ લોક છે, અને તે પ્રકાશ કરનારા સૂર્યાદિ લોકોનો ઉત્પન્ન કરનાર છે તેથી ધૃત્વરને હિરણ્યગર્ભ કહે છે. અથવા સમષ્ટિ સૂક્ષ્મશરીર જ્ઞાનશક્તિવાળા અંતઃકરણ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોએ કરી તે જ્ઞાનશક્તિવાળું કહેવાય છે; જેથી તે શરીર ઉપદિત ચૈતન્યને હિરણ્યગર્ભ કહે છે. અથવા અપંગીકૃત જ્ઞાનોથી એક પૃથક સર્વ બધાપક લિંગશરીર ઉત્પન્ન થાય છે, તે લિંગશરીર સમષ્ટિ કહેવાય છે, અને તે સમષ્ટિ લિંગશરીર ઉપદિત ચૈતન્ય હિરણ્યગર્ભ કહેવાય છે. જ્યોતર્તું નામ પણ હિરણ્ય, અમૃત અને કિર્તી છે.

વાયુ.....જે અનંત બળવાળો અને સંપૂર્ણ જગતને ધારણ કરનારો છે.

તૈજસ.....આત્મા રરખેન અવરથા વિષે સૂક્ષ્મશરીર, કારણ અવિધા, એ બંનેનો અભિમાની તથા સર્વ જગતનો પ્રકાશક હોવાથી તૈજસ કહેવાય છે.

ધૃત્વર.....માયાએ કરી ઉપદિત ચૈતન્ય ધૃત્વર કહેવાય છે. યવ સર્વેશ્વર અને યવોડન્તર્યામી આશ્રુતિ માયા ઉપદિત ચૈતન્યને અંતર્યામિ કહે છે. યવોયોનિઃ સર્વસ્ય । આ શ્રુતિ ધૃત્વરને સર્વના કારણ કહે છે.

આદિત્ય...જે નાશરહિત છે તે.

પ્રાણ.....આત્મા સુષુપ્તિ અવરથા વિષે કારણ અવિધાનો અભિમાની હોઇ જે જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સર્વજ છે તેથી પ્રાણ કહેવાય છે.

આ પ્રકારે ઔંકારનો અર્થ એ થાય છે કે આ સર્વ જ્ઞાનોનો રસ પૃથ્વી છે, પૃથ્વીનો રસ જલ છે, જલનો રસ વૃષ્ટી છે, વૃષ્ટીનો રસ પુરુષ છે; પુરુષનો રસ વાણી છે; વાણીનો રસ ઇંદ્ર છે; અને વેદનો રસ સામવેદ છે. એ સામવેદથી ઔંકારનું જ્ઞાન થાય છે. માટે તે સામવેદ ગ્રેપ કહેવાય છે. તેમાં ઋક, સામ, ઉદગીય, એવા ત્રણ ભેદ છે ૧ ઋક=વાણી ૨ સામ=પ્રાણ ૩ ઉદગીય=એજ અક્ષર ઔંકારથી છે એટલે વાણી, પ્રાણ અને એકાક્ષરરૂપ ઔંકાર છે. તેનું સ્મરણ ક્યાંથી થયેછ કાર્યોની સિદ્ધિ થાય છે. તથા ઔંકાર અમૃતમય હોવાથી પ્રાણને શુદ્ધ કરે છે.

ગોમદ્ભગવદ્ગીતામાં અધ્યાય ૮ ખાન્ના શ્લોક ૧૩ માં ઔંકાર માટે કહે છે કે—

ૐમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મવ્યાહરન્માપનુસ્મરન્ ॥

યઃ પ્રયાતિત્યજન્દેહં સયાંતિપરમાંગતિમ્ ॥૧૩૧॥

બાવાર્ય:—જે પુરૂષ ૐ એવા એક અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરતો તથા માફ રમરશ્ચ કરતો શરીરનો ત્યાગ કરી જાય છે તે પુરૂષ મારી પરમગતિને પામે છે.

પૂર્વના શ્લોકોમાં સમાધિની પ્રક્રિયા કરવા પહેલાં ૐકારના અર્થો અને તેના શુદ્ધ શુદ્ધ વિભાગોનું સ્પષ્ટિકરણ આરંભમાં કરેલી પ્રતીતિ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું; હવે નીચેના શ્લોક ૫૦-૫૧ એ બેથે કરી, પૂર્વના શ્લોક ૪૭ માંનાં જગત્તો લય પરબ્રહ્મમાં કરવો એમ જણાવવામાં આવ્યું છે તે લય કરવાના પ્રકારોનું નિરૂપણ કરે છે.

વિશ્વંત્વકારં પુરુષં વિલાપયે-

દુકારમધ્યે વદુધાવ્યવસ્થિતમ્ ।

તતોમકારે પ્રવિલાપ્ય તૈજસં

દ્વિતીયવર્ણ મળવસ્યચાંતિમ્ ॥ ૫૦ ॥

મકારમપ્યાત્મનિચિદ્ગતે પરે

વિલાપયેત્ પ્રાક્ષમપીઠ કારણમ્ ॥

સોઽહં પરબ્રહ્મ સદા વિમુક્તિમ-

દ્વિજ્ઞાનદ્વૈમુક્તમુપાધિતોઽમલઃ ॥ ૫૧ ॥

બાવાર્ય:—સ્થૂલ દેહનું અભિમાન ધરાવનારા વિશ્વ નામના પુરૂષનો અને તેના વાયક અક્ષરનો ઉકારમાં લય થયાની બાવના કરવી, પછી રવપ્ન (લિંગ દેહ) નું અભિમાન ધરાવનારા તૈજસ નામના પુરૂષનો અને તેના વાયક ઉકારનો પ્રણવના અંતિમ અક્ષર મકારમાં લય થયાની બાવના કરવી. ૫૦ અને પછી-કારણ શરીરનું અભિમાન ધરાવનારા પ્રાણ પુરૂષનો અને તેના વાયક મકારનો ચૈતન્યરવરૂપ પરઆત્મામાં લય થયાની બાવના કરવી. તે પછી ચિંતન કરવું કે હું કે જે શુદ્ધિનો પ્રકાશક જ્ઞાનદિવાલો ઉપાધિ થી રહિત તથા શુદ્ધ પરબ્રહ્મ છું ” ૫૧

વિવેચન:—શુદ્ધિમાન પુરૂષે આત્માતત્ત્વની પ્રાપ્તિ નિમિત્ત એવો વિચાર કરવો કે, ૐકારનો પ્રથમ અક્ષર અકર જે વિશ્વરૂપ હોવાથી અનેકરૂપે કરી રચિત છે, તેનો ઉકારને વિષે લય થયાની બાવના કરવી, ત્યારપછી દ્વિત્ય અક્ષર ઉકાર જે તૈજસરૂપ છે તેનો મકારને વિષે લય થયાની બાવના કરવી; અને પ્રણવના છેલા અક્ષર પ્રાણરૂપ મકારનો ચૈતન્યરૂપ, સર્વતા કારણ, નિર્વિકાર, નિરાકાર ઉપાધિ રહિત, નિર્મલ, પરબ્રહ્મ રવરૂપ આત્માને વિષે લય થયાની બાવના કરવી; અને તેજ પરબ્રહ્મ હું છું એમ જાણી પોતે સદા મુક્તરૂપ છે એમ નિરંતર વિચાર કરતા રહેવું.

પૂર્વ કહેવામાં આશ્ચર્ય કે અકારનો ઉકારને વિષે લખ કરવો, તે એવી રીતે કે; અકાર જાત્ર છે તેનો અભિમાની, વિશ્વ છે તથા તેના દેવતા જ્ઞા છે, તેને ઉકાર (તેજસ) રૂપ જાણે; જાત્ર અવસ્થાને સ્વપ્નરૂપ જાણે; તથા વિશ્વાભિમાનીને તેજસરૂપ સ્વપ્નાભિમાનીમાં, તથા જ્ઞા દેવતાને મકાર માત્રાના દેવતા વિષ્ણુમાં લીન કરે અર્થાત્ કે જાત્રતને સ્વપ્નરૂપ, વિશ્વ જે વયુલરૂપ છે; તેને સૂક્ષ્મ તેજસરૂપ, અને જ્ઞા દેવતા વિષ્ણુ દેવતારૂપ જાણે. એમ જાણ્યા પછી ઉકારનો મકારને વિષે એવી રીતે લખ કરે કે, ઉકાર જે સ્વપ્ન અવસ્થારૂપ છે; અને તેના તેજસ અભિમાની છે, તથા વિષ્ણુ જેના દેવતા છે; તેને મકાર પ્રાગરૂપ જાણે, સ્વપ્ન અવસ્થાને ધન્યરૂપ જે સુષુપ્તિ અવસ્થા તે રૂપ જાણે તથા તેજસ અભિમાનીને પ્રાગ જે સુષુપ્તિનો અભિમાની તેને વિષે લીન કરે, અને વિષ્ણુ દેવતાનો મકાર માત્રાના દેવતા રૂપને વિષે લખ કરે, અર્થાત્ કે સ્વપ્ન અવસ્થાને સુષુપ્તિરૂપ, તેજસને પ્રાગરૂપ તથા વિષ્ણુને રૂદ્રરૂપ જાણે, ત્યારપછી મકારનો પરમાને વિષે એવી રીતે લખ કરે કે, મકાર સુષુપ્તિ અવસ્થારૂપ છે, અને પ્રાગ તેના અભિમાની છે, તથા રૂદ્ર તેના દેવતા છે; તેને અર્ધ માત્રારૂપ જે પરબ્રહ્મ તેનારૂપ જાણે. અર્થાત્ કે આ મધ્યમ દ્વય પ્રપંચ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. સંપૂર્ણ સૂક્ષ્મશરીર જે વ્યદિરૂપ છે તેની મમદિના અભિમાનીને ત્રિશટ કહે છે મંપૂર્ણ સૂક્ષ્મશરીર જે વ્યદિરૂપ છે, તેની મમદિના અભિમાનીને દિરૂપગર્ભ કહે છે. તથા મંપૂર્ણ કાચુશરીર જે વ્યદિરૂપ છે, તેની મમદિના અભિમાનીને ઇશ્વર (માયા વિશિષ્ટ બ્રહ્મ) કહે છે. એ ત્રણે અનુક્રમે અકાર, ઉકાર તથા મકાર સ્વરૂપ છે; અને તે અત્યાકૃત ગુણમાંથી સ્ફુરેલ છે; જેથી તે કેવલ માયાત્મક છે. તે પછી આ સમસ્તાદૈત પ્રપંચ અર્ધમાત્રારૂપ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. તેનાથી બિન્ન કશું પણ નથી; અને જે કાંઈ છે તે પણ જ્ઞાનરૂપ છે. શ્રુતિ ભગવતી પણ કહે છે કે; સર્વે રાહિવદં દ્રઘ. તેથી એજ મિદ્ર યાપ છે કે આત્મસ્તંભ પર્યંત જે કાંઈ છે તે મર્વ પ્રજુવસ્વરૂપ છે, પણ તેનાથી બિન્ન નથી. જેમ જલથી બિન્ન સમુદ્રનું કાંઈ પણ રૂપ નથી; તથા ઉષ્ણનાથી બિન્ન અગ્નિનું કાંઈ પણ સ્વરૂપ નથી. હેરીજ રીતે પ્રજુવથી બિન્ન જગત્નું કાંઈ પણ સ્વરૂપ નથી; તેથી આ જગતને જગાસુએ પ્રજુવરૂપ જાણી તેનો કાંઈ પણ લખ ન લખતા પોતાની મુક્તિ માટે તેની ઉપાસના કરી. પ્રજુવની ઉપાસના આગલ બીજી સર્વ ઉપાસનાઓ ગૌણ છે; કેમકે પ્રજુવ ઇશ્વરનો વાયક છે. તસ્ય ઘાચકપ્રણયઃ । તજ્જપસ્તદ્યમાવનમ્ એ બે મુનથી પતંજલી ભગવાને પણ પોતાના યોગદર્શનમાં કહ્યું છે કે, ઇશ્વરનો વાયક પ્રજુવ છે, માટે તેનો જપ કરવો, તથા તેના અર્ચનની ભાવના કરવી.

સર્વ ઉપાસનાઓમાં પ્રજુવની ઉપાસના મુખ્ય છે, પ્રજુવ સિવાય જોડસાં નામ ૪૫ રવાયક છે તે મર્વ ગુણવાયક છે, પણ પ્રજુવ તેજ ગુણ ગુણીભાવ મંબધથી રહિત ધન્યરૂપ છે. જેમ દેવતા તથા યજ્ઞજ્ઞાને વિષે પિતા અને પુત્રાદિક નામો સંજ્ઞાને લીધે દોવાથી ને જ છે. પણ મુખ્ય એ નામ મર્વ સાધારણ તથા સ્વાભાવિક દોવાથી મુખ્ય છે. હેરીજ રીતે પ્રજુવ પણ પરમાત્માનું સ્વાભાવિક નામ દોવાથી મુખ્ય છે, અને તે સિવાયનાં બીજાં નામો છે. તે ગુણ ગુણી બાર સંજ્ઞાદસાં દોવાથી ને જ છે. માટે ઇશ્વર-પરબ્રહ્મનું સ્વાભાવિક નામ જે પ્રજુવ તેની ઉપાસના કરી એજ મુખ્ય કાંડગ તથા સર્વથી ભે

છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ એજ બાવતે લખેને પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણભગવાને કહ્યું કે, પ્રણવાસ્તર્વચેદેષુ સર્વે વેદો રિપે ને પ્રણવ છે. તેજ માઈ સ્વરૂપ છે. માટે પ્રણવને પરબ્રહ્મ તથા શબ્દ બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે. સર્વ મંત્ર રિવાઓમાં અદિરૂપે પ્રણવજ લેવામાં છે પ્રણવવિના કોઈ પણ મંત્ર સિદ્ધ થતો નથી; પણ તેના બલથીજ સર્વ મંત્રો બલવાન થઈ તેના રૂપજ થઈ જાય છે. એથી પંજી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રણવજ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. ઈંકાર પરમાત્મા સ્વરૂપ હોવાથી મુમુક્ષુઓને પોતાની મુક્તિને માટે પ્રથમ તેનીજ ઉપાસના કરવી શ્રેષ્ઠ છે. સર્વ શાસ્ત્રોએ તેની ઉપાસના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારથી પ્રતિપાદન કરેલી છે; તેમજ જુદા જુદા સિદ્ધાંતકારોએ અને સર્વશાસ્ત્રના શિરોમણી ઉપનિષદમાં પણ તેની ઉપાસના પ્રતિપાદન થયેલી છે. માટે પ્રણવજ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ અને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. પ્રણવ શું વસ્તુ છે, અને શાસ્ત્રકારોએ તેની ઉપાસના કેવે પ્રકારે બતાવેલી છે તે જાણવા માટે, સમ સિદ્ધાંતકારોએ પોતાના સિદ્ધાંતો પે.તપોતાના શાસ્ત્રમાં ને વિધાન જણાવેલું છે તે ઉપયોગી હોવાથી અત્ર કહેવામાં આવે છે. ને સમ સિદ્ધાંતોનાં નામ નીચે પ્રમાણે. ૧ દ્વિરુચયગર્ભ, ૨ કપિલ, ૩ અર્ષાંતર તત્ત્વમિત્ર, ૪ સતતકુમાર, ૫ બ્રહ્મનિહ ૬ પાશુપત શૈવ ૭ પંચરાત્ર-આ સમ સિદ્ધાંતકારોએ એ હીસાએ પ્રણવની ઉપાસના કરવાના નવનવ પ્રકાર કહ્યા છે; તેથી એ હીસાએ પ્રણવની ઉપાસના ૧૩ ત્રેલોક પ્રકારે થાય છે. તેના પૃથક્ પૃથક્ ભેદ નીચે પ્રમાણે:—

(૧)

દ્વિરુચયગર્ભનો સિદ્ધાંત.

પ્રણવની ઉપાસના વિષે આ મત વાલાઓ કહે છે કે, જેને પરબ્રહ્મને પામવાની ઇચ્છા હોય તેણે ઈંકારને ત્રિ માત્ર, ત્રિ બ્રહ્મ, અને ત્રિ અક્ષરરૂપ જાણી તેની ઉપાસના કરવી. અગ્નિ, સૂર્ય અને વાયુ એ પ્રણવની ત્રણ માત્રા છે, રૂમવેદ, યજુર્વેદ, તથા સામવેદ એ ત્રણ બ્રહ્મ છે; અને અકાર, ઉકાર, તથા મકાર એ ત્રણ અક્ષર છે. પ્રણવની ત્રણ માત્રાનો વિવેક એવી રીતે કરવો કે, અગ્નિરૂપ માત્રા તે જીવ છે; અને તે વૈશ્વાનરરૂપે થઈ બ્રહ્મ શરીરોના અભિમાની વિશ્વરૂપે સર્વ પ્રાણિઓના દેહો વિષે સ્થિત છે. વાયુરૂપ માત્રા દ્વિરુચયગર્ભ ઇશ્વરરૂપ છે, અને તે તેજસ્વરૂપે થઈ સમગ્ર શરીરોના અભિમાની સુ-ત્રાત્મારૂપે સર્વ પ્રાણિઓના દેહો વિષે સ્થિત છે. ત્રણ વેદ સમ્બંધ છે. ત્રણ અક્ષરોનો વાચ્ય જામત, સ્વમ, અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થારૂપ સર્વપ્રપંચ ઈંકારરૂપ છે એમ જાણી

જે પ્રજ્વલની ઉપાસના કરે છે, તે પરમપદને પામે છે. માટે ઔકાર પરમધામરૂપ તથા પરમપદરૂપ છે (સુષુપ્ત્યોને પ્રાપ્ત કરવાના ચોગ્યરથાનરૂપ છે) આ મતનો ટુંક સારાંશ નીચે પ્રમાણે:—

ત્રણ ભાગા.

અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય.

ત્રણ બ્રહ્મ.

ઋગવેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ.

ત્રણ અક્ષર.

અકાર, ઉપકાર અને મકાર.

(૨)

સૈથ્યર કપિલદેવ ભગવાનનો સિદ્ધાંત.

પ્રજ્વલને ત્રણ જ્ઞાનરૂપ તથા ત્રણ કારણરૂપ જાણી તેની ઉપાસના કરનારો અધિકારી પુરૂષ મુક્ત થાય છે. તે એવી રીતે કે:—

વ્યક્ત, અવ્યક્ત અને જ્ઞેય એમ ત્રણ પ્રકારનું જ્ઞાન છે. પંચજૂત અને તેનાં કાર્યરૂપે રચૂત પ્રપંચ સમસ્ત અવ્યક્ત જ્ઞાન કહેવાય છે; પ્રકૃતિ, મહતત્ત્વ, અદ્વંકાર તથા શબ્દ તન્માત્રારૂપ પંચ સૂક્ષ્મજૂત એ આઠ અવ્યક્ત પદાર્થનું જ્ઞાન તે અવ્યક્ત જ્ઞાન કહેવાય છે. તેમજ તે મર્વમાં પ્રકૃતિ કેવલ કારણ છે. અને બીજાં મહદાદિ સમ, પ્રકૃતિની વિપ્રકૃતિ રૂપ દોવાથી કાર્યરૂપ છે તે મર્વનું જ્ઞાન તે અવ્યક્ત જ્ઞાન છે; અને કાર્યમાં જુભાવથી રહિત, કેવલ સાક્ષી, નિર્વિકાર, કૂટરથ, ઉદાસી તત્ત્વનું જ્ઞાન તે જ્ઞેયજ્ઞાન કહેવાય છે. સત્ત્વ, રજ્જ્મ, અને તમસરૂપ, ત્રિવિધ ભેદથી પ્રજ્વલ ત્રણ ગુણરૂપ છે. માત્રિકગુણથી દેવતાચરીર, રેવી મપ્તિરૂપ જ્ઞાનને સ્વર્ભોદિક લોક પ્રાપ્ત થાય છે; રજ્જ્મ ગુણથી મનુષ્ય યોગી, કામ ગંગ આદિ આસુરી સંપત્તિ અને મનુષ્ય મોની પ્રાપ્ત થાય છે; અને તામસથી પ્રમાદ, આગમ તથા નિંદા આદિ તથા વિપદાદિ ચરીર તેમજ નર્ક લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે ત્રણ ગુણના ત્રણ રૂપ છે. મન, અદ્વંકાર અને બુદ્ધિ એ ત્રણ કારણ છે. એ મર્વથી પ્રજ્વલનો અભેદ મમજને વાચ્યરૂપ માયા અને તત્ત્વરૂપ અધિગત-માક્ષી મમિયાનંદ

રૂપને ગુરુ મુખથી સમજી નિરંતર તેની ઉપાસના કરે તો તે અધિકારી માયા બંધનથી મુક્ત થઇ પરમપદને પામે છે. આ મતનો હુંક સારાંશ નીચે પ્રમાણે:—

ત્રણ પ્રકાર.

અકૃત, અઅકૃત અને મેય.

ત્રણ ગુણ.

સત્ય, રજસ અને તમેા ગુણ.

ત્રણ કારણ.

મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર.

(૩)

અપાંતર તમ મુનિનો સિદ્ધાંત.

અપાંતર તમ નામના મુનિશ્વર કહે છે કે, જે હું કારને ત્રિ મુખ, ત્રણ દેવ, અને ત્રણ પ્રયોજન રૂપ બધી તેની ઉપાસના કરે છે તે મુક્ત થાય છે. તે એવી રીતે કે, ત્રણ પ્રકારનો અગ્નિ તે પ્રણવના મુખરૂપ છે. ગાર્હપત્ય, દક્ષિણામિ, તથા આહવનીય એમ અગ્નિના ત્રણ પ્રકાર છે. તેમાં ગ્રહસ્થાત્રમનો જે અગ્નિ રસોઇ આદિક અન્ન પરિપક્વ કરવાના કામમાં આવે છે તેને ગાર્હપત્ય અગ્નિ કહે છે; અગ્નિ હોતના અગ્નિને દક્ષિણામિ કહે છે, પુરુષ બ્યારે વિવાહિત થાય છે ત્યારે હોમાદિક કરવાથી જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું વેદ વિધિથી સ્થાપન કરી તેની જાંદગી પર્યંત રક્ષા કરવી, નિત્ય તેનું પૂજન કરવું, નીત્ય તેમાં હોમ કરવો તથા તેજ અગ્નિથી બળવું તેને અગ્નિહોત કહે છે, આ અગ્નિને અગ્નિ હોતમાં રાખવામાં આવે છે. અને તેને દક્ષિણામિ કહે છે; તથા જેમાં સર્વ દેવતા તથા પિતૃઓને ઉદેશી શાસ્ત્ર આગાનુસાર હોમ કરવામાં આવે છે તે આહવનીય અગ્નિ કહેવાય છે. જેનાથી દેવતાઓની પ્રસન્નતા કરાય છે, તથા જે સર્વ પુરુષાર્થના સાધનરૂપ કહેવાય છે, તેનું નામ ત્રણ મુખ છે; અર્થાત્ કે ત્રણે અગ્નિ જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલયના કારણ રૂપ છે તેમાં આહવનીય અગ્નિમાં હોમ કરવાથી મેઘ ઉત્પન્ન થાય છે. મેઘથી અન્ન, અન્નથી વિષ્ણુ અને વિષ્ણુથી જન્મ ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી આહવનીય અગ્નિ ઉત્પત્તિના કારણ રૂપ છે. જેનાદ્વારા અન્ન પરિપાક થાય છે; અને તે પરિપાક થયેલા અન્નનું ભક્ષણ કરવાથી જીવે રક્ષિત થઈ મુક્ત થાય છે, તે ગાર્હપત્યઅગ્નિ જગત્ આ સ્થિતિ (પાવન) ના કારણરૂપ છે, અને દક્ષિણામિ સંહારના કારણ રૂપ છે. આવા હેતુથી ત્રણ

મુખ્ય અમિને ઇશ્વર બ્રહ્મ રૂપ તથા ઝંકાર રૂપ કહે છે, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા મહેશ્વર એ પ્રણવના ત્રણ દેવતા છે એમ માને છે. કારણ કે તે ત્રણે દેવ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા સંહારના કારણરૂપ છે; તેમજ ધર્મ, અર્થ, તથા કામરૂપી ત્રણ પ્રયોજન રૂપ પણ પ્રણવને માને છે, કેમકે તે ત્રણ પ્રવાહ રૂપ અનાદિ સંસારની આદતિના કારણ રૂપ છે, તે એવી રીતે કે, સ્વપ્નની પ્રાપ્તિને અર્થે યથા ચાસ્ય સર્વ કર્મના અનુભવથી ઉત્પન્ન થન રૂપ પૂણ્ય રૂપ અપૂર્વ તે ધર્મ, તેથી પ્રાપ્ત થનાર ઇચ્છાનુમાર વિષયભોગ તે કામ. આ પ્રકારે આ ત્રણે સંસારની આદતિનાં કારણ છે. સર્વ જગત્ પ્રણવ રૂપ છે ને પ્રણવ જગત્ રૂપ છે; તેથી જીવ, ઇશ્વર તથા બ્રહ્મ એ સર્વ પ્રણવરૂપજ છે. એમ જાણી જે ઝંકારની ઉપાસના કરે છે, તે કેવલ્ય મુક્તિને પામે છે, આ મતનો ટુંક સારાંશ નીચે પ્રમાણે:—

ત્રણ મુખી

ગાર્હપત્ય, દક્ષિણામિ અને આહવનીયામિ.

ત્રણ દેવતા.

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર.

ત્રણ પ્રયોજન.

ધર્મ, અર્થ અને કામ.

(આગળ)

રયામચંદ્ર ગોરધનદાસ.

સંસારનું કલપવૃક્ષ.

મનુષ્યોના મનોરથો કલપવૃક્ષ પુરા કરે છે. તેમ
રોગીજનોના નીરોગ થવાના મનોરથો અમારી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

થી પુરા થાય છે.

આ વાત આજ ચોત્રીસ વર્ષ થયા પુરવાર થઈ ચુકી છે.
વીર્યવિકાર, લોહીવિકાર અને અશક્તિને
મટાડવામાં અકસીર દવા છે.

કિંમત—૧ ડબીનો રૂ. ૧

વધારે જાણવા માટે અમારૂં પ્રાઇસ લિસ્ટ મંગાવી
વાંચો ! મંગાવો એટલે મફતજ મળશે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

પ્રાંચઓફિસ—કાલબાદેવી રોડ—મુંબઈ.

[તૈયાર છે.]

મહાકવિ શ્રી વિભૂતિ પ્રણીત--

માલતિ માધવ-

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

તથા

ઉત્તરરામચરિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

કર્તા. મ. ન. દિવેદી. ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલાં હાલ કિમત
ઘટડીને દરેકની રૂ. ૧-૮-૦ રાખી છે. પાદ્મ પૂઠું સોનેરી નામ સાથે

મેનેજર--સુદર્શન એક્સિસ--નડીયાદ.

—જન—

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

—::—

ધા. નિ. મણિલાલ ન. દિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે

ગુજરાતિમાં યોજનાર-માધવલાલ ન. દિવેદી. કી. રૂ. ૧-૮-૦

સુદર્શનના ગ્રાહકોને રૂ. ૧-૦-૦.

મેનેજર--સુદર્શન એક્સિસ--નડીયાદ.

આધ દશા—

એક અભેદમાર્ગપ્રવાસિ.
અલ્પનિઘ્ન મર્ચિલાલ નબુભાઈ દિવેદી.

સુદર્શન.

અધ્યક્ષાલ નબુભાઈ દિવેદી.
સુરેશ્વર-આર્ચિસ, આરોહરાવાડાના નવીઆદ.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપને વિચાર.)

“સત્યપરંધીમદિ”—માગવતમ્

પુસ્તક ૩૦—અંક ૭]

(માસિક)

[એપ્રિલ—૧૯૧૫.

॥ એક દીન રૂદન ॥

(શાદૃશ વિકીરિત)

આત્મા ને અવિનાશી બાસી રચના જહાંગી ને રહી,
તેમાં જીવ અનેક રાગ રત કે દેષે કુચુદિ કુઠી;
નિંદાખાર અપાર એર હરિને, કુખો ત્રિધા બહોરિ લે,
૨૨ ને અવિલિપ્ત આત્મ પર તે, કેમે નહિ ઓળખે. ૧

સંસારી વ્યવહારીરીત સમજ્યો, પત્ની રતિ જોડને,
ખર્ચો હામ તમામ ચોખ સપજા, પૂરા કર્યા રૂહોડીમે;
નાતો ખૂળ જંમે પ્રસંગ શુભ છે, સીમંતનો ઓ તણો,
મિથ્યા સર્વે શ્રમેો ગયા, ધન મર્યુ, ત્યાં પ્રમ ભૂલો જણ્યો. ૨

માટે હે પ્રભુ પ્રાર્થના અમ તણી સ્વીકારશે સવામી હે,
કેવા ધર્મ વિવેકમાં નિપુણુ તે, આર્યો હવે આપકે;
વર્જનતાં નિજ ધર્મ કર્મ મધનો, આપતિ આવી પડી,
વારંવાર વડી વિદેશીં યવનો, વાગ્યામ માયે ચઢી. ૩

પામ્યા પૂર્ણ પ્રશાન્તિ શુકલ વદનાના રાજ્યમાં જ્યાંહરે,
ને પ્રેરે પ્રભુ ધર્મ પૂર્વવત્ તો, તો ચાર વસ્તુ મળે;
આચાર્યો શુરુ શ્રેષ્ઠ ને અમ તણાને ઇશ દીર્ઘાયુ હો,
પૃથ્વીમાં પર્જન્ય અમૃત સમા, આનન્દ વૃદ્ધિ કરે. ૪

॥ મહન્ત ॥

॥ પીંજર-બદ્ધ-શુક ॥

(અતુસંધાન ગતાંકથી)

(૨૧)

બ્રમણ કરતુ ક્ષેત્રકારી છે નહીં વનતું અહીં,
પછી ભયંકર પ્રખરતર દાવાણિમાં ભય છે કહી ?
શીત, વર્ષા, તાપનો વળી લેશ તુજને ત્રાસ ના,
વાસ કરવામાં અહીં શુક ! લેશ દુઃખનો ભાસ ના.

(૨૨)

કિન્તુ મુક્તિ વિચાર ખમ । મદિ કર્યો જાય મુધ્યાનથી,
તો અતીશય ખેદ થાએ તુજ દર્શના યાનથી.
દુઃખમાં થઈ જાય પરિણત સૌખ્ય આ તાર્ક અતી,
સાર્ક પણ નરસું યતું હે પ્રિય શુક મમ । કદી કદી.

(૨૩)

કાષ ને કાંઈ રહે છે દુઃખ સદુને સર્વદા,
પ્રાપ્ત કોને થાય છે સંસારમાં સદુ સમ્પદા ।
કિન્તુ મુખમાં શુક ! તારા એક એવી નદિ પડી,
સદુ મુખો ને દુઃખ બતાવે, ને ભયંકર છે અતી.

(૨૪)

શુક ! તને પૂરા વિભવનાં પ્રાપ્તિ થયપિ છે અહીં,
માણ્યો તું નૃપકૃપાથી ભોગ મનમાન્યા અહીં;
સર્વ સુખ સંહારિણી છે કિન્તુ જે પરતત્રતા—
શુક ! તે પર પણ મર્યું વદ લક્ષ તારૂં છે કદાચ ?

(૨૫)

અફસોસ છે કે શુક ! તુજ અધીકારમાં છે કાંઈ ના;
જોઈ તારી આ દશા થતું ચિત્ત ચિન્તામુક્ત ના.
તારા સંગે આ જગતમાં હા ! કોણ ભાગ્યવિહીન છે ?
વિભવ રહેતાં પણ ગ્રાહો ! તું દીનથી અતી દીન છે.

(૨૬)

કરી ન શકતો કામ કાંઈ ચિત્તની અનુસાર તું,
શુક ! પછી શું તનિક સુખ છે તુજને વિચાર તું;
નિત્ય અવલગ્નિત રહે મતી અન્ય પર જેની બધી—
સુવાસ તેને સુખની શું પ્રાપ્ત થઈ શકતી કદી ?

(૨૭)

વિભવ આ જેનો તને છે ગર્વ અતી નીજને લીધે—
શુક ! નિશ્ચય માન તે સહુ અલ્પ દિનને કાળ છે.
કમળદળના તરલતર જલ-કણુ સ્વયં ઢળવા પચી—
અચલ રહી શકતાં કદી શું અનિલના વહેવા થકી ?

(૨૮)

વિહગવર ! આ વાતનો છે પૂર્ણ દૃઢ નિશ્ચય મને—
કે અલ્પ દિનને કાળ જોજન પ્રાપ્ત આ સહુ છે તને;
નહીં શુણ્ણવાએ પછી તુજ નાથને મધુરી ગીરા,
શી દશા તવ પ્રાપ્ત થાશે તુજને વિચાર હા !

(૨૯)

આવશે દિન અલ્પમાં જૂપને જરા વિનાશિની,
વદી સ્ત્રીય ના તું પછી આ વાણી પ્રેમ પ્રકાશિની,

તારી દયા થાશે પછી સી કલ્પના તેની કરૂં,
સંસારમાં આ શુક હે ! જાતાં તજી દિલ દઇ સદુ.

(૩૦)

શુક ! જે જન આ સમે તુજને પ્રણય દેખાડતા,
જે વિવિધ રીતે સર્વદા તુજને રજા આહવાદતા,
નેજ થઇ જાશે પછી સદુ શત્રુરૂપ યથાર્થે હા !
શુક ! આ મંસારમાં જનમાત્ર જોતા સ્વાર્થે હા !

(૩૧)

ક્રોધ કરીને ચિત્તમાં, વા સર્વથા વિરમીત કરી,
શુક ! તારો નાથ તુજને અનન્ય દેશે નહીં.
તો અનાથ સમાન તું કારાગૃહે એ મરી જશે
વિવશતાના વિષયમાં વદું બહુ તથાપિ રહી જશે.

(૩૨)

હેતુ રહેતાં પશુ ન તું યદિ ઇશ-ઇગિત અનુસરે—
કાળરૂપ કસાળ એની રાય-જવાળામાં બળે;
ભૂપ ને જનંગમેનો આથ એક સમાન છે,
શુક અશુક થઇ જાતી તો પછી લેશ નવ કલ્યાણ છે.

(૩૩)

ચકિત નવ થા તું, નહીં આ કલ્પના કે અલ્પ છે,
કરી ન એસે કાંઈ એવા ભૂપ જગમાં અલ્પ છે.
સ્વવશ તપની કહીને હાનો કાણુ પામે પાર છે ?
રાજમદ સમ અન્ય મદ થાતો ન કદી વિકાળ છે.

(૩૪)

તું અર્ધી મીરકાળથા હો જે અવસ્થામાં રહ્યો—
અતિવ મંબર છે ન તારો નાથ કંઈ બાવે વરો,
માનનો આપ્યો સદા છે આત્મહિત જે વસ્તુને—
તદાગ્રહિ ૨ ૨૨૨ તિ— ૨૨૨૨ ૨

(૩૫)

ધન્ય : પ્રેમકટાક્ષથી હમણા તને જ કરી રહી,
દેખી તુજને હીણ પાછળ સ્વામિની તારી વહી,
શુક ! બીલાડી સમી : તે દહિ કરશે રોષથી,
સકળ જન પ્રતિફલ ચાતાં ફિદિનાના દોષથી.

(૩૬)

કો સમય હે શુક ! જોઈ તારી આ છાંયી મનહરી—
નાસિકાની વૃદ્ધતા પર વાછ કરી ધર્પિત બની—
તેજ દિન તો આયુ તારી સમજ તું પૂરી થઈ,
સહી ન શકતાં અન્યતો ઉત્કર્ષ માની જન કદી.

(૩૭)

શુક ! તને આ પીંગરામાં બોલ શો આનન્દ છે ?
કહીન કારાગારમાં શું પૂર્ણતાથી ન બધે છે ?
નામ যদি આતુંજ સુખ તો દુઃખ પછી શું છે અરે !
અદિતને હિત માનતા હા ! અતઃ જન જગમાં ખરે !

(૩૮)

હડી જાય ન હાથથી તું ધરી હૃદયમાં લક્ષ એ—
કાપતો શુક ! નાય તારો તુજ બજે પક્ષ છે;
હામ ! જેને આટલો પશુ તુજ ના વિશ્વાસ છે—
પ્રેમપૂર્વક વાસ કરતો તુંજ તેની પાસ છે !

(૩૯)

અંધુ બાંધવ આદિ સદુઃનીજ જનને તું તણ,
પ્રીતિમયો નાતો અહીં આ પરજનો સંગે જડી,
થઈ મહા નિશ્ચિન્ત જો તું ખાણતો સુખભોગ છે—
ભોગ તેને માન મા, એ તો બધંકર રોગ છે.

(૪૦)

આ ચરણકંઠણને કદી શુક ! આચરણ ના સમજવે,
વદ્ધ જનની બેડીઓનો બંધુ એને સમજવે;
હેમતું પીંગર કદી આ પ્રિય વળા ન વિચાર તું,
સમજ એને નીજ હૃદયમાં કાળકારાગાર તું.

(૪૧)

વિપિન-સદનાદિક વિષયમાં અન્ય સહુ અગ તો તદો-
જથી શકે તે આપતિથી ત્વરિત ઉડીને જઈને તદો;
કિન્તુ તે આપતિ જે આતી પડે સદસા અદો—
શુક ! તો આ પીજરાથી જન શરીર પછી તું કદો ?

(૪૨)

હે શુક ! જે બેઠક તને આ પીજરામાં છે મળી—
કુન્જની પુષ્પીત લતા મળી છે ન એ શોભા જરી;
મવં દરતો તે ઉપર તું દાપ ! એ આતી બેઠ છે,
અસલથી પ્રતિબિંબમાં દોરે બહુથે બેઠ છે !

(૪૩)

પાક જે તુજને અદો મળતા વિવિધ મહુ કાગ છે—
હે પ્રિય શુક ! નવ યષ્ઠ શકે ફળથી કદાપિ રમાગ એ;
માનતા આ વાતને વિદ્યાનવાન અરોપ છે,
શુભ ફળોમાં અલથી યાતા અનેક વિશેષ છે.

(૪૪)

દૂર કરી નીજ જનથી જેણે બધ તુજને છે કીધો—
દાપ ! બોજન તું દીધેલું તેજ દુરનું દગી રલો;
આ જુરા જવદારનો તુજને ન લેશ વિચાર છે.
હે મૂઢ ! વારંવાર તુજને કારિયાઃ સિદ્ધાર છે !

(૪૫)

સુવર્ણના આ પીજર પર પ્રીતિ તારી બહુ રદા—
પણ વિપિનના સૌ વિટપ-કોટર એટ તેથી છે અની;
ગુહ ! તને શું શાદ છે જન્યો તું તેજ રથને દનો,
જનમજૂમિ સુખાન સુન્દર સ્વર્ગ પણ કરી નથી બદો !

(૪૬)

માનતો જે જૂને તું તે જોયો શરિ અનીવ દો,
માનતો તારે પડે તેને વિરહ યજને બદો !
કિન્તુ શુક ! તું માનતો આ જાન મામી હું અની-

(૪૭)

શુક ! અહીં દેખાડ ક્યાં છે વિપિનની તે છવિ બધી !
દૂત-દળ-પલ્લવ-ફલિત અતિ લલિત વળી વિરૂપાવલી ?
તે મહા આરોગ્યકારી સુખદ અતી ક્યાં સમીર છે ?
ને રૂડાં ખેતર તણી ક્યાં સુધનતા ગંભીર છે ?

(૪૮)

સુખન-સંયુત વિપિનમાં સ્વચ્છન્દતાથી સુખવું;
સુહૃદગણના પ્રેમપથમાં મત્ત થઈને ગૂમવું;
નિત્ય મનમાન્યું કરીને શાન્તિમુખ્ય લેવું સખે !
થઈ ગઈ વાતો સદુ આ સ્વપ્રવત્ તારે હવે.

(૪૯)

શુક ! જેણે આ જગતમાં જન્મ તુજને છે દીધો,
કલેશ સહી નાના પ્રકારે તુજને મોષિત કીધો,
તે પ્રેમી તુજ માતપિતા શુક ! ક્યાં રહ્યાં વિપ્રુટાં થઈ ?
હાપ ! તેની પણ અહીં શું શુદ્ધ તુજને નવ રહી ?

(૫૦)

વ્યતિતતો જેનાથી તારો સમય તું અતી મોહમાં,
હિંસુ નાનો સાય જેની અતી રોલા વિનોહમાં,
તે સુહૃદજન પણ તને શું લેશ યાદ ન આવતાં ?
મિત્ર જેવી વસ્તુ જગમાં મેળવી શું સદુ શક્યા ?

(૫૧)

પ્રાણ, ધન, સર્વસ્વ જેનું એક તું ત્રિલોકમાં—
શુક ! હશે તુજ પ્રાણ પત્ની તે વિકળ તુજ શોકમાં;
હિન્દુ તેનું પણ અહો ! આવે ન તુજને ધ્યાન છે !
અધમતા એથી અધિક આ જગ મહી શું મહાન છે ?

(૫૨)

“ સમુલ્લુ પણ સંસારમાં ડોષિત થઈ જતા કદી ”
પુષ્પ જનોના આ કથનમાં લેશ જૂલ નથી રહી.
ચત્રુ નીજના નીજ જનતાં કદી કદી પ્રાણી અહો !
યા ન. પીઝર-ગદ્ય શુક ! તું જે મધુર બાપિ ન હો.

॥ અદ્વૈતબ્રહ્મસિદ્ધિ ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

વાદી શંકા કરે છે કે—અક્ષુઆદિ ઇદ્રિયો વડે બ્રહ્મનું જ્ઞાન ન બને કારણ કે તેમાં રૂપ વિગેરે શુણ્ય નથી—જળી તમે વેદાંતી એમે ન કહેશો કે બ્રહ્મ યોતાને સ્વરૂપે જણાય એવું નથી, તો પણ જેમ રાહુ જોષ્ઠચક્રો નથી તે છતાં ચંદ્રમાં તેની છાયા આવી રહેવાથી તે ચંદ્ર દ્વારા જણાય છે, તેમ ઘટમાં રહેલ બ્રહ્મ ઘટદ્વારા ઇદ્રિયો વડે જણવા યોગ્ય છે—એ રીતે તો સખ્દ સ્પર્શ આદિમાં આવી રહેલ ગગનવાયુઆદિ પણ ઇદ્રિયોથી જણી શકાય એમ માનવાનો પ્રસંગ ઉઠે. રાહુ તો કાળો છે માટે પોતેજ ઇદ્રિયો વડે જણવા યોગ્ય છે, પણ આપણાથી જાડુ દુર હોવાને લીધે પ્રત્યક્ષ થવાને અયોગ્ય બન્યો છે એટલે ધોળા તથા તેજસ્વી ચંદ્રના સંબંધથી આપણે રાહુને પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ છીએ તમે વેદાંતી એમ પણ ન કહેશો કે મીમાંસક નામે વિદ્વાનો કહે છે કે નસોઽસ્તિપ્રત્યયો-લોકેયવ્રકાલો ન માસતે(ત્રકોષ્ઠ પણ બાન જગતમાં એવું નથી કે જ્યાં કાળનો પ્રકાશ ન હોય) અને તેમના આ મત પ્રમાણે જેમ કાલનું જ્ઞાન ઇદ્રિયોથી થાય છે, તેમ બ્રહ્મનું પણ યશી; કારણ કે કાલ અપ્રત્યક્ષ છે એટલાજ માટે તે પણ મીમાંસકની રીત પ્રમાણે પ્રકાશી છે એમ અમે સ્વીકારતા નથી; અને એમ કરવામાં અનુભવથી ઉત્કુંઠ રહી નથી કારણ કે આસ્થાન “ પરમાણુ વાણુ છે ” એમ સાધવાને જેમ અનુમાન રૂપી માનનો આશ્રય લઈએ છીએ, તેમ કાલનું જ્ઞાન પણ અનુમાનના બલથી પડે છે. આમ જો વાદી શંકા કરે તો તે હીક નથી, કારણ કે “ હમશ્ચા ધ્રુવો છે. ” એમ યોતાના સ્થાનમાં રહેલા પદાર્થ તરીકે ઘડાનો સર્વ જનને જે ખરો અનુભવ થાય છે, તે ખોટો પડવાનો પ્રસંગ આવે, માટે ઘણ સાથે સંબંધ રાખતા જે કાળ રૂપી સ્થાનનું, એટલે અધિરજનું પણ બાન થાય છે, તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. વસ્તુનું ઇદ્રિય વડે મદલ થવામાટે વસ્તુમાં રૂપ વિગેરે સામગ્રી જોઈએ, અને કાલ તથા બ્રહ્મમાં તો તે સામગ્રી નથી તેનું કેમ ? આમ વાદીએ ન કહેવું. અમુક ઇદ્રિય વડે જે વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ બાન થાય છે, તે વસ્તુને સમયેન રૂપ આદિ (પ્રત્યક્ષનું) હેતુ છે, પણ બ્રહ્મ અને કાલનું તો સર્વ ઇદ્રિયો વડે મદલ થાય છે, માટે તે બેરૂપ આદિ રહિત છે તો પણ અક્ષુ આદિ ઇદ્રિયો વડે તેનું મદલ કરવામાં કાંઈ અત્યલ નથી; અર્થ જ્ઞેતાં તો એમ છે કે દ્રવ્યનુંજ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરવાને રૂપ આદિની જરૂર છે; પણ બ્રહ્મ અથવા કાલનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આદીત નથી કારણ કે બ્રહ્મ અને કાળનો વેદાંત સિદ્ધાંતમાં દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકાર નથી, પણ બ્રહ્મ સ્વપ્રાપ્ત યોતાનો પ્રકાશ કરવાને બાળ કોઈની અપેક્ષા ન રાખનાર છે, તથા સમિતિાનં રૂપ સ્વનંત્ર પદાર્થ છે, અને કાલ અવિદ્યાનું કાર્ય છે એમ સ્વીકાર કર્યો છે, એવું સમજવું

વાદી શંકા કરે છે કે—મહાકાલ હયાત છે એમ સિદ્ધ થયું હોય તો આ બધું બોલવું યોગ્ય ગણાય, પણ મહા કાલનીજ હયાતીની સામીતી અમારા જ્ઞેષ્ઠામાં આવતી નથી, માટે તમારું કહેવું ઠીક નથી. અને વેદાંતીએ એમ ન કહેવું કે “અમથા—આ કાળે ધડો છે” એવા પ્રકારના જ્ઞાનનું કારણ કાળની હયાતી છે, નહીં તો ધડાઆદિવસ્તુ સાથે કાળનું જ્ઞાન ન થાય એમ પ્રથમ દર્શાવ્યું છે; કારણ માત્ર ઉત્પત્તિ અને વિનાશવાન અરૂપ કાળનેજ લઇને પણ વસ્તુ સંબંધે એવું કાળનું જ્ઞાન થઇ શકે, પણ તેથી મહા-કાળની સત્તા સિદ્ધ થતી નથી—આમ જો વાદી શંકા કરે તો તે ઠીક નથી. વાદી કહે તે એમ હોય તો પણ “અમથા ધડો છે” એવા જ્ઞાનના કારણ રૂપ જે કાળનો ધડા સાથે સંબંધ છે તેને ઉપજ્ઞનાર મહાકાળને જ્ઞાનવાની જરૂર છે તે આ પ્રમાણે છે:—“અમથા ધડો છે” એમાં “અમથા” એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાનનો વિષય “ધડો” છે કે જૂતલ વિગેરે છે? કે સૂર્ય આદિની ગતિ છે? પેહેલો પક્ષ ન થયે, કારણ કે કોઇ વસ્તુ પોતે પોતાનો આધાર ન બને—અર્થાત્ પોતે પોતાના ઉપર ન રહે એમ હોવાથી ધડો પોતાનો આધાર થઇ શકે નહીં બીજો પક્ષ પણ ન ઘટે કારણ કે જૂતલ વિગેરે ધડા જોડે કાયમ સંબંધ યુક્ત હોતાં નથી, અને બીજું કારણ એ છે કે ધડાને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લાઇ જાય એ છીએ તો પણ “અમથા આ છે” એમ જ્ઞાન થાય છે, અને તે વખતે એકનું એક સ્થાન તેની સાથે સંબંધિ નથી હોતું. બીજો પક્ષ પણ ઠીક નથી કારણ કે સૂર્ય આદિની ગતિનો ધડા સાથે સીધો સંબંધ નથી. ધડાને પોતાને આધાર આપનાર જૂતલ સાથે સૂર્ય આદિની ગતિ સંયુક્ત છે, તેથી ધડાનો સૂર્ય ગતિ સાથે પરસ્પરા સંબંધ થયો, અને તે સંબંધ સ્વીકારીએ ત્યારે તો તે સંબંધનો કરનાર સદા ધડા જેવા પદાર્થ સાથે સંયુક્ત રહેનાર અને સર્વ ઉત્પત્તિ વાળી કાર્ય રૂપ વસ્તુઓથી નોખો કોઇ મહા કાળ રૂપ નિત્ય પદાર્થ અવશ્ય હોવો જોઇએ, અને તેમ હોવાથી તેજ મહાકાળ ધડા સાથે કાલના જ્ઞાનનો આશ્રય તે જ્ઞાનનું કારણ—બને એ યોગ્ય છે—જુના નૈયાયિકો ઇલાદ વિગેરે કહે છે કે તે પદાર્થ પરમાત્માથી જુદો છે, અને તેનો સમાવેશ માયાની અંદર નથી કારણ કે જીવના પૂર્વ કર્મનો જે જીવમાં સંસ્કાર-હોય છે, તેથી મિલ માયાનામે કોઇ વસ્તુ છે એમ અમે જ્ઞાનતા નથી. શિશમણી બદાચાર્ય વિગેરે નવીન નૈયાયિકો માને છે કે આખા જગતના આધાર રૂપ કાલ ઇશ્વરમાં છે એમ જ્ઞાનવાની જરૂર હોવાથી તે ઇશ્વરજ કાલનામનો પદાર્થ છે. વેદાંતીયો એમ સમજે છે કે જીવના અદૃષ્ટ એટલે પૂર્વ કર્મ અને તેના સંસ્કારથી ક્ષિત માયા છે એ વાત શ્રુતિ અને સ્મૃતિ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે માટે માયાજ કાળ છે. વેદાંતિયોમાંના એકદેશિ વાયસ્વતિ આદિ વર્ગની એવી સમજણ છે કે માયા અને ચૈતન્યનો સંબંધ એજ કાલ છે. આ પ્રમાણે કાળવિષે સઠના મતનો ટુંકો હેવાલ છે, માટે અસતકાર્યવાદ જે ન્યાયવીરૂદ્ધ છે, તે શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી વાંધાવળો કરે છે અને તેથી “ગુરુ” સખદ વડે કહેવાતી વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી, એટલે હવે જે વાદી મરેલ પડ્યો છે તેને વધારે ખંડન રૂપ માર મારવાની જરૂર નથી એમ જણવું.

આમ “સત્તા” રૂપ વસ્તુનું ખંડન કરીને અસત્ કાર્યવાદનું ખંડન કર્યું.

વાદી કહે કે પ્રધાન નામે તત્ત્વમાંથી મહત્ત્વનામે તત્ત્વ થયું, અને મહત્ત્વથી અલંકાર આદિ

યયા, અને અનુક્રમે જે પાંચ પૃથ્વી આદિ મહાભૂત યયાં, તેનો પરિણામ દેહજ થયો. એ દેહ “ગુર” શબ્દથી કહેવાતી વસ્તુ છે—આમ કહીને વાદી સત્કાર્ય વાદ નામે બીજો પક્ષ સ્વીકારે કારણ કે સૌખ્ય પાતજલ પાશુપત વૈષ્ણવ વિગેરે નામ વાળા મતના પંડિતોએ અનિશય આદરથી એ મત સ્વીકાર્યો છે વળી વાદી કહે કે તે પ્રધાન તત્વ અનુમાનથી મિદ્ધ થાય છે, કારણ કે સર્વ વિષયો સુખદુઃખ અને મોહ ઉપજાવનાર છે, અને જે વસ્તુ એક જણને સુખરૂપ જણાય છે તેજ બીજાને દુઃખરૂપ લાગે છે, તથા ત્રીજા આદમીને તે મોહ ઉપજાવે છે, માટે તે વિષયનું ઉપાદાન કારણ પણ તેજાજ ગુણોવાલું હોવું જોઈએ, કારણ કે કારણનાજ ગુણ કાર્યમા હોય છે, અને કારણનું કારણ વિચારતા છેલ્લું કારણ તેવા ગુણવાળું કરે છે. તેથી છેવટનું કારણ જે પ્રધાન છે, તે પણ સુખ દુઃખ તથા મોહ ઉપજાવનાર છે. તે ઉપર વાચસ્પતિ મિશ્રે કહ્યું છે કે સર્વે ગુણાદિ પદ્માવત્યા વ્યાચ્યાતાઃ (ભાવ—જેમ એકજ સ્ત્રીમાં પ્રાપ્તે પ્રીતિ, ક્રોધને દેખ અને ક્રોધને મોહ ઉપજે, એમ સર્વ પદાર્થોના ગુણ વિષે જાણવું). માટે પ્રધાન જે સુખ દુઃખ તથા મોહ ઉપજાવનાર અને સર્વ, જનમૂ તથા તમસ, નામે ત્રણ ગુણો વાળું છે, તે જગતનું ઉપાદાન કારણ છે પણ બ્રહ્મ અથવા પરમાણુ આદિ આ જગતનું કારણ નથી, કારણ કે પરમાણુ કે બ્રહ્મ ગુણ રહિત તેમજ અવયવ-રહિત છે—આ બધું વાદીનું કથન સાચું નથી—માત્ર વગરનું—છે, એ આ રીતે મમજશે,—“પ્રધાનથી મહત્ત્વ મહત્ત્વથી અદ્ધકાર વિગેરે અનુક્રમે યતા યતા તેમાંથી પાંચ મહાભૂત થાય છે, અને તે મહાભૂતનો દેહ આકારે પરિણામ થાય છે.” એવું બોલનાર વાદીને પૂછવું જોઈએ કે “પરિણામ” શબ્દ વડે શું સમજે છો ? જે વાદી કહે કે—જેમ કુધનો દહિરૂપે અને સુવર્ણનો કુંડલ રૂપે તાત્વિક અન્યથા બાવ—સાચો ફેરફાર—થાય છે, તેમ એક વસ્તુ બદલાઈને બીજી ખરી વસ્તુ બને ત્યારે તેવા અન્યથા બાવનું નામ “પરિણામ” છે.—તો એ વાત વિચારવી જોઈએ કે એક ખરી વસ્તુનો બીજી વસ્તુરૂપે ફેરફાર ઉત્પન્ન થાય છે કે નહીં ? આ બેમાંથી પેહેલો પક્ષ સ્વીકારે તો પૂર્વે કારણમાં પરિણામરૂપ કાર્ય નહોતું—અમત્ત્વ હતું—અને તે પછી થયું એવો મત—અર્થાત્ અસત્કાર્ય વાદ તપે સ્વીકાર્યો એમ કહેવાય, અને તેથી એ વાદના જે દોષ બતાવ્યા છે, તે બધા તમારા મતમાં પ્રાપ્ત થાય છે વળી તે સ્વીકારથી તમે જે સત્કાર્યવાદ માન્યો છે તેનો અપસિદ્ધાન્ત-ભંગ થાય—માટે એ પ્રથમ પક્ષ તમારા સિદ્ધાન્તને જાગરું કારણ નથી. વાદી કહેશે અમે બીજો પક્ષ લઈએ તો પરિણામ ઉપજે છે અને નાશ પામે છે એવું બોલી ચકાવે આમ તેણે ન કહેવું, કારણ કે એમ બોલવું તે એનામા સત્કાર્યવાદનું અદાન જણાવે છે સત્કાર્યવાદી કાર્યની ઉત્પત્તિ અને કારિનો નાશ સ્વીકાર્યો નથી, પણ કહે છે કે કાર્યનો આવિર્ભાવ—એટલે પ્રગટ થયું—તે એની ઉત્પત્તિ, અને તેનો તિરોભાવ—એટલે અદસ્ય થયું જનું તે એનો નાશ, એવો ઉપચાર—એટલે જાણુ પ્રયોગ છે. જે આ પ્રમાણે સત્કાર્યવાદી માને છે, તો તેના મર્બધમાં આપણે વિવેચન કરવું જોઈએ કે કારણમાં રહેલ કાર્ય પ્રગટ થયું તે પેહેલા કારણમાં તેને માટે જે ક્રિયા થઈ તેની પૂર્વે એ કાર્યનો આવિર્ભાવ કારણમાં હતો કે નહોતો ? જે દનો એમ કહે, તો તેને માટે—કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને—કારણમાં જે ક્રિયા થઈ તે નક્કી છે, કારણ કે તે ક્રિયાથી કાંઈ અધિક લાભ યતો નથી. જે કાર્યનો આવિર્ભાવ નહોતો એમ કહે, તો વાદીએ અમનારૂં દ સ્વીકાર્યો એમ કહેવાય જે વાદી તર્ક કરે

કે સત્કાર્યવાદના પક્ષમાં કાર્યના આધિર્ભાવ માટે સામગ્રીની જરૂર છે તો તે તર્ક ન આવે, કારણ કે તે તર્કના સંબંધમાં પણ આધિર્ભાવ સત્ છે કે અસત્ છે એ પ્રશ્ન ઉપર પ્રમાણેજ ઉત્તર થાય છે, અને તેના ઉત્તરમાં ઉપરના કોષો-વાંધા તેવાને તેવાજ ઉઠે છે. એમ પણ વાદીએ ન કહેવાય કે જેમ ત્રાંચુ આદિ ધાતુઓમાં જે સોનાનું સ્વરૂપ એમનામાંથી કાળાદ દૂર કરવાથી પ્રગટ થાય છે, તેમ કારણમાં કાર્યના અદૈત્યપણાના ભારને દૂર કરીને તે કાર્યને પ્રસક્ત જણાવવાને સામગ્રી જરૂરની છે. આમ વાદીએ ન કહેવાય કારણ કે સત્ત્વ અને અસત્ત્વ એ બે વિરૂદ્ધ ધર્મ એકજ કાર્ય રૂપ વસ્તુમાં એકજ કાળે સંભવે નહીં. એમ ન કહેવાય કે—એક ધર્મને લીધે જે વસ્તુ પ્રસક્ત હોય તેખીજ શુદ્ધજ ધર્મ-શુષ્કને લીધે અપ્રસક્ત થઇ શકે,—કારણ કે એકજ વસ્તુમાં વિરૂદ્ધ શુષ્કના સમાવેશના હેતુરૂપ જે ભિન્ન ધર્મો છે, તે વિરૂદ્ધ છે માટે તે ધર્મો એક વસ્તુમાં ન રહી શકે, અને તે ધર્મોના સમાવેશ માટે ખીજા ધર્મો માનીએ, તો તે ખીજાના સમાવેશ માટે ત્રીજા બે વિરૂદ્ધ ધર્મ માનવા પડે, એમ કહવાનો પારજ ન આવે એ સ્પષ્ટ અનવરંધ્ય દોષની પ્રાપ્તિ થાય. વળી વાદી કહે કે—આધિર્ભાવ એટલે બહાર ઉભરાઇ જતો સત્ત્વશુષ્ક અર્થાત્ વસ્તુનો પ્રકાશ, અને તિરોભાવ એટલે બહાર નીકળી આવતો તમોશુષ્ક; અર્થાત્ વસ્તુનો અપ્રકાશ વસ્તુનું ન દેખાવું, તેથી આધિર્ભાવની સામગ્રી હોય છે તે સમયે તમોશુષ્ક હોય છે, તો પણ જેમ અધાર હીરાના પ્રકાશને ઢોકે છે, તેમ વસ્તુના દેખાવને તે (તમોશુષ્ક) હરકત કરતો નથી, માટે સામગ્રી વસ્તુના આધિર્ભાવને ઉત્તેજન આપે છે—મદદ કરે છે, પણ તેને ઉત્પન્ન કરતી નથી, તેમ હોવાથી સત્કાર્યવાદના પક્ષને લેશ માત્ર પણ હરકત આવતી નથી.—આમ વાદી કહે તો તે ઠીક નથી; કારણ કે નીચે પ્રમાણે પરિણામવદ્નો શ્રુતિ અને યુક્તિ સાથે વિરોધ છે.—શ્રુતિ કહે છે કે તસ્માદ્વા યતસ્માદ્વાત્મન આકાશાઃ સંમૂલઃ. આકાશાદ્વાયુઃ વાયોરગ્નિઃ કસ્મેદ્વાપઃ સ્વરૂપઃ પૃથિવી. [તૈ. ડ. ચ. ૨.] (ભાવ—આત્મા—સહજમાંથી ઈઆકાશ થયું આકાશમાંથી વાયુ અને વાયુમાંથી અગ્નિ થયો અગ્નિથી જળ થયું અને જળમાંથી પૃથ્વી થઇ.) છારે હવે જે કારણરૂપે પરમાત્માનાંથી આકાશ થયું છે, તો પછી પરિણામ વાદ સ્વીકારીને પરમાત્માથી ભિન્ન જાતિનું આકાશ પ્રકૃતિનો પરિણામ કેમ હોય? એમ આકાશથી ભિન્ન જાતનો વાયુ, વાયુથી ભિન્ન તેજ, અને તેજથી ભિન્ન જળ તથા જળથી નોખી જાતની પૃથ્વી સાંખ્યની પ્રકૃતિનું પરિણામ કેમ હોય? ન હોય, કારણ કે ઘડો, રામપાત્ર આદિ માટીનાં કાર્ય માટીથી ભિન્ન જાતનાં જોવામાં આવતાં નથી. તે બધાંને એકજ જાતનાં માનીએ તો તેથી જુદી જુદી જાતો ભેજભેજ થઈ જવાનો પ્રસંગ આવે, અને પંચ મહાબૂતના વિભાગ ન થઇ શકે જેથી “તેજ ઉષ્ણ નહીં અને ઠંડુ નહિ, જળ ઉનું અને પૃથિવી શીતલ ” એમ પણ કહેવાનો પ્રસંગ આવે, દુધના ત્યાગ પડે “દહિનો ત્યાગ થયો એમ કહેવાનો પણ સંભવ થાય. તેથી ધર્મશાસ્ત્રનો ઉચ્છેદ—નાશ—થાય. માટે સત્કાર્યવાદ યુક્તિને સહન કરતો નથી—યુક્તિ વિરૂદ્ધ છે.

આ રચણે ન્યાયિક કહે છે કે—આમ છે ત્યારે આરંભવાદ માનવો એ વધારે સારું છે, કારણ કે એ યુક્તિને સહન કરે છે તે આ પ્રમાણે યુક્તિમર જણાય છે:—એ આરંભવાદ પ્રમાણે આકાશ આદિના આકારે આત્મ પરિણામ પામતો નથી, પણ જે તા સહજ

ઈ શબ્દ શુષ્કવાણ રથૂલ દ્રવ્યોને અવકાશ દેનાર આકાશ છે.

અંશો જેમાં નોખા ન રહેતા છતાં જેની સાથે સંબંધ પામીને કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે તે એ કાર્યનું અધિકારન—કારણ—છે, અને તે નિમિત્ત કારણનો એક પ્રકાર છે. કાર્યોના પોતપોતાના સૂક્ષ્મ અવયવોજ તેમનું ઉપાદાન કારણ છે. આથી પંચ મહાભૂતોનું સેલમેળપણ થતું નથી, કારણ કે તેઓ જુદી જુદી જાતનાં છે; માટે પરિણામવાદ યુક્તિ વિરૂદ્ધ હોવાથી આરંભવાદન પ્રમાણ સિદ્ધ અને સ્વીકારવા યોગ્ય છે. આમ જો વાદી કહેતો અમે કહીએ છીએ કે તમે બ્રાહ્મિમાં છો—ભુવ કરો છો, કારણ કે એ વાદ પૂર્વેજ ખોટા સાબીત કર્યો છે. માટે સત્ વસ્તુનો જન્મ ન હોય, અને અસત્ વસ્તુનો પણ જન્મ ન હોય. પણ આકાશ આદિ પદાર્થો અનિર્વાચ્ય છે, અર્થાત્ તે સત્ કે અસત્ કહી શકાતા નથી, માટે તે માયિક છે. “સાંખ્ય વાદીએ સ્વીકારેલા પરિણામવાદમાં તેમજ વૈશેષિકના આરંભમાં તેમનો સમાવેશ નથી થતો, તથાપિ તેઓ ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય છે, જેથી સીધમાં રૂપાની બ્રાંતિ જેમ થાય છે, તેમ આપણી બ્રાંતિને ક્ષીણે જણાતો આકાશ આદિ વસ્તુઓનો સમૂહ માયિક છે, અર્થાત્ ખર જોતાં તે નથી પણ ભાસે છે.” એ અનુમાનથી એ પ્રપંચ માયિક ઠરે છે. અને “વેદાંત યુક્તાવલી” ના કર્તાએ કહ્યું છે કે:—“જે નિત્ય વિદ્યમાન છે, તેને જેમ ઉત્પત્તિ નથી, તેમ અસત્તે પણ નથી. ઉત્પત્તિવાળા વસ્તુની ઉત્પત્તિજ તે વસ્તુને માયિક ઠરાવે છે.” આમ ટુંકામાં તેનું વચન છે. એથી સાંખ્ય શાસ્ત્રના બાબ્બકાર વિદ્વાન બ્રહ્મએ આ વાનમાં જે વગર વિચારે સમાધાન તરીકે કહ્યું છે તે પણ બરાબર બંધબેસતું નથીજ એમ આ રીતે જણાશે:—સત્કાર્યવાદ સ્વીકારનારાઓને પુછવું કે વસ્તુનો આવિર્ભાવ એટલે શું ? તેનું જ્ઞાન કે તેથી કાંઈ બીજુંજ સમજીએ ? પ્રથમ પક્ષમાં દોષ એ છે કે આવિર્ભાવ જડ છે, માટે તે જ્ઞાનરૂપ ન હોય. હંડ ચક્ર આદિ સામગ્રીથી ધારૂપી કાર્યનો સાક્ષાત્કાર અગર આવિર્ભાવ થાય છે એમ ભગવાન્ કપિલમુનિ કહેનાજ નથી. એમ તે બોલે, તો એથી એમનું અજ્ઞાન જણાય, કારણ કે હંડ આદિ વિના પણ ઉદિયો આદિવડે પણ સાક્ષાત્કાર—જ્ઞાન—થાય એ ધટે છે, માટે એમનું બોલવું હમેશા સાચું ન ગણાય. હવે બીજો પક્ષ સ્વીકારવો બાકી રહે છે. તે પક્ષની પરીક્ષા આ પ્રમાણે છે:—તે પક્ષમાં પદાર્થોની જે અવસ્થાઓ છે; એક અનાગત-હજી પ્રાપ્ત ન થયેલી અવસ્થા અને બીજી વર્તમાન-આગતી-અવસ્થા આવિર્ભાવની સામગ્રી તયાર થતા અગાઉ પદાર્થોની પેહેલી અવસ્થા હોય છે, અને સામગ્રી તયાર થયા પછી તેમની બીજી અવસ્થા થાય છે. સામગ્રી તે બીજી અવસ્થાનેજ સિદ્ધ કરે છે “એ બીજી અવસ્થાના મંચધેજ આવિર્ભાવ સત્ છે કે અસત્ એવો પ્રશ્ન ઉઠે છે,” એમ વાદીએ ન કહેવું, કારણ કે તે અવસ્થાની ઉત્પત્તિ પૂર્વે આવિર્ભાવ અસત્ છે અને ઉત્પત્તિ પછી સત્ છે, જે વાદી કહે કે એમ સ્વીકારવાથી સત્ અને અસત્ એવા વિરૂદ્ધ ધર્મો એકજ વસ્તુમાં ઠરવાનો પ્રમંગ આવે છે, તો અમે કહીએ છીએ કે એમ નથી, કારણ કે એક વસ્તુમાં તેના એકને એક રૂપમાં અમે વિરૂદ્ધ ગુણો સ્વીકાર્યા નથી, પણ તેની નોખી નોખી અવસ્થાઓમાંજ સ્વીકાર્યા છે, અર્થાત્ વસ્તુના આવિર્ભાવની સામગ્રી તયાર થતા અગાઉ પદાર્થની અનાગત અવસ્થામાં આવિર્ભાવ અસત્ છે એમ માન્યું છે, અને સામગ્રી તયાર થયા પછી વર્તમાન અવસ્થામાં આવિર્ભાવને સત્ કહ્યો છે.

કોષક કાલ સાથે વસ્તુનો સંબંધ થવાથી તે કાળે તે વસ્તુ સત્ છે, અને જે કાળ સાથે તેનો સંબંધ નથી તે કાળે તે વસ્તુ અસત્ છે, એ બધા વિવેક વાદીએ પોતે જ કરી લેવાનો છે.—વિજ્ઞાન ભિક્ષુએ આપેલા સમાધાનનું આ રીતે ખંડન થયું એમ સમજવું. (વળી વધારે જણાવવાનું એકે) પદાર્થને નોખે નોખે રૂપે તેના સત્વ અને અસત્વની વ્યવસ્થા છે, માટે એ રૂપના હેતુભૂત એ નોખા ધર્મોના સત્વ તથા અસત્વ સંબંધી ગોઠવણ પશુ વળી ખીજ ધર્મોને અનુસરીને જ થાય. તે ખીજ ધર્મોનું સત્વ અને અસત્વ પશુ અન્ય ધર્મોને અનુસરીને નક્કી કરાય. અને એમ પાર ન આવવાથી અનવસ્થા નામે દોષ આવે છે એ સ્પષ્ટ જ છે, ધર્મના સત્વનું તેના સ્વરૂપ વડે વર્ણન કરવું એટો અશક્ય જ છે, કારણ કે એ સ્વરૂપ પોતે સંબંધ તરીકે હોય એમ સંભવત્ નથી. માટે ખીજ કોષ સંબંધ વડે એ ઉપર કહેલા ખીજ ધર્મની સત્તા પ્રથમ ધર્મમાં રહેલી છે, અને આ ખીજ ધર્મની સત્તા તેની સાથે કોષ જુદા જ સંબંધ વડે જોડાયેલી ત્રીજી ધર્મ સત્તા ઉપર આધાર રાખે છે, માટે સંબંધોની પશુ અનવસ્થા છે. એમ સમજવું. અને તેથી વિભિન્ન ધર્મો જે એક જ વસ્તુના સત્વ અને અસત્વનાં કારણ છે, તેમના જે સત્વ અને અસત્વનાં કારણ છે, તેમના જ સત્વ અને અસત્વનું સ્પષ્ટતાથી વર્ણન કરવું અશક્ય હોવાથી તેમણે કરેલી પદાર્થની એ અવસ્થાઓ પશુ સત્ કે અસત્ કહેવી અશક્ય જ છે. માટે ન જોડવા જેવી વાત કહેવાની જરૂર નથી, અથવા જોની સાથે વાત ન કરવી જેમણે એવા વાદોને દબે વધારે એ બાબતમાં કોષ કહેવું ન જોઈએ. આ વાત વિસ્તારથી આગળ ત્રીજા મુદ્દાગરમાં બે; અમેક વિશે વાદ કરનારના સંબંધમાં સામીત કરવાની છે જ માટે અહીં દબે એ વિશે જોશું અમે બંધ કરીએ છીએ.

વળી વાદોનો પરિણામ વાદ સ્વીકારીએ તો પશુ એ મત ટકી શકતો નથી એ આ પ્રમાણે જણાશે:—વાદોને પુછીએ છીએ કે કહો બાપ, પ્રધાન તત્વ આ અકાશ દિની પેડે અવયવ રહિત છે? કે વાયુ આદિની પેડે અવયવવાળું છે? પ્રથમ પક્ષ નહ કે કારણ કે તેમ હોય તો એ પ્રધાનનો પરિણામ સંભવતો નથી; અર્થાત્ મહત્ તત્વ, અદ્વંકાર તત્વ, પંચ મહાભૂત ઇત્યાદિ રૂપે પ્રધાનનો ફેરફાર ન થાય, તમારે (વાદીએ) એમ ન કહેવું કે એમ તો તમારા વેદાંતિના મતમાં પશુ અવયવ રહિત જ્ઞાનો જગત્ રૂપ પરિણામ કેમ થાય? કારણ કે આગળ કહીશું તે પ્રમાણે અમે જગતને જ્ઞાના વિવર્ત રૂપ સ્વીકાર્યું છે, અર્થાત્ અમે એમ કહીએ છીએ કે સીપમાં જેમ ભ્રાંતિથી ચાંદીનો દેખાવ લાગે છે, પશુ ત્યાં સીપનું પરિણામ ચાંદી રૂપ નથી થતું, તેમ ભ્રાંતિથી આપણને જ્ઞાનમાં જગત્ બામે છે પણ કોષ કાળે જ્ઞાન સાચા જગત્ રૂપે પરિણામ પામતું જ નથી ખીજે પક્ષ—પ્રધાન અવયવવાળું છે એ—પશુ નથી થતો. જે પ્રધાનને અવયવ હોય, તો તે અનિત્ય ઠરે છે, અને એ અનિત્ય છે એ મતને શ્રુતિનો વિરોધ આવે છે. મજા-મેઠાંલોહિતશુદ્ધકૃષ્ણાં ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં માયા (=પ્રધાન)ને જન્મ રહિત કહી છે, માટે તેને અવયવ ન થટે. જે તે અવયવ યુક્ત હોય તો તે અનિત્ય ઠરે, અને તેથી તેને નિત્ય કહેનારી આ શ્રુતિથી વાંધો આવ્યો. વળી કહો કે આખા નિરવયવ પ્રધાનનો પરિણામ થાય છે કે તેના એક ભગનો; પ્રથમ પક્ષમાં વાંધો એ છે કે આખા પ્રધાનના પરિણામ—ફેરફાર—થી પ્રધાન અનિત્ય ઠરે છે, કારણ કે હુકમું પરિણામ હિં થવાથી હુક જેમ

અનિત્ય છે, તેમ પ્રધાન પણ અનિત્ય હરે—બીજો પક્ષ નજ અને કારણ કે પ્રધાન નિત્ય અને નિરવયવ છે, માટે તેનો એક ભાગ—અવયવ ન હોય. વળી કહો કે પ્રધાનનો મહત્વ આદિ રૂપે જે પરિણામ થાય છે, તે પરિણામ ચેતનને આધીન છે કે નથી ? જો નથી એમ કહોતો, તે પક્ષે પ્રધાન જડ હોવાથી એનાથી વિચિત્ર જગતની રચના ન થતે, કારણ કે *ईक्षतेर्नाशब्दम्* એકસમાં કહ્યું છે કે જગત કર્તાએ ઇચ્છા કરી કે હું જગત રચું, અને ઇચ્છા ચેતનમાં હોય માટે જડ પ્રધાન એકહું જગત ન રચી શકે.

(આશુ)

કૃષ્ણશંકર દ્વિરાશંકર પંડ્યા બી.એ.

॥ કર્મ-મીમાંસા ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી)

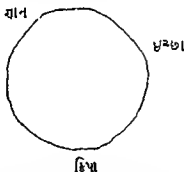
—X—

યાહૂદી લોક (Hebrew) નું એક ધર્મ શાસ્ત્ર કહે છે કે “પ્રથમે માનવને પેતાને જ બીજો સ્વર્ણી છે,” અને મહાન્ ધર્મોની ત્રિપૂર્તિઓ, માનવની ત્રિપૂર્તિમાં પ્રતિ બિંબિત થયેલ દેવી જ્ઞાન (જ્ઞાન) ના ત્રણ રૂપોનાં રૂપો છે, થીઓસોફીસ્ટનો પ્રથમ પુરુષ (First Logos), હિંદુનો મહાદેવ, ખ્રિસ્તીનો પિતા (Father) માં ઇચ્છા નું પ્રાધાન્ય છે, અને તે આધિપત્યની શક્તિને નિયમ જે વડે વિશ્વ બંધાય છે—પ્રદર્શિ છે. બીજો પુરુષ ઇચ્છા જ્ઞાન ક્રિયાત્મક (Second Logos), વિષ્ણુ, પુત્ર, જે સર્વ-ધારક, સર્વ-પાલક શક્તિવડે વિશ્વનું રક્ષણ થાય છે તે જ્ઞાન છે. ત્રિજો પુરુષ (The Third Logos), ઘણા, the holy spirit પવિત્ર આત્મા એ કર્તા જે વડે વિશ્વ વ્યક્ત થાય છે તે ઉપાસક શક્તિ-જે. દેવી અથવા માનુષિક જ્ઞાનમાં (અથવા માનમાં) એવું કહ્યું પણ નથી કે જે આ (ત્રણ) આત્મ-વ્યાકરણની એક કે બીજી વૃત્તિમાં ન આવી જતું હોય.

વળી, પ્રાકૃતિક દ્રવ્યમાં, જ્ઞાનની ત્રિ-વૃત્તિઓને અનુક્રમે અનુસરતા, મુખ્ય ત્રણ ગુણો છે, અને જેમ જ્ઞાન તેની ત્રણ વૃત્તિઓ દ્વારા વ્યક્ત થઈ શકતું નથી તેસી જ રીતે એ ત્રણ ગુણ વિના પ્રાકૃતિક દ્રવ્ય પણ વ્યક્ત થઈ શકે નહિં એમાં તપસ્ (inertia) જે સર્વનો આધાર છે, ભાવ માટે આવશ્યક સ્થિતિ છે, જે ગુણ ઇચ્છાનો અનુયોગી છે. એનામાં રચન (mobility) જે શક્તિને લીધે તે ગતિમાં મુખી થઈ શકાય છે; એ ગુણ ક્રિયા અનુયોગીનો છે. એનામાં સત્વ છે, (Rhythm) ગતિને સમ કરવાર ગુણ, જે ન હોય તો જાતિ અનવરણ વાળી, સંહારક થાય; આ ગુણ જ્ઞાનનો અનુયોગી છે. યોગસંયત જ્ઞાનના દ્રષ્ટિ નિદુથી સર્વનો વિચાર કરીને આસાદિક ગુણને મેદુલ્ય—જેના વડે આત્માને અનાત્માનું જ્ઞાન થતું થઈ શકાય છે—નામ આપે છે.

પરિચયિતને અસર કરતું આપણા જ્ઞાનમાં રહેલું જે કંઈ છે તે સર્વ, તથા આપણા જ્ઞાનથી અસર ધરાવેલ સર્વ પરિચયિત, એ બેનું આપણું વિશ્વ બનેલું છે. આપણા જ્ઞાન અને આપણી પરિચયિતનો પરસ્પરનો સંબંધ એ આપણું કર્મ છે. આ જ્ઞાનશક્તિઓ વડે આપણે આપણું વ્યક્તિગત કર્મ, માનીએ છીએ; આત્મા અને અનાત્મા વચ્ચેના સામાન્ય પરસ્પર સંબંધને આપણે વિશિષ્ટ કરીને આ વ્યક્તિગત પરસ્પર સંબંધ કરીએ છીએ.

જ્યારે આપણે બેદ (નાના ઇશ દયેન) ની પાર ઉત્પત્તન કરીએ છીએ ત્યારે પુનઃ વ્યક્તિગત વિશેષ પરસ્પર સંબંધ, સામાન્ય પરસ્પર સંબંધ થઈ જાય છે; પણ આ સામાન્ય પરસ્પર સંબંધનું સર્ગ ત્યાં સુધી અતિક્રમણ થઈ શકતું નથી. (૧) આ સામાન્યનું વિશિષ્ટ-કરણ અતોલ પુનઃ વિશિષ્ટનું સામાન્યકરણ એ એ “જગતની શાશ્વત ગતિઓ” (પહેલે કૃષ્ણ માર્ગ અને બીજો શુક્ર માર્ગ કહેવાય છે અને બંને અનાદિ છે)—અનુભવ પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રવૃત્તિ માર્ગ, અને અનુભવરૂપ ક્રમાણી કરીને ધેર જવાને માટે નિવૃત્તિ માર્ગ—છે; આ

પ્રકરણનું મહાન ચક્ર (the great wheel of Revolution) છે, ચક્રનું વિશેષણ—(પ્રકૃતિ (matter) ના દ્રષ્ટિ બિંદુથી જોતાં કેટલું બધું નિર્દય દેખાતું, આત્માના દ્રષ્ટિ બિંદુથી જોતાં કેટલું બધું સુંદર દેખાતું. “જીવન એ એક વિશાળ નથી પણ એક સંગીત છે.”

આ પ્રમાણે આપણે કર્મ કરવા માટે આત્મામાં ત્રણ અંગ છે અને તેમને મળતી પ્રકૃતિમાં ત્રણ ગુણો છે, આપણને જેની અભિલાષા હોય તેનું કર્મ કરવા માટે આપણે તેમનો અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા છે. એ ત્રણનો આપણે ગમે તે અનુક્રમમાં અભ્યાસ કરાય, પણ ઘણાં કારણોને લીધે જ્ઞાન અંગ પ્રથમ લેવું સુગમ છે કારણ કે તે અંગમાં જ્ઞાનશક્તિ અને (અપસંદ કરવાની) શક્તિનો અંતર્ભાવ થાય છે. વિચારનો ઉપયોગ કરી આપણે આપણી કામનાઓ જાહેરી કરીએ છીએ, કામનાઓ વડે આપણે આપણા વીચાર ફેરવી શકતા નથી, જો કે આપણે તેમને કામનાઓ વડે રંગી શકીએ છીએ; તેથી છેલ્લા પૃથક્કરણમાં વિચાર ક્રિયા (શક્તિ) ને ગતિમાં મુકે છે.

જંગલીપણા (માનવયોગિની બાલ્યાવસ્થા) ની સૌથી પ્રથમની ભૂમિકાઓમાં, તેમજ તરત જન્મેલા બાલકના સંબંધમાં ગણ, રાગ અને દ્વેષ ક્રિયા કરાવે છે. પણ લગભગ તરતજ સ્મૃતિ-દેખાવ દે છે,—રાગ વિશેષની સ્મૃતિ અને તે પુનઃ અનુભવવાની કામના; દ્વેષ વિશેષની સ્મૃતિ અને તે ત્યાગવાની કામના—વસ્તુ વિશેષથી મુખ મળ્યું છે; તે સ્મૃતિમાં રહે છે, એટલે કે તેનું ચિંતન થાય છે, તેની કામના (વાંચના) થાય છે, અને પછી તેનું અહણ કરવાને ક્રિયા ઉદ્ભવે છે.

એ ત્રણને ખરેખર જુદાં પાડી શકાય તેમ નથી, કારણ કે એવી એકે ક્રિયા નથી કે જેની પૂર્વે વિચાર અને ઇચ્છા ન હોય અને જે પુરી થયા પછી પુનઃ એ બેને ગતિમાં ન મુકતી હોય. ક્રિયા એ અદ્રવ્ય વિચાર અને ઇચ્છાનું બાહ્ય ચિન્હ છે અને તેની પોતાની સમાપ્તિમાંજ નવીન વિચાર અને ઇચ્છાને જન્મ આપે છે એ ત્રણે યજ્ઞને એક ચક્ર બનાવે છે જેમાં એ ત્રણે એક બીજા પછી સદા આવ્યાંજ કરે છે.

ત્યારે વિચાર પ્રકૃતિ દ્રવ્ય ઉપર ક્રિયા કરે છે; જ્ઞાનકે જ્ઞાનમાં થતા પ્રત્યેક ફેરફારને પ્રકૃતિ દ્રવ્ય યોગ્ય આંદોલનથી પ્રત્યુત્તર આપે છે, અને ગમે તેટલીવાર પુનરાવૃત્તિ કરવાથી પણ સમાન ફેરફાર સમાન આંદોલનને ઉત્પન્ન કરે છે. જે દ્રવ્ય તમારી સૌથી વધારે નજદીક હોય છે તેમાં આ આંદોલન વધારેમાં વધારે પ્રબળ હોય છે અને જે દ્રવ્ય તમારી પાસેમાં પાસે છે તે તમારે પોતાનુંજ માનસિક શરીર છે. તમે એકનો એક વિચાર ફરી ફરીને કર્યા કરો છો તો, તે તે વિચારને મળતું આંદોલન *States of consciousness*. *Places of things*, કર્યા કરે છે, અને ત્યારે દ્રવ્ય અમુક રીતે એકવાર આંદોલન કરે છે ત્યારે નવી રીતે આંદોલન કરવા કરતાં તેવી તે રીતે આંદોલન કરવાનું તેને સુગમ પડે છે તેથી, એકનો એક વિચાર જેટલો વધારે વાર ફરી ફરીને કરવામાં આવે છે તેટલી વધારે ઝડપથી આંદોલનો પ્રત્યુત્તર વાળે છે. યોગ વખતમાં ધનુ પુનરુત્થાપન નથી તમારા માનસિક શરીરના દ્રવ્યમાં એ આંદોલન પોતાની મેળેજ યંત્રરૂઠે ઉત્પન્ન કરવાનું વલણ સ્થાપિત થયે; ત્યારે આમ થાય છે ત્યારે જ્ઞાન (માન) ની બાહ્ય એથી પ્રથમ કોઈ પણ જાતની ગતિ ગયા વિના મનમાં તે વિચાર આવે છે, કારણ કે દ્રવ્યનું તે આંદોલન અને જ્ઞાનમાં રહેલો તે વિચાર એક બીજાથી કદી પણ જુદાં પડી ન શકાય તેવી રીતે જોડાએલાં છે.

તેથી કોઈ પણ વાત—કોઈ સદૃશ્ય, કોઈ ભાવ, કોઈ ઇચ્છા—વિશે તમે વિચાર કર્યો હોય છે. અને તે શુદ્ધ મેળવવો, તે ભાવ અનુભવવો, તે ઇચ્છાથી પ્રેરિત થવું એ ઇચ્છા વાત છે એવા નિશ્ચય ઉપર તમે શુદ્ધિપૂર્વક આત્મા હોનો તમે વિચારની રેવ પાડવાની ક્રિયા કરવાને પ્રયત્નથીય યાચો છો.

દરરોજ પ્રાતઃકાલે યોગીમિનિટ સુધી તે ઉપર તમે વિચાર કરો છો, અને યોગ વખતમાં તમને જ્ઞાન થાય છે કે તે વિચાર (ઉપર જણાવેલી દ્રવ્યની યંત્રવત્ ક્રિયાને લીધે

automatic મનમાં સ્વતઃસ્ફુરી આવે છે. તમે તમારા વિચાર-સર્જનમાં મંડ્યા રહો છો એટલે સુધી કે તે વિચારની તમને દ્રઢ ટેવ પડી જાય છે.

એ દ્રઢ થયેલી ટેવ તેટલાજ રાંખા વખત સુધી વિરૂદ્ધ દિશામાં વિચાર કરવામાં આવે તોજ ફેરવી શકાય છે, ઇચ્છાના વિરોધ સામે યદને પણ વિચાર મનમાં ઉઠે છે.—જ્યારે વગર ઇચ્છાએ દુઃખદાયક વિચારનું પુનરાગમન થવાથી નિદ્રા લેવા અશકત થયેલા ધણુને આ વાતનો અનુભવ થયેલો છે. આ પ્રમાણે તમે ટેવ—દાખલા તરીકે પ્રમાણિકતાની—પાડી દશે તો, તમે યંત્રવત્ પ્રમાણિકપણે વર્તી શકશો; અને કદાચ કોઈ પ્રસંગે તમને કામનો પ્રયત્ન વાત અપ્રમાણિકતામાં ધસડી આણુશે તોપણ પ્રમાણિકતાનો અભ્યાસ એવા થયેલા ચોરને કદી પણ ન થાય તેવો સંતાપ તમને આપશે. તમે પ્રમાણિકતાનો અભ્યાસ પાડ્યો છે; ચોરને તેવો અભ્યાસ હોતો નથી, તેથી એ અભ્યાસનો ભંગ થવાથી તમારા મનમાં દુઃખ થાય છે; અને ચોરને બીલકુલ દુઃખ થતું નથી. તેના વિરૂદ્ધ ગમે તે શક્તિ યોગ્યવામાં આવે તોપણ તે શક્તિ કરતાં વધારે બળવાન નિયમવડે એટલે સુધી માનસિક અભ્યાસ દ્રઢ કરવામાં મંડ્યા રહેવાથી મનુષ્ય વિશ્વસપાત્ર થાય છે; ખરેખર તે અસલ વદીજ ન શકે, ચોરી કરીજ ન શકે; તેણે પોતાની મેળે એક ન છતી શકાય તેવો સદ્ગુણ બાંધ્યો છે.

વિચાર વડે, ત્યારે તમે બાંધવા ઇચ્છો તેવી ટેવ બાંધી શકો તો એક પણ એવો સદ્ગુણ નથી જે તમે વિચારથી ન સમજી શકો. કુદરતની શક્તિઓ તમારા પક્ષમાં કાર્ય કરે છે, કારણ કે તમને કેવી રીતે વાપરવી તે તમને સમજાયું છે, અને તેઓ તમારી હાસીઓ થયેલી છે,

તમારા પતિ, તમારી પત્ની, તમારા બાળકને તમે પ્રેમભાવ દર્શાવો છો તો તમને સમજાય છે કે તમારા પ્રેમનું પાત્ર કરતાં તે પ્રેમ પાત્રોમાં તમારા એ ભાવ સુખ ઉત્પન્ન કરે છે, એ પ્રેમનો વિસ્તાર કરી અન્ય જનોને તેના ભાગી કરવાથી સુખ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે.

તમે આમ થતું જુઓ છો, સર્વેને સુખી કરવા ઇચ્છો છો, અને દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે વિસ્તૃત થતા વર્તુલમાં બીજાઓ તરફ પ્રેમમય ભાવ કરવાનું બુદ્ધિ પૂર્વક શરૂ કરો છો, અને તમારા સમાગમમાં આવતા સર્વે પ્રતિ તમારી પ્રેમદ્રષ્ટિ સ્વાભાવિક થઈ જાય છે. તમે પ્રેમની ટૂંક પાડી દીધી છે, અને એક ભાવને સામાન્ય કરી નાંખીને તેનું સદ્ગુણમાં રૂપાન્તર કરી નાંખ્યું છે, કારણ કે સદ્ગુણ એ કેવલ સામાન્ય અને ચિર-સ્થાયી બતાવેલો એક સદ્ભાવ છે. જેનામાં સારા ભાવ સામાન્ય અને ટકાઉ થયા હોય તે સદ્ગુણી કહેવાય.

પ્રત્યેક વસ્તુ નિયમ વશ છે હાથ પગ બેડી બેચી રહે અને કંઈ નહિં કર્યે તમે માનસિક શક્તિ અથવા નૈતિક સદ્ગુણ મેળવી શકવાના નહિ. એ ઉભય તમે સતત અને આમિદ્યુક્ત વિચારથી પ્રાપ્ત કરી શકો. તમે વિચારથી તમારો માનસિક અને આધ્યાત્મિક સ્વભાવ બાંધી શકો. કારણ કે “માનવ વિચારથી ઉદ્ભવ્યો છે.” જેનું તે ચિંતન કરે છે તે, તે થાય છે;” માટે જે થવાની તમારી અભિપ્રાય હોય તેનું ચિંતન કરો, અને અવશ્ય તમારી તે અભિપ્રાય સફલ થશે. એમ તમે મનોબળ અને હૃદય બળના એક ક.

સરતી યુવાન ધવાના અને તમારૂં ચારિત્ર્ય મત્વર ઉદય પામશે જે ચારિત્ર્ય લઈને તમે જન્મ્યા હતા તે તમે જૂતકાળમાં ઉત્પન્ન કર્યું હતું; જે ચારિત્ર્ય સાથે તમે મરશો અને જેને લઈને પુનઃ અવતરશો તે ચારિત્ર્ય હાલ તમે ધરો છો. આ કર્મ દરેક ચારિત્ર્ય વિશેષ સાથે જન્મે છે, અને ચારિત્ર્ય કર્મનો સૌથી મહત્વનો ભાગ છે. મુસલમાન કહે છે કે “આદમ ગર્દને કિસ્મત આંધીને જન્મે છે” કારણ કે માનવના કિસ્મત—ભાગ્ય—પ્રારબ્ધ—નો આધાર મોટે ભાગે ચારિત્ર્ય ઉપર રહેલો છે. પ્રબળ ચારિત્ર્ય પ્રતિકુલમાં પ્રતિકુલ પરિસ્થિતિ ઉપર વિજય મેળવી શકે છે અને ગમે તેવા અંતરાયને હલકાંધીને પાર જાય છે. નબળું ચારિત્ર્ય પરિસ્થિતિના ધક્કાથી ઢળી પડે છે અને રહેજ અંતરાયથી પરાજય પામે છે.

આખું એ સંયમ શાસ્ત્ર (The Theory) વિચારના આ નિયમોપર રચાયું છે. સંયમ એ માત્ર વિષય વિશેષ પ્રતિ અભિમુખ કરેલો, ધુદ્ધિ પ્રેરિત અને આગ્રહ યુક્ત વિચાર છે, અને તેથી તે એક સમયે કર્નિક કારણ છે—ચરિત્ર ફેરવવા અર્થે જ્ઞાન અને વિચારનો ઉપયોગ કરવાથી, તમે ધણી ત્વરાથી ‘છલ પરિણામ આણી શકે છો. તમે ડરકે જન્મ્યા હોતો, તમે તમારામાં શરતાની ભાવના કરો; તમે અપ્રમાણિક જન્મ્યા હોતો તમે પ્રમાણિક છો એવી ભાવના કરો; તમે ગુણ જન્મ્યા હોતો તમે સાચા છો એવી ભાવના કરો; તમારા પોતામાં અને નિયમમાં આસ્થા રાખો; એક બીજી વાત છે જે વિસ્તારવા નહિ જોઈએ. વિશેષ (concrete) વિચાર સ્વાભાવિક પ્રાદુર્ભાવ આચારમાં મળે છે, અને વિચાર વિશેષને જો તમે પ્રચારમાં નથી મેલતા તો, પ્રતિક્રિયાથી તે વિચારને તમે નિર્બળ કરો છો. વિચારની પછી ચિંતન કરેલી પ્રણાલિકાએ ક્રિયાની અખંડિત પ્રબલ સરિતા વહેવરાવવી જોઈએ, નહિતો, પ્રગમન થઈ ધીમું થશે.

ત્યારે હવે ખ્યાલમાં રાખો કે જે ચારિત્ર્ય સાથે તમે જન્મ ધર્યો છો તે અન્યથા ન થઈ શકે એ ખરું, જોકે એ ચારિત્ર્ય તમારો વર્તમાન જીવન કૃતિની રેખા આંકતું હોવાથી તમારા વર્તમાન ભાગ્યને ગંભીર અસર કરે તેની ખીતા છે એ ખરું, એ ચારિત્ર્યનો આધાર લઈ કરેલ વિચાર અને કૃતિ વડે તમારા સદજ ચારિત્ર્યને તમે તેના દોષો નિર્મૂળ કરીને, તેની શક્તિઓ વિસ્તૃત કરીને બાંલી શકો છો, તેની નિર્બળતાઓ ઉડાવી દઈને અસુક ચારિત્ર્ય સાથે તમે જન્મો છો, પણ તમે તે ફેરવી શકો છો એ ફેરવવાની વિધિનું જ્ઞાન તમને આપવામાં આવ્યું છે, અને પ્રત્યેક જને જાતેજ તે જ્ઞાન આચારમાં મુકવું જોઈએ.

ધમ્મજા અને ક્રિયાનો વિચાર કરવો બાકી રહે છે—ધમ્મજા ક્રિયાને પ્રેરનારી શક્તિ—બળ છે, અને જ્યારે તે બાહ્ય વિષયોથી આકર્ષાય છે અને સંકોચાય છે ત્યારે તેને આપણે કામ—ક્રોધો છોડીએ, એ ધમ્મજાનું અપર સ્વરૂપ છે; જેમ વિચાર એ જ્ઞાનનું અપર સ્વરૂપ છે Lower તેમ. પોતાની સન્નિધિ સુખદ વિષય જોતાં માનવ વિચાર ક્યાં વધારે તેનું શ્રદ્ધ કરે છે ત્યારે તે કામથી પ્રયોગીય છે. “મારે એક ધર્મજ જોવાનો છે તેથી હમણાં તેના સુખોપયોગ નહિ કરવો જોઈએ” આ કહીને જો પોતાને પાછો ખેંચી રાખે છે તો તે ધમ્મજાથી જ્યારે આત્માની શક્તિ—અમ સદ્બુદ્ધિથી સંયમિત થઈ દોષાય છે ત્યારે

તે ઇચ્છા છે; આકર્ષક વિષયોથી આમતેમ તણાતી તે શક્તિ વગર લગામે બહાર ધસી આવે છે ત્યારે તે કામ છે.

કામ એનીમેજે (સ્વાભાવિક રીતે) = Spontaneously આપણામાં ઉદય પામે છે; એક વસ્તુ ઉપર આપણો રાગ થાય છે. બીજી વસ્તુ ઉપર આપણો દ્વેષ થાય છે આપણા રાગ અને દ્વેષ અબુદ્ધિપૂર્વક હોય છે, તેઓ નથી હોતા ઇચ્છાને વશ કે નથી હોતા બુદ્ધિને વશ. જ્યારે તેમનો બચાવ કરવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે, તેમને માટે આપણે કારણો જોઈતી કાઢી શકીએ છીએ, પરંતુ તેઓ ભૌતિક અબુદ્ધિ પ્રેરિત, વિચારથી પૂર્વે ભાવી છે. છતાં તેઓ નિઃશબ્દમાં તો આણી શકાય છે, અને રૂપાન્તર પમાડી શકાય છે—જે કે સિધીરીતે નહિં.

રચૂક રંઝ (શોખ) સ્વાદનો વિચાર કરે; brine માં આપેલું એક ઓક્ષાઈર (veloi) એક આજક આગળ ધરવામાં આવે છે, અને સાધારણ રીતે, કંટાળો ખાઈને તે લેવાની તે ના પાડે છે—પણ ઓક્ષાઈરનાં રણ લાવવામાં એ એક રીશન ગણાય છે અને જુવાન માણસો તેના કપર ભાવ કરવાને નિશ્ચય કરીને તે ખાવામાં આગ્રહથી મગ્ન રહે છે, અને યોગજ વખતમાં પછી તે તેના શોખી ચર્છ જાય છે—તેમજે તેમના દેહને દેવી નાખી તેનું રાગમાં રૂપા તર કર્યું છે, આ સ્વાદનું રૂપાન્તર કેવી રીતે થતા પામ્યું? મને પ્રેરેલી ઇચ્છાની ક્રિયાથી.

વિચાર વડે આપણે કામનાઓ ફેરવી શકીએ છીએ, જે કામ—સ્વભાવ સાથે આપણે જન્મીએ છીએ તે શુભ, અશુભ અથવા મિશ્ર હોય છે, અને સાવ બદલાવરૂપમાં એ પોતાને રસતે જાય છે (અકુશ વિના) યોગ વખત પછી આપણે તે સ્વભાવનું નીરીક્ષણ કરવા માંડીએ, કેટલીક કામનાઓ ઉપયોગી, કેટલીક નિરૂપયોગી અથવા બીજાક કુશાનકારક જણાઈ આવે છે. પછી આપણે ઉપયોગી અને ઉદર હોય તેવા કામ—સ્વભાવનું માનસિક ચિત્ર ખડું કરીએ છીએ અને વિચરણની સહાયથી તે સરજવાની ક્રિયા કરવાનું બુદ્ધિપૂર્વક આદરીએ છીએ. કેટલીક રચૂક કામનાઓ એવી છે કે જે આપણે જાણીએ છીએ કે અનિયમિત રહેવા દેવામાં આવે તો રોગકેપન કરશે; જમના સ્વાદને લીધે અત્યાદર; ઉદીપન અને ચેતન આપે છે તેથી કેરી પેય પીવાં; રતિવિજ્ઞાસને વશ થવું બીજાઓનાં શરીરમાં આપણે દેખીએ છીએ કે એ કામનાઓથી અતિશય જડાઈ, માન-તંત્રુઓની સિચિતતા, અને જીવન જળને અકાલે નાશ થાય છે. એ કામનાઓને વશ ન થવા આપણે નિશ્ચય કરીએ છીએ; ઇન્દ્રિયોના અચાને જાણીનેમને મનની લગામ મદાતી. તેઓ તોફાન કરે છે તોએ, પેછા ખેંચોરાખીએ છીએ. તેઓ જે બહુ આડાચાય છે તો. આપણે એ જડા ખાઉધરા (gluttony) એ દારડીઆ, અજીર્ણ થઈ ગયેલા રતિવિજ્ઞાસીનું ચિત્ર ખડું કરી દેખીએ અને એઓ જેવા છે તેવા કરનાર કારણો તરફ દ્વેષ(અણુગમે) ઉત્પન્ન કરીએ છીએ આજ પ્રમાણે અન્ય કામનાઓ માટે પણ સમજવું. સુધારે અને ઉત્તર કરે તેવાં સુખો બુદ્ધિપૂર્વક પસંદ કરી કાઢો અને તેમને ઉત્તેજન આપો, અને શરીર અને મનની રચૂળતામાં જેનું પરિણામ આવે તેવાં સુખોનો ત્યાગ કરો—વિરોધ કરવામાં

સરથા, કાર્યોની એક પરપરા ઉપજી આવી છે કે જેથી સુધરેલી દુનિયા કુપિત બની ગઈ છે. આવાં બહો અને વૃત્તિઓની, વર્તમાન કે હવે રથૂલ વૃત્તિમા સમાન બનેલી પ્રજાનો તિરસ્કાર કરવામાં આપણે હદ બહારના ઉતાવળા ના બનીજવું જોઈએ, પરંતુ હમેશા વધારે વિશાલ વધારે સમતા બુદ્ધિ, વધારે દયાભાવ બુદ્ધિ દૃષ્ટિ બિંદુ ગ્રહણ કરીને અવલે-કવાની જરૂર છે, મી. રનોડન એમ પી. એક લેખમાં ક્રિશ્ચિયન કૌમન વેદ્ય નામના પત્રમાં જણાવે છે તેમ:—

જર્મનીની યુદ્ધ ચલાવવાની રીતિના અધોપાનમાં સમગ્ર દુનિયાને એક પાઠ ગ્રહણ કરવાનો છે. કુવાનાં પાણી ઝઢરી કરી નાખવાં, રક્ષણ વિનાનાં નગરો ઉપર હુમલા કરવા, તટસ્થ રાજ્યોના લોકને લેઈ જતાં, શસ્ત્ર વિનાના બહાણોને ટોર્પીડોથી ઉરાડી મૂકવાં, અ-વા આવાં કાર્યો એવાં છે, કે જે માત્ર એક જાતિ જ કરી શકે, એવા સાર ઉપર આવવું એ એક પ્રકારે જૂન બરેલું જ ગણાશે; એટલે હમેશાં દરેક યુદ્ધનું એક એવું લક્ષણ જ હોય છે, કે જેમ જેમ તે વધારે ને વધારે લગતું જાય છે તેમ તેમ એક અથવા અન્ય પક્ષ વધારે વે વધારે અવિચારી અને ઝડૂત બની જાય છે માત્ર એકલા આત્મકાંક્ષી લીકર વડે જ નીશા ચડે છે, એમ કહ નથી અમુક પ્રમથ વિચારને આધિન બની જતાં એકાદ પ્રજા પોતાની તકેયકિત ગૂંભાવી બેસે છે તથા પોતાના કાર્યોના પરિણામ અને ઉદ્દેશ પ્રત્યે બેદરકાર પશુ બની જાય છે. દરરોજના સાધારણ મમયમાં માનવ જીવન માટેના માન જેવી તથા માનવ દુઃખ માટે દયા ભાવ જેવી બાબતોમાં જર્મન લોક આપણા કરતાં જરાએ બિજ પડી આવતા નથી રોમ ગ્રસ્ત માનવ જાતને સહાય કરવામાં, કાંઈ પશુ દેશની પદાર્થવિધાના કરતાં જર્મનીની ચોવ ખોળે ઘણું ધણું સિદ્ધ થયું છે, બર્ડનિ અને વીચેનાની હોસ્પિટલો અને મેડીકલ ચાલ્ડાઓમાં દુનિયાના દરેક દેશના અબ્યાસીઓ આ-કર્ષાઈ આવે છે, જે પ્રજાએ મોટા મોટા મંત્રીન વેતાઓ ઉપજાવ્યા છે, કેટલાક મદાન લેખકો પૂરા પાડ્યા છે, જેણે તત્ત્વ શાસ્ત્રના વધારામાં પશુ અગત્યના લેખો પૂરા પાડ્યા છે, જેના પદાર્થ-નિગ્ઝાન-વાદીઓએ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચપાથન કરી મૂકી છે, એ એક એવી જાતિ નથી, કે જે દરરોજની સાધારણ દયાઓમાં આત્મારે તેના ત કથી કરવામાં આવે છે તેવાં રાક્ષસી કાર્યો કરે તથા બચાવ અને ટકાવડે તેના અપરાધમાં વૃદ્ધિ કરે. યુદ્ધ અને લડાયક ઝડૂત જર્મનીને જેકુ બનાવી મૂક્યું છે, તેવીજ દયા તેની પૈસાચી સત્તામાં આવનાર કોઈ પશુ દેશ અને કોઈ પશુ પ્રજાની યાચજ—કુવાનાં પાણીને ઝઢરી બનાવવામાંથી, ઈંધી નાખતી હવાના વાદળોમાંથી, લ્યુસિટીનીયાને ટોરપીડોથી ઉરાડવામાંથી દુનિયાએ આ મદાન પાઠ બજાવ્યો છે.”

આ ઉપરથી આપણા મનમાં એકદમ ઉપજી આવતો પ્રશ્ન એવા પ્રકારનો છે, કે આવી માનસ વૃત્તિઓને અટકાવવા માટે, તથા પ્રજાઓના શ્રેષ્ઠ અને મુખી ભાવ ખાતર સલાહ શાંતિ અને બંધુભાવના એક મદિરનો જાયા નાંખવા માટે આપણે કેવા પ્રકારનાં બહાવદારિક પગલાં ભરવાં જોઈએ, આવા મદિરમાં લગ્નપદ જુસ્સાને કોઈ પ્રકારનું નિધાન રથાન આપવામાં આવશે નહિ ક્યેસ્ક નામના પત્રમાં મી. જી ત આર, એમ. મીડ

લખેલા “યુદ્ધનો આધ્યાત્મિક ઉપયોગ” વિષેના લેખમાંનો નીચેનો ઉતારો વધારે નહિ તો આપણે બધાએ કરી શકીએ એવી એક બાબતની સૂચના પૂરી પાડશે:—

“લોક-પ્રાર્થનાઓમાં જણાઈ આવતો પ્રાંતનો ભક્તિ ભાવ પૂર્વે કોઈ કાલે હોય તેના કરતાં અત્યારે આજીવનનાં વિનવિતનાં વધારે ઉચ્ચ સ્વરૂપો ખાંડ કરતો જાય છે, એટલું જો-
ધને આનંદ થઈ આવે છે. પ્રાચીન “રિમ્ક દેવનાના” જેવા કાર્ય ક્રમથી તો લોકનો મોટો ભાગ શરમાવા લાગ્યો છે, એમ દર્શાવવાનો ઘણો પૂરાવો છે. અત્રે પણ પ્રકાશ અત્રે
પાર પ્રકાશી નીકળે છે; અધમ ધાતુ, સુવર્ણમાં પલટાઈ જવાની તૈયારીમાં છે, બીજકુલ
નિઃસ્વાર્થી પ્રાર્થનાની શક્તિ વડે કેટલું કેટલું થઈ શકે એમ છે, એ બાબતની જો વધારે
સામાન્ય સમજ પ્રવર્તે તો કેટલું બધું વધારે થઈ શકે એમ છે. જો પ્રજાઓને તેમનાં દેવલો
મારફતે, યુદ્ધને માટે તેમની જેમ વ્યવસ્થા કરતાં આવે છે તેમ આવા કાર્ય માટે સંભાગ
પૂર્વક વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે તો આપણે એકદમ તોફાની સમુદ્રમાંથી શાંત સમુદ્રમાં
સુખે આપણું બહાણું હંકારતા હોઈશું; પ્રજાકીય દેવના વિકારોની પાર ગમે તે રીતે સ્વા-
ભાવિક પ્રકારે જઈ શકે એવા લોકની સંખ્યા વર્તમાન કાલે વધી જાય છે, તે એટલી
બધી છે, કે વ્યવસ્થિત થઈ શકે એવું થાંતિયું અનહદ બન્ન ક્યારનું એ વર્તણું જોવામાં
આવે છે. જો આપણા ધર્મિક વર્ગના લોકને, માત્ર જે શ્રેષ્ઠ હોય તેમાં જ એકતાર બનતી,
કૃપા અથવા તો લાગવગ માટે કોઈ પ્રકારની માગણી ના કરવી, પરંતુ પ્રજાત્વના પશુ ભેદ
વિના સર્વના પરમ શ્રેય માટે ઇચ્છા રાખતી શાંત-પ્રાર્થના અથવા એકાગ્રતાના અમુક પ્ર-
કારના અભ્યાસમાં સામાન્ય રીતે કેળવવામાં આવે તો અનહદ લાભ થઈ આવે. અનેકને
જણાઈ આવશે તેટલી બધી આ બાબત અસંભવિત નથી; થોડા ઘણા પ્રજાણુમાં આ
બાબત ક્યારનીએ કરવામાં આવે છે; આ તરફની ગતિ યત્ન છે—માર્ગ મળે છે. જો
સમાનતા અને સમતાનું આવું એક સમર્થ વાતાવરણ વિશાલતાથી ઉપજતી શકાય તો
યુદ્ધ-વિકાર એકદમ ઓછો થઈ જાય, તેના વડે છટી થડેલી વિનાશક અને વિભેદક શક્તિયો,
લાભકારક શક્તિયોમાં પલટાઈ જાય, આપણે સામ સામે દીધેલા ધાનાં ડુબ દૂર કરવામાં
આવી શક્તિયો કામ લાગે એટલું જ નહિ, પરંતુ અવ્યવસ્થિત બનેલાં આપણાં પ્રજાનાં
બંધારણોની આંતર સામાજિક દશાનો પણ પુનરુદ્ધાર થાય. આતો અધમને ઉચ્ચમાં પલટા-
વવાની અધ્યાત્મ શક્તિને પ્રજાએ જ બાનપૂર્વક સમવડ કરી આપ્યા બરોબર ગણાશે, જો
કે અત્યારે તો આપણે આત્મસત્તા સાથેના સહચારની આવી એક ભાવનના અનુભવથી
ઘણા વિદૂર વસીએ છીએ, છતાંએ આવા સંભવો એટલા બધા સ્પષ્ટ રીતે અમારા લા-
ભમાં છે, કે નવીન ઝમાનામાં આવા પ્રસંગોની હમેશાં વધારે ને વધારે યથાર્થતા જોવામાં
આવશે, એવી અમને દરેક પ્રકારે આશા છે.”

આવો નવીનયુગ જેમ અને તેમ જલદી આવે, આવા વધારે પ્રકાશિત દિનનો દુનિ-
યાની પ્રજાઓ માટે જલદીથી ઉદય થાઓ.

એક બળેદ મારે પ્રવાસિ,
અણનિદ્ર મણિલાલ રાજા નભુભાઈ દિનેશ

સુદર્શન.

પત્રો અને પ્રકાશક,
મધુવસાઈ નથુભાઈ કિવદી,
સુરભાઈ-ગોપિસ, આશીરવાદાશ-નમીઆદ.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એગનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધીમહિ” — ભાગવતમ્

પુસ્તક ૩૦—અંક ૮.]

(માસિક)

[મે—૧૯૧૫.

॥ જંગલમાં એકલો. ॥

અરે, વેગે આજે મુજ નવનમાં પૂર વહતું,
ન જાણું કે કેતું હાથ મુજ આ કષ્ટ સહતું !
અરે ! રોતાં રોતાં હૃદય પીગળી છેકજ જતું,
ન જાણું કે આજે હૃદય તુજ છે જ ન અપતું.

નથી આજે કાંઈ રસ અગર આરામ ! દિલમાં,
નથી જાને કાંઈ અગર નવ. છે જાન પણ હાળા
સહુધું આશ્વયં સ્થિતિ મળી ગઈ જે નસીબમાં,
પ્રભુનાં નિર્માણે ! અવિદિત બધાં બાવિ અથવા !

ગિરિશૃંગમાં આ વિજન સ્થલમાં એકલું તથા—
અચિન્ત્યું નિર્માણું વસતુંજ અહીં. લાં રખડવા !
હતું ના જાણું આ સ્થિતિ પલટતાં એકદમ દા !
વલો બાંધે મીઝી હાથ ફરી અદામય છતાં !

યધને એકાકી સ્વગ્નવિરહે નિત્ય ખૂરનો,
પડ્યો આને આંહી વિવિધ વનનાં કષ્ટ સહતો !
યધું આ નિર્માણે અકલતુજ્જ્વળો, તાત ! અથવા
સહુલું આ સર્વે ફલ સ્વકૃતિના સાહસતું વા ?

અરે, ને હો તે હો ! હૃદય મુગ્ધો પામર બહુ,
સહાતું ના કિન્તુ વિરહદુઃખ આ તીવ્ર દમતું !
નયી શક્તિ હૈયે સહન તદપિ નિત્ય વધતું,
દિસે છે તે સાચું—સહનસુખ કાળે જ જીવતું !

દશે જોડે આંહી ગમત મુગ્ધ આ સાહસ, પ્રેમ !
તથાપિ એ ત્રાતા ! પરમતુજ ઇચ્છા તહીં ગણું !
વિના ઇચ્છા તદારી કદિય જગમાં કે ન બનતું !
ધર્મ શ્રદ્ધા એવી બલહીન છતાં ચિત્ત ડગતું !

અહીં દેખુંહું આ શિખર પર તોફાન ગિરિના
હૃદે છે વંટાળા મગન તિમિરે આવરી રલા !
કુદે છે વાયુ એ પ્રબલ મુસવાટા કરી કરી,
ઉછાળા ચિત્તે થે કરી કરી વહેછે દિલગીરી !

અરે આ વેરાને નગર વિભવો તો નવ મળે,
અરે, અસ્તુ ! કિન્તુ સ્વગ્ન સહવાસે દ્વન્વ ન છે !
અક્રીડું આંહી આ હૃદય હીઝરાતું વિવધતું !
મુરી રહેતાં નિત્યે નયન જગતે પૂરે વદતું !

નયી આંહી કોઇ રૂદન પણ આ શાન્ત કરવા,
“ અરે, રો ના, બાપુ ! ” હૃદયનિજતા ધર્મ ધરવા
બલે રોઈ રોઈ જ્યવિત હર આઠકાળે મનતું—
તથાપિ ના યારો દરશન અહીં કો સ્વગ્નનનું !

મળે યાવા આવા અનુભવ નરા સંઘ પલટા,
કસોટીમાં આવે સહનખલ, શ્રદ્ધાની દહતા !
પિતાની ઇચ્છાઓ સુખમય અતે સર્વે રચના;
નહું જોવા રહેવા હૃદય બહુ આ દુર્બલ જતાં !

નહું જોનાં રહેતાં રડતું હર એ મોઝ ન હશે,
ડરે શ્રદ્ધા ચિત્તે, અનુચિત નકી એ પણ દિસે;
અને નિર્માણ આ જીવન સદવા, બાળું તદપિ—
જનું હૈયું હાટી ! નિરખી નવ આને અર્ક કંઈ !

મીરાં છ જાતું આ હૃદય, પણ તોયે ટકી રહે,
ન રહેવાતું તોયે ઉર ફાન સાથે સહી રહે!
રહે છે મોઢારે નયન પણ તાજું ફરી બને!
ઉઝાળાની સાથે વળી નંચન વર્ષાદ વરસે!

અહો! નિર્માણી નવ બની શકે તે પણ બને,
પિતા ત્હારી ઇચ્છા બલવતી હમેશાં જ સંધળે!
બલે, તો વેરાને સ્વજન હીન આંહી વસી રહે,
અરે વા શૂંગોમાં વિકટ ગિરિનાં આથડી મરે!

છતાં, અબ્રુ સાથે સહીશ સહવાતું નથી બધું,
સદા રહેતાં રોતાં જીવીશ જીવવું. એય દિશતું
અને સો નિર્માણી અનુભવીશ ત્હારાં અહીં, પ્રજા!
પરંતુ દે શ્રદ્ધા, બલ વળી ઉરે તું સહનનું!

હુસડીઆ, (શામળાજી પાસે)

૨૩-૭-૧૯૧૨.

કુલ.

॥ છાપાંઓનું વ્યસન. ॥

શિખરિણી.

૧ મ્હને છાપાં કેશું વ્યસન કંઈ લાગ્યું પ્રિય સખે!
ન વાંચ્યું છાપાં તો 'મનમહી' ઉઘસી અતિ વસે;
અહો! બહાલાં મ્હારાં પ્રિય સુહૃદ જેવાં બની રહ્યાં,
ત્હમે આવો આવો મુજ હૃદયમાં આવ બરતાં.

૨ પહેલાંતો મ્હારે પરિચય જગત્તે નવ હતો,
પરંતુ તે સ્વાથી? કઈ રીત થકી કેમ જનિયો;
બનાવ્યો શી રીતે? પ્રિય ક્યમ થયો પ્રાણ સરિખો!
વધાયો કે પેરે? દિનપર દિને સ્નેહ અધિકો.

૩ વિચારોની ઉર્મિ મુજ હૃદયની સાથ મળતાં,
પળેતે તે પંચે તે રસમય બન્યો ત્યાં વિચરતાં;

યતાં જીવાસાચો રસ વદનમાં માર્ગ મળતાં;
રહેતાં મંજાથે અમ હર સમાં એ જની રહ્યાં.

૪ જની ગાત્રી પ્રીતિ વિવિધ રસનું પાત્ર નિરખી,
હમેશાં શુદ્ધિનું મદધુ કરતાં માત્ર હરખી;
વિશુદ્ધિને રસને મુજ જીવન બહેનુંય વધતું,
કદિ એ માર્ગેથી વદન કરતાં ના અટકતું.

૫ પૂરી પ્રીતિ જામી કદિ પાત્ર વિશેષી ન જનતાં,
નવારપે નિત્યે થવણું મદાં તે બાવ બરતાં;
નિદાળું દૃષ્ટિએ હરખ તદાં વાધે અતિ ધણી,
પુરા દુ મલકારે મદધુ કરતો બાવ નવતો.

૬ મેદાવી ચરમા ને તવ દુદ્યતી પાંખડી બધી,
હમેશાં જોતાં તે અતિશય મુગધી તદાં બરી;
મીડી આંખો સાથે જલ્લ વિધ બરી વાત કરતાં,
મદને આત્માનાં કિરણ નવહું તેજ ધરતાં.

૭ અહો! મીઠા મદારા કમળ સરખા પુષ્પ ઝુજને,
વિશેષે રહેવામાં કુલજ મુજને કેમ તું ગણે!
જાઓ તારો બોગી જમર અજમો ના કદિ કરે.
મદા સાથે રહેવા મુજ દિલ અતિ આચર મરે.

૮ અરીજો બધાવા જન અમ મદને તું ગણી લદો,
યતાં વેળા આવે-સદર-નદિતા ચું પાત્રી કદો!
મણા બધાખીઓ અમલ જમને કેળવી ચકે,
ખુમારી નેત્રી તદાં, પ્રગટ થતી દીપિય બાંધીએ.

૯ તદને વાંચુ પ્રીતિ વિવિધ રસ રંગી રમણ,
પૂરેલાં જોને નિરખું તદાં સુ મોહ અપૂના;
હર મદારી દરિ જરીકે જલ્લો જોતી લદરમાં,
તદાંથી તાણીને જીલ લદરમાં જાવ અખમાં.

૧૦ અનેકાનેકા ત્યાં લદર પાત્ર ખડી ન વળતી,
બધીને મહેતી લદર મદાં ચું' એકમ કરતી;
મીઠું પાણી આતો અમીમય અદો! સમર તલ્લ,
પીવાનાં ને પાનાં અનિશ્ચય પીનાં તે ન ખરતું.

૧૧ બદાં ગતો જામો અધિક મન આશ્વાસ ધરનાં,
અનિ તેજસ્વી તે મુજ જલને જોય કરનાં,

નિદાણું પૃથ્વીને, નીધિ સરવ ને જ્યોત સધણું,
પ્રતાપો એ ત્હારા, ત્હમ વિષ્ણુ, કંઈ અન્ય ન ગણું.

૧૨ નવા જુની ને ને હઃખડી બનાવો બની જતા,
મ્હને આવી મ્હારા પ્રિય સુહૃદ સૌ વાત કરતા,
અતિ ઉત્કંઠાથી મુઝ અવણુ તે સાંભળી જતા,
યતાં પૂરાં જ્યારે કયન સધળાં-ધન્ય વેદતા,

૧૩ વગી ક્યારે ક્યારે અવનવીન તે ખેલ કરતાં,
રસે હું જીજ્ઞાસુ—સરીર તણું ઓ જાન જૂલતાં;
કદિ વાર્તાઓથી મન દરણુ મ્હારું કરી જતાં,
કદિ વાર્તાઓમાં રસ ઝરણુ બેઠતાં ટપકતાં,

૧૪ કદિ યુદ્ધો કેરી વિવિધ રસ વાનીય મળતાં,
યતી જ્ઞાનિ ક્યારે, કદિક રસ ઉમંગ વધતાં,
ધડીમાં આ દેશે વર્ગો મરીકઃ વિદેશ વસતાં,
ધડીમાં આફ્રિકા, વગી ધડીકમાં યુરપ જતાં.

૧૫ ઉડે પાંખેઃ એવા સમય તણું જ્યાં અંતર નહોં,
“સીનેમા” નેવાંએ વિવિધ રસવાદી મહુદયી;
કદિ દિવોમાં એ વિહરણુ કરે ગ્રેમ સહિતે,
કદિ ઉંચા પહાડે કદિ નદિ, નદે, કે સરવરે.

૧૬ કદિ વેલા જસે—કદિ રૂઝ પુલે વાસ વસતાં,
કદિ મુખે ચન્દ્રે—અલણુ કરતાં મુક્ત બનતાં;
કદિ પાતાળે એ—ગમન તળ મોઢે વિહરતાં,
અહો! મીઠું મ્હારાં હૃદય પણ બધાં એજ હરતાં.

૧૭ મ્હને બહાવાં નેવાં સરવ જણને તેમજ દુઝે.
ત્હમે હો પરમાર્થ—નહોં પણ અહો! સ્વાર્થેજ ડરો.
ત્હમે સૌની સાથે સમ હલવથી સલ વદતાં,
પુગ્ગલો પૃથ્વીમાં—ધર ધર વિષે ભાવ વધતાં.

સોમવાર. } મહડાકર તાગર.
૧૫-૮-૧૫. }

॥ અદ્વૈત બ્રહ્મસિદ્ધિ. ॥

(અનુસંધાન ગતીકથી)

જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારીને એમ કહેા કે એન સાથે રહીને પ્રધાન પરિણામ પામે છે, તો એવો પ્રશ્ન થાય છે, કે બાહ્ય, એ પરિણામ એતનનો થાય છે, કે એકલા પ્રધાનનો થાય છે, અગર એતનયુક્ત પ્રધાનનો એ પરિણામ થાય છે ? પહેલો પક્ષ ન ટકે કારણ કે એતન્ય વિકાર રહિત, કૂટરથ એટલે એરણી પેઠે મત એકરૂપ-હોવાથી તેનો પરિણામ જો સ્વીકારીએ, તો આગળ જે અનેક યુતિ સ્મૃતિ અને યુક્તિયો કહેવાશે, તેની માથે વિરોધ ઉઠે. બીજો પક્ષ પણ ન ચાહે, કારણ કે હમણાંજ ઉપર એને વાંધાવાળો ઠરવ્યો. ત્રીજો પક્ષ પણ ન ટકે, કારણ કે તેમાં એ સવાલ ઉઠે છે કે પ્રધાન એટલે પ્રકૃતિ યુક્ત જીવ રૂપ એતનનો પરિણામ થાય છે ? કે પ્રકૃતિ સહિત ઇન્દ્રિયરૂપ એતનનો થાય છે ? આ બેમાંથી પેહેલી વાત ન બને કારણ કે જીવનું જ્ઞાન અલ્પ હોવાથી, મર્દ જાણનાર ઇન્દ્રિયથી બને એવું જગત્ રચવાનું કામ જીવ કરી શકે એ ઘટતું નથી. બીજી વાત પણ ન સ્વીકારી શકાય, કારણ કે તમારે મતે ઇન્દ્રિય રૂપ એતન સ્વીકાર્યું નથી—જો તમે રાહી એમ કહેા કે ઇન્દ્રિયને માનનાર સાંખ્ય મત (પતંજલિ આદિ યોગિયોના મત) પ્રમાણે પ્રકૃતિ યુક્ત ઇન્દ્રિયનો મહત્ત્વત્વ આદિ રૂપે પરિણામ બને, તો તે કહેવું ઠીક નથી. તેનું આ કારણ છે. કહેા કે “પ્રકૃતિ” શબ્દ વડે માયાને કહેા છે, કે માયા અને ઇન્દ્રિય એ બેથી કાંઈ બીજી જ વસ્તુ કહેા છે ? બીજી જ વસ્તુ એવો બીજો પક્ષ ન માની શકાય, કારણ કે એની વસ્તુ પ્રસિદ્ધ નથી—કાંઈના જાણનામાં નથી. પ્રથમ પક્ષ માનો ત્યારે તો અમને મમતી વાત બને કારણ કે માયાનું પ્રકૃતિ વિદ્યાન્માયિનંતુ મહેશ્વરમ્ । (બાવ-માયાને પ્રકૃતિ જાણવી અને મહેશ્વર માયાવી છે.) એ યુતિ છે. વળી કહેા કે તે માયા ઇન્દ્રિય પેઠે સત્ રૂપ છે, કે નરને માથે શોમકું જેમ સત્ અસત્—તજે કાગ ન દોષ એવું-છે, તેમ અસત્ રૂપ છે, કે સત્ અમત્ બેમાંથી એકે રૂપ વાળી ન દોષાથી અનિર્વાચ્ય એકસ રૂપે જેનું વર્ણન ન થઈ શકે એવી-છે ? પ્રથમ પક્ષ પ્રમાણે તે સત્ ન કહેવાય કારણ કે જે અદ્વૈત યુતિયો આગળ કહેવાશે તેમનો આ પક્ષ સાથે વિરોધ છે. પરમાત્મા સત્ છે અને માયા પણ જો સત્ હોય, તો બે વસ્તુઓ સત્ થવાથી દ્વૈતવાદનો પ્રસંગ આવે. બીજો પક્ષ પણ ન બને કારણ કે અસત્ વસ્તુ પ્રમાણનો વિચાર ન થાય અર્થાત્ કે ઇન્દ્રિય પ્રમાણથી તે સિદ્ધ ન થાય, અને વળી જે અસત્ વસ્તુ છે, તે સત્-વિધમાન છે એ કહેવું વાંધાવાળું છે. ત્રીજો પક્ષ સ્વીકારીને તેને અનિર્વાચ્ય માનો, અને કહેા કે તે સત્ ન કહેવાય તેમ તે અસત્ પણ ન કહેવાય તો એમ કહેવાથી અદ્વૈતવાદનો પ્રસંગ આવે છે. વળી જો ઇન્દ્રિય પ્રકૃતિ યુક્ત છે તો કહેા કે તે બેનો સંયોગ નામે સંબંધ છે કે મમવાય સંબંધ છે, અગર તાદાત્મ્ય સંબંધ છે-કે માનિક સંબંધ છે આમાં પ્રથમ પક્ષ ન ચાહે કારણ કે સંયોગ સંબંધ સમવાય સંબંધને આધીન છે, અને તે

સમવાયનું ખંડન હપ્ત્યુક્તના ખંડન વડેજ થઈ ગયું છે; અને એટલાજ માટે એ બેનો સમવાય સંબંધ છે, એ બીજો પક્ષ પણ ન બને. ત્રીજા તાદાત્મ્ય સંબંધના પક્ષમાં અમે એ પુછીએ છીએ કે એ બેના તાદાત્મ્યમાં એ બે વસ્તુઓ નોખી રહી શકે કે એ બેનો અભેદજ રહે? પ્રથમ કોટિ પ્રમાણે એ બેનો ભેદ રહે એમ કહેના હો તો તે વાતનું ખંડન સમવાયના ખંડન વડેજ સમજી લેવું. અને બીજી કોટિ પ્રમાણે અભેદજ રહેતો પછી ઇશ્વરથી શુદ્ધ પ્રકૃતિ સિદ્ધ થતી નથી. એથી માયિક સંબંધનો પક્ષ હોય તો તમારો અદ્વૈત વાદમાં પ્રવેશ થાય છે, જે તમને અનુકૂલ નથી.

વળી કહેકે પ્રલય સમયે અનુક્રમે તત્ત્વોનો વિલોભ* પરિણામ-ઉદ્ભવો ફેરફાર પણ બને છે કે નહીં? પેહેલા પક્ષ ન બને, કારણ કે “તથુ શુણ્ણી સમાનતા રૂપ અવસ્થા વાળી પ્રકૃતિ તે પ્રલય” એવા પ્રલયના સ્વરૂપ સાથે પેહેલા પક્ષને વધિ છે. બીજો પક્ષ પણ ન બને, કારણ કે કદાચિત્ પ્રલય થાય છે અને કદાચિત્ નથી થતો એમ કહેવાને સમજી કારણ નથી. વાદી એવો તર્ક કરે કે—બીજા કથાની દરકર કયાં વિનાજ કદાચિત્ ગાય વિગેરે પ્રાણિમાં તેણે ખાધેલા તથુ વિગેરેનો કુદરૂપે પરિણામ થાય છે, અને કદાચિત્ નથી થતો, તેમ અહીં માયામાં પણ કોઈવાર પરિણામ થાય અને કોઈવાર ન થાય એ સંભવે છે—આમ જો વાદી કહેતો તે કથન ઠીક નથી, કારણ કે તેમાં પણ ગાય આદિના જરૂરનો તથુ આદિને સંબંધ જોઈએ એવો નિયમ છે, અને તે માટે બળદ વિગેરેમાં તથુનું કુદ જનવું નથી. વળી વાદી કહે કે—જેમ પાંગળો માણસ આંધળાને કામમાં પ્રવર્તાવે છે, અથવા જેમ અપરકાંત-શેઠચુંગક-મણિ ભોદાને દલાવે છે, તેમ પુરુષમાં જો કે પ્રકૃતિની શક્તિ નથી, તોપણ તે જોવાની શક્તિ (જ્ઞાન શક્તિ) રહિત જડ પ્રધાનને કામમાં પ્રવર્તાવે છે.—આમ જો વાદી કહે તો તે ઠીક નથી. કારણકે વાણિ વિગેરે સાધન વડે પાંગળો આંધળાને, અને સમીપે આવવાથી અપરકાંત મણિ ભોદાને પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, પણ પુરુષને વાણિઆદિ સાધન નથી માટે તે પ્રકૃતિમાં કાંઈ પ્રવૃત્તિ ઉપજતી શકે નહીં; અને જો ઉપજતી શકે, તો પુરુષ સદા પ્રકૃતિ સમીપે હોવાથી, તે પ્રવૃત્તિ નિત્ય ચાલતી રહે અને પુરુષને મોક્ષ અથવા સંસારનો અંત ન આવે. એમ પણ વાદીએ ન કહેવાય કે અન્યની સહાય વિના પ્રકૃતિનો એની મેલે જ સ્વતંત્ર રીતે-પરિણામ સંભવે છે. કારણ કે તેમ થવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી. પુરુષને કઈ રીતનો ભોગ દેવાની જરૂર છે માટે પ્રકૃતિ પ્રવર્તે છે એમ પણ નથી, કારણ કે કમલપત્રને જેમ પાણી અડી શકતું નથી, તેમ પુરુષને પણ સુખાદિનો ભોગ વિગેરે કથાનો લેપ-સ્પર્શ-ગ્રહ શકે નહીં એમ વાદીના મતમાં માન્યું છે. વળી અન્યત્રાપ્ત્યતિ અનિર્વચનીયપ્ત્યતિને વાદી અંગીકાર કરતા નથી જોયી પુરુષ ભોગ કરતો હોય તેમ જણાય છે એવો પુરુષમાં ભોગનો મિથ્યા આરોપ ન કરી શકે.

વાદી તર્ક કરે કે અરૂ જોતાં પુરુષ નિર્લેપ છે, અને તેથી તેને કોઈ પ્રકારના ભોગની

* પ્રકૃતિમાંથી મહત્ત્વ વિગેરે તત્ત્વોથી અનુક્રમે થાય તો તે પ્રકૃતિનો અનુલોભ પરિણામ છે; અને પ્રલય વખતે પ્રથમ જગમાં સમાય, જગ તેજમાં લય પામે, અને એમ ફેરકેનો પોતાના કારણમાંન્વય થવાથી ઉવટે પ્રકૃતિ રહે તે વિલોભ પરિણામ.

વાસનાનો સ્પર્શ નથી. પણ કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વના અભિમાનવાળી બુદ્ધિના અવિવેક-અગાનને લીધે પુરુષમાં કર્તૃત્વ આદિનું ભાન ચલાતો સંભવ છે, અને અવિવેક મટવાથી કર્તૃત્વ આદિનું ભાન પુરુષમાં ટળી જશે એટલે દુઃખમાંથી મોક્ષ સંભવશે—આમ વાદી તર્ક કરે તો તે દીક નથી કારણકે એના મતમાં અવિવેક નાને પદાર્થજ નથી એમ આ પ્રમાણે જણશે:—વાદીને પુરુષનું કે કહોકે અવિવેક એટલે વિવેકની ગોઠાજરી ! આગર તે વિવેકથી બીજો કોઈ પદાર્થ કે વિવેકનો વિરોધ કરનાર કોઈ વસ્તુ આમાંની પેદેલી વાત ન બને, કારણ કે અભાવમાંથી ભાવરૂપ ભોક્તૃત્વ આદિના અભિમાનની કલ્પસિતે સાંખ્ય શાસ્ત્ર સ્વીકારતું નથી; બીજો પક્ષ પણ ન ધરે, કારણ કે ધરે આદિ વસ્તુ વિવેકથી અન્યજ વસ્તુ છે, પણ તે કોઈમાં ભોક્તૃત્વ આદિ અભિમાનનો સંગ કલ્પન કરનાર જોવામાં આવતી નથી. ત્રીજા પક્ષમાં તો તે વસ્તુ વિવેકને હરકત કરનાર ભાવરૂપ અગાનજ છે એમ કહેવું જોઈએ. અને તેમ કહેતો તમે અમારા માર્ગમાં આવી જાઓ છો, કારણ કે અમે પણ માનીએ છીએ કે બધું અગાન કરે છે અને તે ટકું કે દુઃખ નાશ-મોક્ષ-ધામ છે, તમે જો આમ કહો તો તેથી માયાવાદમાં પ્રવેશ થયો. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ઉપર વાર્તિક કરનાર સુરેશ્વરાચાર્યે આ વાત ઉપર કહ્યું છે કે:—સર્વ વાતની આસક્તિ અવિવેકથી થાય છે એવો મત છે, એમ જો સાંખ્યવાદી કહે તો એ દુર્મતિ વાળા વાદીના મતમાં માયોવાદનો સ્વીકાર પરાણે આવી પડે છે.

અને પ્રકૃતિ તથા પુરુષના સ્વરૂપનો વિવેક-નેમતા સંબંધી વધાર્યું જ્ઞાન,—અથવા વૈશેષિક મત પ્રમાણે છ પદાર્થોના વિવેક, અને જાતમ મુનિના ન્યાય મત પ્રમાણે સાલ પદાર્થોના વિવેક મોક્ષનું કારણ છે.—એ વાતનું કોઈ પ્રમાણ અમને જણાતું નથી કારણ કે મોક્ષરૂપ અઘૌકિક ફલનું સાધન માત્ર વેદથીજ જાણી શકાય છે. એમ પણ ન કહેવાય કે મનુ આદિ ઋષિઓના વાક્ય પેઠે આ બાજતમાં કણ્ઠાદ કવિત્ત આદિ મુનિઓનું વાક્ય પણ પ્રમાણ છે, કારણ કે તેમનું શાસ્ત્ર યુક્તિથી બરેઈ શાસ્ત્ર છે માટે વેદના જેવું તેમાં પ્રમાણ જળ નથી. યુક્તિ જ્યાં બરાબર જણાય ત્યાં નેની વાત મનાય પણ વેદ વચન તો કોઈપણ વાતના તર્કના ઉપયોગ વિના જ્ઞાનનું પડે છે, માટે વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ—એટલે પોતાના વચનનાજ. સામર્થ્યથી માનવા યોગ્ય—ગણાય છે. એમ ન હોય તો માત્ર પ્રતિષ્ઠા વડેજ—એ કવિત્ત આદિના વચન વડેજ—જે વસ્તુ કહેવાય તે જો સિદ્ધ હોય, તો પછી તેનો ઉદ્દેશ, તેનું લક્ષણ અને તેની સત્તા વિશે પરીક્ષા આદિ કરવાની મહેનતજ ન રહે; પણ તેનો પ્રયાસ તો એમનાં શાસ્ત્રમાં જણાય છે માટે તે વેદ જેવાં પ્રમાણ નથી. વળી પૈતલિદુલ્ભતાસ્તેમયન્ત્યપેતરેદુઃખમેઘાપિયન્તિ । મૃત્યોઃ સમૃદ્ધ્યુપાસ્રોતિ ચાહનનાં પ વદ્યન્તિ । (ભાવાર્થ—જેઓ જ્ઞાને જાણે છે તેઓ મુક્ત થાય છે. અને બીજા જન્મ મરણના દુઃખ જ પામે છે. જે જન જ્ઞાનમાં વિવિધ વસ્તુઓ જુએ છે, તે મરણ પામે છે.) આવી યુતિયોથી પણ સમજાય છે કે જ્ઞાનમાંથીજ મોક્ષ છે. પદાર્થ વિવેકરૂપ જ્ઞાનકેવા પ્રકારનું હોય ત્યારે તે મોક્ષનું કારણ હોઈ આશ્ચર્ય રહે તે મોક્ષનું કારણ છે, કે વિશેષ રૂપે ? પ્રથમ પક્ષે પ્રમેય આદિનું સામાન્ય રૂપ જ્ઞાન મકેને હેતુ—અર્થાત્ જે પદાર્થોને સામાન્ય રીતે સદ્ જાણે છે, અને જેને વિદ્યોનો પ્રમેય એટલા જ્ઞાનના વિષય કરે છે, તે

સર્વને બધાં માણુમ સામાન્ય રીતે જાણે છે, તેથી સહને મોક્ષનો પ્રસંગ આવે. બીજા પ્રશ્નમાં તો સર્વ પદાર્થો મધ્યે રહેકું તેના સ્વરૂપ પ્રમાણે ચોક્કસ જ્ઞાન મળવું એ અહ્યાને પણ અશક્ય છે, કારણ કે તે પદાર્થ અનંત છે. જે કહેકે દ્રવ્યત્વ ગુણત્વ આદિ જાણીને જે દ્રવ્યાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન પામીએ છીએ તે મોક્ષનું કારણ છે, ત્યારે તો દ્રવ્યાદિ પદાર્થોના વિભાગ કહેવાથીજ તે જ્ઞાન મળે છે માટે પૃથિવી આદિ રૂપે દ્રવ્યોના સ્વરૂપની સ્પષ્ટતા કરવી નકામી છે. આ રીતે પ્રકૃતિ પુરુષના વિવેકના સંબંધમાં પણ પ્રશ્ન દહાવી શકાય, અને સામીત કરાય કે એ વિવેક મોક્ષનું કારણ નથી. તે સંબંધે પણ સામાન્ય રૂપે જ્ઞાન અતિ સુલભ હોવાથી અને વિશેષરૂપે અશક્ય હોવાથી પ્રકૃતિ પુરુષના વિવેક વડે ઉપજતો મોક્ષનો અસંભવ પદાર્થ વિવેકના જ્ઞાન વડે યત્ના મોક્ષના અસંભવ સરખો જ છે. આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન મોક્ષનું કારણ છે એમ કહો તો તે ન બને, કારણ કે તે બાજતમાં તાર્કિક આદિ જનોના પ્રશ્નમાં સર્વ જનોને “હું જાણું છું” એવું આત્મજ્ઞાન છેજ, અને એ જ્ઞાન પરોક્ષ છે. પ્રત્યક્ષ નથી એમ ન કહી શકાય. તેમજ તે પ્રાતિરૂપ જોડું જ્ઞાન પણ નથી, તોપણ સર્વ જનોનો મોક્ષ થતો નથી* માટે આત્મજ્ઞાનમાં મોક્ષ છે એમ નથી.

* જે વાદી કહે કે-એ (આત્માના સ્વરૂપનું) જ્ઞાન સાચું પ્રત્યક્ષ છે, તોપણ તે મિ. રૂપા જ્ઞાનની વાસનાને આધીન છે. અર્થાત્ એ જ્ઞાન આવી વાસનાથી નજડું પડી ગયું છે, માટે મિથ્યા અજ્ઞાનને મટાડવાને તે સમર્થ નથી, પણ પદાર્થોના સ્વરૂપનો વિવેક-સારી સમજણ-મન્યા પછી શાસ્ત્ર શ્રવણ, તેનું મનન, અને તેનો રાજ નિદિધ્યાસ થવાથી જે બીજું જ્ઞાન વા વિવેક વિગેરેના સ્વરૂપ થાય છે, તે વાસના સહિત મિથ્યા અજ્ઞાનને મટાડે છે. તો તે કહેવું ઠીક નથી, કારણ કે એ જ્ઞાન આત્માનું સાચું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, માટે તેમાં પણ અજ્ઞાનની વાસના સમાવવાનો શુષ્ક સમાન છે; અને તે બંને જ્ઞાન નિજ જાતનાં છે એમ જણાવનાર પ્રમાણ નથી. વળી અગ્રે ત્રીજા અદ્યક્ષમાં નૌવાવિકાના મોક્ષનું ખંડન કરીશું, ત્યારે એ બાજત વિસ્તારથી સદ્ધ કરીશું માટે અહીં એ વિષે કાંઈ વધારે કહેતા નથી.

પ્રમાકર નામે મીમાંસકના મતવાળા પંડિતો તો “અપ્યાતિડું” મત સ્વીકારે છે અને કહે છે કે અમુક વસ્તુ જિવાથી તેના જેવી બીજી વસ્તુ જે આગમ્ય હોયથી હેલ, તેનું સમાણ એવું જમડું થાય છે કે જે વસ્તુઓનો બેડ લુધી જવાય છે, અને એક દેખાતી વસ્તુની જગાએ બીજી સાંભરેલી વસ્તુ દેખતા હોય એમ લાગે છે, આમ તેઓ સમજે છે માટે તેઓ પ્રાતિ રૂપ જ્ઞાન સ્વીકારતા નથી, એટલે એમને તત્ત્વ જ્ઞાનનો શો ઉપયોગ છે? કાંઈ નથી. જે એ વાદી કહે કે ક્ષીયંતેજાસ્યકર્માણિ (ભાવ-જ્ઞાન વડે આ જીવનાં

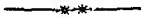
ડું દોરીમાં સાધ જોઇને “આ સાધ છે” એવો બેવદાર થાય છે કારણ કે જ્ઞાન માત્ર સત્ય છે. જમ થાય ત્યાં (આ-) એવેરૂપે એક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, અને “સાધ” :રૂપે સ્મૃતિ જ્ઞાન છે. બંને જ્ઞાન સત્ય છે તથાપિ બંનેના વિવેકના આગ્રહ એટલે અજ્ઞાનને લીધે ઉપર પ્રમાણે “આ સાધ” એવો બેવદાર થાય છે.

કર્મ નાશ પામે છે) એ શ્રુતિ પ્રમાણે જ્ઞાન વડે કર્મનો નાશ કરવો એજ જ્ઞાનનો ઉપયોગ છે—તો તે વાતમાં અમારો ઉત્તર એ છે કે આત્મ તત્ત્વજ્ઞાન સર્વજ્ઞ સર્વને છે તો પણ કર્મ દ્વાપ કેમ થતો નથી? વળી મીમાંસક કરતાં સંખ્ય વાદીને એટલું અધિક કહી શકાય કે બાદ તમે તો ગુણમાં જાતિ છે એ વાત નથી સ્વીકારતા માટે જ્ઞાનમાં જુદી જુદી જાતના અંશ-ભાગ-છે એમ પણ કહી ન શકો. જે વાદી કહે કે બ્રહ્મચર્યઅર્થે વડે તથા શમ^૧ દમ^૨ આદિ અંગો વડે સમર્થ થયેલું અને ફરી સંસારમાં આવવું ન પડે એવા ફક્તે આપનાર શાસ્ત્રમાં બતાવેલું જ્ઞાન સંસાર બંધને—અજ્ઞાનને—મટાડનાર છે, તો તે વાત ન ચાલે કારણ કે જ્ઞાન એવી વસ્તુ નથી કે તેને આપણે ક્રિયાથી સિદ્ધ કરી શકીએ અગર તેનું સ્વરૂપ બદલી શકીએ, માટે તેના સંબંધી કોઈ વિધિ—નિયમ—કરી શકાય એ ન સંભવે. અને કહો કે કેવા પ્રકારના જ્ઞાનનો વિધિ કરાય? જ્ઞાન આદિ ગુણ યુક્ત આત્મા વિશે જ્ઞાનનો વિધિ કરાય, કે કેવળ—નિર્ગુણ—આત્મા વિશે? પ્રથમ પક્ષનું જ્ઞાન સંસારી જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી, કારણ કે આત્મા અને તેમાં રહેલા જ્ઞાનનો જે સંબંધ છે, તે ગુણ અને ગુણવાળી વસ્તુ વચ્ચેના સંબંધ જેવો છે; અને આ સંબંધ તથા અનેક આત્મા છે એ વાત શ્રુતિ યુક્તિ અને અનુભવથી વિરૂદ્ધ છે એમ તાર્કિક મતવાળા સાથે વિચાર કરતી વખતે વિસ્તારથી સાબીત કરવાની છે. બીજા પક્ષમાં તો શુદ્ધ આત્મા, મેક્ષ દ્વાયક આત્મ તત્ત્વ જ્ઞાનનો વિધાય છે, અને તેથી તે પક્ષ સ્વીકારો તો તમારો બ્રહ્મવાદિના મતમાં પ્રવેશ થાય છે, પણ તે તમને છદ્દ નથી આત્માનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે હત્યાદિ-જે વાનો તમે કહી તે બીજી રીતે—એટલે, ખરૂં આત્મજ્ઞાન થયા વિના—પણ સંભવે છે, એ અમે આગળ કહીશું. કર્મનું કારણ જે મિથ્યા જ્ઞાન છે, તે તત્ત્વજ્ઞાનથી મટે છે, મટે તત્ત્વ જ્ઞાનવડે કર્મનો દાવ સાબીત કરવો એ તમે પાછળ કહેવી “ક્ષીયતે ચારય કર્મભિ” એ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. પણ તેનો પ્રત્યક્ષ—સીધો—વિરોધ કોઈની સાથે નથી, માટે આટલું કહીને વિરમીએ છીએ.

(૨૭)

કૃષ્ણશંકર દ્વિરાશંકર પંડ્યા. બી એ.

॥ હવામાં વાદશિકલ. ॥

જ્યારે હું કોઇ મોટા સહેરમાં કે રાજનગરમાં પગે ચાલીને કોઇ કાર્ય પ્રારંભે જતો હોઉં છું, ત્યારે ઘણાં મનુષ્યો જોટલી અને તેટલી ત્વરાથી ગતિ કરતાં, મ્હારા જોવામાં આવે છે. સમયને માપી માપીને કામ કરનારાં મનુષ્યોની અનેક દિશામાં પ્રગતિ થયેલી જોઉં છું ત્યારે મ્હને એક ઉર્મિ પ્રકટ થઇ આવે છે કે આ બધાંઓને કોઇ વિશ્રાન્તિનો વખત મળતો હશે કે નહિ? મનુષ્યોને ત્વરાથી ગતિ કરાવવાનાં સાધનો પણ પુષ્કળ જોવામાં આવે છે. ગાડી, ઘોડા, બળદ વગેરે વાહનો દિન પ્રતિદિન સુધરતાં જાય છે અને પોતાની નિયમિત ગતિને અનિયમિત બનાવતાં જાય છે. પ્રવૃત્તિમાં વધતા જતા આ જગતનામાં જ્યારે વિશેષ વૃદ્ધિ થતી જાય છે ત્યારે, રેલ્વે, મોટાર, બાઇશિકલો વગેરે અનેક સાધનો ઉપલબ્ધ થતાં જોવામાં આવે છે. જે શરીર એકલાથી થઇ શકે નહીં, તે આ સાધનોની મદાયથી વધારે સહેલાઇથી થઇ શકે, એ નિઃસંદેહ છે.

વિજ્ઞાનની આ સેાધો ખરે જુદાંદિને આવકાર હાયક છે જ્યારે મ્હારાથી આગળ આગળ કોઈ વાહક બાઇશિકલને રોડથી જાય છે, ત્યારે તેઓ અપજ ગતિવાળા મ્હારી શરીર માલન શક્તિની મંદતા બતાવી આપે છે. ઘણાખરાઓતો કાર્ય સમેટીને પાછા સામા પણ મળે છે. અને હું તો ફક્ત જગતની ગતિમાંજ હોઉં છું, આ પ્રકારના ઘણા કામગીરીઓ રેજ અને છે, અને હજુ પણ બન્યા જાય છે, ત્યારે અંતઃકરણ સમૈદ આશ્ચર્ય પામે છે અને વિચારોની ઉત્પત્તિની જગા બધાય છે, અને તે વિચારોની જગામાં જ હું લપેટાતો જાઉં છું. વારંવાર આવાં દર્શનેથી અને વિચારોથી મ્હારાં અંતઃકરણ અશ્ચર્ય ચક્રિત થાય છે. હું મનનું ૨૫૨૫ બરાબ સમજી શકું છું

આ જગતનો પ્રવૃત્તિનો છે અથવા પ્રવૃત્તિમય છે. રેલ્વેમાં કેટલાએ પેસેન્જરો ચઢ ઉતર કરે છે સ્ટેશનમાં કામદારો અને માણસોની ધમાલ મચી રહેલી જોવામાં આવે છે. ટિકિટ માસ્તર-તાર માસ્તર, મુકાદમો અને સિગ્નલરો પોત પોતાનાં કાર્યમાં મસ્તુલ મચી ગયેલા જોવામાં આવે છે. સ્ટેશનની બહાર ગાડીવાળાઓની અને ઉતાડોનોની દડ જાગી રહી હોય છે. મ્હનેક પોતપોતાના કાર્યની સમજવટથી વાત કરી તૈયારી કરે છે. અને સો પોત પોતને પયે પ્રવર્તે છે. કોઇ મીઝમાં મજુરોનો મ્હોટો સમુદાય કાર્ય નિયુક્ત થઇ રહેશે હેય છે, કારખાનામાં પણ તેજ મુજબની ચાલાકી જોવામાં આવે છે. રેલ્વે ન હોય તેવી સડોપર માત્રનાં બરેલાં ગાડાંઓની દારો ને દારો ચારી જતી હોય છે. ક્વચિત મુસાફરો પગે ચાલીને તો કોઇ વાહનોદારા પોતાના માર્ગને ઓછો કરતાં હોય છે. ગામડામાં આવું ૨૧૨. બહુ જોવામાં આવતું નથી—તો પણ કાગિરોને મજુરો તથા જેડુ વર્ગનો ઘણો મોટો ભાગ રાત્રીએ દીવા માંડીને પણ પોતાનું કામ કરતા હોય છે. સહે-રોની અમ્મર ગામડામાં પણ ફેલાયલી છે, બાપારી વર્ગ પણ ઘણો ખરો પોતાની પ્રવ-

તિમાં આગળ વધેલો છે. અને પહેલાંના કરતાં અનેક દિશામાં પોતાના દૃષ્ટિબિન્દુને રોક્યાં છે. પહેલાં કાર્યનો અડસટો હતો હવે તેનાં માપ ચોક્કસ થયાં છે. એક દિવસમાં અમુક કામ આટલું થયું એમ હતું. તેને ઠેકણે હવે અમુકમાં અમુક ભાગ થયો, અને એક દિવસના દસ અગિયાર કે બાર કલાકમાં આટલું કામ પરિપૂર્ણ થયું, એમ હવે સૌ કોઇ સમજવા લાગ્યું છે. મનુર વર્ગ પણ આ કાર્યની દિશાને બગબગ ઓળખી ગયેલ છે. કાર્યના સ્વરૂપને, કાર્યની પદ્ધતિને, કાર્યના સમય વ્યતીતને, અને કાર્યના પરિણામે લેવાતા દર (રેન્ડ) ને પણ બંધન કર્યો છે. માપ અને કિંમત દરેક કાર્ય પ્રવાહમાં નિશ્ચિત જેવાં થઈ ગયાં છે. ફક્ત સમયનો જ બાધ છે. આવા સર્વ વિચારો કરતાં આવાઓનું પરિણામ શું થાવાનું છે? તે કોઇ પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકે નહીં. શી રીતે કહી શકે? દેખાઈતા જ્યાં લાભને લાભ જ હોય, અને વિચાર શક્તિનાં સર્કલ ન્હાનાં ન્હાનાં થતાં જ્યાં ત્યાં પરિણામ ક્યાંથી જોઈ શકે? પરિણામનો ધણું દૂર છે. વિચારકો એવા પણ હોય છે કે પછી તો થાવાનું હોય તે થાવ. કાલની કાને બગર છે? “મલતો લાભ ન ખાય તેને માથે જુનિયાં” આવી કહેવતો આવાઓએ ઉપગમી કહાડેલી હોય છે.

આજની બનેલી વસ્તુઓ આવતા રોજ માણસોનાં મન હરણ કરી શકશે કે કેમ? એ એક સવાલ છે. કાપડના વેપારીઓએ એક વર્ષને માટે ખરીદેલો માલ પુર્ણતમાં પડ્યો હોય ત્યાં બીજો માલ નવોજ દ્રેસ પહેરીને નવાજ લેખાસમાં આવે ત્યાં પાછળનો માલ કોઇ પ્રકારે ગમે તેમ કરીને પણ ખલાસ કર્યા વીના છુટકોજ નહીં. અમે એક વર્ષનું અંતર ગાળ્યું છે પણ તેટલું અંતરે પણ હવે તો રહ્યું નથી. નાટક કંપનીઓના અનેક પ્રકારના ભોંક રચીને અનુસરતા ખેતોમાં જોઈતો લાભ મેળવી લીધા પછી તેઓને જણાય કે હવે વિદ્વાનવર્ગ કા. ભોંકરથી બદલાણી છે તો તેઓ પોતાની ગતિની દિશા ભોંકરથી તરફ વાળી તેમને મગતું કરે તેમાં નાટક કંપનીઓનો માલ પુર્ણતમાં રહેતો નથી, અને તેઓ ને તો નવીન દિશાની આવક સર થાય છે. પેલા વેપારીઓના માલ જેવું એમને નથી.

નવીન પુસ્તકકારોની પણ એજ રચીતિ છે; પુસ્તક લખે—છપાવે અને ખર્ચ જેટલું ઉત્પન્ન થયું ન થયું ત્યાં પછી તે પુસ્તક નકામા જેવું થઈ પડે. કથાકારો ને વેશધારી-ઓને ખેત્રાકીઓને આમાંનું કંઈ હોતું નથી. જેમાં પેસા ખરચીને વેપાર કરવાની રીત હોય છે, તેમાં એ, કુલ, જ્ઞાનના વેચનારાઓ, કાચનો અને કાપડનો માલ ખરીદનારા-ઓની દશા બહુજ નિષ્કરિત છે. કેટલાક અપવાદ તરીકે કાવી ગયેલા હોય છે તેવાઓની વાત કરવાની કે કહેવાની હું જરૂર જોતો નથી, દુતો પરિણામ હર્ષો ફલને જોવાને આ-વશું, તેઓની સ્થિતિ ધણી સારી હોય છે અને હજુ પણ હોય તો તેની ના નથી. ધણા ચાલાક વા ચાલકો સારૂ કાવી ગયેલા હોય છે.

કુલ, જ્ઞાનનાં સાધનો, વસ્તુ—વેશાઓ અને છાંડવાઓમા પણ અનેક પ્રકરનાં એક ગતિમાં અન્ય ગતિનાં જોડાણો કે સંમિશ્રણો થયેલાં જોવામાં આવે છે. અને આથી કરી તેમના કુલ, જ્ઞાનમાં પણ રસાયન દિશાનીપેઠે નવીજ રૂતિઓ ઉત્પન્ન થતી જોવામાં આવે છે. કૃતિ વિધામાં નવીનવી રીતિઓ અને રૂતિઓ થતી જોવામાં આવે છે. નહેરો-

નાં પાણી વાંળી તેના ઉપયોગમાં લેવાય છે હરેક ધધાકારોએ પોતાની ચાલતી આવેલી રીતિ—કૃતિમાં ધણો કારકેર કરેલો જોવામાં આવે છે. આ બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે જાનના આગળને આગળ વધતો આવે છે. જુનાંરવરૂપે ફેરવાઈને નવા સ્વરૂપમાં દ્રશ્ય થાય છે. આને જ નવું કહેવાય છે તેનાપર બાવ વધતો જાય છે પણ તેજ કાલે પાછું જુનું થાય છે અને તેને સ્થાને નવીન કૃતિઓ હમી યતી જાય છે, ત્યારે તેનાપર બાવ ફેરવાય છે. આમ કૃતિઓ અને બાવ હમેશાં નવા સ્વરૂપનો આશ્રય લે છે. શિક્ષણની પ્રગતિ પણ આમજ થયેલી છે.

આ બધાનો વિચાર કરતાં એક દિવસ હું મહારી મેડીના એક દાર આગળ બેઠો છું સરિયામ રસ્તા ઉપર બે ચાર બાધશિક્ષકો ઝપાટા બંધ ચાલી જાય છે; સામેથી બે ત્રણ બીજા આવે છે અને રહામ રહામી પડોશમાં યદને ખસાર થઈ જાય છે. હું એક જથુને સંસ્કૃત ભાષાપરેશિકા સમજાવું છું તેમાં એક વાક્ય એવું આવે છે કે:—“માકાશાદચત-રન્તમ્નારદમપદયત” એક બાજુ ચાલી મહારાજ કથા વાંચી રહ્યા છે.

एकदा नारदो योगी, परानुग्रहकाङ्क्षया ।

पर्यटन् विविधास्तोकान्, स्वर्गलोकमुपागतः ॥

આ બાબત વિચાર કરતાં એક દિવસ હું “નરસિંહમહેતાનો” ખેલ જોવા ગયેલો ત્યાં હોયેથી વિજય બગવાનને અદર આવી અટકી ગયેલા જોયા, ત્યારે ન્દાનપથુને લીધે વિસ્મય થઈ બીજા સહચારીને પૂછતાં જણાવું કે એ તો એવા તાર હે.ય છે તેથી ખરર ખટ હતરી એમ લટકી રહેવાય છે અને પાછું મ્હકી જવાય છે આ બધી વાતોનો સર-વ જો શુણાકાર કરતાં મનમાં એમ તર્ક ઉપજી આવ્યો કે:—આ બાધશિક્ષકોથી હજારમાં હોયે જઈ શકાય કે નહીં? અને પાછું હતરી શકાય કે નહીં? આવા વિચારમાં મગ્ન થઈ થોડી વ.ર જવા દીધા પછી વિધાર્થીને રાજ આપી, કથા પણ પરિપૂર્ણ થઈ, અને હું શ-યનમાં પડ્યો પણ નિદ્રાએ ત્યજી એસો અને વિચારમાં ગુંધાએસો શાન્ત થયો નહોં. થોડીજ વારમાં એક દિવ્ય આકૃતિ મહારી સમીપમાં હતરી આવી કેમ બલા.શું વિચાર કરે છે, હજુ બાગક છુદ્ધિ મટી નહીં? આવા નમાલા વિચાર થું કરવા અંદર ઘૂસવાદે છે? ચાલ્ય—એકો થા અને હું હું તે સાંભળી મહથ્થુ કરી લે.

તમે પૃથ્વીપર વસનાર માણસોની છુદ્ધિ પણ રચુલ હોય છે અને તેથી તમ લોકો ના સમજવામાં પણ ઘણી બાબતો આવી ચકતી નથી. રચુલ છુદ્ધિની પેલીપાર સુદ્ધમ છુદ્ધિમાં કેટલાક સાતિતકીઓ આરા પહોંચેલા હોય છે, છતાં પણ જોયો સાતિતક પ્રભાવ-માંજ ઉછરેલા તેમની બરોબરીમાં ન પહોંચી શકે. રચુલ, સુદ્ધમ, કારણ અને મહાકારણ અને તેની પેલીપાર પણ કેટલીએક સ્થિતિઓ છે, અને તે બધાનાં નામ નિશાન જણાવાં અને જોળખવાં પણ મુશ્કેલ છે, તો પછી ત્યાં ગતિ યતી તો બહુજ મુશ્કેલ છે. હવે રચુ-લની પેલીપાર સુદ્ધમમાં છુદ્ધિ ગતિ કરી શકે પણ રચુલ દેહથી ત્યાં જવાનું કામ બહુજ કઠિણ છે. જોયો યોગમાં આગળ વધેલા છે, જોયોએ ખેચરી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે તેઓને આકાશગમન પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે તો પણ તેઓ અચુક બંધનોને તાબે છે. મરજી મુજબ

બનવું બહુ મુશ્કેલ છે, પ્રશ્નગો પ્રાપ્ત થયા ત્રિવાય અને ખાસ કારણ ત્રિવાય તેઓ તેમ જતા આવતા નથી. જેઓ પોતાના સ્થુલને તણ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે, અને સૂક્ષ્મ માંથી પછા સ્થુલ બનવું હોય ત્યારે બની શકે છે તેઓજ આકાશમાં ગતિ કરી શકે છે.

અમે અમુક દવામાન સુધી સૂક્ષ્મ રૂપમાં અવતરીએ છીએ, અને સાથે સાથે જ સ્થુલ ધારણ કરતા આવીએ છીએ, અને જે અને ન્યાં કાર્ય કરવું હોય તે કરી ભેષ પાછા રહેજામાં સૂક્ષ્મમાં જઈ શકીએ છીએ, એટલે માપાત્રી માનવીઓ અમને “અન્તર્ધાન” યથા યથા કહે છે.

અમે ઉતરીએ છીએ, ત્યારે અમારે વાતાવરણનાં ૫૬ ભેદનાં પડે છે, અને તે વખતે સૂક્ષ્મમાંથી સ્થુલ ધારણ કરવું જાતું હોવાથી વજન ૧૬૬ થતી જાય છે તેથી એકામ સીધી લીટીમાં ઉતરી શકાતું નથી. પણ ત્રાંસી લીટીમાં પાતળાંથી જાડાં પડમાં ઉતરતાં પડથીજાં જેવું થતું જાય છે અને અમે કાંઈ પણ ગાંઠ મિલાય ઉતરી શકીએ નહીં. કદાચ ઉતરવા જઈએ તો સ્થુલના આકાશને લીધે સૂક્ષ્મને પણ કાંઈ પરિશ્રમ પડવા જાય છે, અને કિંચમાં વિશંબ યાચ છે. દવાનાં પાતળાં પડો અમરાં સદવાસી છે, તેથી નીચેનાં જાડાં પડોમાં અમે બહુવાર યોજી શકતા નથી. જે કાંઈ કિંચા કરવાની હોય કે રૂચન દેવાનાં હોય તે કંઈ તુરં પાછા પલાયનમ કરી જઈએ છીએ.

વળતી વખત અમે કાટખૂણે જઈએ છીએ. તે વખતે અમારે ત્રાંસાં કિંજો કાપનાં પડનાં નથી. એટલે ત્રાંસ વાદવો પડતો નથી. કારણ કે સ્થુલથી સૂક્ષ્મ રૂપમાં જતાં વજન જેમ ઓછુ થઈ જાય છે તેવા માનમાં ઉગ્રાર્થ આવતી જાય; અમારે કાંઈ રૂચન કે કંઈ કંચો પડતો નથી. તમે જાણો છો કે વસ્ત્રાદના પાણી વજન વધારાથી જેમ પૃથ્વીપર સપાટાખંધ આવે છે. અને પાણીની વચાગને જેમ ઉચે ચાતા વિશંબ સામે છે કંઈ એકામ વચાગ ઉચેજ ચાલી જતી નથી. દવામાં બરાતી બરાતી કેટલીએ મુદતે અંતિમ રથાને પડેએ છે. તેના કરતાં અમારે ઉલટી કૃતિ છે. વિપરંબ છે. વચાગને જેમ તમે ચાતા વિશંબ યાચ છે, તેમ અમને ઉતરતાં વિશંબ યાચ છે—પણ વચાગની પેઠે અમારી મતિ છેક મંદ નથી, પાણીને ઉચેથી નીચે પડતા જેમ વાર લાગે છે, તેમ અમને નીચેથી ઉચે જતાં એટલી જાણી વાર લાગતી નથી. વળી અમારે પણ જેને સ્થુલથી સૂક્ષ્મમાં જતાં અને સૂક્ષ્મથી સ્થુલમાં જતાં ઓછો વેગ વિશંબ સામે છે, તે પ્રમાણમાં મતિ પણ એવીજ હોય છે હાલમાં કેટલેએ વિદ્વાન શાસ્ત્રીએએ એવા દુષ્ટ સંખ્યા (૫૨૦) જનાયા છે અને કેટલીએ માધાકુટ પછી, તોપણ વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે અમારા યોગને એક સ્થુલ (વિમાન) છે હાલમાં પૂજાએ એવાં વિમાન નામના મધ્યમમાં થોડે ઉચે પ્રવાણ કરતા થીએ છે, પણ હજી તેઓ કાઠી વાર દવામાનમાં રહી શકતા નથી તેમજ એ નિયંત્રણોને બહુ જાડાંને નેતરી પડે છે કાંઈને નેજમે તેઓ મદમ ખેડે છે ખરા પણ હજી તેઓ તેમને આવેળ વિચાર પ્રમાણે દવામાં આસિદ્ધિથી ભેષ મોડતા નથી. જેમ થયાને હજી પહોંચ્યા છે. જેઓ રહેવાનાં જગતમાં નેમીને ઉચે દવામાં પ્રવળ કરે છે, અને ખરેખર મુજબ પાછા રહે છે, તેઓ અકલ (અચાલ) માં ગરી કાઠી શકે છે કે નહીં, એ એક માત્રો મદમ છે. કારણ કે દિવસ અને રાત્રિના એ પ્રવાણમાં બહુજા તાવન પડે

છે. કદાચ રાત્રીના પહેલા પહોરમાં તેમની સફર સફળ હોય છે, અને કાંતો રાત્રીના પાછલા ભાગમાં સુંદર માર્ગ ખેતન કરી શકે છે પણ મધ્ય રાત્રીના ભાગમાં તેમની ગતિ મુશ્કેલી વાળી હોય છે, સર્વ સમય અને સર્વ સ્થળ અમારી પેઠે તેમને સુગમ હોતાં નથી.

જેઓ ઉર્ધ્વગમન ક્રિયા કરી શકે છે. તેના બે પ્રકાર પડી શક્યા. એક તો સાધનોથી અને બીજા સાધનો સિવાયના.

હવે જેઓ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં આગળ વધ્યાં છે, તેઓએ પોતાની સ્થુલ બુદ્ધિથી જમીન ઉપર ત્વરાથી ગમન કરનારા સાધનો-બાઈસિકલ-મોટર, રેલ્વે વગેરે શોધી ઉપયોગમાં લેવાડાવ્યાં છે, અને હજુ આગળ વધી તેથી પણ વધારે ઝાડપનાં સાધન તૈયાર કરે. તો તેની નાપણ કહેવાય નહીં. વિજ્ઞાન વિદ્યા પણ યોગવિદ્યાની પેઠે આગળ વધતી છે, ફક્ત ફર માત્ર સ્થુલ અને સફળનો છે.

જમીન ઉપર જલદીથી ગતિ કરનાર મોટર છે. ઉર્ધ્વગમનમાં તેની પેઠેજ બહુન (વિમાન) છે પણ હવામાં ઉંચે ગતિ કરનારી રેલ્વેની તેમજ બાઈસિકલની પણ શોધ ચાલુજ છે. એ શોધ થવાની પણ જરૂર છે. રેલ્વેને તો સરેરાશ પણ બેઠાએ, અને વાતાવરણના નિરંતર વહેવાયાં તેમનાં વિશ્રાંતિ સ્થાનો પણ ઉંચાં નીચાં થયાં કરે, અને નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં રહેવાં પણ મુશ્કેલ, આથી રેલ્વેના વિચાર તો હાલ માંડી વાગવો પડશે. પરંતુ બાઈસિકલની વાત રહેને કાંઈક બ્યાજમી જણાય છે. બાઈસિકલને એવો પાવર આપવો કે અમુક ગતિ સુધી તેઓ જઈ આવે. પણ એક સવાલ લાં ઉભો થાય છે કે તેઓને લાં રિયર શી રીતે રાખવી ? અરે ! બસા ! હજુ સ્થુલ બુદ્ધિનીજ વાત કર્યાં કરે છે. તારે રિયર યવાનું શું કામ છે ? અમુક સફેલમાં, ફરી વળે અને કાર્ય કરતા જાય તો પછી શું વાંધો છે. અટકી પડવાની શી જરૂર છે ? અહીં જેમ ગમન કરનારો ઉતરી જાય છે, તેમ આમાં કાંઈ બંધન નથી.

આજે તો બાઈસિકલની સલાયતાથી ઉચ્ચ પ્રયાણ સમજાયું છે, પણ હવે પછી તબે કાંઈ પણ સાધન સિવાય હવાની અંદર પ્રવેશવાનું ઉંચે ચઢવાનું, ત્યાં કાર્ય કરવાનું અને પછી ટુરતજ પ્રાપ્તું વળી નીચેજવાનું કહેવા (સમજાવવા) માં આવશે. હાલ એન. રામ રામ તા. સદર.

॥ કર્મ-મીમાંસા ॥

(અનુમંધાન મતાંકયા.)

૨. જે શુદ્ધ, કામના માથે યુદ્ધ કરે છે તેણે જે વિષયો કામોત્પાદક હોય તેમનું મનમાં ચિંતન નહિ કરવું જોઈએ. વળી, વિચાર સર્જન શક્તિવાળો છે. વિચાર કામનાને જન્ય કરશે અને તેનું મંથન કરી પ્રજા ક્રિયામાં લાવશે. જે મનુષ્ય (ખાલ) ક્રિયામાંથી નિવૃત્ત થયો છે પણ વિચારમાં દૃષ્ટિય વિષયોને ભોમવી રહ્યો છે તેના સંબંધમાં થી કૃષ્ણે કંઠકાશથી કહ્યું છે કે “એ વિમુક્તાત્મા મિથ્યાચાર (દાંભિક) કહેવાય છે.” વિચાર (ધ્યાન) થી પુટ થયેલી કામનાઓ મરો શકે નહિ. જ્યારે વિચારથી પેદાશુ આપનામાં આવે છે ત્યારે તો ઉદ્ધટી તે રૂપ નિષ્કલથી વધારે બચવાની થશે. કામના માથે યુદ્ધ ન કરવું પણ તેનાથી વેગળા રહેવું એ બહેતર છે. કામ ના થાય તો મનને બીજા કસામાં વાળો-દાખલા તરીકે કોઈ ચોપડીમાં કોઈ રમતમાં, જે કંઈ પવિત્ર તેમજ આકર્ષક બને સાથે હોય તેમાં વાળો. જે તમને ખબર હોય કે અમુક કામના થવાનો સંભવ છે તો, જેના નરક એકદમ વળાય એવું કંઈક તૈયાર રાખજો. ક્રિયા તેમજ વિચાર ન નિવરણબદ્ધના અભાવે તે કામના બૂખથી મરણ પામશે.

આપણે કદી નહિ વિરમરવું જોઈએ કે, વિષયોના પરમાત્માની વ્યાપ્તિ (immanence) હોવાને લીધેજ તેઓ કમનીય છે (કામના કરવા યોગ્ય loathable) “અરે! વા અચર હો પણ એવું એ કે બૂત નથી કે જે તારા વિના આસ્તિત્વમાં હોઈ શકે.” પ્રકટીકરણની અમુક ભૂમિકાએ, વિષયો પ્રતિના રામ મનને ઉપકારક છે. માત્ર તે પછીની ભૂમિકામાં વિષયોનો ત્યાગ કરવામા આવે છે. જાપિકા પુનઃ માથે રમે છે; તે સાફ છે, તેથી અંકુર રૂપે સ્થિત માતૃ-પ્રેમ બહાર નિકળી આવે છે. પણ પુત્રની થયેલી કોઈ બી પુત્રીએ રમે તો તે દિવંગી થવા જેવી વાત છે. કામનાના વિષયો બાણેને પ્રકાશમાં આણે છે, ને તેને બાણે વિકાસમા મદદ કરે છે, ને પ્રપતનને ઉત્તેજિત કરે છે. આપણે જદિ પામી તેમની પાર જઈએ છીએ ત્યારે તેમનો ઉપયોગ આપણે મારે વિરામ પામે છે, અને આમ ઉપયોગ વિનાના યતાં, હાનિકારક થાય છે.

આ સર્વને દર્શ માથે શુ લાગે વળજે છે તે સુ-રપટ ન છે. આપણી વર્તમાનકાલની કામનાઓ આપણા બાવી પ્રસંગો અને પરિવર્તોનું ગિત ચિત્ર છે, કારણ કે કામનાવડે આપણે પ્રસંગોને જન્મ આપીએ છીએ, અને કામનાના વિષયોને આપણી મર્ષાતામાં આકર્ષી લાવીએ છીએ.

પવિત્રતા સિવાયની બીજી કામનાઓને રૂપ સ્થાન નહિ આપવાથી સેવા અર્થે નવા-પરી સલાહ એવી મેઈ પણ વળુની અભિજ્ઞાના નહિ કરવાથી, આપણે આપણું નંદુએને મદાય કરી રાખીએ, એવા પ્રમંથેશાનું, અને મદાત્મકતા કાર્યમાં નિવેશન થાય એવા પરિવર્તોનાનું ભવિષ્ય નહીં કરીએ છીએ.

ક્રિયા.

ક્રિયા—જે આત્માનું ત્રીજુ રૂપ છે—તેના સંબંધમાં કર્મ કેવી રીતે વ્યાપાર કરે છે એ વિચારવાનું હવે આપણને પ્રાપ્ત થયું છે આપણી ક્રિયાઓ-પ્રકૃતિના બાહ્ય જગત ઉપર જે પ્રકારે આપણે અસર કરીએ છીએ તે-આપણા કર્મોના ત્રીજો તંતુ કંતે છે, આ તંતુ ઘણી બાબતોમાં સૌથી ઓછી અગત્ય ધરાવે છે.

આપણા વિચારો અને ઇચ્છાઓ, આપણી આસપાસ ના માનસિક અને કામિક (Astral) દ્રવ્યમાં આન્દોલનો કરીને, અથવા વિશિષ્ટ વિચાર-રૂપો અને કામ-રૂપો ઉત્પન્ન કરીને જેવાં બહાર વહેવા માંડે છે કે તરત જ, ક્રિયાઓ થાય છે, શ્રવણ અને રૂપની, - જ્ઞાન અને શરીરો બનેલા બાહ્ય લોકોમાં આપણી કૃતિ થાય છે. તેઓ બહાર ધસી આવે છે તેજ દાણે તેઓ બીજા પદાર્થો અને લોકોને અસર કરે છે, તેઓ, યથાપ્રસંગ પરિસ્થિતિ ઉપર દેહીની ક્રિયા અથવા પ્રતિક્રિયા હોય છે. આગળ આપણે જોઇ ગયા છીએ કે આપણી વિચારોની આપણા ઉપરની પ્રતિ ક્રિયા તે આપણાં ચારિત્ર્ય અને માનસિક શક્તિ (faculty) ની રચના છે; આપણા ઉપર આપણી ઇચ્છાઓની પ્રતિક્રિયા તે પ્રસંગો વિષયોને સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ છે; આપણા ઉપર આપણી ક્રિયાની પ્રતિક્રિયા તે આપણી પરિસ્થિતિ, એટલે અવસ્થાઓ અને સંયોગો, શત્રુઓ અને મિત્રો જેમનાથી આપણે પરિવેશિત છીએ તે છે. આપણો સ્થૂળ દેહ એ નજીકમાં નજીક પરિસ્થિતિ, આપણી જૂત કાલની ક્રિયાઓના એક ભાગની બક્તિ છે; એજ કામ માટે ખાસ ઉત્પન્ન કરેલા એક (elemental) એલીમેન્ટલે આપણે માટે એનો ઘાટ ધડયો છે;

આપણું શરીર એ આપણી જૂત કાલની ક્રિયાઓનો સરવાળાનો જે ભાગ એક જ ભૌતિક રૂપ બક્ત થઈ શકે તે ભાગને સ્વભાવે (Nature) આપેલો ઉત્તર છે, અને 'સ્વભાવ'નો અર્થ અહીં કર્મના દેવો (Lords of Karma) નાથ આપનાર મહાન્ શીરસ્તાઓ (the mighty Angels of Judgment), જૂતકાલની નોંધણી કરનારાઓ (the Recorders of the Past), છે-કર્મના જે ભાગ આપણે આપણી સાથે લઇને આવીએ છીએ-આપણો વિચાર-સ્વભાવ અને કામ-સ્વભાવ- આપણે અનાદિ (Ago-long) જૂત કાલમાં સરજેલ ખીજજૂત વણ્ણો; કર્મોના ત્રિજો ભાગ રહ્યો તેમાં આપણને જ-ભાવવામાં આવે છે, આ ભાગ આપણા આત્માના બાકરણને મર્યાદિત કરે છે અને આપણને બંધન કરે છે; બાહ્ય જગતમાં આપણે જૂતકાળમાં કરેલી ક્રિયા, આપણી મર્યાદાઓના સમાહાર રૂપે-આપણી પરિસ્થિતિ, જેમાં આપણા સ્થૂળ દેહનો પણ સમાવેશ થાય છે તે રૂપે આપણા ઉપર પ્રતિ ક્રિયા કરે છે.

જૂત ક્રિયાઓ અને વર્તમાન પરિસ્થિતિના બારીક અભ્યાસથી જે વિગતોનું જ્ઞાન સાંપ્રતકાળમાં આપણને નથી તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય એ સંભવિત છે. બૌદ્ધ અને હિંદુ ઓના ધર્મ પુસ્તકોમાં આ વિષય ઉપર આપણે પ્રુબ્ધ વિગતો વાંચીએ છીએ; ધણું કરીને આ વિગતો ઘણા ઝીણા અને ચોકસ અવલોકનથી મેળવી હશે. હાલ, અમે આવાંચીન અભ્યાસકો માત્ર થોડી મોટી મોટી વાતો ચોકસપણે કહી શકીએ છીએ નિરાધાર-પરધર્મી, બાલકો, પશુઓ-ઉપર ક્ષેલી અતિ કરતા, ધર્મને નામે જુલમ કરનારાઓ નિર્દય માખાણે

અને શિક્ષકો સહજ પ્રાણીઓ વાક કાપ કરી અખતરા કરનારા-ઉપર સૂચક કુશલતા રૂપે પ્રતિ ક્રિયા કરે છે; આ કુશલતા દરતાની જ્ઞાતિ અને વિસ્તારના પ્રમાણમાં યોડી કે મળી ત્રાસદાયક હોય છે.

સૂચક દુઃખ દેવાથી સૂચક દુઃખ ભોગવતું પડે છે, કારણ કે કંઈ એ વિશિષ્ટ યથેષ સામ્યાવસ્થાનું પ્રત્યક્ષાપન છે. ઉદેશ મેં તે દોષ પણ આ પ્રદેશમાં તેથી દુઃખ ઓછું થતું નથી, જેમ અભિમાંથી કોઈ જાગરને બચાવવા જતાં હાથેલા મનુષ્યને તેના સફરો-શાંતિ દાઝવાનું દુઃખ ઓછું થઈ શકતું નથી. જ્યાં તે અજ્ઞાનતાને લીધે સારો દોષ છે ત્યાં તેનું મંપૂરું પરિણામ ચારિત્રના પ્રદેશમાં આવે જ છે, જ્યાં તે ઉદેશ વિભાગમાંથી દોષ જેમકે નકંડા ત્રાસમાંથી છૂટીને બચાવવા ધર્મથીએ કરેલા જુગ્મ, અથવા રામના ત્રાસથી માનવ દેહનું રક્ષણ કરવા જીવતાં પ્રાણી ઉપર અખતરા કરનારો જુગ્મ, તે પણ, જન્મથી અવંત અવતરેલા પુરુષમાં આપણે કમકાર નમના અને ધર્મયુક્ત શીત દેખીયું, જે એમ મુખે છે કે કોઈ ગતજીવનમાં તેણે સમ એવાનો પ્રયત્ન કરેલો પણ ક્યું છે ખોટું-બાવના શીત-જ્ઞાતિઓ અદ્ય ઈ-સાદવાળા છે, અને બીજાનું ઉંઘે રસને પ્રેરેલા પ્રેમનો સોનેરી તંત્ર, કુર-તાએ વળેલા કૃષ્ણ તત્ત્વ પાસે જગજગે, જ્યાંએ એ કૃષ્ણ તંત્ર દરતા કરનારને મારે કે ૩૫ સુદરી આડર્શ આપણા વિના રહેશે નહિ. બીજી તરફ જોતાં, જ્યાં અધિાર લુંબ અને પરપીડાની બેપરશાએ પોતાની દુષ્ટ અસરો દરતા માથે મિશ્રિત કરી દોમ છે, ત્યાં વિશેષમાં મનની અને બાવની વક્તા પણ જોવામાં આવશે; આ જાગતનો અંતિદામિક દાખલો છે; જેણે જીવજાગમાં કરેલી દરતાનો પશ્ચાતાપનો નહિ ક્યો એટલું જ નહિ પણ જે વર્તમાન જીવનમાં તે પોતાના જીવ દુઃખનો પાક ભોગવતો હતો તેમાંજ નવી નિર્વૃત્તા કરીને તે બીજા નિર્વૃત્તામાં ઉમેરે ક્યો. વલ્લભપરામાં જીવરતા અને મદન રાગો, પણ બીજા દુઃખની પ્રતિક્રિયા છે- પૂરતા જીવનનો મધ પી, મધપાનથી યથેષા જાનનનુના રાગ-*cupilopay* and the like થી પીડાના કોઈ કુટુંબમાં જન્મ લેશે ત્તિ વિગતમાં અચચાર કરનાર, મૈયુનના દુરપયોગથી ઉદ્ભવના રાગોથી દુગિત યથેષા કોઈ કુટુંબમાં જન્મ લેશે. “ ખોરો વચાનુમન વાગેએ એ જીવ કાળમાં કરેલી ખોરી વિગતોની પ્રતિ ક્રિયા છે, મજીતાર જે મનુષ્ય આ દુઃખર પાક લખેનો દોષ છે ને પોતાના આત્માત્તિક રામાવશો જાણી આવે છે કે તે પાપથી મુક્ત થઈ ગયો છે, જે કે સૂચક (physical) પાક અવલોકિત રતો દોષ છે. અગત્ય પીંપે, મધુર મદનદીપ મનોર સુખને છે કે પાપ પરામુત મર્ધિ વાળગ પડી મધું છે વિજીવ યથેષ છે, જે કે દક્ષ એ જુદનાં યથેષા પાપ પીડા યાવ છે અને ચમકા આવે છે. આ પ્રમાણે જીવજાગ જાગમાં બંધકર રીને પચાએનો મુગ્ધાર આપુજના અંત પર્વત વિદીનાંમ રહે છે છતાં જે પીડા અને દાન જાણી આવે છે કે તેણે પોતાના વાચરા તરફનો મન રોપે અને વલ્લભો જાગ્યો છે ને પીડા અને દાનિ મારે તેને અંતરના ઉદાળમાંથી પળાવેર થતો નથી. અને આ તરફ કે જેમજે એથી પણ વધારે મોટા રજુ મમામમાં વિગત મેળવ્યો છે તેમજે જીવ-જાગમાં યથેષા જુદને સુગવની દેહની નિર્વંજન કે કુશલતા મારે અતિ વિશાળ નહિ પણ એ જુદમાં યથેષા પા આવી જન્મમાં નહિ મરે આમ જન્મને, પોને પરામુત કુશલ પાપ મારે યથેષા જુદના મિલને દેરેથી મારજ કરશે

જેમાં મનુષ્ય જન્મે છે તે પ્રજા અને તે કુટુંબ જે શક્તિઓની તેનામાં ખોટ હોય છે તે શક્તિઓના વિકાસને યોગ્ય, અથવા જે શક્તિઓ તેણે પ્રાપ્ત કરી હોય છે અને જેના ને સ્થાન અને કાળને જરૂર હોય છે તે શક્તિઓના ઉપયોગ સાથે યોગ્ય, ક્ષેત્ર તેને પુરૂં હોય છે.

પુરૂષોત્તમ સંગમાં નિયમિત અને સપ્રયાસ જીવન ગ્રાણવાથી નિગૂઢ શક્તિઓ સચેત થાય છે અને અંકુર રૂપ સામર્થ્યો સત્વર વૃદ્ધિ પામે છે. કેટલીકવાર આવા જીવન પછી સાધારણ લોકોની મધ્યમાં સુગમ અવતર આવે છે; આનો હેતુ એવો હોય છે કે પ્રાપ્ત થયેલા બળની, સત્તા અને દેખીતા આત્મનિશ્ચયની સ્થિતિની પરીક્ષા થાય. જ્યારે કોઈ જીવ કેટલીક માનસિક શક્તિઓ ચોક્કસ રીતે પ્રાપ્ત કરી રહે છે, અને પુષ્કળ અભ્યાસથી તેમને પોતાની માનસિક સામગ્રીના ભાગ તરીકે સુરચર કરે છે ત્યારે, કેટલીકવાર, તે એવી પરિસ્થિતિમાં જન્મશે કે જ્યાં એ શક્તિઓ નિરૂપયોગી હોય, અને બીજાકલ કરવા ના ગમે એવા કાર્યો તેને કરવાને પ્રાપ્ત થશે. કર્મને નહિ જાણનાર મનુષ્ય હોયો નીચો-લાલ પીળો થઈ જશે અને પોતાને નહિ ગમતી દ્રવ્યો બજડતે બજડતે બળવશે, અને તેના મનમાં બળાપો કરશે કે “પેલો મૂર્ખ જીવજી જેને માટે તે બીજકુલ ના લાયક છે તેની પદવીને પામ્યો છે અને મારી શક્તિઓ પડી પડી કાઢ ખાય છે”; તે સમજતો નથી કે જે પાઠ તે ક્યારેનાં સ્મારી રીતે બહુ ચૂક્યો છે તે જીવજીને તે હજી શિખવાનો છે, અને જે પોતે કરી દીધેલ છે તે ફરી કરવાથી તેની પોતાની ઉત્તિ વિશેષ. વૃદ્ધિ પામે નહિ, એવી જ સ્થિતિમાં કર્મજ મનુષ્ય શાન્તિથી પોતાની પરિસ્થિતિને અભ્યાસ કરશે, જે પોતે સહેલાઈથી કરી શકે તે કરવામાં જે તે જીવજીમાં ધણી સારી રીતે કરી ચૂક્યો છે તે કરવામાં તેને કંઈ લાભ નથી એમ જાણશે, અને, એ અણગમતા કાંમમાંથી થું ચિખી શકાય એ સમજવા પ્રયાસ કરી, એ નવો પાઠ શિખવા દ્વં નિશ્ચય કરી, એ કામ પ્રસન્નતાથી હાથ પર લેશે. એજ પ્રમાણે જે જીવ જ્યારે પોતે કોઈ વધારે મોટા કાર્ય માટે સહાયક માટે હાકના ઉત્તરમાં ખુશીથી ફૂદી પડવા તૈયાર હોય છે ત્યારે પોતાને કુટુંબની જવાબદારીઓ અને ફરજોની જાળમાં ગૂંચવાયેલા જીવજી છે તેના મંત્રમાં પણ જાણું. કર્મને નહિ જાણનાર હશે તે પોતાનાં બંધનો સામે ચીડીયા કરશે, અને તેને તોડી પણ નાખશે, અને એ રીતે ભવિષ્યમાં તેમનું પુનરાગમન નક્કી કરશે. કર્મજ આ ધર્મોમાં (ફરજોમાં) તેની જૂન ક્રિયાઓની પ્રતિક્રિયાઓ દેખશે અને ધૈર્યથી તેમને સ્વિકાર કરી તેમને સંપૂર્ણપણે બજાવશે; એ સમજે છે કે જ્યારે તે જીવો અપાક રહેશે ત્યારે એમની મેજ ખરી પડશે અને નિર્બંધ કરશે, પણ તેમ થતા સુધી તે તેમજી તેને કેટલાક પાઠ શિખવાના છે અને તે શિખવાની તેની ફરજ છે. આ પાઠ શિખી શકાય તેમ છે તે તે શોધી કાઢવા પ્રયત્ન કરશે અને શિખશે તેની ખાતરી છે કે જે હાકના પ્રત્યુત્તરમાં તેનો આખો સ્વભાવ અતુંકે પી રહ્યો છે તે હાકનો ઉત્તર આપવા તે સ્વતંત્ર થશે ત્યારે એ ધર્મોથી તેનામાં ઉદ્ભાવન પામેલી શક્તિઓથી તે વધારે કુશલ સહાયક થઈ શકશે.

કર્મજ, વળી, પોતાની પ્રજા (Nation) અને કુટુંબમાં સંસ્કૃત અને ઉદાર જાતિના જીવો આકર્ષાઈ આવે એવી પરિસ્થિતિ રચાવવા પ્રયત્નશીલ થશે. આ અર્થે એ સાવધાનતાથી એમ કરશે કે તેના ગૃહની બચવસરથા, એની પરમ પવિત્રતા, એની આરોગ્યપ્રદસ્થિતિ, તેનો સંપ, સદ્ભાવના, અને સ્નેહમય દયા, તેના માનસિક અને આધ્યાત્મિક વાતાવરણની

નયત વિશે બ્યારે દૈવી મંપત્તિ, શાસ્ત્રાચોચના, યજ્ઞ, દાન, વૃષ, તપ, પાઠ, પુણ્ય ઇત્યાદિક યાપ છે તે શાંત અવસ્થા; તથા કુકુળ કળીમા, બાળ બચ્ચાં, નાત જાત ઇત્યાદિક સંબંધી જે વ્યવહાર યાપ છે તે ધોર અવસ્થા, અને કામ, ક્રોધ, હિંસા, દ્રોહ, ઇર્ષા, તથા અનુયાદિક બ્યારે પ્રકટ યાપ તે મૂઢ અવસ્થા.

સ્વપ્ના વિશે સુખ દુઃખનો અનુભવ યાપ છે તે શાંત અવસ્થા, તથા દુઃખનો જે અનુભવ યાપ છે તે ધોર અવસ્થા; અને શોક મોહાદિકનો અનુભવ યાપ તે મૂઢ અવસ્થા તથા સુષુપ્તિ વિશે સુખનો અનુભવ યાપ તે શાંત અવસ્થા; કલેષ તથા દુઃખનો અનુભવ યાપ તે ધોર અવસ્થા; અને બ્યારે જડતાનો અનુભવ યાપ તે મૂઢ અવસ્થા કહેવાય. વહી અન્ય તૃતીય પ્રકાર આ અવસ્થાઓનો એવી રીતે છે કે:—નયતમાં સચ્ચિદાનંદ પરમદા વિશે, તથા તેના ત્રિધાર વિશે, તથા વૈશાખાદિક વિશે જે કાલે સ્થિતિ તે શાંત અવસ્થા, વિગેરે વિગેરે વૃત્તિની પ્રવૃત્તિ તે ધોર અવસ્થા; અને દેહાભિમાનાદિક અદંકારને વિશે સ્થિતિ તે મૂઢ અવસ્થા, તેમજ સ્વપ્ને વિશે બ્રહ્મતત્ત્વ સંબંધી વૃત્તિની સ્થિતિ તે શાંત અવસ્થા; વિગેરે બોગમાં સ્થિતિ તે ધોર અવસ્થા; અને અભિમાન તથા બયાદિકને વિશે સ્થિતિ તે મૂઢ અવસ્થા. આવી જ રીતે સુષુપ્તિને વિશે પણ જાણવું.

ત્રણ પ્રકારના બોગ રૂપને વિશે જે ભોગવવા યોગ્ય હોય તેને બોગ કહે છે; તેથી તૃપ્તિ, પુષ્ટિ અને આનંદ યાપ છે; તેમાં અન્ન, જલ, તથા ચંદ્ર એ તૃપ્તિ, પુષ્ટિ તથા આનંદને કરનાર છે. તે એવી રીતે કે; અન્ન અને જલથી પ્રાણિયોની પુષ્ટિ યાપ છે; ચંદ્રથી ઔષધિઓ તૃપ્ત તથા પુષ્ટ યાપ છે. માટે અન્ન, જલ તથા ચંદ્રમાં એ ત્રણે બોગ રૂપ છે; અને પ્રાણ અગ્નિ, તથા સૂર્ય એ ત્રણ બોક્તા રૂપ છે. તે એવી રીતે કે:—સુષુપ્તિ, તથા એ પ્રાણનો ધર્મ છે; અને તે પ્રાણ જ્યાં રહે છે. ત્યાં ભોગવવાનું સામર્થ્ય હોય છે, પણ પ્રાણથી રહિત કાષ્ઠાદિકની પુતળોમાં ભોગવવાનું સામર્થ્ય હોવું નથી; માટે દેહ બોક્તા નથી પણ પ્રાણજ્ઞ બોક્તા છે. તેથી જ રીતે અગ્નિ દેવના પણ પ્રમિદ્ધ બોક્તા છે. તે બદાર કાષ્ઠાદિકથી પ્રજ્વલિત થઈ, તથા અંતરમાં જડાગ્નિ રૂપે સ્થિત થઈ સર્વ પદાર્થોનો ભોગ કરે છે, જોથી તે બોક્તા કહેવાય છે; અને સૂર્ય પણ બોક્તા રૂપ છે, કેમકે જટલા રસો છે, તે સર્વને સૂર્ય ગ્રહણ કરે છે, પણ તે વિના કાંઈ પણ રમને ગ્રહણ કરવાને—સુકવવાને સમર્થ હોતો નથી; માટે સૂર્ય પણ દક્ષ વર્ગનો બોક્તા છે. પ્રાણ વાયુ રમોને સુકારે છે; અગ્નિ રમોનું ભગ્ન કરે છે; અને સૂર્ય રસોનું સોષણ કરે છે. માટે એ ત્રણે બોક્તા રૂપ છે અંતર્દેવિમાં અગ્નિ જડાગ્નિ રૂપ થઈ આર પ્રકારના અન્નને ભોગવનાર યાપ છે; પ્રાણ સુવાત્મરૂપે સર્વ જીવોમાં વ્યાપક થઈ સર્વ જોતોનો બોક્તા યાપ છે; અને સૂર્ય રૂપ પરમાત્મા સાક્ષીરૂપે સર્વ પ્રાણિયોના હૃદયદેહમાં સ્થિત થઈ તેઓને સત્તા સ્ફુર્તિ આપે છે; તથા સર્વ જોતોનો બોક્તા યાપ છે, માટે પ્રાણ, અગ્નિ તથા સૂર્ય એ ત્રણ બોક્તા રૂપ છે. આવી રીતે ત્રણ અવસ્થા, ત્રણ બોગ, તથા ત્રણ બોક્તા રૂપ પ્રજૂરને જાણી તેની જે ઉપામના કરે છે, તે અવસ્થા સંસાર બંધનથી મુક્ત યાપ છે; આ મનવાણીની મન્યનાનો હું સારંગ નીચે પ્રમાણે છે.

ત્રણ અવસ્થા.

જાગત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ.

ત્રણ લોકા.

પ્રાણ, અપિ અને સર્વ.

ત્રણ ભોગ.

અન્ન, જલ અને ચંદ્ર.

(૭)

પંચરાત્ર—દૈષ્ણવોનો સિદ્ધાંત

પંચરાત્ર દૈષ્ણવ મતમાં એક પ્રમાણ શાસ્ત્ર ગણાય છે. તેની ઉચ્ચારની ઉપામના વિષે એવી માન્યતા છે કે, ત્રણુવ ત્રણ આત્મ રૂપ, ત્રણ સ્વભાવ રૂપ, તથા ત્રણ વ્યૂહ રૂપ છે. તેમાં બધ, વિધિ, તથા તેજ રૂપે કરી ઉચ્ચાર ત્રણ આત્મા રૂપ છે. દેહનું સામર્થ્ય તે બધ કહેવાય છે; ઇન્દ્રિયોની શક્તિ તે વિધિ કહેવાય છે; અને અંતઃકર્ણનો ઉત્સાહ પ્રભાવ તે તેજ કહેવાય છે. દેહે કરી જે ચેષ્ટા થાય છે તે દેહના બનથી થાય છે. જેમ 'યુદ્ધ, ગમનદિ ઇન્દ્રિયોએ કરી જે ચેષ્ટા થાય છે તે તેજથી થાય છે. જેમ ઉપરતાદિક માન, ઐશ્વર્ય, તથા શક્તિ એ ત્રણ સ્વભાવરૂપ છે; તેમાં ઇન્દ્રિય પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર એ તત્ત્વો તથા પ્રકૃતિ એ સર્વ અનાત્મ રૂપ છે; અને તેનો સાક્ષી પ્રસન્ન ચૈતન્ય-કૃતસ્થ—અંતર્માત્રી, નિર્વિકાર સમ્યક્દાનંદ સ્વરૂપ હું છું; તેમજ માગ ધરી આ સપક્ષો દશ્યપ્રપંચ મારે જ વિષે ઉત્પન્ન થયો છે; મારેજ વિષે રિચત્ છે, તથા મારેજ વિષે લીન થાય છે. જેમ સમુદ્ર વિષે તરંગ ઉપજે છે તે સમુદ્ર વિષેજ રિચત્ તથા લય પામે છે; તહેવીજ રીતે સીદ્ધધન રૂપ સમુદ્ર હું છું; અને આ જગત્ તે માં તરંગ માત્ર છે. તે મારામાંથી ઉપજી પુનઃ મારામાંજ સમાઈ જાય છે. આવું જે અદ્વિતીય તત્ત્વનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય છે. અને અણિમા, મહિમા, લઘિમા, ગરિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાપ્ત્યપ્ત, ઇશ્વર તથા વશીત્વ એ અષ્ટ સિદ્ધિઓને ઐશ્વર્ય કહે છે. તે અષ્ટ સિદ્ધિઓનાં સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે જણવાં—શરીરને પરમાણું જેવું સૂક્ષ્મ કરી દેવાનું સામર્થ્ય તે અણિમા, મહાન યથ જ્ઞાનનું સામર્થ્ય તે મહિમા; શરીરને આકાશનાં ફૂલ જેવું હલકું કરી નાંખવું એ શક્તિને લઘિમા; સ્વશરીરને મહાન પર્વતના જેવું ભારે કરી દેવાનું સામર્થ્ય તે ગરિમા, બ્રહ્મિયર રહેલો ચેત્ત્વિય ચંદ્રાદિ દ્વરના પદાર્થોને આંગણીના અમથા અડકી શકે તે શક્તિ તે પ્રાપ્તિ; પંચ ભૂતોને જે સિદ્ધિ ઇહિતવાદિ ધર્મોથી વિરૂદ્ધ વર્તવાની ચેત્ત્વિય ઇચ્છા થાય તો તે વર્તી શકે અથવા બ્રહ્મિ જેવા કહીન ભાગમાં જલની માફક ડુબી જાય શકે, તથા મનમાં ઇચ્છે ત્યાં બ્રહ્મિ.

માંથી નીકળી શકે, મનસન કે બૂતોના કલિનતાદિ ધર્મો એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયે પોત્રીને બાધ કરી શકતા નથી તે સક્તિને પ્રાકાશ્ય કહે છે; બ્રહ્માંડરથ બૂત બૌતિક પદાર્થોને તન્માત્રાદ્વારા ઉત્પન્ન કરવો, તેમનો તન્માત્રાદ્વારા લય કરવો તથા તેમને ઇચ્છાનુસાર રચનામાં રચાવવા તે સક્તિનું નામ ઇશાન્ત્ર; અને બ્રહ્માંડમાં રહેલા પૃથ્વી આદિ બૂત તથા તેના કાર્ય રૂપ જો ધર્માદિક બૌતિક પદાર્થોને ઇચ્છાનુસાર રૂપાન્તર પમાડવાની સક્તિ તે વશીત્ત્ર કહેવાય છે. જે કાષ્ઠપણ પ્રકારથી ન બની શકે તેવું હોય તેને બનાવી શકે તેને સક્તિ કહે છે; તથા સંકર્ષણ, પ્રવુમ્ન, અને અનિરૂદ્ધ એ ત્રણ વ્યુદ્ધ રૂપ છે; (ચૈતન્ય નામના એક સમર્થ પોત્રીએ પોતાના ચૈતન્ય ચરિતામૃત મંથમાં આ વિશે ઇશ્વરના અવતારો સંબંધી ઘણીજ ઉપયોગી વ્યાખ્યા લખેલી છે; જેમાં સંકર્ષણ ને અકંકાર, પ્રવુમ્નને મન, અને અનિરૂદ્ધને બુદ્ધિ કહેલી છે. તથા તેને ઇશ્વરના પ્રભવ તથા વૈભવ નામના અવતારોના પ્રકારમાં ગણેલા છે.) મારે આ વિષયમાં ત્રણ આત્મારૂપ ત્રણ સ્વમય રૂપ તથા ત્રણ વ્યુદ્ધ રૂપ પ્રણુવથી મિત્ર કૌશલ્ય પદાર્થ નથી. બ્રહ્માવ્યક્ત રૂપ જે કાંઈ પ્રતીત થાય છે, તે સર્વ ઉચ્ચાર રૂપજ છે. આત્મીને પરમાત્મા રૂપ ઉચ્ચારના વધારે સ્વરૂપને બજી તેની જે કલાસના કરે છે, તે બવ બંધનથી મુક્ત થાય છે. આ મતવાસાની મન્યનાનો દુઃક સારાંચ નીચે પ્રમાણે છે.

ત્રણ આત્મા.

બળ, વિર્ય, અને તેજ.

ત્રણ સ્વભાવ.

જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય અને સક્તિ.

ત્રણ વ્યુદ્ધ.

સંકર્ષણ, પ્રવુમ્ન, અનિરૂદ્ધ

(ગાથ).

સ્થામન્યંદ્ર ગોરધનકામ.

॥ ગોવિન્દ જ્ઞાન વાવની. ॥

(અનુમધાન ૪૪ ૨૨૪ થી.)

પુનર્યથા.

મરનને જનમકો વૃદ્ધતાને યૌવનકો । તૃપ્તપાને તોપનકો દાઢમાંહિ રાખ્યો હૈ ॥
ઔગુનીને ગુનિનકો ચંચલને ધીરજકો । મુજનકો જુગલને મૂપકાન માખ્યો હૈ ॥
ભાવકો અભાવજૂને સંપંકો કુસંપજૂને । શુદ્ધકો અશુદ્ધજૂને દૌરિ દાવિ નાખ્યો હૈ ॥
ગોવિંદ કહત એસે સકલ સંસાર માંહિ । દેલો એક એકનકો કાલ કરિ રાખ્યો હૈ ॥

અર્થ—જન્મ ને મરણ, જુવાની ને વૃદ્ધપણાએ સંતોષને તૃપ્તિએ, દાઢમાં રાખેલ છે; તેમજ શુણ્યતા ને અવશ્યણી પુરોણે, ધીરજવાનને અપજા માણસોએ, સાગ માણસોની આડિઆઓએ રાગઓના કાનમાં આડી કરી છે; અને ભાવને અભાવે, સંપને કુસંપે, પવિત્રને અપવિત્રે દાંડીને દાખી દીધા છે, તેવીજ રીતે ગોવિન્દ કહે સર્વે સંસારમાં જીવે એક એકના કાળ કરીને રાખેલા છે—એટલે જન્મે તેને મોત આવે છે, જુવાન થાય તેને મૃત્યુ આવે છે, સંતોષને તૃપ્તિ આવીને ખત છે, શુણ્યતાને અવશ્યણીએ ખરાબ કરે છે, તેમજ ભાવવાળાને અભાવવાળાએ ખરાબ કર્યા છે, અને સંપને કુસંપે બગાડે છે, તેમજ પવિત્રને અપવિત્રે આવી અમઝાવ્યા છે, તેવીજ રીતે ગોવિંદ કહે સર્વ સંસારમાં એક એકના કાળ રૂપે યત્ન કરીને ગમ્યા છે, તેમજ આપણી પર પણ હમરાજ રૂપી કાળ બમે છે, એ વ્યંગ્ય. ૧૯

પુનર્યથા.

ગાઢે ગુન આયુષ્મેદેહમાંહિ દેહિનકો । જકારિ અનેક ભાંતિ ચાંપે વહુ વંધ હૈ ।
આઈ તહાં જનહીકો કાટતહૈ કાલ ચૂહા । લાગી પ્રતિદિન પીછે પારી મહા વંધ હૈ ।
તૂટિદેગે તાગ ઔર છૂટિદેગે જીવતવે । જાઠિદેગે આસપાસ દેહ દુરગંધ હૈ ।
ગોવિંદ કહત તાતે સાવધ વૈ ચિત્તમાંહિ । વર્ષો ન કાલ કાટનકો કરત પ્રવંધ હૈ ૨૦

અર્થ—મનુષ્યના શરીરમાં આવરણ રૂપી દેરીથી જીવને જકડીને અનેક બંધનથી બહુજ મજબૂત બાંધેલ છે, તે દેરીને કાળ રૂપી હર ત્યાં આવીને દરરોજ પછવાડે લાગીને તેજ મહા બંધો માંડીને કાપે છે, તેથી બ્યારે દેરી તૂટે અને જીવ છૂટે ત્યારે દેહના દુર્ગંધ ત્યારે તરફ, આસપાસ ફેલાઈ ઉઠે, તેથી ગોવિન્દ કહે છે, કે મનમાં સાવચેત થઈ કાળ રૂપી હરને મારીને દૂર દાલવાનો તૂ કેમ કાંઈ ઉપાય કરતો નથી. ૨૦

पुनर्यथा.

आयुष अलपताकों मानीकें कलप जेती। जीभतें जलप करी और कपों सतावेहे॥
जैसें अध दादुरकों ग्राह्यो मुख उरगनें। तदपि बे मसिकाकों मारनकों धावेहे॥
तैसें तुम मूढ परे कालनके मुख तऊ। व्यर्थ वपु औरनकों आपति उपावे है॥
गोविंद कहत पर आप उतमांगनपै। फिरतहै काल ताको शोच कपों न लावेहे॥ २१

अर्थ—आवरदा अर्थ है, तेने कल्प जेटीही लांभी मानीने जलपि कल्प जेटीही
जलपि करीने भीजने केम संतापेअछ; जेभ देउकाने सपें भावा भाटे मुभभां अउषी पकडथे
होय तोपथु ते वजने देउका पासेथी भाभी उउती नीकणे छे तो ते देउका ते भाभीने
भावा भाटे कुदका भारी होइवा नय छे, तेभ तूं हे भूष्य। कालना मुभभां पडथे छे,
तो पथु नाइक भीजना शरीरने आपति छपजने छे; पथु गोविन्द कहे, तद्वारा भाथा
उपर क्षण करे छे तेने विचार तूं केम करेत नथी. २१

पुनर्यथा.

मूषक मुदित बनि कूदत नचत पर। चितमें न जानत विहाल आइ स्वायगो॥
चाँसुरीकों व्याल सुनि डोलत रहत पर। मनमें न जाने मोहि गारुडी गहायगो॥
छाग चारौ ललित जैसें मांसिकपें मोह धरे। मनमें न जाने मोहि मारनकों धायगो॥
गोविंद कहत तैसें मायामें मगन गौकें। चितमें न जाने कैमे काल छेड़ जायगो॥ २२

अर्थ—जेभ उँदर राख यधने कूदतो नाचतो करे छे, पथु मनभां नजुतो नथी के
भने भिंदो आवीने भाई नशे; अने जेभ मोरधिनै सांभानीने सपें डोलतो रहे छे, पथु
मनभां नजुतो नथी के आ मोरधी वगाडनार वादी भने पकडी नशे; जेभ अकरे कसा-
धना दाथभां लीछुं दास जेधने तेने पोताने पालक मानीने, तेनी उपर मोह पाभीने
वांसे होउ छे; पथु मनभां नजुतो नथी के ते भने मारवाने होइशे; तेभ गोविन्द कहे,
आ संसारनी भाषाभा भग्न यधने मनभां केम नजुतो नथी के भने क्षण आवीने
लध नशे. २२

सर्प और काल विपेरूपकालंकार.

कवित्त.

व्याल विकराल काल आवत उताळ महा। घायो दिन रात उभै रसना हिंजावतो॥
फीरे फुतकारनतें अदरी अनेक पहा। सकळ भुवनमांहि त्रास उपजावतो॥
मचळ प्रचुर महा शूरके चपेटि अति। धूरमें लपेटि वाके जीवनको चावतो॥
गोविंद कहत तातें चाहे जो बचावचित्त। गारुडी गुविन्दजूके शरनतूं धावतो॥ २३

અર્થ—રાત અને દિવસ રૂપી બે જીવોને હલાવતો કાળરૂપી ભયંકર સર્પ અતિ ઉતાવળો હોયો આવે છે, અને તે ટુંકાકાથી મોટા મોટા પર્વતોને ફાડતો તે સર્પ જગતમાં ત્રાસ ઉપજાવતો અને ઘણા બળવાન ચરવીરોને હુમ્મી કરીને તેને ધૂળમાં રગદોળતો અને તેના જીવોને માવતો આવે છે, તેથી ગોવિન્દ કહે છે, કે તેનાથી તારો જો તું બચાવ કરવા મનમાં માહતો હોય તો પરમેશ્વર રૂપી વાદીને ચરણે તું હોડીનેજ; અર્થાત કાળથી બચવાનો ઉપાય ધર્મર શિવાય બીજો નથી, એ બ્યંગ. ૨૩.

પુનર્યથા—રૂપકાલંકાર.

વિધિકી વનાઈ વિશ્વવાટિકા વિશાલ યેહિ । વિમલ વિચિત્ર વર ઓપત અપારે હૈ ॥
વાહિમે સુખન સર્વ જીવકે શરીર સોઈ । પૂરન પ્રફુલ્લિત હૈ વાસ વિસતારે હૈ ॥
જનહીકોં કાલ માલી આઈ અનર્ચિત્યો જ્ઞાપ । તોરત નિરલિ ચિત્તશોચ વયોં ન
ધારે હૈ ।

ગોવિન્દ કહત ઓજ ફૂલે ફૂલ તૌરતપૈ । કલિકા કઠોર કાલ તોહિ નિરધારે હૈ ૨૪

અર્થ—૨૨૨૭ અને નવીન તરેહની, આ વિશ્વરૂપ ધણીજ પહોળી અને ઉત્તમ ફુલવાદી બ્રહ્માએ બનાવેલ અતિ શામે છે, તેમાં સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીર રૂપી ફૂલ છે તે સંપૂર્ણ પ્રકાશ ધમને સુગંધ રૂપી કાર્તિ ફેલાવે છે, તેને અણુધાર્યો કાળરૂપી માળા આવીને પૂરણ પ્રકાશને જોધને તુરત તોડે છે, પણ હે કલ્પ કળાઓ કામે તમને તોડવા નહી કરેલ છે, અર્થાત તમારો પણ કાળ નજદીક આવ્યો છે, મટે ચેતીને ધર્મર ભજન વીગેરે સતક્રમે કરો, એ બ્યંગ. ૨૪

પુનર્યથા—રૂપક.

ઓપત અપાર વિશ્વવાટિકા વિશાલતામે । મંજુલ મનુષ્ય પિંડ વિધિને વનાયે હૈ ।
ફૂલત ફવત સોઈ સંતતિ સુખગ શાલા । વેશ વિશતાર પાઈ માંતિ મલો માંયે હૈ ॥
આઈ અનર્ચિત્યો તહાં કાલ વિકરાલ માલી । કિતનેક કાટે ઔર કિતને વચાયે હૈ ।
ગોવિન્દ વિલોકી સોઈ ચેતિયો ચતુરચિતઃ કોઈ બેર આઈ એસે તોહિ કાટ જાયે હૈ ૨૫

અર્થ—આ જગત રૂપી વિશાલ ફુલ વાદીમાં સુંદર માણસ રૂપી પુરો બ્રહ્માએ બનાવેલ અતિ શામે છે, અને તે ફુલીને શામે છે એટલે છોકરાઓ રૂપી સુખ શાખાં અતિ વિસ્તાર પ્રમાણેને સારી રીતે શામે છે; ત્યાં પણ અણુધાર્યો ભયંકર કાળ રૂપી માળા આવીને કેટલાંક જીવોને કાપ્યાં અને કેટલાંકને બચાવ્યાં છે; ગોવિન્દ કહે છે, કે તે જોધને હે ચતુર પુરો મનમાં તમે પણ ચેતી જાઓ, કેમકે કોઈક વખતે એવીજ રીતે આવીને તમને પણ કાપી જશે. ૨૫

સંસારનું કલ્પવૃક્ષ.

મનુષ્યોના મનોરથો કલ્પવૃક્ષ પુરા કરે છે. તેમ
રોગીજનોના તીરોગ થવાના મનોરથો અમારી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

થી પુરા થાય છે.

આ વાત આજ ચોત્રીસ વર્ષ થયાં પુરવાર થઈ ચુકી છે.
વીર્યવિકાર, લોહીવિકાર અને અશક્તિને
મટાડવામાં અકસીર દવા છે.

કિંમત--૧ ડબીનો રૂ. ૧

વધારે જાણવા માટે અમારું ગ્રાહક સિદ્ધ મંગાવી
વાંચો ! મંગાવો એટલે મફતજ મળશે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

પ્રાંચઓફિસ—કાલખાદેવી રોડ—મુંબઈ.

સુદર્શન.

પત્ર-પ્રે. અંગે પ્રકાશક,
સાધવલાલ મણિભાઈ દિગ્વેદી,
સુરેશ-ગોપીસ, સારીદરાવાડા-નડીયાદ.

આવક દળ—
એક વર્ષે બારે પ્રવાસિ.
અહમિય મલિયાત નસુબાઈ દિગ્વેદી

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય સાહિત્ય-એગનાં સભા અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધોમદિ”—માગવતમ્

પુસ્તક ૩૦—અંક ૯]

(માસિક)

[જુન-૧૯૧૫.

વિષય અનુક્રમણિકા.

અખાતાં અપ્રસિદ્ધ પદો.	૨૫૭
શું ચાહું ?	૨૫૯
અદૈત પ્રહાસિદ્ધિ.	૨૬૦
સત્ય અને પરોપકારનો વિરોધ.	૨૬૭
કર્મ—મીમાંસા.	૨૭૭

અમદાવાદ—ટકશાળી મુનિયન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ કંપની લીમિટેડનાં મોતીલાલ સામળદાસે છાપ્યું.

લવાળમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાળમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે એ નું અમારા મુરા ગ્રાહકોને સ્મરણ હશેજ. જેમનું લવાળમ બાકી રહ્યું હોય તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

અવસ્થાપક.

સુદર્શન ઓફિસ—નડીઆદ.

બ્ર. નિ. મ. ન. દ્વિવેદી ચોજીત.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. બીજી

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ થયું. ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ. મણીલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ આજ રાખવામાં આવી છે. કર્તાની છળી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. બુક

સિદ્ધાન્તાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

મોટા ટાઇપ સારા કાગળ પાકું પુઠું. બાળબોધ ટાઇપમાં સારા કાગળ (કિંમત રૂ. ૩-૦-૦)

(કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર.

સુદર્શન ઓફિસ—નડીઆદ.

કેવલ જ્ઞાનના માર્ગે માર્ગે માર્ગે
માર્ગે માર્ગે માર્ગે માર્ગે

સુદર્શન.

તત્ત્વ અને પ્રકારક,
માધ્યમિક નિબંધક દ્વિતી,
સુદર્શન-જોડિય, સારો રાવાલ-નડીઆદ.

(ધર્મ-શુદ્ધિ-રાજ્ય સાહિત્ય-ગોપાલનાં સંસ્કૃત અને સ્વરૂપનાં વિચાર.)

“સત્યંવરધીમહિ” — ગાગવત્

પુસ્તક ૩૦—અંક ૯.]

(માસિક)

[જુન-૧૯૧૫.

અજ્ઞાનાં અપ્રસિદ્ધ પદો.

(૧)

રાગ પ્રભાત.

ચેતીને જો વિદ્યાર્થ વિવસી રહો, ચર્મદેષ્ટ કરી ચર્મ દિશે;
સર્ગમ સ્વ નિચારી ને તે થકી, વસ્તુની વેલ એ છે પથોગ.

ચેતીને—૧.

વેલવિશે જાણૂંલ તે વેલનાં, તેહતણી ચટકી ખલુ ભાત આલી;
વેસ વેવાર રગ રીત ને ચલણમાં, અખડ વસ્તુ ચારે ખાણુ મા'લી.

ચેતીને—૨.

જ્યાં જેમ સાં તેમ આપ વ્યાપી રહો, સમ વિપમતા સહુ ભાત એની;
નામને રૂપ ગુણ કર્મ સૌ એહનાં, અખડ અભેદ બુદ્ધિ જેની.

ચેતીને—૩.

એક દર્શાત મળતું તમે જાણુજો, જેહની 'બુદ્ધિ ગભીર' હોયે;
સુગંધ જામી જેમ કપૂર રૂપે થયો, છે તે સુગંધ જો રૂપ નોયે.

ચેતીને—૪.

એ અખંડ જ્ઞાન ટાળણુ નથી ટાળવા, દેવદેષ્ટે જેતાં એમ દેષે;
અભેદ વિચારે એમ અભયપદ પામીએ, હું કર્તા ટળે રૂપ-રૂપે.

ચેતીને—૫.

(૨)

(રાગ એજ.)

વસ્તુ ને વિશ્વમાં નથી કાંઈ આંતરો, આંતર દે છે અવિલોકી જોજો;
અટપટો ખેલ ખ્યાલીવડીએ સદા, અણુદત્ત આપ * તે એમ ખોલો.

વસ્તુને—૧.

કૃષ્ણ કુમાર જાણી જશેદા રહી, જલદે છે તેને જલ જાણો;
હરિજન વિશ્વને વસ્તુ જાણી રહ્યા, જેણે સમવિપ્રમો લેદ નાણો.

વસ્તુને—૨.

વન્દિદર્શીનું દક્ષાંત જો જો તમે, અગ્નિ દેખીને તે દૂર નાસો;
ચક્રાર દે છે તે અગ્નિ જાણે નહિ, અમૃતપાન કરીને † પ્રાણો.

વસ્તુને—૩.

જો જાણો તો તમે રહે સિવરૂપ છો, શૂંપ યદ્ બરમ ને લેદ જાણો;
વસ્તુવડે સદ્ધ વિશ્વ વિવ્રસી રહ્યું, સંયુષ્પ યદ્ધ મધ્યે વિરાજો.

વસ્તુને—૪.

દેહદર્શી હજો તે દેહ દેખશે, વિદેહીને બધું વસ્તુ જાણે;
આંતરદે છે અવિલોકી જોયું અખે, જાગી જોયું, નહિ અન્ય જાણે.

વસ્તુને—૫.

(૩)

(રાગ એજ.)

યોગ ને ધ્યાન જંજળ કરવો ટળ્યો, સુરતવંતો જ્યારે મા'વ પામી;
શુશ્રુષો નિધાન ગરવો તે ધરમાં મળ્યો, વેદની વેદના સર્વ વામી.

યોગ ને ધ્યાન—૧

એણે આશરે અંકમાં આવિયો, કોટિ પ્રહારોનો જો છે કર્તા;
સંયુજ નિર્યુજ સંસાર સંજમ ટળ્યો, યોગવો જામની અબધ ભર્તા.

યોગ ને ધ્યાન. ૨.

સ્વર્ગ પૈકુંક તે મુજને નવ ગમે, સમ. ખાઇ સખી કહું હું તુમને;
જગતનો જીવન હાથ આવ્યો હવે, મન ન માને માફ. કર્મ યમે.

યોગ ને ધ્યાન. ૩

લટકતા લાલની લલિતતા શું કહું, લાલ જોતાં મને લક્ષ લાધ્યો;
લલિત ત્રિભંગી લઘુલાલવી પ્રીછતાં, લક્ષ જીને અલક્ષેજ બાધ્યો.

યોગ ને ધ્યાન. ૪.

ભક્તિ વૈરાગ્ય ને પ્રેમ આતુરતા, આજ મારે એક કામ વર્ત્યા,
જેમ જાણો તેમ લોક લે'ને હવે, અખા આનંદના ઓધ વરસ્યા.

યોગ ને ધ્યાન. ૫.

પ્રારબંધર.
કાલ્યાણીક.

}

સંપાદક.
જગજીવન કાલિદાસ પાઠક.

શું. ચાહું ?

—૦૦૦—

દરિયા વિષે જીને પડું ? રહું વા અખમ ખમવા ?
આ આગગાડીથી અગર પટકી ચહું મરવા ?

ઝાઝું સહું : ન સહાવું. તો ઇચ્છું હવે ઉડવા ?
માલેકની મરજી અગર જીવું પૂરી, કરવા ?

ચાલ્યો જહાંગી યાર ! તો ચાહું ન ચાલી જવા ?
ફટકી ગયું દિલ તો ન શું ફટકી જીવું મરવા ?

લાચાર નાકોવત યયું દિલ ! શું જીવું રહવા ?
આરામ કામનો ચહું અસ્માનમાં અથવા ?

આ ઝિન્દગી અખો તણી ખૂને જિગર વહવા :
જમો ગમીના એ જ દહાવા શું જીવું સહવા ?

એ સહમાં શું એકલો ઇચ્છું હજી ખમવા ?
અપ્રસોસ ! ચીસાવું જિગર છે કોણ આ જોવા ?

વેહયું યકિન, ઈતબારથી : વેહું હજી ના ના ?
ઇચ્છું ન વા મુસાફરી હાવા અતમ યાવા ?

આહું હજી ખૂતે રડી સહતાં નવું શીખવા ?
 કાયર ખની યા આગમાં દેઈ બદન જલવા ?
 જીવું અગર મરું ? કે બળું એ બેથી બેપરવા ?
 શીખું અગર ફરમાંન સધી બેફિકર ફરવા ?
 માલુમ ન શું મ્હાણું હવે ! આહું ફૂંતા બનવા ?
 'ઝાઝું' રીખાણું તો ય કાં દિલને દઈ ડરવા ?
 માણું રહમ યા ના ? અરે કૌવત ન કે ગાવા ?
 માલેકની મરઝી મ્હું હરદમ ન કાં ધાવા ?

રેલ્વે ટ્રેનમાં,
 ૧-૧૧-૧૯૧૨.

}

કુઝ.

॥ અદ્વૈત વ્રહ્મસિદ્ધિ ॥

કપિલમુનિના સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં અને પતંજલિ મુનિએ રચેલા યોગ શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે આત્મા નિસ છે એ અનુમાનથી જણાય છે માટે તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવું નથી. (નિર્વિકલ્પક સમાધિવડે જ આત્માનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ધાય છે એમ ચોથા મુદ્દરમાં કહેવારો.) આત્માનું પરોક્ષ જ્ઞાન તો આજ પણ છે માટે તેને સાધવાની જરૂર નથી. ” આત્માનો સ્વભાવ એવો છે કે તે આપણી આંખે ન દેખાય, તો પણ યોગ સમાધિના સામર્થ્યથી તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન સંભવે છે “ એમ ન કહેવું, કારણ કે યોગથી ઉપજતું સામર્થ્ય પણ પદાર્થમાં પ્રત્યક્ષ થવાના શુભ પ્રભાવે જ તેને અતિરો પ્રત્યક્ષ કરવાનું કારણ ધાય છે. તે પર બદ નામે મીઠ સકે કહ્યું છે કે “ જ્યાં દૂર અથવા યદ્યપ વસ્તુમાં ઇન્દ્રિય આદિનું વસ્તુઓનો અનુભવ લેવાનું સામર્થ્ય અતિચય જણાય છે, ત્યાં તે ઇન્દ્રિયોના પોતાના કામની હદ કડ્યથી તે તે જાણ પ્રવર્તનું નથી, રૂપ યુક્ત વસ્તુનો અનુભવ નેત્ર કરે છે, પણ તે કામમાં કાનની ઇન્દ્રિય પ્રવર્તતી નથી. ” માટે પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિવેકનું સ્વરૂપ નજી કરવું મુશ્કેલ લાગે, તે વિવેક વડે મેળવવાનો મોક્ષ પણ અસિદ્ધ થવાનો પ્રશ્ન આવે છે, એટલે એ વિવેક કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન રહેતું નથી, જેથી પ્રધાનનો મદત અહંકાર આદિ રૂપે પરિણામ ધાય એ સિદ્ધ થતું નથી. માટે પ્રકૃતિ પુરુષના વિવેકથી અનાદિ અજ્ઞાનનો નાશ ધાય છે એટલે તે પુરુષને માટે કાંઈ પણ કરવાનો અધિકાર પ્રકૃતિને રહેતો નથી, જેથી પુરુષને ઉપભોગ આપવાને પ્રકૃતિની ફરીથી પ્રવૃત્તિ થતી નથી. આમ છે માટે ત્રણ પ્રકારના દુઃખનો પુરુષને મદદ અત્યંત વિરોધ જ છે. સ્વભાવથી પ્રશ્ન કેવળ નિસ્સંગ નિર્વિકાર છે માટે તેને દેવસ-મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાની જે વાત સાંખ્ય વાદીએ સ્વીકારી છે તેનું પણ ખંડન થયું. આ.

ગળ એવા સુદરમાં મહા વાક્યના અર્થ સાથે ઉપરની વાતનો વિરોધ જણાવવામાં આવશે માટે તે બીજે સ્થળે વધારે વિસ્તારથી આજ કહેવાશે એમ સમજીએ છીએ.

હવે આલતી વાત ઉપર આવીએ છીએ. વાદી તર્ક કરે કે-જેમ જલ અચેતન-જડ-છે, પણ પોતાના સ્વભાવથી જ ઢગતા સ્થાન બણી જાય છે, તેમ પ્રધાન પોતાના સ્વભાવથી જ પરિણામ પામે છે, માટે તેને એ કામમાં મદદ કરવાને ચેતન યુક્ત પુરવતી જરૂર રહેતી નથી. આમ કહેનાર વાદીને અમે કહીએ છીએ કે તમે જુલ કરો છો, કારણ કે જળ આદિ જડ વસ્તુને અમુક કામ કરવામાં તેના ઉપર દેખરેખ રાખનાર ચેતન યુક્ત દેવતા (અધિષ્ઠાતા દેવ) ની મદદ છે, એ વાત શ્રુતિ સિદ્ધ છે. શ્રુતિ કહે છે કે **एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने सूर्योचन्द्रमसैर्विधृतौ विष्ठतः** ઇત્યાદિ (ભાવાર્થ:- હે ગાર્ગિ આ અવિનાશિ બ્રહ્મની, આગમાં રહેવાને સૂર્ય ચંદ્ર સંભાળે છે. એની આગમાં રહેવાને તેજસ્વિ આકાશ અને પૃથિવી સંભાળે છે.) વળી યોગ્ય **एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माद्धोकारमैतिसब्राह्मणः** । ઇત્યાદિ વાક્યમાં કહ્યું છે કે-હે ગાર્ગિ, એ અવિનાશિ બ્રહ્મને જાણીને જે મરે છે, તે ખરો બ્રહ્મણ છે, અને એને જાણ્યા વિના જે મરે છે તે કૃપણ-કુમાર છે. અને અંતર્યામિ બ્રહ્મણ નામે ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે-જે પૃથિવીની અંદર રહ્યો છે, તે પશુ જેને પૃથિવી જાણતી નથી, પૃથિવી જેનું શરીર છે, અને જે તેમાં રહીને પૃથિવીને નિયમમાં રાખે છે; એ રીતે જે જલ વાયુ તેજ અંતરિક્ષ પ્રાણ વાણી નેવ કાન મન આમડી જ્ઞાન અને વીર્યમાં છે, પણ જેને કોઈ જાણતું નથી. તે કોઈએ દીડો નથી પણ તે સર્વનો જ્ઞેનાર છે. એ સર્વ સાંભળનાર છે પણ એને કોઈએ સાંભળ્યો નથી. એ, સર્વનો વિચાર કરનાર છે પણ એ કોઈના વિચારમાં આવ્યો નથી, એને સર્વ વાતનું વિજ્ઞાન છે, પણ એનું કોઈને વિજ્ઞાન થયું નથી. એના શિવાય બીજા કોઈ જ્ઞેનાર સુણનાર વિચારનાર કે વિજ્ઞાનવાન નથી. એ સર્વનો અંતર્યામિ અગર આત્મા છે. એના શિવાય બીજું સર્વ વિનાશિ-મિથ્યા છે. આ સર્વ શ્રુતિઓ જણાવે છે કે તમામ જડ પદાર્થો ચેતન્ય રૂપ આત્માને આધીન છે.

અને એમ જે વાદીએ કહ્યું કે “પદ્માવતી x ન્યાય પ્રમાણે સર્વ વિષયો-ઉપભોગની વસ્તુઓ સુખ દુઃખ આદિ ઉપગ્નવંશના સ્વભાવવાળી છે.” આ વચન પણ પ્રમાણથી સાચું નથી જ કરતું એ આ પ્રમાણે સમજાશે:-વિષયો સુખ દુઃખ દેવાના સ્વભાવવાળા હોવાથી તે સર્વને એક સરખો અનુભવ આપે એ પ્રસંગ આવે છે. પણ વિષય હોય છે, તથાપિ સુખ ઉપજ્યું અને નાશ પામ્યું એવો જે અનુભવ થાય છે, તે ઉપરથી વિષય સુખ કે દુઃખ જ કરે એ જાનતું નથી. વાદી કહે કે-જલવાદીના મતમાં પણ માયામાં અધિજ્ઞાન-સંતપ આધાર રૂપ વસ્તુ બ્રહ્મ છે, અને તેમાં બ્રહ્મના ઇક્ષણ-બ્રહ્મની બહુ રૂપે ચલાતી ઇચ્છા-ને જોઈને તેને માયાનો પરિણામ માનો, તે એ ઇક્ષણ રૂપ માયાના પરિણામમાં બીજું ઇક્ષણ રૂપ કારણ માનતું પડે અને એમ કરતાં અનવરણ રૂપ હોય આવે. માત્ર માયાની સમીપે હોવાથી જ જો બ્રહ્મને માયાનું અધિજ્ઞાન માનતા હો તે બ્રહ્મ અને માયા સદા સમીપે.

x એક જ સત્માં કોઈને પ્રેમ, કોઈને દ્વેષ અને કોઈને મોહ થાય છે. તેમ સર્વ વસ્તુ સુખ દુઃખ ઉપજાવે છે. આ પદ્માવતી ન્યાય.

હોવાથી માયાનો સદા પરિણામ થયા કરે છે એમ કહેવું પડે—તે વાદી આમ કહેનો એવું આમ બોલવું ઠીક નથી; કારણ કે દક્ષણ રૂપ પરિણામને બીજા સાચા દક્ષણ રૂપ અધિ-
 શાનની અપેક્ષા નથી. સદેવ સૌમ્યેદમમ્ આસીત । एक मेवाक्षितियम् (ભાવાર્થ—
 પ્રથમ એક અદિતીય સત્ રૂપ વસ્તુ હતી) એમ કહ્યા પછી સપેક્ષન । ઘટ્ટુ સ્યાન્ ।
 પ્રજાપેય (ભાવાર્થ—તેણે વિચાર્યું કે ટું બટુ રૂપ થાઉં અને જન્મ ધારણ કરું) એ શ્રુતિ
 એજ આ વાતને (અર્થાત્ દક્ષણ પરિણામને સાચા દક્ષણ રૂપ અધિશાનની જરૂર નથી
 એ વાતને) જણાવી છે; માટે દક્ષણ રૂપ પરિણામને જગત્ રૂપ પરિણામથી બીજુ પરિ-
 ણામ જ સ્વીકાર્યું છે. “કદાચિત્ જ આવું પરિણામ થયું.” એમ કહીને શ્રુતિ જ હથ-
 રતું સ્વતંત્રપણું જણાવે છે, માટે કોઇ પણ પ્રકારે એ મતમાં દોષનો સંભવ નથી. અને
 અહામાં બધે બાપીને ન રહેલી માયા યક્તિ હોવાનો સંભવ છે. ખરી વાત તો એ છે કે
 જગતનો કર્તા અનિર્વચનીય છે અને તે તર્કના મલથી કળી શકાય એવો નથી માટે તે
 સંબંધે તર્ક કરવાનો અવકાશ નથી. તે ઉપર શ્રુતિ છે કે નૈવાતર્કજ્ઞ મતિ રાપતેયા ।
 (કોટાપતિપદ્ અ. ૧, વ. ૨) (ભાવાર્થ—આ આત્મા સંબંધી જ્ઞાન તર્ક વડે મેળવાય એવું
 નથી) અને પ્રધાન-પ્રકૃતિ-અયેતન્ હોવાથી એમાં જગતનો કર્તા થવાનો ગુણ સંભવનો
 નથી માયા, માયાનું દક્ષણ અને દિરૂપમર્મને જ અતુલ્ય પ્રધાન મદત્ અને અવકાશ
 એવાં નામ આપીએ, તો પણ અમે માનેશો આધ્યાત્મિક સંબંધે પ્રક્ષિણમાં તમે
 વાદીએ નથી સ્વીકાર્યો, માટે તમે એ દક્ષણને માયાનો પરિણામ ઉપગતવવામાં સ્વતંત્ર કહે-
 વાને સમર્થ નથી. અવકાશની ઉત્પત્તિ પછી પંચમહાબ્રહ્મની ઉત્પત્તિની બાબત, શ્રુતિ પ્રમાણે
 જગતની જે ઉત્પત્તિ આગળ કહેવાશે, તેનાથી વિરુદ્ધ છે. અને અદ્વૈતવાદ શ્રુતિ તથા રમ્ભિ-
 નાં પ્રમાણથી મિદ્ધ છે માટે પરિણામવાદ ટકતો નથી. નેમાં શ્રુતિ પ્રમાણ આ રીતે છે:-
 एकौ देवः सर्वं भूतेषु गूढः सर्वं व्याप्य सर्वं भूतान्तरात्मा (ભાવાર્થ—એક દેવ મર્મ
 પદાર્થોમાં ગુપ્ત રહેત છે. તે સર્વે બ્રાહ્મ, અને સકોનો અંતરાત્મા છે) આવી શ્રુતિનો બટુ
 છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ કહે છે કે—તે માણસ મર્મ પદાર્થોમાં આત્માને જુએ છે અને આત્મામાં
 મર્મ પદાર્થોને આમાન્ય રીતે જુએ છે, તે માત્ર અંત કંચુની મુદ્દિ મટે કર્મો કરેના માણસ
 કેવળ અહાને વિશે પોતાને અર્પણ કરે છે અને રત્રપ્રકાશ અન્તરપણું પામે છે અને વાદીએ
 એમ ન કહેવું જોઈએ કે છાપિં પ્રમૂતં પવિત્રં યસ્તમગ્રે । एतैर्विमर्ति जायमानं च
 पश्येत् । (ભાવ—કપિલ ઋષિને જન્મ આપીને તેને જે પરમેશ્વર જ્ઞાન વડે પૂર્ણ કરે છે,
 તે પરમેશ્વરનો માસાત્કાર બદલે કરે.)—આવી શ્રુતિઓમાં જણાવેલા માદાત્મ્યને લીધે
 કપિલ બીજા બધા મનુ આદિ શ્રુતિઓ કન્તાં વધારે મર્મ છે. એમ કહેવું કારણ કે
 યદૈ કિંચન મનુષ્યદષ્ટાન્નપજમ્ (ભાવ—જે કાંઈ મનુએ કર્યું છે, તે આપધ મમાન
 જનોને દિતકારક છે) એવી શ્રુતિઓથી મનુઆદિ ઋષિઓની રમ્ભિઓને જ પ્રમાણ દીધે છે.

તે કે ઉપરના પરિણામવાદને અગળ જે અદેન શ્રુતિઓ કહેવાની છે તે માથે વિ-
 રોધ છે, તો પણ રમ્ભિના વાક્ય વડે ઉપર વાંધાદેખાશે. એ માટે રમ્ભિ વડે જ સમાધાન કર્યું

વાળી કહે કે—અયે કપિલ રમ્ભિ અપ્રમાણ રોપ, પણ જોમ રમ્ભિ તો નેની નથી,
 શરણ રે

યદા પંચાવતિષ્ઠંતે જ્ઞાનાનિ મનસાસહ । શુદ્ધિશ્ચ નાવિચેષ્ટેત તામાહુઃ પરમાંગતિમ્ ॥
તાંયોગહતિમન્યંતે સ્થિરામિન્દ્રિયધારણામ્ । ત્રિહ્રસ્વતે સ્થાપ્ય સમં શરીરમ્ ।

(ભાવાર્થ—ત્યારે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન આત્મામાં સ્થિર થાય છે, અને શુદ્ધિ ચેષ્ટા-ક્રિયા કરતી નથી, ત્યારે તેને પંડિતો પરમગતિ-મોક્ષાવસ્થા કહે છે. એ અવસ્થાને વિદ્વાનો “યોગ” માને છે મસ્તક, રક્ત, અને છાતી એ ત્રણેને ઉચાં અને સરખાં રાખી ને યોગાભ્યાસ કરવો.) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં કહેલો અર્થાંત્ર એ યોગ યોગ રમૂતિમાં સામીત કર્યો છે, માટે તે પ્રમાણ છે. આમ વાદી કહેતો તે સાચું છે. મુક્તિ મેળવવી એ અદ્વૈત બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું પ્રયોજન છે. તે સાક્ષાત્કારને ઉપયોગિ યોગ શાસ્ત્ર છે, અને અનાદિ કાળથી ચાલતી અદ્વૈત પક્ષ સામે પૂર્વપક્ષ-ચંકા-ઉઠાવવાની જે રીતિ પ્રથમ જોતાં ન્યાય-તર્ક-શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે સામી જ હોય એમ જણાય છે તે રીતિમાં પ્રધાનનો મહત્ તત્ત્વ અલંકાર આદિ કય વડે અંતે જગત્ રૂપ પરિણામ થયો એવી વાત ઠરી છે; માટે યોગ શાસ્ત્રને આમ ઉપયોગિ સામીત કરવાને તે કપિલ આદિ મુનિઓએ આ પ્રધાનના પરિણામની વાતનો અનુપાદ કર્યો છે-અર્થાત્ તેમણે એ વાત કહી બતાવી છે ખરી, પણ તે વાત જ ઉપવટના સિદ્ધાંત તરીકે માનવી જોઈએ એવું કહેવાની કપિલના સામ્ય શાસ્ત્રની કે પતંજલિના યોગશાસ્ત્રની મતઘન જણાતી નથી. આ રીતે ન્યાય મીમાંસા આદિ શાસ્ત્રો પણ અદ્વૈત સિદ્ધાંતના વિરોધ ન કરતાં પૂર્વ પક્ષની જુદા જુદા પ્રકારમાં પૂર્તિ કરવાને અર્થ છે, પણ ખરે જોતાં તે શાસ્ત્રો અદ્વૈતની વિરુદ્ધ નથી. તે શાસ્ત્રો આમ પૂર્વ પક્ષમાં જે પુરવણી કરે છે, તેનો માત્ર એજ હેતુ છે કે તેના ખંડનથી અદ્વૈત સિદ્ધાંતનું મંડન દૃઢ થાય એમ સમજવું.

વાદી તર્ક કરે છે કે—પ્રકૃતિ પુરપના વિવેકનું સ્વરૂપ નક્કી કરવું કઠણ છે માટે બહે એ વિવેક મોક્ષના ઉપાય તરીકે પ્રમાણ ન મનાય, પણ અદ્વૈત બ્રહ્મમાં જે માયા શક્તિ કહેવાય છે તે પણ અનિર્વાચ્ય છે માટે તેનું સ્વરૂપ નક્કી કરવું આ પ્રમાણે કઠણ છે:—કહો કે માયા શક્તિ જગતનો આધાર જે બ્રહ્મ છે તે રૂપે છે? કે કોઈ કારણમાંથી બનેલા કાર્ય રૂપ છે? કે એ બેથી જુદા જ રૂપવાળી છે? પેહેલા પક્ષ પ્રમાણે માયા બ્રહ્મ રૂપ ન કહેવાય. કારણ કે એમ કહેવાને કોઈ દાખલો આપી શકાતો નથી. અગ્નિનો દાખલો ક્ષણે, તો જણાય છે કે અગ્નિમાં જે બાળવાની શક્તિ છે, તે અગ્નિ રૂપ નથી સંભવતી, કારણ અગ્નિને બાળતાં અટકાવનાર કોઈ બીજા અગ્નિ અને અગ્નિ વડે બાળવાના પદાર્થની વચ્ચે હોય, તો અગ્નિ તે પદાર્થને બાળી શકતો નથી. બીજા પક્ષમાં તો વાંધો એ છે કે દુષ્પત્ર ચતા પેહેલાં કાર્ય હોતુ નથી માટે માયા કાર્ય રૂપ હોય, તો તે પણ સત્ રૂપ-અવિનાશિ-ન બને, પણ તેમાં અસતપણું-નાશ પામવાનો શુભ-પ્રાપ્ત થાય. ત્રીજો પક્ષ સ્વીકારો તો કહો કે તે સત્ છે કે અસત્ છે? જો સત્ કહો, તો તમારા અદ્વૈત મતનો ભંગ થાય કારણ કે તમે એક બ્રહ્મને જ સત્ માનો છો, માટે માયાને પણ સત્ કહો, તો બેસત્ વસ્તુ થવાથી દ્વૈત બન્યું. જો માયાને અસત્ કહો તો તે શૂન્ય ઠરી, એટલે તે શૂન્ય વસ્તુ આ જણાતા જગતનું કારણ બને એ નહીં સંભવે. વળી તેને અસત્ કહેવામાં પણ કોઈ પ્રમાણ છે કે નથી? પ્રમાણ છે એમ કહેતાં હો તો કહો કે તે કયું પ્રમાણ છે?

પ્રત્યક્ષ અનુમાન ઉપમાન શબ્દ અર્થાપત્તિ અને અનુપસન્નિધિ એવાં ૭ પ્રમાણુમાંથી કયું પ્રમાણ તમારા લાભમાં છે? માયા અતીન્દ્રિય-ઈન્દ્રિયોથી ન જણાય એવી છે, માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તમારે કામનું ન હોય. જેમ સર્વ સ્ત્રીકારે છે કે ઈન્દ્રિયા પોતે અદૃશ્ય હોવાથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી કરાતી, તેમ માયાનું અસત્ત્વપણું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ન સાધી શકાય માયા અનિર્વચનીય-વર્ણવી ન શકાય એવી છે, માટે જ એના સંબંધમાં અનુમાન ન ચાલે, કારણ કે એ અનુમાનની + વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન સંભવતું નથી. શબ્દ પ્રમાણ પણ ન ચાલે કારણ કે શબ્દ વસ્તુમાં જાતિ ગુણ અને ક્રિયા આદિના સંબંધ ન હોવાથી શબ્દ વડે તે શબ્દનું વર્ણન ન થાય. અર્થાપત્તિ પ્રમાણ પણ ન અને કારણ કે એના વિના ન હોય શકે એવું કંઈ નથી. કોઈ માણસ પુદ્ગલ હોય, તો તેની પુદ્ગલિ તે માણસ ભોજન ન કરે તો હોઈ શકે નહીં, માટે પુદ્ગલ ભોજન તે ભોજન કરે છે એમ મનાય, એ અર્થાપત્તિ પ્રમાણ છે. અનુપસન્નિધિ પ્રમાણ પણ ન ચાલે, કારણ કે શબ્દ વસ્તુને અભાવ ન થાય અર્થાત્ જે કદાપિ હયાત નથી તેના અભાવની-તેની ગેરહાજરીની-વાત કરવી એ કીક નથી. માયાને અસત્ કહેવાને પ્રમાણ નથી એમ જો હોય તો સર્વ પ્રમાણ રહિત વસ્તુ છેવટે ખોટી હરે છે. આમ જો વાદી તર્ક કરે તો તે ઉપર કહીએ છીએ કે:-જેમ કોષો યવાથી તે કોષો રૂપ કાર્યનું કારણ જે અગ્નિ છે, તેમાં બાળવાની શક્તિ કલ્પાય છે અથવા જેમ પોહોળાની-એના પેટવાળા આકારના ધણ રૂપ કાર્ય ઉપર તેના કારણ રૂપ માટીમાં માગીથી મિત્ર-ધણ રૂપે યવાની ચોક્કસ શબ્દોવડે ન વર્ણી શકાય એવી શક્તિ કલ્પાય છે, તેમ સંસાર રૂપ કાર્ય કારણે વિના સંભવતુ નથી માટે સમજતી બ્રહ્મથી કેવલ મિત્ર અને સત્ કે અસત્ ન કહેવાય એવી-એટલે અનિર્વાચ્ય માયા નામે શક્તિ પણ કલ્પાય છે, માટે પૂર્વ પક્ષીએ કહેલો દોષ અમને નડતો નથી, તે સંબંધે કહ્યું છે કે:-“કાર્ય તથા તેના કારણથી નોખી કારણની શક્તિ હોય છે. અગ્નિથી ચૂનો ફોલો અને મોઝા પેટવાળા ધણોના આકાર દેખાય છે તેમાં શક્તિ અનુમાનથી સમજાય છે. ધણે કાર્ય છે અને તેનું કારણ માટી પાંચ શબ્દ રૂપ રૂપ રસ અને ગંધ નામે-ગુણો વાળી છે. પણ માટીમાં શક્તિ તો જુદી જ છે, અને તે શક્તિમાં પ્રચિત્રી આદિ નથી અને શબ્દ આદિ ગુણો નથી. તેથી એ શક્તિ નામે અચિંત્ય વસ્તુનું શબ્દથી વર્ણન થતું નથી.”-વળી ભગવાને ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:-“હું જન્મ રહિત અવિનાશી, અને ઉત્પત્તિ થયેલા પદ્મધેનિ મધ્યર છું. તો પણ હું મારી ઉપાધિરૂપ, મને બહારથી વળગેલી માયા નામે શક્તિનો માસ ચૈતન્ય પ્રકાશ વડે વશ કરીને પોતાની માયા વડે. જાણે દેહવાળો હોઈ, તેને ચાહું છું.”-વળી ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં ભગવાન કહે છે કે “હે અર્જુન, અનાદિ માયાજ મારી ઉપાધિરૂપ છે-મને વળગેલી જણાય છે-અને તે સર્વ કાળ રહે છે, માટે મને નિત્ય જગતના કારણ રૂપે તે માયા જણાવે છે. મારી ઇચ્છાથીજ પ્રવર્તતી તે શુદ્ધ સત્ત્વ ગુણથી પૂર્ણ હોય છે, ત્યારે તે મારી મૂર્તિ છે, અને હું તે માયાવડે યુક્ત છું માટે મારૂં અનાદિ પણું અવિનાશિપણું અને મધ્યરપણું ધરે છે. તેથી આ માયા યુક્ત નિત્ય દેહવડે મેં તને અને વિવસ્વાન-આદિત્યને આ યોગનો ઉપદેશ કર્યો એમ કહેવું ધરે, “અને શ્રુતિ પણ છે કે “આકાશ ચરીર” બ્રહ્મ (બાવાઈ-આકાશ બ્રહ્મનું ચરીર છે). આમાં “આકાશ” શબ્દ વડે માયા સમજવી, કારણ કે આકાશ પવં તદોત્તંચ પ્રોત્તંચ ઇત્યાદિ વાક્યમાં “આકાશ” નો અર્થ માયા છે. વળી આકાશસ્તત્ત્વિગત્ત્વ ઈત્યાદિ યુનિના મુદ્ર ઉપરથી

“આકાશ” નો અર્થ “બ્રહ્મ” થાય છે. વાદીને ચંક્ર થાય કે બ્રહ્મને પંચ મહાભૂતનું બનેલું શરીર ન હોવાથી એવા શરીરના-ધર્મવાળા મનુષ્ય આદિનું બાન કેમ થાય છે ? તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે કે આત્મમાયિકા—એટલે મારી માયાને લીધેજ મારામાં મનુષ્ય પણું વિગેરે દેખાય છે, અને તે દેખાવ સોફના હિન માટે છે, પણ ખરું જોતાં મારામાં એવું કંઈ નથી. આવો ગીતાના વાક્યનો સારોગ્ર છે. એ વિશે “મોક્ષ ધર્મ” માં કહ્યું છે કે “હે નારદ, તું મને સર્વ પંચ મહાભૂતોના મુખ્યત્વો જુઓ છે, એ બધું મેં માયા સૃષ્ટ છે, તેથીજ છે. પણ મને મારા ખરા સ્વરૂપમાં તું જોવા સમર્થ નથી. જગતનું કારણ ને માયા છે તે ઉપાધિયુક્ત હું છું માટે મને ખરા રૂપમાં તું તારા ચર્મ ચત્રુવડે જોવા યોગ્ય નથી એવો ઉપરના સોફના પાછલા અર્થ ભાગનો અર્થ છે. ભગવાન ભાષ્યકારે કહ્યું છે કે—” તે ભગવાન પરમાત્મા જ્ઞાન—ઐશ્વર્ય, શક્તિ, બ્રહ્મ વીર્ય, અને નેજ એ છે શુદ્ધ વડે સર્વદા યુક્ત છે—ને પોતાની સત્ત્વ, રજ, અને તમ એવા ત્રણ શુદ્ધ યુક્ત ને માયા પ્રકૃતિ નામે છે, તેને વશ કરીને, પોતે જન્મ તથા નાશ, રહિત આ ઐશ્વર્યવાન તથા સ્વભાવે નિત્ય શુદ્ધ જ્ઞાની અને યુક્ત છે, તોપણ પોતાની માયા વડે જશે તે, દેહધારી અને જન્મવાન હોય તેમ સોફા ઉપર અનુબદ્ધ કરતો જરાય છે. પોતાને એમ કરવામાં કંઈ સ્વાર્થ નથી તોપણ પ્રાણીઓના ઉપર અનુબદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવડે એવો દેખાવ કરે છે. અને તે ઉપર વ્યાખ્યાન કરનારાઓએ કહ્યું છે કે “પોતાની ઇચ્છાથી માયાથી દિવ્યરૂપે પરમાત્મા પ્રગટ થયા.” ભાષ્યકારનો એવો મત છે કે ને નિત્ય છે, અને જગતને ઉત્પન્ન કરનાર માયારૂપ ઉપાધિવાળો તથા માયા નામે અનેક શક્તિવાળો છે, તેમ પરમાત્માનો દેહ છે. બીજાઓનો પરપેશ્વર દેહવાળો છે અને તેને ઉપર જણાવ્યો તેવો દેહ છે એમ માનતા નથી. એમનો આશય એ છે કે જેમ છવ દેહવાળો (દેહી) છે, અને દેહ તેનું શરીર છે—અર્થાત્ જેમ છવ અને શરીરનો દેહ દેહિ નામે સંબંધ છે, તેમ પરમાત્મા અને માયાનો તેવો સંબંધ તેઓ માનતા નથી. અને જે નિત્ય વ્યાપક, સંચિદાનંદ-ધન, જ્ઞાન અસ્તિત્વ અને આનંદથી પૂર્ણ-ભગવાન વાસુદેવ, પરિપૂર્ણ નિર્ગુણ પરમાત્મા છે, તેજ પોતે પોતાનું શરીર છે, અને તે સિવાય બીજું કોઈ પંથ મહાભૂત રૂપ, અગર પંચ મહાભૂતનું બનેલું કે માયારૂપ શરીર તેને નથી. આ પ્રમાણે ઉપરના ગીતાના વચનની મતલબ સમજવી. આકાશવત્સર્વગતશ્ચતિત્વઃ । અવિનાશી વા અરોગ્યમાત્મા । અનુચ્છિન્નિ છર્મો (આકાશ પેડે આત્મા સ્વયં સ્થળે વ્યાપી રહેલ છે અને નિત્ય છે. આ આત્મા અવિનાશિ વસ્તુ છે. અને એનો સ્વભાવ એવો છે કે એનો કદી ઉચ્છેદ—એટલે સંપૂર્ણ નાશ—થતો નથી. આવી શ્રુતિ છે માટે ખરું જોતાં આત્માને જન્મ અને નાશ નથી વગી તે સંજોના પ્રકાશક છે—સર્વ જગતનું કારણ ને માયા છે, તનું અધિજ્ઞાન—તેનો આધાર—આત્મા છે, તેથી સર્વ પ્રાણીઓનો તે ઇશ્વર છે, તોપણ પોતાનો સંચિદાનંદરૂપ સ્વભાવ ને “પ્રકૃતિ” કહેવાય છે, તેનો (=પોતાના સ્વરૂપનો) આશ્રય કરે છે. અને “સ્વમ્” શબ્દ વડે એમ જણાવે છે કે માયા એ પોતાથી (પરમાત્માથી) નોખી વસ્તુ નથી. સમગ્ર ગદ્યઃ કસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિતઃ । સ્વેમહિમ્નિ । (હે મહારાજ, તે પરમાત્મા શામાં રહ્યો છે ? (ઉત્તર) પોતાના પ્રભાવમાં—એટલે એ સ્વાશ્રયી છે, એનાથી પર એવો એને કંઈ આધાર નથી.) આ શ્રુતિ પ્રમાણે પોતે પોતાના સ્વરૂપનો આશ્રય કરીને પોતાના સ્વરૂપમાંજ

સ્થિર છે એ સમજે છે,—અર્થાત્ દેહ દેહિભાવ વિનાજ દેહિની પેઠે ને વ્યવહર કરે છે. યાત્રીના મનમાં પ્રશ્ન હોય કે—સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માને દેહ નથી, ત્યારે તેમાં દેહ હોવાનું બાન કેમ થાય છે? તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે સ્વમાયયા—અર્થ—બગવાન વાસુદેવ નિર્ગુણ શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદ રૂપ, અને દેહ દેહિભાવ રહિત છે, તોપણ તેમાં તેવો ભાવ હોય એમ જે માન થાય છે, તે કેવળ માયા છે. તે પર કહ્યું છે કે—“સર્વ આત્માઓ—જીવોનો આત્મા એ કૃષ્ણ છે એમ તું જાણજે—ને કૃષ્ણ પણ જગત્ના દિન માટે માયા વડે દેહી—દેહધારી જેવો બામે છે—” અને ગીતાના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—દૈર્ઘ્યોપાડગુણમયી—મમમાયાનુલ્લસ્યા મામેયયે પ્રવચંતે માયામેતાંતરં તિતે ॥ ૬ ॥ ત્યાં નિ (બાવાર્થ—મારી આ પ્રિયજ્ઞાતમક માયા દુરતર છે, માટે જેઓ મનેજ પ્રાપ્ત થાય છે તેઓ એ માયાને તરે છે.)

માયાને “દેવી” કહી—નેમાં “દેવી” એટલે ઇક્ષ્ણુ દેવસર્વમૂર્તેતુમ્હ સર્વકર્માર્થ સર્વમૂતાન્તરાત્મા (સર્વ વ્યાપક, મર્મ પ્રાણીઓનો અંતરાત્મા અને સર્વમાં શુભ રહેલ દેવ એકજ છે) એ શ્રુતિ વડે જે રાસામર્થ્યથી પ્રકાશમાન, શાનરૂપ આનંદથી પૂર્ણ અને વિભાગ રહિત—એક રૂપ—જે પરમાત્મા છે તેના આશ્રય કરીને માયા રહેલી હોવાથી, તેને જેનારી અને તેમાં કષ્ટેથી ઇલામાયા એમાં ઇલા એટલે સાક્ષિરૂપ પરમાત્માને પ્રત્યક્ષ હોવાથી તે “માયા” નથી એમ જેના વિશે ન કહી શકાય તેવી ઉપરના શ્લોકમાં દ્વિ યન્મ છે તે જોખાવે છે કે આ જમરૂપ—મિથ્યા જાણીતો—જે સંસાર છે તેનું માયા ઉશ શાન કરજી છે, માટે અર્થાપતિ નામે પ્રમાણ વડે તે સિદ્ધ થાય છે. શ્લોકમાં ગુણમયી પદ છે એનો અર્થ એ કે—દ્વલ રામ અને તમસ્ નામે પણ ગુણવાળી—અર્થાત્ પણ દોરીઓથી વણેના દોરણ જેવી અતિ મજબૂત બંધન કરનાર મમ એટલે માયા ગુણ જાણના પરમેશ્વરની તેને પોતાને આધીન અને તેથી જગત્ની સર્વ સ્થિતિ અને તેનો નશ કરનારી માયા એટલે પરમાત્માના ખરા સ્વરૂપના પ્રકાશને અટકાવીને ઓડ રૂપ દેખાડનારી આવરણ તથા વિદ્યેષ નામે જે ચક્તિયોગી અને અજ્ઞાનરૂપ મર્મ સંસાર પ્રપચનું કાંચ—આ કથનના આધાર રૂપ એવી શ્રુતિ છે કે માયાનું પ્રકૃતિ વિષામ્મા પિતંતુ મહેશ્વરમ્ (અર્થ—માયાને સંસારની પ્રકૃતિ—નેનું રૂપાદાન કારણ જાણી અને એ માયવાળ પરમાત્માને મહેશ્વર જાણે,.) મામેયયે પ્રવચંતે એટલે હું સર્વ ઉપાધિરહિત અને સત્યવિત્ત અનંદરૂપ અવિનાશી હું માટે મને વેદાન્ત વાક્યના શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતી નિર્ગુણ પરમાત્માનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરાવતી, અને અજ્ઞાન તથા અજ્ઞાનના કાર્યોનો નાશ કરનારી ચિત્તરતિ વડે જે કોષ જનો જાણે છે, તેઓ (પત્તાં) એ દુસ્તર અને સર્વ અનર્થ ઉપજવનારી (માયા) માયાને સદેસાધથી (સચ્ચિત્) તરે છે—એ માયાનાં પાશમાંથી પુટે છે. આ પ્રમાણે ગીતાના ૭ મા અધ્યાયના શ્લોકનો અર્થ છે. અને જગત્નું ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્ત કારણ નોખાં નથી પણ જગત્નાં એ અને પ્રકારના કારણ પરમાત્માજ છે એમ આ માની કરીશુ. ત્યારે આ ઉપરની બાજવને લમતી શ્રુતિયો પણ કહીશુ. માટે

૧ આત્માનું ખર સ્વરૂપ ન જેવા દેનાર. ૨ આત્માના ખરા રૂપમાં બીજું ઓડ રૂપ દેખાડનાર અજ્ઞાનની કમિન.

શ્રુતિ રમૂતિ અનુમાન આદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ માયાના સંમંધમાં પ્રમાણ નથી એવી શંકા પણ ન કરવી. એમ દુઃકમાં સમજાવ્યું. આમ આમાનું સ્વરૂપ તપાસ્યું.

બાદી શંકા કરે કે—આમ કહે છે ત્યારે જીવ અને પરમેશ્વરનો બેદ સાબીત કરનારાં સર્વ શાસ્ત્રો નિરર્થક હયા. એ વાત તમને ગમતી છે એમ પણ તમે ન કહેવાય કારણકે તે શાસ્ત્રો રચનાર મહર્ષિયો ત્રિકાળ જ્ઞાની હતા તેથી તેમનું શાસ્ત્ર મિથ્યા ન હોય—આ શંકા ઠીક નથી કારણ કે મુનિયોનો અભિપ્રાય બરાબર ન સમજવાથી એ શંકા ઉઠે છે. આગળ જે વિવર્તવાદ સમજાવીશું, તેમાં બંધુતાથી શું કે વેદાન્ત શાસ્ત્ર વડે એક પરમાત્મા જ સત્ય વસ્તુ તરીકે સિદ્ધ થાય છે, અને તે શિવાય બીજા સર્વ નિથ્યા છે. આ વાત કહેવી એજ સર્વ શાસ્ત્રકાર મુનિયોનો મુખ્ય અભિપ્રાય છે. એ મુનિયો ભુતં કરતા નથી કારણ કે તેઓ સર્વ સત્ય વાતો જાણનારા છે અને એમનું કહેવું ભુત બરેલું છે એમ સિદ્ધ કરવાને સમજા કારણ નથી, પણ જે જનોની મનોવૃત્તિયો બાહેર જણાતા પદાર્થોમાં અજ્ઞાનથી આપકત થઈ છે, તેમનો, મનુષ્યોએ મેગવવા યોગ્ય ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ રૂપ ચાર પદાર્થોમાંનો શ્રેષ્ઠ જે અદૈત માર્ગ છે, તેમાં એકદમ પ્રવેશ થાય એ સંમત નહીં, મટે તેમનામાં નંસ્તિકપણું અટકાવવાને મુનિયોએ નોખાં શાસ્ત્રો બનાવ્યાં છે, પણ તેમાં નોખા નોખા સિદ્ધાંતો છે તેજ ખરા છે એમ કહેવાની તેમની મતલબ નથી. તે ઉપર જ્ઞાનશુદ્ધ પતંજલિ મુનિ વિરચિત યોગ શાસ્ત્રના બાબના ચોથા ચરણમાં કહ્યું છે કે:—
“શુભોનું સત્ય રૂપ નહરે જણાતું નથી. અને જે જોવામાં આવે છે, તે અતિ ભુલ છે માયા રૂપ છે. આદંભવાદ અને પરિણામ વાદ વડે પ્રથમ જગત્સંમયિત કરાવ્યું અને પછી કણ્ણાદ અને કપિલ મુનિયે તે જમત મિથ્યા છે એમ યુક્તિ વડે નકો કર્યું.”

(આજી)

- કૃષ્ણશંકર હિરાશંકર પંડ્યા. બી. એ.

॥ સત્ય અને પરોપકારનો વિરોધ ॥

(જીવદયા ખાતર પણ અસત ન બોલાય.)

ધારો કે દણુ એ શંકા લંબાય છે અને બાધ હકાવવામાં આવે છે કે એક વ્યક્તિ ગમે તેવી પવિત્ર અને પ્રેમાળ સાધુ પ્રકૃતિવાળો હોય તોપણ તે વિરમરણ અને ક્ષમા દર્શાવી શકે, પરંતુ પ્રેમ દર્શાવી શકે નહિ, ત્યારે તો તેની દશા અને તેના મનની દશા કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ, એમ અમે પૂછીએ છીએ! તે શું કરી શકે અથવા કેવા ધર્મી હશે?

ગીએ તો, (૧) બદલા તરીકે દુઃખ ઘો, તુકશાન કરો. શિક્ષા કરો અને વૈરવાળો. (૨) કષ્ટ, તુકશાન અને શિક્ષા કંઈ પણ હો નહિ તેમજ પ્રેમ પણ દર્શાવો નહિ, (૩) લાભ કરો, સારાં કામ કરો, જરૂર હોય ત્યારે રક્ષણ અને અચાર કરો, પ્રેમ રાખો, મદદ કરો, દયા દર્શાવો, દુઃખ ઝાણું કરો, હંમેચે ચલાવો, ઉદ્ધાર કરો, સુખી બનાવો. હવે આ પ્રમાણે પ્રથમ પરંપરા ઉપજી આવે છે. ઉપરની માનસિક દશાઓમાંની કંઈ પરિપૂર્ણ ક્ષમા સમાન છે? મધ્યની દશાને અત્યંત નામ આપી શકાય? જ્યારે એક છત્રાભામાં છેવેતો ગુણ અથવા આ સાર પૂર્ણ પ્રવૃત્તિમાં વર્તેતો હોય છે ત્યારે શું કોઈપણ અમુક ખાસ બાબતમાં મધ્ય દશાનું અસ્તિત્વ સંભવિ શકે? શું આ જરા પણ દીર્ઘ સમય સુધી ટકી શકે? શું સાધુ હૃદય માટે આ એક રિધર દશા અને બુદ્ધિમા સમાન નિવડશે? જો મધ્ય દશાનો સ્વીકાર કરીએ તો શું છેલ્લી દશાને પૂર્ણ પ્રકારે પ્રવર્તમાન બનેલી માની શકાશે? જો છેલ્લી દશાના ઉપયોગનો એક વ્યક્તિ માટે હમેચોતો નકાર બજવામાં આવે તો શું તેને પરિપૂર્ણ પ્રકારે ક્ષમા આપેલી કહી શકાશે? શું આને એક પ્રકારની શિક્ષા તરીકે ગણવામાં આવશે નહિ? શું આ તેને સમ્મ કરવા રૂપ મળશે નહિ? જો અન્ય સર્વને અને તેમના સાથમાં તેને પણ આપવામાં આવ્યું છે તે તેની પાસેથી લેઈ લેવા સમાન શું આ નથી? શું આ તેને એક ચંકા સમાન નહિ થઈ પડે? જો કંઈક માટે અન્ય સર્વના જેટલોજ તેનો હક છે અથવા અપરાધ અથવા નાપુત્ર કરતા પૂર્વે જેવો હતો તે આથી શું તેની પાસેથી લેઈ લેવા સમાન બનતું નથી? આ પ્રમાણે એટલું સ્પષ્ટ થાય છે, કે કોઈના પણ તરફ ઉપેક્ષા વૃત્તિ રાખવાની બાબત, ખરેખરા ક્ષમા અને પ્રેમના ગુણોવાળા માનવિના સંબંધમાં બંધ બેસતી થઈ શકતી નથી. આમાં કંઈ પૂર્ણ પ્રકારની ક્ષમા બાવનાનો સમાવેશ થતો નથી, તેમાં શિક્ષા અને વંર વૃત્તિનો અમુક અંશે સમાવેશ થાય છે. ત્યારે તો એકાદ વ્યક્તિ તરફ દર્શાવવામાં આવતી પરિપૂર્ણ ક્ષમા બાબત, અન્ય વ્યક્તિ આપણા પ્રેમની જેટલી હકદાર હોય છે તેટલોજ પ્રેમ તેના તરફ દર્શાવવામાં આપણને દોરી જાય છે. નિષેધા-યત્રો પ્રેમ જાણતો, કઠિન હૃદય, ક્રોધ અને દ્વેષના એક પ્રકારના નરમ સ્વરૂપમાં દોરી જાય છે. તેથી પ્રેમ અને પરિપૂર્ણ ક્ષમા બાવના માટે સમર્થ એક ખરેખરા ઉદાર છવા-ત્માએ ક્ષમા પામેલાને પોતાનાં પરમેશ્વર હૃદય અને પ્રેમ દર્શાવવાનું જોઈએ, અર્પણ કરવાં જોઈએ.

વિરમરણ અને ક્ષમા અસંભવિન નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ હૃદયની સાધુતા એવા પ્રકારની હોય, શુભ વિચારો, શુભ કાર્યો અને કર્મોમાં તેનો વ્યાપાર અને પ્રવૃત્તિ એવા પ્રકારની હોય, અન્યનાં અત્યાન અને દેવોં માટે અથવા તેમના ઉપર વર્તેતો હોય એવી અનેક પ્રકારની શક્તિઓ માટે તેની છૂટ આપવાની મોટા મનની ટેવ એવા પ્રકારની હોય, કે અપરાધ પ્રત્યે તદ્દન દુર્લ્લેખ અને વિરમરણ કરવાની બાબત બીજકુલ સંભવિત થઈ પડે છે. એક અપરાધને આ પ્રમાણે જૂતી જવાનો સંભવ સામીર કરવા માટે આપણે માત્ર એટલુંજ દર્શાવવાનું છે, કે એક ખરેખરા ઉદાર મનમાં તેનો આધાર સંપૂર્ણ રીતે સંભવિત છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ અત્યંત સહેલી માનસિક દશા અને લાગણીઓ ઉપર હોય છે. એક એવી ધારના અથવા માન્યતાને ઉદારતામાં માનવામાં આવે છે, કે તુકશાન કરતા અથવા અપરાધિ અમુક પ્રકારની જૂસમાં ગોળાં ખાતો હોવો જોઈએ, તેના મનથી આ બાબત

સર્વ સાથી બંધુઓના સાથમાં સપાન ગણાવાની દૃષ્ટિમાં આવી પડેલો અપરાધિ અવરુદ્ધ કરીને આપણા હૃદયના બધાએ હકો, પ્રેમ અને સદ્ભાવ ફરીથી પ્રાપ્ત કરે છે. જો તમે તમારા શત્રુને ઉડામાં ઉડા હૃદયથી મારી આપી હશે અને જ્યારે તે ફરીથી તમારી સહાય માગવા આવશે અથવા જ્યારે તેની જરૂર તમારા જાણવામાં આવશે, જ્યારે તમને સન-જાશે કે તમારાથી તેને રક્ષિ, બચાવી અથવા સહાય કરી શકાશે. ત્યારે ગમે. તો ન્યાયા-નુસાર અથવા ભાવાનુસાર બોધતાં તમે તેના ઉપર કેવી રીતે મેહેરબાની દેખાડી શકવાના નથી, તેના તરફ તમારાં માયા, સદ્ભાવ અને પ્રેમ કેવી રીતે દર્શાવી શકવાના નથી, તમારી નજર સમક્ષ, તમારા સાધુ અને પ્રેમાળ હૃદય સમક્ષ જણાઈ આવતા દુઃખમાંથી તેને બચાવીને છૂટો કરી શકવાના નથી? અ.થી ઉલટી રીતે એક દૃઢ નિશ્ચયવાળું, સાધુ અને વીરહૃદય, પોતાની ખાસ પ્રેનાળ અને પરોપકારી પ્રવૃત્તિના પોતાના અપરાધ તરફ જ કદાચ જો. તે તેને, તેની જાતને અથવા વ્યક્તિને પીછાને તો એ ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન મળતાં, બધાંએ માનવોમાં તેનું જ રક્ષણ કરવા માટે જાણે કે સમર્થ ઉપલબ્ધ કરનાર શક્તિ-સહિત, જાણે કે અનિવાર્ય આકર્ષણથી હોય તેવ બમણા બલ સહિત, સર્વ પ્રકારના વિશેષ ઉત્સાહ પૂર્વક, પાછળ હડવાને બદલે આમળ, ધપી જવાના સંભવ અને પ્રસંગ ઉપજી આવે છે.

છેલ્લે, ઉપર યદ્ય ગણતરી સર્વ ચર્ચા અને વાદવિવાદથી મિત્ર પ્રકારે મહા પુરુષોના પૂરવાનો આપણે શી રીતે નકાર બજી શકીશું; હૃદયની ખરી મોટાઇવાળાં અને લાગણી-વાળાં માનવો જણાવે છે, કે તેમને તેમના શત્રુઓ માટે લાગી આવવાથી તેમણે તેમના ઉપર ખરેખર અને ઉડા ભાવનાં દયા સદ્ભાવ અને પ્રેમ અર્પણ કર્યાં છે; તેઓ પોતાના શત્રુઓ માટે રડ્યાં છે, માત્ર તેમનાં ચક્ષુઓજ નહિ પરંતુ તેમનાં હૃદય તેમના માટે રડ્યાં છે અને રૂંધેર વડે ટપકાઈ છે, તેમણે તેમના (શત્રુઓ) માટે પ્રાર્થનાઓ કરી છે, આવી આવી સર્વ બાબતો પણ વિચાર ચક્રાવવા જેવી છે, તેમના પ્રેમના વિસ્તારમાં, તેમને થયેલા અપરાધોને તેમને એક દયાર પછી નહોતો, આવા વિચારની છાયા પણ સંભવતી ન હતી. આથી ઉલટા પ્રકારની કોઈ પણ સિદ્ધ બાબતોથી તેઓ વિરુદ્ધ રીતે વર્તી ન હોય તે આ બાબત વિષેના મહા પુરુષોના અનુભવોના અને અસ્તિત્વના બધાએ પૂગવાએને તમારે હિસાબ વિનાના ગણી કાઢવાની શી જરૂર છે? આપણે શું એમ ધારવાનું છે, કે દહનસ્તંભે બંધાયેલો એક ધર્મ વીર, માનવ જાતને અને પોતાને કષ્ટ દેનારાઓને આપ દે છે અને પિત્તારે છે? અહા! ના! તેતો તેમને માટે ખૂશીથી રૂંધે કરે છે, ખરેખર તેમને માટે પ્રાર્થના કરે છે. તે કોઈ વ્યક્તિને આપ આપતો નથી, કોઈ સાથે કોઈ બનતો નથી પરંતુ સર્વને માટે રડે છે, દયા અને પ્રેમ દર્શાવે છે, એટલી યથાર્થ બાબતોમાંજ સદ્ભાવે ઉત્તમ પ્રકારની આંતર સામિતી મળી આવે છે. કારણ કે હૃદયનું કોઈપણ પ્રકારનું આપ દર્શાવતું વચન અથવા કોઈને પણ આપ આપવાની બાબત, તેની ભયંકર દશાની સાથેજ બંધ બેસતાં થઈ શકતાં નથી, આથી તો તે આવા પ્રકારના અંત અને સંકટમાં સપડાયો ના હોત. જો તે તેમને આપ આપત, જો તે તેમની સાથે કોઈ બનત તો તે તેમને માટે મરણ ધરણ ના બનત, આથી ઉલટી રીતે તેણે તેમનેજ મરણ ધરણ બનાવ્યા હોત અથવા અસબત તેનાં માનવા પ્રભાણેના અધિકાર, ગૂંચવાડા અને અજ્ઞાનમાં તેમને

મનની એક પ્રકારની ઉદાસિન દશાના પરિણામ રૂપે અથવા એક પ્રકારના નૈતિક લોભ અને કીર્તિ-પ્રેમની ખાતર આમાંના ગમે તે એકની ખાતર યથેચ્છ હોવો જોઈએ. એક નિરર્થક, નકામા અને અંત વિનાના ગૂંચવણને પસંદ કરીને જો કોઈને એમજ વર્ણન કરવાનું મન હોય તો આને પ્રથમ પ્રકારનું નામ આપી શકાય. બીજા પ્રકારમાં તો આનો સમાવેશજ નથી. પોતાની એક જાતના અર્પણવડે લાખ્ખો અને કરોડો માનવોનાં જીવન બચાવવામાં, તેની સેવા ઉઠાવવામાં એક ખરેખરા પ્રકારનો આત્મ અનુભવવામાં આવે છે, એક વ્યક્તિમાં જીવન અને સુખનો સમાવેશ થતો હોય છતાં તે બીજાઓને દુઃખ સહન કરતાં જોયાં કરે એ બાબતનો અસંભવ લાગવાથી, અનુભવમાં આવવાથી, આત્મ પરિણામ રૂપે એકતા આત્માર્પણથી દુઃખ સહન કરતી અનેક વ્યક્તિઓનું રક્ષણ થઈ આગ્યું; ગમે તો આપણે આને વિચારપૂર્વક દોશયક્ષી તર્ક શક્તિનું અથવા હૃદયના ફર્નિચાર્ય બાવનું પરિણામ ગણી કાઢીએ, તેથી શું થયું. ત્યારે તો આવા કાર્યને રોગવાળું અથવા ઉદાસિન ગણી કાઢશો નહિ. આને કીર્તિ-પ્રેમનું અને નૈતિક લોભનું નામ પણ આપશો નહિ. અહા! અનાવશ્યક રીતે આને આવાં નામથી બોલાવશો નહિ. “ઉદાસિન અનારોગી” શબ્દોના અર્થો તપાસવાની તથા તેના ઉપયોગના વિસ્તારની બાબતનો વિચાર દરેક માનવિની સાધારણ હૃદયને કરવા દેવાની જરૂર છે; આની અનુયોગિતા તેને અત્રેજ માલૂમ પડી આવશે. આવી ભાવના ખોટી તો નથીજ. આતો એક નિર્વિવાદિત સત્ય બાબત છે. તે નિરૂપયોગી પણ નથી; કારણ કે તે કીમતિ છે અને મહાન ઉદ્દેશો પાર પાડે છે તથા અંતરાત્માને પણ સતેજ અને ઉત્સાહિ બનાવે છે. સ્વનાં કલ્યાણ અને સુખને, સમગ્ર વિશ્વના કલ્યાણ અને સુખની ભૂમિકા પર્યંત ઉચે ચલાવવાની અને વિસ્તારવાની બાબતને એટલે નાના સ્વ રૂપ સ્વાર્થને પરાયણ સમુદ્રમાં ડૂબાવવાની બાબતને આ પ્રમાણે અસંભવિત ગણી કાઢશો નહિ; લાખ્ખો કરોડો માનવોના સુખમાંજ, તમારા સુખનાં અક્ષરજ કરોડો ધણાં વધેલાં દર્શન કરવાં અથવા એવા-કહેવાતા તમારા કલ્યાણ માટે ખેદરકાર બનીને અન્ય સર્વના કલ્યાણનો વિચાર કરવો, તમારા સ્વને ખરેખર જેવું નાનામાં નાનું છે તેવુંજ બનાવવું, એનાથી પણ આનું આજ સચવાય છે. અત્રેજ સત્યનો ધર્મ, સત્યની ભક્તિ કેવી સહાય અને સેવા કરે છે, એ ક્ષણમાં લેવા જેવું છે. તમારી આસપાસ આવેલાં સર્વો, જીવનો અને વ્યક્તિઓના સમુદ્રમાંથી અને તેમના બધાએ સુખમાંથી, તમારી એકલી જાતના, તમારા એકલાના સુખના એક પ્રકારના સખ પ્રમાણાનુકાર ઉપજી આવતાં નિર્ઘંકતા, યથાર્થ અને સત્ય અસ્પષ્ટ, નિર્જીવ ઉપયોગિતા અને ઉપેક્ષાની બાબત, જ્યારે આવી અંતિમ બાબતોનો પૂર્ણ અનુભવ થાય છે ત્યારે તે તમારા જ્ઞાન અને અંતઃકલ્પના એક નિર્વિવાદ, અનિવાર્ય અને અનિર્ધારિત અંશ સંમાન છે. આ પ્રમાણે હંકા મૂલ ધાલી એટલી સત્યની ભક્તિ અને સત્યના ધર્મનું ખરા હૃદયનું અનુકરણ જેથી સમર્થ પ્રકારે તમારા અંતરમાં સમગ્ર સત્યની સ્થાપના થાય છે અને સમગ્ર અસત્યનું ઉન્મૂલન થાય છે તેથી અવશ્ય કરીને જ્યારે જરૂર હોય ત્યારે સ્વ રૂપ સ્વાર્થનું, પરાયણ સમુદ્રમાં શ્રેષ્ઠ, પવિત્ર, સદાચારી પ્રવિણાપન યવુંજ જોઈએ. આ બાબતની વ્યાવહારિક સિદ્ધતા સાબીત કરવા માટે કોઈને પંજું માંત્ર અદ્ભૂત આત્માર્પણનાં નોંધાવણાં અસંખ્ય દર્શાવેલાં તોને પાઠ સાવવાનીજ જરૂર છે.

અત્યાર સુધી આપણે એવા પ્રશ્નની ચર્ચામાં લાગ્યા છીએ કે આપણાથી આપણા સન્નુના ઉપર પ્રેમ રાખી શકાય કે નહિ, એટલે જેમણે આપણું નુકસાન કર્યું હોય તેમનું આપણાથી કરવાણું કરી શકાય કે નહિ. આ બાબત કેવી રીતે સંપૂર્ણ પ્રકારે સંબંધિત અને યથાર્થ છે, એ આપણે જોઈ આવ્યા છીએ બહુ સારું. આપણે એટલું દર્શાવ્યું છે કે આપણે આપણા સન્નુને સંપૂર્ણ પ્રકારે ક્ષમા આપી શકીએ તેના ઉપર આપણે પરમેશ્વર ભાયા અને પ્રેમ દર્શાવી શકીએ. કદાચ વધારે અગત્યનો પ્રશ્ન કીધો છે, એ વિશે હવે આપણે વિચાર ચલાવીએ. પરંતુ શું આપણે આ પ્રમાણે વર્તવા યોગ્ય છે અથવા આમન વર્તવું જોઈએ? આપણે આમ કરીએ એ શું યથાર્થ છે? શું આવા માનવ સાથે એક જીવન પ્રકારનું વર્તન ના ચલાવવું જોઈએ? તેની સાથે આવું વર્તન ચલાવવું જોઈએ, તેના બનાવને આ પ્રમાણે જ ગણી દાકનો જોઈએ, એ શું યોગ્ય, યથાર્થ અને બુદ્ધિ બંધુ છે? શું તેને નિષ્કેશિત કરીને હેડો પાડી નાખવો ના જોઈએ? શું તેના વર્તનનો તિરસ્કાર કરીને તેને વાણિ અને હર્ષવડે દપકો ના આપવો જોઈએ? શું તેને સજા ના કરવી જોઈએ? શું તેના દુરાચાર તેને પાછો વાળવો ના જોઈએ અને તેના વર્તન અને પ્રવૃત્તિને અટકાવવાં ના જોઈએ? શું દુનિયામાં પ્રવર્તતા દુરાચારને અટકાવીને દેખાવી દેવાનું આપણું કર્તવ્ય નથી? શું આપણે તેમાં ઉત્તેજન આપીને વધારો જ કરીશું? એટલું બીજકુલ ખરું છે, કે આપણે તેને ઉત્તેજન આપીને વધારવાનો નથી પરંતુ નિશ્ચિત બનાવીને દેખાવી દેવાનો છે આમ કેવી રીતે કરવાનું છે? આવો હેતુ શી રીતે પાર પાડવાનો છે? શું અશુભનો બદલો અશુભરૂપે આપીને આવો હેતુ સિદ્ધ કરવાનો છે? જુઓ! એકદમ સ્પષ્ટ રીતે આ આમ હોય એમ જણાતું નથી. કારણ કે સ્પષ્ટ રીતે આથી તો તમે જે વસ્તુને દેખાવી દેવા માગો છો તેમાં જ માત્ર વધારો કરો છો. તમે તેના અસ્તિત્વમાં વૃદ્ધિ કરો છો, દુનિયામાં અશુભનો, વધારે દુરાચારનો, વધારે પાપી વિચારનો, વધારે દુર્જિતના વલનનો વધારો કરો છો. ખરેખરી રીતે જોતાં તમારા સન્નુને સાધુતાના પક્ષમાં અને તમારા પક્ષમાં લેવાનું કાર્ય ઉઠાવવામાં, તમે તમારી જાનને જ પક્ષટાવી નાખો છો, તમે પક્ષટાઈ જાઓ છો બીજા પક્ષના બની જાઓ છો, દુરાચારના પક્ષમાં ઢળી પડો છો. દેવો અને ઇર્ષ્યાનુ વલન ધારણ કરીને દુરાચારનો બદલો વાળવા જતાં, દુનિયામાં અશુભ પ્રવૃત્તિ અને અશુભ કાર્યોની દાખી દેવાનો ઉદ્દેશ રાખતાં, માત્ર તમે તમારા સન્નુઓના હાથમાં સપડાઈ જાઓ છો, એટલે તમારા અશુભ પ્રવૃત્તિ અને અશુભ કાર્યોની સન્નુના પંજામાં સપડાઈ છો અને તમારી જેનો દાખી દેખીને વિનાશ સાધવાની ઇચ્છા હતી તેને તમે માત્ર બમણું અને ચાર ઘણું બનાવી મૂકો છો. પદાર્થોની પ્રકૃતિમાં જ, તમારી જાને પાપી, પાપ કર્મી અને દુરાચારી બનીને તમારાથી પાપ, ઇર્ષ્યા અને દુરાચારનો વિનાશ સાધી શકાશે નહિ. તેને આધિન બનીને તમારાથી તેને જીતી શકાશે નહિ. તેનું પોષણ કરીને તમારાથી તેને બૂંધે મારી શકાશે નહિ. પદાર્થોની પ્રકૃતિ અનુસાર જ કાંઈ કાંઈ પણ એક વસ્તુનો તમારામાં અને અન્યનામાં વધારો કરીને વિનાશ સાધી શકાશે નહિ. સાધુતાના શાસ્ત્રો અને તેની તમારા ઉપરની સર્વ સમર્થ સલાહો એક અનાદિ પ્રશ્ન આપણે માટે અત્રે ઉપસ્થિત થઈ આવે છે. ન્યારે તમારી દુરાચારનો વિનાશ સાધીને, સદાચારની વૃદ્ધિ કરવાની ઇચ્છા હોય છે ત્યારે દુરાચારનો જ એક સાધનરૂપે ઉપયોગ કરવામાંથી તમને

સાધુનાજ અટકાવે છે તેની આહક શક્તિજ આવા પ્રકારની હોય છે, તે આટલા બધા સંપૂર્ણ દલાયદવાળું હોય છે, આવા પ્રકારની સમર્થ, અનિવાર્ય, દુર્લભતા યથા શકે એવી સ્થિતતાવાળું હોય છે. તમને એકતારજ સદાચારની જરૂર લાગી આવે છે અને તમે તેની જુદી કરવામાં મંડો છો કે તૂટી જ તમારા જોરા પ્રમાણે તે પોતાની જાતની જાતેજ એક અતિ સંપૂર્ણ, પરિપૂર્ણ, સમ્પત્તિ અને શાસ્ત્રીય પ્રકારની સંભાળ રાખે છે અને દુરાચારના સર્વ પ્રકાર અને સ્વરૂપોને દૂરને દૂરજ રાખે છે, તેના સર્વ પ્રકારના આગમનને દૂર કરે છે. જે તમારી સદાચારી બનવાની અને સદાચારમાં જુદી કરવાની મરજી હોય તો તમારે માત્ર સાધુતા વડેજ અસાધુતાનો વિનાશ સાધવો જોઈએ; આવો માર્ગ અનિવાર્ય છે. તમે દુરાચારનો તેના પોતા વડે અને તેની પોતાની સદાય વડે વિનાશ સાધી શકો છો, એ વિચારજ અસંગત, અસંભવિત અને અસત છે. બીજાકુલ અંધતા સમાન એક પ્રકારના કોષ વડેજ વ્યક્તિવાચક માનવો માત્ર ક્ષણિકવાર માટેજ આી મનોવૃત્તિમાં તથાજ જાય છે. પરંતુ ખરેખરીરીતે સદાચારના શાસ્ત્ર અને સત્તા વડે એક મિત્ર પ્રકારનો પંથ વા માર્ગ આપણને દર્શાવવામાં આવે છે. જે આપણે સદાચારના સિદ્ધાંત અને ઉદ્દેશથીજ આરંભ કરવાનો હોય તો આપણે અવશ્ય કરીને એવા સામાન્યચાદ કંપર આપણું જોઈએ, કે દુરાચારનો બદલો સદાચારથીજ વળગે જોઈએ. અશુભનો બદલો અશુભથીજ વાગવાથી તો તેમાં કોષ પ્રકારની સદાય યથા શક્તિ નથી. બધાએ બનાવોમાં અને બધાંએ માનવો પ્રત્યે આપણાથી સદાચારી બન્યા વિના રહીજ શકાતું નથી; આપણું અશુભ કર્યું હોય તેના પ્રત્યે પણ આપણાથી આવી રીતે વર્ત્યા વિના રહીજ શકાતું નથી, કે રખેને અશુભનો બદલો અશુભવડે લાગીને આપણે આપણામાં અને અન્યનામાં અશુભની જુદી કરી બેસીએ. સરમ ન્યાયશાસ્ત્ર સદાચારને તમારા ઉપર અસર કરવાની બાબતમાં કેવી રીતે આટલો બધો પરિપૂર્ણ, આહક, સંપૂર્ણ પ્રકારે સ્વને સિદ્ધ કરનાર અને સર્વ સમર્થ બનાવે છે, એ હવે લક્ષ્યમાં લેયો; સત્ય અને ન્યાયશાસ્ત્રના સર્વ સામર્થ્યને લેખને આવી સત્તા થી રીતે તેનામાં અતિક્રાંત થાય છે, એનું ખાસ અવલોકન કરો, દુરાચારની જાતિવડે, સદાચારની જાતિનો પ્રચાર બની શકશે નહિ, તેનાથી તો માત્ર પોતાની જાતિનોજ પ્રચાર બની શકે છે અને તે તેમ કરે પણ છે. તેટલા માટે પ્રથમને પ્રવર્તવાના માટે તમારે હવેનાં તેનુંજ અર્પણ કરવું જોઈએ, બીજાના બદલામાં પણ પ્રથમનુંજ અર્પણ કરવું જોઈએ. જે તમારો ઉદ્દેશ બીજાનો વિનાશ સાધવાનો હોય તો તમારાથી તેનો કોઈ કાલે પણ સ્વીકાર થઈ શકશે નહિ.

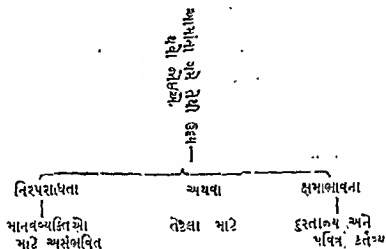
વળી, શિક્ષા કરવાની, મારી નહિ આપવાની, મારી કરવાનો નકાર બહુવાની બાબત નિશ્ચયપૂર્વક અને ન્યાય પરાયણતાથી જોડવા. માગીએ તો સમગ્ર સ્વરૂપે મર્ત્ય માનવોને નહિ આપવામાં આવેલી સર્વગતાની જરૂર ઉભી કરે છે, એક પ્રકારના સર્વ પાસાના જ્ઞાનની, સર્વ પાસાની સંપૂર્ણ સમજણની આવશ્યકતા ખડી કરે છે. તેટલા માટે સાધુ પુરુષો હવેનાં આવા પ્રકારનું આદર્શ વાક્ય અને નિયમ રાખે છે; “માનવિનું કાર્ય ક્ષમા આપવાનું છે અને પ્રભુનું કાર્ય શિક્ષા આપવાનું છે.”

આ ઉવચાર વળી તમે તમારા એવા—કહેવાતા યત્નને શિક્ષા કરવાની બાબતમાં,

તમારા હૃદયમાં હૃદયમાં તેની સાથે કોઈ બનવાની આમનમાં આતો યિશ્ન કહેવા સમાન હોવાથી તમે તમારા હૃદયની અંદર વર્તતા નથી કારણ કે જ્યારે તમે જાનેજ એક પક્ષકાર હો છો ત્યારે તમે કોઈ કાંઈ પણ યથાર્થ રીતે, ન્યાયપરાયણતા પૂર્વક તમારી જાતે એક ન્યાયાધિષ્ઠ બની શકો નહિ. જો તમારી દુરાચારથી બદલો વાગતાની આજ્ઞાનો એક વાર પણ સ્વીકાર કરવામાં આવે તો તમારા બદલાને વળી પછી પોતાનો બદલો મળ્યા વિના રહેશે નહિ, વળી તેને પણ કમવાર પોતાનો બદલો મળ્યા વિના રહેશે નહિ, અને આ પ્રમાણે આમજ ઉપર અંત વિતા આપ્યાં જતાં અનવરથા દોષ ઉપજી આવશે.

આ પ્રમાણે વૈર સેવાની શક્તિને રજા આપવાનો અર્થ દુરાચારની નિત્ય પ્રવૃત્તિસમાન છે. આવા ગંભિર પ્રકારમાં વિચારના પ્રથમવારના દોષ અથવા અપગ્રહ કરનાં વૈર વાળવાની શક્તિ એક આત્મિક મહાન દોષ સમાન છે. પ્રથમવારનો અપરાધ એક જાળનો અપગ્રહ કરે છે પણ વૈર શક્તિનાં મારાત્રિ રાજ્ય અને મહાજાળો અગરાધ કરે છે તથા દુરાચારને અંત વિતાનો બનાવે છે પ્રથમ વારનો દોષ અથવા અપગ્રહ, અઠાન, મોખરી, અને સરખામણીમાં વિચાર વિગ્નની દુષ્ટતા, અનિરોધિતા, રિકારો, અંતરમાં છુપાઈ રહેલાં દોષ, તિન્નકાર અને છુપાંને લીધે ઉપજી આવે છે પરંતુ વૈર અથવા વૈર સેવાની શક્તિનો વિચાર પૂર્વક કરાયતા વિચારમાયી ઉદ્ભવ થાય છે આ ઉપરાંત વળી પ્રથમની આગત માનવ પ્રવૃત્તિની સાથે અભિજીતિને જોડાયેલી એક જૂથ સમાન છે, વારંવાર એક પ્રકારની અસાવધાનતા સમાન જણાઈ આવે છે; બીજા પ્રકારની આજ્ઞા સલાહના વિરૂદ્ધ વર્તીને કરવામાં આવે છે અને તે એક ત્યાગ થઈ શકે એવી વસ્તુ સમાન છે.

શાન્તિ અને અભેદનો

॥ કર્મ-મીમાંસા ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી)

—:—

આપણો વર્તમાન એ આપણા ભૂતકાળનું પરિણામ છે, આપણે આપણો સ્વભાવ આપણા વિચારથી બાંધ્યો છે, આપણી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવાના પ્રસંગો આપણી ઇચ્છાઓથી બાંધ્યા છે, આપણી પરિસ્થિતિ આપણી કૃતિઓથી બાંધી છે, એ આપણે જોઈ ગયા આપણા ભૂતકાળનાં પરિણામો વર્તમાનમાં ફેટલે દરજ્જે આપણે ફેરવી સફીએ, ફેટલે દરજ્જે આપણે પરવશ અને ફેટલે દરજ્જે આપણે સ્વતંત્ર છીએ—એ દેવે વીચારીએ.

પુનર્જન્મ અને કર્મના સિદ્ધાન્તો બાહ્ય રીતે જાણી જાણી જાણી વિચારમાં પડેલા, મનભેદ પડેલા છે. (Robert Owen.) રોબર્ટ ઓવન અને તેના અનુયાયીઓએ Herodity (વંશ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થતાં ગુણ)—કે જે ભૌતિક શાસ્ત્રે સ્વિધારેલ કર્મનું કાંઈ પ્રતિબિંબ છે તેના અનાદર કરી માનવને પરિસ્થિતિઓ જનિત સહિમાનતા તેઓ

ધારે છે કે પરિવેશન બદલવાથી માનવ બદલી શકાય; ખોટી ટેવો પડતા અમાક બાળકને તેની ખોટી પરિસ્થિતિમાંથી લઈ લેવામાં આવે તો ધણીજ ઉત્તમ અસર થાય; દુષિત આચરણોમાંથી લઈ લીધેલું અને શુભ આચરણોમાં મુકેન બાળક એક સમગ્ર નિવસરો. રોજન્ટ એવેનના મહાન સામાજિક પ્રયોગના વૈદ્યથી જણાઈ આવે છે કે તેના મતમાં સર્વ (બધું) સલ નહોતું. બીજાઓ હેરીડીટીનું બધ લક્ષમાં લખને પરિસ્થિતિની લગભગ અવગણ કરે છે; લડવીય યુવનર કહે છે ' સ્વભાવ ઉઠેર (nature) કરતાં બલવત્તર છે " આ મને વિરુદ્ધ મનોમાં સલ છે. બાલક તેણે જૂનકાગમાં બાધેલા સ્વભાવ સાથે અવતરે છે, નીરો પણ તે નવા માનસિક શરીર અને નવા કામ શરીરના વાધા પહેરે છે, કે જેમાં તેણે પોતે સરજેલાં સામર્થ્યો અને મુજો હોય છે તો ખરાં પણ તે બીજ રૂપે હોય છે, પૂર્ણ વિકાસ પામેલી શક્તિઓ તરીકે નથી હોતાં; આમ હોવાથી એ બીજને પુષ્ટિ આપી જલદી ઉગારી શકાય અથવા પોષ્ય નદિ આપી નિષ્ક્રિય કરી શકાય, આમ આચરણની (પરિસ્થિતિ) અમરથી કસ્યાણ કે અકસ્યાણ માટે કરી શકાય છે. વળી બાલક નવા સ્વ તંચાતુમન સ્થૂળ મુજવળો સ્થૂળ શરીરનો વાધો પણ ધરે છે. જે શક્તિયો માયે તે બાળક આગ્રુ હોય છે નેમાંની કેટલીક અનિ-બલ્ત કરી શકે એવી એવી યોજના હોય છે. અને આ શરીર ઉપર પરિસ્થિતિની બારે અસર થઈ શકે અને તેને નિરામય કે રોગગ્રસ્ત કરી શકાય આ મન્ય વાનો રોજન્ટ એવેનના મતના પક્ષમાં જાય છે, અને J. Dr. Barnardos Homos (મનો) ન્યાં સદ્ગુણના અંકુરો મેળવવામાં આવે છે અને દુર્ગુણના અંકુરો જુએ મારવામાં આવે છે—જેવી પામ્યાંયિક સંસ્થાઓએ પ્રાપ્ત કરેલ વિજ્ઞપનો ખુલાસો કરે છે પણ રામાવિક Congonital મુન્દેખાર અને એના જેવા બીજાઓને એકજ જીવગીમાં કાષપણ મુધારી શકતું નથી, પરોપકારી દવાણુ તારક આવાઓ કે જેમના ધણા વિભાગ છે તેમના સંબંધમાં નિષ્ક્રિયતા અનુભવે છે.

ઉપર જણાવેલો બીજો મત ધરાવનાર કહે છે તેમ એ પણ મરખુંજ સચું છે કે સદજ સ્વભાવ એ એવું બધ છે કે જે દરેક મંરૂતિ ચાલના અગ્રામ ક લેનામા લેતુ જોધએ, ત્યાં જે શક્તિઓ ન હોય તે ને કપજી શક નદિ; અમુચિ વપગો કે જે સપાદી નીચે, જોધતુ પેરાજી શોષતાં મુજો પ્રમારે છે તે તે બીજક નિર્મજ કરી શકે નદિ આસપામના વિચારના વાતાવરણમાંથી, બીજાઓમાં રહેલા પાપથી ઉદ્ભવેલા કામરપોમાંથી,—એ મુજોને કેટલુંક પોષજ મને છે. વિચાર અને કામનાઓનાં રૂપો આમપાસની દવામાં તરતાં હોય છે. તેમનો મંરૂજ બદિખાર શુભ સાધનો વિના થઈ શકતો નથી અને એ શુભ સાધનો આધારજ મંરૂતિ ચાલના અગ્રામકને અગ્રાત હોય છે.

આ મતમાં, પોતાના ભૂત (અનુભવ) સાથે, એક જીવનમાંથી બીજા જીવનમાં જતી, સદા—શ્રદ્ધિ પામતી સદા—કલત થતી, અને તેની શ્રદ્ધિ અને ઉત્તતિના પ્રમાણમાં તેના ભાવી નિયતિ (Destiny) ની દિશા અરે વધીકારમાં, એક વધારે અને વધારે સામર્થ્ય વાન નિર્ણાયક સત્તા થતી એક નિલ ચેતનાના સ્વિકારનીજ ખામી છે.

આ પ્રમાણે આપણે (પરા વિદ્યાના) થીઓસોફીક દ્રષ્ટિમિન્દુએ પહોંચીએ છીએ: જે આપણે આપણી સાથે લઇને આવ્યા છીએ તે તેમજ જે પરિસ્થિતિમાં આપણને ફેંકવામાં આવ્યા છે તે આપણે અન્યથા કરી શકીએ તેમ નથી; પણ તે ઉભયનેયે આપણે ફેરવી શકીએ, અને જેમ અપણું જ્ઞાન વધારે તેમ આપણે વધારે અસરકારક રીતે તેમને ફેરવી શકીએ છીએ.

આપણે જેને “આપણા વ્યાપારનો શીલક માલ” કહી શકીએ તે સાવધાનપણે તપાસી જવું એ પ્રથમ પગથીયું છે; આપણી શુભ વા અશુભ સ્વાભાવિક શક્તિઓ અને શુભો, આપણાં સામર્થ્યો અને દુષ્ટો, આપણાં વર્તમાન પ્રસંગો, આપણી ખરેખરી પરિસ્થિતિ, આપણો સ્વભાવ એવો છેક જે સૌથી વધારે તરણી ફેરવી શકાય, તેથી જે શુભેક દ્રઢ કંવા ઈષ્ટ હોય તે શુભો તથા જે દુષ્ટો સૌથી વધારે ભયપ્રદ હોય તે તારવી કાઢી, આપણે આપણો સ્વભાવ ફેરવવા મથવું જોઈએ. આપણે તેમને એકે એકે લઇએ છીએ અને આપણે કદી દોષનું ચિંતન નહિ કરવું જોઈએ પણ તેને મળતા શુભનુંજ ચિંતન કરવું જોઈએ એ વાતનું સદા સ્મરણ કરીને પહેલાં વર્ણવી ગયા તે રીતે વિચારશક્તિનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. જે યવાની આપણી કમ્બા હોય છે તેનું આપણે ધ્યાન કરીએ છીએ, અને ધીમે ધીમે નક્કી આપણે તે યજ્ઞે છીએ. નિયમ વિશ્લેષ યજ્ઞ શકતો નથી; આપણે વિજયને માટે તેને માત્ર અનુસરીને કામ કરવાનું છે.

કામ-સ્વભાવ એજ રીતે વિચારથી જાણાય છે, અને જે પ્રસંગો આપણને જોઈતા હોય છે તેનાં વિચાર-રૂપો આપણે સર્જીએ છીએ; યોગ્ય પ્રસંગ જોવા તે અને હાથ કરવા આતુર એવી આપણી કમ્બા (will) પણ આપણા વિચારે કરેલાં રૂપોમાં પોતાને સ્થાપે છે અને ભૂતકાળના કર્મ જે પ્રસંગો નથી આવ્યા હોતા તે પ્રસંગો ખરેખર અસ્તિત્વમાં આણી પકડી પોતાની પાસે આણે છે.

બદલવામાં સૌથી અધરી આપણી પરિસ્થિતિ છે, કારણ કે અહીં આપણે ધનમાં ધન પ્રકૃતિ સાથે કામ લેવાનું છે, કે જેના ઉપર આપણા વિચારનું બલ ઓછામાં ઓછું સમર્થ્ય ધરાવે છે. અહીં આપણી સ્વતંત્રતા ધણી મર્યાદિત છે, ‘કારણ કે અહીં આપણે નિર્બલમાં નિર્બળ છીએ અને ભૂત-પ્રારબ્ધ (past) બલવાનમાં બળવાન છે. છતાં આપણે ખાસ પરવશ નથી, કારણ કે અહીં આપણે સુદ કરીને અથવા તો વંશ યજ્ઞ જમને અંતે વિજય મેળવી શકીએ છીએ. આપણી પરિસ્થિતિનો જે અનિષ્ટ ભાગ ફેરવી શકાય તેવો હોય છે તે ફેરવવાને આપણે સદા ઉદ્યમ કરીએ છીએ, જે ભાગ આ પ્રમાણે આપણે

ફેરવી ન શકીએ એવું હોય છે તે આપણે મળે ચઢાવીએ છીએ અને તેની પાસે જે કંઈ શિશુઓ આપવાનું હોય છે તે શિખરાને હસ્તકત ચઢાવીએ છીએ. નેત્રે આપવાનો પાઠ આપણે જિખી રહેતાં તે એની મેળે આપણાથી વિદૂર ચડ જરો, જીવં વચની પેડે, આપણને એક અનિષ્ટ કુટુંબી છે; ફિક, એનો આપણે આપણી જૂનકાગની કૂનિયા આપણી આસ-પાસ આકર્ષી આણેલા જીવો છે. શાદકારીથી આપણું રજુ આપીને દરેક ધર્મ આપણે ખુશ મીઠાજથી અને ધૈર્યથી બજાવીએ છીએ; આપણે સહનથીવતા (નિનિશા) તેમના રોજીંદા કલેશથી ધૈર્ય અને નેમના અપકારોમાંથી ક્ષમા પ્રાપ્ત કરીએ છીએ કે કંઈ થીયી જેમ પોતાનાં જોગ્ગરોનો ઉપયોગ કરે છે તેમ આપણે તેમને આપણા દોષો ઉભારી નાંખી આપણી કઠોરતાને મૃદુ અને ચકચકિત કરવામાં યોજાએ છીએ. જ્યારે આપણે માટે તેમનો ઉપયોગ પુરો ચરો ત્યારે બહિરપાત્રિયો તેમને દૂર કરી, જીવે સમ જરો. આજ પ્રમાણે ઉપરથી દુઃખદ જણાતા આપણી પરિસ્થિતિના બીજા બાબ વિશે પણ જાણવું.

જેમ કોઈ કુશળતાવીર પ્રતિકૂળ પવન હોય છે ત્યારે પોતાના શરીર તે પવન કે જે ફેરવવાની તેનામાં શક્તિ નથી તેને અનુકૂળ રીતે જોડે છે અને પોતાને ધારેલા માર્ગે સર્જ જવાની તે પવનને ફરજ પાડે છે, તેમ આપણાથી ફરી ન શકે તેવી પરિસ્થિતિઓને આપણને મદદગાર ચવાની ફરજ પડે એવી રીતે આપણને પોતાને તેમને અનુકૂળ બનાવી આપણે તેમનો ઉપયોગ કરીએ છીએ.

આ પ્રમાણે આપણે અંશતઃ બદલ છીએ અને અંશતઃ મુક્ત છીએ, આપણે પોને સર્વોચ્ચ મર્યાદાઓમાં આના વડે ક્રિયા કરતા માટે આપણે બંધાયેલા છીએ, પણ તેમની હદમાં તેમના ઉપર ક્રિયા કરતા આપણે સ્વતંત્ર છીએ. આપણે જાને, સત્તાન જાતમાં, સ્વભાવતઃ મુક્ત છીએ, પણ આપણે પોને હૃદયમાં આણેલા વિચાર-સ્વભાવ-કામ સ્વભાવ અને સ્થૂલભૌતિક સ્વભાવમાં આના વડે ક્રિયા કરી શકીએ; એ આપણી સામગ્રી અને જોગ્ગરો છે, એ નવાં કરીએ ત્યાં મુખી એમના સિવાય અન્ય આપણને ન જ મળે.

બલ અને સહાય આપતા આપણી તરફ છે એમ સ્મરણમાં રાખી, આપણે હમેશા તેની સામે જાય બીડતી જોઈએ અને તેના ઉપર વિજય મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જૂત કાશનાં બઘોમાં ઉમેરાયેલો વર્તમાન પ્રયત્ન એ અનિષ્ટ કર્મના વિરોધનું વારણ કરતા બરાબર પુરતો થઈ જાય, અથવા ધણીવાર બરાબર પુરતો હોય છે.

અથવા, કોઈ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં આપણે તેનો લાભ લેવા આનાકાની કરીએ છીએ; આપણને બીજી રહે છે કે તેને લીધે ઉત્પન્ન થતી જવાબદારીઓ પુરી કરવાને આપણી પાસે જોઈતાં સાધન નથી; પણ આપણા કર્મ ન આપણો હોત તો તે પ્રસંગ જ આવ્યો નહોત, તે પ્રસંગ આપણા જૂત કાળનું ફલ છે; કાર્ય અને આમલ્યથી ચાલે ત્યારે તેનું આપણે ગ્રહણ કરીએ અને આપણને માત્રમ પડશે કે આપણે પ્રયત્ન માત્રથી આપણામાં સુખ રહેલી સુખ શક્તિઓ, જેમની આપણને ખબર પણ નહોતી અને જેઓ સક્રિય થવાને બાહ્ય ઉત્તેજન માગતી હતી તેઓ જાગૃત થયેલી છે. જૂતકાળમાં પ્રયત્ન કરીને ઉત્પન્ન કરેલી ધણી શક્તિઓ અભિગ્રાહિતની અણીપર હોય છે અને કિંવા ૩૫ કુસુમમાં ખીલી નિકળતા માત્ર પ્રસંગજ શોધતી હોય છે.

આટલું તો આપણે કરી શકીએ એમ લાગતું હોય તેથી રહેજ વધારે ઉચ્ચ આશય આપણે હમેશાં રાખવો જોઈએ,—આપણી વર્તમાન શક્તિઓથી તદ્દન બહાર એવો નહિ પણ આપણી મતિથી રહેજ બહાર એવો આશય જોઈએ. કોઈ પણ બાબત આપણે લગભગ કરી શકીએ એનો અર્થ એ છે કે તે બાબત વારંવાર આપણે જૂતકાળમાં પ્રયાસ કરેલો છે અને તે સમયે પ્રયાસોનું બલ આપણામાં દબાત છે. આપણે ઘોડું કરી શકીએ એનો અર્થ એ છે કે વિશેષ કરવાની આપણામાં શક્તિ છે, અને આપણે નિષ્ફળ થઈએ હોઈએ, બન્યું એટલું પ્રયત્ન કરેલું બલ આપણી શક્તિઓના સંગ્રહ—સ્થાનમાં ભરે છે, અને આજની દાર તે આવતી કાલની જૂત થાય છે.

પરિસ્થિતિ પ્રતિકૂળ હોય છે સારે આની આ વાત લાગુ પડે છે; એવા પણ કોઈ બિન્દુ સુધી આવી પહોંચ્યા હોઈએ કે જ્યાં એક જ વધુ પ્રયત્ન વિજય અર્પે. આથી જ બિંબે ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ પ્રયત્ન કરવાનો બોધ આપ્યો હતો અને “પ્રારબ્ધ કરતાં પુરુષાર્થ બળવત્તર છે” એવું પ્રોત્સાહક વચન બોલ્યા હતા. ધણી જૂત પ્રયાસોનું પરિણામ આપણા કર્મમાં મૂર્ત થયેલું છે અને તેમની સાથે વર્તમાન પ્રયત્નનો યોગ કરવાથી ઘટિ ફલ પ્રાપ્તિ માટે જોઈતું બલ ઉત્પન્ન થઈ જાય એ શક્ય છે.

એવા પણ દાખલા હોય છે કે જ્યાં જૂત કર્મનું બલ એટલું બધું જાગૃત હોય છે કે વર્તમાનનો કોઈ પણ ઉદ્યોગ તેને વારવારે સમર્થ ન થાય. છતાં પ્રયત્ન તો ચલેજ જોઈએ, કારણ કે તેમની પોતાની બાબતમાં એક આવો કેસ છે એમ જાણી શકે તેવા ધણીય યોગ હોય છે, અને ચલ કરવાથી કદી સિદ્ધિ ન થાય તો પણ તેમાં હોય તો છે જ નહિ, કારણ કે કરેલો પ્રયત્ન તે કર્મના બળને ભવિષ્ય માટે જાળું કરે છે. પોતાને જોઈતું પારણામ આપણી વારંવાર કોઈ બલ અથવા ભૌતિક રચના વિશેષની શોધમાં કષ્ટ રસાયન-સાચી ધણીવાર વરસોનાં વરસ મળે છે. તે ધણીવાર આંસો ભંગ થાય છે પણ પોતાની દાર કષ્ટ કરતો નથી. રાસાયનિક તત્ત્વોમાં તે ફેરફાર કરી શકે તેમ નથી; રાસાયનિક

સંયોગના નિયમો તે ફેરવી શકે તેમ નથી, આ સધળું તે બરબડાટ કર્યા વિના સ્વિકારે છે, આમાંજ “ શોધકનું અલૌકિક ધૈર્ય ” રહેલું છે. પણ ધૈર્ય યુક્ત પ્રયોગોથી સદા વૃદ્ધિ પામતું શોધકનું જ્ઞાન અંતે એવા બિન્દુને સ્પર્શે છે કે જ્યાં ઇષ્ટ પરિણામ લાવવાને તેને તે શક્તિમાન કરે છે. કર્મના અભ્યાસકે બરાબર આવો જ ભાવ સંપાદન કરવો જોઈએ; વગર ફરીયાદે તેણે નિયમનો સ્વિકાર કરવો જોઈએ, અને તેના પોતાના અજ્ઞાન શિવાય તેને બીજું કશું બાધક નથી, અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન એટલે જ સંપૂર્ણ શક્તિ એમ સન્નિશ્ચય કરીને, પોતાનું સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો વગર યાકી ગમે શોધી કાઢવાં જોઈએ.

એક બીજી મહત્વની વાત એ છે કે જૂતકાળમાં જન્મને આપણે ઓળખતા હતા તેવા લોકોના સંબંધમાં કર્મથી આપણે મુકાએલા છીએ, તેમાંના કેટલાકે આપણને દેવું આપવાનું છે, અને કેટલાકને આપણે દેવું આપવાનું છે. કોઈ પણ મનુષ્ય તેની લાંબી જીવન યાત્રા એકસો કરતો નથી, અને તે સામાન્ય જૂતના ધણા બંધનોથી જેની સાથે તે સંલગ્ન થયેલો છે એવા જીવાત્માઓ, વર્તમાનમાં તેની આસપાસ વિટાવા વારતે આ જીવનના સંઘળા બાગોમાંથી આપે છે. જૂતકાળમાં આપણે કોઈને ઓળખતા હમણે છીએ, પ્રગતિમાં તે આપણા કરતાં આગળ વધી ગયો છે, કદાચ તે વખતે આપણે તેના ઉપર કોઈ ઉપકાર કર્યો હતો, અને કર્મની ગાંઠ બંધાઈ હતી. વર્તમાનમાં તે પુરૂષના ક્રિયાના સ્થાનમાં તે ગાંઠ આપણને આકર્ષે છે અને આપણે આપણી બહારથી બલ-આપણી પોતાની નહિ એવી સાંભળવાની અને અનુસરવાની પ્રેરણા કરતો કોઈ શક્તિ-ની બલની એક નવી પ્રયોદના (impulse) મેળવીએ છીએ આપણી પોતાની નહીં એવી સાંભળવાની અને અનુસરવાની પ્રેરણા કરતી કોઈ-ની શક્તિ. થીઓસોફીકલ સોસાયેટીની અંદર આવાં ધણાં સહાયકારક બંધનો અમે જોયાં છે. ધણા ધણા પ્રાચીન કાળમાં જે પુરૂષદાસ મહાત્મા K.H. છે તે એક ઇજીપ્શીઅન લસ્કર સાથે યુદ્ધ કરતાં કેદ પકડાયા હતા, તેમને એક ધણા ઉચી પદવીના ઇજીપ્શીઅને આશ્રય અને સહાય આપી હતી. હજારો વર્ષ વહી ગયા પછી, તોજી જન્મેલી થીઓસોફીકલ સોસાયેટીને સહાયની જરૂર પડે છે, અને તે મહાન કાર્યમાં કોઈ મદદગાર ગાટે આર્પાવત ઉપર દ્રષ્ટિપાત કરતાં તે મહાત્મા તે ઇજીપ્શીઅન અને બીજા જન્મેલા પોતાનો મિત્ર-હાલના મી. A. P. Sinnett ને The Pioneer નામના વજનદાર Anglo Indian વર્તમાન પત્રને ચલાવતા દેખે છે. મી. સીનેટ એમના હમેશના વહીવટ પ્રમાણે સીમલા જાય છે; જૅડમ બ્લવેટરકી સંબંધ સાધવા, સાં જાય છે, મી. સીનેટ તે મહાત્માના પ્રલક્ષ પરિચયમાં આકર્ષાય છે, તેમની પાસેથી શિક્ષા મેળવે છે, The Occult World (અદ્રષ્ટ લોક) અને Esoteric Buddhism (પરા-વિદ્યા, the Ancient secret wisdom religion) જે પુસ્તકો હજારોને થિઓસોફીનો સંદેશો પહોંચાડે છે તેના કર્તા યાચ છે. આવી રીતના હક જૂત કાળમાં આપેલી મદદથી આપણે મેળવીએ છીએ, ઉચ્ચતર રીતોએ અને ધણા-વિસ્તૃત પ્રદેશમાં પરિણામ આવે એમ મદદ કરવાનો હક પમાય છે, અને આપણને પોતાને પણ સેવાથી જીતેલી મિત્રતાના પુરાણ બંધો દ્રઢ થવાથી સહાય મળે છે, એકે પ્રાપ્ત કરી, બહુ માટે બહાર વર્ધાવેલા અમુક જ્ઞાન દાનથી ઉદાર બદલો મેળવીએ છીએ.

ખરેખર, આ નિયમવાળા વિશ્વમાં, જ્યાં ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયા સરખી છે સાં, આ.

પવામાં આવેલી સધળી મદદ (સેવા), દાતા પ્રતિ ફરી આવે છે, જેમ ભીંત સામે ફેંકેલા દડો કુદીને ફેંકનારના હાથમાં પાછો પડે છે તેમ જ આપણે દુઃખને છીએ તે આપણા તરફ પાછું આવે છે; તેથી, સ્વાર્થમય કારણથી પણ (સકામ વૃત્તિથી પણ), આપણું, દાન કરવું, અને પુણ્ય દાન કરવું એ એકરસર છે “ તારી રોટલી જલ ઉપર નાખ, અને ઘણા દીવસ પછી તે તને જડશે.” સ્વાર્થ મય પ્રયોજનથી પણ, દાન કરવું એ સાફ છે, કારણ કે તેથી સ્તુલ માનુષિક લાગણીઓ (ભાવો) ની આપ લે માપ છે, જે લાગણીઓથી દાતા અને દાનપાત્ર બંને ઉગે છે અને વિકાસ પામે છે, તે એવી રીતે કે તે પ્રત્યેકમાં રહેલી દીન્યતાને વધારે વિસ્તૃત અભિવ્યક્તિનો યોગ પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે શરૂઆતમાં તે દાન ફલાભિ સંગથી આપવામાં આવ્યું હોય—“ દીનપર દયા કરનાર ભગવાનને ધીર છે ”, અને જો તે બહાર ખર્ચ છે (શેકે છે) તે તેને ફરી આપવામાં આવશે છતાં ધીમે ધીમે, આવી-જૂંત થતો પ્રેમ (ભક્તિ) ભવિષ્યનું દાન સ્વયંભાવિ (Spontaneous) અને નિષ્કામ બનાવશે, અને આમ માનુષિક જીવનોની દીર્ઘ પરંપરામાં એક જીવાત્મા સાથે કાર્મિક પ્રેમ-પાશોથી સંબદ્ધ થશે. રાગદ્વેષથી બંધાવું એ અનિષ્ટ છે. પ્રેમથી બંધાવું અનિષ્ટ નથી પણ પરમ ઇષ્ટ છે. પ્રેમ નિઃસ્વાર્થ ભાવ છે. સ્વાર્થથી રક્તિ પ્રેમ શિયાય બીજા કોઈ પણ બા-વમાં નથી. પ્રેમ પરમાત્માનો સ્વભાવ છે. પ્રેમનો વિકારી કરવો એજ જીવન યાત્રાનું પ્રાપ્ત્ય છે—વ્યક્તિના સધળા સંબંધો-રાગ ના હો કે દ્વેષ ના હો—જૂન ભાવમાંથી ઉદ્ભવે છે, અને પ્રત્યેક જીવનમાં આપણે આપણા મિત્રો સાથેનાં બંધનો પ્રખળ કરીએ છીએ, અને ભવિષ્યમાં આવનાર જીવનોમાં સાથે સાથે પાછા અવતરવાનું મોક્ષ કરીએ છીએ. આ પ્રમાણે આપણે લોહીના સંબંધ વિનાનું એક સત્ય કુટુંબ બાંધીએ છીએ અને પુરાણનાં બંધનો વધારે સન્નિહ્યું થવા બૂંભે છે ઉપર વારેવારે પાછા આવીએ છીએ.

આ અપૂર્ણ અભ્યાસ પુરો કરતા અગાઉ જેને સંયુક્ત કર્મ (collective Karma) કહેવામાં આવે છે તે વિશે આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. મોટા કે નહાના સમૂહોના એકલા થયેલા વિચારો ધ્વિજાઓ અને ક્રિયાનાં પરિણામોથી વણાઈને થયેલા ગ્રિપ્સ તેનું તામ સંયુક્ત કર્મ, વ્યાપાર કરનાં તરે તો તેનાં તેજ છે, પણ નિર્જીવક અંશોની અંધ્યા અત્યંત વધારે છે અને આ વૈવિધ્યથી પરિણામો સમજવાની મુશ્કેલી અત્યંત વધી જાય છે.

એક સમૂહને એક વધારે મોટી વ્યક્તિ તરીકે વિચારવાની કલ્પના (idea) અધુ-નીક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને અગ્રાત નથી, અને આવી વધારે મોટી વ્યક્તિઓ, જેનો આપણે અભ્યાસ કરી ચુક્યા છીએ તેને મળતી રેખાઓએ કર્મ ઉત્પન્ન કરે છે. એક કુટુંબ, એક પ્રજા, એક પેટા જાતિ એક જાતિ એ સર્વે વધારે મોટી વ્યક્તિઓ છે, એ દરેકની પાછળ તેની જૂત અવસ્થા છે કે જેણે તેની વર્તમાન અવસ્થાને જન્મ આપ્યો છે, એ દરેકની આગળ તેની ભવિષ્યની અવસ્થા છે કે જે વર્તમાન કાળમાં તૈયાર થવાની ક્રિયામાં છે.

એવી મોટી વ્યક્તિની અંદર આવતો જીવાત્મા તે વ્યક્તિના સામાન્ય કર્મોનો બોમ્બો-ઓ થયો જ નોંધએ; તેના વિશિષ્ટ કર્મો તેને તેમાં આપેલો છે, અને તે વિશિષ્ટ કર્મો તેમાં રહીને જ પોતાનો વ્યાપાર સમાપ્ત કરવો જોઈએ, એ વધારે મોટું કર્મ ધણીવાર એ નાના કર્મો ક્રિયા કરવામાં અડક કરે એવા થોપો આપે છે.

એક કુળના સમસ્ત કર્મનો આપણે વિચાર કરીએ તે કુળ તેનું પોતાનું ખાસ વિચાર-વાતાવરણ હોય છે જેને રમવામાં તે કુળના પરપરાથી આપણા આત્મા સંપ્રત્ય અને રીતિ રીવાજો બાહ્ય જગતનું દર્શન કરવાની તે કુળની ખાસ રીતો, પોતાના ઇતિહાસનું કુળાભિમાન, કુળના માનને પ્રમળ બાળ વિગેરે એ ભાગ લીધા હોય છે કદાચ સેકડો વર્ષમાં બધાએવી અને તેમની અદર નવા જન્મેલા બાળકના સર્વ વિચારો, ઇચ્છાઓ અને ક્રિયા અને આકૃતિ આપતી, ઘડતી અને રમતી ચાલી આવતી તે કુળની મર્યાદાઓ તે કુળના કોઈ પણ મનુષ્યના સઘળા વિચાર રૂપોને અસર કરશે કુનાચારથી વિરુદ્ધ હોય એવા તેના વનચો એને ખમરે પડ્યા વગર દનાઈ જશે એના કુટુંબનો બીજો કોઈ જે ચીજ ન કરે તેને માટે તેને પણ રાસ્ત હશે નહિ, ધણી લાવ્યોથી તે દૂર રહી શકશે, અને પાપના બીજ કે જે લાનચોએ જગૃત ક્યા હોત તે શુભ અને નિરસત્વ થઈ જશે તે કુટુંબનું સચુક્ત કર્મ પ્રખ્યાતિમાં આવવા માટે તેને પ્રવેગ આવશે, સેવાના માર્ગ ખુલા કરશે, જીવન મોના રિધદમાં તેને લાભ આવશે અને તેના વિજયની ખાત્રી આવશે ગાવા અનુકૂળ મયોગોમાં તે શી રીતે આવે છે? એનું કારણ ત્યા પ્રથમથી આવી ગયેના કોઈ (જનાત્મા) સાથેના તેના અગત મિત્ર, કોઈ પૂર્વ જીવનમાં કરેલી સેવ, અને હવે મિત્ર બન્યા, અરસિય રહેશે કોઈ સમય હશે આ તેને તે વર્તુલમાં આકર્ષવા સફળ થાય છે અને પછી તે તે કુળના સચુક્ત કર્મને લીધે-ને કુળના કેટલાંક, સામાજિક માનના વારસો આપણા કુટુંબની મીનકત તરીકે યુક્તી જનાર, નરરત્નોના શૌર્ય સામર્થ્ય અને પરોપકાને લીધે તે કુટુંબને લગતા વિવિધ કાર્મિક પરિણામોનો લાભ મેળવે છે

જ્યા કુળનું કર્મ ખરાબ હોય છે ત્યાં તેમાં જન્મેલી વ્યક્તિ હાનિ ભોગવે છે, જેમ પ્રથમ જણાવેના કેસમાં તે લાભ અનુભવે છે તેમ, અને મયુક્ત કર્મ બાધક થાય છે, જેમ પ્રથમ જણાવેના કેસમાં તે દુષ્પાણ સાધક થાય છે તેમ

બીજા કેસમાં તે તે વ્યક્તિએ સામાન્ય રીતે પોતાનામાં એવા લક્ષણો ઉપજાવેના હોય છે કે જેમનો પુરો ઉપયોગ કરવા તે તે કુલદત્ત પરિસ્થિતિની તેમને (તે નક્ષત્રોને) ખાસ હોય આમ ન હોય તોએ પણ એમ પણ પ્રમળ સંનધ અથવા અસાધારણ સેનાથી, મિત્ર મનુષ્ય, પોતાની સેવાનો લાભ લેનાર પુરુષ જ્યાં હોય તેના કુટુંબમાં આકર્ષાઈ આવે, અને સામાન્ય રીતે જેને તે નથી રહ્યો હોતો, પણ જૂતમાળના એક ખાસ કર્મથી જેને તે જાણ્યો હોય છે, તેનો (મધ્યાણુકાર) પ્રમળ મેળવે

એક પ્રમળના સચુક્ત કર્મ વિષે હવે આપણે વિચાર કરીએ આની સ-મુખ, વ્યક્તિ અપેક્ષાથી નિર્ભય છે કારણ કે તે કરી શકે એમાંનું કશુંએ એને એનાથી મુક્ત ન કરી શકે અને તેણે તેનાથી બે તેટલી સારી રીતે તેના પોતાના શક તેને અનુકૂળ ગોઠવવા તોઈએ એક મદદમાં પણ પ્રમળના કર્મ ઉપર માત્ર મહેતવ અસર કરી શકે અથવા પ્રમળીય વતાવરણમાં માત્ર સહેજ ફેરફાર કરી શકે

પ્રમળોના ઉત્તમ અગત મયુક્ત કર્મથી ચાર છે ઉ. ૧૦ અથવા અધમ વિચારથી પ્રોજીત જગૃત પુણ્યાત્મક અથવા પાપાત્મક મર્ગો, પ્રમળના આસીયથી માટે ભાગે પ્રેતા

એલાં કાર્યો સમસ્ત પ્રજાની ઉત્પત્તિ કે અવનતિ સાધે છે. સ્પેનદેશીય ઇન્કવીઝીશનનાં કાર્યો, સ્પેઈન દેશમાંથી ચાલુદી અને મૂર લોકોનો બહિષ્કાર, મેક્સીકો અને પિરુદેશો છત્તતી વખતે કરેલા અધોર જુલમો—આ સઘળા પ્રજા સમસ્તના અપરાધ-હત્તા, કે જે અપરાધોએ સ્પેઈનને તેની સત્તાના તેજોમય પદ્ધતી બદલ ક્યો અને બીજી પ્રજાઓ સાથે સરખાવતાં નિર્બંધ કરી નાખ્યો.

ઉત્પત્તો—જૂ-કયો, બળતા પર્વતો, જલપ્રવલો, અથવા દુષ્કાલ અને મહામારી જેવી પ્રજાપર પડતી વિપત્તિઓ, એ સઘળાં વ્યક્તિ વિશેષ કરતાં સામાન્ય સમુદાયના વિચારો અને આચારોના પ્રબળ પ્રકારોથી જીવંત-સંયુક્ત કર્મના દાખલા છે.

એક પ્રજાના-સંબંધમાં, જેમ એક દુર્ગુણના સંબંધમાં થાય છે તેવીજ રીતે, પણ ધણી વધારે મોટા પ્રમાણમાં, તેની જૂત (અવસ્થા) થી તેનું વર્તમાન) વાતાવરણ જન્મ પામશે, અને પ્રજાકીય પરંપરાગત કથાઓ, રીતીઓ, દર્શનબિન્દુઓ તે પ્રજામાં નિવાસ કરતાં સર્વેના મન ઉપર ધણી મોટી અપર કરશે. ધણીજ યોગ પુરૂષો આ સંસ્કારોથી પોતાને બીજકુલ મુક્ત રાખી શકે છે. અને તે પ્રજાને લગતો કોઈ પ્રશ્ન પક્ષપાત પિના વિચારી શકે છે, અથવા પોતાની પ્રજાના દ્રષ્ટિબિન્દુથી બિન દ્રષ્ટિબિન્દુથી તે પ્રશ્ન જોઈ શકે છે. આથીજ, પ્રજાઓમાં પરસ્પર કલહો અને સંક્રાંતિ બૂલ બરેલાં દર્શનો અને બીજી પ્રજાના ઉદ્દેશો વિશે વિપરીત અભિપ્રાયો મોટે ભાગે ઉત્પન્ન થાય છે. યુદ્ધસુઓની આસ-પાસના વિચારના વાતાવરણના નાના બેઠનેલીધે કેટલાએ રણસંઘામ ફાટી નીકળ્યા છે, અને આ અડચણો જ્યારે પ્રજાઓ જુદી જુદી જાતોમાંથી ઉદ્ભવી હોય છે ત્યારે તે દાખલા તરીકે ઇઝ્રાઈલ અને ટુર્કસ્થાનના લોકો, બહુ યુજ થાય છે આવા કેસોમાં કર્મજ પુરૂષ એટ-હુંજ કરી શકે કે તેના અભિપ્રાયો અને દ્રષ્ટિ-બિન્દુઓ તેની પોતાની પ્રજાપર વધારે મોટી વ્યક્તિનાં પરિણામ છે, એમ સમજીને વિરોધી પ્રજાના અવસોકન સ્થાનથી મેળવેલા દર્શનને પૂર્ણ વજન આપી પોતાના પક્ષપાતને યથાશક્તિ સંયમમાં રાખે. જ્યારે કોઈ મનુષ્ય પોતાને અનિવાર્ય પ્રાણીય કર્મના ગ્રાહમાં સપડાએ તો જુએ દ્રષ્ટાન્ત તરીકે પોતે એક છતાંએલી પ્રજાનો માનવ હોય, ત્યારે તેણે તે પ્રજાને પરાધીનતામાં લાવનાર કારણોનો ચાન્તિથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને એ કારણોને નિર્મૂળ કરે એવે રસ્તે લોક મતને પેરવા પ્રપત્ત શીલ યજ્ઞ તે કારણોના નિરાકરણના ઉપાય કરવા પ્રયોગજનું જોઈએ.

યોગ વખત ઉપર મી મલબારીના પેપર East and West (પૂર્વ અને પશ્ચિમ) માં હિન્દુસ્થાનના પ્રજાકીય કર્મ ઉપર એક ઉત્તેજ પ્રસિદ્ધ થયો હતો; પ્રજાકીય કર્મનું જે રીતે દર્શન નહિ થવું જોઈએ તે રીતનો તે એક અદ્ભૂત દ્રષ્ટાન્ત હતો. (૧) હિન્દુસ્થાનનું પ્રજાકીય કર્મ એ હતું કે તેણે જિતાવું (પરાધીન થવું) અને (૨) તેથી તેણે પોતાનું દાસ-ત્વનું પ્રારબ્ધ સ્વિકારવું અને વર્તમાન મર્્યાદાએ માંની કોઈ પણ મર્્યાદા (બંધન) માં ફેરફાર કરવા પ્રપત્ત નહિ કરવો, આ બે વાત તેમાં કહેવામાં આવી છે. આ પ્રથમની વાત નિર્વિ-વાદ સત્ય છે નહિ તો હિન્દુસ્થાન ઉપર પરાજાન્ય નહોત; આ બીજી વાત બરાબર ખોટી છે. કર્મજ કહેશે, હિન્દુઓ આ દેશના અસત્ત માલીકો નહોતા; મધ્ય એશીઆમાંથી તેઓ

એક કુળના સમસ્ત કર્મને આપણે વિચાર કરીએ. તે કુળ તેનું પોતાનું ખાસ વિચાર-વાતાવરણ હોય છે. જેને રંગવામાં તે કુળના પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા મંત્રણ અને રીતિ રીવાજો, બાહ્ય જગતનું દર્શન કરવાની તે કુળની ખાસ રીતો, પોતાના ઇતિહાસનું કુળાભિમાન, કુળના માનને પ્રજાજ બાળ વિગેરે એ બાબ લીધો હોય છે. કદાચ મેંકડો વર્ષમાં બધાપેલી અને તેમની અંદર નવા જન્મેલા બાળકના સર્વ વિચારો, ઇચ્છાઓ અને ક્રિયા અને આકૃતિ આપતી, ઘડતી અને રમતી ચાલી આવતી તે કુળની મર્યાદાઓ તે કુળના કોઇ પણ મનુષ્યના સઘળા વિચાર રૂપોને અસર કરશે. કુળચારથી વિરુદ્ધ હોય એવાં તેનાં વચણો અને ખર્ચે પડ્યા વગર દબાઈ જશે. એના કુટુંબનો બીજો કોઈ જે બીજા ન કરે તેને માટે તેને પણ રાગત હશે નહિ. ધણી લાલચોથી તે દૂર રહી શકશે, અને પાપનાં બીજ કે જે લાલચોએ જન્યૂત કયા હોત તે છૂલું અને નિસ્સત્ત્વ થઈ જશે. તે કુટુંબનું મધુક્ત કર્મ પ્રખ્યાતિમાં આવવા માટે તેને પ્રવેગ આવશે, સેવાના માર્ગ ખુલા કરશે, જીવન માટેના વિચારનાં તેને લાભ આવશે અને તેના વિજયની ખાતરી આવશે. આવા અનુકૂળ મયોગોમા તે શી રીતે આગ્રેહ છે ? એનું કારણ ત્યાં પ્રથમથી આવી ગયેલા કોઈ (જનાત્મા) સાથેના તેના અંગનું મંડળ, કોઈ પૂર્વ જીવનમા કરેલી મેવા, રતે-હતુ કોઈ બંધન, આશિષ્ટ રહેલો કોઈ મંડળ હશે આ તેને તે વર્તુલમાં આકર્ષવા સક્ત થાય છે, અને પછી તે તે કુળના સંયુક્ત કર્મને લીરે-ને કુળના કેટલાક, મામાજીક માનનાં વારસો આપ્યા કુટુંબની મીલકત તરીકે મુકી જનાર, નરરતનોના શીર્ષ, સામર્થ્ય અને પગપકાને લીધે તે કુટુંબને લગતા વિવિધ ધાર્મિક પરિણામોનો લાભ મેળવે છે.

જ્યાં કુળનું કર્મ ખરાબ હોય છે ત્યાં, તેમા જન્મેલી વ્યક્તિ હાનિ ભોગવે છે, જેમ પ્રથમ જણાવેલા કેસમાં તે લાભ અનુભવે છે તેમ, અને મંયુક્ત કર્મ બાધક થાય છે, જેમ પ્રથમ જણાવેલા કેસમા તે કલ્યાણ સાધક થાય છે તેમ.

બંને કેસમાં તે તે વ્યક્તિએ સામાન્ય રીતે પોતાનામાં એવાં લક્ષણો ઉપજાવેનાં હોય છે કે જેમને પુરા ઉપયોગ કરવા તે તે કુલ્લત પરિસ્થિતિની તેમને (તે લક્ષણોને) અપ હોય. આમ ન હોય તોએ પણ એક ઘણા પ્રજા મંડળ અથવા અમાધારણ સેવાથી, કોઈ મનુષ્ય, પોતાની સેવાનો લાભ લેનાર પુરુષ જ્યાં હોય તેવા કુટુંબમાં આકર્ષાઈ આવે, અને સામાન્ય રીતે જેને તે નથી રહ્યો હોતો, પણ જૂતકાળના એક ખાસ કર્મથી જેને તે જીવ્યો હોય છે, તેવો (કલ્યાણકારક) પ્રભવ મેળવે.

એક પ્રજાના મધુક્ત કર્મ વિશે હવે આપણે વિચાર કરીએ. આની સન્મુખ, વ્યક્તિ અપેક્ષાથી નિર્ગત છે, કારણ કે તે કરી શકે એમાંનું કશુંએ એને એનાથી મુક્ત ન કરી શકે અને તેણે તેનાથી બને તેટલી સારી રીતે તેના પોતાના શક તેને અનુકૂળ ગોઠવવા તેમજ એક મદાત્મા પણ પ્રજાના કર્મ ઉપર માત્ર મદદગાર અમર કરી શકે, અથવા પ્રજાકીય વતાવરણમાં માત્ર મદદગાર ફેરફાર કરી શકે.

પ્રજાનેના ઉદય અસ્ત સંયુક્ત કર્મથી ચાલે છે. ઉદાર અથવા અંતમ વિચારથી પ્રયોજીત પ્રજાકૃત પુણ્યાત્મક અથવા પાપાત્મક કાર્યો, પ્રજાના આર્થિકી મોટે ભાગે પ્રેરા-

એલાં કાર્યો સમસ્ત પ્રજાની ઉત્પત્તિ કે અવનતિ સાથે છે. સ્પેનદેશીય ઇન્કવીઝીશનનાં કાર્યો, સ્પેઈન દેશમાંથી ચાલુદી અને મૂર લોકોનો બહિષ્કાર, મેક્સીકો અને પિરુદેશો છત્તી વખતે કરેલા અધોર જીલ્લો-આ સઘળા પ્રજા સમસ્તના અપરાધ હતા, કે જે અપરાધોએ સ્પેઈનને તેની સત્તાના તેજોમય પંદથી બાદ કર્યો અને ખીછ પ્રજાઓ સાથે સરખાવતાં નિર્મૂલ કરી નાખ્યો.

ઉત્પાતો—જુ-કપો, બળતા પર્વતો, જલપ્રલયો, અથવા દુષ્કાલ અને મહામારી જેવી પ્રજાપર પડતી વિપત્તિઓ, એ સઘળાં વ્યક્તિ વિશેષ કરતાં સામાન્ય સમુદાયના વિચારો અને આચારોના પ્રબળ પ્રકારોથી જીવંત સંયુક્ત કર્મના દાખલા છે.

એક પ્રજાના સંગ્રંથમાં, જેમ એક કુટુંબના સંગ્રંથમાં થાય છે તેવીજ રીતે, પણ ઘણા વધારે મોટા પ્રમાણમાં, તેની ભૂત (અવસ્થા) થી તેનું વર્તમાન) વાતાવરણ જન્મ પામશે, અને પ્રજાકીય પરંપરાગત કથાઓ, રીતીઓ, દર્શનબિન્દુઓ તે પ્રજામાં નિવાસ કરતાં સર્વેના મન ઉપર ઘણી મોટી અપર કરશે. ઘણાજ થોડા પુરૂષો આ સંસ્કારોથી પોતાને બીજાકુલ મુક્ત રાખી શકે છે. અને તે પ્રજાને લગતો કોઈ પ્રશ્ન પશ્ચાત્ત વિના વિચારી શકે છે, અથવા પોતાની પ્રજાના દ્રષ્ટિબિન્દુથી ભિન્ન દ્રષ્ટિબિન્દુથી તે પ્રશ્ન જોઈ શકે છે. આથીજ, પ્રજાઓમાં પરસ્પર કલહો અને યંત્રાઓ ભૂત ભરેલાં દર્શનો અને ખીછ પ્રજાના ઉદ્દેશો વિષે વિપરીત અભિપ્રાયો મોટે ભાગે ઉત્પન્ન થાય છે. યુદ્ધસુઓની આસપાસના વિચારના વાતાવરણના નાના બેદનેલીધે કેટલાએ રણસંગ્રામ ફાટી નીકળ્યા છે, અને આ અણગમી જ્યારે પ્રજાઓ જુદી જુદી જાતોમાંથી ઉદ્ભવી હોય છે ત્યારે તે દાખલા તરીકે ઇઝ્રેલી અને ટુર્કસ્થાનના લોકો, બહુ મુશ્કેલી થાય છે આવા કેસોમાં કર્મનું પુરૂષ એટલુંજ કરી શકે કે તેના અભિપ્રાયો અને દ્રષ્ટિ-બિન્દુઓ તેની પોતાની પ્રજાપર વધારે મોટી વ્યક્તિનાં પરિણામ છે, એમ સમજીને વિરોધી પ્રજાના અવલોકન સ્થાનથી મેળવેલા દર્શનને પૂર્ણ વજન આપી પોતાના પશ્ચાત્તને યથારાશિત સંવચનમાં રાખે. જ્યારે કોઈ મનુષ્ય પોતાને અનિવાર્ય પ્રજાકીય કર્મના ગ્રાહમાં સપડાએ તો જુએ દ્રષ્ટાન્ત તરીકે પોતે એક છતાંએલી પ્રજાનો માનવ હોય, ત્યારે તેણે તે પ્રજાને પરાધીનતામાં લાવનાર કારણોનો શાન્તિથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને એ કારણોને નિર્મૂળ કરે એવે રસ્તે લોક મતને પેરવા પ્રયત્ન શીઘ્ર યદ્ય તે કારણોના નિરાકરણના ઉપાય કરવા પ્રયોગનું જોઈએ.

થોડા વખત ઉપર મી મલબારીના પેપર East and West (પૂર્વ અને પશ્ચિમ) માં હિન્દુસ્થાનના પ્રજાકીય કર્મ ઉપર એક ઉજ્જેબ પ્રસિદ્ધ યથો હતો; પ્રજાકીય કર્મનું જે રીતે દર્શન નહિ થયું જોઈએ તે રીતનો તે એક અદ્ભુત દ્રષ્ટાન્ત હતો. (૧) હિન્દુસ્થાનનું પ્રજાકીય કર્મ એ હતું કે તેણે જિતાવું (પરાધીન થયું) અને (૨) તેથી તેણે પોતાનું દાસત્વનું પ્રારંભ સ્વિકારવું અને વર્તમાન મર્યાદાએ માંની કોઈ પશુ મર્યાદા (બંધન) માં ફેરફાર કરવા પ્રયત્ન નહિ કરવો, આ જે વાત તેમાં કહેવામાં આવી છે. આ પ્રથમની વાત નિર્વિવાદ સત્ય છે નહિ તો હિન્દુસ્થાન ઉપર પરાજન્ય નહોત; આ ખીછ વાત બરાબર પોટી છે. કર્મનું કહેશે, હિન્દુઓ આ દેશના અસત્ત માલીકો નહોતા; મધ્ય એશીઆમાંથી તેઓ

આવ્યા હતાં. તેઓએ આ દેશ જીત્યો, તે વખતના ત્યાંના લોકોને વશ કર્યા અને તેમને પતિત કરી દાસત્વમાં દાખી દીધા; હજારો વર્ષ પર્વત તેઓએ વિજયો કર્યા અને રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો અને તેઓએ પ્રજાકીય કર્મને ઉત્પન્ન કર્યું. જિતાએત્રી જાતિઓને તેમણે કચરી નાખી અને તે લોકોને શુક્રામ-દાસ-શુદ્ધ બનાવ્યા, અને તેમને પીડા કરીને તેમનાથી (અયોગ્ય) લાભ ભોગવ્યા. આ પ્રમાણે કરેલા પાપ કર્મ બદલામાં તેમના ઉપર ધણા ચઢાઈ કરનારાઓને ઉતાર્યા. શ્રીક લોક કે, યુગલ લોક, પોર્દુગલના લોક, ડચ લોક (વળદા) ફ્રેન્ચ લોક (ફ્રાન્સના), ઇંગ્લીશ લોક-એ બધા આવ્યા અને લટક્યા અને જીત્યા અને માલીક થયા. હજુએ, જો કે લાખો અસ્પર્શી લોકો તેમના ઉપર યથેચ્છા અત્યાચારનો મૂર્તિમાન પુરાવો છે છતાં કર્મનો પાઠ શિખાયો નથી. હાલમાં હિન્દુસ્થાનના લોકો તેમના પોતાના દેશની રાજ વ્યવસ્થામાં ભાગ માગે છે, અને તેમને આ હુપિત પ્રજાકીય કર્મથી વિદ્ધ આવે છે. ત્યારે તો તેમણે સ્વાતંત્ર્યની વૃદ્ધિની અભ્યર્થના કરતી વખતે એ અસ્પર્શી લોકોને સમાજના સમાગમમાં આવવાની છુટ આપીને અને એ પ્રમાણે તેમને સમાજ સો પાનના ઉચ્ચત્તર પદ ઉપર સ્થાપીને તેમને આપેલી પીડાનું પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈએ. પ્રજાકીય પ્રયત્નથી પ્રજાકીય પાપ ફેડવું જોઈએ, અને સમગ્ર પ્રજાને નિર્જળ કરી રહેલા કારણને ઉચ્છેદવું જોઈએ. હિન્દુસ્થાને પોતે જાતે કરેલા પાપને નિવારવું જોઈએ અને પર પીડનનો ત્યાગ કરી પોતાના હાથ પવિત્ર કરવા જોઈએ; આમજ તે તેનું પ્રજાકીય કર્મ ફેરવી શકે અને સ્વતંત્રતાનો પાયો નાખી શકે જ્યારે પીડનથી જન્મેલું કર્મ ઉદ્ધાર અને સત્કારમાથી થતા કર્મમાં પક્ષટાઈ જશે ત્યારે કર્મ સ્વતંત્રતાની વિરૂદ્ધ નહિ પણ તેના લાભમાં કર્યું કરશે. લોક લાગણી ફેરવી રાકાય છે, અને જે પોતાનાથી નિરૂદ્ધ પ્રતિ સત્કાર અને સ્નેહ યુક્ત વચન બોલે છે તે સર્વે એ લાગણી ફેરવવામાં સહાયક છે. દરમીયાન જેમને એમના પોતાના કર્મ એ પ્રજામાં આપ્યા છે તે સર્વેએ ખરી વાનો જે રી હોય તેવી માથે ચઢાવી પડ્યુ પાનું સીકારી, વિાધનું પાખું પી લેવું જોઈએ અને જે વાનો અનિષ્ટ હોય તેમને બદલી નાખવા પ્રારમ્ભ કરવો જોઈએ વ્યક્તિ કર્મજિત પ્રજાકર્મ ફેરવી રાકાય, પરંતુ કારણો ધણા વધારે લાંબા સમયથી ચલ્યા આવતાં હોવાથી, તેમનાં કાર્યો પણ ધણા લાંબા વખત સુધી ટકેજ, અને નવાં ઉમેરેલાં કારણો જૂનકાળમાથી બહાર ઉગી નીકળતાં પરિણામેને ધીમે ધીમેજ અસર કરી શકે.

મહા ઉત્પાતો અને પ્રજાકીય વિપત્તિઓમાં પર્વવસાન પામનાર કર્મ, જેમનાં વિશેષ કર્મમાં અકાલ મૃત્યુ, રોગ, વા સ્થૂલભૌતિક વેદના હોય છે તેવી બહુ સંખ્ય વ્યક્તિઓને, પોતાની ઝડપમાં લપ્ત લે છે. જે લોકોને આહું કાર્મિક દેવું નથી હોતું તેમને કોઈ મહા ઉત્પાતના ક્ષેત્રમાંથી કેવી રીતે બોલાવી લેવામાં આવે એ, જ્યારે ખીજ કોટલાકને તેમાં કેવી રીતે હસેલી મેલવામાં આવે તેનું સમાલોચન કરવું એ રસિક અને બોધદાયક છે કોઈ બૂંદપ સંખ્યાબંધ મનુષ્યોનો ભોગ લે છે ત્યારે કોટલાક “અમત્કારિક રક્ષણ” ના દાખલા યશે-કોઇને તારથી, કોઇને જરૂરી કામથી, કોઇને કોઇ ખીજ જ રીતે બોલાવી લેવામાં આવેલ હોય છે-તેમજ ભોગ થઇ પડવાને તે સ્થાને વધ્યોના વખતસર ફેંકાઇ આવવાના દાખલા પણ બનશે. એ રીતે બોલાવી લેવાનું અલ્પમ નિવડે છે ત્યારે તે ક્ષણે યથેલી કોઇ ખામ રચનાથી મરણમાંથી રક્ષણ થાય છે-કોઈ પાટડો પડતા પથુરને રોડી રાખે છે અથવા એવું કંઇ ખીજુ બની આવે છે.

ન્યારે કોઈ નૈસર્ગિક ઉત્પાત થવાની તૈયારીમાં હોય* છે ત્યારે જેમ જોન્સટાઉન, પા (Johnstown, Pa.) ના પૂર વખતે, અથવા સાન્ફ્રાન્સિસ્કો (San Francisco) ના મહાનુકંપ અને અગ્નિ વખતે બન્યું હતું તેમ, યોગ્ય વિશિષ્ટ કર્મવાળા લોકોને તે સ્થાનમાં એકાકી કરવામાં આવે છે. થોડાં વર્ષો ઉપર ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં થયેલા એક ભૂકંપ વખતે ભોગ યજ્ઞ પહેલાંઓમાં કેટલાક એવા હતા કે તેઓ બહાર ગામથી ત્યાં અતિ ત્વરાએ આવી પહોંચ્યા હતા—મરણના ડાસ થવાને કેટલાકે આગલી રાત્રીએ એ સ્થાન છોડ્યું હતું—મરણમાંથી રક્ષાવાને, વિશિષ્ટ કર્મનો વિપાક સમાપ્ત કરવાને સ્થાનિક ઉત્પાતનો ઉપયોગ કરાય છે. અથવા કોઈ મનુષ્યને રોથાને લઈ જતી ગાડી રસ્તામાં અંતરાયથી રોકાઈ જાય છે અને તે મનુષ્ય પોતાની ટ્રેન ચૂકી જાય છે. એ ગુસ્સે તો ધણો થાય છે પણ ટ્રેનનું અકસ્માતથી ભાંગી પડે છે અને તે પોતે બચી જાય છે. એને રોકવા અર્થે એ અંતરાય હતો એમ નહોતું, પણ એને રોકી પાડવા એ અંતરાયનો ઉપયોગ કરી લેવામાં આવ્યો હતો, મેસીનામાં (Messina) કેટલાક કે જેમનું મરણ આવી નહોતું પહોંચ્યું તેમને કેટલાક દિવસ પછી ખોદીને બહાર કાઢવામાં આવ્યા હતા, અને એક કરતાં વધારે કેસોમાં કામ શરીરી મદદગારનું આવુંજ આજીવન રક્ષા અર્થે આવી પહોંચ્યું હતું.

દરીઆઈ તોશનમાં વહાણ ભાગી પડે છે ત્યારે પણ ઉગરવા કે મરવાનો આધાર વ્યક્તિ કર્મે ઉપર રહે છે. કેટલીક વાર કોઈ જીવાત્માને અકાલ મૃત્યુનું દેવું આપવાનું હોય છે, પણ વર્તમાન જન્મમાં વાળવાનાં દેવામાં તેનો સમાવેશ નથી કરવામાં આવ્યો હોતો; સંયુક્ત કર્મથી યજ્ઞ આવેલા કોઈ અકસ્માતમાં તેની હાજરી એ દેવું “મુક્ત પાક્યા પહેલાં” વાળવાની તેને તક આપે છે. એ જીવાત્માએ તક ગ્રહણ કરવાનું અને કર્મ ભોગવી છુટવાનું પસંદ કરે છે અને બીજાઓ સાથે તેનું શરીર પણ વિનષ્ટ થાય છે.

એક જીવનમાં વિકાસ પમાડેલાં લક્ષણો જેવા વાળી વ્યક્તિને બીજા જીવનમાં તે લક્ષણોના ઉપયોગ માટે ખાસ સગવડો આપે એવી પ્રજ્ઞમાં આવે. જેણે વ્યાપાર માટે યોગ્ય, પ્રજ્ઞા વિશિષ્ટ મનનો વિકાસ કર્યો હોય—ઉદાહરણ તરીકે હિન્દુસ્થાનમાં વૈશ્ય (વ્યાપારી) વર્ગના કોઈ મનુષ્યે—તેણે મનુષ્ય અમેરીકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં અવતરે અને તે ત્યાં એક રોકફેલર—આ નામનો અમેરીકામાં એક કોટયાધિપતિ છે.—તેના એ નવીન દેહમાં તેને સમગ્રશે કે અનર્ગલ ધનએ ત્યારે જ સજ્જ છે કે ન્યારે તે પ્રજ્ઞના ઉપયોગો સાથે વપરાય, અને અખુટ ધન એકઠું કરનાર મનુષ્ય, પોતાની જાત મીલકત તરીકે સંચીત કરેલા દ્રવ્ય બંડાર સામાન્ય કલ્યાણ માટે ડાહી રીતે વેચવા અર્થે પ્રજ્ઞકીય ગૃહર્તામાં વ્યવસ્થાપકની પદવીએ છે આવા વૈશ્યના પરમ ધ્યેયને અમેરીકામાં આચારમાં મુકશે. આ પ્રમાણે તે પ્રાચીન ધ્યેય એક નવી સંસ્કૃતિની મધ્યમાં રાપાશે અને એક અન્ય લોકમાં એ તરફ વિસ્તરશે.

ઇજ્ઞન્ડ જેવી, પર-દેશોમાં નવાં વાસ કરતી એક પ્રજા ધણીવાર જંગલી જાતિઓ કે જેમને નવ વાસીઓ હાકી કાઢે છે તેમની આલીડીની જમીન ખુંચાવી લેવામાં બહુ ફરતાની અપરાધી થાય છે.

જીવ અને તે પછીના વર્સવાટ દરમીઆન હજારો (અમન વતનીઓ) અકાચે વિનાશ પામે છે. આ લોકોનો અમરત ઇન્જેનડ સામે કામિક દાવો છે. તેમજ તેમનું લેહેજી તેમના ઉપર ખરેખર હુમલો કરનારા પામે પણ છે. તેઓ ઇન્જેનડ પ્રતિઆકર્ષાઈ આવે છે અને તેના અધમ વર્ગમાં જન્મ ધરીને, જન્મથી જ શુદ્ધ કરનારાઓની, અનીતિવાળા અને નિર્બળ મનવાળા લોકોની, વસ્તી પુરો પાડે છે.

તેમનાં પૂર્વ જીવનો એકાએક બંધ કરી નાખીને કરેલું તેમનું દેવું, તેમને કેવળી અને શિક્ષણ આપી, તેવડે તેમની પ્રગતિને ચેતન અર્પિત અને તેમની નૈસર્ગિક પામરતામાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કરીને, વાળવું જોઈએ.

પતિત કરે તેવાં અને પાપોત્તેજક આયેશનોમાં ધીમ વગતી વાળાં અતિ મલિન ધરોમાં દીન અને દુઃખી લોકોને જીવન ગાળતા રહેવા દેતી તેમના તરફની ધનવાન લોકોની સમસ્ત સ્વાર્થપરાયણતા અને પ્રતીક્ષા તેમના પોતાના જ ઉપર સામાજિક કસ્ટો, કામદારોની અશાન્તિ, ત્રાસકારક હડતાલો, ઉતારે છે.

૧૪ માસુષ અને ૧૫ મા લુપ્તતા રાખ્યો દરમીયાન ક્રાન્સમાં પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલી આજ સ્વાર્થપરાયણતા અને પ્રતીક્ષા, કેન્સવિપર્યયના જુગ્મોનાં, રાખ્યસત્તા અને ઉગ્રાવ વર્ગના વિધ્વંસનાં, સાક્ષાત્ કારણ બની હતી: પ્રજાઓના, તેમજ વ્યક્તિઓના, પ્રતિદામમાં કાર્મિક નિયમના વ્યાપારનું દર્શન કરવા યિઓસોફી (આત્મવિદ્યા) થી દિગ્વેશા, આપણે પ્રજાદીય કલ્યાણ અને અબ્યુલ્ક સાધક શક્તિઓ થવું જોઈએ પ્રમયમાં પ્રમય કાર્મિક કારણ તે વિચાર બાદ છે, અને આ જોટલું વ્યક્તિપરત્વે સત્ય છે તેટલુંજ પ્રજા પરત્વે પણ છે. એક ઉદાર પ્રજાદીય ધ્યેય (પ્રાપ્તવ્ય) ઉભે ધરી રાખવું એ એક બલિષ્ઠ કાર્મિક ગણને ગતિમાં મુકવા વૃક્ષ છે, કારણ કે એવા ધ્યેયની અંદર ધણુના વિચાર સર્વથા વહન કરે છે અને પ્રત્યેક દિવસના પ્રતિવહનથી ને વધારે બનવાનું થાય છે. તેના સંસ્કારોના પ્રવાહથી લોકમત નિરતર ફરે છે, અને તેના સ્વિકાર માટે જે તેની આગળ મતત ધરી રાખવામાં આવે છે તેને તે મૂર્તિમાન કરે છે (તે વિચાર-મય એકલું ધ્યાન કરે છે, અને તે રાકયું રોકાય નહિ એટલું પ્રજા થાય છે અને અખિત પ્રજાનો ઉદ્ધાર કરી તેને ઉચ્ચતરપદે સ્થાપે છે. કમને જાણુનારાઓ, પોતાની ભૂમિતી ખામીવાળા, પોતાની નિધિઓની ખામીવાળા, કલ્યાણકારક નિયમનું અવલગન કરનારા, શુદ્ધિપૂર્વક અને બાન પૂર્વક આચરણ કરી શકે છે. આ પ્રમાણે તેઓ દૈવી ઈચ્છા (Divine will) કે જે પ્રગતિમાં ક્રિયા કરે છે તેના બાન પૂર્વક સહ-કાર્ય વાદી થાય છે અને ગાઢ શાન્તિ અને નિગતિરૂપ આનંદથી પ્રપૂર્ણ થાય છે.

સમાપ્ત.

નવસાલ નાનાસાલ મેહેતા. ખી. એ.

શિક્ષણ અને સ્વ-શિક્ષણ.

આપ દયાનો એક પણા વર્ષથી અપ્રસિદ્ધ લેખ-પુસ્તકકારે પ્રથમ વારના પ્રસિદ્ધ થાય છે કી. ૮-૧૨-૦૦

[તૈયાર છે.]

મહાકવિ શ્રી વિભૂતિ પ્રણીત--

માલતિ માધવ-

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

તથા

ઉત્તરરામચરિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

કર્તા. મ. ન દિવેદી. ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલાં હાલ કિમત
ઘટાડીને દરેકની રૂ. ૧-૮-૦ રાખી છે. પાઠ્ય પૂર્ણ સોનેરી નામ સાથે
મેનેજર--સુદર્શન ઓફિસ--નડીયાદ.

—જન—

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

આ નિ. મણિલાલ ન દિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
મુજરાતિમાં યોજનાર-માધવલાલ ન દિવેદી કી. રૂ. ૧-૮-૦
સુદર્શનના ગ્રાહકોને રૂ. ૧-૦-૦.

મેનેજર--સુદર્શન ઓફિસ- નડીયાદ.

સંસારનું કલ્પવૃક્ષ.

મનુષ્યોના મનોરથો કલ્પવૃક્ષ પુરા કરે છે. તેમ
રોગીજનોના નીરોગ થવાના મનોરથો અમારી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

થી પુરા થાય છે.

આ વાત આજ ચોતીસ વર્ષ થયાં પુરવાર થઈ ચુકી છે.
વીર્યવિકાર, લોહીવિકાર અને અશક્તિને
મટાડવામાં અકસીર દવા છે.

કિંમત--૧ ડોળીનો રૂ. ૧

વધારે જણવા માટે અમારું પ્રાઇસ લિસ્ટ મંગાવી
વાંચો ! મંગાવો એટલે મફતજ મળશે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

પ્રાંચએફિસ—કાલિબાદેવી રોડ—મુંબઇ.

સુરજિ.

આવૃત્તિ-૧૯૨૪-૨૫
૧૯૨૪-૨૫
૧૯૨૪-૨૫

(વર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-ઓગના સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

"સત્યં પરંધીમહિ"—મંગલપત્ર

[પુસ્તક ૩૦—અંક ૧૦.] (માસિક) [જુલાઈ—૧૯૨૫]

વિષય અનુક્રમણિકા.

હો શ્રદ્ધા છતાં શાને ?	૧૮૬
ચિંતુ ચિંતા,	૨૬૦
અદૃશ્ય શ્રદ્ધાસિદ્ધિ	૨૬૧
શુ મહર્ષિ પ્રાદર્શીકે શુદ્ધ હતા ?	૨૬૨
દેવાપિ અને મરુ	૨૬૬
શ્રી રામ ગીતા સાખ્ય	૩૦૫
મોવિન્દ જ્ઞાન બાવની	૩૧૪

આપ દેશ—
એક અને, માર્ગ પ્રવાસિ.
સહનિષ્ઠ મણિલાલ વલ્લભાઈ દિવેદી

સુદર્શન.

આપનાં નામો આપનાં માર્ગ પ્રવાસિ.
સહનિષ્ઠ મણિલાલ વલ્લભાઈ દિવેદી.
આપનાં નામો આપનાં માર્ગ પ્રવાસિ.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય સાહિત્ય-ઓગના સળવ અને સ્વરૂપનો વિચાર)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — ભાગવતમ્

પૃસ્તક ૩૦—અંક ૧૦]

(માસિક)

[જુલાઈ—૧૯૧૫.

ડગે શ્રદ્ધા છતાં શાને ?

(ગજલ)

અજબ તુજ ખેત છે ભાવિ કસોળી ના દીડી હાવી
વિગમતા છે હવે રહેતી । ડગે શ્રદ્ધા છતાં છતાં શાને ?
સહનથી તો જૂતી ચારી, મગર, મુશ્કેલી છે મહારી
સહે ના આજ ભાગી, ડગે શ્રદ્ધા છતાં શાને ?
સલા ભાવિ સહુ, કિન્તુ ન જાણ આજ શુ થાતું ।
હૃદય ગમરાઈ આ જાતું । ડગે શ્રદ્ધા છતાં શાને ?
સદા મુજ પન્ય છે જૂનો . સહનનો, સ્નેહ, અશ્રુનો :
મળે છે માર્ગ એ સીધો ડગે શ્રદ્ધા છતાં શાને ?
બધે વધતા પ્રવાસે એ મળે બીજી ન કાંઈ થે,
દિસે વધુ ચોર ભાવિ થે । ડગે શ્રદ્ધા છતાં શાને ?
દિસે ચોપાસ અન્ધાઈ । દિશા ખુશી ન દે બાણ ।
છતાં ગમરાઈમા ધારૂં દિને, શ્રદ્ધા ડગે શાને ?
થવાતું તે સદા થાતું । જિગર ધતિમારમા ધાતું .
નયન નિર્મણને જોતું, ડગે શ્રદ્ધા છતાં શાને ?

દેનમાં,
૧-૧૧-૧૯૧૨ . }

કુજ.

॥ શિશુ શિક્ષા ॥

શિશુજન સુણ શિક્ષા સારી, નથી દીડી તે દુનિયાંહારી,
બવસાગર અતિ બયકારી, તરવા કટિ રાખ તમારી.

ધ્રુવ.

અતિ વિપત વખતે ત્યાં જાણે,—

—મહામચ્છ દુષ્ટ ચોપાણે;

ચરના વસખળ સુખકારી—

—નથી દીડી તે દુનિયાંહારી—૧

કોઇ કોટિપતિ પણ દુઃખી;

—કોઇ મુકે રોટલે મુખી;

મન પવન વેગ વરા ધારી—

—નથી દીડી તે દુનિયાંહારી—૨.

જગ હંગની અટપટ આડી—

—ટપ દૂટે કે ગુચવે માંડી,

સાગર ગભિરતા સારી—

—નથી દીડી તે દુનિયાંહારી—૩

કોઇ અકથ લાભ મળવાનો—

—મુખ યાન્તિ કે રમવાનો;

પલકમાં નષ્ટ કરનારી—

—નથી દીડી તે દુનિયાંહારી—૪

જ્યાં સુધી આશ નથી ભર્યા—

—મન માની રહે સુખ વિરમી;

કારણ મળતાં દુઃખકારી—

—નથી દીડી તે દુનિયાંહારી—૫

વિમલ નય પ્રકૃતિ વૃત્તિ—

—સંતોષ કલ્પતર શુકિત,

પ્રહ અપર લોક જલકારી—

—નથી દીડી તે દુનિયાદારી—૬

પરમેશ્વર વદન કરીએ—

—પ્રતિપળ છવિ અતર ધરીએ,

પ્રતુ સાક્ષિ હૃદય સચારી—

—ઝટ દીડી મેં દુનિયાદારી—૭

મહન્ત

॥ અદ્વૈત બ્રહ્મસિદ્ધિ

(અતુસધાન ગતાકથી.)

આમે અભિપ્રાય મનમા રાખીને જ ભગવાન ગીતમે પણ મત્રોમા કહ્યું છે કે—
સ્વપ્ન વિચયામિમાન વદ્ય પ્રમાણ પ્રમેયામિમાન । ૩૧ । માયા મન્થર્થ નગર સ્તુત
નૃપિણિકા વદ્ધા । ૩૨ (અધ્યાય ૪ આદિક ૭,) (ભાવાર્થ—સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થોની
સહજતા સખધી અભિમાન સમાન પ્રમાણ અને તેની જણાતી વસ્તુઓ (પ્રમેય) સખધિ
અભિમાન મિથ્યા છે ૩૧ અથવા ૪૫ વિદ્યા-વાદળામા ગધર્વની નગરનો દેખાવ અને
જાગવાનું નળ, ભેમ, ખોડુ છે તેમ આ અભિમાન મિથ્યા છે ૩૨ વળી કહ્યું છે કે આ
શાસ્ત્ર કાટાની વાડ સમાન સહજ પ્રગટ થતા રોટી રાખનાર છે, ખરી વસ્તુ તો બાદરા-
યણ મુનિના સાત્ત્વથી મિદ્ધ થાય છે વળી સામ્યદર્શન ઉપર ભાષ્યકારે કહ્યું છે કે—“ ગીતમ
અને કણ્ણાદના ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનોમા અને સામ્ય તથા યોગ શાસ્ત્રોમા જે શ્રુતિ
વિરુદ્ધ ભાગ છે તે શ્રુતિને તાણે રહેનાર જનોએ તજવો જેમિનિ મુનિ તથા વ્યાસ મુનિના
દર્શનોમાં શ્રુતિ વિરુદ્ધ કોઇએ ભાગ નથી, કારણ કે તે બંને શ્રુતિને યથાર્થ સમજતા હતા ”
આમ પાગદાર મુનિના ઉપગુરુશ્રાદ્ધિ કરતાં પણ ‘લક્ષ્મીમામા” (વેદાંત) શાસ્ત્ર ઇશ્વર
મંમધી ભાગમા વધારે બલવાણુ છે એજ જણાય છે પુરુષાર્થ અને તે મેળવવાનું સાધન,
તથા પ્રકૃતિ અને પુરુષનો વિવેક કગ્વે એજ સામ્યશાસ્ત્રોમા મુખ્ય વિવય છે, માટે ઇશ્વરનો
એ શાસ્ત્ર સ્વીકાર નથી કર્યો એટલો ભાગ એમા વાધા વાળો છે, તો પણ એ શાસ્ત્ર અ
પ્રમાણ નથી, કારણ કે જે વાત મુખ્યત્વે કરીને કોઈ રાષ્ટ્ર જણાવતો હોય, તે વાત તે

શબ્દનો અર્થ કહેવાય એવો સીવાજ છે." નારદ પંચ રાત્ર " નામે ગ્રંથના પેઢેલા પદ્યમાં છવ અને બ્રહ્મની એકતાનો જ્યાં નિર્ણય કર્યો છે, ત્યાં જગતનું મિથ્યાપણ સાબીત કરનાર ૯૬ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે—“ આ સંસાર પ્રપંચ મિથ્યા જ છે, અને હું અદ્વિતીય બ્રહ્મ મલ વસ્તુ છું. તે વાતમાં વેદાન્ત વાક્યો, ગુરુ અને પોતાનો અનુભવ એટલાં વાનાં પ્રમાણે છે.” બધ પાદે પણ મીમાંસા દર્શનના વાર્તિકમાં તર્ક ચરણ નામે ભાગમાં આ વાત સાબીત કરતાં કહ્યું છે કે “ નારીતક માનુ ખંડન કરવા કષ્ટતા બાબ્યકારે આત્માની સત્તા-તથાતી-વિશે કહ્યું છે કે આત્મા છે એ વાતનું જ્ઞાન વેદાન્ત શાસ્ત્રના વિચારથી દેહ પાપ છે.” આ વાક્યમાં “ આત્મા ” તે શુદ્ધ (પ્રપંચ-રહિત) “ બ્રહ્મ ” જ છે, તો પણ લેહકત કર્મો કરવામાં જેનું મન ચોરેલું હોય તેને એ પ્રમાણે ન કહેવું. ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણનું પણ વચન છે કે “ જે પુરો કર્મો કરવામાં કન્યાઓ માને છે, તેમની સમગ્રણમાં ફેરફાર ન ઉભવવેલો.” બગવાન વસિષ્ઠ મુનિ પણ કહે છે કે—“ અજ્ઞાની અને અર્ધા જ્ઞાની માણસને આ સર્વ ખરું જોતાં બ્રહ્મ છે, એમ ને કહે છે, તે પેલા અજ્ઞાનિને નરકની જ્ઞાનમાં નાંખે છે.” વળી ગીતમ આદિ મુનિયો જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોના અમારક તરીકે જ સંમતાય છે, પણ તે શાસ્ત્રોના સુદ્ધિ પૂર્વક ગ્યનાર નથી. તે ઉપર કહ્યું છે કે “ બ્રહ્માથી કશિ પવંત મર્વ વિદ્વાનો શાસ્ત્રોના અમારક છે પણ તેમના કરનાર નથી.” અને ન્યાય બાબ્યમાં કહ્યું છે કે “ જે ન્યાય શાસ્ત્ર ઉત્તમ વક્તા ગીતમ મુનિને રક્ષે, તેનું વાતસ્યાયન મુનિયે આ બાબ્ય જનાવ્યુ.” શ્રુતિ પણ કહે છે કે અસ્યમદત્તો મતસ્ય નિ ધ્વસિતામં નત્ પ્રગુરેદો યજ્ઞેર્વદઃ સા-મયેદોઽધર્વોઽજિ ઇતિદ્વાસઃ પુરાણ વિચારકોક્તાઃ સૂત્રાણિ ધ્યાન્યાનામ્યેનુ ધ્યાન્યાનામ્યં તસ્યેર નિ ધ્વસિતાનિ । (બાવાર્થ-અગ્ર યુક્તમ સામન અધર્મ નામે ચાર વેદ ઇતિદ્વાસ, પુરાણ વિવિધ વિદ્યાઓ વિચેરે સર્વ ગ્રંથો પરગાત્માએ જ અનાપારો રમ્યા છે.) માટે જ મર્વ શાસ્ત્રોમાં નિપુણ એવા વાચસ્પતિ મિત્રે તર્કા પ્રતિષ્ઠાનાત્ એ વ્યામ સૂત્રના બાબ્ય ઉપર કરેલી ટીકામાં સંક્ષેપ રૂપે કહ્યું છે કે—“ મદ્દામદેનતથી ચતુર તાર્કિકોએ જે વાતનું અનુમાન કર્યું હોય છે, તેથી ઉપરી જ વાત જીગ્ઞ કારે ચતુરવિદ્વાનો સાબીત કરે તે કેવળ તર્કમાં જગથી કરેલી વાત માગી હોય નહીં. તર્કા પ્રતિષ્ઠાનાત્ સૂત્રોનો બાવાર્થ એ છે કે “ વેદથી જજ્ઞાય એવી બાજતમાં કેવળ તર્કવડે વાંસા ઉધારી મામએ તેથી તિદ્ધિ ન પડતું વેદને અનુમરોને તર્ક કરવાથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય. કેવળ નિર્દેશ તર્ક અવાવવાથી અમ વસ્તુ બરાબર પ્રાપ્ત થતી નથી.) વાર્તિકકારે પણ કહ્યું છે કે—“ જે પદ્યો માત્ર ૧૫-મારથી મમજ શકાઈ એવા નથી તેમના મર્મયે નહીં ઉપયોગ ન કરવો. અરિયર તર્કવડે ઉગી બાજનનો નિષ્ક ન થઈ શકે ” વળી વાપુ પુરણથી જજ્ઞાય છે. કે “ પ્રકૃતિના પદ્યો-એટલે રમ્ય દેખાતી વસ્તુઓ-થી જે મોખું હોય તે ‘ અચિન્ત ’ કહેવાય.

અહિંસા સર્વ વિદ્યાઓ અને ધર્મ જાણવાનાં સાધન છે. યાદ-સ્મૃતિ-અ. ૧ સ્થો. ૩ નો આમ શ્રુતિ આદિને અનુકૂળ નહીં જ (માનવાનો નિયમ મ હેય તો બૃહસ્પતિ આદિ મહો બુદ્ધિવાળા વિદ્વાનોએ રચેલાં નાસ્તિક વાદવાળાં શાસ્ત્રોને મદદગાર ખોટા અને હિંસ્ર-શ્રુતિ વિ- રુદ્ધ તરીકે પણ સ્વીકારવા યોગ્ય જાણવાનો પ્રસંગ આવે. તે ઉપર મનુએ કહ્યું છે કે-અધિ- યોના ધર્મ સંબધિ ઉપદેશનું વેદશાસ્ત્રને અનુકૂળ તરીકે જ પ્રતિપાદન કરે છે, તે જ ધર્મ જાણે છે. (મનુ-અ. ૧૨ સ્થો. ૧), માટે શ્રુત્યનુકૂળ તરીકે સ્વીકારવા યોગ્ય છે. શ્રુતિ વિરુદ્ધ તરીકેના મંત્રેણે તો કહ્યું છે કે:-“ વેદ વિરુદ્ધ પાષંડીઓને, અ-યવર્ણના લોકોનાં કર્મ કરના- રાઓને, બિલાડાના જેવી વર્તણૂક રાખનાર દુર્ભિ જનોને, મનમાં કાષ્ટક હોય અને કહે કાંઈક એવા શદ જનોને, વેદ વિરુદ્ધ હેતુ (=કારણો) ને વળગનારાને, બળવા પેટે વર્તનાર એટલે ઉપરથી ધાર્મિક જણાતા પણ શુભ રીતે પાપ કર્મ કરનાર જનોને માત્ર વાણીવડે પણ માન ન આપવું ”-શુભાવ ગીતા*માં મોક્ષ ધર્મના પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે-“ ચાર પ્રશ્નાર્થ મેળ- વવામાં નકામી અનુમાન આદિ તરફ નિવામાં દૃ પ્રીતિવાળો થયો તેનું દૃષ્ટ એ થયું કે હું વનમાં શિયાત્ર આવતથો ” આનો પ્રમાણથી કેવળ તરફ વિદ્યા તત્ત્વના યોગ્ય જણાવી છે આ નાતનો વિસ્તાર તો “ આકર ” (=ભાષ્ય) માંથી જાણી લેવો. માટે સત્કાર્ય વાદી ઈશ્વરમાનનાર અને ન માનનાર સંખ્ય મતવાળાઓના વિધાર પ્રમાણે પણ પરિણામવાદ મિદ્ધ ધનો નથી માટે એ મરેના ઉપર વધારે પ્રહાર કરવાની જરૂર નથી. આમ પ્રધાન પ્રધાનનું ખેડન કરીને સત્કાર્ય વાદનું ખેડન કર્યું

ઈશ્વર આ જગતનું માત્ર નિમિત્ત કારણ નથી, હિંતુ ઉપાદાન કારણ પણ છે, કારણ કે એ વાત શ્રુતિથી માખીન યોગ્ય છે એ વાત માયા દ્વારે સિદ્ધ હોવાથી ઈશ્વરને પ્રધાન પરમાણુ આદિની ગરજ નથી. તે વિષે શ્રુતિયો નીચે પ્રમાણે છે —

અવાણિવાદોજવનો ગ્રહોવા પદપત્યચહુઃ સશ્રૂણોત્પર્કર્ણઃ ।

મલેસિવેદ્યં નયતસ્યવેદ્યા તયાહુરઞ્યં પુરુષં પુરાણમ્ ॥

નતસ્યકાર્યં કરણં ચ વિદ્યતે પશ્વસ્યશક્તિર્યિવિષૈવ ધૂયતે ।

સ્વાભાવિકી જ્ઞાન વલ્લ ક્રિયાચ ॥

(બાવાર્થ—ઈશ્વરને દાખ પગ નથી તો પણ તે વેગથી સર્વજ્ઞ જાય છે, અને બધું લે છે, આંખ વિના તે સર્વ જુએ છે, અને જ્ઞાન વિના સાંભળે છે. તે સર્વ જાણે છે પણ તેનો જાણનાર કોઈ નથી-તેને પડિનો પુરાણ પુરોહિતમ કહે છે. તેને શરીર અને હૃદયો નથી. એની હૃતમ શક્તિ વિવિધ જાતની મનમાય છે, અને તેનું જ્ઞાન, બધા તથા દ્રિયા આત્માવિક છે.)

* બાગવત શાન્તિ પર્વમાં મોક્ષ ધર્મના ૧૮૦ મા અધ્યાયમાં ૪૭ સ્તોત્રની શ્રુગલ ગીતા છે. તેમાં શિયાળ ૩૫૬ દ્વિત્વ મરણ પામતા મરિદ્ધ કારણપ્રત્યે ઉપદેશ પ્રમાણે બોલા છે.

વહુ રૂપ શ્વામાતિ માયયા વહુ રૂપયા ।
 માયાંતુ પ્રકૃતિ વિદ્યાન્યાયિનંતુમદેશ્વરમ્ ॥
 મપાયીસ્ટનતે ત્રિશ્વમ્ ।
 ઇન્દ્રો માયાભિઃ પુરુષપર્દિપતે ॥

(ભાવાર્થ—પરમાત્મા પોતાની અનેક રૂપ વાળી માયાવડે પોતે બહુ રૂપવાળો જણાય છે. માયાને પ્રકૃતિ જાણવી, અને માયાવાળુ મહેશ્વર છે. તે માયાપુત્રના મધ્યર અપત્તું રહ્યો છે. પોતાની માયાના વિવિધ પ્રકારોને લીધે પરમાત્મા બહુરૂપ મુક્ત જણાય છે.)

આ રીત શ્રુતિયો છે. અને વળી સ્મૃતિગોત્રાં પણ એ જાણત ઉપર નીચેનાં વચન છે—“ભારા અકલિત અખંડ નિર્ગુણ ગાન સ્વરૂપમાં જગદીશ અને શુદ્ધ બેદોને માયા ઉપજાવે છે, કારણ કે જે બને નહીં તે બનાવવામાં માયા બહુ ચતુર છે.” જગત્તુ નિમિત્ત કારણ અને ઉપાદાન કારણ બિન્ન નથી પણ એક જગત્તુ જ એ બંને જગતનાં કારણો, એ વાતનાં, સર્વે શબ્દોદ્દેશ્યઃ । તત્ત્વલાભિનિ શાન્ત ઉપાસીત । યત્તાં ઘાદ માનિ-મૃતાનિ જાયંતે । યેન જાતા વિર્જાયંતિ । યત્પ્રવચ્ચમિસં વિદાન્તિ । તદ્દ્વદ્ધ વિજિ-જ્ઞાસસ્વ । (ભાવાર્થ—અરે, આ મર્વે જગત્તુ રૂપ છે. સર્વ તેનામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જ્ઞાન્ત ગણ મળે માણમે પરમાત્માને ઉપાસવો. જેનામાંથી આ સર્વ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાવડે ઉત્પન્ન થયેલા તે સર્વ હવે છે અને અને જેમાં સમાય છે, તે જગતને દે શિષ્ય, તું જાણવાની કૃપાકર) આવાં કારણો પ્રમાણો છે. અને આ યજ્ઞ યા દુષ્તાનિ મૃતાનિ જાયંતે યેન જાતાનિ જીવંતિ યત્પ્રવચ્ચ મિસં વિદાન્તિ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં યેન. એ શબ્દ યત્તુ સર્વ નામની પાંચમી વિભક્તિના અર્થમાં વાપર્યો છે, અને યેન શબ્દ તે મર્વ નામની ત્રાજી વિભક્તિ છે. એ બનેને દેતુ (=કારણ) અર્થમાં વાપર્યો છે, તેા પણ યત્તુ સર્વનને બનાવેલા જગતને તેમાં લય પામના મેમારનો આધાર રહે છે, તે ઉપરથી જગત્તુ ઉપાદાન કારણ છે એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ પદાર્થો જગત્તુ ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણ છે મિદ્ધ થાય છે. “જાણનો પરિણામ જગત્તુ છે,” એવું કહીને જગતને જગત્તુ બિન્ન તથા અબિન્ન રહેતાર બદ બરકરના મનને અનુભવતાર દેખાતોનો મન આપ

કારણ નથી તેમ છંદર કોઈ કારણ ઉપાદાન કારણ ન બને” તેઓ કહે છે કે સુખરૂપ કાર્યનું ઉપાદાન ક્રમાર છે, પણ આપ કાંઈ દ્રવ્ય એટલે કે સ્થૂળ-દૃશ્ય-વસ્તુ નથી, માટે જો ઉપરના અનુમાનમાં “દ્રવ્ય” શબ્દ ન કહે તો જે સાધવાનું છે તે આત્મી વાતુ મણાય અને અનુમાન ખોટું ઠરે, માટે તેમાં “દ્રવ્ય” શબ્દ વાપર્યો છે તેથી કોઈ જાતનો તે વાતમાં વાધો ન રહ્યો-વળી આ અનુમાન કરનારા કહે છે કે જન્મતત્ત્વ-ઉપાદાન કારણનો છંદરથી વિજ્ઞાન પરમાણુઓ અથવા પ્રધાન છે, પણ તેમનું આ સર્વ કથન ઉપરની શ્રુતિ સિદ્ધ વાત જોતાં ખોટું ઠર્યું, માટે સત્કારે માનના ખત પ્રમાણે પણ “ગુર” શબ્દથી સ્વયંવાનો પદાર્થ સિદ્ધ થતો નથી.

વાદી કહે કે-આમ છે, ત્યારે કારણ સત્ છે, એમ માનીને એક બ્રહ્મ જે કારણ છે, તેના માન વિવર્ન રૂપ-એટલે તેમાં બાંધતી જાસનો-પચબૂતના વિખારથી બનેલો અથવા માયાએ પ્રગટ કરેલો, અને બન્નના ઉાર પ્રેરતે લીધે પરમાત્માએ કારણ ક્રમે અમુક દેહ ‘ગુર’ શબ્દનો અર્થ છે એમ માનો, -તો અગે વાદીને કહીએ છીએ કે તમે આમ કહો છો ત્યારે તો ‘વદ કુતી પ્રભાત ‡ વૃત્તાતના ન્યાયથી તમે છેવટે અમારાજ માર્ગમાં આવ્યા છો, કારણ કે આમ કહીને તમે આમ કહીને એકથી વિજ્ઞાન જણાતી સર્વ વસ્તુઓનું મિથ્યા-પણું સ્વીકાર્યું, અને તે મિથ્યાપણાની માખીતી આગળ કહેવામાં આવશે એમ સમજવું.

હતિ પરમહંસ પરિવાનકાચાર્ય શ્રી બ્રહ્માનંદ સરસ્વતી શ્રીપાદ શિષ્ય શ્રીસદાનંદ સ્વામીએ રચેલ “અદ્વૈત બ્રહ્મ સિદ્ધિ” માં “ગુર” શબ્દના અર્થ સમૂહી વિચારના પ્રકરણમાં જન્મતત્ત્વ અત્યંત નહીં ઠરવાને મિતે દુરાચરિ વાદિના માયા ઉપર મુદરની પ્રથમ પ્રદાર પુરો મયો.

(ચાતુ)

કૃષ્ણશકર દ્વિરાશકર ખડયા બી એ

‡ આ ન્યાય નીચે પ્રમાણે —રહિ વેપારી દાણમાથી બચવાને આડે માર્ગે ગયો, પણ એમ બેઠકતા-પ્રભાત થયું ત્યારે જુએ છે તો તે દાણ લેવાની જુપડી આગળ જ દોતો તેથી તેની ધમ્મા પાર ન પડી તેમ વાદી આડો અવજો તર્ક કરવા મયો, પણ તેનો દોષ એમનો એમ રહ્યો અને છેવટે તેને અદ્વૈત મત સ્વીકારવો પડ્યો. સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા, ક્ષમા, અનંસ્યા-એટલે કોઈનું સારા ગુણમાં દોષનો આરોપ ન કરવો-પવિત્રતા, કોઈને પીડા ન કરવી મમકા કામ કરવું, કૃપણપણું ન રાખવું સ્વૈકા-નૃણા-ન રાખવી-આ રીતે ગીતા તમે આઠ ગુણ કહ્યા છે.

શું મહર્ષિ વાલ્મીકિ શૂદ્ર હતા.

“હા. પણ એમ કેદવાથી શું વળ્યું? જ્યાં સુધી આપણું ચાષ્ટ્ર જીવંત છે-અને તે અક્ષય રહેનાર જ-ત્યાં સુધી તો વાલ્મીકિનું નામ આખાલ શૂદ્રના મોઢિ રહેવાનું જ-માણુમને આટલું મહત્ત્વ-મોટુપદ-મળ્યા; પછી તેની જાતી તરફ જોઈને શું કરવાનું છે? જાતીનો વિચાર કરી તેમાં છિદ્રો શોધતા બેસવું એ તો શૂદ્ર બુદ્ધિનું લક્ષણ છે. વાલ્મીકિએ વર્ણવેલું પવિત્ર ચરિત્ર વાંચો; તેમાંના કાવ્યામૃતનું પાન કરો; આ જાણતો છોડીને તેમની જાતી શોધવાની ખટપટ શા માટે જોઈએ? એકાદ માણુમને મેના પાલખીમાં બેમવાનું માન મળે એ બદલ તેની પ્રસંશા કરવાનું છોડીને, તેને પાલખીમાં બેસતાં આવડતું નહોતું તેથી તે પડી ગયો એ જોઈને તેનું ઉપદાસ કરવા જેવું જ આપણુ છે.”

સરઆગાં કરેલા વર્ણનથી કોઈ પણ માણુસના મનમાં આવા વિચાર આવે એ સ્વાભાવિક છે. તથાપિ કેટલીક વાતો એવી છે કે તેને શૂદ્ર ગણી કાઢીને તે તમને કલંક કરી ચકાતું નથી વાલ્મીકિના શૂદ્રત્વ ઉપરાંત વળી તે પ્રારંભમાં વાટમાર હુંદારાનું કામ કરતા હતા એ પ્રમાણે તેમના પર એક વિશેષ મહત્ત્વનો અપવાદ છે. વાલ્મીકિની કથા તો સર્વ કોઈને માહિત છે જ. કથાકારો ઘણી વખતે આ વાત પોતાની કથા પ્રમંથે કહે છે. અધ્યાત્મ રામાયણમાં આ કથા આપેલી છે. ધીંધર સ્વામીએ ગમવિવ્રથમાં આ કથાનો અનુવાદ કરેલો છે અનેક સાધુ મહાત્માઓએ પણ પોતાનાં કાવ્યોમાં આ વાતનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. અમૃતમંત્રપત્રિકામાં પણ આ કથા એકવાર દર્શાવેલી છે. આપણે વાંચેલી વાંચવામાં આવી હતી-આટલી બધી આ કથા લોકમાં દર મૂળ પાલી મળે છે. વસ્તુસ્થિતિની જો આ પ્રમાણે જ હોય તો તો પછી કંઈ કુધાય નથી. અમુક ખામત અમુક રીતે બનેલી છે એમ એક વખત ઇતિહાસમાં લખાયા પછી કોઈ શું કરી શકે? છતાં આ વિષયમાં આમ ન જન્યું હોત તો સાર યાત એમ આપણને લાગે છે. આ પ્રમાણે મનુષ્ય સ્વભાવ છે. શિવાજી મહારાજને લખતાં વાંચતાં આવડતું નહોતું એ પ્રમાણે શાળામાં ગણતાં ખેદ યાય છે આવા ધુરંધર ગજ કાર્ય કુસળ પ્રચલનું તે વિષય તરફ કેમ તમ ગયું નહિ હોય એમ મનમાં યાય છે. પણ ઇતિહાસ મંરોધક થી. રાજવાડેએ જ્યારે શિવાજી મહારાજના અક્ષર પ્રસિધ્ધ કર્યા ત્યારે સર્વને આનંદ થયો હતો. જો બગિને આપણે અત્યંત પૂજ્ય માનીએ તે શૂદ્રક બને હોય પણ તેમાં કોઈ પ્રકારની નૂનતા ન હોય તો તો એમ આપણને લાગે છે તેમજ વાલ્મીકિ મહર્ષિ શૂદ્ર ન હોય, વિદ્વાન વાટમાર-હુંદારા ન હોય એમ મનમાં યાય છે. આપણી ઇચ્છા પૂર્ણ થશે કે કેમ તે જોઈએ.

મહર્ષિ વાલ્મીકિના સંબંધમાં પ્રમિદ્ધ થયેલી ઇતિહાસપરથી નેઓ શૂદ્ર દના એમ સદજ જણાય છે. તથાપિ આ ઇતિહાસ મનથી જે દષ્ટિકાન્ત બની ગયોમાં આપેલી છે તે પરથી તેઓ બ્રાહ્મણ હોઈને વાટ પાડીને પધો કરના હતા એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

આ આખતમાં ગમે તે હકીકત રજુ કરવાનો હક વાસ્તવિક રીતે જોતાં વાસ્ત્મિકિ રામાયણનો જ છે. રામચરિત્ર સંબંધી અન્ય સર્વ ગ્રંથો આ ગ્રંથના પછીના જ અને તેના જ આધારે લખાયેલા છે. એટલે તેને જ અધિક માન આપવું ઉચિત છે. હવે આ બંને વાતના સંબંધમાં તેમાં શું આધાર મળે છે તે જોઈએ.

દંતકથા કહે છે કે પૂર્વે આલા કાળી નામનો એક શ્દ્ર હતો. તે જ પાછળથી વાસ્ત્મિકિ થયો. આ દંત કથાનું રામાયણમાં તો કંઈ નામ નિશાને નથી. રામાયણમાં જ્યાં જ્યાં તેમને માટે ઉલ્લેખ છે ત્યાં ત્યાં આદર પૂર્વક ‘તપસ્વી’ ‘સુનિ પુંગવઃ’ એવા જ શબ્દોની યોજના કરવામાં આવેલી જણાય છે. રામાયણનો પહેલો જ શ્લોકઃ—

તપઃ સ્વાધ્યાયનિરતં તપસ્વી વાગ્વિદાં વરમ્ ।

નારદં પરિપ્રચ્છ વાલ્મીકિર્મુનિપુંગવમ્ ॥

આ પ્રમાણે હોવાથી તેમાં તપસ્વી એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે. જો આ ઉલ્લેખ તપઃ આદિ સંબંધમાં હોય તો તે પરથી તેમનો વર્ણ આલણ કરતો નથી એમ કોણ કહી શકશે ? પરંતુ દંતકથાપર વિશ્વાસ રાખીને જો નિર્ણય કરવા બધાએ તો તપસ્વી કરનાર શ્દ્રનો રામે વધ ક્યો તે પ્રમાણે શ્દ્ર હોઈને તપસ્વી કરતા હોત તો તેમને પણ કોઈ રાત્રીએ શાસન-દંડ-દોષો હોત એમ કેમ ન કહેવાય ? કેવળ કોટિક્કમ કરીને વાંચકોના મનનું ગમે તેમ સમાધાન કરવાની અમારી ઇચ્છા નથી. તેમના સમાધાન માટે રામાયણના જ આગલા જ શ્લોક રજુ કરવામાં આવે છેઃ—

તતઃ કરુણવેદિત્વાદધર્મોઽયમિતિ દ્વિજઃ ।

નિશામ્પરુદતિ કૌંચી પિદં વચનબ્રવીત્ ॥ ૧ । ૨ । ૧૪ ॥

મચ્છંદાદેવ તે બ્રહ્મન્ પ્રવૃત્તેયં સરસ્વતી ॥ ૧ । ૨ । ૧૧ ॥

આમાં પહેલામાં દ્વિજ આ પ્રમાણે વાસ્ત્મિકિ માટે ઉલ્લેખ છે અને બીજામાં બ્રહ્મન આવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ બીજો શ્લોક રામાયણ રચવા માટે બ્રહ્મદેવે મહર્ષિને આજ્ઞા કરી તે પ્રસંગનો છે. એટલે “બ્રહ્મન્” એ સંબોધન બુદ્ધિ બ્રહ્મદેવે વાસ્ત્મિકિને ઉદેશીને યોજેલું છે. વળી શ્લોકનું વર્ણન નિપાદે કૌંચ વધ ક્યો તે સમયનું છે. વાસ્ત્મિકિને મૂળના કાળા-બીલ હોત તો તેમને આટલી બધી ગંજતરા-ચિંતા-ચવાનું શું કારણ હતું ? અર્થાત તેમના બ્રહ્મણ્યપણ માટે હવે કોઈ જાતની યંત્ર રહેતી નથી.

સીતાના ત્યાગ પછી રામચંદ્રે જ અશ્વમેધ યજ્ઞ ક્યો તે માટે આમંત્રણ કરીને તેણેલા રૂપિમંજીમાં મહર્ષિ વાસ્ત્મિકિ પણ હતા આપરથી તેમનો આધિકાર કેવળ બ્રહ્મણ્ય કરતાં પણ વિશેષ હતો એમ સ્પષ્ટ થાય છે. તેમનું વેદાધ્યયન ઉત્તમ પ્રકારે થયેલું હતું અને તેમણે જ રામનાં બુદ્ધિ લવ-અને કુશને વેદાધ્યયન કરાવ્યું હતું. કારણ વેદાધ્યયનમાં

પરિપક્વતા યવા માટે તેમણે તે બાળકોને સમાયણું જણાવ્યાની હકીકત સમાયણીમાં જણાવેલી છે—તે માટે આગળનો શ્લોક જુઓ:—

સતુ મેઘાવિનોં દદ્ધાવેદેપુ પરિનિદ્રિતૌ ।

વેદોપનૃદ્ધિનાર્યાય તાવગ્રાહયત પ્રભુઃ ॥ ૧૪ । ૬ ॥

મહર્ષી પહેલા શુદ્ધ હોઇને પાછળથી બાહ્યથી થયા હોય તો તેમણે વેદાધ્યયન મ્યારે કર્યું હશે ? પણ એટલું જ શા માટે ? ખુદ મહર્ષીએ પોતાની ઉત્પત્તિ શી રીતે યદ તે વર્ણવ્યું છે તે શ્લોક અને આપવો હચિત છે:—

પ્રચેતસોઽહં દક્ષમઃ પુત્રો રાઘવનન્દન ॥ ૭ । ૭૬ । ૧૮ ॥

પ્રચેતસ એ સ્વામંજી મરતો પુત્ર ઉત્તાનપાદ એમના, જંઘમાં ઉત્પન્ન થયા, હતા.

હજી દર્શાવિત એક શંકા આવવાનો સંભવ છે સમાયણીમાં વાસ્તીકિના સર્વજ્ઞમાં બાહ્યથી તરિકિનો ને હોષેબ છે તે તેમને બાહ્યત્વ પ્રાપ્ત થયા પછીનો હોવાથી વિચારવા જેવું છે. વસ્તુતઃ દંતકથાનો ચરિકિયિત પણ સમંધ સમાયણી સાથે ન હોવાથી આ શંકા અપ્રસ્તુત છે. તથાપિ આ કથામાં સસાંચ કેટલો છે એ મહર્ષીના પોતાના મુખની એક જ ઉક્તિ—પરથી જણાઇને આ શંકાનું પણ તરન સમાધાન થઇ જાય તેમ છે.

દંતકથા કિંવા તેનો અનુવાદ કરનાર અંચકારો દહે છે કે પૂર્વે વાધા નામનો એક મનુષ્ય હતો. તે વાટ પાડીને ધધો કરતો હતો. તેને એક મહર્ષીની ભેટ થઈ અને તેમણે આ પાપ કર્મ માટે તને ભોગવવાં પડનાર ક્ષત્રમાં તારા ધરનાં માણસો ભાગીદાર થશે કે કેમ તે પૂછી આવવાનું તેને હતું—તે પ્રમાણે તેણે પૂછી જોતાં તેના ધરનાં માણસોએ ના એવો જવાબ દીધો. આથી તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. હવે વાસ્તીકિએ સીતા શુદ્ધ છે એમ સમજા બર દરબારમાં જણાવ્યું તે સમયે તેમણે જે પ્રતિજ્ઞા કરી તેમાંનું આગમું વામ્ય જુઓ —

મનસા કર્મણા વાચા ભૂતપૂર્વ ન કિલ્વિપમ્ ।

તસ્પાદં ફલ્ગમન્નામિ અપાપા મૈયિછીં યદિ ॥ ૭ । ૭૬ । ૨૦ ॥

અર્થ—‘સીતા જો પાપ રહિત હોય તોજ આજ પર્યંત કાવિકા વાચિક અને માનસિક પાપ મારા હાથે થયું નથી તેનું ક્ષમા કરે પ્રાપ્ત થાય.’ ખરેખર પોતાના માટે આટલા નિહરપણે બોલવાનું કેટલાં માણસોના નરીજમાં આવતું હશે ? આ વાક્યપરથી તો પ્રચલિત દંતકથા સાથે મહર્ષિની કાષ્ઠ પણ પ્રકારનો સમંધ નથી એ ખુલ્લું છે.

રીચિરાહ.

અમદાવાદ.

મણીલાલ કેશવલાલ, પરીખ.

॥ દેવાપિ અને મરુ. ॥

(અનુસંધાન ૫૪ ધી)

(ત્યાર પછીના તેમના કેટલાક જન્મો)

(૨)

જેઓ અધ્યાત્મ વિદ્યાના અભ્યાસિયોએ અથવા વિશેષ નહિ તેો એના બાપા સાહિત્ય અને સિક્કાતોના બોમીના છે, તેઓ જન્મ અને પુનર્જન્મ ચન્દ્રો વડે શુ સચવાય છે, એ સ્પરી રીતે સમજે છે જન્મ એટલે, જન્મ ધારણ કરવો તે અને પુનર્જન્મ એટલે ફરીથી જન્મ લેવો અથવા જન્મવું તે

પ્રાચીન ગ્રીક લોકો આને માટે ‘ જીવાત્મનું લોકાન્તરગમન ’ એવા શબ્દો વાપરે છે, આર્ય-દિન્દુઓ પોતાના સમર્થ સુધારાના સમયથી જ આવા પુનર્જન્મના વાદને એક સ્વ સિક્કાન્ત રૂપે માનતા આવ્યા છે આવી જ રીતે પ્રાચીન ઇજિપ્ત, ગ્રીસ, રોમ, ખાલ્ડીયા, બેબીલોનીયા પર્શિયા અને અન્ય દેશોના તત્ત્વવેત્તાઓ પણ આવા વાદને માનતા આવ્યા છે આ વાદની યથાર્થતા અથવા અયથાર્થત, અથવા સત્યતા અથવા અસત્યતા, અથવા શ્રદ્ધા અથવા અશ્રદ્ધા વિષે કોઈ પ્રકારની ચર્ચાના ઉત્તરવાનું આ સ્થલ નથી જેમને પુનર્જન્મના વાદમાં શ્રદ્ધા છે તથા જીવનના અનેક વિકટ તથા ગૂઢ પ્રશ્નોના ખૂનાસાના સાધનો પણ આમાથી જ મળી રહે છે એવી શ્રદ્ધા છે, તેમને માટે મારી આ વિચાર પરપરાનો મગ્દલ કરવામા આવ્યો છે

“ એકાદ પુરૂષ અથવા સ્ત્રીના જૂતમતના જન્મો શી રીતે જાણી શકાય છે ? વર્તમાન જન્મમાં તેમની આ અથવા તે વ્યક્તિ સાથેની એકતા શી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે છે ? ”—કદાચ આવા પ્રકારના પ્રશ્ન પૂછવામા આવે

સંસ્કારસાક્ષાત્કરણાત્પૂર્વજાતિ જ્ઞાનમ્ ॥

૧૮ મૂન । વિમૂત્તિપાદઃ ॥

આનો બાવાર્થ એવો છે કે—

સમમતા સતત અભ્યાસ વડે, એટલે મનના નિરોધ અને સમતા વડે, યોગીનું મન

ચક્રચક્રતા પાણીથી બરેલા એક શાન્ત સરોવરના જોવું શુદ્ધ અને આરપાર દેખાય એવું બની જાય છે;—જ્યારે આવા મન વડે તે ધારણા અને ધ્યાનનો અભ્યાસ કરીને સમાધિ દશામાં પડે છે ત્યારે તેના જૂતકાલના જન્મોના અનુભવો તેની રમ્ભિતિ શક્તિ સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે; આ પ્રમાણે તે ખાત્રીથી પોતાના પૂર્વ જન્મોને સ્મરણમાં લાવીને જાણી શકે છે.

કરીયા વળા એમ પૂછવામાં આવે,—“ શોધકો, આવા જન્મોનાં વૃત્તાંતો વાચવા માટે કેવા પ્રકારની યથાર્થ વિધિનો ઉપયોગ કરતા હશે ? ”

“ રસ્તામાં ગળકતા દરેક પથરના ટૂકડામાં, એકાદ હાલ હવાય થઈ ગયલા, નિર્જન ગૃહના કચરા પૂળના દરેક દરેકે અણુમાં તેમના આગળ થઈ ગયેલી દરેકે દરેક ખાતતના એક પ્રકારના અવિનાશી લેખનો સમાવેશ થાય છે; સાધારણ સ્થૂળ ઇન્દ્રિયોથી જોઈ શકાય એવી રીતે આવો લેખ આપણા ઉપયોગમાં આવી શકતો નથી; આમ છતાંજ એકાદ કેળવણ્યો આત્મ-કલન-વિદ્યાશાસ્ત્રી (Psychometrist) પોતાની વૃદ્ધિ પામેલી ઇન્દ્રિયો દ્વારા આવા લેખને જરા પણ મુશ્કેલી વિના જોઈ શકે છે—વાચી શકે છે. વાર, આત્મકલન વિદ્યા એટલે શું ? માત્ર સ્પર્શ વડે જ પદાર્થોમાં રહેલા શુભ શુભોને કહી દેવાની એક પ્રકારની ગૂઢ શક્તિને આલું નામ આપવામાં આવ્યું છે. માનવો પૂછે છે, નિર્જન પદાર્થોમાંથી સંસ્કારો કેવી રીતે મેળવીને તેમનું વર્ણન કરી શકાય છે ? ”

મીસીસ-એની-મેસંટના જેવા જ કેળવણ્ય શુભ-વિદ્યાના શોધક મી. લેડબીટર જણાવે છે,—“ આનો ઉત્તર એટલો જ, કે આવા પદાર્થની આસપાસ બાપી રહેલું જીવન (ચેતન ?), દિવ્ય જીવનના એક અંશ સમાન છે. તેથી, આલું જીવન તો ઇશ્વરની પોતાની રમ્ભિતિ સમાન છે. ”

“ એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે, કે એક માનુષના સ્મૃત દેહને, એકાદ જૂતકાલના જન્મની રમ્ભિતિ સંભવી શક્તી નથી, કારણ કે તેણે તેમાં જાગ લીધેલો હોતો નથી; વાસના અને માનસ દેહોના સંબંધમાં પણ આની આ ખાતજત જ સત્ય છે, કારણ કે આ બધાએ દેહો દરેક જન્મે નવા જ હોય છે. આથી એટલું એકદમ સ્પષ્ટ થઈ આવે છે કે આપણાથી જે હેઠામાં હેઠી બુદ્ધિએ જૂતકાલના જન્મો વિષે કંઈ પણ વિશ્વાસ લાયક ખબર મેળવી શકાય છે તે હવે માનસલોકના કારણદેહની છે, આની નીચેની બુદ્ધિના કથાથી પણ આપણને વિશ્વસનીય પૂરાવો મળી શકતો નથી. તેટલા માટે બરાબરે રીતે જૂતકાલના જન્મો જાણવા સાર કારણ દેહની શક્તિયોને વિકસાવવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. ” આમ ચર્તા ચિત્તિ-શક્તિ હવે માનસ લોકમાં વિહરી શકે છે, જ્યાં એકાદ થયેલા અનુભવો સહિત આવા બધાએ જન્મો એક દોરા ઉપર પરાવાયજા માળાના મણકાની પેઠે જોવામાં આવે છે,—સુત્રેમણિગણાદય । એક સત્ર ઉપર લટકતા મણિ ગણોની પેઠે—આથી જ આ કારણ શરીરને સત્રામાનું નામ પણ આપવામાં આવે છે.

“ ભૂતકાલના જન્મો વિશે શોધ ચલાવવાની સાધારણ વિધિની ઘટના આવા પ્રકારની છે,—એટલે પોતાના કારણદેહની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરીને, તેવા સાધન દ્વારા જે માનવને તપાસવું હોય તેના કારણ દેહની અદ્ભુત-કલન-વિદ્યાદ્વારા તપાસ ચલાવવી.”

મી. લેડબીટર જણાવે છે,—“ ભૂતકાલના જન્મોનું અવલોકન ચલાવતાં, પૂરેપૂરી સ્પૂલ જમત દશાનું જ્ઞાન જાળવી રાખવાનો અમારો હમેશનો રીવાજ હોય છે; આથી જે જે જોવામાં આવે છે તેની બરાબર નોંધ લેવા શક્ય છે.”

“ જેમ જેમ આપણે આંતરચિત-શક્તિનો વિકાસ સાધતા જઈએ છીએ તથા શક્તિયો કેળવતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણું જીવન એક સતત સંબંધવાળું બનતું જાય છે, આપણે આત્માની ચિત્તશક્તિનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ; પછીથી આપણે આપણા જીવનની પ્રાણી-ભૂમિકામાં સમૃદ્ધ-જીવ રૂપે વસતા હતા, તથા સુધીની સ્મૃતિ પણ લાવી શકાય છે.”

“ કોઈ પણ માનવ પુત્રજન્મની આવશ્યકતાની બુદ્ધિપૂર્વક કીમત આકી શકે, પરંતુ આત્મે યથાર્થ રીતે સાખીત કરવા માટે તે તેણે કારણ-દેહમાં ભૂત અને બાવિના દ્વારા બનવું જોઈએ.”

આવી વિધિ અને અન્ય માધનો મારફતે એટલું નર્મક કરવામાં આવ્યું છે કે, દેવાપિ પોતાના પછીના જન્મોમાંના એકમાં પ્રાચીન ગ્રીસમાં પીથાગોરાસ રૂપે જન્મ્યા હતા. આવીજ રીતે એટલું પણ નિશ્ચિત થયું છે, કે પીથાગોરાસ રૂપે જન્મવાના ધણા સમય પૂર્વે દેવાપિએ પર્સિયામાં ઝરથુષ્ટ્રના નામથી જણાવવા જગદ્ગુરુના શિષ્ય રૂપે જન્મ ધારણ કરીને, પારસીઓના ઝોરસ્ત્રીયન ધર્મની સ્થાપના કરવા માટે પોતાના દેહનું અર્પણ કર્યું હતું.

મગવાનુ મૈત્રેય ધર્તમાનકાલે જગદ્ગુરુનું ઉચ્ચપદ ધારણ કરે છે; પરંતુ તેમના પૂર્વે, પછીના કાલમાં જુદાના નામે જાણીતા યજ્ઞ શાક્યસિંહ એ પદ ધારણ કરતા હતા. પ્રાચીન આર્ય જાતિ માટે આના આજ જગદ્ગુરુએ વ્યાસાવતારમાં સર્વપૂજની સ્થાપના કરી; પછી વળી હર્મસના અવતારમાં, પ્રાચીન ઇજીપ્તવાસિયોમાં હર્મેટીક ધર્મ અથવા જ્યોતિની પૂજની સ્થાપના કરી; વર્તમાનકાલના પારસીઓ જેમનામાંથી પોતાની ઉત્પત્તિ જણાવે છે એવા પર્સિયા વામિયોમાં ઝરથુષ્ટ્રના અવતારમાં તેમણે ઝરથુષ્ટ્ર ધર્મ અથવા અગ્નિની પૂજની સ્થાપના કરી, એક મોહક ગાયક તરીકે, સુખ્યત્વે કરીને અરણ્યોમાં વસતા ઝોરસ્ત્રીયસના અવતારમાં તેમણે પ્રાચીન ગ્રીકલોકમાં ઝોરસ્ત્રીયસનાં રહસ્યો અથવા સ્વર અથવા સમતાલની પૂજની સ્થાપના કરી, પૂજના આવા સર્વ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારોમાંથી માત્ર એક જ સિદ્ધાન્ત તરીકે આવે છે,—એક જીવનનો, સર્વનીપાર, સર્વમાં અને દરેકમાં વસતા એક પ્રેમનો સંદેશ ગાજી ઉઠે છે,—એટલે ઇશ્વરની વિશ્વ સાથેની એકતા સિદ્ધ થાય છે તેમના હેઠા અવતારમાં શાક્યસિંહ રૂપે, તેઓ જુદા પામ્યા—એટલે—નિર્વાણ પામ્યા,

અને બુદ્ધ ધર્મની સ્થાપના કરી, આ સમયથી તેઓ ગૌતમ અથવા બગવાન બુદ્ધના નામથી જાણીતા થયા છે.

દેવાપિના આના પછીના બધાએ જન્મોમાં તેમનો પિયાગોરાસ (પિતાગુરુ ?) રૂપે થયેલો જન્મ અત્યંત અગત્યનો છે; આ જન્મ પ્રત્યે આપણે ધ્યાન આપવા જેવું છે. જો આપણે પિયાગોરાસને યથાર્થ રીતે સમજવા હોય તો આપણે આપણા મન ચક્ષુ સમીપ જ્યાં તેઓ થઈ ગયા તેવા પ્રાચીન ગ્રીસનાં ચિત્રો ખડાં કરવાં જોઈએ; જ્યાં તેઓ ઉછરીને કેળવાયા હતા તેવા પ્રાચીન મહાપુત્ર, એસિરિયા, એશીસોનિયા અને શીનીશિયાનો ચિતાર આપણા મન સમીપ રાખવાની જરૂર છે; આ ઉપરાંત વળી આવા પ્રાચીન સમયે પ્રવર્તતી શિષ્ટાચારની રાજકારભારની અને ધર્મ વિધેની રિથિતિને આપણા સ્મરણમાં લેવાવવાની જરૂર પડશે.

પિયાગોરાસ “ સેગીયાના ઋષિ ” તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. તેમના જીવન અને ઉપદેશોનું લંબાણુ વર્તાત અત્રે આપણું અશક્ય છે; આ બાબનો દું અત્રે માત્ર ટુંકમાં જણાવીશ. પિયાગોરાસના પિતાનું નામ નેસરચસ અને માતાનું નામ પિયાઇસ હતું; આમનો એન્ડ્રીઅસના કુટુંબ સાથે સંબંધ હતો; પિથિઆના દેવ-સંદેશો એન્ડ્રીઅસને સામોસના બેટને સરયાન બતાવવાની આજ્ઞા કરી હતી. પિયાગોરાસને વળી એપોલો દેવના પુત્રનું નામ પણ આપવામાં આવ્યું હતું, નેસરચસને, પિથિઆના દેવ-સંદેશો બાવિ કથન રૂપે જણાવ્યું હતું, કે તેને એક અત્યંત સુંદર પુત્ર થશે, તે માનવજાતને ધણો જ લાભકારક નિવડશે, માનવ જીવન સંબંધી દરેક બાબતમાં તે અત્યંત પરાપકારી બનશે; આ ઉપરથી તેમને એપોલો પુત્રનું નામ મળ્યું હોય એમ જણાય છે. જ્યારે ઇસુ પૂર્વે ૫૮૨ માં સામોસમાં આ બાલકનો જન્મ થયો ત્યારે તેનું નામ પિયાગોરાસ પાડવામાં આવ્યું; પિથિઆના એપોલો દેવે આ બાલક માટે બિવિધ બાપ્ત્યું હતું એમ એથી સ્વયંવાચ છે.

તેમને માટે સારા સાગ સિદ્ધકોની યોજના કરવામાં આવી; આ સમયે ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉપર આધિપત્ય ભોગવતા લગભગ સધળા શિક્ષા ગુરુઓએ આમને કેળવવામાં ભાગ લીધો હતો; આથી તેઓ ઇતિહાસનાં ગૃહોમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા મર્વ પુરુષો કરતાં ઘણા જ વધારે આકર્ષક અને દેવ દુલ્લભ બન્યા હતા તો કેભારાવસ્થામાં જ તેઓ એટલા બધા ગાભિર્યવાળા તથા સમભાવ યુક્ત જણાતા હતા કે ગોટી વયના લોક પણ તેમને માન આપતા અને પૂજતા. આ ઉપરથી ઘણાંક તો એમ જ સિદ્ધ માનતા કે તેઓ તો એક સજીવન દેવના પુત્ર છે. તેમનામાં વળી ધાર્મિક વૃત્તિ અને આચાર પાલન જણાઈ આવતાં હતાં; તેઓ હૃદયારનું સાધુ જીવન ગાળતા, દૃઢ વર્તન રાખતા અને દેહને ચોગ્મ રીતે બુદ્ધિની આગાઓને અધિન રાખતા. તેમનાં સર્વ પ્રકારનાં વચનો અને કર્તવ્યોમાં તેઓ અનનુકરણીય ચાંતિ, પ્રશાંતિ દર્શાવતા; ક્રોધ, હાસ્ય અથવા અન્ય કોઈ પ્રકારની ઈર્ષ્યાઓ તેઓ કોઈ પણ કારે હોબ પામતા નહિ, સર્વ સ્થળે આ યુવક “ લાંબા વાળ

વાળા સામોસવાસિ ” તરીકે પ્રખ્યાત બન્યા હતા; દિવ્ય પ્રેરણાથી પ્રેરાયલા એક માનવ રૂપે લોકસંઘ પણ તેમના પ્રત્યે પૂજ્ય બુદ્ધિ દર્શાવતો.

અરાદ વર્ષની ઉંમર યતાં, પોલીકેટસના બુદ્ધિને લીધે અવ્યાસમાં વિદ્ય આવશે એમ લાગવાથી, તેઓ રાત્રે ધરમાંથી છાનામાના ચાલી નીકળ્યા અને તે સમયના અનેક વિખ્યાત તત્ત્વવેતાઓની મુલાકાત લીધી મેલોટસના ચેલ્સની પણ તેમણે મુલાકાત લીધી. આ સર્વ વિદ્યાગુરુઓએ તેમની સ્વાભાવિક શક્તિનાં વખાણ કર્યા તથા તેમને પોતાના સિદ્ધાન્તો શિખવ્યા. થેલ્સે તેમને ઇજીપ્ત દેશની જવાની તથા બસુપિટર દેવના મેમ્ફીસન અને ડાયો પોલિટન સાધુઓના સંગમાં વસવાની આજ્ઞા કરી; પોતાને પણ આમની પાસેથીજ ઉપદેશ મળવાનું તેમણે જણાવ્યું; આ પ્રમાણે તેઓ આત્યંત ડાહ્યા તથા અતિ-દિવ્ય માનવ બની જશે, એવી તેમણે ખાત્રી આપી. થેલ્સે વળી તેમને સમય બચાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો; આથી તેઓ મઘ અને માંસથી બીજકુલ દૂર રહેતા; નાણુક અને મહાજમાં પચી શકે એવો જ ખોરાક લેતા; તેમની નિંદ્રા અદ્વૈત હતી, તેમનો જીવાત્મા સતત જગત અને વિશુદ્ધ હતો; તેમનો દેહ સંપૂર્ણ આરોગ્યમાં રહેતો.

પ્રથમતો તેઓ બ્હાણમાં મુસાફરી કરીને સીડન પહોંચ્યા; ત્યાં તેમણે સાધુઓ અને શીનીશિયાના મહત્તો સાથે ચર્ચા ચલાવી; આ સમય તેમને બીજકસ અને ટાપરના સર્વ રહસ્યોની તથા સીરીયાના અનેક ભાગોમાં કરવામાં આવતી પવિત્ર ક્રીયાઓનાં રહસ્યોની દીક્ષા મળી. જે જે શિખવા યોગ્ય હોય એવું કંઈ પણ પોતાના અવસોકનમાંથી બચીને દેવોનાં શુભાગારમાં ના ભરાઈ જાય એ માટે તેઓ ખાસ ઉત્સુક હતા. આવાં શીનીશિયાનાં અને અન્ય સંસ્થાનોમાંથી ઘણા જ્ઞાનનો સંચય કરીને, પિથાગોરાસે, માઉન્ટ કાર્મિલસ આગળ ઉતરેલા કેટલાક ઇજીપ્તના ખલાસીઓના સાધનો લાભ લેઈને ઇજીપ્ત માટે ઉપડી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. આવું આવું સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન ઇજીપ્તની ભૂમિમાંથી આવ્યું હતું. ખલાસીઓએ ખુશીથી તેમનો સ્વીકાર કર્યો, કારણ કે ઇજીપ્તની ભૂમિમાં પહોંચતામાં જ એક સારી જેવી રકમ માટે તેમને એક ચૂલામ તરીકે વેચી નાખવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો; પરંતુ તેમના શાંત, વિજયી અને વિચાર ભર્યા વર્તનની નાવિકો ઉપર એટલી બધી અસર થઈ આવી કે કીનારે પહોંચતામાં જ બ્હાણમાંથી ઉતરવામાં તેમણે તેમને સંહાય કરી, એખ્ખી રેતી ઉપર તેમને બેસાડ્યા તથા તેમના આગળ ફોનો દગલો વાલ્યો; બ્હાણ ઉપર માથેલી બે રાત્રીઓ અને ત્રણ દિનો સુધી તેમણે કંઈ પણ ખાધું તેમજ પીધું ન હતું, તેમ જ તેઓ નિદ્રામાં પડેલા પણ જોવામાં આવ્યા નહતા. પિથાગોરાસે ઇજીપ્તમાં બારીશ વર્ષ નિવાસ કર્યો; તેમણે પોતાની શોધના વિષયોનો ઉંડો અભ્યાસ ચલાવ્યો; અમુક સિદ્ધાન્તો માટે વિખ્યાતી પામેલા દરેક સ્થળની તેમણે મુલાકાત લીધી; તેઓ દરેક પ્રાચ્ય પુરુષને પણ મળી સુક્યા. સુકલીડની ભૂમિતિના પ્રથમ રચકનો સુહતાલીસમો સિદ્ધાન્ત પિથાગોરાસે શોધીને સિદ્ધ કર્યો. ન્યાયના એક ચિદ્રૂ તરીકે તેઓ કાદ-ખૂણીયા ત્રિકોણનો ઉપયોગ કરતા.

સાધસમાં પિયાગોરાસને દેવેનાં સર્વ પ્રકારનાં રહસ્યોની દીક્ષા મળી; આખરે કુમ્ભી-સીસના યોદ્ધાઓ તેમને કેદ કરીને બેઞ્જીસેન લઇ ગયા. અત્રેના મહાંતરૂપ મેજીએ તેમને પોતાના પૂજ્ય જ્ઞાનને ઉપદેશ આપ્યો; અત્રે જ તેઓ ગણિત, સંગીત અને અન્ય કેટલીક વિદ્યાઓમાં પારંગત થયા. પછીથી પૂર્વ તરફ એશિયા-માહનોર અને પર્શિયામાં યજ્ઞને યુસાફરી કરતા તેઓ હિન્દ પહોંચ્યા. ત્યાં તેમને ભગવાન જૌતમ છુદ્દનો ભેટો થયો; તેઓ તેમના એક શિષ્ય બન્યા. બાર વર્ષ પછી પોતાના ગુરુની આજ્ઞા થતાં, તેમના તત્ત્વદર્શનની તથા આંતરંગ ઉપદેશ ક્રમની સ્થાપના કરવા માટે તેઓ ફરીથી યુરપ આબ્યા; આ સમયે તેમની ઉમર આશરે છપ્પન વર્ષની હતી.

પિયાગોરાસને પોતાનાં દેશજનોએ જ, પોતે જે જે બધા હોય તે અન્યને બહુ-વીને બધાંને સાબ કરવા માટે બોલાવ્યા હતા. રૂપકો, મંત્રાઓ દ્વારા ઉપદેશ આપવાની વિધિને પિયાગોરાસ અત્યંત ઉપયોગી ગણતા. લગભગ બધાએ ગ્રીસ અને ઇજીપ્તવાસિઓ ઉપદેશ આપવાનો આવો પ્રકાર જ સ્વીકારતા હતા. પોતાનો દેશ, પોતાના સિદ્ધાન્તોના પ્રચાર માટે અયોગ્ય છે, એમ લાગી આવતાં તેમણે ઇટાલી જતાનો નિશ્ચય કર્યો. હમ્મ પૂર્વે આશરે ૫૨૯ માં ઇટલીના પ્રથમ પંક્તિના નગર ક્રોટોના પહોંચ્યા ત્યારે આશરે છમે અનુયાયીઓનું ટોળું તેમના તત્ત્વ સાંભળેા અભ્યાસ કરવાને તૈયાર બન્યું હતું. તેમના અનુયાયીનો મોટો ભાગ “ગ્રાવકો” નો (ગ્રવણ કરનારા) બનેલો હતો; આ બધાએ પોતાનાં પત્ની અને બાલકો સાથે એક વિશાલ સ્થલમાં એકઠાં મળ્યાં અને મેમના શીશીયા નામના સ્થલની સ્થાપના કરી. એરિટોટલ પોતાના “પિયાગોરિક રિસસરી” નામના ગ્રંથમાં જણાવે છે, કે પિયાગોરાસને પોતાના સિદ્ધાન્તો ભેગો નીચેનો વિભાગ બાજી રાખ્યો હતો:—

ખુદિવાન પ્રાણીઓ, એક પ્રકારના દેવ, અન્ય પ્રકારના માનવ, અને નીચા પ્રકારના પિયાગોરાસ જેવા; દેવ, માનવ અને અમુરો વિષેની એક પ્રકારની યથાર્થ ભાવના તેમના દ્વારા પ્રચારમાં આવી. નબોમંડોની અને તારકોની સર્વ પ્રકારની વિવિધ મતિઓ, તેમના પ્રતિયોગો, મદલો, દેવોની પૂજા, મૃતપ્રત્યેની ધાર્મિકતા, કાપડા બવરચા, પાંડિત્ય, જ્ઞાતિ, અહત્યર્થ, દેવભાવ, દૂકમાં કહેવા માગીએ તો પાંડિત્યના પ્રેમીઓ જે જે ઉત્સાહથી શોધી રહ્યા હોય છે તે સર્વ પિયાગોરાસે પ્રકાશમાં આવ્યું.

(આગળ માધુ .)

॥ શ્રી રામગીતા ભાષ્ય. ॥

—X—X—X—

(અનુબંધાન એ માસથી)

આ અક્ષર બ્રહ્મરૂપ ઓંકારને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાલા પુરૂષે વિતરાગી થઈ બ્રહ્મ-ચર્યનું પાલન કરવું, તથા ઓંકારના અર્થની ભાવના કરવી, કેમકે વખતે ભાવના કરતાં કરતાં પણ જે પુરૂષનો દેહ વિલય થાય છે તે પણ પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭×૩ = ૨૧×૩=૬૩ એ પ્રકારે દરેક સિદ્ધાંતિઓની નવ નવ પ્રકારની ઉપાસનાના હીસાબથી ઓં ત્રેસઠ માત્રા સ્વરૂપ છે; અને એ ત્રેસઠ માત્રાથી તેનો અભેદ છે. આ ત્રેસઠ માત્રા સિવાય શાસ્ત્રકારોએ એક ચોરાઈની માત્રા (ઉપાસના) કહી છે. તે સૂક્ષ્મ, નિર્ગુણ અને નિષ્કલરૂપ રૂપ છે; તેમાં ઓંકારને, નિરંજનરૂપ, સનાતનરૂપ, પરમપદ્મરૂપ, શાંતરૂપ, આનંદરૂપ, અક્ષર-રૂપ, સ્થૂલ સૂક્ષ્મથી રહિત, હસ્તદીર્ઘથી રહિત, શ્વેત રક્ત અને કૃષ્ણ ઇત્યાદિ મર્વ વર્ણોથી રહિત, સર્વતા સારરૂપ, નિત્ય, નિરંજન, નિરાકાર, સર્વ માત્રાથી રહિત એવા અમાન, સ્વસંવેદ્ય, વ્યાપક, અચિંત્ય, સર્વ પ્રમાણોથી રહિત, અચળ, શિવરૂપ, તથા હૃદય, તાલુ, નીસિકા, અને ઓષ્ઠદ્વારા ઉત્પન્ન થતા ઉચ્ચારથી રહિત, સ્વયંજુ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ છે, એમ કથન કરેલા છે.

અર્થર્વ શિર ઉપનિષદમાં ઓંકારના દશ નામો નીચે પ્રમાણે કહેલાં છે.

“ ઓંકારં મળવં ચૈવ સર્વવ્યાપિનમેવચ
અનંતં ચંતયા તારં શુક્લં વૈદ્યુતકંતયા
તુરીયં પરમં હંસં દશનામા નિચોચપતે ”

ભાવાર્થ:—ઓં, પ્રણવ, સર્વ વ્યાપિ, અનંત, તાર, શુક્લ, વૈદ્યુત, તુરીય, પરમ, હંસ એ ઓંકારના દશ નામ છે. તે દરેક નામો શા ઉપરથી કહેવામાં આવે છે. તેની સમજ નીચે પ્રમાણે:—

(૧).

ઓં

ઓંકારનો જ્યારે ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે ચરણથી તે મસ્તક પર્યંત આખું શરીર ઉર્ધ્વ થાય છે; તથા પ્રાણ ઉર્ધ્વગતિને પ્રાપ્ત થઈ બ્રહ્માંડમાં સ્થિત થાય છે. તેથી તેનું નામ ઓંકાર કહેવાય છે. ભજન કરનારના યોગક્ષેમને તે સુખપૂર્વક ચલાવે છે; હૃદય પુરૂષને હંચ બ્રહ્મિકાની પ્રાપ્તિ કરાવે છે; તથા કામ, ક્રોધાદિક આંતર શુભોચી રક્ષા કરે છે. તેથી તેનું નામ ઓંકાર છે. ઓંકારનું ભજન કરનારના વરણાપાદિકને દેવ-તાઓ પણ અંગીકાર કરે છે; તેથી તેનો અર્થ અંગીકાર પણ થાય છે. ઓંકાર સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે, જેથી તેનું ભજન કરનારાઓ બ્રહ્મરૂપ થઈ મુચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરવા શક્તિમાન બને છે; તથા તેઓની આશનું કાષ્ઠ પણ ઉર્ધ્વધન કરી શકવું નથી.

(૨)

પ્રણવ.

આરવેદ, બ્રહ્માદિક દેવતા, રૂપિ સુનિયો તથા મનુષ્યાદિક સર્વે ઉચ્ચારને તન, મન, અને વાણિએ કરી પ્રણામ કરે છે, માટે તેનું નામ પ્રણવ કહેવાય છે. શ્રી ઉપદેશ અથા વલીના અંક ૧૫ પંદરમા શ્રીમન્ન યોગ માર્ગોદ્ધારક બ્રહ્મવિહારિણ સદ્ગુરુ પરમાત્મા શ્રી નથુરામ શર્માજી તે વિષે કહે છે કે, ‘પ્રમાણ્યતીતિ પ્રણવઃ પ્રણવનો નમ (મથા વિધિ) કરનારને આરે વેદનો અર્થ વશીભૂત થાય છે; તેથી જે ઉચ્ચારના ઉચ્ચારણ પૂર્વક તેના અર્થનું ધ્યાન કરે છે, તેની આગલ આરવેદના અર્થ મસ્તક નમાવે છે. એવી વેદાર્થ પ્રજ્ઞતા ઇશ્વરની ખોધક પ્રણવ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. પ્રણતમવર્તીતિ પ્રણવઃ વિશેષ નમ્ર થયેલાનું જે રક્ષણ કરે છે તે પ્રણવઃ એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પ્રણવ શબ્દનો અર્થ પ્રણતપાલ એટલે નમ્રભાવને પ્રાપ્ત થયેલાનું રક્ષણ કરનાર એવો થાય છે.

(૩)

સર્વ વ્યાપિ.

સ્થાવર, જંગમ સર્વ પ્રાણિપદાર્થ આરવેદ, આર ઉપવેદ, ખટશાસ્ત્ર, અષ્ટાદશોપરાણ, ચૈદવિદ્યા, ચૌસઠકલા, લક્ષ્ય તથા વાચસ્પયે, તથા અસ્તિ (સત્) માતિ (ચિદ) આને પ્રિય (આનન્દ) રૂપે કરી ઉચ્ચાર સર્વવ્યાપક હોવાથી તેને સર્વવ્યાપિ કહે છે.

(૪)

અનંત.

દેશ, કાલ, અને વસ્તુથી તેનો અંત નહિ થતો હોવાથી, તથા તેમાં નામ, ગુણ, ક્રિયા અને સ્વરૂપ અનંત હોવાથી, તેમજ દેવ, રૂપિ, સુનિ તથા મનુષ્યાદિક કોઈથી પણ તેના સ્વરૂપનો પાર પામી શકાય તેમ ન હોવાથી તેને અનંત કહે છે.

(૫)

તાર.

ઉચ્ચાર એ આધ્યાત્મિક, આધિબૌતિક, તથા આધિદેવિક, એત્રિવિધ દુઃખોથી રક્ષણ કરનાર હોવાથી, તથા સસારાબ્ધિમાં હુબેલા જીવોને તેનું મનન કરવાથી તારનાર હોવાથી, તેમજ મુશુક્કળોને પણ અસાનરૂપી સમુદ્રમાંથી તારનાર હોવાથી તેને તાર કહેવામાં આવે છે.

(૬)

શુક્લ.

અવિદ્યાનાં કાર્ય અશુક્લ (કામિક, વાચિક, તથા માનસિક એ ત્રિવિધતાપ) જે

રહિત હોય તે શુદ્ધ કહેવાય છે. ઉચ્ચાર પણ પોતાના ઉપાસક ભગનું અવિદ્યાના ત્રિ-
વિધ તાપોથી રક્ષણ કરી તેને શુદ્ધ કરે છે. તેથી ઉચ્ચારને શુદ્ધ કહે છે. તથા પ્રકારનાં

અપાણિ પદો જવનો પ્રહીતા પંડ્યસાચ્ચંદુઃ તશ્રુણો સર્કર્ણઃ : ।

સવાત્તિ વેદ્યં નચ તસ્ય વેદ્યા તમાહુરુડ્યં પુરુષં પુરાણમ્ ॥

નતસ્ય કાર્યં કરણંચ વિદ્યતે પન્નસ્ય શાક્તિવિરિસૈવ શ્રૂયતે ।

સમાવિકી જ્ઞાન વલ ક્રિયાચ ।

કર્મ, પ્રારબ્ધ, સંચિત તથા ક્રિયામાણ એન્ન ત્રિવિધ તાપ (પાપ) રૂપ છે; કેમકે સંસારમાં
જ્યાં સુધી 'કર્મ' રહે છે ત્યાં સુધી પુનરાવૃત્તિ અવરથા થયાજ કરે છે. આ ત્રણ પ્રકારનાં
કર્મરૂપી બાણો અંતઃકરણ રૂપી તીરકસમાં રહે છે. અંતઃકરણ પોતે નહીં રૂપ છે. પણ ચૈત-
ન્યની છાયા તથા અજ્ઞાને કરી યુક્ત થાય છે, ત્યારે તે સર્વ પ્રકારનાં કર્મનાં બીજોને
ધારણ કરી શકે છે. અર્થાત્ કે ત્યારે તેમાં કર્મ સંસ્કારની છાપ પડે છે. સત્વગુણની મુતિ-
કાના પીડરૂપ અંતઃકરણ, અલ્પ ચૈતન્ય રૂપ આકાશ; અને અજ્ઞાન રૂપી નરો એ ત્રણોનો
બ્યારે એકત્ર સંયોગ થાય છે, ત્યારે અંતઃકરણ કર્મના બીજરૂપ પદાર્થોને ધારણ કરી શકે
છે. જેમ મુતિકા, જલ તથા આકાશ એ ત્રણોના સંયોગે કરી ઉત્પન્ન થયેલો ઘટ અન્ય
પદાર્થોને પોતાનામાં ધારણ કરી શકે છે; પણ કેવલ જલ, મુતિકા કે આકાશ કોઈ પણ
પદાર્થોને ધારણ કરી શકતાં નથી. તેવીજ રીતે કેવલ આત્મા, અંતઃકરણ કે અજ્ઞાન,
કર્મ બીજરૂપ પદાર્થોને ધારણ કરી શકતાં નથી. પણ જ્યારે એ ત્રણે એકત્ર થાય છે ત્યારે
જે કર્મોને ધારણ કરવા શક્તિવાન થાય છે. તિરકસ (ધનુષ્ય) માંથી છુટકું બાણ તેના
વેગની સમાપ્તિ થયે પૃથ્વીપર અથવા જ્યાં લક્ષ્ય રાખી છોડવામાં આવ્યું હોય ત્યાંજ
પડે છે; તેના જેવું પ્રારબ્ધ કર્મ છે; તિરકસ (ધનુષ્ય) ને વિરે પડેલા બાણ જેવું સંચિત
કર્મ છે, અને ધનુષ્યની સાથે જોડી રાખેલા બાણ જેવું ક્રિયામાણ કર્મ છે. દર્શાવે:-જેમ
એક અનનુ બરેલું મંદીર હોય, તેમાંથી એક મુદિબર લઈ ક્ષેત્ર વિરે નાંખીએ તે પ્રારબ્ધ;
હાથમાં રહેલું હોય તે ક્રિયામાણ; અને મંદીરમાં રહેલું તે સંચિત છે; તેવીજ રીતે જેણે
પરિપક્વ ઘઈ દેહ ઉત્પન્ન કર્યો તે પ્રારબ્ધ કહેવાય છે; અપક્વ સ્થિતિમાં હલ્ય દેહને વિરે
અનેક જન્મોનાં એકઈ થયેલાં કર્મોને સંચિત કહે છે; અને આ વર્તમાન શરીરમાં અભિ-
માન પૂર્વક જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેને ક્રિયામાણ કર્મ કહે છે. જેમ એક કાલ ત્રણે
અવરથાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ એકજ ક્રિયામાણ કર્મ, ત્રણે અવરથાને પ્રાપ્ત થાય છે.

અવિધ્યાવરથામાં રહેલો કાલ વર્તમાન જ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે; તથા અવિધ્ય વર્તમાન
યદ જ્ઞાતાવરથાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેવીજ રીતે ક્રિયામાણ સંચિત ભાવને પ્રાપ્ત યદ. પ્રારબ્ધ
રૂપ થાય છે. આ ત્રણ પ્રકારના કર્મોથી સુખ દુઃખ વાણો ભોગનાં સાધનરૂપ દેવ, ગંધર્વ,
મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કીટ પંતમ તથા વૃક્ષાદિકની શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે જ્ઞાન થાય
છે ત્યારે સંચિત તથા ક્રિયામાણ કર્મનો નાશ થાય છે; પરંતુ પ્રારબ્ધ તો ભોગવવાથીજ
નષ્ટ થાય છે. તે પ્રારબ્ધ, ક્ષિપ્ત, અનિશ્ચિત, તથા પરિશ્ચિત એમ ત્રણ પ્રકારનું છે.
સર્વ પ્રાણીયો પોતાના પ્રારબ્ધ કર્મની ગતિ અનુસાર એલા કરે છે. શીમદ ભગવદ્ ગીતાના

ત્રીજા અધ્યાયના ૩૩ માં શ્લોકમાં પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આજ આશયનું વચન અર્જુન પ્રત્યે કહેલું છે કે:—

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્વાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનાપિ ।

પ્રકૃતિં યાંતિમૃતાને નિગ્રહઃ કિંકારિણ્યતિ ॥

માની પણ ચોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરે છે. પ્રાણિ માત્ર પ્રકૃતિને અનુસરે છે. તેમાં નિગ્રહ (અટકાવ) શું કરી શકશે ? માટે જે કંઈ કર્યું પૂર્વે ક્રિયમાણુ રૂપે કરેલાં છે, તેજ કર્યો ક્રમ પ્રમાણે પ્રારબ્ધ રૂપે યદ્યદ્દલ ભોગ આપવા માટે અંતઃકરણમાં સરકાર રૂપે સ્થિત થાય છે, અને તે જ સરકારાનુસાર જાનવાન તથા અન્ય સર્વ પ્રાણિયો ચેષ્ટા કરે છે. કોઈ પણ પ્રકારના વિષય ભોગથી તમ નહિ થતાર રજેગુણથી ઉત્પન્ન થયેલા પાપાત્મા રૂપ કામ, ક્રોધ તથા લોભથી, ઇચ્છા નૃ હોય તો પણ પુરૂષની પાપાદિક નિય કર્મ વિષે પ્રવૃત્તિ થાય છે. કામ ઇચ્છા એ પરિણામને પ્રાપ્ત યદ્યદ્દલ રૂપ થાય છે; તે જમ અગ્નિ અનેક આહુતિયો આપવાથી પણ તમ થયે નથી, તેમ આ કામ ક્રોધ રૂપ ઇચ્છા, અનેક ભોગોને ભોગવતાં છતાં પણ સાત થતી નથી, તે જીજ્ઞાસુ પુરૂષોની યજ્ઞ રૂપ યદ્યદ્દલ તેને, પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરાવી તેની અધોગતિ કરે છે. વૈશમ્યવાન અધિકારી પુરૂષનાં સર્વ પ્રકારનાં કર્મો પ્રણવ રૂપ ઇચ્છરતું સ્મરણ કરવાથી નષ્ટ થાય છે; જેથી પ્રણવને શુદ્ધ કહે છે. અજ્ઞાનીયોનાં ત્રણે પ્રકારનાં કર્મો સત્ત્વ રૂપ છે; જેથી તે કર્મો તેનાથી યતાં જ રહે છે; અને જ્ઞાનિયોની મેચિત તથા ક્રિયમાણુ જ્ઞાન રૂપ અગ્નિથી દગ્ધ થયાં હોય છે, માટે તે અસત્ત્વ રૂપ છે; પણ માત્ર એક પ્રારબ્ધ જે સત્ત્વ રૂપ દ્વલ ભોગ કરાવે છે. જમ દગ્ધ થયેલા બીજને વાવવાથી તેમાં અંકૂર ફૂટતો નથી, તેમ જ્ઞાનાગ્નિથી દગ્ધ થયેલાં સંચિત તથા ક્રિયમાણુ દ્વલ ભોગ કરાવવાને યજ્ઞિનમાન રહેતાં નથી; અને ગતિને પ્રાપ્ત થયેલું પ્રારબ્ધતો પોતાને મળેલા વેગ પ્રમાણે દ્વલ ભોગ કરાવી કુવાલ ચક્રની પેઠે સાંત યદ્યદ્દલ જાય છે. આત્મજ્ઞાને કરી મનોભાવ નષ્ટ થયાથી અંતઃકરણમાં રહેલાં સંચિત કર્મ નષ્ટ થાય છે. તથા તેણે કરી શક્તિમાં 'અદ્વંકર્તા' એ બાવ સ્ફુરતો ભંધ યવાથી ક્રિયમાણુ કર્મો પણ ઉત્પન્ન થતાં નથી; અને કદાચિત્ થાય તો તે અગ્નિમાન યજ્ઞ ન હોવાથી બાધક યતાં નથી. અર્થાત્ કે પુનર્જન્મના કારણ રૂપ રહેતાં નથી. આથી કરી જ્ઞાનીની ક્રિયા અભાવવત્ ગણાય છે.

પ્રણવનું માત્ર સ્મરણ કરવાથી જ તે કાષિક, વાચિક, તથા માનસિક એ ત્રણ દેહધી, તથા જાગ્રત, સ્વપ્ન, તથા સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓથી જે જે પાપ થાય છે તે સર્વથી મુક્ત કરે છે, માટે તેનું નામ શુદ્ધ કહેવાય છે.

(૭)

વિદ્યુત

અવિદ્યા રૂપ અધમારનો નાશ કરી આત્મજ્ઞાન રૂપ પ્રકાશને પ્રત્યક્ષ કરે છે તેથી તેને વિદ્યુત કહે છે.

(૮)

દુરીય

જાત, સ્વપ્ન, તથા સુષુપ્તિ એ અવસ્થા ત્રયનો સાક્ષી એટલે તેને જાણનારો હોવાથી, તથા પોતાના બકતોનું સસાર સમુદ્રથી તારણ કરનાર હોવાથી ઈશ્વરને વૃત્ત કહે છે.

(૯)

પરમ—બ્રહ્મા

ઈશ્વરનું નવમું નામ પરમ—બ્રહ્મા છે. તે બ્રહ્મા એ પ્રકારનું છે. એક શબ્દ બ્રહ્મા અને બીજાં પરબ્રહ્મા-પરા, પરપંતિ, મધ્યમા તથા વૈષ્ણવી એ ચતુર્વિધ વાણી રૂપ હોવાથી ઈશ્વર, શબ્દ બ્રહ્મા રૂપ છે; તેમા પરા તે સમષ્ટિ રૂપ જ્ઞાન છે, પરપંતિ તે બુદ્ધિ રૂપ છે; (જેના વિષે સ્ફુરણ થાય છે કે 'હું કંઈક છું') મધ્યમા નિશ્ચય રૂપ છે, (એમા એમ સ્ફુરણ થાય છે કે 'હું અમુક જ છું') અને તે નિશ્ચય બહારે જે કહેવામાં આવે છે, તે વૈષ્ણવી કહેવાય છે. તે વૈષ્ણવી વિષે ચાર વેદ, છ શાસ્ત્ર, અઘાર પુરાણ, તથા અષ્ટાદશ સ્મૃતિ, સર્વ ભાષા તથા સર્વ જીવોની ભાષા સ્થિત છે, તેને શબ્દ બ્રહ્મા કહે છે. તથા જે ચતુર્વિધ વાણીથી પર છે તે પરબ્રહ્મા કહેવાય છે.

(૧૦)

હંસ.

ક્ષીર (દુધ) માં અનાત્મ પદાર્થ જે જલ રૂપ નિઃશ્ચય છે, તેનો ત્યાગ કરાવી, આત્મ તરન કે જે ક્ષીર (દુધ) માં ધ્રુતવત્ સારજુત છે, તેનું મહણ કરાવનાર ઈશ્વર હોવાથી તેનું નામ હંસ છે. અર્થાત્ કે પોતાના બકતને આત્મ અનાત્મ પદાર્થનો વિવેક કરાવી તેને આત્મતરવને વિષે સ્થિત કરે છે.

આ પ્રકારે અથર્વ શિર ઉપનિષદમાં ઈશ્વરના નામોનાં કારણો વિસ્તારથી કહેલાં છે.

ઈશ્વરને રૂપિ મુનિયો બિન્ન બિન્ન માત્રા રૂપ જાણી તેની ઉપાસના કરે છે. કોઈ તેને અમાત્ર રૂપ જાણે છે, કોઈ એક માત્રા રૂપ, કોઈ બે માત્રા રૂપ, કોઈ ત્રણ માત્રા રૂપ, કોઈ સાડાત્રણ અથવા ચાર માત્રા રૂપ, તથા કોઈ બાવન માત્રા રૂપ જાણી તેની ઉપાસના કરે છે; તેમાં અમાત્ર રૂપ માનનારાઓ કહે છે કે, ઈશ્વરની સાથે કોઈ પણ માત્રાનો સંબંધ નથી; તેમ તે કોઈ પણ વાણીએ કરી ઉચ્ચારમાં આવી શકતો નથી; તેથી ઈશ્વર નિર્ગુણ, નિરાકાર, તથા સમિચ્છાનંદ પરબ્રહ્મા રૂપ છે. એક માત્રા રૂપ માનનારાઓ કહે છે કે, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, જડ, તથા ચૈતન્ય જે કોઈ આવિષ્કાર પ્રતીત થાય છે તે સર્વ વિરાટ રૂપ છે; અને તે વિરાટ ઈશ્વરની એક માત્રા રૂપ છે. બે માત્રા રૂપ માનનારાઓ કહે છે કે, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, તથા જડ ચૈતન્ય એવા બે વિભાગમાં વિભક્ત થયેલી સષ્ટિ પ્રતીત થાય છે; નથી ઈશ્વર

એ માત્રારૂપ છે તથા માત્રારૂપ માનનારાઓ કહે છે; અકાર, ઉકાર તથા મકાર એ ત્રણ માત્રા જાત્રત, સ્વમ તથા સુષુપ્તિ રૂપ છે. જ્ઞાતા, વિષ્ણુ તથા મહેશ્વર એ ત્રણ માત્રાના છે; અને તે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, તથા કારણજૂત હોવાથી જે કોઈ પ્રતીત થાય છે તે ત્રણ માત્રા-રૂપે ઓંકાર જ રિચત્ છે—સાકાત્રણ તથા ચાર માત્રાને માનનારાઓ અકાર, ઉકાર, તથા મકાર એ ત્રણ માત્રાને પૂર્વની પેઠે માને છે; અને અર્ધ માત્રાને નિર્ગુણ, નિર્વિકાર, તથા ચૈતન્ય રૂપ માને છે. વલી કોઈ એમ પણ કહે છે કે; પ્રથમ માત્રા અકાર તે સ્થૂળ જાત્રત રૂપ છે; બીજી માત્રા ઉકાર તે સૂક્ષ્મ તત્ત્વ રૂપ છે; ત્રીજી માત્રા મકાર તે છપ્પ કલા રૂપ છે; અને ચોથી અર્ધ માત્રાભિંદુ તે પરબ્રહ્મ પરમપદ છે. કોઈ એમ પણ કહે છે કે, અકાર માત્રા વિરાટ; ઉકારમાત્રા, હિરણ્યગર્ભ; મકાર માત્રા અબ્યાકૃત; (પ્રકૃતિ), અને ભિંદુ (અર્ધ માત્રા) પરબ્રહ્મ—ચૈતન્ય રૂપ છે. બાવન માત્રારૂપ માનનારાઓ કહે છે કે; પરમાત્મા ભિંદુ-રૂપ છે; અને તેનાથીજ સર્વ વર્ણો ઉત્પન્ન થયા છે. એક ભિંદુને વિભક્ત કરી તેની ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિયો કરેલી છે તે સર્વ આકૃતિયો મક્ષી બાવન માત્રા કહેવાય છે; મટિ અકાર, ઉકાર, તથા મકાર એ ત્રણ માત્રા રૂપ ઓંકાર છે એમ કહેવું તે યોગ્ય નથી; કેમકે બાવન વર્ણની ઉત્પત્તિ ભિંદુથીજ થયેલી છે; તેથી ઓંકાર બાવનમાત્રા રૂપ છે. વાસ્તવિક રીતે તો ઓંકાર ત્રણ માત્રા રૂપ છે; અને ચોથી જે અર્ધ માત્રા છે તે તો અપમાત્ર છે, તેથી આ જે કોઈ જગત્ પ્રતીત થાય છે તે ત્રિમાત્ર રૂપ જ છે.

ઓંકાર પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ હોવાથી ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે; મટિ તેનો જય તથા તેના અર્થની ભાવના કરવી જોઈએ. હવે જપ કેવા પ્રકારે કરવો, તથા તેના અર્થની ભાવના કેવા પ્રકારે કરવી તે કહેવામાં આવે છે:—

ઓંકારનો જપ કોઈ તો ઓં ઓં ઓં એમ વાણીથી ઉચ્ચાર કરી કરવાનું કહે છે. કોઈ પ્રાણાયામદ્વારા એવી રીતે સિદ્ધ કરવાનું જણાવે છે કે,—પુરક પ્રાણાયામ કરતાં સોળ-વાર, કુંભક પ્રણાયામ કરતાં ચોસકવાર, અને રેચક પ્રાણાયામ કરતાં બત્રીસવાર ઓંકારનું ઉચ્ચારણ કરવું. કોઈ હ્રસ્વ, દીર્ઘ, કેષ્વત ઉચ્ચાર કરીને જપ કરવાનું કહે છે; તથા કોઈ મૂળ દ્વારથી કહી મરતક પર્યંત ધ્વનિ (નાદ) ને ઉત્પન્ન કરી તેને વિષેજ લીન થવાનું કહે છે. એમ વિવિધમત એના સંબંધમાં કહેલા છે.

ઓંકારના અર્થનીભાવનામાં પ્રથમ સચુણની ઉપાસના કરાય છે, અને પછી નિર્ગુણની ઉપાસના કરાય છે. સચુણ-ઉપાસનામાં અસ્તિ, બ્રાતિ અને ત્રિપેરૂપ બ્રહ્મનું શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યામન કરવાથી પ્રલક ચૈતન્ય (અંતર્ધર્મ) નો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પરંતુ તેમાં વ્યાધિ, રત્નાન, સંચય, પ્રમાદ, આલસ્ય, અવિરતિ, ભ્રાંતિદર્શન, અલબ્ધભૂમિકત્વ, દુઃખ, દોષનસ્ય, અંગમેજયત્વ, તથા પ્રત્યાસ ઇત્યાદિક વિક્ષેપ કરનાર વિધ્નો આવે છે. તે વિધે ભગવાન પતંજલી યોગ દર્શનના સમાધિ પાઠના સુત્ર ૩૦-૩૧ માં કહે છે કે:—
વ્યાધિસ્ત્યાનસંશયપ્રમાદાલસ્યાચિરતિદ્વિગ્નિદર્શનાલબ્ધભૂમિકત્વા નવ સ્થિતત્વાનિ ચિત્તવિક્ષેપાસ્તન્તરાયાઃ ॥ દુઃખદોષનસ્યાદ્ભ્રમેજયત્વશ્ચાન્મ પ્રત્યાસા વિક્ષેપસહમૂલઃ ॥
૧૧.૩૦-૩૧ ॥ વિવરણ નીચે પ્રમાણે:—

- (૧) વ્યાધિ—કંક વાયુ કે પિત્તની વિપત્તાથી ઉપજતા જ્વરાદિક વિકાર.
- (૨) સ્થાન—ગુરુએ શીખવ્યા છતાં શીખ્યાની આસન આદિક આવશ્યક કાર્યોમાં અયોગ્યતા.
- (૩) મંશય—જેનું હું ધ્યાન કરું છું, તે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે કે નહિ એવો વૃત્તિનો સંશયાત્મક ભાવ.
- (૪) પ્રમાદ—સંયમ સાધવામાં સમર્થ હોવા છતાં, વિષયોત્તરમાં પ્રવૃત્તિ કરી અનુદાન નહીં કરીને સાધનમાં ઉદાસિન રહેવું તે.
- (૫) આશ્રય—કંક આદિથી અથવા તમો ગુણના પ્રાદુર્ભાવથી શરીર અથવા ચિત્તનું બારેપણું.
- (૬) અવિરતિ—સંસારાદિક અભિપ્રયયમાં ચિત્તની અવ્યભિચારી અભિગ્રાયા તે.
- (૭) પ્રાંતિ દર્શન—યોગના સાધનોમાં અસાધનપણાની છુદ્ધિ; અને જે યોગના સાધનો નથી તેમાં સાધનપણાની છુદ્ધિ.
- (૮) અસપ્ત બૃન્ન મિકત્ય } —યોગની કોઈ પણ ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ ન થતી તે.
- (૯) અનવસ્થિત તત્ત્વ } —પ્રાપ્ત થયેલ યોગભૂમિકામાં ચિત્તની સ્થિરતા ન થતી તે.
- (૧૦) દુઃખ—આધિ કે કામાદિકવશથી પ્રાપ્ત થતું અધ્યાત્મિક; વ્યાધિ આદિથી પ્રાપ્ત થતું આધિભૌતિક, અને મદ પિડા આદિ થતું આધિદૈવિક મલી ત્રિવિધ દુઃખની પ્રાપ્તિ તે.
- (૧૧) દોર્ભનસ્ય—પ્રચ્છાનો અભિપ્રાય થવાથી જે પરિતાપ થાય તે.
- (૧૨) અંગમેળ્યત્વ—પ્રયોજન વિના હાથ પગ આદિનું ચલન વલન તે.
- (૧૩) શ્વાસ પ્રશ્વાસ—પ્રાણહારા બાહ્ય વાયુનો અંતર પ્રવેશ થાય છે તે શ્વાસ, અને અંદરના વાયુનું બહાર નીકળવું તે પ્રશ્વાસ કહેવાય છે.

આ પ્રકારનાં વિધાનો દૂર કરવા માટે, અને આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે ઇશ્વર રૂપ ઈશ્વરની ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે.

ઈશ્વર સર્વ પ્રાણિયોના હૃદય દેશ વિષે પ્રસદ્ધ (સાક્ષી) ચૈતન્ય રૂપે રહી સ્થિત છે; તેથી તેની ઉપાસના જે પુરૂષ કરે છે તે ચારવેદ, ખટશાસ્ત્ર, અદાર સ્મૃતિ, અદાર પુરાણ, સમ સિદ્ધાંત, તથા સર્વ ઇતિહાસોના સારને પ્રાપ્ત કરી જનમંધનેથી મુક્ત થાય છે. આના સંબંધમાં જેટલું લખીએ તેટલું થોડું છે. તે સ્વસ્ત્વેદ હોવાથી વૈષ્ણવી દ્વારા તેનું વિશેષ સ્ફોટ ન થઈ શકે તેમ નથી. પણ ગુરુ ઉપદિષ્ટ માર્ગે તેને માટે પુરુષાર્થ કરવાથી તેના સંબંધનાં બધાંક ચમત્કારી રહસ્યો સમજાવામાં આવે છે. અંતિમમાં ઈશ્વર વિષે માંડુશ્યોપનિષદ શું કહે છે તે જણાવી આ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન પૂરું કરીએ છીએ.

અદ્વિતીય બ્રહ્મતત્ત્વે સ્વપ્નોપમાશ્વકેનગત્ ।

ઈશ્વરીવાદિરુપેણ ચેતનાચેતનાત્મકમ્ ॥

ભાવાર્થ:—આમણ છવાદિક રૂપે કરીને ચેતન અચેતન સ્વરૂપ ને જગત છે તે ઈકાર રૂપ અદ્વિતીય બ્રહ્મ તત્ત્વ વિષે સ્વપ્ન છે. સારાંશ કે આ અવિભાજ્ય ઈકાર સ્વરૂપમાં જગત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, તૂર્યા, ને જુમા એ પાંચ અવસ્થાઓના સર્વ દેખાવો સ્વપ્નવત રહેલા છે. આ ઈકારને બજાવાવાળો મુનિ છે, તે વિષે કહે છે કે,

અમાત્રોડનન્તમાત્રશ્ચ દ્વૈતસ્યોપશમઃ શિવઃ ।

ઓઙ્કારો વિદિતો યેન સ મુનિર્નેતરોજનઃ ॥

(માંડુ કથોપનિષદ).

ભાવાર્થ:—અમાત્ર (તુરીયપાદ રૂપ) છે, અરુ જેણે કરી ઈકારનું પરિણામ કરીએ એવો ને પરિચ્છેદ તેને માત્રા કહીએ છીએ. છતાં જેવી અનંત, માત્ર છે, એવો ને ઈકારને અનંત માત્ર છે. તો પણ એટલાથી એ પરિચ્છેદ થઈ શકતો નથી. તેમ દ્વૈતના ઉપશમ રૂપ છે; તેથી ઉપશમ રૂપ હોવાથી શિવરૂપ છે. આમ પ્રકારના વ્યાખ્યાનવાલા ઈકારને જેણે જાણ્યો છે તે પરમાર્થ તત્ત્વના મનન કરવાથી મુનિ છે. બીજા શાસ્ત્રીય પુરૂષો મુનિ થતા નથી.

મણવોહપરંબ્રહ્મ મણવશ્ચ પરઃ સ્મૃતઃ ।

અપૂર્વોડનન્તરો વાહ્યો ન પરઃ મણવોડ વ્યવઃ ।

(માંડુકથોપનિષદ)

ભાવાર્થ:—ઈકાર અપર બ્રહ્મ છે, તેમ ઈકાર પરબ્રહ્મ કહ્યો છે. તેમ પરમાર્થથી માત્રાને પાઠના શિષ્ય થવાથી આ ઈકાર પરમાત્મા બ્રહ્મ છે; તેથી એનું પૂર્વ કારણ નથી-વાસ્તે અપૂર્વ છે. તેમ એમાં બિન્ન જાતિવાલું કંઈ પણ નથી, વાસ્તે અનંતર છે. તેમ એની બહિર બીજી વસ્તુ નથી, જેથી અખાલ છે. તેમ એમાં બીજું કાર્ય નથી, વાસ્તે અનપર છે. તેમ એનો વ્યય નામ નાશ થતો નથી, વાસ્તે અચ્ચય છે, સારાંશકે, ઈકાર રૂપ નિરાકાર, નિરંજન આત્માની પરમ નિર્વાણ પદની મુક્તિ ઈકારના સ્વરૂપમાં ઐક્ય ભાવથી લીન થઈ રહેવાથી મળે છે; ને આ સમયે આપણો શ્વાસ મેર દંડ મારફતે છેક બહારથી ચક્ર પર સ્થિરતાથી બેઠેલો હોય છે; સારે દશય, દર્શન, જ્ઞાનચેય, કર્મ કારણ વિગેરે ગોચર રૂપી ત્રિપુટિનાં અંગો દરસાતાં નથી, પણ દૃષ્ટાન્ત અખંડ તેજોમય પ્રકાશમાન જ્યોતિના સ્વરૂપમાં પરમ નિર્વાણ નિવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે. આ સુખ યકો સર્વનો અભાવ પ્રગટે છે, અને અખંડ મુક્ત રૂપ બનીએ છીએ.

પૂર્વના શ્લોકમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલી ભાવનાવાલા પુરૂષનાં કેવાં લક્ષણો હોય છે તે નીચેના શ્લોક પર મા વડે નિરૂપણ કરે છે.

एवं सदा जात परात्मभावनः

स्वानंदतुष्टः परिविस्मृतास्त्रिषु ॥

आस्ते सनिखात्ममुखः मकामकः

साक्षाद्दिमुक्तो चळवारे सिधुवत् ॥ ૧૧ ॥

બાવાચ્ચ:—એ પ્રકારે નિરંતર પરમાત્માની ભાવનાવાસો, નિજાત્માનંદ વિષે અંતુષ્ટ સંસાર રૂપ વૃત્તિનું વિસ્મરણ કરનાર, આત્મસુખવાસો, સ્વરૂપપ્રકાર; તથા સાક્ષાત્ જીવન મુક્તિને પ્રાપ્ત થયેલો પુરૂષ જલના ભરેલા નિશ્ચલ સમુદ્રની પેઠે સ્થિર રહે છે.

વિવેચન:—શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસને કરી જે પુરૂષ પોતાના અંતરમાં પરમાત્માની ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે, તે પરમાત્માને જાણી તેના વિષે સ્થિત થાય છે, અને પુનઃ પોતે જ પોતાને વિષે આનંદમાં નિમગ્ન થઈ તથા પોતાના સ્વરૂપ પ્રકાર સ્વરૂપને જાણી મિથ્યા પ્રપંચ રૂપ સંસારમાંથી જીવતાં જ મુક્ત થાય છે. તે જેમ પવન બંધ થવાથી સમુદ્ર નિરંતરંગ થઈ સ્થિર-અચલ બાસે છે, તેમ આ વિવેકી પુરૂષ પોતાના સ્વરૂપમાં અચલ બાવથી સ્થિત થાય છે. ભગવાન શંકર પણ કહે છે કે;

શ્રવણાદિભિરુદ્વિષ્ણો જ્ઞાનાગ્નિપીરતાપિતઃ ।

જીવઃ સર્વમઙ્ગાન્મુક્તઃ સ્વર્ણવદ્વ્યોતેતે સ્વયમ્ ॥

જેમ સુવર્ણ અગ્નિમાં તપાવ્યાથી અન્ય ધાતુના ભેગ રૂપ ભેગને લેઈ દહને શુદ્ધ હોદ્દન રૂપે પ્રકાશે છે; તેમજ શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન વડે પ્રદિપ્ત થયેલા જ્ઞાનાગ્નિમાં તપેલો (શુદ્ધ થયેલો) જીવ, અવિદ્યા આદિ સર્વ ભેલનો દાઢ કરી પોતે શુદ્ધ સમ્યક્દર્શન સ્વરૂપે પ્રકાશે છે. આહવી જે સ્વરૂપને વિષે ચિરકાલ સ્થિતિ તે સમાધિ કહેવાય છે. આવી જ્ઞાન સમાધિનું લક્ષણ ભગવાન શંકર કહે છે કે,

નિર્વિકારતયા દૃષ્ટ્યાં વ્રહ્માકારતયા પુનઃ ॥

દૃતિવિસ્મરણં સમ્યક્ સમાધિર્જ્ઞાનસંજ્ઞકઃ ॥

પ્રથમ વૃત્તિમાં વિપયોનું વિસ્મરણ થયા પછી ધ્યાતા, ધ્યાન, તથા ધ્યેય એ ત્રિપુટીના સંસ્કાર રહિત જે વૃત્તિની બ્રહ્માકાર સ્થિતિ તે જ્ઞાન સમાધિ કહેવાય છે.

વિવેકી પુરૂષે આ પ્રકારની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા નિરંતર આત્માનુસંધાન કરવું એ શ્રેષ્ઠ છે. શ્રુતિ પણ એજ ભાવના વાક્યોનું કથન કરે છે કે, આત્માવારે દૃષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યઃ મન્તવ્યઃ નિદિધ્યાસિતવ્યઃ । આત્મનિસ્રલ્લ દષ્ટે શ્રુતે મતે વિજાતે શ્દ્ સર્વં વિદિતં આત્માનું દર્શન કરવું, તેનું શ્રવણ કરવું, તેનું મનન કરવું, તેનું નિદિધ્યાસન કરવું, તેનાજ દર્શન, શ્રવણ, મનન તથા જ્ઞાનથી આ સર્વેનું જ્ઞાન થાય છે.

(આલુ.)

સ્વામચેદ ગોરધનદાસ.

॥ गोविन्द ज्ञान वावनी. ॥

(अनुसंधान १४ २५६ थी.

पुनर्यथा यमकालंकार.

सुरभिको पान करि सुरनिपै संचरतः ॥ सुरजिकी पालगही सुरभि प्रकाशकीः ।
 सुरभिके काज केते सुरभि इनाइ आपः ॥ सुरभि वई आश करे सुरभि निवासकीः ।
 सुरभिमें आर पुनि सुरभि लिखत तउः ॥ सुरभि छगार तनु सुरभी बिभासकीः ।
 गोविंद कहत ऐसैं वसत बितावपरः ॥ सोचत न चात कैसैं वपुके बिनाशकी ॥ २८ ॥

१ भट्टि, २ पुरी, ३ गङ्गा, ४ सुगंध, ५ कस्तूरी, ६ भृग, ७ स्थाने, ८ देव,
 ९ येत्रभाभ, १० वभेत, ११ अंदन, १२ रवर.

अर्थ—दाइ पीछने पुरीपर रभउतो इरउ; अने गङ्गाभां गङ्गा पुष्पनी भागा
 धारीने सुगंधने आरे तरइ प्रकाश करउ; अटले ईसावउ; तेभ कस्तूरीने भाटे डेटाक
 कस्तूरिया भृगने भरावने वणा आन अलो यछने देवना निवासस्थान ने स्वर्ग तेभां
 जवानी आशा करउ अर्थात् पापपी स्वर्गभां जवातु नथी. वणा येत्र भदीनाभां आरीने
 वसंत ऋतु पीले छे, सोरे शरीरे अंदन सभावीने बिभास रागपी करउ अटले गाछ
 आदिंड कहे अथी रीने वपत नउओ बितावउ पञ्च शरीरना नाशनी वातने बिचार
 डम करतो नथी ॥ २८ ॥

प्रबोध पचीशीग्रंथे लाटानुप्राश षोडशदल कमलप्रबंध चित्र

कवित.

सारंग उदय ऊठि सारंगमें न्हाइ नेकः ॥ सारंग लगाइ छगे सारंग धरनकोः ।
 सारंगमें अंग साजि सारंगसे पाननतैः ॥ सारंग बजाई छगे सारंग करनकोः ॥
 सारंगके रीत पुनि सारंग रचाइ छगे ॥ सारंग नयनिजूके सारंग धरनकोः ।
 सारंगकी सेज एसैं सारंग बिताइ परः ॥ सारंग भजत क्यों न सारंग तरनकोः ॥

અર્થ—સૂતા ઉઠ્ય સમે ઉડીને જળમાં સારી રીતે ન્હાઈ શરીરમાં ચઢન આદિક અગરાગ, હાથાવીને ધરેણા પેહેરવા લાગ્યું, અને વસ્ત્રથી અંગ ત્યજીને કમળ જેવા હાથથી સારંગી વાજી વગાડીને સારંગ નામનો રાગ ગાઈ, અને વૃણી બપોરે રાત થાય છે, સારે રીવા કરાવીને મૃગતોચની સ્ત્રીના સ્તન પકડવા લાગ્યું એટલે કામ ક્રીડા કર્યું, એ રી રીને કૂતની શય્યામાં સર્વે રાત્રી વિતાવ્યું, પરંતુ ભરસાગર તરવાને માટે શીકણુને કેમ બગડો નથી ॥ ૨૯ ॥

પુનર્યથા રુપક:

ઓપત અગાધ મહાસાગર સંસાર તાવે:॥ વિષય વહિસ કામ ધીવરને ધરિદૈ:॥
 ઉનકોં અઢન ઝલિ સુંદર મુલદ મહા:॥ કામનાતેં કોરવેર મોહમેંન પરિદૈ:॥
 ગોવિંદ કહત કનિ મૂલનેં ભ્રમાઈ જો તૂ:॥ જાયગો સો ચાલન તો મૌત જિના મરિદૈ:॥
 કામકો સહાય કાઠ ફૂલેં કરાલ લહો:॥ સોઈ તેગ તૃપનાતેં પ્રાન તેરોં દરિદૈ:

અર્થ—સંસાર રૂપી સાગર અતિ ધણે ઊંડા શોભે છે, તેમાં વિષયરૂપી મચ્છ પકડવાનો ઠાટો કામદેવરૂપી મચ્છીમારે નાખ્યો છે. તેને અનિ સુખદાયક આ મરૂં આનાડુ જળથીને તેની છત્તા કરીને કોઇવાર તે મોહવાસમાં પડીત નહી, ગોવિંદ કહે કોઇવાર બૂનથી ભ્રમાઈને જો તૂ તેને આપવા જાણ્યો તો વગર મોતે મરીશ, કેમકે હા કાલાર કામદેવને સહાય કરનાર બચકર કાળ ઉભો છે તે તૃપ્ત્યારૂપી તરવારથી તદ્વારા પ્રાણ દરશે, એટલે તને મારશે, આ જલમાં નહી ॥ ૩૦ ॥

મન વિગ્રહ રુપકાલંકાર.

નૌતમ નગર દેહ રાજન લલિત તાવે:॥ ચિત મુલદાય મનિ સુંદર મુહાતદૈ:॥
 વાકોં ષટચૌર મહાકામ કોઈ લોભ આદિ:॥ આ નિજ ઔરેંચી આપ સદી માતદૈ:॥
 સૂતે નૃપ જીવ કૈસેં વિષયવિલાસ નિંદ:॥ જઠી અવલોક તેરી સંપાતિ ભૂંટાત હૈ:॥
 ગોવિંદ કહત મહી વિષયવિરાગ અતિ:॥ શત્રુકોં વિદારકર માનસકોં હાતદૈ:॥ ૩૧ ॥

અર્થ—શરીરરૂપી નૌતમ અને મનોહર નગર શોભે છે, તેમાં સુખદાયક, મનરૂપી મણિ સુંદર શોભે છે, તેને કામ કોષ લોભ આદિક છ મોરો આવીને સૌ સૌની તક જીતીને લઇ જાય છે માટે હે છવરૂપી રાજા તૂ વિષયના વિલાસરૂપી નિદ્રામાં કેમ સૂતો છે માટે ઉડીને જો આ તદ્વારી દૈનંત હુલ્લસ છે માટે ગોવિંદ કહે વૈરાગ્યરૂપી તરવાર પકડીને શત્રુઓને માર, અને મનરૂપી મણિને હાથ કર. ॥ ૩૧ ॥

વિપયાનંદા રૂપકાલંકાર.

આલમ અનૂપ મહા ઓપત અરન્ય તામેઃ॥ વિપવ વિવર કામ વ્યાધને બનાવે હૈઃ॥
યામે જાડ જીવકોઝ ખૂલતે ભ્રમારપરેઃ॥ તાકોંગહિ મોહ મદ લોજ ક્રોધ કાપે હૈઃ॥
જોરતે જકરિ મહા જનમ જૈજિરનતેઃ॥ યાંધી વહુ બંધ દેત કણ અતિ કાપે હૈઃ ॥
ગોવિંદ કહત તાતે ખૂલતે મતંગ મનઃ॥ જાડ ના પરીણ એલી વિકટ વિચારે હૈઃ॥૧૨॥

અર્થ—આ જગતરૂપી મનોહર મોહું વન શોભે છે; તેમાં વિપવરૂપી ઉડા ખાડા
કામરૂપી ચિકારીએ બનાવીને રાખ્યો છે; તેમાં કાંઈ જીવ બૂલથી ભ્રમારને બધ પડે છે.
તેને મોહ, મદ, લોભ અને ક્રોધાદિ આતીને કામે પડીને જન્મરૂપી સાંજળી, જોગી
જગડીને બહુ બંધથી બાંધીને અતિ કષ્ટમાં કષ્ટ આપે છે, તેથી ગોવિંદ કહે છે કે-કે
મનરૂપી દાથી એવી ભયાનક પીડામાં બંધને પડીશ નહીં. ॥ ૩૨ ॥

પુનર્યથા.

મંજુલ મનુવ્યદેહ વાપ મઃ પૂન્યશીતેઃ॥ જામે સવ જ્ઞાન જીવ પૂરનહી પાવે હૈઃ॥
સનતે અમિત ઝર ચિમલ વિરાગ મહીઃ॥ મુક્તિકો મિચ્છાદ દુલ્લ જન્મકો જરાવેદેઃ॥
તારિકો તૂં દૂરતમિ વિપવચિચામ મારિઃ॥ મોહ મન માનિ મતિ ભાવતિ વપાવેદેઃ॥
ગોવિંદ કહત તાતે કોદિનકે કાનકૈસેઃ॥ નીકોનર જન્મ હીરો હાયને ગુમાવેદેઃ॥૧૩॥

અર્થ—પણ પૂન્યે કરીને મનોહર મનુષ્યની દેહ જીવ પામે છે; જેમાં સર્વ દુશ્ચિંતા
વાન સંપૂર્ણ રીતે હોય છે, તેથી મનમાં ધોળા નિર્મલ વૈરાગ્ય મદબ્ધ કરીને મુક્તિને મેળ-
વીને જન્મના દુખને બાળી નાખે છે; તેને નો વૂ છેડે મુક્તિને વિપવના વિલામમાં મનમાં
આનંદ આતીને અનિચ્છા દુલ્લ ઉપજાવે છે, તેથી ગોવિંદ કહે છે કે-વિપવરૂપી કોડી માટે
સુંદર મનુષ્ય જન્મરૂપી હીરો દાવથી કેમ ગુમાવે છે. ॥ ૩૩ ॥

પુનર્યથા.

જેસે કોઝ જલધિમે ઊદિત તરનિ વટીઃ॥ વાર સદ વારવેકો મેમને વિચારેદેઃ॥
પૂનમે ન જાને પર સદધિ અગાધ જલઃ॥ ઉટિતે છલકિ ચીન પારિ ચોહિ મારેદેઃ॥
જેસે તુમ પોપિનાકે ભંગમે લુમાઈ મનિઃ॥ વિપવચિચામ મુન ચિનમારિ પારેદેઃ॥
ગોવિંદ કહત પર મનમે ન જાનેન વસોઃ॥ જનમ મરન જીવી આવમિ અપારેદેઃ॥૧૪॥

અર્થ—જેમ કોઇ સાગરમાં ફાંકા પડેલ વાહાણમાં બેથી જલ્દી પાર પામવાનો પ્રેમથી વિચાર કરે; પણ મનમાં જાણતો નથી કે સાગરનું જળ ધણુંજ ઊંડુ છે તે કાંઈ મારગે વહાણમાં પાણી ભરાઇને છતકાઇ જશે, તે વચમાં ઓળા મારશે; તેમ તું સ્ત્રીના શરીરમાં અતિ લોભાઇને વિષયના વિલાસને મનમાં મુખ્ય માને છે—પણ ગોવિંદ કહે મનમાં કેમ જાણતો નથી કે સ્ત્રીમાં જન્મ અને મરણ જેવાં અનેક દુખો છે. ॥ ૩૪ ॥

પુનર્યથા.

જેસેં મધપાન કરી મોદ કોઈ માનત પૈઃ॥ ચઢતહે કૈફ તબ બાવરા બનાવેહૈઃ॥
જેમેં મનં મિષ્ટ માની માજમકો સ્વાય પરઃ॥ વ્યાપતહે કૈફ તઝ પીર વહુ પાવેહૈઃ॥
તેમેં તુમ વિષયમેં વિવિધવિલાસ કારિઃ॥ માનતહો મોદ પર વ્યાધિકોં બઢાવેહૈઃ॥
ગોવિંદ કહત જેસેં સ્વાજકોં સસોટેસુખઃ॥ માનત પ્રથમ પર પાછેં પીર પાવેહૈઃ॥૩૫॥

• અર્થ—જેમ કોઇ દારૂ પીઇને આનંદ માને છે, પણ જ્યારે તેનો ડૅફ ચઢે છે; સારે માડો બનાવે છે જેમ કોઇ મનમાં માન્યમને મીઠો માનીને ખાય છે; પણ જ્યારે તેનો ડૅફ પ્રગટ છે સારે ઘણી પીડા પામે છે, તેમજ તુ વિષયમાં અનેક પ્રકારના વિલાસ કરીને દુર્ગ માન્યજી, પણ તે તું દુખને વધાર્યજી, કેમકે ગોવિંદ કહે, જેમ કોઇ ખસ રાગવાળો ખસને ખળેગતાં પ્રથમ મુખ્ય માને છે; પણ પાછળથી બળતરા રૂપી બહુજ પીડા થાય છે, અર્થાત તેમ તહારે મુવા પછી દુખ ભોગવવાનાં છે, એ વ્યગ્ય. ॥ ૩૫ ॥

પુનર્યથા.

કાહ્કા કરજં છોહિ રવિપા સ્વરાચિ સૂચઃ॥ સ્વાઈકેં મિઠાઈ દુલ્લ દેનકા લપાયેહૈઃ॥
સ્વાજકોં સસોટે જેસેં સુલ્લ ચિત્ત માનત પૈઃ॥ દુગના લપાયોં દુલ્લ મનમેં ન જાવેહૈઃ॥
તેમેં તુમ નાનાવિધિ વિષય વિલાસનમેંઃ॥ કરિકેં કુકર્મ અતિ વિપતિ બઢાવેહૈઃ॥
ગોવિંદ કહત પર ચિત્તમેં ન જાનત વર્ષોઃ॥ વપુકે વિનાશો સોઈ સૌગુના સત્તોવેહૈઃ॥૩૬॥

અર્થ—કોઇના વ્યાજે રૂપેયા લઇ ખૂબ ખર્ચ કરી મિઠાઇ ખાઇને દેવા રૂપી દુર્ગ્ય ઉપજાવે છે, વળી જેમ ખસને ખળેગાને મનમાં મુખ્ય માને છે, પણ બળતરા રૂપી દુખ બમણું ઉપજાવ્યું, એમ મનમાં ક્ષાવતો નથી, તેવીજ રીતે તુ અનેક પ્રકારના વિષય વિલાસમાં અતિ ઘણા ખર્ચાળ કામ કરીને દુખ વધારે છે, પણ ગોવિંદ કહે મનમાં કેમ જાણતો નથી કે—આ-શરીરનો નાશ થયા પછી એટલે મુવા પછી તે પણ સૌગંધા સત્તાવશે. ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—કાષ્ટ દિવિ સ્ત્રીના શરીરનાં વખાણ કરે છે; કાષ્ટક કાલ્પા કવિતાના ગુણ ગાય છે; કાષ્ટ ગજાઓની મારી કીર્તિ કરે છે, કાષ્ટ પોતાના પરિવારપર અતિ પ્રેમ લાવે છે, કાષ્ટ યશસ્વીને હોંસથી વખાણે છે. અને કાષ્ટ રાગ રાગણીમાં અતિ મોહ માને છે; પણ ગોવિંદ કહે તે સર્વે પરદરીને રામનું નામ ગુણ યશ ક્રેમ વખાણના નથી ॥ ૪૧ ॥

મોહ વિષે.

કોઝકતો મોહપાત વિષ્ણવે વિશાલપુનિઃ । કોઝકતો મોહપાત નેક નિન ગાતમે' ।
કોઝકતો મોહપાત સુતમે' સદાય પુનિઃ । કોઝકતો મોહપાત માત તાત ભ્રાતમે' ॥
કોઝકતો મોહપાત કામિની કટાક્ષ માંહિઃ । કોઝકતો મોહપાત રાગ રસ પાતમે' ॥
ગોવિંદ કહતપર મોહત ન કોઝ કેસે' । મુલ્લદ સકલ બ્રહ્મ ભજનની પાતમે' ॥ ૪૧ ॥

અર્થ—કાષ્ટક તો ધનમાં ધણો મોહ પામે છે; કાષ્ટક તો પોતાના મારા યશમાં મોહ પામે છે; કાષ્ટક તો હમેશા પોતાના પૂનમાં મોહ પામે છે, અને કાષ્ટક તો મા અર્પિને બાધમાં મોહ પામે છે; વળી કાષ્ટક તો સ્ત્રીઓના કટાક્ષમાં મોહ પામે છે; અને કાષ્ટક તો રાગમાં અને રમના દાવપેચમાં મોહ પામે છે પણ ગોવિંદ કહે સર્વેને મુખદાયક પરમેશ્વરના ભજનની વાતમાં કેમ મોહ પામતા નથી. ॥ ૪૨ ॥

નિમગ્ન વિષે.

કોઝતો મગન નિજ નારિમે' રહત સદાઃ । કોઝતો મગન પરદારમે' રહાત હેઃ ॥
કોઝતો મગન ધન ધાન્યમે' રહત સદાઃ । કોઝતો મગન ગીત ગાનમે' દિવાત હેઃ ॥
કોઝતો મગન રત્ન છરનમે' રાજતહે' । કોઝતો મગન ધોગ ધોગનમે' પાત હે' ॥
ગોવિંદ કહતપર દમતો મગન એકઃ । ફેરકે' ભજનમાંદે સંતત રહાત હેઃ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ—કાષ્ટ તો પોતાની સ્ત્રીમાં સદાય મગ્ન રહે છે, અને કાષ્ટ તો પારખી સ્ત્રીમાં મગ્ન રહે છે. વળી કાષ્ટ તો ધનમાં અને અનાજમાં સદાય મગ્ન રહે છે, ને કાષ્ટ તો સ્ત્રીના આપનમાં મગ્ન દેખાય છે, વળી કાષ્ટ તો રત્ન સકલામાં મગ્ન દેખાય છે, અને કાષ્ટ તો ભોમ ભોમવવામાં મગ્ન ગામે છે. પણ ગોવિંદ કહે તું તો એ પરમેશ્વરના ભજનમાં સદાય મગ્ન રહે ॥ ૪૩ ॥

[તૈયાર છે.]

મહાકવિ શ્રી વિભૂતિ પ્રણીત—

માલતિ માધવ-

નું બાષાંતર

(આવૃત્તિ બીજી.)

તથા

ઉત્તરરામચરિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

કર્તા. મ. ન. દિવેદી. યણા સમયથી અમસિદ્ધ રહેલાં હાલ કિમત
બટાડીને દરેકની રૂ. ૧-૮-૦ રાખી છે. પાકૂ પૂઠું સોનેરી નામ સાથે
મેનેજર—સુદર્શન ઓફિસ—નડીયાદ.

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

આ નિ. મણિલાલ ન. દિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
સુજરાતિમાં યોજનાર—મીઠવલાલ ન. દિવેદી. કી. રૂ. ૧-૮-૦
સુદર્શનના આલોકને રૂ. ૧-૦-૦.

મેનેજર—સુદર્શન ઓફિસ—નડીયાદ.

સંસારનું કલ્પવૃક્ષ.

મનુષ્યોના મનોરથો કલ્પવૃક્ષપુરા કરે છે. તેમ
રોગીજનોના નીરોગ થવાના મનોરથો અમારી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

થી પુરા થાય છે.

આ વાત આજ ચોવીસ વર્ષ થયાં પુરવાર થઈ ચુકી છે.
વીર્યવિકાર, લોહીવિકાર અને અશક્તિને
મટાડવામાં અકસીર દવા છે.

કિંમત—૧ ડબીને રૂ. ૧

વધારે જણવા માટે અમારું પ્રાઇસ લિસ્ટ મંગાવી
વાંચો! મંગાવો એટલે મફતજ મળશે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—દાહીયાવાડ.

ધ્યાંચઓદિસ—કાલખાદેવી રોડ—મુંબઇ.

આદ્ય દેશ—
એક અલોક માર્ગ પ્રવાસિ.
બ્રહ્મનિર્વા મણિવાસ નમુનાપ દિવેશી

સુદર્શન.

તન્મયી અને મહાશક્તિ,
માધવજ્ઞાન નિષ્કાલ દિવેશી.
સુદર્શન-એમિલિસ સાહેબ રાવાલા નેટીઆદ

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય સાહિત્ય-એમતાં સર્વાં અને સ્વરૂપતા વિચાર)

“સત્યંપરંધીમદિ” — ભાગવતમ્

પુસ્તક ૩૦—અંક ૧૧]

(માસિક)

[અગષ્ટ—૧૯૧૫.

વિષય અનુક્રમણિકા.

નર્મિણી ૩૨૧
શ્રી શંકરની સંન્યાસ દીક્ષા ૩૨૨
અદ્વૈત બ્રહ્મસિદ્ધિ ૩૨૪
સૂક્ષ્મ તત્ત્વ જ્ઞાન.... ૩૩૩
સત્યની પરિપૂર્ણ સત્તા.... ૩૩૭
શ્રી રામગીતા લાઘ્ય ૩૪૩
એવું કે ત્રાતા ! ૩૫૨

૧૦

સ.વા.ન.મ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અમાડથી લેવાનો રીવાજ છે,
એનું અમારા મુક્ત ગ્રાહકોને સ્મરણ હશેજ. જેમનું લવાજમ આકી રજુ લેવા
તેમણે તુરંત મોકલવા કૃપા કરવી.

૦૫૧૨૧૫૬.

મુદ્રાંત આંશિક—નહીઆદ.

અ. નિ. મ. ન. દ્વિવેદી ચોજીત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. બીજી

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ કર્યા ગતાવધાન
જાવી છે

૧૧. મધુરાઈ નજીબાઈ દ્વિવેદી રચિ. ૫૫મ આવૃત્તિ કરતાં સારા કામળ દેખા
છવાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ આ
રાખવામાં જાવી છે કર્તાની ઇચ્છા પણ મૂકવામાં જાવી છે, ટપાલ વિ. જુદું

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ

મોટા ટાઇપ મારા કામળ પાકું પુઠું. બાળબોધ ટાઇપમાં સારા કામળ
(કિંમત રૂ. ૩-૦-૦)

(કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

દમણાંજ અદાર પડ્યું છે—

લખો—મેનેજર.

શિક્ષણ અને રવશિક્ષણ—રૂ. ૦-૧૨-૦

સુદર્શન આંશિક—નહીઆદ.

આવ દર્શ—

એક અનેક માર્ગ પ્રવાસિ

અક્ષરનિષ્ઠ મણિલાલ નલિયાલ દિલેશ

સુદર્શન.

ત્રીજી અને પચાસી
પાંચમસાલ નવુલ્લાલ દિવેલી,
સુરેન્દ્ર-જોડિયા, સાગર રાજાના નીચાલ

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંવરંધીમહિ” — ભાગવતમ્

પુસ્તક ૩૦—અંક ૧૧.]

(માસિક)

[આગષ્ટ—૧૯૧૫.

નિર્માણ.

(અંજની ગીત.)

પામ્યો છું ને ને વાંછેલું :

પામેલું તાતે અપેલું :

અદાપી પામ્યો શો સાઈ,

રહે તે કાં ના ?

ધમ્મલું નિર્માયું, કિન્તુ,

તા ધમ્મલું ચે નિર્માયું !

એકાદી ચૂરે છે દેવું,

વિશેષે આને !

સંયોગે ને શાન્તાનન્દો,

આરામો, પ્રેમો આલપો,

સ્નેહીનાં મોહાં સંગીતો;

નિર્માયો ખોવાં !

નિર્માયું રહેવાનું રહેલું :

મીઠું રહેતાં રોતાં ગાયું !

રોવાનું આનન્દે રોવાનું :

લોવાનું અનન્દથી લોવાનું :

ચૂરું તો યાને ?

હુસદીઆ, (શામળજી પાસે)

૧૧ : ૩ : ૧૯૧૨

કુઝ,

કુખના શૂન્ય ના વિશ્વ મર્વે વરવ્રુ દર્શક ના,
સમ્યક્દાનન્દ આત્માએ પૂર્ણથી પૂર્ણ પૂર્ણ આ.

૭

સસારતાપ દાવામિ તપને ના મને જરી;
વમતી ધર્મની ઝાનિ દેડાને બાળી નાખતી;
ત્રેયને ત્રેય દેવુ જે વખાણ્યો વેદ વાણીએ,
ધર્મ તે દહતો આજે પીડા એ કેમ સાંખીએ!

૮

ધર્મને દેશની દાએ લોકકલ્યાણ દટિએ,
શ્રીકાકે માર્ગ આ માતા પરાયે પ્રવચદટિએ;

૯

ઉપગતિ) — પ્રાદબ્ધપેળે વધુ માવડી, આ,
વિશ્વંભરે વિશ્વની છે વ્યવસ્થા;
મિથ્યાગ્રહે મોદયી રોષ પામે,
વિમાર એ સૌ સુચિવેક માને.

૧૦

વિશ્વેશ પાદામ્બુજ સેવી માડી,
સદા સદાનન્દનપત્ર વિભાવી;
અલિપ્ત પ્રારબ્ધ તું ભોમતીને;
ર્ષીતાડને કાગ થી છટક્યાને.

૧૧

માતા — (હરિગીત) — મિથ્યા અસદ્ગ્રાહે મને આજે જન્મથી ખાવરી,
અમૃતકરી વાણી મુખી મુજ નહ મોહ યયો અરિ;
મુજ હૃદ વ્યદિમુખ મમલિતો દિનાયે દુઃતત્ત્વ,
જા મુજ જા જા વિગ્ધકર દીપાવજે કુળ આપણું.

૧૨

પાખંડ મત ખડન કરી મત વેદનો વિસ્તારજે;
કર દિગ્વિજય જયકર હજો આશીય ઇશ્વરૂપા વડે.

૧૩

શંકર — ઉપકાર માતા, ધન્ય હું ને વિશ્વ આ તારા થઈ;
સંપૂર્ણ તું ચેતન નહું તે આપીડ આજે નહી.

૧૪

મુંદરા-૩૨૭. ૩

નાનાલાલ વિ. દેવશંકર વૈદ્ય

સર્વ ઉપનિષદોમાં મિદ્ધ કરેલું અદ્વિતીય સમ્વિદ્યાનંદરૂપ શ્વેત જ પેતાની અનાદિ માયા વડે જીવપણાને પામેલું છે? ઉપરના બધા મતોમાં જેઓ આત્માને ક્ષણિક વિદ્યાનંદરૂપ માને છે, તેમનો મત આરંભમાં તપાસીને પછી એકે એક તેની પછીના મત તપાસતા, છેવટે જેઓ જીવને માત્ર સુખ દુઃખનો ભોગવનાર માને છે, તેમનો મત તપાસીને જણાવીશું કે એમાંના એકે મતથી “શુદ્ધ” શબ્દ વડે કહેવાતી વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી. કારણ કે તે મતો યુક્તિ અને અનુભવથી વિરૂદ્ધ વિચાર વાળા છે. અને વળી એમનામાં જે ધર્મ સત્તા માનનારા આસ્તિક મતો છે, તેમના મંબધમાં તો શ્રુતિ સ્મૃતિનો વિરોધ પણ કહેવામાં આવશે.

હમણાં કહ્યું તે પ્રમાણે પ્રથમ મૈદ્ધ મત તપાસીએ છીએ—વૈભાષિક, સાંત્રાતિક, યોગાચાર અને માધ્યમિક જેવે નામે જુદા મુનિના શિષ્યોના ચાર વર્ગો છે, તેમાં વૈભાષિક વર્ગ માને છે કે—“જેમ દયાત દેખાતો વાદળાનો સમગ્ર ક્ષણિક છે—એટલે કે પ્રથમ ક્ષણમાં તેણે છે અને બીજા ક્ષણમાં નથી—તેમ જે જે વસ્તુ વિગ્રહાન જણાય છે, તે મર્ત ક્ષણિક છે અને આ વિચાર પ્રમાણે સર્વ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન વડે જણાતા પદાર્થોનું ગ્રહણ સમજવું.” સાંત્રાતિક માને છે કે—શુદ્ધિ વિવિધ પ્રકારની હોવાથી ક્ષણિક પદાર્થ પણ અનુમાનથી જ સમજાય એવો છે કારણ કે ઘટરૂપ જ્ઞાનમાં ઘટ આદિ વસ્તુઓનું પ્રતિબિંબ પડવાનો સભવ છે. તે આ પ્રમાણે—જેમ પ્રથમ મુખનું ગિમ હોય છે, તો પછી તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે. તેમ ઘટરૂપ જ્ઞાન પ્રતિબિંબ સરખું હોવાથી તેની પૂર્વે ઘટરૂપ બિંબ-મૂળવસ્તુ-હોતી ભ્રમણ—યોગાચાર નામે શિષ્યોને બાલ્ય પરતુનો અંગીકાર ન હોવાથી સર્વ પ્રકારનું વિદ્યાન ક્ષણિક છે એમ તેઓ માને છે. માધ્યમિક નામે યૌદ્ધે માને છે કે તે વિદ્યાન પણ આખરે શૂન્ય જ છે—અર્થાત્ છેવટે કંઈ રહેતું નથી.

ચાલીએ એમ ન કહેવું કે એ ચારે વર્ગોના એકજ શુદ્ધ હતો તપાપિ આમ એમની સમજણમાં ફેર કેમ પડ્યો?—તેઓ મધ્યે કેટલાક તુચ્છ જુદાના, કેટલાક મધ્યમ જુદાના, અને કેટલાક ઉત્તમ જુદાના હોવાથી તેમની સમજણ પણ વિચિત્ર તોખા તોખા પ્રકારની સભવે કે. તે આ પ્રમાણે—જે હીન મતિના છે, તેમને “મર્ત વસ્તુ છે તો ખરી.” એમ કહીને “તે ક્ષણિક છે” એમ કહેવાથી તે વિચાર ઉપરથી તેઓ શૂન્યવાદમાં તારી સકાય છે જે મધ્યમ જુદાવાળા છે તેઓને એમ કહીએ કે ગદાર જણાતી વસ્તુઓ ખરી રીતે દયાત નથી, પણ તેમના સર્જની જ્ઞાન જ દયાત છે, તો એમ કહીને પછી તેઓ શૂન્યવાદમાં લઇ જવાય છે. પણ જે ઉત્તમ જુદાવાળા માણસો છે, તેમના આગળ તો સીધી રીતે જ સર્વ વસ્તુઓનું શૂન્ય રસરૂપ અંગીત કરી સકાય છે, માટે આમ સમજાવવાના ત્રણ પ્રકાર હેય, તેમાં શું અણુષ્ટનું છે?

તેમાં પ્રથમ વૈભાષિક અને સાંત્રાતિક નામે બે વર્ગોના મતને વર્ણવીને પછી તેમનું ખડન કરીએ છીએ. તે આ પ્રમાણે—મદારના સર્વ પદાર્થો ખગ છે એમ બોલનાર એ બે વર્ગવાળા માને છે કે—જાણ અને આજ્ઞાતર એવા બે જાતના પદાર્થોના સમુદાય છે.

તેમાં પેહેલા બાજુ સમુદાયમાં પંચમહાભૂત અને તે મહાભૂતના બનેલા પદાર્થોના સમાવેશ છે. પૃથિવી જળ તેજ વાયુ આકાશ અને ઋતુઓ એ બૂત સમુદાય છે અને રૂપ રસ ગંધ શબ્દ અને રસદર્શ આદિ શુદ્ધ યુક્ત પદાર્થો અને તેમને સમજનારા આંખ દાન આદિ ઇન્દ્રિયો ભૌતિક પદાર્થોના સમૂહ છે. પૃથિવીના પરમાણુઓ સ્વભાવે કણ છે. જળના પરમાણુઓ સ્વભાવે પ્રવાહી અને સ્પીકાશ યુક્ત છે તેજના પરમાણુઓ સ્વભાવે કણ છે, અને વાયુના પરમાણુઓ સ્વભાવે ગતિવાળા છે. જગતના કલ્પતિ કાળમાં એ ચારે પ્રકારના પરમાણુઓના એકઠા થવાથી જે પરમાણુઓના સમુદાય થાય છે, તેજ અવયવો થાય છે અને તેમનાં પૃથિવી આદિ પાંચ મહાભૂત થાય છે. પણ અવયવોથી અવયવવાળો પદાર્થ (અવયવી) નોખો, નથી કારણ કે તે નોખો હોવાનું કાષ્ટ પ્રમાણ નથી. અને વળી બીજી કારણ એ છે કે જે અવયવ અને અવયવી નોખા હોય તો અવયવીમાં જમણું ગુરુત્વ-ભારે પછું-હોવાનો સંભવ અને, પણ તેમ નથી.

આખરે પદાર્થોના સમુદાયના બે ભાગ છે, -ચિત્ત અને ચિત્ત માથે મંબધવાળા પદાર્થોના સમુદાય-અને તે આખરે સમુદાયનું કારણ પાંચ રહ્યો છે. તે પાંચનાં નામ-રૂપરસ, વિચારરસ, વેદના રસ-સંજ્ઞાનરસ-અને સંજ્ઞાર રસ-અને તેમાં જે વડે વસ્તુ જોવાય (કુપ્યતે)-નહી સમજાય તે "રૂપ" એવો અર્થ કરવાથી શબ્દ આદિ વિષયો-પદાર્થો અને ઇન્દ્રિયો મળીને રૂપરસ છે. જે કે જેવામાં આવતા પૃથિવી આદિ પદાર્થો બદલાતા પદાર્થો છે, તેપણુ જ્યારે તેઓ જેવામાં આવે છે, અને તેમના વિષે આપણે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે તે સ્થિતિમાં તેમનું સ્વરૂપ આપણી કાયામાં રહે છે, અથવા આપણી ઇન્દ્રિયો સાથે તેમનો મંબધ હોય છે, મટે તે વખતે તેઓ આધ્યાત્મિક-આપણા અંતરના ભાગમાં સંબધવાળા-થાય છે. વિજ્ઞાન 'રસ' બે પ્રકારનો છે. "દૃ" એવે રૂપ જે બાન થાય છે, તે આલય વિજ્ઞાન નામે વિજ્ઞાન રહ્યો એક પ્રકાર છે, અને તે "આત્મ આત્મા" એવું જ્ઞાન છે. "આ" એવું ઇન્દ્રિયોની મદદથી ચતુર્વિધ્યોનું જે જ્ઞાતાર જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રતિ વિજ્ઞાન નામે વિજ્ઞાન રહ્યો બીજો પ્રકાર છે-અને ઇન્દ્રિયોના વેદને લીધે આ બીજો પ્રકાર જ્ઞાનનો છે. વિજ્ઞાન રહ્યો આ બંને પ્રકાર નિર્વિકલ્પ ચોક્કસ શબ્દોથી ન વર્ણી શકાય એવી-વિશેષ રહિત છે, અને શબ્દિક છે, કારણ કે તેમાં મત-દયાતી-છે, અને સર્વ દયાતી વાળી વસ્તુ શબ્દિક છે. જે વસ્તુનો એક કાષ્ટ પછી બીજો કાષ્ટ નાશ થાય, તે શબ્દિક કહેવાય-અને તે પ્રમાણે એક આલય પોતાનો નાશ થતા સુધી કાષ્ટવાર-કે તેનું "દૃ" શબ્દ છે કહેવાનું વિજ્ઞાન વિજ્ઞાનમાંથી તેનું બીજું આલયવિજ્ઞાન જન્મે છે, બીજામાંથી ત્રીજું, અને ત્રીજામાંથી ચોથું એમ અનાદિ અને અનંત વિજ્ઞાનનો પ્રવાહ ચાલે જાય છે. અને એવી ઝંકા ન હાવતી કે-આત્મા શબ્દિક છે તેથી પોતાની દયાનીના કાષ્ટ પછી બીજો કાષ્ટ થનાર પોતાનું કર્મ રજ ભોગ-વચાને તેની પ્રતિ નહીં બે, કારણ કે રજ મગરે શબ્દિક આત્માદયાન નથી-આ સંકાનું કિર્માવાન કરવાને સંકા કરનારને પુછ્યું કે આત્માની પ્રતિનો અભાવ તે આત્માને તત્ત્વ જ્ઞાન થતા પેહેલાં થાય છે કે પછી? પ્રથમ પદા-તત્ત્વજ્ઞાન થતા અમારે પ્રતિજ્ઞાન થાય એ-અ મંબધે કારણ કે પોતાના શબ્દિકપણની મમજ્જ પરિપક્વ થતા પિના પોતાના

સ્થિરપણાની અનાદિકાળથી મળ્યુત વાસના હોય છે, તેનો નાશ ન થવાથી પ્રવૃત્તિ ચાલતી જ રહે એ ઘટે છે. ક્ષણિકપણાની ભાવના-મમજન્યુ-આર જાતની છે, સ્વ-ક્ષણ ભાવના, ક્ષણિકત્વભાવના, હુ ખભાવના અને શૂન્યભાવના-તેમા દુઃક વસ્તુ સ્વલક્ષણ નામે ભાવના છે આ વડે ધર્મ અને ધર્મવાન એવો બોદ નથી રહેતો ક્ષણિકપણાની ભાવના વડે સ્થિર પછું નથી રહેતું બીજો પક્ષ-તાત્કાલિક મયા પછી પ્રવૃત્તિ બધ પડે એ-પણ ન સંભવે, કારણ કે આર પ્રકારની વસ્તુના ક્ષણિકપણાની ખુબ પાકી-દૃઢ યાપ સારે તો ઉપ-પ્રલવ-પીડા-સહિત આલય વિગ્ધાનનો પ્રવાહ બધ પડવાથી, અથવા પીડા સહિત સર્વગ ઈશ્વરના પ્રવાહમાં-સ્વરૂપમા સમાઈ જવા ઉપ મોક્ષ પ્રાપ્તિ થવાથી પછી પ્રવૃત્તિ ન રહે એ ઈષ્ટ-ગમતી વાત છે આમ કહીને બંધ અને મોક્ષનો સ્વરૂપ દેખાડ્યા ઉપરના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતું સુખ હુ ખ આદિનું જે ભાન, તે વેદના-સ્કંધ છે-ગાય અથ ઇલાદિ શબ્દ બોનાવાથી જે ભાન થાય છે, તે સવિકલ્પ-મેટને વસ્તુના વિશેષણના જ્ઞાન સહિત-સચ્ચા સ્કંધ છે, અને એ બધા પદાર્થોની વાસના રૂપ રામરૂપ આદિ, કનેશો-ઉપદ્રવો, મન્માન આદિ ઉપ કનેશો-કનેશથી ઉત્પન્ન પ્રકારના ઉપદ્રવો-ધર્મ અને અધર્મ એ આર મગીને સસ્કાર સ્કંધ યથેશે છે આમા જે વિગ્ધાન સ્કંધ છે તે ચિત્ત નામે આબ્યતર સમુદાયનો વિભાગ છે, અને બીજા આર સ્કંધોનો સમાવેશ ચેત નામે (ચેતનના) વિભાગમા છે રૂપસ્કંધ આદિ આર સ્કંધો ચિત્તમાં તેના પ્રવાહમા સમાયવા છે, તોપણ ચિત્તને કોઈ મોક્ષ વિષયનો રંગ લાગ્યો હોય, ત્યારે તે ચેત સમુદાયમાં ગણાય છે, અને એ પ્રમાણે ચિત્તને કોઈ જાતનો રંગ લાગ્યો ન હોય ત્યારે તે ચેતનથી માટે એ ચેત સમુદાય કાયમનો ન હોવાથી તે સદા રહેતો નથી એમ જાણવું-એ સ્કંધોના સમુદાયનું વામ " પયસ્કંધી " છે અને તે જ " આબ્યતર સમુદાય "નું કારણ છે અને એ બાજુ તથા આબ્યતર સમુદાયો ક્ષણિક છે એમ જ પ્રલક્ષ પ્રમાણ તથા અનુમાન પ્રમાણ વડે સિદ્ધ થાય છે વર્તમાન વસ્તુને મમજનનાર પ્રલક્ષ પ્રમાણ વડે તે પ્રમાણનો વિષય જે વર્તમાન વસ્તુ તે અવર્તમાન વસ્તુથી જુદી પાડવામાં આવે છે-જેમકે નીન-કાળા-રંગને જોતું પ્રલક્ષ જ્ઞાન તે નીન રંગરૂપ પોતાના વિષયને અનીન-એટલે કાળી નહીં એવી-વસ્તુથી નોખો કરે છે-આથી પ્રલક્ષ જાણતી વસ્તુઓ વર્તમાન કાળમાં જ છે, સર્વ કાળે નથી, જેથી તે અનિલ-ક્ષણિક છે વસ્તુનું ક્ષણિક-પણું સાધવામા અનુમાન પ્રમાણ આ રીતે છે-સર્વ હયાત પદાર્થો ક્ષણિક છે, કારણ કે તેઓ હયાતી વાળા છે અને આપણી મતલબ સાધવાની ક્રિયા કરનાર છે જે ક્ષણિક નથી, તે પદાર્થો હયાત (સત્) નથી, અને મતલબની ક્રિયા પણ કરતા નથી જેમકે સમનાતુ ચીંગડુ આદિ વસ્તુઓ કાંઈ આપણુ કામ નથી કરતી અને હયાત પણ નથી માટે તે ક્ષણિક કહેવાતી નથી ઘડો છેલ્લે ક્ષણે હોય છે, માટે તે છેલ્લા ક્ષણની પૂર્વના સર્વ ક્ષણોમાં ધડાની જે હયાતીઓ છે, તે પોત પોતાના ક્ષણની પછીના ક્ષણમાં વિનાશ પામે છે, કારણ કે તે ધડાની હયાતીઓ છે, માટે છેલ્લે ક્ષણે ધડાની હયાતી પેડે ક્ષણિક છે આમ ધડાના સત્ત્વ-હયાતીઓ-નો પ્રવાહ ક્ષણિક છે, તોપણ અજ્ઞાન વિગેરેને લીધે " ધડાનું સત્ત્વ ચિરકાળ રહે છે " એવુ બોલવાનો લોકોમા રિવાજ આવે છે પણ અવિદ્યા (અજ્ઞાન) માનું નામ છે ક્ષણિક વસ્તુઓમા તેમના સ્થિરપણાની સમજણ, કાર્યરૂપ ઉત્પન્ન યથેશે વસ્તુ નિલ-અવિનાશિ છે એ મત, હુ ખમાં તે સુખ છે

ખીજનું “પ્રત્યયોપનિબંધ” રૂપ-કારણ સાબીત કરીએ છીએ. તે આ રીતે છે:—૭ ધાતુ મૂલવસ્તુઓનો નિકટ સંબંધ થવાથી ખીજરૂપ કારણમાંથી અંકુર થાય છે. તે કામમાં પૃથ્વી નામે ધાતુ ખીજના અવયવોને પાસે પામે એકઠા કરવાનું કામ કરે છે જેવી અંકુર કંઠણ થાય છે. એમ “જળરૂપ” ધાતુ ખીજને સ્પીકાશયુક્ત કરે છે. “તેજ” નામે ધાતુ ખીજને પૂર્ણ રીતે પકડે છે અને વાયુ ધાતુ ખીજને બહાર કાઢે છે જેથી ખીજમાંથી અંકુર નીકળે છે. “આકાશ” ધાતુ ખીજનું આવરણ-તે, ઉપરનું ઢાંકણ-દ્રવ્ય કરવાનું કામ કરે છે. એમ ઋતુ પણ ખીજનો અંકુર રૂપ પરિણામ કરે છે તેથી સ્પષ્ટ છે કે આ સંપૂર્ણ ધાતુઓનો સંબંધ ખીજમાં પ્રાપ્ત થવાથી જ અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે. નહીં તો નથી થતો, તેમાં પૃથિવી ધાતુને એમ જ્ઞાન નથી કે “હું ખીજના અવયવોને એકઠા કરવાનું કામ કરું છું. એમ તપાસતાં જણાય છે કે છેવટે ઋતુને પણ નથી લાગતું કે હું ખીજનો અંકુર રૂપે પરિણામ કરું છું તેમ અંકુરને પણ જ્ઞાન નથી કે આ બધા ધાતુ ઓએ મને ઉત્પન્ન કર્યો. (સારાશ એ છે કે આ બધાં કારણો જ્ઞાન રહિત-જડ છે તો પણ એની મેજે તેમનાથી કાર્ય થાય છે, તેમ એનને વિના જગત્ની ઉત્પત્તિ સંભવે એમ મોઢો માને છે.) હવે આબ્યંતર જે આધ્યાત્મિક અંદર આત્મામાં રહેલ પ્રાણીય મધુ દાય-કાર્ય છે, તેનું હેતુપનિબંધ નામે કાંણુ મમજવીએ છીએ. તેમાં અવિદ્યા સંસ્કાર, વિજ્ઞાન, નામ, રૂપ, પદ્ધતિ, સ્પર્શ, વેદનાઓ, તૃષ્ણા ઉપાદાન બલ-જાતિ જરા-મરણ શોક પરિવેદના દુઃખ, દુર્ભનસ્તા-આ બધામાં અવિદ્યાથી આરબીને દુર્ભનસ્તા પર્યંત વિચારનું જામ્મએ કે જે અવિદ્યા ન હત, તો આમ મરકારે ઉત્પન્ન ન થાત. એ રીતે જાતિ પર્યંત કાર્યો ન થયાં હત તો જન મરણ આદિ-ઉત્પન્ન ન થવા હત. તેમાં અવિદ્યાને જ્ઞાન નથી કે હું મરકારોને ઉત્પન્ન કરું છું, તેમજ સંસ્કારો પણ નથી જામ્મતા કે અમને અવિદ્યાએ ઉપજાવ્યા છે. એમ વિચારતાં જણાય છે કે છેવટે જાતિને પણ નથી લાગતું કે હું જરા મરણ આદિને ઉત્પન્ન કરું છું; તેમ જરામરણઆદિને પણ એમ નથી થત કે અમને જાતિ આદિએ ઉપજાવ્યા છે. જે કે પોને અચેતન છે, અને એમનાપર ખીજ કાંઈ ચેતન વસ્તુ વ્યવસ્થા કરનાર નથી, તો પણ સંસ્કારઆદિની ઉત્પત્તિ થાય છે કાંણુ કે ખીજ આદિ બાહ્ય વસ્તુઓ અચેતન છે અને તેમને નિયમમર પ્રવર્તાવનાર ચેતન વસ્તુ નથી, તો પણ અંકુર આદિના સંબંધમાં જેમ ઉત્પત્તિ દેખાય છે, તેમ આબ્યંતર વસ્તુઓમાં પણ માન એટલું જ જણાય છે કે અમુક કારણને પામીને અમુક વસ્તુ ઉપજે છે, પણ તેમાં ચેતન જેવું કાંઈ કામ કરતું દેખાતું નથી. આ રીતે આબ્યંતર કાર્ય સમુદાયનું “હેતુપનિબંધ” નામે કારણ દેખાડીને હવે તેનું “પ્રત્યયોપનિબંધ” રૂપ કારણ, સાબીત કરીએ છીએ. તે સાબીતી આ પ્રમાણે છે:—પૃથ્વી જળ તેજ વાયુ આકાશ અને વિજ્ઞાન (જુદા) એ ૭ ધાતુઓના સમવાય-નિકટ સંબંધ-થી કાપા થાય છે. તેમાં પૃથ્વી કાપાનું કંઠણ પહોં કરે છે; જળધાતુ કાપામાં સ્પીકાશ-ભિનાશ ઉપજાવે છે; તેજ નામે ધાતુ કાપાના જ્ઞાન પાનને પચાવે છે; વાયુ કાપાતુ ત્વાસઆદિ, લેવાનું કામ કરે છે, આકાશ ધાતુ કાપાની અંદર અવકાશ-ચોવાણુ કરે છે, જે ધાતુ નામ રૂપ અંકુરને ઉત્પન્ન કરે છે તથા જુદા આદિ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાન યુક્ત મન અને જુદાને ઉત્પન્ન કરે છે, તે વિજ્ઞાન ધાતુ છે. જ્યારે શરીરમાં પૃથિવી આદિ ધાતુઓ સંપૂર્ણ સ્થિતિમાં હોય, ત્યારે તે સર્વના સમવાયથી કાપાની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમાં પૃથિવી આદિ ધાતુઓને એનું જ્ઞાન નથી કે અમે કાપામાં કંઠણ.

પણુ આદિ શુષ્ક ઉત્પન્ન કરીએ છીએ આ અને આવા બધા વિચારો ઉપર કર્યા છે, તેમ જાણવા. આમ અંકુર પેટે કાયાની ઉત્પત્તિ છે. આ "પ્રતીત્ય સમુત્પાદ" નામે કાર્ય હજારો તર્કોવડે પણ ફરી શકે તેમ નથી. તેમાં આ છ ધાતુઓમાં જ ઉપજતાં દુઃખરૂપ સ્વભાવવાળા કાર્યોમાં તેઓ સ્થિર અવિનાશિ અને સુખરૂપ છે એવી જે સમજણ છે તે અવિદ્યા છે. એ અવિદ્યાને લીધે પિંડ, સત્વ, રુદ્ધગ્ન (પરમાણુ), મનુષ્ય, મા-દીકરી, અહકાર, માફ, એવી મંગાઓ થાય છે. આ અવિદ્યા સર્વ અનર્થના સમુદયરૂપ મૂળ કારણ છે. તે અવિદ્યા હોય છે ત્યારે વિષયો-સંસારી સુખોમાં રાગ પ્રીતિ, દેવ, મોહ એવા મંરકારો પ્રવર્તે છે. તેમને લીધે ગર્ભમાં રહેલા જીવને પ્રથમ જ્ઞાન ઉપજે છે, અને તે આપય વિજ્ઞાન-"હું" એવા-અનિત્ય જ્ઞાન-થી જે પૃથિવી આદિ ચાર કાયાનું ઉપાદાન કારણ છે. તે ઉત્પન્ન થાય છે. એ દેહનો આશ્રય-આધાર છે માટે એને "નામ" કહે છે. અને એ "નામ" એટલે શરીર જે કાણુ ગોદ આદિ રૂપ ધારણ કર્યું હોય છે, તે રૂપવાળા ગરીરની પેશી પરપોટા આદિ રૂપે સ્થિતિ, માટે "નામ" અને "રૂપ" એ બે શબ્દો વડે જણાય છે કે પેશી અને પરપોટા આદિ આકારો શરીરનું પ્રગટ થવું. એ આકારમાંથી અનુક્રમે નામ અને રૂપ સાથે મિશ્ર થયેલી ઇદ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમનું નામ "પદ્મયતન" છે. પૃથિવી આદિ છ ધાતુઓ તે ઇદ્રિયોના સમુદયનું આપતન-આશ્રય સ્થાન છે, માટે તે "પદ્મયતન" કહેવાય. ઇદ્રિયો તો જ્ઞાન (કાન) આદિ પાંચ કાન, જીમ, આંખ, નાક અને આમડી જ છે તે માત્ર એમના જે સ્થાન જણાય છે, તે રૂપજ છે, અને વિષયની પાસે ગયા વિના પોતાનાં કાર્ય કરે છે, પણ વૈશેષિક મત વાળાઓ માને છે તેમ ઇદ્રિયો તેમનાં સ્થાનથી બિન્ન પદાર્થ રૂપે નથી, અને તેમના વિષયો-જાણવાની વસ્તુઓ પાસે જઈને પોતાનું કાર્ય કરે છે એમ નથી. તેમનું "અધિયતિ પ્રત્યય" એવું નામ કહેવામાં આવે છે નામ રૂપ અને ઇદ્રિયો એ ત્રણે એકઠાં થાય ત્યારે તે મુસર્જનું નામ "સ્પર્શ" છે, -અર્થાત્ ઉત્પન્ન થયેલા શરીરના જે ઇદ્રિયો છે, તેમનો વિષયો સાથે ગર્બધ થવાથી ઉત્પન્ન થતા વિજ્ઞાનનું નામ "સ્પર્શ". તે થવાથી સુખ આદિ જે થાય તેનું નામ 'વેદના' છે. તે વેદનાં થાય ત્યારે "મારે સુખ હતું નોંછએ" એવો જે નિશ્ચય તેનું નામ "તૃષ્ણા" છે પછી વાણી અને શરીરની ક્રિયા-દિલ્લચાલનું નામ "ઉપાદાન". પત્ની આ ઉપાદાનથી ધર્મે આદિનો જન્મ થાય છે માટે તેનું નામ "ભવ" છે. તે ભવરૂપ કારણથી દેહનો ઉદય થાય છે. જે દેહ પ્રગટ થયો દેખાય છે, તેનું નામ "જાતિ" છે. જન્મેલો દેહ પૂર્ણ રીતે પાકે જીવેલા થાય તેનું નામ "જરા"; અને દેહના નાશનું નામ "મરણ" છે. પુત્ર આદિમાં આસક્તિ વાળો માણુમ મરતો હોય, તે વખતે એને અંદર-મનમાં જે અજાતશ થાય તેનું નામ રોક. "હાય ! પુત્ર !" છતાં શોકની ક્ષત્રજ થતા પોકારનું નામ "પરિવેદના" (વિદાય). ચન્દ્ર સરોવર આદિ પાંચ સુખની વસ્તુઓનાં પાંચ જાતનાં જ્ઞાનમાં, તે સારાં નથી એવો જે અનુભવ થાય તે "દુઃખ" છે. મનનું દુઃખ, તેજમનરૂપ, અને મદ માત્ર આદિ "ઉપ ક્રોધ" કહેવાર છે આ જન્મ મરણ આદિનાં કારણ જે અવિદ્યા આદિ છે, અને અવિદ્યા આદિના કારણ જે જન્મ આદિ છે, તે સર્વ

* પાણીમાં પેડાને ધડા બાંધ્યા હોય છે, તે જેમકે ફરે છે, તેમ, એ પૂતી એક ઉપર નીચ આગ્રહ કરે છે, અને પાણીથી વારા ફરી જરાય છે અને ફરવાય છે-આ ય તું, નામ પડી યત્ન છે.

“x ઘટીયંત્ર” પેઠે નિરંતર થયાં જ જાય છે; માટે આ પદાર્થોના સમૂહ અવિદ્યા આદિમાં દબાએલ છે જે વસ્તુ હયાત દેખાય છે તે મર્વ ક્ષણિક છે; કાર્યરૂપ (નાથ પામનારી) દુઃખરૂપ, અને છેવટે શૂન્ય-નિ સાર છે, એવો વિચાર કરવાથી આગળ કહ્યું તેમ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી ચેતનને માન્યા વિના શું અયોગ્ય દિગે છે?—આમ જો બાહ્ય-વાદી કહે તો એનું કહેવું કાંઈ થયેલો થઈ ગયેલો માણસ લવરી કરે તેના જેવું જ છે, એમ નીચે પ્રમાણે સમજાશે:—કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં જે મામેલ થાય તે “પ્રત્યય” આ પ્રમાણે “પ્રત્યય”-શબ્દનો ફાટ કરવાથી “પ્રત્યય” નો અર્થ હેતુ-કારણ થયો. અવિદ્યા જન્મ આદિનો હેતુ છે એજે કહ્યું તે ખરું નથી, કારણ કે અવિદ્યા આદિ એક બીજાનું કારણ થાય, તો પણ તેમના મધ્યે પૂર્વ પૂર્વ વસ્તુ પાછલી પાછલી વસ્તુની ઉત્પત્તિનું કારણ થાય, પણ વસ્તુઓના સમૂહની ઉત્પત્તિનું કારણ થાય એ કાંઈ સંભવતું નથી. આમ કહેવાનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે:—જે “હેતુપ નિબંધ” નામે કારણથી કામ થાય છે, તે પોતાની ઉત્પત્તિ માટે શકત, હેતુ ઉપર આધાર રાખે છે માટે બંને ઉત્પન્ન થાય. પાંચ રસુઓનો મમુદાય તો “પ્રત્યયેત્પનિબંધ” (બહુ હેતુઓના સમુદાયરૂપ) કારણથી થયો છે, અને માત્ર હેતુ ઉપર જ તેની ઉત્પત્તિનો આધાર નથી, પણ વિવિધ હેતુઓના એકઠા થવાથી જન્મ પામે છે, અને ચેતન શિવાય બીજા કાંઈ બહુ કારણોને એકઠાં કરનાર નથી. વાદી કહે કે—કાર્યની ઉત્પત્તિની અગાઉનો કારણોનો જ છેલ્લો ક્ષણ છે, તે સમયને પામેલા પૃથ્વી આદિ કારણો અકુરનો આરંભ કરે છે. અને તે કામમાં બીજા કશાની તેમને જરૂર નથી જ. એક બીજા સાથે તેઓ સંબંધ પામે છે એવો નિશ્ચય તો તેઓ એક બીજાની પાસે જઈને એક બીજાને અડે તે ઉપરથી થાય છે. અને એમ ન કહેવું કે—એકજ કારણથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે તો પછી બીજા કારણોનું શું કામ છે?”, કારણ કે અનેક કારણોનું મળ્ય બેળુ થયા પછી જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એ અનુભવથી નહીં થયું છે એમ પણ ન કહેવું કે—“કાંઈક કારણ કાર્ય સાધવાને સમર્થ હોય છે એથી બીજા કારણો નિષ્ક્રિય રહે છે એ ચોખ્ખું છે, “કારણ કે પોતાના મહિમા પ્રમાણે મોં કારણો કાર્ય ઉત્પન્ન કરતાં હોય છે, તો પણ તેઓ વિવિધ કાર્યો કરવા સમર્થ છે, ચાથી કે તેમ કરવામાં જ તેમનું બલ છે, પણ ઘણા કારણો મળ્યાને થતું કાર્ય કાંઈ પણ એક જ કારણ દરી શકતું નથી. અને એમ ન કહેવું કે કારણો નોખા નોખા હોવાથી કાર્યો પણ નોખાં ગણાય એ જરૂરનું છે, કારણ કે કાર્યની સામગ્રી એક છે માટે તેથી થતું કાર્ય પણ એક જ છે—આમ જો વાદી કહેતો તે ઠીક નથી. જે અર્થ ક્ષણને પ્રાપ્ત થયેલાં—એટલે—કાર્યની ઉત્પત્તિની અગાઉના ક્ષણ વર્ષતનાં કારણો બીજાની મહદવિદ્યા પોતાનું કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ હોય, તો તે ક્ષણની પૂર્વના ક્ષણના પદાર્થોમાં એવું જ સામર્થ્ય હોય, અને આ અનુક્રમ પ્રમાણે ફરેક આગળના ક્ષણના સર્વ કારણો પાછલા ક્ષણનું પોતાનું કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં બીજા કાંઈની મદદ શિવાય સમર્થ હોય; અને તેથી ક્ષણની કોઠીમાં સર્વ બીજા-કાણા સમાન રીતે રહેલા છે, તો પણ કોઠીમાંનો બીજરૂપ અવસ્થાનો જે ક્ષણ, પોતાના કાર્યને એક પછી એક એમ ઉત્પન્ન કરીને છેવટે અંકુર ઉત્પન્ન કરી શકે એવો બીજ અવસ્થાનો ક્ષણ ઉત્પન્ન કરવાનો છે, તે પણ બીજ અવસ્થાનો ક્ષણ બીજા કાંઈની મદદ અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ પોતાનું કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ હોવો જોઈએ, અને એ રીતે બીજ રૂપ અવસ્થાના પ્રથમ ક્ષણની પછીના એવા

બીજી અવસ્થાના ક્ષણે બીજાની મદદની ગરજ ન ગણતા હોય, માટે કોઠીમાં મુકેલાં બીજોથી જ ખેડુત કૃતાર્થ થાય-છેટ ફલ પામે, અને જાહુ દુઃખથી ભરેલું ખેતીનું કામ અને કરવું ન પડે (પણ તેને એ કામ કરવું પડે છે) માટે છેતા વચલા અથવા પ્રથમના ક્ષણે એક બીજાની પરવા રાખે નોજ તેઓ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ છે એમ કહેવું જોઈએ કાર્ય કરવાને કારણેની સારી રીતે એકત્ર ગોઠવણ કરે છે એની મેલે થતી નથી, પણ એવું દીઠું છે કે કારણોને ગોઠવવાના જુદા જુદા પ્રકાર અને તે પ્રકારનું પ્રયોજન જાણનાર બુદ્ધિયુક્ત જે ચેતન વસ્તુ પ્રથમ હોય છે, તે એ ગોઠવણ કરે છે ત્યારે જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, માટે માત્ર જડ વસ્તુથી કામ જને એ ઘટવું નથી. જે બૌદ્ધવાદી કહેકે- પોતાના પ્રયોજનના બલથી અવિદ્યા આદિ કારણો વસ્તુઓના સમૂહની રચનાને પરાણે ઉત્પન્ન કરે છે, તો અમે કહીએ છીએ કે તેમ થાય નહીં-કાચ કે એની પરામ ઉત્પત્તિ એટલે એવો આક્ષેપ સભવતો નથી, એમ આ પ્રેરણા મનમરોઃ—“આક્ષેપ” એટલે શું? એનો અર્થ “ઉત્પન્ન કરવું” કે “જણાવવું”? પેહેલો અર્થ ન ઘટે કારણ કે ઉત્પન્ન થતા કાર્યને કારણ જન્મ આપતું નથી; માટે આક્ષેપનો અર્થ જણાવવું એમ કહેવું જોઈએ. અને તે પ્રમાણે જે જણાવેલું હોય તેને ઉત્પન્ન કરનાર બીજું કોઈક કહેવું જોઈએ. ફરે જે પક્ષમા પદાર્થોને ચિરકાળ સુધી સ્થિર માન્યા છે, તે પક્ષમાં પણ કાર્યનો ભોગવનાર હોય તો એમને ઉત્પન્ન કરનાર એ ભોગવનાર રૂપ કારણ સર્વ વ્યવસ્થા કરનાર ચેતન વસ્તુ વિના બીજું કાઈ મનવતું નથી, તો પછી જે પક્ષમા પદાર્થોને ક્ષણિક માને છે, તેમા તો એ કારણ ચેતન હોય એમાં શી નવાઈ?

વળી ઉપકાર કરનાર અને ઉપકાર માનનાર એવી જે પ્રકારની વસ્તુઓ હોય છે, તેથી ઉપકાર્ય અને ઉપકારકનો સંગ્રહ ધરાવતી જાહુ વસ્તુઓ જ્યાં હોય ત્યાં જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને આવો મનુષ્ય ક્ષણિક પક્ષમા સભવતો નથી, કારણ કે ક્ષણિકપણે ઉપકારનું આસ્પદ-સ્થાન નથી, અર્થાત્ ક્ષણતરે ટકનારી વસ્તુ, પોતાનો અંત જેમાં આગ્યો છે એવા બીજા ક્ષણમા ઉત્પન્ન થનારી વસ્તુના ઉપર કાંઈ પણ ઉપકાર કરનાર અને નહીં. બીજું કાચ એ કે ક્ષણતા ભેદ નથી માટે એક ક્ષણનો પદાર્થ બીજા ક્ષણના પદાર્થથી ઉપકાર કે અપકાર પામે એ સમ્ભવતું નથી; અને આના સમંધના અમભવતું ત્રીજું કારણ એ છે કે ને એમ માનીએ કે “ એક ક્ષણ કાગળની વસ્તુ બીજા બિન્ન કાગળમાં રહીને તે બિન્નકાગળની વસ્તુની ઉપકારક કે અપકારક થાય. ”, તો પ્રથમ વસ્તુમાં ક્ષણિકપણાની હાનિ થાય, અને ક્ષણિક પક્ષમા વાધો આવે.

(ચાતુ)

કૃષ્ણશંકર દ્વિરાશંકર પઠ્યા. બી. એ.

સૂરી તત્ત્વજ્ઞાન.

શ્રુતકાળની દિશ્યાયોત્તું સિંહાવલોકન કર્યું એ અનેક દૃષ્ટિએ મનોરંજક અને ઓધ પ્રદ છે તેમ કરવાથી કોષપણુ દેશમાં, ગમે તે કાળમાં મોતાના તેમજ મનુષ્ય જાતીની ઉત્પત્તિ માટે અથાગ શ્રમ લેનાર મહાન વ્યક્તિઓની આદ્યકૃતિઓમાં ગમે તેટલો વિરોધ જણાય છતાં પણ તેમના વિચારની દિશા ધણુ કરીને એક સરખીજ હોય છે આ તત્ત્વનું આપણને જ્ઞાન યાચ છે, અને બદલાયેથી પર્ગેસ્થિતિને અનુરૂપ એવા નવીન વેપ ધારણ કરીને જીનાજ વિચાર પુનઃ પુનઃ લોકની આગળ કેવીરીતે રજુ યાચ છે એ જોઈને ધણુંજ કૌતુક લાગે છે ઇસ્લામ ધર્મમાંથી નિકળેલા સૂરી પથની હકીકત આવાજ પ્રકારની છે, આ પંથ સનાતન ધર્મથી તદ્દન ભિન્ન એવા ઇસ્લામી ધર્મમાંથી જ ને કે નિકળેલો છે છતાં પણ વેદ તની સાથે તેનું અનેક બાબતમાં સામ્ય જણાય છે તે કેવી રીતે—તે બાબતનું થોડુંક દિગ્ગર્જન આ લેખમાં કરવાની યોજના કરવામાં આવી છે

સૂરી શબ્દની વ્યુત્પત્તિની બાબતમાં થોડોક મત ભેદ છે. કેટલાક કહે છે કે સૂરી લોક પૂર્વે સૂર એટલે ઉત્તરના ભૂગવ પહેરતા હતા અને તેથીજ તેમનું આ નામ પડેલું. કેટલાકનો મત એવો છે કે સૂરી શબ્દ ગ્રીક સોફાયા (સુન) શબ્દ ઉપરથી નિકળેલો છે પરંતુ આ બંને અનુમાનો બરાબર નથી એમજ કહેવું જોઈએ. આસક્તિનો ત્યાગ કરવાથી જેનું અતઃકન્ધ “સાદ” (શુદ્ધ, નિર્બળ) થયેલું છે તેજ સૂરી આ પ્રમાણેની વ્યુત્પત્તિજ મારા મને વધારે સંયુક્તિક જણાય છે.

મોતાને સૂરી કહેવરાવનાર પ્રથમ સત્-મહાત્મા અબુહાશમ છે તે દિગ્ગરી સન ૧૫૦ ના અરસામાં થઇ ગયો છે. પણ આ પથના આધ્યક્ષ તરીકે જુનૂને મીસ્રીને માનવામાં આવે છે. સૂરી તત્ત્વોને જાહેર રીતે ઉપદેશ કરવાનો ઉપક્રમ તેણેજ પ્રથમ ચાલુ કર્યો હતો. તે પછી બગદાદ શહેરમાં મનસૂરે હફ્તાજ નામનો સૂરી પ્રખ્યાતી પામ્યો. તેનો મત તે સમયના ધર્મધિ મુહાને મિનકુન પર્ગદ નહોતો, જીવાત્માનું અને પરમાત્માનું એક્ય મનસૂરના હદયમાં પૂર્ણપણે સમજાયાયા તેજ “અનલહક”-હજી ઇશ્વર છુ. એમ કહેતો હતો આ પ્રમાણે બોલવાથી તે ઇસ્લામી ધર્મનું તેમજ ઇશ્વરનું અંધમાન કરેછે, આ પ્રમાણેનો મુનાઝે તેના ઉપર અરોપ મેલીને, તેની જાહેર રીતે તપાસ ચલાવીને છેવટે હીજરી સને ૩૦૫ માં ખલીફની આજ્ઞાથી તેનો વધ કરવામાં આવ્યો અને તેથી સૂરી પથનો દિવસે દિવસે અધિક પ્રચાર થતો ચાલ્યો

પરિચયન કાબ્યને પણ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું વધણ મળવામાં સૂરી પથ કારણજૂત થયો છે ધણાખગ પરિચયન કવિની કૃતિમાં આ મતની થોડીધણી પણ છાટ દેખાય છે પણ જલાલુદ્દીન રૂમીને જ આ પથનો મહાકવિ કહેવો જોઈએ તેના મસનવી નામના ગ્રંથને પરિચયન બાપાનું કુશન એ નામ પ્રાપ્ત થયું છે—આ ઉપરથી જ તેની ચોકપ્રિયતા અંધથી વાચકો સહજ કંપના કરી શકે

કદશામ ધર્મના પેટે સૂરી પથ સરખા બાગમનો જન્મ શી રીતે થયો તેનું ધણુને

રચલેજ મરણ પામતા માટે તૈયાર થાય છે. એક ચમત્કાર! જો કોઈ પણ સ્થતે બેનનો હોય તો અત્રેજ એક માનસિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ચમત્કાર યદ્ય આવે છે; આવા દૃઢ સદાચારનાં દર્શન થેનાં જ ઘાતકી ખૂની એકાએક પરતાવેા પામતા માનવિમાં પદ્મકાંઠ જાય છે, પોતાના બધા દુરાચારી વર્તન માટે આક્રંદ કરવા મડે છે, આવાં દર્શન પામીને તેની જાતના અર્ધવિભાગરૂપ આસુરી પ્રકૃતિનો વિનાશ યદ્ય જાય છે. એક અસ્વાભાવિક, અતિપ્રાકૃતિક અને અદ્ભૂત દ્વિવિધ પાશ કે જેના સામે આપણે યતું પડશે એમ ધારતા હતા તેનો આવા પ્રકારનો સ્વાભાવિક, યથાર્થ, અને યોગ્ય અંતગ આવવો જોઈએ.

આમ છતાંએ સામાન્ય પ્રકારે મન અને હૃદયમાં એક લગભગ અનિશ્ચિત અને બસવાન સૂચના અને લાક્ષ્ય વર્તતાં હોય છે, કે જીવ બચાવવા જેવાં દહાનોમાં હૃદ પા રતા પ્રમંથોમા તો મલવાદિતામાં બંધ બેસતા યદ્ય પડે એવા બાધરૂપ નિયમો યોગ્યવાન જોઈએ. “અદા! કીમતિ જીવનો ભોગ આપૃતામાં આવતો હોય તો દુનિયામાં અમાગધી” શી રીતે સત્ય બોલી શકાય?” જો અને સત્ય બોલવામાં આવે તો જીવ જાય છે અને ધણું દુઃખ ઉપજી આવે છે. તેથી એમ કહેવામાં આવે છે કે નીચે પ્રમાણેની અમુક પ્રમા રના રીતિએ સત્યવાદિતામાં આપણે અમુક બાધરૂપ નિયમો યોજી કાઢવા જોઈએ; અતઃ માંના એક દહાંત તરીકે; બ્યારે એક પ્રમાણિક અને નિરપરાધિ જીવન, દુરાચાર, દુષ્ટતા, કૂરતાવડે વિનાશના બધમાં સપડાયું હોય ત્યારે તેના રક્ષણ માટે આપણે અસત્ય બોલી શકીએ. બહુ માફ ત્યારે, આવા બાધરૂપ નિયમો સર્વના જાણવામાં આવે તેમ યોજવાના છે અથવા તેમ યોજવાના નથી, બધાને જણાવવા જેવા છે અથવા બધાને અથવા કેટલાકને અથવા અનેકને નહિ જણાવવા જેવા છે? જો આમને સર્વને જણાવવા જેવા યોજવાના ના હોય તો તેઓ કંઈપણ ઉપયોગના રહેશે નહિ. જો આમને કોઈને પણ જણાવવાના હોય તો તે કેટલાકના જ નહિ પરંતુ સર્વના જાણવામાં આવી શકશે તેથી આપણે એમજ ધારવું કે બાધરૂપ નિયમો ખૂલ્લે ખૂલા અને બધાએ જાણે એવા બનાવવામાં આવશે. આ ઉપરાંત ખરેખરી ગીને મર્વ પ્રકારની યોગ્યતા વિચારતાં આમનો સાત્તાગામોના એક વિભાગમાં સમાવેશ કરવો પડશે. પરંતુ જો તે એક બાબતમાં મંદુરવાળા ઉભય પક્ષોના જાણવામાં આવે તો સૂચવવામાં આવતાં અસન અને ઉત્તરપિંડિ શા ઉપયોગનાં રહેશે? કપટથી કોઈ પ્રકારનું બહું થયું છે, યદ્ય શક્ય? જો સાંભળનાર જાણુનો હોય, કે બોલનાર જૂઠું બોલે છે અને તેને ઉત્તરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો આવી રીતે આચરવામા આવતાં કપટ અને અસત્યથી કોઈ પ્રકારનું બહું યવાનો સમ્ભવ છે? આનું કોઈ પ્રકારનું શુભ પરિણામ આવવાનું નથી. આ પ્રમાણે અસત્ય અને કપટ આત્મધાતક, જયં, અને નિરૂપયોગી યદ્ય પડે છે.

હવે ધારો કે કમગામ્ય માનવિ અ છે જેને ઘાતકી વ પોતાનો ધારેતો તથા અ એ નામતાં અને છૂપતાં જોયેશે ભોમ કંઈ દિશામાં અથવા ક્યા રયાતમાં ગયો છે એ વિષે પૂછે છે. ય, અને કહે છે, “મને કહો, ક ક્યાં ગયો છે”. હવે આપણે ઉપર મતાવેલી

ધારણા પ્રમાણે, કોનો જીવ અચાવવા માટે એકાદ જૂઠ્ઠો ઉચ્ચાર કરવાની આવા પ્રમગે છૂટ છે, એ જોના જાણવામા છે વે પણ આ વિષે બોમિયો હોય છે અને માટે બધા કેવા માગો ખૂંધા હોય છે ? (૧) તે સત્ય કહે અને કને અયોગ્ય મરણને આધિન બતાવે અથવા અન્ય પ્રકારના સકટમા ક્રમાવે અને સ્વાભાવિક રીતે આ ાથી ઉપજ આવતા ફોનોનો ભોગ બનાવે, (૨) તે ચૂપ રહે અને વને ઉત્તર આપવાની ના પાડે, (૩) તે વને એક બોરીજ દિશા બતાવે અથવા તે આ વિષે કંઈ જાણતો નથી એમ કહે એવા ઉભય માર્ગોમાનો ગમે તે પણ અસત્ય છે. પ્રથમ વિષે આપણે હમણા વિચાર ચનાવવાનો નથી બીજા ઉપાચના સંબધમાં પણ જો તે ઉત્તર આપવાની ના પાડે તોએ એટલું તો વને સ્પષ્ટ રીતે જાણીએ આવશે, કે ક ક્યા ગયો છે એ વિષે જ જાણે છે પરંતુ તે જાણાવવા માગતો નથી અને આ પ્રમાણે તેના મસ્તકે વતી ખાતી બરી વૈરશક્તિ ઉતરી આવે છે આ પ્રમાણે તો અને આપવામાં આવેલી મનાતી રજા પ્રમાણે તેને એક જૂઠ્ઠો ઉચ્ચાર કરવા માટે તૈયાર થવા દો, અને ગમે તો બોરી દિશા દેખાડવા દો અથવા બોરી રીતે તે જાણતો નથી એમ કહેવા દો આપણા દેવુએ માટે તો આવા ઉભયે માર્ગો સમાન સ્વરૂપના અને સમાન પ્રકારે વિચારવા જેવા જણાય છે, આમાનો ગમે તે એક માર્ગ પણ જૂઠ્ઠું સમાન છે; એ અને તેની સમગ્ર જાતિને મળેના ખૂંધે ખૂંધા શિક્ષણ અને મગજ પ્રમાણે છુટ આપવા જેના અમત્ય માને છે હવે આપણે વને મત્યમા છૂટ આપવામા આવેલા નાથ ૭૫ નિયમોનો બોમિયો ધારવો કે નહિ ? અનબત આપણે જેમ સ્વીકારી લીધું હતું તેમ તથા આપણે વનો તેની જાતિના સામાન્ય અને બાધરૂપ નિયમોથી બોમિયો ના હોય એવો વિચાર ચલાવી શકતા નથી તેવી આપણે તેને સત્યવાદિતાના કર્તવ્યની ફરજના બાધરૂપ નિયમોનો બોમિયો જ ધારી લેવો જોઈએ તેમજા માટે તેને આપવામાં આવેલી છૂટના પ્રમાણુમા તે જાણતો હોય છે, કે તેને અધિક દિશા બતાવવામા અથવા તે તે જાણતો નથી એમ કહેવામા, ગમે તેમાએ આના પ્રસંગે એ જૂઠ્ઠું બોલતો હોવો જોઈએ હવે વને આજ એક બાબત મહા. રા. ન સમાન થઈ પડશે આથી ખૂતીનો એક પ્રમત નિશ્ચય જની પાસેથી ગમે તે અથવા અન્ય પ્રકારે સત્ય કહાવવાનો યાવ છે કોની માનમતા અથવા જીવ અથવા ઉભયે લેનાનો વનો નિશ્ચય એક ખરખરો બનવાન અને સમર્થ પ્રમત રહે છે, એટલું ખરખરો સ્પષ્ટતા રાખે, આ બાબત અમજ હોય એમ આપણે કારી લેવાની જરૂર છે અને જો આપણે આમ નહિ ધારીએ લેઈએ તો હવે આપણે માટે વિચાર ચનાવવાની કંઈ પણ બાબત અવશેષ રહેતી નથી હવે વ કેવી રીતે વર્તે ? પોતાને બતાવવામા આનતી દિશા માની લઈને તે તેમા આમજ વધવાનું પમદ પ્રશે ? પોતાને જે સત્ય બાબત જોઈએ છીએ તેના મર્વ પ્રગરના જ્ઞાનના જોના નમાગને તે શાંતિથી માની લેશે અને પોતાના ધધામા જ ધ્યાન રાખીને પોતાની અનુભવા આવે તેવા માર્ગ જો અને જઈ શકેરો અને અને એકબોજ રહેવા દેશે ? વનો ધાતક ઉદેશ અનબત જોના જાણવામા છે, આરે તેને જાણાવવામા આવેતો છે, આ બાબત આ આગળ હોવી જોઈએ એમ આપણે ધારી લેવાનું છે, કારણ કે નહિ તો હવે આપણે માટે કોઈ પ્રમરનો પ્રશ્ન અથવા બાબત અવશેષ રહેશે નહિ જો વ ધારી લીધેના નમ દેખાવ સહિત ત્યા આગળ માન છૂપાતો છૂપાતો આરી લાએ હોત અને અને નેના દેવુએ અને કાર્યો વિષે કંઈ

પણ શંકા ઉપજી આવી ન હોત, તેણે તેને માગવામાં આવેલી ધાતક ખખર પૂરી પાડીને શાંતિથી આગળ ચાલી જવા દીધો હોત તો તેના દોષ અથવા અદોષનો કોઈ પ્રકારનો પ્રશ્ન પણ ઉપજી આવત નહિ. આથી આપણે વને પોતાનાં સર્વ પ્રકારનાં ધાતકી લક્ષણો અને હેતુઓ સહિત એના આગળ આવી-લાગેલો ધારી લેવાનો છે તથા ખૂતી કાર્ય પાર પાડવામાં જરૂરની તેની સદાય અને ખખર માગતો માની લેવાનો છે. આવા પ્રશ્નમાં અસલ બોલવાની છૂટ આપવા યોગ્ય હોય છે. આ બાબત એ અને વે ઉભયેના જાણવામાં હોય છે. અ. વને તેની માગણીના ઉત્તરમાં કંઈક કહે છે. (ચૂપ રહેવાની બાબતનું તો આપણે ઉપર નિરાકરણ કરી આજ્ઞા છીએ.) તે જે કહે છે તે કદાચ સલ બાબત હશે અથવા જૂઠું બાબત હશે. પરંતુ તેમની જાતિની સમજ, શિક્ષણ અને વ્યવસ્થાને લીધે આતો વને નિરૂપયોગી ધણ પડશે. અનો ઉત્તર સાત્ર અથવા અસલ નહિ હોય એ તેનાથી પરિપૂર્ણ રીતે જાણી શકાતું નથી. અસલને મળેલાં છટ અને ખૂટા સ્વીકારની સરસ અને સ્વાર્થી બાબતને લક્ષમાં લેતાં અને લાગી આવે કે તેના કોઈપણ કથનને નકામું ગણી કાઢવામાં આવશે તો તે કદાચ દિમતપૂર્વક યથાર્થે વાતને પોતાને પણ જણાવી બેસે. ખૂતીના સંબંધમાં તો આ એક બંધકર રમત સમાન ધણ પડે અને કદાચ તેમાં સદેવ દાઢચાવા-છીનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે. અદા ! તેને એમ કહેવું કે કે અમુક અમુક નર્મર-વાળા અમુક અમુક ગૃહમાં છે ! આનો અત્યત બંધકર પ્રકારની એક પ્રતિતિ અને સાહમ છે ! એ એક આવી યથાર્થ બાબતની રમત સ્ત્રી શકતો નથી. તે ગમે તેલો દિમતવાળો પુરુષ હોય તોપણ સમગ્ર સ્વરૂપે તેનાથી આગ વર્તી શકાતું નથી. ગમે તો તે સાત્ર વાત કહી બતાવે તો પણ તૂંત જ વને તો તે નકામી જ ધણ પડે છે. એટલું ખરૂં છે, કે તે દિમત પૂર્વક, પૂરતી ગમ્મત સહિત પોતાની સાત્રવાદિતાનું રક્ષણ કરે છે તથા સાથે સાથે જ જાણે કે અસલ બોલવાનો લાજ પણ લેનો જાય છે. પરંતુ અસલને ખૂટી રીતે આપવામાં આવતી છટ, અને તે તેના અને વના ઉભયેના જાણવામાં હોય છે એટલી બાબત બોલવામાં આવતા સત્રને બીલકુલ નિરૂપયોગી બનાવી દે છે, કોઈ પ્રકારની ખખર રૂપ રહેતું નથી. જો નાનામાં નાના અંશમાં છટ આપવામાં આવે અને નાનામાં નાના સ્થળ અથવા પ્રશ્નમાં રજા આપવામાં આવે તો મિત્ર અને અગિત્ર ઉભયના ઉપર સમાન પ્રકારનું અમત્યનું આતું વિનાશક કાર્ય અને પરિણામ હોય છે, એ માંગથી માંત્ર વિચારવા જેવું છે. તે વિનાશ કરે છે અને દરેક બાબતને ઉધી છતી કરી નાંખે છે. વ આ પ્રમાણે એના કથનને માની શકતો નથી, તદનુસાર તે વર્તી પણ શકતો નથી. જો તેને એવી શકા ધણ આવે છે, કે તેને જે જોઈએ છીએ તે એના જાણવામાં છે તથા તે તેને જણાવવામાં આવેલું છે તો તેનાં દમિયાર અથવા તે જાને વધારે બલવાન દોવાથી તેની પાસેથી સાત્ર બાબત કદાચવા માટે તેણે તેના ઉપર જુલમ ગૂંજરોજા જોઈએ. પરંતુ આ પ્રમાણે તે શું મેગરી શકવાનો છે ? આ પ્રમાણે મેગરેલાકા ઉપર પણ તેનાથી આધાર રાખી શકાશે ? ના. કણુવાત અથવા ખખર મેગરવા માટે વાપરવામાં આવતો જુલમ, બધી સામાન્ય પ્રકારની કણુવાતોની દીમતનો વિનાશ કરે છે તથા માત્ર સામાન્ય ખખરો અને કણુ-લાનેને, માત્રી અથવા જૂની ખાતો યના સુધી બીજકમ નકામી બનાવી દે છે. કદાચ વાના મજબમાં નેજે અને કારે માનવો જોઈએ ? અત્ર વાતો મેગરવા માટે તે કદાચ આપનો

હોય ત્યારે ઝંની કબુલાતોમાંની કયા કયા તેણે માનવા જેવી હોય છે ? સત્ય બાબતો ! સત્ય સત્ય બાબતો ક્યાં હોય છે ? જૂલમના દયાણુમાં બધીએ સત્ય બાબતો હોય છે; જૂલમના દયાણુમાં કોઈપણ સત્ય બાબતો હોતી નથી. વ પોતાના મનમાં વિચાર ચલાવે છે, “જ્યારે ક ગયો ત્યારે આ પુરુષ આ સ્થાને હતો. દુરાચારી પુરુષ! ક કહ દિશામાં ગયો. એ તે જાણતો નથી, એમ તેનું કથન છે. શુ મારે આ માની લેવું? મારે આ કેવી રીતે માની આવા પ્રસંગોએ આ માનવિને અસલ બોલવાની ખૂંટી રીતે છૂટ મળેલી છે. હમણું આ બાબલાને મન એક જૂઠું કોષ પ્રકારનો દુરાચાર હોય એમ જણાવું નથી ! વળી પછીથી તે જણાવે છે કે ક ઉત્તરદિશામાં ગયો છે. મારાથી આ માની શકાય ? મારાથી આ કેવી રીતે માની શકાય ? આવા પ્રસંગ માટે આ માનવિને અસલ બોલવાની ખૂંટે ખૂંટી છૂટ આપવામાં આવી છે ! હમણું આ બાબલાનામનથી એક જૂઠું કોષ પ્રકારનું પાપ હોય એ જણાવું નથી ! હવે જ્યારે હુ તેને સત્તાવું છુ ત્યારે તે કંઈપણ બાબત અને બધીએ બાબત કહી નાખે છે, તે બહુ બહુ કહી દે છે. મારે તેને શી રીતે માનવો ? તે જે જે કહે છે તેમાંના કયા વિભાગને મારે માનવો ? જે માણસે તેને જતો જોયો છે તેને જ રહેવા દેખે. મારે કની શોધ કહ દિશામાં ચલાવવી ? હવે ત્યારે મારે અને છોડી દેખને, એક પક્ષે અ-મત્ય છૂટ ઉપર અને અન્ય પક્ષે મારી સત્તામણી ઉપર આધાર રાખીને તેણે બતાવેલી દિશાએ કની શોધમાં ચાલ્યા જવું ? જો હુ તેને એકલો રહેવા દઉં તો હુ તેને અને સાટામાં કને પછુ ગૂમાવી એકું છું”. હજુએ જો વને પોતાના બોગને શોધી કાઢવાની આશા હોય તો તે અને સત્તાવવાનું ચાલુ રાખ્યાં કરશે અથવા તેને પોતાની સાથે બસડી જશે. જો હવે વધારે વાર કોઈપણ રીતે પોતાના બોગને શોધી કાઢવાની તેનામાં આશા નહિ રહી હોય તો પોતાનો ઉદ્દેશ પાર ન પડવા માટે, તેની નિષ્ફલતાને નિરાશાના કારણ રૂપ ઝંના મસ્તક ઉપર એકવાર તો પોતાનો બધોએ કોષ અને દેષ ખાલી કરશે. તેની દયાર્દ્ર બનવાની બાબતનો પ્રશ્ન જ ઉપરિચિત થઈ શકતો નથી. આવા પ્રકારના ધાતકી વલનવાળો તે, તેના ઉપર ચલાવવામાં આવેલી છેતરપિંડિને સહન કરી ચકતો નથી. તે નંને છેતરાય છે, એ વાત તેનાથી મહન થઈ ચકતી નથી તેમજ તેના હેતુનો પરાજય થાય છે તે પણ ખરી શકતો નથી. તેના દયાર્દ્ર બનાવની બાબતનો અથવા દયાણુ બન-વાની બાબતનો અથવા દયાણુ બનવાના પ્રસંગોનો આધાર તેના નિશ્ચયના બધ ઉપર હોય છે, અને તેના હેતુના પ્રકાર, મહત્તા અને દૃઢતા ઉપર પણ હોય છે, અપરાધ કરવાનાં કારણો, દલીલો અને લાલચો તથા તેના ધાતક ઉદ્દેશના બનાવો ઉપર પણ આમનો આધાર હોય છે. જો આ સર્વ એવા હોય કે તેથી તે બીજાકલ નિર્દય, સપૂર્ણ દયા વિનાનો બની જાય તો દુઃખ અને સતાવને દર કરવાની બાબતમાં અસલ અને તેને માટે આપવામાં આવતી બાધકારક ખૂંટી છૂટ પણ નિરપેક્ષી થઈ પડે છે અને મૂન દિશામાં હજુએ વિના-શના પ્રમગો ખૂંટા રહેવા દીધા ઉપગંત અન્ય વધારાની દિશામાં આથી તો માત્ર સતાપ અને વિનાશનો વધારો થાય છે. જો વને લવચાવનારા બનાવો અને તેની અશુભ દૃષ્ટિ એવા હોય કે તેમાં તેના દયાભાવનો સમાવેશ થઈ શકે, તેને આટલી સહેલથી દયાભાવ વાળો બનાવી શકાય એમ અને તો આપણા દર્શાંત અને ચર્ચાની બાબતનો અંત આવી રહે છે. જો વની માનસિક દશા અને બનાવો એવાં હોય, કે તેનાથી ઝંનાં અસલ, કપટ

અથવા અસત વાણિ અથવા વાર માટે અથવા સમાજે આપેલી અસત્યની ખૂંટી છૂટ માટે જરાપણ દયાભાવ દર્શાવી શકશે નહિ, તેના તરફની આવી આશા પણ રાખી શકાશે નહિ, (કારણ કે હવે જર્વાનદારી એના એકલા ઉપર અથવા કદાચ એના ઉપર બીજાકુલ રહેતી નથી); આપણા ધારવા પ્રમાણે એના અને સમાજના આવા વર્તનને લીધે માત્ર ઘની કોષ અને વૈર વૃત્તિમાં, તેની ઇર્ષ્યા અને ધાતક ભાવનામાં વધારોજ કરશે.

જો જેના મનની દશા અને બનાવો એવા શાંત પ્રકાર અને પ્રકૃતિના હોય કે તે દયાભાવ દર્શાવી શકે એમ અને અથવા તેને બોલેબોલે દયાભાવ દર્શાવવા તરફ વાળી શકાય તો આપણે જણાવ્યું છે તેમ આપણી ચર્ચાના વિષયનોજ અંત આવી જાય છે. પરંતુ આપણે આ બાબતને હજી વધારે તપાસવાની છે. એમ પૂછવામાં આવશે, કે એના અસત્ય અને કપટવડે કને માટે અ યોગેક સમય મેજવી આપે નહિ? શું આવો મમયનો બચાવ કે જે તેની આધારિત પ્રકૃતિની દશા હોવાની આપણી અન્ય ધારણા પ્રમાણે જેના કોષાગિને લીધે સંભવિત નહોતો અને કોષપણુ ઉપયોગનો નહોતો તે અસારે જેના મનની દશા દયાભાવ દર્શાવે એવી હોવાની નહીં ધારણાને લીધે કંઈક પણ ઉપયોગનો થય પડે? કદાચ આ બાબતની ના પાડી શકાશે નહિ. આવા કપટવડે કેટલોક સમય બચાવી શકાશે. પરંતુ આપણે હંડા ઉતરીને એટલું સ્પષ્ટ રીતે એવાની જરૂર છે, કે કેવા બનાવોમાં અને કેવા માર્ગે અથવા કઈ રીતિએ આવો સમયનો બચાવ કરવામાં આવ્યો હોય છે, તે કેટલો બચાવવામાં આવ્યો હોય છે અને કેવા ઉદ્દેશ અથવા બક્ષા માટે બચાવવામાં આવ્યો હોય છે? કારણ કે અ ગમે તો કંઈ દિશામાં ગયો એ પોતે જાણતો નથી એમ કહે છે અથવા ગમે તો એક માર્ગ અથવા દિશા દર્શાવે છે, ત્યારે બરી બાબત તો બીજી હોય છે. જ એટલો બધો હલ્લારનો અશ્વમનીય નહિ હોવાથી, કોઈ પ્રકારના દેવાદિન ધાતક ઉદ્દેશથી નહિ દોરાયેલો હોવાથી, એના ઉપર ચક્ર લાવીને, તેને સત્તાવીને તેની પાંચેથી સત્ત્વ દદાવવાની લાંબી આચારૂટમાં ઉતરશે નહિ. આટલું બધું નંગ નહિ જાણે તેનું મન જાતે કપટજન્યમાં ખુદીથી ફરાય છે અને તે અને એકલો ગદેવા દે છે અને કંતી પાછળ પોતે ધારેલા માર્ગે જાય છે અથવા અંગે જતાવેલા માર્ગે જાય છે તથા પોતાના ભોગને અને અંગે ઉભયને ગૂમારી બેસે છે અને અંગે અમલ વિજયી થયવું જણાઈ આવે છે. હીક, આવી દલીલનું શું પરિણામ આવે છે? જેની પોતાના ભોગને અનુમરવાન બાબત, ખૂંટી રીતે અરખામણીમાં એક પ્રકારે શાંતિ બરી બાબત સમાન જણાય છે; તેના મનથી શાંતિથી વિચાર ચલાવવા જેવી, ધીમે ધીમે ઉદયમાં ઉતરવા જેવી બાબત સમાન જણાય છે. આમ ના હોય તો આનો આવી રીતે અન-આવો શકે નહિ. સ્પષ્ટ રીતે આમાં કોઈ રાતક અને ગંભીર ઉદ્દેશનો સમાવેશ મનો નથી તેથી. ખૂંટી રીતે આથી એક બાબત વિશે આપણે વિચાર ચલાવતા નથી: આ દર્શાવે એનું નથી કે જેમાં અમલની ખૂંટી છૂટ આપવામાં આવે છે, તેને સર્વ લોક તરફથી ટેકા આપવામાં આવે છે. પછીથી પણ જો આ કોઈ એક ગંભીર બાબત સમાન નહ હોય અને છતાં સત્ત્વદાતામાં બાંધાય નિયમ અને આ આત્માને દરેક વ્યક્તિની મંજૂરીમાં આવે તેમ તેને છાંપ નાંખે એવો અર્થ કરવા દેવામાં આવે તો આનો એક મહા ગંભીર વિષય ઉપરથી મધ આવે છે, મહા

ગભીર બામતમા ઉતરી પડાય છે અમલને અને કપને યથાર્થ કરી બતાવવા માટે, પોતાના અતરમા ખાનગી રીતે અને પોતાને માટે દરેક વ્યક્તિ તરફથી ઉઠાવવામા આવત અર્થોવાળા બનાવોની સખ્યા અને વિવિધતાનો કોઈ પ્રમારનો સહેનો અતઃ દૃષ્ટિમા આવશે નહિ આવા વિધવિધ પ્રકારના અર્થોને પણ દરેક આનવિના પોતાના હૃદયમાં પૂરી રાખવા પડશે આતો બધુએ નિયમ વિનાનું બનશે અને બધું નિયમાતીક્રમ સમાન છે

મત્તનો આત્મા પૂછે છે — “મર્વ બાંબતનો વિચાર કરતાએ દુરાચાર અને દુષ્ટતાને મારી હઠાવવાનો માર્ગ શુ આવા પ્રકારનો હોય છે ? દરેક માનવિના હૃદયમા એક અન્ય દુરાચારની અને ન પકડાય એવા અને કમજો ના કરી રાકાય એવા એ ખીખની વધા રામા સ્થાપના કરાને તમે તેને તેના દુષ્ટ શત્રુઓ સહક દેનારાઓ, સતાવનારાઓના દુરાચારને તમે તેના હૃદયમા જોની સ્થાપના કરી છે તે વડે મારી હઠાવવાની આજ્ઞા કરોહો ! તેને અથવા તેના મિત્રને અથવા અન્ય મોહને પણ કટ દેનાર, દુષ્ટ કરતાર સતાવનાર સર્વને છેતરવા ॥, કપના દસાવવાનો તેને ઉપદેશ આપવામા આવે છે ‘હ’ તમે મનુઓ ! આલે હનિધાના બનાવોની વ્યવસ્થા અથવા ગેઝવસ્થા કહેવાય ?”

॥ શ્રી રામગીતાભાષ્ય. ॥

(અગુસધાન ગતાકથા)

ગત સ્તોત્રમાં પરમાત્મ બાવના સિદ્ધ થયેલાની સ્થિતિ દેવી હોય છે તે જણાવી હવે પરમાત્મા શ્રી રામચંદ્રજી શ્રી લક્ષ્મણજી પ્રત્યે સુસુપ્ત કેવા નકારે કરી માસ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નીચેના સ્તોત્ર વડે કરી નિરૂપણ કરે છે.

एवं सदाभ्यस्त सदाधि योगिनो

निवृत्त सर्वेन्द्रिय गोचरस्पृहि ।

विनिर्जिवाशेषपरिपोरहंसदा

दृढयौगवेषजित पदगुणात्मनः ॥૧૩॥

બાવાર્થ — ઇન્દ્રિયો સમૂલ્યે વિવચોર્થા રહિત, ૧૬ રિપુ તથા આત્માના ૭ ગુણોને જીતનાર એવા નિરંતર અભ્યાસવાન સમાધિવાળા યોગિને હું નિશ્ચય પ્રસન્ન ચાકુહુ

વિવેચન — પૂર્વ જણાવ્યા પ્રમાણે યોગ્યાભ્યાસિ પુરૂષે યોગના બધાકાગ, રાન્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ ઇન્દ્રિયોના વિવચોને નિવૃત્ત કરી, નરકના દાર રૂપ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સરાદિને અંત કરણના ધર્મ જાણી તેને જીતવા પ્રયત્ન કરવો,

કારણ કે અહંતાદિક ગુણો અંતઃકરણ, ઇન્દ્રિયો, દેહ તથા પ્રાણિ પદાર્થોને વિષે મમતા પ્રકટાવી બંધનને પ્રાપ્ત કરે છે. માટે એ સર્વેને પ્રકૃતિના કારણ રૂપ અનાત્મ જાણી તેના વિષે થયેલી આત્મબુદ્ધિનો ભાગ કરવો સકરભગવાન પશુ કહે છે કે, અનાત્મ ચિન્તનં ત્યક્ત્વા કદમલં વુઃસ પારણમ્ । ચિન્તયાત્માનમાનન્દુરવં ચન્મુક્તિ પારણમ્ ॥ અનાત્મ પદાર્થોનું ચિંતન કે જે મોહ રૂપ અને દુઃખના કારણ રૂપ છે; તેને છોડી દઇ આનંદ રૂપ આત્માનું ચિંતન કર, કે જ્યાં મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઇન્દ્રિયોના વિષયો તથા અંતઃકરણમાં રહેલા વાસ્તવિકો પર જ્ય મેગવવા, અને પરમાત્માના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન યોગ છે. યોગનું લક્ષણ ભગવાન પતંજલી કહે છે કે, યોગશ્ચિત્તવૃત્તિ નિરોધઃ ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ તે યોગ કહેવાય છે. યોગના એ પ્રકાર છે. ૧ સંપ્રજ્ઞાત યોગ. ૨ અસંપ્રજ્ઞાત યોગ.

સંપ્રજ્ઞાત યોગ.

જે ચિત્તની અવસ્થામાં ધ્યેયવિષયનો અત્યંત સ્પષ્ટપણે અનુભવ થાય છે તે. આ યોગને સખીજ સમાધિ પશુ કહે છે. તેના ચાર પ્રકારો છે.

- (૧) સવિતર્ક.....સ્થૂપ વિષયોનું ધ્યાન કરવું તે.
- (૨) મવિચાર.....સદ્મ વિષયોનું ધ્યાન કરવું તે.
- (૩) સાનંદ.....ઇન્દ્રિયોનું ધ્યાન કરવું તે.
- (૪) સારિત.....બુદ્ધિ સહિત પુરૂષનું અથવા એકલા પુરૂષનું ધ્યાન કરવું તે.

અસંપ્રજ્ઞાત યોગ.

ચિત્તની વૃત્તિયો શાંત થઇ ચિત્ત સંસ્કાર રૂપે જ રહે તેવી અવસ્થાને અસંપ્રજ્ઞાત યોગ કહે છે; તથા તેને નિર્બિજ સમાધિ પશુ કહે છે.

સંપ્રજ્ઞાત યોગ સાધ્ય થયા પછી જ્યારે વિવેક ખ્યાતિ ઉત્પન્ન થાય છે, એ વિવેક રૂપખ્યાતિના પુનઃ પુનઃ અભ્યાસથી જ્ઞાન નિર્ભળ થવાથી જ્યારે કાળે કરીને ૨૩૦ પર વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થઇ એ વૃત્તિ સખી જાય છે. તે છેક છેલ્લે જ્યારે તમામ વૃત્તિઓના નિરોધ થાય છે ત્યારે જ અસંપ્રજ્ઞાત યોગ સાધ્ય થાય છે. કેટલાક સંપ્રજ્ઞાત યોગને દ્વયોગ તથા અસંપ્રજ્ઞાત યોગને રાજ્યોગ કહે છે. સંપ્રજ્ઞાત યોગ માધ્ય કર્યા પછી અસંપ્રજ્ઞાત યોગ સધાય છે. સંપ્રજ્ઞાત યોગ માધ્ય કરવા માટે ભગવાન પતંજલીએ યોગ સૂત્રોમાં અષ્ટાંગ યોગાદિ ઉપાયો ઉત્તમ, મધ્યમ, અને દનિષ્ટ એ ત્રણ પ્રકારના અધિકારીઓને

૨૨૫. પ્રકૃતિ અને પુરૂષના ભેદનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે વિવેક ખ્યાતિ કહેવાય છે.

૨૩૦. સુખ, દુઃખ ને મુકતામાં ચિત્તનો સગભાવ રહે તે પર વેરાગ્ય કહેવાય છે

માટે તેમની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં જણાવેલા છે; પરંતુ જેનાં મન અતિશય અધમ છે, જેનાં ચિત્ત અતિશય ચંચળ છે, જેનામાં અનેક જડ મતોનો ગાઢ અધકાર પ્રસરી રહ્યો છે; અને જે રાજયોગને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવો તે જાણતા નથી તેને માટે યોગી સ્વાત્મા-રામ કહે છે,—**ધ્યાનત્યાગદુષ્ટમતધ્વાન્તે રાજયોગમજાનતામ્ ।** કેવલં રાજયોગાય હૃદયિઘોષદિશ્યતે ॥ કેવલ રાજયોગ (અર્ચપ્રગાત યોગ) સાધ્ય કરવા માટે હક વિધાનો ઉપદેશ કઈ છુ, એટલે હકયોગ (સંપ્રગાત યોગ) પ્રાપ્ત કર્યા પછી રાજ યોગ સધાય છે; અને રાજ યોગથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે હક યોગની પરિપાક અવસ્થાથી સાધક સંપ્રગાત-સમાધિ સુધી જઈ પહોંચે છે. તાત્પર્ય કે, રાજયોગનો તથા હક યોગનો પરસ્પર ઉપકારોપકારક ભાવ સબ્ધ છે. વેદાંતમાં રાજયોગને સુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે; તે સાધવા માટે હક (સંપ્રગાત) યોગની પહેલી જ અપેક્ષા રહે છે. એવું આપણે ઉપર જણાવેલા વિચારો વડે સિદ્ધ કર્યું; જ્યાં હવે સંપ્રગાત (હક યોગ) યોગ સાધવાના સાધનોનું અથવા અષ્ટાંગ યોગમાં ગણાતાં આઠ અંગો અને તેના ભાગ પ્રભાગ વિષે વિવરણ કરીએ તે આઠ અંગોમાં રમ્ય, નિમમ, આસન, પ્રાણાયામ તથા પ્રત્યાહાર એ પાંચ બહિરંગ સાધનો કહેવાય છે; અને ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિ એ ત્રણ અંતરંગ સાધનો કહેવાય છે. (તેને સંયમ પણ કહે છે—ત્રયુતે)

બહિરંગ સાધનો.

૧ યમ.

હિંસાદિક નિષિદ્ધ કર્મો ન કરવાનાં જુનો. તેના પાંચ પ્રકાર છે

(૧) અહિંસા—મન વાણી તથા શરીરદિકે કરી કોઇને ખીણ ન કરવી તે.

(૨) સત્ય—અન્ય કોઇ વ્યક્તિનું અદિતન થાય એવું યથાર્થ અને પ્રિય કરવું તે.

(૩) અસ્તેય—માગ્યા સિવાય કોઈની વસ્તુ ન લેવી તે.

(૪) બ્રહ્મચર્ય—બ્રહ્મ હોય તેણે મન, વાણી અને શરીરે કરી પરસ્ત્રીના સગનો ત્યાગ કરવો, ને દિવસે તથા રાત્રી બિચકાણે, પર્વ, વ્રત અને દિક્ષાને દિવસે પોતાની સ્ત્રીનો પણ ત્યાગ કરવો તે, ઉપર્યને વંચ રાખી ઉર્ધ્વરેતા રહેવું તે.

(૫) અપરિગ્રહ—મમતાપૂર્વક ભોગ, સામગ્રી એકઠી ન કરવી તે.

૨ નિયમ.

સાધક યોગીને કામ્યકર્મમાંથી નિવૃત્ત કરી તેની નિષ્કામકર્મ : કરવામા પ્રવૃત્તિ કરવનાર તે નિયમ કહેવાય છે. તેના પણ પાંચ પ્રકાર છે.

(૧) શૈભ્યઃ—એટલે પવિત્રતા આના પશુ એ પ્રકાર છે.

(૧) બાહ્ય શૈભ્યઃ—જલને માટીવડે સ્પૃશ્યશરીરને પવિત્ર રાખવું તે.

(૨) અંતર શૈભ્યઃ—મનને રાગદ્વેષ રહિત રાખવું તે.

(૨) સંતોષઃ—યથા વિદિત ઉદ્યોગ કરતાં જે પ્રાપ્ત થાય તેમાં તૃપ્તિ રાખવી તે સંતોષ કહેવાય છે.

(૩) તપઃ—મન, વાણી અને શરીરને નાશાર્ કાર્યો તરફ ન જવા દેતાં પરમાત્મા બણી જ રાખવાં, અથવા કૃત્તેષ્યાંદ્રાવણાદિ વ્રત કરવાં, અથવા અદ્વાપૂર્વક પોતાના વસ્ત્રાશ્રમના ધર્મ પાળવા તે તપ કહેવાય છે.

(૪) સ્વાધ્યાયઃ—પોતાના ગુણો ઉપરથી કરેલા મંત્રનો અર્થની બાવનાપૂર્વક જપ કરવો અથવા મોક્ષ સાધનું અવલોકન કરવું તે.

(૫) ઇશ્વર પ્રણિધાનઃ—મન, વાણી તથા શરીરથી જે જે ક્રિયા થાય છે તે ઇશ્વરને અર્પણ કરવી, અથવા મારાથી જે કંઈ કંઈ થાય છે, તે મારા કર્માનુસાર ઇશ્વરની પ્રેરણાથી થાય છે, એમ માની નિરાભિમાની રહેવું તે ઇશ્વર પ્રણિધાન કહેવાય.

૩ આસન.

શરીર ડોલે નહિ અને મન બાહ્ય ન થાય એવી રીતે સ્થિર યમ સુખકારક બેસવું તે; તેના ૮૪ બેદો કહેવાય છે.

૪ પ્રાણાયામ.

પ્રાણને સર્વ બળીથી રોકવો તે. તેના મુખ્ય નવ પ્રકાર છે.

૫ પ્રત્યાહાર.

ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોથી પાછી વાળા ચિત્તને અનુસરતી કરવી તે પ્રત્યાહાર કહેવાય છે.

અંતરંગ સાધનો.

૬ માર્ગા.

શરીર માંદગી યુગ્મજનાડીમા રહેલાં ઘટનાદિ ચક્રોમાં, શરીરની બહાર નાસિકામાંદિ શ્રેણીમાં, ઇશ્વરની પ્રતિમામાં અથવા સૂર્યચંદ્રાદિમાં ચિત્તને રોકવું તે. ૬

૭ ધ્યાન.

ધારણાના વિષયમાં ચિત્તને એકતાત કરવું તે

૮ સમાધિ.

ધ્યાતા અને ધ્યાનની વૃત્તિ નહિ જવી થઈ એક ધ્યેયાકારવૃત્તિજ પ્રબળ રહે એવી જે અંતઃકરણની અવસ્થા તે સમાધિ કહેવાય છે, તેના પશુ સવિકલ્પ, નિર્વિકલ્પ, સંપ્રસાદ, અસંપ્રસાદ, ઇત્યાદિ જુદા જુદા પ્રકારો છે.

આ પ્રકારે અષ્ટાંગ યોગ સંબંધી સંક્ષિપ્ત પ્રક્રિયા આ સ્થળે જરૂર જોડાઈ સુચના રૂપે કહેલી છે. વિશેષ જ્ઞાણવાની જીજ્ઞાસાવાલાએ યોગના પ્રયોગમાં જોઈ લેવું.

આ અષ્ટાંગયોગનું અનુદાન કરવાથી વિવેકપ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે; અશુદ્ધિનો નાશ થાય છે; અને જ્ઞાનની જ્યોતિ પ્રકટે છે.

આ પ્રમાણે સાધનોર્તુ અનુદાન કરનાર પુરુષજ ઇન્દ્રિયોના વિષયો તથા ષડ્રિયુઓ પર જ્ય ભેગવી પરમાત્માના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પરમાત્મા શ્રી રામચંદ્રજી આ શ્લોકોના રહસ્યમાં હેવટ કહે છે કે, જે સર્વસ્તવ (સર્વદ્રોણ, ઇન્દ્રપણ) નિત્ય તપસ્વ, (સંતોષવાળો સ્થિતિ) બોધ સ્વરૂપ, (જ્ઞાન સ્વરૂપ હોવું) નિત્યત્વ, (સર્વકાલ હોવાપણું) અક્ષિત્વ, (સ્વતંત્રપણું) તથા અનંતત્વ, (જેનો અંત નથી એવા) એ ષડ્રિયુ વાલા આત્માના સ્વરૂપને જાણે છે તેના અંતરમાં હું પ્રત્યક્ષ થાઉં છું.

પૂર્વ શ્લોકમાં, ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીએ લક્ષ્મણજી પ્રત્યે, સુમુક્ત, હું ઇન્દ્રિયના સ્વરૂપને કેવા પ્રકારે કરી પ્રાપ્ત થાય, તેનું વર્ણન કરી, હવે નીચેના શ્લોક વડે હું કે જે પરમાત્મા, તેને વિશે કેવી સ્થિતિવાળો મુનિ અભેદને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું પ્રતિપાદન કરેછે.

ધ્યાત્વૈવમાત્માનમહાનિષં મુનિ-

સ્તિષ્ઠેત્સદા મુક્તસમસ્તબંધનઃ ॥

પ્રારબ્ધ મરણાદિભિમાનવાંજિતો

મય્યેવ સાક્ષાત્માવિહીયતેઽવતઃ ॥૬૪॥

બાવાર્થ:—આ પ્રકારે દિવસ અને રાત્રિ આત્માના ધ્યાન વડે જેનાં સર્વ અંધનો નિવૃત્ત થયાં છે, એવો પ્રારબ્ધનો જ ભોગ કરનાર તથા અભિમાનથી રહિત મુનિ ખારે વિશે પ્રત્યક્ષ લીન થાય છે.

વિવેચન:—જો પ્રકારે જીવન મુક્ત કહેતાં આત્મ સ્વરૂપનું મનન કરનારો પુરુષ

હમેશાં આત્મ રૂપનું ધ્યાન કરતો રહે છે. તો તે પ્રારબ્ધ કર્મને વશ થઈ નાના પ્રકારના બોજોને બોગવતો છતો પણ, પ્રારબ્ધનું બોગાયતન થઈ રહેથી તે સંપૂર્ણ બંધનોથી રહિત થઈ મારાજ રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ કે જન્મરૂપ બ્યથિના સાક્ષી બાવથી મુક્ત થઈ અનંત કોટી બ્રહ્માંડના સાક્ષિભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પુરુષને પુનઃ જન્મ મરણરૂપ સમારતી પ્રાપ્તિ થતી નથી. પરમાત્મા શ્રી સમર્થદ્રજી કહે છે કે મારા આ પ્રકારના બન્ધો દિવસ અને રાત્ર આત્મરૂપે મારું ધ્યાન કરતાં કરતા અંતઃકાર્યે મારેજ વિશે લીન થાય છે. ત્રેતાયુગની સમાપ્તિ વખતે આજ પ્રભુએ પોતાના શ્રી કૃષ્ણસંગક લીલાતતુવડે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં અધ્યાય ૮ ના શ્લોક ૫ માં કહ્યું છે કે;—

અન્તકાલે ચ મામેવસ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સમદ્ધાવંયાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥

ભાવાર્થ.—અંતકાળે મને જ મંબારતો જ આ દેહને છોડે છે, તે મારાજ ભાવને પામે છે, એમાં કાંઈ જ સંશય નથી.

હવે તે બન્ધો કેવા હોય છે તે વિશે કહે છે કે; જેણે સંસારમાં પુનર્જન્મને દૃષ્ટ કરનારા જેટલા બંધનો છે, તે સર્વને વિરાટ રૂપ અગ્નિમાં બરખ કરેનાં છે, તથા દેહાભિમાનથી રહિત થઈ માત્ર પ્રારબ્ધનોજ બોમ બોગવે છે, તથા મારેજ વિશે મનવાળો તથા મારા મધ્યધનીજ વાતો તથા ચેષ્ટા કરનારો, અને મારાજ ગુણનું ગાન તથા મારું ચિંતન કરનારો હોય છે. આવા તદ્દગત મનવાળો મારા જીગ્રસુ બન્ધો મામાન્ય ધર્મને અવધનનાર હોય છે. અને તેઓ પોતાના મર્મમાં આવનાગઓને નિર્લોભ તથા નિષ્પક્ષપાત પણે સમિચ્છાનદ પરબ્રહ્મ રૂપનો બોધ કરે છે, તથા પોતાને ન્યારે એકાંત રિયતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મારું જ ચિંતન કરે છે. આ પ્રમાણે મારા બન્ધો ધ્યન કરતાં કરતાં ક્રીટ ભર ન્યાય પ્રમાણે મારા રવરૂપને પામે છે. જગતના યંકરપણુ વિવેક સુખમજ્જિમાં કરે છે કે,—

સતિ સુક્તો નરોપાતિ મદ્ધાવંદ્યેકનિષ્ઠા ।

કીટકો ભ્રમરંધ્યાયન્નમરત્વાપ કરપતે ॥

આદૌચ મધ્યેચ તથૈવર્ચાતતો
મર્વં વિદિત્વા જયશોકકારણમ્ ॥
દિત્વા સમસ્તં વિધિવાદ્ચોદિતં
જજેત્ સ્વમાત્માનમયાશિલાત્મનામ્ ॥૧૬૫॥

ભાવાર્થ:—આદિ, મધ્ય, અને અંત એ ત્રણે અવસ્થાઓમાં આ સંસાર ભય તથા શોકના કારણરૂપ છે; એમ જાણી સંપૂર્ણ કામ્યકર્મેના ત્યાગ કરી સર્વ જીવોના સ્વરૂપ જૂત રહેલા પોતાના આત્મા (ઇશ્વર)નું ભજન કરવું.

વિવેચન.—શુદ્ધિમાન વિવેકી પુરૂષ આ સંસારને; આદિમાં ધન એકદું કરવાથી, મધ્યમાં રક્ષા કરવાથી, અને અંતમાં ચોર રાત્રિકથી નાશ થવાના કારણ રૂપ જાણી; તથા પુત્રાદિક મરણ રૂપ શોક, અને જન્મ મરણના ભયનું કારણ જાણી તેનો ત્યાગ કરે; એટલે પોતાની દૃષ્ટિથી સંસારને મિથ્યા જાણી પ્રાણિ પદાર્થો વિશે ઉપજતા મોહથી મુક્ત રહે તથા વેદ વિદિત કામ્યકર્મેના ત્યાગ કરે અર્થાત્ કે લોક રક્ષાસમકાર્યે નિત્ય, નૈમિત્તિક, કર્મો કોઇ પણ જાતની મનમાં કમના રાખ્યા સિવાય કરે અને ત્યાર પછી દેહ તથા ઇન્દ્રિયોના સંયોગ વિયોગ રૂપ જન્મ મરણના નાશ માટે પ્રતાપાન પુરૂષે સંપૂર્ણ જીવોના લક્ષ્ય સ્વરૂપ ચૈતન્ય પરમાત્માનું ભજન કરવું તે ભજન કેમ કરવું એમ પુછે તો કદુંપુ કે, નેતિ નેતિ વાંચોએ કરી સર્વ દેહાદિક પ્રપંચનો નિષેધ, અર્થાત્ તેને મિથ્યા જાણી તેની નિવૃત્તિ પૂર્વક શ્રી સદ્ગુરૂના પ્રસાદથી શ્રવણ કરેલા ‘તત્ત્વમસિ’ આદિ મહાવાક્યોના વિચારે કરી થયેલા આત્મ જ્ઞાન વડે “હું બ્રહ્મ છું” એ પ્રકારનું જે અભેદ રૂપ અનુસંધાન તેનું નામજ ભજન કહેવાય છે. ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજી કહે છે કે, એ પ્રકારનું ભજન (ભક્તિ) જ મારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરનાર છે. તે વિના આ જગતમાં સંસાર સમુદ્રની પાર જવાનો ખીન્ને કોઇ પણ ઉપાય નથી. સ્વર્ગાદિક ભોગની પ્રાપ્તિ કરાવનારા કર્મ ઉપામનાદિક ભેદ રૂપ (કૈતરૂપ) ભજનની શ્રુતિ પણ નિંદા કરે છે; કેમકે ભેદમય ભજન ભય શોકાદિના કારણ રૂપ છે. શ્રુતિ કહે છે કે:—

યોડન્યાદેવતામુપાસ્તે અન્યોડસાવન્યોડહંન સવેદયથાપયુઃ ॥

શ્રુતિ । મર્વં દ્વિતીયાન્નિવેશતઃ સ્યાત્ । ઇતિ જાગવતે

જે પુરૂષ એમ માને છે કે, હું જીવેછું, અને મારાથી ઇશ્વર ભિન્ન છે. હું તેનો સેવકહું, અને તે મારા સ્વામિ છે; એમ માની વિષય ભોગની કામનાને અર્થે તે પોતાને દીન માની નામ રૂપ-અનેક દેવતાની નિમિત્ત કર્મ ઉપાસના કહે છે, તે પુરૂષ દેવતાઓનો પશુ છે. જે મનુષ્યને વશીભૂત પ્રત્યક્ષ પશુ અનેક પ્રકારનાં કુખોને સહન કરે છે, તેમ આ દેવતાઓના પશુ કામનાઓએ કરી તેને આધિન રહ્યો થયો આ સંસારમાં બમણું

૨૩૧ લોકાને પોતપોતાના ધર્મો વિશે પ્રવૃત્ત કરવા, ને અધર્મથી નિવૃત્ત કરવા તે.

કરતો રહે છે. આ પ્રકારે શ્રુતિ બોદે ૩૫ બળનમાં દોષ જણાવતી હોવાથી તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. વળી અન્ય કેટલાક બળનના બોદો નીચે પ્રમાણે રહે છે:—

• (૧) શ્રી સદ્ગુરના કે ઇશ્વર પ્રતિમાના ચરણચરિત્રનું લક્ષ્ય પૂર્વેક અવલોકન કરી હૃદયમાં ધ્યાન કરવું તે.

(૨) આધારાદિ ચક્રોને વિષે ત્યાગ અધિષ્ઠાતા દેવનું કિંવા શ્રી સદ્ગુરનું ધ્યાન કરવું તે.

(૩) ચક્રોને વિષે તેના અધિદેવ સૂર્યચંદ્રનું ધ્યાન કરી અંતે હૃદયમાં વિરાટ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું તે.

(૪) સર્વ પદાર્થોથી પર અને સર્વના અધિષ્ઠાતા ૩૫ પરમાત્માના સ્વરૂપ વિશે શ્રુતિની એકાગ્રતા કરવી તે.

આ ચાર સમૂહ બળનના પ્રકારો અધિકારીની રિયનિ પ્રમાણે ઉપયોગી હોવાથી અત્ર જણાવેલા છે. આ સિવાય આપણે ઉપર જણાવી ગયા તેવા અબોદ ૩૫ બળન જોવાજ અન્ય ક્રમ કેટલાકો જણાવે છે તે એવી રીતે કે; એક જ્યોતિર્ગત, શુદ્ધ, આકાશની પેઠે વ્યાપક, દૃઢ, અનંત, અચલ, નિત્ય, આદિ મધ્ય અને અંતથી રહિત, સ્પૃહ, સૂક્ષ્મ, અનાકાશ, અસંવર્ણ, અરક્ષ, અરક્ષ, અગંધ, અપ્રમેય, અનામય, આનંદ સ્વરૂપ અજર, ત્રિકાલાબાધ, સત્ અમત્ત્વરૂપ, સર્વ જગત્નું કારણ, મર્ત્યનું અધિષ્ઠાતા, અમૂર્ત, અજનના, અવિકારી, અચાતી જનોને અદૃશ્ય, ચાતી જનોને દૃશ્ય, સર્વની અંદર અને બહાર રિયત્, સર્વ તરફ મુખરાણી, સર્વ દૃષ્ટા, સર્વ તરફ પગવાણી, એવું જ અનંત બ્રહ્મ 'તે બ્રહ્મ હુંહું' આતું બળન સર્વ પ્રકારના બળનોમાં ઉત્તમ છે; અને તેને નિર્મુખ બળન કહે છે.

પૂર્વના શ્લોકમાં કેવા પ્રકારનું બળન કરવું એટલે છે તે જણાતી હવે આ ત્રિમેના શ્લોક વડે છવાતમા અને પરમાત્માનું અભિન પદ્ધતિ નિરૂપણ કરે છે.

આત્મન્યમેદેન વિમાવપન્નિદં

મવત્યમેદેન મયાત્મનાતદા ॥

યયા જહં વારિનિધૌયપાપયઃ

સંરિવિયમોમ્પનિલેધયાઽનિલઃ ॥૬૬॥

બાવાય—સર્વ સત્તાને ધારણ કરનાર જે હું, તે મારે વિષે પોતાના સ્વરૂપને બેઠ વગર એકજ સ્વરૂપે (જીવ બ્રહ્મ એક છે) જ્યારે જાણે, ત્યારે મારામાં અને તેનામાં એકતા પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ નદીયો વિગેરેના સમુદ્રમાં જવાથી સમુદ્ર રૂપ-થાય છે; ગાય બેંશ આદિના પૃથક્ દુધને એકત્ર કરવાથી અમુક વ્યક્તિનું દુધ ન રહેતાં એક જ રૂપ થાય છે; ઘડામાં રહેલું આકાશ ઘડનો નાશ થવાથી મહાકાશમાં એક રૂપ થાય છે, અને છુદારની ધમણુ આદિમાં બરેસો વાયુ બહારના વાયુ સાથે-મલવાથી એક રૂપ થાય છે; તેમ હું ઇશસ્વરૂપ આત્મા અને-જીવ સ્વરૂપ આત્મામાં કશો પણ ભેદ નથી.

વિવેચન—વિવેકી પુરૂષે પ્રથમ તો પોતાના આત્મા વિષે જગતને એક જ બાવથી એવી રીતે જોવું કે આ સર્વ સંસાર મારે વિષે સ્થિત હોવાથી તે મારું સ્વરૂપ છે; મારા વિનો જે કંઈ બાકે છે, તે સર્વ બાંધે માત્ર છે-અર્થાત કે નામ રૂપાત્મક જેટલા પદાર્થ છે, તે સર્વ મિથ્યા છે. અસ્તિ, બાંધ અને પ્રિય તથા સત્ ચિત્ અને આનંદરૂપથી હું જ સર્વત્ર સ્થિત છું. આ પ્રકારે મારા સ્વરૂપને-વિષે સર્વ સંસાર સ્થિત હોવાથી હું જગત રૂપ છું અને જગત મારા રૂપ છે. શ્રુતિ-કહે છે કે:—

“एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

नित्यः सर्वगतोक्तयात्मा कूटस्थो दोषवानतः ।

एकः निद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः ”

अनेन प्रकारेणात्मन्यमेदः ॥

અર્થાત—કે એકજ પરમાત્મા સર્વ જૂતોમાં વ્યાપક છે. ઘડાઓમાં-બરેસા જલમાં ચંદ્રમાને જોવાથી અનેક ચંદ્ર પ્રતીત થાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તો તે એક જ છે; જેમ નદીઓનું પાણી સમુદ્રમાં મલવાથી સમુદ્ર રૂપ થાય છે; દુધ દુધમાં પડવાથી એક-એક ઘઈ જાય છે; ઘડામાં રહેલું આકાશ ઘડનો નાશ થઈ જવાથી મહાકાશમાં મલી જાય છે; છુદારની ધમણુનો પવન બહારના પવન સાથે એક રૂપ થાય છે; અગ્નિ અગ્નિને વિષે મલવાથી એક રૂપ થાય છે; તથા જેમ નૈનમાં પુતલી તથા જલમાં પુદ્ગુદા-મિત્ર જણાય છે પણ તે વાસ્તવિક રીતે અમિત્ર જ છે-તેમ જીવાત્મા પરમાત્માથી મિત્ર જણાય છે; પણ વાસ્તવિકતાએ તે પણ અમિત્ર જ છે. જે પુરૂષ આ પ્રકારે અભેદ બાવને સ્થિર કરે છે, તે બધ પાશ્વથી મુક્ત થઈ પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે.

(આત્મ.)

સ્વામચંદ્ર ગોરધનદાસ.

સંસારનું કલ્પવૃક્ષ.

મનુષ્યોના મનોરથો કલ્પવૃક્ષપુરા કરે છે. તેમ
રોગીજનોના નીરોગ થવાના મનોરથો અમારી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

થી પુરા થાય છે.

આ વાત આજ ચોત્રીસ વર્ષ થયાં પુરવાર થઈ ચુકી છે.
વીર્યવિકાર, લોહીવિકાર અને અશક્તિને
મટાડવામાં અકસીર દવા છે.

કિંમત--૧ ડોળીને રૂ. ૧

વધારે જાણવા માટે અમારું પ્રાઇસ લિસ્ટ મંગાવી
વાંચો! મંગાવો એટલે મફતજ મળશે.

વૈદ્યરાસ્ટ્રી મણીશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠીયાવાડ.

પ્રાંથએડિસ—કાલખાદેવી રોડ—મુંબઈ.

આપ દેશ—
એક બાલક માર્ગે પ્રવાસિ.
મહાનિર મણિ ના ન નણ્યાણ દિનેદી

સુદર્શન.

નવો અને પ્રકાશક,
આધ્યવસાય નણ્યાણ દિવસી,
સુદર્શન-ઓફિસ, સારોદ રોવાડા-નદીઆદ

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય સાહિત્ય-એમના મધ્ય અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધીમહિ” — ભાગવતમ્

૧૫૨૦૫૨

પુસ્તક ૩૦—અંક ૧૧.]

(માસિક)

[વર્ષ—૧૯૧૫.

વનવાસ.

એકાદી આ જગતમા વસતું
થોડા દિનો ઉપર હીઠરાતું
પ્રેમાવિયોગે ઉર ખૂરતું છ,
આનાપતું વિરહમગીત નિત્ય રાતું ।

આજે , સદૃષ્ટિ એ વનવાસ નિમ્ને
પ્રિયા અને આવક સાથે ધ્રુવિયો ।
હવે ન કિન્તુ દર્ષિ કદ લાગે,
મયોગ ઈષ્ટ વનવાસમ્બધા થટાડે ।

મોડો હવે પ્રકૃતિ આપ વાસો,
મયોગથી દટિ દુ સ્પષ્ટ પામ્યો ।
લેધ શકુ ઈશ્વરચિષ્ટિ સ્થાવો,
સૌન્દર્યના ગ્રહતું આ ઉર દિવ્ય પાડો ।

લીલા અહીં વિસ્તરી ઈશની છે,
અવલ્લભતા સૌ તજરે પડે છે ।

અગમ્યતા અદ્ભુત કે જણાયે,
અર્થ પૂર્ણ પ્રશ્ન અહીં દસ્ય થાયે !

શૂંગો વિરાજે રમણીય હરે,
તળેટીએ ઢોર ચર્ચા કરે છે ;
સન્ધ્યાશ્રયે ગગને ફરે જ -
શૂંગો સહે સકલ તે રમતા દિસે છે !

ખગો બધા જે અહીંઆ વસે છે
અમી મીઠું કૂળનથી ધરે તે !
શુકો અને કોકિલના મુદ્-દો
બીડી ગ્લાં અહીં તહીં કરી મિષ્ટ નાદો !

અગમ્ય શબ્દો સુણી કે રહ્યું છે,
જાણુ તથાપિ નહિ, શુ હશે એ !
ખગો દિસે છે સદુ દેવદતો -
જાણુ કરે પ્રકટ ઇશ્વરી ગૂઢ સત્યો !

વાયુ અહીં શીતલ મન્દ વાતો,
આશ્નિદ થાતો હરે અધિકો !
ને, થાય જ્યારે જળરા તુકાનો -
આવે વિચાર ઉભરાઇ વિશુ લીલાનો !

વાડી ચુંકી મન્દ ગતિ ધરીને
અહીં સરિતા મધુરી વહે છે !
તેને તીરે પક્ષી ઘણા હડે છે
તે સર્વને બધ શિકારી તણો ઘણો છે !

નિઃશબ્દ શાન્તા સરિતા વહે છે,
પ્રત્યક્ષ તે સુન્દરતા દિસે છે ;
માનન્દ આશ્ચર્ય વિષે દૂખીને -
જોતા સદા ઉર કૃતાર્થ બની રહે છે !

માનુ નહીં દર્શન દિવ્ય આ, ને
સાન્દર્ભ અર્થ વિશુ ગ્રામ્યતાને !
જો કે અને આ વનવાસ અન્તે -
શાન્તિ અને સતત દર્પ અહીં વમે છે !

મીઠો હવે છે વનવાસ આ થે
સ્નેહી અને સ્નેહ સહે સદાયે ।
સંતોષ, શાન્તિ મળતાં અહીં થે,
ને, જ્ઞાન ધિરસીલાનું અધિક થાયે ।

બીલડીઆ,
(મહીકાંઠા) }
૨૨ : ૪ : ૧૯૧૨

કુજ.

બ્રહ્મ જ્ઞાન.

(રાગ કાફી-ધીરાના પદનો.)

ચોગી જન ! આવો રે, આજે અનુભવ ધરીએ, ।
બારે બ્રહ્મવેતા ! રે, જોમ અમને કરીએ... ટેક.
સુદર ગીરિવર શિખર ઉપર આવી ભર રહ્યો વાસ,
પ્રાણી પગવાળાં ન પહેંચે, જમ અપંગી ખાસ;
શીય વિના સારા રે, પોએ જન ત્યાં જરીએ... ચોગી.

સેવની અણીના અગ્ર ભાગમાં ચાર નગર સોદાય,
દેવનું શુભ ત્યાં દેવળ દાપે, દુરો નિવેણી ત્યાંય;
પોએ તન તાગી રે, અમે એવા જન વરીએ... ચોગી.

બીજા જમીનમાં રોપ્યું હોએ, ૧૬ ગયું બ્રહ્માંડ,
પાંખ વિનાતાં પડી અઘ્યાં, મીઠા ફળને માટ;
અમને એ આરા રે જો સમજી મરીએ... ચોગી.

ઝેર મધુદ્ર ભર્મા બહુ બારે, સામે પાવક જેટ,
મમરોર ધારા કાપીને ગતું, માળા જપે મુની ઠેક;
કાનજ આ એવી રે, શુણી ! જોણી કરીએ... ચોગી.

કાનજ માધવજી લક્ષ્મી

॥ અદ્વૈત બ્રહ્મસિદ્ધિ ॥

(અનુમંધાન ગતાંકથી.)

બૌદ્ધવાદી શંકા કરે કે—જ્યારે કારણોના સમુદાયવડે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે આખતમાં વ્યવસ્થા કરનાર ચેતનવસ્તુની જરૂર રહે. અર્થાત્ તે “હેતુપનિબંધન” થી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ એક કારણ કાર્ય કરે, અને તે કાર્ય પાછું પોતાનાથી ચતા કાર્યનું કારણ થાય, એમ એક પછી એક કારણમાંથી એક પછી એક કાર્ય ઉત્પન્ન થતાં છેવટે જે કાર્ય થયું, તે “હેતુપનિબંધ” નામે કારણથી કાર્ય થયું કહેવાય, અને આવા કાર્યને બીજા ચેતનરૂપ કારણની જરૂર નથી તેમ બીજા જડ કારણની પણ ગરજ નથી, પણ હેતુ પોતાના સ્વભાવથી જ વસ્તુઓના સમૂહથી અનેહું કાર્ય ઉપજાવશે, તેમાં શું અર્થોચ્છ છે?—આમ જો વાદી શંકા કરે તો તે ઠીક નથી. કેવળ હેતુથી કાર્ય નથી થતું એ દ્વપદ્ય (દમણી) બંધે રહે કારણ કે તે સંબંધે કેટલુંક કહેવામાં આવશે.

વળી વસ્તુઓનો મંધાત જણાય છે માટે અવિદ્યા આદિ તેનાં કારણ માનવાં પડે છે, અને અવિદ્યા આદિને સાખીત કરતાં તેનું કારણ વસ્તુઓનો મંધાત—સમુદાય માનવો પડે છે, માટે એ મતમાં “અ-ચો-ન્યાય” નામે હોય છે. કહી વાદી કહે કે—અનાદિ સંસારમાં પદાર્થો અસ્થિર છે, તોપણ હમેશાં વસ્તુઓના સમુદાયરૂપે જ તેઓ પ્રકટ થાય છે, પણ તેઓ આમ તેમ છુટા પડેલા હોય અને તેમને કોઈ એક કારણ હોય એમ નથી બનતું, અને તેમનો અવિદ્યાઆદિ આધાર છે, તેથી વસ્તુઓને એકઠી કરનાર કોઈ ચેતનની ગેરહાજરીમાં કારણોના સમુદાયથી જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતે છે.—વાદીની આ શંકા ન આવે. અમે વાદીને પ્રુછીએ છીએ કે એ નિરતર ચાલતા વસ્તુઓના સમુદાયમાં જે મસ્કાર નિરતર રહે છે, અને જોને આપણે તે સમુદાયનો ધર્મ એવું નામ આપીએ છીએ, તે મસ્કાર થતે તે રીતે મુખદુઃખ ઉપજાવતી વેળાએ કોઈ વધારાના મદદગાર વિના પોતાના સ્વતંત્ર સ્વભાવથી જ સુખ દુઃખ ઉપજાવે છે? કે મદદગારને મેળવીને ઉપજાવે છે? પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામાં હમેશાં જ સુખ દુઃખ થયાં કરે, કારણ કે તેમને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ જે મસ્કારપ્રવાહ છે, તેને તેમ કરતાં અટકવાનો કેઈ પોગ-મંભવ નથી. બીજા પક્ષમાં તો મદદગાર કારણને વિચારયુક્ત ચેતનરૂપ સ્વીકારવું પડે. આમ હોવાથી કાર્યની ઉત્પત્તિ બનતી નથી. વળી અમે પ્રુછીએ છીએ કે તે સંસ્કારના પ્રભાવનો સ્વભાવ સરખા પદાર્થો ઉત્પન્ન કરે છે કે જુદા જુદા પ્રકારના પદાર્થો ઉત્પન્ન કરનાર છે? પ્રથમ પક્ષ ન થતે કારણ કે તેથી મનુષ્યદેહધારીને દેવવર્ગમાં અથવા પશુ આદિ ઉત્તરવર્ગમાં જન્મવાનો કે નરકમાં પડવાનો કદી પણ સંભવ ન રહે. બીજો પક્ષ પણ ઠીક નથી, કારણ કે તેમ હોય તો મનુષ્યદેહ કદાચિત્ત પગમાં દાખી થઈને દેવ અથવા મનુષ્ય થાય. અને તમે વાદી એમ પણ ન કહી શકો કે અદ્વૈતની મદદ કારણોના સમૂહને મળે છે તેથી જડ વસ્તુઓના સંઘાતરૂપ પદાર્થ મિદ્ધ

થાય છે, કારણ કે તમારા મતમાં અદ્યત્નો આ પ્રમાણે સંભવ નથી —દરેક આત્માને સંબંધે એ વાત જાણીતી છે કે સુખ ભોગ પામેલો અને સુખ ભોગ ઇચ્છતો પુરુષ તે ભોગવવામાં પ્રવર્તે છે. સુખભોગથી મોખો ને સ્થિર અક્ષણિક સુખનો ભોગવનાર છે અને ભોગ તથા તેના સાધનને સમયે હયાત છે, તેનોમાં આવી પ્રવૃત્તિ માનવામાં આવે છે, પણ કોઈ ક્ષણિક જાણમાં તે કલ્પાતી નથી ભોગથી અભિજ્ઞ ને ભોગ પોતે છે, તેમાં એ પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. ભોગભોગને પોતાને માટે મનાતો જ નથી કારણ કે એ માનવું અનુભવથી ઉલટું છે. એક ભોગ બીજા ભોગના લાભ માટે પણ નથી મનાતો. આ રીતે મોક્ષના સંબંધમાં પણ વિચારવું કે મોક્ષ પોતાને માટે નથી, પણ તેથી ભિન્ન મોક્ષ પામનાર જનના સુખ માટે છે. તેમાં ભોગ ઇચ્છનાર અને મોક્ષ ઇચ્છનાર જનો સ્થિર છે એમ માનવામાં બૌદ્ધ વાદીના પોતાના ક્ષણિક મતને હાનિ પહોંચે એ દોષ છે. એ જનોને ક્ષણિક માનવામાં વાંધો એ છે કે ભોગ અને મોક્ષ માટે તેમની પ્રવૃત્તિ ન થવાનો સંભવ છે. માટે ભોગવનાર સ્થિર ન હોય તો તેની પ્રવૃત્તિ ન ધટે, અનપ્રવૃત્તિ ન થાય તો કાર્ય કરનાર ન હોય. કાર્ય કરનાર ન હોય તો તેનાથી ઉપજતું “અદ્ય” નામે કામ્ય મિદ્ધ ન થાય જેથી વસ્તુઓના મધુગાયત્ર્ય કાર્ય નથી બનતું.

૧ વળી અવિદ્યાપરે પણ સમુદાય નથી સંભવતો, કારણ કે ગીપ આદિ વસ્તુઓમાં રૂપ આદિ વસ્તુઓનું ને જોઈ જ્ઞાન થાય છે, તે જોઈ જ્ઞાનરૂપી અવિદ્યા-અજ્ઞાનપરે સીપ આદિ વસ્તુઓથી રૂપા વિગેરેનું કામ કરાવું નથી. બીજું એ જાણવું કે અવિદ્યા આદિ વસ્તુઓ એક બીજાનાં કારણ બને એ સંભવતું નથી માટે હેતુપનિબંધન નામે કારણથી કાર્યની ઉત્પત્તિ પણ મિદ્ધ થતી નથી, કારણ કે ને કણે-કારણ હયાત છે, તેના પછીના કાર્ય થવાના ક્ષણમાં કારણ નાશ પામ્યું હોય છે માટે કારણથી કાર્ય થતું નથી. ક્ષણિકવાદમાં અમિ આદિની હયાતી સ્થાયવનાર ધુમાડો વિગેરે હેતુઓના જ્ઞાન ઉપરથી અમિ વિગેરેનો સર્વ જનોને ને અનુભવ થાય છે, તે જરાજર ઘટતો નથી એ ક્ષણિકવાદમાં વાંધો છે. અને કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને વિવિધ કારણો એકઠાં થાય એ સંભવતું નથી.

આ બધું કહેવાની મતવજ એ છે કે—ક્ષણિકવાદિ બૌદ્ધો માને છે તે પ્રમાણે વસ્તુનો વિનાશ થાય છે, ત્યારે તેને કારણની ઠેર નથી, માટે જેમ વૈશેષિક મતવાળા એમ માને છે કે “વસ્તુના નાશ સમયે તેના નાશનું કારણ પણ પામે હોય.”, તેમ બૌદ્ધો માનતા નથી, કારણ કે એમ માનવું તે એમને અતુલ્ય નથી; તેથી વસ્તુની ઉત્પત્તિ અને નાશના ક્ષણ જુદા નથી પણ ઉત્પત્તિ અને લય એક જ કણે થાય છે એમ તેમણે કહેવું પડે. અને વસ્તુ નિરૂદ્ધ થઈ લય પામી એનો અર્થ તો એ છે કે એક કણે તે ઉત્પન્ન થઈ, અને ચિગ્દાને એટલે બીજા કણે તે લય પામી. “નિરૂદ્ધ” શબ્દવડે આવો અર્થ કહેવાની વિદ્વાનોની ઇચ્છા છે, માટે તે પ્રમાણે જોતાં ને લય પામતું હોય અથવા નાશ પામતું હોય, તેના લયના ક્ષણની આગળનો ક્ષણ લય સમયે અભાવમાં ઘટતો છે અર્થાત્ લયને કણે આગળના ક્ષણનો અંત આની ગયો હોય છે માટે પૂર્વ ક્ષણ પાછલા ક્ષણનો હેતુ સંભવે નહીં; એટલે કે પ્રથમ કણે ને વસ્તુ હોય તે બીજો કણ ને વસ્તુ હોય તેનું કારણ બને જ નહીં. બૌદ્ધવાદી યજ્ઞ

કરે કે-કાર્ય ઉત્પન્ન થતા અગાઉ કારણના કાળની સત્તા-હયાતી જરૂરની છે, કાર્યના સમયમાં જરૂરની નથી, કારણ કે કાર્ય તયાર થયું હોય તે સમયે તે કાર્યની ઉત્પત્તિ માટે જે કારણની સત્તા પૂર્વે કામની હતી તેના કરો અપ નથી; તેથી સત્તાવાળા અને સર્વ રીતે મંપૂર્ણતાને પામેલો પૂર્વ ક્ષણ પાછલા ક્ષણનો હેતુ અને —આમ જો એ વાદી સંક્રા. કરે તો તે ન ચાલે. સત્તાવાળા પદાર્થો ધણું કરીને હયાતીમાં રહીને અથવા કામ કરીને કાર્યરૂપ વસ્તુ ઉપગમવતા જોવામાં આવે છે; અને કારણમાં સ્થિરતા ન હોય-એટલે કે ક્ષણિકતા હોય, તો આમ બનવું ન સંભવે; જો તે સંભવે તો લોકમાં થતા અનુભવનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય-અર્થાત્ તે સંભવ અનુભવથી વિરુદ્ધ છે. જો કહેશે કે-કારણરૂપ વસ્તુની હયાતી એજ એનું કામ, અને જો કહેવું વચન છે કે મૂર્તિયેષાં ક્રિયાસૈવકારકસૈવચ્છોદ્યતે (ભાવ-જે પદાર્થોની હયાતી છે, તેમની ક્રિયા તે હયાતી જ છે, અને તે હયાતી જ કાર્યની ઉત્પત્તિનું સાધન છે.)

આમ જો તે વાદી કહે તો અમે કહીએ છીએ કે-એવી ક્રિયા વસ્તુમાં ભરે હોય, પણ તેથી ક્ષણિકવસ્તુ કામ પણ કાર્યનું કારણ ન બને; કારણ કે-મારીરૂપ કારણથી ઘડા વિગેરે વસ્તુનો અનુભવ થાય છે, અને મોનારૂપ કારણથી ઘરેણાં વિગેરેનો અનુભવ થાય છે. હવે જો ઘડા અને ઘરેણાં વિગેરે પદાર્થોની હયાતીને મમયે તેમના માટીમાંનું વિગેરે કારણો હયાત ન હોય તો તે પદાર્થો માટી સોનું આદિના બનેલા કેમ જણાય? વાદી કહે કે-ભાષ, કાર્ય-કારણના સરખા જણાય છે, પણ કાર્યમાં કારણનું સ્વરૂપ જણાતું નથી-આમ તેણે ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે કેટલાક વસ્તુનું સ્વરૂપ બીજા પદાર્થમાં જો ન અનુસરે- ન દેખાય, તો તે વસ્તુનું તે પદાર્થ સાથે સરખાપણું ન ઘટે. જો તે સ્વરૂપ બીજામાં જણાય તો તે કારણનું જ સ્વરૂપ છે, અને તેથી કારણ તથા કાર્યનું એક મરખું સ્વરૂપ જણાય છે, માટે કારણ ક્ષણિક નથી એ સિદ્ધ થાય છે.

સર્વ પ્રકારે કાર્ય અને કારણમાં ભિન્નતાનું કહે, તો કાંતુ અને પદ આદિ વસ્તુમાં પણ કારણકાર્યનો સંબંધ ન હોવાનો પ્રસંગ આવે. અને કાર્ય કારણરૂપ સંબંધ જરૂર જણાય એમ જોઈ મતે બનતું નથી કારણ કે કારણ અને કાર્ય જુદા જુદા ક્ષણે હયાત હોવાથી એક ક્ષણમાં તે જોવામાં આવે એ અસાધ્ય છે. જાતિ કોઈનું કારણ હોય નહીં. જો જાતિ કારણ બને, તો ક્ષણિકપણામાં હરકત આવે, જેથી અમારો પક્ષ સિદ્ધ થાય વળી કહે કે વસ્તુની ઉત્પત્તિ અને લય તે વસ્તુનું સ્વરૂપ છે કે એનો ધર્મ છે, કે બીજી કોઈ નોખી વસ્તુ છે? પ્રથમ વાત ન બને, કારણ કે તે પક્ષે “વસ્તુ”, “ઉત્પાદ” (=ઉત્પત્તિ) અને “નિરોધ” (પ્રવચન-નાશ), એ ત્રણે યજ્ઞે એક અર્થના કહેનાર હરવાથી વસ્તુ અનિત્ય કહે- તે કાંઈ છે જ નહીં એમ સમજાય. બીજી વાત પણ ન બને કારણ કે વસ્તુની ઉત્પત્તિ વસ્તુની પ્રથમ ક્ષણની અવસ્થા છે, વસ્તુની હયાતી તેની બીજી ક્ષણે અવસ્થા છે, અને તેનો નિરોધ-તેની ત્રીજી ક્ષણે અવસ્થા છે. આમ વસ્તુનો આદિ મધ્ય અને અંત્ય ક્ષણો સાથે સંબંધ હોવાથી તેના ક્ષણિકપણામાં હરકત થાય. ત્રીજી પક્ષ પણ ન બને કારણ કે તે પક્ષમાં વસ્તુને ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનો અર્થ નથી માટે વસ્તુ અવિનાશિ હરવાનો પ્રસંગ આવે છે, અને તે ક્ષણિક હતી નથી. વસ્તુનો જેમની સાથે મંસર્ન થતો હોય તે પણ એક કાળ

પછી અસત્ વસ્તુ સાથે ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનો સંસર્ગ થતો નથી. વળી વસ્તુને દેખવી અને ન દેખવી એમ (અનુક્રમે) વસ્તુની ઉત્પત્તિ અને તેના પ્રલયનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ ધર્મરૂપા-જોનાર મનુષ્યમાં છે, -પણ દૃષ્ટાંતો શબ્દિક છે, માટે વસ્તુની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય સિદ્ધ થતાં નથી. જો એટલો બધો વખત વસ્તુને સ્થિર માનીએ તો તેમાં શાશ્વતપણું-અવિનાશિપણું ઉપર પ્રભાણે જ પ્રાપ્ત થવાનો મંભવ છે. વાદીએ એમ ન કહેવાય કે-કાર્યની હયાતીના ક્ષણના પૂર્વે ક્ષણમાં કારણ જો હયાત છે, તો માત્ર તેટલા સખબથી જ કારણકાર્યનો હેતુ કરે છે,”-કારણ કે એમ તો તે કારણ અનંત કાર્યોના હેતુ કરવાનો સંભવ થાય, અને બીજું કારણ હોય તો પણ શબ્દિક પક્ષમાં એમ નથી કહી શકાતું કે જે વસ્તુ ન હોવાથી જે કાર્ય ન ઉત્પન્ન થાય, તે વસ્તુ તે કાર્યનું કારણ છે. પૂર્વે ક્ષણ તો પછીને ક્ષણે લય પામ્યો હોય છે, માટે પૂર્વે ક્ષણે હયાત વસ્તુ પછીને ક્ષણે ઉત્પન્ન થતી વસ્તુનો હેતુ બને એ ન સમજે એટલો જ માત્ર વાંધો નથી, પરંતુ એ વાત પણ વિચારવા જોવી છે કે કાર્યનો હેતુ કાર્યને ક્ષણે હયાત ન હોય ત્યારે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે? કે હયાત હોય ત્યારે જ ઉત્પન્ન થાય છે? પ્રથમ પક્ષ ઠીક નથી તે આ રીતે જણાય છે:-આવગમનપ્રત્યય, સમનંતર પ્રત્યય, અધિપતિ પ્રત્યય, અને આલોકક એવા ચાર જાતના હેતુ છે. તેમને પ્રાપ્ત થઈને, અર્થાત્-તે હેતુઓના મંબંધથી ચિત્ત અને તેથી અભિન્ન ચિત્ત-એટલે ચિત્તમાં ઉપજતાં મુખ્ય આદિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં કાળા “આવગમન પ્રત્યય” થી-અર્થાત્ કાળી વસ્તુને લીધે કાળા પ્રકાશયુક્ત ચિત્ત થાય, ત્યારે ચિત્તનો કાળો આકાર થાય છે. “સમનંતર પ્રત્યય” નામે હેતુથી-અર્થાત્ મનમાં આગળથી જે કાળા પદાર્થનું વિજ્ઞાન હોય છે, તેથી ચિત્તજ્ઞાન ૩૫ થાય છે. ચક્ષુરૂપી “અધિપતિ પ્રત્યય” નામે હેતુથી વસ્તુનું ૩૫-તેનો રંગ સમજાય છે એવો નિયમ છે. ૩૫ સમજવામાં ઇન્દ્રિય (આંખ) ને આલોક (તેજ) ૩૫ હેતુની મદદ હોવાથી વસ્તુનું ૩૫ સ્પષ્ટ થાય છે. મુખ્ય આદિ જે ચિત્તથી ભિન્ન નથી અને તેની સાથે મંબંધ વાળાં છે, તેમનાં પણ એ ચાર જ કારણ છે, એ નિયમનો પ્રથમ પક્ષમાં ભંગ થવાનો પ્રસંગ આવે છે. “હેતુને પ્રાપ્ત થઈને પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે.” એમ કહેવામાં એક સાથે બીજું હોય, એવું કહેવાતું મહુ તાત્પર્ય નથી, તોપણ હેતુ અને કાર્યનો માત્ર સંબંધ તો જરૂરનો છે. અને ચાર હેતુઓનો મંબંધ એક ક્ષણે સંબંધિતો નથી. વળી તેણે નોખે કાળે હયાત હેતુઓનો સંબંધ સ્વીકારીએ તો શબ્દિકપણાનો ભંગ થાય, અને વગર હેતુએ કાર્યની ઉત્પત્તિ માનીએ તો બધાં કાર્યો બધે સ્થળે બને, કારણ કે એમ બનવામાં કાંઈ દરકત રહી નહીં. બીજો પક્ષ પણ ઠીક નથી; કારણ કે જે ક્ષણે કાર્ય હોય તે ક્ષણે કારણ હોય, તો કાર્ય અને કારણની એક જ સમયે સ્થિતિ-હયાતીનો પ્રસંગ બને. અને એમ બને તે તમને ઇષ્ટ છે એમ તમે ન કહેવાય, કારણ કે, જે ઉત્પન્ન કરવામાં આવે (સંસ્ક્રિયતિ) તે જ હયાત પદાર્થોનું નામ આદિ અંતવાળા “મંસ્કાર” છે; એ નિયમ પ્રમાણે વર્તવાથી દુષ્ટિગ્રસ્તાઃ સંસ્કારાઃ (સર્વ પદાર્થો શબ્દિક છે) એવી તમારી પ્રતિજ્ઞાને દરકત થાય છે, અથવા પૂર્વ-

૧. x કાળા પીળા આદિ પદાર્થોનું નામ “આવગમનપ્રત્યય.” મનનું નામ “સમનંતર પ્રત્યય.” પોતાનાં પોતાં સ્થાનમાં રહેલી આજ્ઞા, કાન આદિ ઇન્દ્રિયોનું નામ “અધિપતિ પ્રત્યય.”

ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઘટની ઉત્તર ક્ષણ સુધી સ્થિતિ સ્વીકારીએ, તો ઉત્તર ક્ષણે એકને સાટે એ ઘટ જણાય એવો પ્રસંગ આવે છે.

વળી ક્ષણિક વાદ્યોનો નીચેનો વિચાર ખોટો છે. તેઓ માને છે કે:—“હયાત વસ્તુની વિરુદ્ધ જે મંથ્યા-ગ્નન છે, તેનું નામ પ્રતિસંખ્યા છે.” અર્થાત્-આ હયાત પદાર્થને હું હયાતી-રહિત કરું છું એવા પ્રકારનું ગ્નન પ્રતિસંખ્યા છે. પ્રતિસંખ્યાક્રમ સુદ્ધિવડે વસ્તુનો જે નિરોધ, તેનું નામ “પ્રતિસંખ્યા નિરોધ” છે-અર્થાત્ જાણી જોઈને સુદ્ધિ વિગેરેનો પ્રહાર કરીને વસ્તુઓનો જે નાશ કરવો તેનું નામ “પ્રતિસંખ્યા નિરોધ” છે. અને સ્તંભ આદિ વસ્તુઓના દરેક ક્ષણે સ્વાભાવિક રીતે જે વિનાશ થાય છે, તેનું નામ “અપ્રતિસંખ્યા નિરોધ” છે. અને માત્ર આવરણના અભાવનું નામ, “આકાશ” છે, અર્થાત્ વસ્તુને દેખાતાં અટકાવનારો આપણી અને તે વસ્તુની વચ્ચે બીજો કોઈ પદાર્થ ન હોય તો આપણી અને તે વસ્તુની વચ્ચે આકાશ છે એમ કહેવાય. “આવરણ બાપ માત્રનું નામ આકાશ છે.” આ વાક્યમાં “માત્ર” શબ્દ મુકવાનું શું પ્રયોજન છે? “માત્ર” પદ મુકવાથી આકાશની ઉત્તર આપેલી વ્યાખ્યા “શબ્દ” નામે પદાર્થને લાગુ પડતી નથી, કારણ કે આકાશ રૂપ આવરણનો અભાવ છે, પણ “શબ્દ” આવરણના અભાવરૂપ છે એટલું જ નહીં, પણ માત્ર આવરણના અભાવરૂપ આકાશને સાખીત કરનાર છે. આ ત્રણ પ્રતિમખ્યા નિરોધ, અપ્રતિસંખ્યા નિરોધ અને આકાશ-વસ્તુઓના અભાવ-રૂપ-અર્થાત્ શબ્દરૂપ છે, અને તેનું નામ “નિરૂપાખ્ય” કહેવાય છે. એ ત્રણથી ભિન્ન સર્વ વસ્તુઓ ક્ષણિક છે.”-બાદોનો આ મત ખુલ બરેસો છે, એ આ પ્રમાણે સમજાશે:—કદો કે પ્રતિસંખ્યા નિરોધ અને અપ્રતિસંખ્યા નિરોધ નામે વિનાશ દોના થાય છે? વસ્તુઓના સંતાનના-એટલે તેમના અખંડ પ્રવાહના? કે મંતાનવાળી વસ્તુઓના? પ્રથમ વાત ન બને, શાથી કે કારણ અને કાર્યરૂપ સંબંધરહિત અથવા તે સંબંધસહિત સુદ્ધિમાં રહેલા, અને ઉત્પત્તિ તથા વિનાશરૂપ ધર્મવાળા અખંડ પ્રવાહયુક્ત પદાર્થોનો જ સંતાન હોય; અને સંતાન-યુક્ત પદાર્થોથી ભિન્ન તથા સ્થિર-ચિરકાળ રહેનાર-કોઈ વસ્તુ છે તથા તેનું નામ સંતાન છે એમ માનવામાં બૌદ્ધમતના સર્વ વસ્તુની ક્ષણિકતાના સિદ્ધાંતને હરકત આવે. બીજી વાત પણ ન બને, કારણ કે તેમાં તો એવો સવાલ ઉઠે છે કે ક્ષણે ક્ષણે જે વસ્તુના સંબંધમાં ઉત્પત્તિ અને લયનો પ્રવાહ ચાલતો હોય, તેમાં જે છેલ્લી વસ્તુનો નાશ થવાથી પ્રવાહનો નાશ થાય-પ્રવાહ અટકે; તે વસ્તુ કોઈ કાર્યનો આગળ કરે છે કે નથી કરતી? આમાં બીજો પક્ષ-છેલી વસ્તુ કોઈ કાર્યરૂપ પદાર્થનો આરંભ નથી કરતી એ-ન બને, કારણ કે તે વસ્તુની સત્તા-હયાતી કાંઈપણ કાર્ય કરવાને અર્થ ન હોય; તો તે વસ્તુ અસત્ કરવાનો પ્રસંગ આવે; અને તે અસત્ કરે, તો તે અસત્તે ઉત્પન્ન કરનાર કારણરૂપ વસ્તુ પણ સત્ વસ્તુની ઉત્પાદક ન હોવાથી, પોતે અસત્ હોય. આમ અનુક્રમે તે અખંડપ્રવાહ-સંતાનની સર્વ વસ્તુઓ અસત્ મનાય, જેથી આખો સંતાન અત્યંત અમત્ કરે, અને જે સત્ હોય તેનો નિરોધ-નાશ થાય, માટે નાશ પામવા લાયક કોઈ વસ્તુ મંભવે જ નહીં. પ્રથમ પક્ષ-છેલી વસ્તુ

* આવરણ=કાંકુ-એ વસ્તુઓની મધ્યે જે પદાર્થ હોય છે, તે એ બેને એક બીજાને જોના અટકાવે છે.

કાંઈ કાર્યનો આરંભ કરે છે તે-પણ દીક નથી, કારણ કે છેલ્લી વસ્તુનો કાંઈ કાર્યનો આરંભ કરે, તો એ કાર્યરૂપ વસ્તુ તેની પાછળ હોવાથી, તે છેડી વસ્તુ છેડી ન કહેવાય, માટે સંતાન-પ્રવાહનો નાશ ન થયો, અને પદાર્થ માત્રનો બીજો ક્ષણે નાશ થાય છે તેથી તે છેલ્લો ન કહેવાય. આમ છે તો પ્રતિસંખ્યાનિરોધ તથા અપ્રતિસંખ્યાનિરોધ સિદ્ધ થતા નથી.

વળી દ્વયાત વસ્તુઓનો નાશ “નિરન્વય”-એટલે પાછળ વસ્તુનું કાંઈ નામ નિશાન ન રહે એવો-અને “નિરૂપાખ્ય”-અર્થાત્ શબ્દોવડે વર્ણી ન શકાય એવો-સંભવતો નથી; કારણ કે વસ્તુ પોતે નાશ પામી, તોપણ તેમાં જે રૂપ રહ્યું હતું તેની મદદથી જ તેના નાશનું વર્ણન થઈ શકે. કોઈપણ વસ્તુનું જે તેની પાછળ રહેતું સ્વરૂપ છે, તે તેની ખરી સત્તા-હયાતી છે. વસ્તુની અવસ્થાઓના વિશેષ-નોખા પ્રકાર ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા છે એ સર્વ અવસ્થાઓનું વર્ણન કરવું ન બને, માટે અવસ્થાઓ પોતે ખરી-સદા રહેનારી નથી, પણ તેમનામાં જે સત્વ-હયાતી છે, તે તો તેમનો નાશ થયા પછી પણ રહે છે, કારણ કે તે સર્વત્ર બીજાં સ્થાનોમાં ક્ષણે ક્ષણે તેમના જેવી ઉત્પત્તિ થતી વસ્તુઓમાં ઓળખવામાં આવે છે, અને તેથી તેનો નાશ થતો નથી. આમ જો કે અવસ્થાવાન પદાર્થ નાશ પામે છે, તોપણ તેની પછીને ક્ષણે જે પદાર્થ થાય છે તેમાં તેની અવસ્થાનું સત્ત્વ જણાય છે, અને નાશ પામતું નથી, માટે અવસ્થાઓનો નિરન્વય-સંપૂર્ણ નાશ નથી. અને વાદિ બોલે એમ ન કહેવું કે-વસ્તુનો નાશ થયા પછી પણ તેની દ્વયાતી પાછળથી ઉત્પત્તિ થતી વસ્તુઓમાં ઓળખાય છે, તેનું કારણ તે દ્વયાતીનું અવિનાશિપણું નથી; પણ એક જ્વાળા પછી બીજી જ્વાળા, અને બીજી પછી ત્રીજી, એમ અનેક જ્વાળાઓ જ્યારે બળતી વસ્તુ-માંથી નીકળે છે, ત્યારે તે જ્વાળાઓની માત્રા-દારમાં જ્વાળાઓ નોખી નોખી વર્તાતી નથી, પણ બધી મરખી હોવાથી તેઓ મોટી એક જ જ્વાળા જેવી જેમ લાગે છે, તેમ ક્ષણે ક્ષણે સત્ત્વવાળી નોખી નોખી વસ્તુઓ જે ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમાં સરખાપણાને કારણે તેમની દ્વયાતીઓ નોખી ન જણાતાં, નાશ પામતી વસ્તુઓની એક સદા ચિરકાળ રહેતી અવિનાશી સત્તા-હયાતી હોય એમ આપણને લાગે છે, કારણ કે આગળની અને પાછળની વસ્તુઓમાં કાંઈ લાભો કાળ ટકે એવો રિચર ધર્મ-ગુણ ન હોય, તો તેમને સરખા કહેવી એ જ મુશ્કેલ છે. એમ પણ વાદિયે ન કહેવું કે વસ્તુઓનો એક પ્રવાહ ચાલતો હોય તો તે વસ્તુઓ સરખા કહેવાય, કારણ કે પ્રવાહની વસ્તુઓથી પ્રવાહ બિન વસ્તુ છે એમ કહેવું કઠણ છે. વાદી કહેશે કે-માટીનો ગોળો, માટીનો ઘડો, માટીનાં ખોપરાં (ધડાં), છલાદિ સર્વ નોખી વસ્તુઓમાં માટીનું સ્વરૂપ સમાન ઓળખાય છે, માટે તેમને સરખા કહેવાય. પણ તપેલા પત્થરની સપાટી ઉપર જળનું દીપું પડે તે નાશ પામે ત્યારે પછી એનું રૂપ પાછળથી ઓળખાય એવું શું રહે છે ? તેમ જ બીજાં અંકુર આદિનાં એક પછી એક કાર્ય જે, ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમાં શું બીજાં અંકુર આદિનું જ્ઞાન થાય એવું કશું પણ હોય છે કે જેથી વસ્તુનો સંપૂર્ણ નાશ ન થાય એમ જ્ઞાનનું પડે ?—આ ચંકા દીક નથી, કારણ કે કોઈક ઠેકાણે વસ્તુનો નાશ થયા પછી તેનું જ્ઞાન કશાવનાર તે વસ્તુનો આભાસ હમેશાં દોડા હોય તો, તે ઉપરથી બીજો ઠેકાણો પણ જ્યાં નહ વસ્તુનો આભાસ રચત ન ઓળખાતો હોય ત્યાં તે અવસ્થામાંજે તે આભાસનું અનુમાન થઈ શકે છે. તેમાં તપેલા પત્થર ઉપર રહેલું જળ સૂર્યનાં તેજ વડે સૂર્યમંડલમાં જગરૂપે રહેવાને લાઇ જવામાં આવે છે એમ અનુમાન

કરવું. ખીજના જે અંકુર આદિ થાય છે, તે તો ખીજની જ ચોક્કસ રીતે ન વર્ણી શકાય એવી અવસ્થા છે. કાર્યનું નિમિત્ત કારણ (તે કાર્યનો કરનાર) અને ઉપાદાન કારણ (જે પદાર્થનું કાર્ય બન્યું) એક સ્ત્રી રીતે હોય તે તાર્કિક સાથે, સંવાદ કરતાં આગળ સમજાવીશું. અને એ રીત પ્રમાણે સમજવું કે અંકુરો ખીજની જ અવસ્થા છે. પ્રથમ મુદ્દગરમાં તાર્કિક સાથે વાત કરી તે વેળા પણ આ વાત સાબીત કરી છે; માટે ક્ષણિક વાદ્યોએ “પ્રતિ-સંખ્યાનિરોધ” અને “અપ્રતિસંખ્યાનિરોધ” નામે જે પ્રકારના જ નાશ માન્યા છે તે સંભવતા જ નથી તે જાતના નાશને આધીન કોઈ વસ્તુ નથી, માટે એ નાશ અસિદ્ધ છે એટલું જ નહીં, પણ અવિદ્યા વિગેરેના નાશનો અસંભવ છે, તેથી પણ એ જે જાતના નાશ અસંભવિત છે. અવિદ્યા આદિનો નિરોધ-નાશ અસંભવિત છે એ આ પ્રમાણે સમજવું:—

યમનિયમઆદિ સામગ્રી સહિત સાચું જ્ઞાન થવાથી જે અવિદ્યા આદિનો નિરોધ-નાશ થાય છે, તેનું નામ જે “પ્રતિસંખ્યાનિરોધ” કહેા, તો તમે “નિર્હેતુક વિનાશ” નો જે સ્વીકાર કરો છો, તે સ્વીકારને હરકત થવાનો પ્રસંગ આવે છે, કારણ કે નાશ કરવાની અવિદ્યાદિ વસ્તુનું સ્વરૂપ ન હોવાથી તેના વિનાશના હેતુ-કારણનું કોઈ પ્રયોજન રહેતું નથી; માટે તે હેતુ અસત્ છે હયાત નથી, આમ હેતુ ન હોય સારે જે વિનાશ થાય તો તે નિર્હેતુક વિનાશ બને એટલા માટે જ હેતુ અસત્ હોવાથી, હેતુરહિત મુદ્દગરપ્રકાર આદિથી ઉપજતા ઘટનાશનું નામ પ્રતિસંખ્યાનિરોધ છે, અને તે પ્રમાણે એમ કહેવાશે કે અસત્ કારણથી કાર્યની ઉત્પત્તિ નથી; કારણ કે તે સત્ કારણથી કાર્ય ઉત્પન્ન થતું જણાય છે. જેમ ઘડા વિગેરેનો પોતાની મેજે જ સ્વાભાવિક નાશ થાય છે, તેમ જો એની મેજે અવિદ્યા આદિનો નાશ થાય તો અપ્રતિસંખ્યાનિરોધ થાય એમ જો સ્વીકારો, તો તમે જે “સર્વે દુઃખાં,” ક્ષણિકં દુઃખ્યં (=સર્વે દુઃખરૂપ ક્ષણિક અને શૂન્ય છે) એવી ભાવના કરવાનો ઉપદેશ કરો છો તે નકામે થાય, માટે બને પ્રકારના નાશમાં દોષ હોવાથી એ પ્રતિસંખ્યાનિરોધ અને અપ્રતિસંખ્યાનિરોધનો તમારો સ્વીકાર અયોગ્ય જ છે. એમ આકાશ પણ “ભાવ” પદાર્થ છે એ શ્રુતિથી જ સિદ્ધ છે, માટે તે શૂન્ય નથી એ સાબીત છે. તે શ્રુતિ એ છે કે ઇતસ્માદ્વાત્મન આકાશઃ સંમૂત (આત્માથી આકાશ પદાર્થ ઉત્પન્ન થયું) આવાં વેદ વાક્યોના પ્રમાણપણા વિષે—તેમની સત્યતા વિષે બૌદ્ધો સંશયયુક્ત છે, તોપણ શબ્દગુણને લીધે આકાશ અનુમાનથી સિદ્ધ કરી શકાય છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. તે આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ છે:—શબ્દમાં જાતિ છે માટે તે “માત્રાન્ય” (જાતિ), “વિશેષ” અને “સમાવાય” નામે ત્રણ પદાર્થોથી નોખો છે, અને તે સ્પર્શવાન નથી, તેથી માત્ર કણ (કાન) રૂપ બાહ્ય ઇન્દ્રિયવડે એ સમજી શકાય છે, માટે ગંધ આદિની પેઠે એ એક ગુણ છે એમ અનુમાનથી નહીં થયું. હવે એ શબ્દ આત્માનો ગુણ નથી કારણ કે તે બાહ્યેન્દ્રિયવડે સમજાય છે. એ માટે જ તે મનનો પણ ગુણ નથી કારણ કે તે મનના ગુણ પ્રત્યક્ષ નથી. પ્રથિવી આદિનો પણ તે ગુણ નથી કારણ કે તેમના ગંધ વિગેરે ગુણની સાથે રહેલો તે જણાતો નથી. શબ્દ ગુણ છે અને ગંધ આદિની પેઠે ચોક્કસ ઇન્દ્રિયવડે તે સમજાય છે, તેથી જે દ્રવ્યનું તે અનુમાન કરાવે છે, તે “આકાશ” નામે પાંચમું મહાભૂતરૂપ વસ્તુ છે એમ જણવું (ચા’.)

કૃષ્ણશંકર દિરાશંકર પંડ્યા. ભી. એ.

જનના પામતી દેખાની સર્વવસ્તુ અવસ્થાતર પામે છે, પણ સમગ્ર નાશ પામનાર એકે વસ્તુ નથી.

॥ શ્રી રામગીતા ભાષ્ય ॥

(અનુસંધાન ઔગરટ માસથી.)

ગત શ્લોકમાં જીવાત્મા અને પરમાત્માની અલેક્ષતા કેવી રીતે છે તે જણાવી, હવે તત્ત્વ-ગાનીને જગત સત્ય હોવાનો ભ્રમ જે પ્રકારે કરી પોતાની મેળે નિવૃત્ત થઈ જાય છે તે પ્રકારનું નીરૂપણ નીચેના શ્લોક વડે-કરે છે.

इत्थंयदीक्षेत हि लोक संस्थितो
जगन्मृषैवेति विभावयन्मुनिः ॥
निराकृतत्वाच्चरति युक्तिर्मानतो
ययेंदुभेदो दिशिदग्ध्रमादयः ॥५८॥

ભાવાર્થ:—સંસારની વ્યવસ્થામાં રહેલો મુનિ જગતને શ્રુતિઓનાં યુક્તિ રૂપ પ્રમાણથી અને નાસાવતપણાથી મિથ્યા સમજે-જેમ દિશામાં જસાદિકની સમીપ અંદરમાં જે રૂપે દેખાવું તથા નૌકા ગમન સમયે થતો દૃષ્ટિનો ભ્રમ, હયાદિકની-પેઠે સંસાર જમ રૂપ છે

વિવેચન:—આ પ્રકારે જીવનમુક્ત દશામાં પ્રારબ્ધના યોગથી-લોક વ્યવહારને કરતાં છતાં પણ જગત મિથ્યા છે, એવું ચિંતેવન કરનાર મુનિ જ્યારે પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે ત્યારે તેની દૃષ્ટિમાં જગતના સત્યપણાનો રહેલો ભ્રમ નિવૃત્ત થાય છે, કાળથી કે સંસારને સંસાર દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે ત્યાં મુખી-સંસાર છે; પરંતુ તેને જ્યારે પંખાત્મા દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે ત્યારે પરમાત્મા જ પ્રતીત થાય છે. આ દૃષ્ટિસંઘિવાદનો-સિદ્ધાંત છે. જીવની દૃષ્ટિથીજ આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. અર્થાત્ જીવની અજ્ઞાનમયી ભાવના જ આ ભ્રમનું, સંસારને-પ્રકટ કરે છે. આને દૃષ્ટિસંઘિવાદ કહે છે. શ્રી વિચાર સાગરમાં-મહાત્મા નિશ્ચલદાસજીએ દૃષ્ટિ સંઘિવાદનું સ્વરૂપ એમ-કહ્યું છે કે,—"સર્વ પદાર્થ સાક્ષાત્ અવિદ્યાની કાંચે છે. શુક્તિ રજતનો પેઠે, વાસ્તવની પેઠે અવિદ્યાની નીટાંત-ઉપ-હિત માક્ષીથી તેઓને પ્રકાશ થાય છે, એથી સર્વ પદાર્થ સાક્ષી ભાસ્ય છે, અને જ્ઞાના કાર, જ્ઞેયાકાર, અવિદ્યાનો પરિણામ એક જ કાલમાં ઉપજે છે; અને સાચે જ નષ્ટ થાય છે. એથી, જ્યારે પદાર્થની પ્રતીતિ થાય છે ત્યારે જ પ્રતીતિનો વિષય-પદાર્થ થાય છે, અન્યકાલમાં થતો નથી. એને જ દૃષ્ટિસંઘિવાદ કહે છે." શ્રી વેદાન્ત સિંધાન્તાદર્શમાં તેની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કહેલી છે.

દ્રષ્ટિરેવમ્ભવેત્મદૃષ્ટિર્દૃષ્ટિમૃષ્ટિમત્તે, તથા ।

દ્રુષ્ટિકાલીન મૃષ્ટિસ્તુદૃષ્ટિમૃષ્ટિર્મતાન્તરે ॥

સિદ્ધાંત સુક્તાવલિભારના મતમાં દ્રષ્ટિએ જ સૃષ્ટિ થાય છે. અન્ય મતમાં ‘દ્રષ્ટિ’ નામ અવિધાની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન, તેના સમકાલમાં જ ‘સૃષ્ટિ’ નામ પ્રપંચની ઉત્પત્તિ તેના વાદ એટલે કથન પરમતત્ત્વ સિવાય જે કંઈ આ સંસાર પ્રતીત થાય છે, તે માત્ર ભાતિ રૂપ જ છે. ભગવાન શંકર કહે છે કે:—

પોતેજ ગચ્છતઃ પુંસઃ સર્વજ્ઞાતીવચ્ચંચકમ્ ।

તદ્વદ્વાત્મનિદેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥

જેમ વદાણુમાં બેસીને જનારા પુરૂષને કંઠે રહેલાં વૃક્ષાદિ પદાર્થો ચાલતા જણાય છે, તેમ જ અજ્ઞાનને યોગે-આત્માને વિષે દેહ બાસે છે.

यथा शशी जलेभाति चंचकत्वेन कस्पचित् ।

तद्वદ्વાત્મનિદેહત્વં पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥

જેમ જલના પાનમાં, જલ દાહવાથી તેમાં પ્રતિબિંબ રૂપે સ્થિત, સૂર્ય ચંદ્ર આદિ, કોઈને દાહતા હોય એમ જણાય છે, તેમજ અજ્ઞાનવડે અજ્ઞાની જનને આત્માને વિષે દેહનું જ્ઞાન થાય છે.

આ પ્રકારે વૃક્ષાદિક અને ચંદ્રમાની સ્થિતિ બમથી જ બાસે છે; તેમ વિપર્યયજ્ઞાનથી આ સંસાર મિથ્યા રૂપ છે છતાં સત્ય જેવો જણાય છે; માટે તેને વિચારવાનું મુનિએ મિથ્યા સમજી-પોતાના આત્મા વિષે જ રામ યુક્ત દેહ ત્રદા રાખવી એ જ-હિતાવદ્ છે.

પૂર્વ શ્લોકમાં તત્ત્વજ્ઞાનીને જગત્ સત્ય હોવાનો જન્મ કેવી રીતે નિવૃત્ત થાય તે જણાવી હવે, જગત્ મિથ્યા છે છતાં ભ્રાંતિથી સત્યરૂપે પ્રતીતિ થાય છે તે મિથ્યા પ્રતીતિ-દૂર ચલાવું જ્ઞાન મારા બજન વડે જ થઈ શકે છે-અવા પ્રકારનો આરાય શીરામચંદ્રજી ભગવાન નીચેના શ્લોકે-કરી પ્રતિષાદન કરે છે.

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं

तावन्ममाराघनतत्પરો भवेत् ॥

अद्भालुरत्यूर्जित भक्ति लक्षणो

यस्तस्य दृश्योहमहાનિર્મહદિ ॥૫૮॥

બાવાર્થ:—જ્યાં મુખી આ સૂર્ય સંસાર મારા વિવર્તે રૂપ જ છે, એવો નિશ્ચય ન થાય ત્યાંમુખી જે પુરૂષ મારી પ્રાપ્તિને-વાસ્તે તદ્દા પૂરક દિવસે દિવસે ભક્તિ રૂપ લક્ષણને ગદિ-આપી મારી ઉપાસનામાં તત્પર રહે છે તે પુરૂષને દૃઢ હૃદયમાં નિરંતર પ્રત્યક્ષ થાકે પું.

વિવેચન:—સંપૂર્ણ જગત્નું હું અધિષ્ઠાન હોવાથી સકલ જગત્ મારા રૂપ જ છે; મારાથી બિન્ન નથી; કેવલ અસાનથી બિન્ન-પ્રતીત થાય છે. અર્થાત્ કે સંપૂર્ણ જગત્ મારા વિવેક રૂપ જ છે. આ-પ્રકારના મારા બ્રહ્મ સ્વરૂપને પુરૂષ ન્યાં સુધી જાણતો નથી ત્યાં સુધી મારી પ્રાપ્તિ માટે અથવા જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે-તેણે શ્રદ્ધા પૂર્વક માત્ર નવધા ભક્તિ-યુક્ત ઉપાસના કરવી એ જ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે; ઉપાસના માર્ગમાં ભક્તિનાં નવ પ્રકારનાં સ્વરૂપો આ પ્રમાણે કહેલાં છે.

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।

અર્ચનં વંદનં હાસ્ય સહ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥

વિષ્ણુનું શ્રવણ કીર્તન, સ્મરણ, પાદ સેવન, અર્ચન, વંદન, સખાપણ, અને આત્મ નિવેદન (સરીગદિ ધર્મરત્ને અર્પણ કરી તેના ચોપણ વિગેરેની ચિંતા નહિ કરવી તે) આ પ્રકારે પ્રથમ સંગ્રહ ઉપાસના કરવાનો આશય પણ શ્રી રામચંદ્રજીનો હોય તેમ સ્પષ્ટ થાય છે—નવધા ભક્તિનું સ્વરૂપ વેદાંતશાસ્ત્રમાં અન્ય પ્રકારે કથન કરવામાં આવ્યું છે. તે એવી રીતે કે; પરબ્રહ્મા શોધનમાં પ્રથમ તત્ત્વનો વિચાર કરવો એ ચરણ ભક્તિ કહેવાય છે; પંચભૂતનો વિચાર કરવો તે દીર્ઘનભક્તિ કહેવાય છે, પંચકોષનો વિચાર કરવો તે સ્મરણભક્તિ છે; પંચતત્ત્વ, પંચમહાભૂત, પંચકોષ એ સર્વથી હું ન્યારાણું એવો જ દૃઢ નિશ્ચય તે અર્થનભક્તિ કહેવાય છે. હું કોણ એવી રીતે મહાવાક્યથી વિચાર કરવો તે વંદનભક્તિ કહેવાય છે, આત્મા અને પરમાત્મા એક જ છે; પણ હું ખીજો નથી. અર્થાત્ કે આત્મા પરમાત્માની એકતાનો વિચાર તે હાસ્યભક્તિ કહેવાય છે; ‘સત્ત્વ-મસિ’ ‘તે તું છે’ એવો નિશ્ચય કરવો તે-સહ્યભક્તિ કહેવાય છે—આ સર્વ બ્રહ્મ છે; ઈશ્વર રૂપ જ છે, એમ દૃઢ નિશ્ચય થવો એ આત્મ નિવેદન ભક્તિ કહેવાય છે; અને પરમાત્મા તથા આત્મા એક જ છે, એમ પરમાત્મામાં આત્માને-લીન કરવો એ અનન્ય ભક્તિ કહેવાય છે.

જે-પૂરુષનું ચિત્ત પૂર્વ કર્માનુસારે શુદ્ધ ન હોય, અને સર્વ જગત્ મારું જ સ્વરૂપ છે એમ ન અનુભવાયું હોય તેણે પુનઃ ચિત્તશુદ્ધિ માટે નિષ્કામ કર્મો વડે મારી સંગ્રહ શ્રીતનું ધ્યાન પૂજન કરવું—શ્રુતિ-પણ કયે છે:—

“કુર્વન્નેવેદકર્માણિ જિજ્ઞાસિવેચ્છત્સમાઃ ।

एवंत्वयिनान्य येतोऽस्तिनर्कर्मसिपત્તેનરે ।”

અર્થ:—સર્વ જગત્માં બ્રહ્મમય ભાવના ન થાય તો સો વર્ષ સુધી નિષ્કામ કર્મ કરવાથી મોક્ષ થાય છે; પણ ખીજી રીતે યતો નથી.

શ્રુ. ય. વે. ૪ મ. મં. ૨.

બગવાન્ શ્રી રામચંદ્રજીનો આશય પણ સગુણ અને નિર્ગુણ એમ બંને ઉપાસના વિષે જણાય છે. ચિત્તવૃત્તિથી ભક્તિ પ્રેમ બાવે અમુક પ્રકૃતિ અધિષ્ઠાન અર્થાત અમુક દેવનું ભજન, તેની પુજા, તેની અર્ચા, અથવા જે દેવ કે, મહાત્મ્યવાલી વસ્તુની ઉપાસના કરવા ઇચ્છી હોય, તે તે દેવ કે વસ્તુની નજદીક એસવું, અને તેની ખરા દદ ભક્તિ બાવે આરાધના કરવી તે સગુણોપાસના કહેવાય છે, અને નિર્ગુણ ઉપાસના વેદાંત પદ્ધતિ એમ કહેલી છે કે;—હું ક્યાંથી આવ્યો, કેમ આવ્યો, ક્યાં જઈશ, માફે શું થશે એવો વિચાર યવો તે ચરણ પ્રક્ષાલન છે; સંસાર અસાર છે, ને હું મૃત્યુ વશ—માનવી છું એવા વિચારથી મંસારાથી સરતા થવું એ પ્રભુને સ્નાનાદિક ક્રિયાનો પ્રકાર છે; હું જીવનથી પણ ખીખે કોષ છું એવો વિચાર યવો એ વસ્ત્રપરિધાન છે હું પંચભૂત તથા પંચકોષથી ન્ધારો છું એવો જે વિચાર તે અલંકારપરિધાન ક્રિયા છે—જે તે છે તે જ હું છું એવો જે નિશ્ચય તે પુષ્પચંદનાદિક ક્રિયા છે; હું વિશ્વ વ્યાપી છું, માટે આ જગત સાથે કાંઈ સંબંધ નથી, હું કોઈનો નથી, ને મારો કોઈ નથી એવો જે વિચાર તે મંજલઆરતી છે; હું જ એવો નખશિખ પર્વત અખંડ એકરસ ભાવ પ્રકટવો ને પરમાત્માનું અતુ-સંધાન કરવું એ પરમર્શન છે. પ્રભુના ચરણ એ તરવવિચારનું સ્થાન,—ધુંટીએ પંચભૂત વિચારનું સ્થાન, જાનુંએ પંચકોષના વિચારનું સ્થાન, કટીએ દેન અદૈતના ભેદ વિચારનું સ્થાન, હૃદય એ પરમાત્મા આત્માની એકતાના વિચારનું સ્થાન, હસ્ત એ ‘તે તું છે’ એ નિશ્ચયનું સ્થાન, કપાલ એ સર્વ વાસનાના ક્ષયનું સ્થાન, મસ્તક એ વિદ્યાન બ્રહ્મને જાણવાનું સ્થાન, અને મુખ એ હું જ પરબ્રહ્મ છું એમ જણાવે પરબ્રહ્મમાં લીન—લય લાગવાનું સ્થાન આ પ્રકારની સગુણ અને નિર્ગુણ ઉપાસનામાં પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે દૃઢ વિશ્વાસ રાખી મારી ઉપાસના કરનારમાં મારી અલંકાર વૃદ્ધિગત થયેલી પ્રેમ લક્ષણાદિ સખલા દૃશ્ય પ્રપંચને પોતાના આત્મા સમાન જાણવાની રિયતિ. સંમસર્વેષુમ્-તેષુ, સમઃ શાઙ્ગોચ મિત્રેષુ) ભક્તિ પ્રકટ થાય છે; ત્યારે હું તે પુરુષના હૃદયમાં માફે સ્વરૂપ નિહા પ્રકટ રાખું છું. એમ આ રથજે બગવાન્ શ્રી રામચંદ્રજીના કહેવાનો ભાવ છે.

ગત શ્લોકમાં જગત્ની મિથ્યા પ્રતીતિ ચલાવો ભમ-પરમાત્માના ભજન વડે જ દૂર થાય છે તેનું પ્રતિપાદન કરી, હવે આ વેદાંત સિદ્ધાંતોનો સમ્રાટ જે તમને કહેવામાં આવ્યો તેને વિચારનારા પુરુષોના પાપ સમૂહો નષ્ટ થાય છે, તે નીચેના શ્લોક વડે નીચે પથ કરે છે.

રહસ્યમેતચ્છ્રુતિસારસંગ્રહં

મયા વિનિશ્ચિત્યત્તવોદિતં પ્રિયમ્ ॥

યસ્ત્વેતદાઙ્ગોચપત્તીહ હુદ્દિમાન્

સમુચ્યતે વાતકરાગ્નિભિઃ સ્પર્ણાન્ ॥૧૯॥

બાવાય:—દે પ્રિય આ જે જ્ઞાન છે તે મર્વ વેદોની શ્રુતિઓમાંથી ગુલા બ મ ગ નિશ્ચય

કરી મેં તને કહેલો છે—માટે જે બુદ્ધિમાન—પુરુષ જ્ઞાનનો વિચાર કર્યા કરે છે, તે મનુષ્ય પાપના સમુદાયથી તરત જ મુક્ત છે.

વિવેચન—પરમાત્મા શ્રી રામચંદ્ર હૃદયમણિ પ્રત્યે કહે છે કે, આ અતિ ગુપ્ત જુનિ માર સંમદરૂપ ગીતા, મંપૂર્ણ વેદાંતનો સાર કલાડી મેં મારા મુખે કરી તમારાપ્રત્યે વર્ણન કરી છે માટે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો મંદાય કરવાનું પ્રયોજન નથી. આ મારા સિદ્ધાંતોનો જે બુદ્ધિમાન પુરુષ ભક્તિપૂર્વક વિચાર કરે છે, તે કામિક, વાચિક, તથા માનસિક સર્વ પ્રકારના પાપ સમુદાયી મુક્ત થઈ પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે, (શ્રુતિ કથન—કહે છે કે—

“જ્ઞાને બ્રહ્માદમસ્મીતિ યઃ કુર્યાદાત્મચિંતનં ।

તન્મહાપાતકં હંતિવયઃ સૂર્યોદયે યથા ”

इति स्मृतेः ॥

તે પરમપદ જ માર સ્વરૂપ છે, તેથી તેને વિશે જે પુરુષ એક ક્ષણવાર પણ સ્થિર થાય છે—તેના સર્વ પ્રકારનાં બંધનનો નાશ થાય છે, તથા તે બીજાં અનેક રસોને પ્રાપ્ત થઈ કૃતાર્થ થાય છે, કહ્યું છે કે—

स्नानं तेन समस्तवीर्यं सलिलके सर्वापि दत्तावनि—

धैर्यानां च सहस्रमिष्टमखिलादेवाश्च संपूजिताः ।

संसारश्च समुद्धृताः स्वपितरस्त्रैलोक्येषूच्योऽप्यसौ

यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि सैर्यमનઃ પ્રાપ્નુયાત્ ॥

બ્રહ્મ વિચારને વિશે જે પુરુષનું મન ક્ષણ માત્ર પણ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થાય છે; ને પુરુષે મગાદિ અર્થ તીર્થમાં સ્નાન કર્યું એમ જણવું; અને સમગ્ર પૃથ્વીનું ઘાત કર્યું, તથા હજારો મનુષ્યો—અને જોટલા દેવતા છે તે સર્વ દેવતાઓની પૂજા કરી, તથા ચોતાના સર્વ પિતૃઓનો મંદાગ્રથી ઉદ્ધાર કર્યો, જોટલે સારી ગતિને પ્રાપ્ત કર્યો, અને ચોતે પણ તેઓકર્મમાં પૂરુષ થાય છે. તેમ જ શ્રુતિ એના મહાત્મા પુરુષને માટે તેથી પણ આગમ વધારે કહે છે કે,—

कुलं पवित्रं जननीं कुर्यात् विश्वंमरा पुण्यवतीं च तेन ।

अपारं संवित्सुखसागरे स्निग्धોनं परेब्रह्मणि यस्य चेतः ॥

અનંત જ્ઞાનના—મુખ સાગરરૂપ પરચક્ષને વિશે જેવું ચિત્ત—હીન થયું કે—તેનું કુલ પવિત્ર થાય છે; માતા કુતાર્ય થાય છે; તથા—એવા પુરુષને ત્યાં નિવાસ છે—તે પૃથ્વી પણ તે પુરુષના નિવાસે કરી પુણ્યવતી—તીર્થ સ્વરૂપ થાય છે.

પૂર્વ શ્લોકમાં, આ રામગીતામાં કહેવાએલા વેદાંત સિદ્ધાંતોનો વિચાર કરનારાઓના પાપ સમૂહો નહીં થાય છે—તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, હવે તે સિદ્ધાંતોની દલીલ—કરવા માટે પુનઃ તે વિષે નીચેના શ્લોક વડે કરી નિરૂપણ કરે છે.

આતર્પદીદં પરિદ્રવ્યતે જગ-
ન્માયૈવસર્વ પરિદ્રસ ચેતસા ।
મજ્ઞાવનામાવિત શુદ્ધ માનસઃ
સુખી ભવાનન્દમયો નિરામયઃ ॥૬૦॥

ભાવાર્થ:—હે બાહ્ય ! જે કંઈ આ સંસાર પ્રતીત થાય છે તે સર્વ માયા છે એમ મન વડે નિશ્ચય કરીને મારે વિષે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો માયાથી રહિત અને આનંદ રૂપ થઈ સુખી થા.

વિવેચન:—હે બાહ્ય સદ્મશુભ ! (કોઈ એમ શંકા કરે કે—પહેલાં સદ્મશુભને જે જે કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં કોઈ રચણે જાતુ શબ્દનું સંબોધન આવેલું નથી, છતાં જો જાતુ આવે જ છે. તો પછી અત્ર જાતુ શબ્દ લખી પિછ પેવણ કરવા શું જરૂર હતી? તો તેનો અત્ર એવો આશય સમજવાનો છે કે; પ્રથમ સદ્મશુભને શરૂ આવે કરી આત્મ જ્ઞાન દદ કરાવ્યું છે, અને હવે જાતુવાત્સલ્યતા વડે પ્રીતિની ટુકિને લીધે અત્ર જાતુ ! એ શબ્દથી કહેવામાં આવેલ છે; પણ પહેલાં એ શબ્દ વડે કહેવાએલું નથી, એમ અત્ર વપરાએલા જાતુ શબ્દ વિશે સમજવાનું છે) જે આ મંપૂર્ણ જગત પ્રતીત થાય છે—તે વાસ્તવિક રીતે કંઈ-પણ નથી. પણ રૂક્ત માયાએ જાહેરને વિશે કરેલી મિથ્યા કલ્પના માત્ર જ છે; અને તેની પ્રતીતિ તમેગુણ તથા રંગેગુણે કરી—વિક્ષિપ્ત અર્થાત મશ્નિન ચિત્તને વિશે જ થાય છે; તો તેનો રાજસ અને તમેગુણ રહિત સાત્ત્વગુણ પ્રધાન વાલી બુદ્ધિએ કરી લાગ કરવો; એટલે મિથ્યા સંસારથી ઉદ્ધારિત રહેવું. (‘અર્થાત કે જગતમાં વાલી લાગ હોતી વિશે ચિત્તમાં ખેદ ન કરવો તે) અને એક શુદ્ધ ચિત્તે કરી મારી જ ભાવના કરવી—તાત્પર્ય કે રાત્રિ દિવસ ચૈતન્યના વિચારો વિશે જ તત્પર રહેવું. શુદ્ધ ભાવનાવડે પુરૂષની મંસાર સમુદ્રથી નિવૃત્તિ થઈ આનંદ-સ્વરૂપ જ્ઞાતાત્મામાં રિયતિ થાય છે. ભગવાન રામચંદ્ર—સદ્મશુભ પ્રત્યે કહે છે કે,—તમે આનંદ રૂપ એટલે શુદ્ધ ચૈતન્ય રૂપ છો,— (સિમ્બને સ્વરૂપ બોધ કરાવતાં સદ્ગુરુઓ તરફથી દદ અવરોધ જ્ઞાતાત્માનું કથન કરવાનો શિષ્ટ સંપ્રદાય છે. ભગવાન શંકરાચાર્યે પોતાના એક સિમ્બને સંબોધીને કહ્યું છે કે—

નિદ્રાકલ્પિત દેશકાલ વિષય દ્વાષ્ટાદિ સર્વયથા
મિથ્યા તદ્દિદાપિ જાગ્રતિ જગત્સ્વાજ્ઞાન કાર્પસ્વતઃ

યસ્માદેવમિદં શરીરકરણ માણાદમાશ્વસ-
તસ્માત્તત્ત્વમસિ પ્રશાન્તમમર્છાદ્યં ચત્પરમ્ ।

બાવાર્ય —જેમ રવિનમા અગ્નિને કહેવું, દેશ, માન વિષય અને જ્ઞાતા આદિ સર્વનું મિથ્યા છે—તેમ જગતમા પણ અગ્નિને કહેવું સર્વનું જગત મિથ્યા છે આ પ્રમાણે શરીર ઉદ્ધિય, પ્રાણ અને અહકાર આદિ સર્વનું મિથ્યા છે એટલા માટે પ્રશાન્ત, નિર્ભય અને અહય જે પરબ્રહ્મ તે હું છે) શુદ્ધ ચેતન્યને વિષે સુખ દુઃખનો અભાવ જ હોય છે નોપણ તમને બ્રમે કરી તમે શુદ્ધ ચેતન્ય રૂપ છો એવી પ્રતીતિ થતી નહોતી, તે આ ભારી તમને દહેતી ગીના રૂપ જ્ઞાન વડે યદ્ય, જેમ કોઈ પુરૂષ, પોતાના કંઈ વિષે માલા હોવા છતાં પણ બ્રમે કરી માલા કહેવા નથી એવી આવના યવાથી ખેદ પામવા લાગ્યો. આટલે કોઈ બુદ્ધિમાન પુરૂષે તેને કંઈમા માલા છે એના અપરાધ જ્ઞાન વડે હોવાની પ્રતીતિ કરાવી, તેમ આ-ગીતાજીના અપરાધ જ્ઞાનવડે શ્રી લક્ષ્મણજીનો શ્રમ દૂર થયો એમ કહેવાનો બાવ છે

(આગળ ચાલુ.)

સ્વામયદ્ ગોરધનદાસ.

॥ ગોવિન્દ જ્ઞાન વાવની ॥

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨૦ થી)

આંતિ નિવારણ ઔર આત્મા દર્શન યથા.

કવિત્ત

મૂલ્યે અમાદ્ કોટ પશ્ચિમકોં પૂર્વમાની । તન ઔર ધાવત સો પાર કૈસે પોત હૈ ॥
મંજુલ મહક નિજ મદકોં મરગ લલિ । સોનત ફિરન સોઈ કપોં કરિ મિલ્લાત હૈ ॥
ગોવિંદ ગર્ભે જેસે નિજ પ્રતિબિંબ હિંદ્રાની પાનીમેં પરતપર કલુના દિલ્લાત હૈ ॥
તૈસે તુમ ચટમાહિ આત્મા અલંકરસૈ- । વાકોં મરહરિ કૈસે ઔર ઔર ધાત હૈ ॥૪૪॥

અર્થ—કોઇનું માયું ફરી જાય છે, ત્યારે જુદામાં જુદામને આયમણી દિશાને ઉગ-
મણી દિશા માનીને તે તરફ જાય તે કેમ ફરીને પાર પામે; અર્થાત નહીજ પામે; તેમ
કસ્તૂરિયો મૃગ પોતાની નાભીમાં રહેલ કસ્તૂરીની સુગંધ આવનાથી તેને ગોતતો ફરે છે;
તે કેમ ફરીને મેળવે, અર્થાત નહીજ મળે; તેમ ગોવિંદ કહે, જેમ હાથી પાણી પીતાં
પાણીમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઇને મામે બીજે હાથી ઉભો છે, એમ જાણીને પાણીમાં
પડે છે; પણ કાંઈ દેખતો નથી તેમ તમારા ધરમાં અખંડ આત્મા શોભે છે; તેને પર-
ફરીને બીજે દેહાણુ કેમ દોડે હો; અર્થાત તમે તમારા આત્માને જોજો. ॥ ૪૪ ॥

મુવા પોછે શોક નહીં કરન વિપે.

કવિત્ત.

મુલદ સરાહ માંહિ સાંજ સમે આઈ મિલેઃ । ઘામુરા વિતારંવેવો પ્રેમતે પ્રવાસારં.
સોઈ એક દૂજા સાથ હેતનતેં દિલિપિલિઃ । આનંદ પગન વઢેકે નિશિકોં નિકાસી હૈઃ ॥
મોર મયે સર્વે જાઠિ નિજ નિજરાહનમેંઃ । ચાલનકો સર્વે લગે ઘોટકે ઘિલાસી હૈઃ ॥
ગોવિંદ ત્યો આઈ મિલેસકલ સમધિ વાકોંઃ । વિહુરન વેરકેસે ધારત વદાસી હૈઃ ॥૪૫॥

અર્થ—સાંજ સમે સુખદાયક ધર્મશાળામાં રાત રહેવા માટે, કેટલાક મુસાફરો આવ્યા
તે તે એક બીજા સાથે હેતથી જળી મળીને આનંદમાં લીન થઇને રાત કાટી ને સવાર
થયું, ત્યારે મયે પડેમારયુ, ઉભાને પોતપોતાને રરને સર્વે ચાલવા લાગ્યા. તેવી જ રીતે
ગોવિંદ કહે—આ—ધર રૂપી ધર્મશાળામાં આપણે મયે સમા સંમંત્રી અવીને મળ્યા છેયે;
તેને જુદા પડતી વખતે તું કેમ હતાસીપણું ધારણ કરે. ૪૫

પુનર્યયા.

સાંજ સમે શાશ્વિનપેં મિલત વિહંગ જૈસેઃ ॥ મોઈ મયે સોઈ જાઠિ જાત ઔર ઔરે દે
વાટમેં વટોહી જૈસેં મિલતે હૈ આઈ પરના વાટકે ઘિલૂટે સોઈ બાપ સંગ છોરે હૈઃ ॥
તૈસેં માત તાત ભ્રાત મગિની મતોજ પુનિઃ ॥ મુંદરો સપૂત મિલે સર્વે એક ટોરે હૈઃ ॥
ગોવિંદ અવધિ વાકી આઈ તવ હોત જુદેઃ ॥ ઝનમેં અધિક દુસ્ત માનત વયોં જોરે હૈઃ ॥

અર્થ—જેમ સાંજ સમે જાડપર રાત રહેવા પંખીઓ આવીને એકઠાં મળે છે; તે
મવાર પડે. ત્યારે સર્વે ડડીને જુદા જુદા જગે જગે ફીક પડે તેમ જડીને ચાલ્યા જાય.

છે, તેમ જ જેમ રસ્તાના વટેમારગ રસ્તામાં બેળા થાય છે, પણ તેનો રસ્તો જુદો પડે છે સારે તે આપણા સથવારો છોડીને તેની વાટે ચાલ્યો જાય છે, તેવી જ રીતે મા આપ બાધ બેહેન બનીજી સ્ત્રી અને સારો પુત્ર એક ઠેકાણે એટલે એક ધરમાં આવીને બેળા થયાં છે, તેમથી જેની અવધિ આવી રહે છે તે ગોવિંદ કહે, જુદા પડે છે, એમાં હે બેળા તૂ વિશેષ દુઃખ કેમ મળે છે ૪૬

સાધુ વિષે.

કૌઝતો મધુર વૈન બોલિકેં વજ્જાન કરૈં ॥ કૌઝતો કટુક વૈન કહિકેં દુઝાત હૈ ॥
કૌઝતો મુનિદ્ર માની સેવત સદાય પુનિઃ ॥ કૌઝતો કલંકિ કહી દોષકોં લગાતે હૈ ॥
જનહીકો શોક હર્ષ જર ના ધરત પુનિ ॥ સંતત સમોદ નિજ ગાનમેં રહાત હૈ ॥
ગોવિંદ કહત એસે સાધુકોં સકલ નર ॥ પ્રેમતેં પ્રનામ કરી ધન્યર્થી કહાત હૈ ૪

અર્થ—કોઝ તો આવીને મીઠા મીઠા વચન બોલીને વખાણ કરે, અને કોઝ તો આવીને કટુતા વચનો કહી મનને દુઃખાવે છે, વળી કોઝ તો આવીને મહોટા મુનિદ્ર માનીને સંપાદ એના કરે અને કોઝ તો કલંકિત કહી દોષ લગાડે છે, પણ તેનો મનમાં શોક ૩ હર્ષ જરા પણ ધાગતા નથી, તે સદાય હર્ષ યુક્ત પોતે શરીરમાં રહે છે ગોવિંદ કહે એવા સાધુને મન પુરો પ્રેમથી પ્રણામ કરીને તેને બગરાન માની તેના વખાણ કરે ૪

પુનર્યથા.

ધોરજહે તાત અરુ માત છમા સોહાતહે ॥ શાંતિ સુખદાય વામા વિપલ વિજાત હૈઃ ॥
મસહૈ સપૂત પુનિ કરુણા વહિન ધરઃ ॥ સંયમ સુખદ માર્ગ મબલ મલ્યાત હૈ ॥
સેજ છિતિ તલ અરુ દાપત દુકુલ દિશાઃ ॥ અશન અમિત જ્ઞાન સર્વદા સુહાત હૈ ॥
ગોવિંદ કહત એસે સાગ ઔર સગે જાકે ॥ સોઈ યોગી આશ કૈસૈં ઔરકો ધરાત હૈ ૪

અર્થ—ધોરજ જેનો બાપ છે, કામ જેની માતા શોભે છે અને સુખ દેનાર શાંતિ જેની સ્ત્રી નિર્ભય શોભે છે, વળી સત્ય જેનો સારો પુત્ર છે, અને દયા જેની કૃતિમ બેહેન છે તથા સુખદાયક સંયમ જેનો બગવાન અને પ્રખ્યાત બાધ છે, અને પૃથ્વી તમ જેની સંધ્યા છે તે દિશાઓ જેના વચ્ચે શોભે છે, વળી બોજન જેનું અદ્ય છે, અને સદાય જ્ઞાનમય શોભે છે ગોવિંદ કહે, એવા જેના ગાધન અને સગાઓ છે, તે યોગી નીચની આશા કેમ કરે, અર્થાત્ નહી જ કરે ૪

પુનર્યથા.

ત્યાગીકે તમામ પરપંચ જગ જ ન્નકોઃ ॥ જંગલમેં જાઈ આપ એકિલે રહાત હૈઃ ॥
તીરથકે સોયનકો પાન કરિ પ્રતિદિનઃ ॥ હિયમેં હમેશ ધ્યાન હરિકો ધરાત હૈઃ ॥
સોવતહૈ છિતિનપેં મુલ્તે સદાય પુનિ ॥ પાઈ ફલ ફૂલ કદ ઉદરે અઘાત હૈઃ ॥
ગોવિંદ કહત વાકોં વંદિકે વિવુષ સર્વેઃ ॥ શિવર અપર આપ આસ્યતે કહાત હૈઃ ॥૪૯

અર્થ—જગતની જગતનો સર્વ પ્રપચ તછને જગદમાજીને પોતે એકલો રહે છે, અને તીર્થના જળનું રોજ પાન કરે છે, વળી હૃદયમાં પરમેશ્વરનું નિત્ય ધ્યાન ધરે છે, અને પૃથ્વી તથા ઉપર સદાય મુખથી મુખે છે, અને ફલ ફૂલ તથા કદમ્બળ ખાંધને જે ધરાય છે, ગોવિંદ કહે તેને સર્વે પડિતો પ્રણામ કરીને પોતાના મુખથી બીજો પરમેશ્વર કહે છે ૪૮

પુનર્યથા.

માન અપમાન જાકે ઝરમેં ન ઓપત હૈઃ ॥ સંતત સમાન સર્વે ચિત્તમેં રહાવે હૈઃ ॥
પાવત મિલત સોઈ ચાહતે સદાય પુનિ ॥ તાઈમેં તનક નાહિ છાવત અમાવે હૈઃ ॥
સાગિકેં તમામ સોઈ જગતકી જાલ શૂઠોઃ ॥ બ્રહ્મકે મજનમાંહિ ધ્યાનકો ધરાવે હૈઃ ॥
ગોવિંદ કહત એસે યોગી અભિરામ કોઝઃ ॥ વિશ્વમેં વિજયિ બનિ ધન્યમસો કહાવે હૈઃ ॥

અર્થ—માન અને અપમાન વિશે જેના મનમાં કામ નથી, અને સત્ય સર્વે સરખા જેના મનમાં મોભે છે વળી જે મને તે હૈમથી સદાય ખાપ છે, તેમાં જરાકે પણ અમાન નાનનો નથી અને તે જગતની બેગી સર્વે જીને તછને પરમજ્ઞતા જનનમાં માન ધરે, ગોવિંદ કહે, એવા બેનાહર કોઈક જ યોગી સસારમાં વિજય પામીને બાગ્યવાન કહેવાય છે ૫૦

ભવ સરિતા તરન વિપે રૂપકાલંકાર.

કવિચ્છ

આશા એક નદા તામેં નદક મનોર્થ મરે ॥ તુલના તરગ તામેં રાજ નહરત હૈઃ ॥
કામ કોર મોહ મદ આદિક અપાર મલ્લ ॥ મેઝ ચિકરાલ મોર્ફે વામેં વિહરત હૈઃ ॥

ગોવિંદ વિલોકિ શાકો વપુર્મે વિનાશકારીઃ॥વિષયી વિમૂઢ કેતે દિકર્મે કરત હૈઃ॥
સોઈ જશ સરિતાર્કોઃ સોધરુપ ઘોહિતમેઃ॥ ચૈઠર્કે વિબુધ કોઝ તાર્કો તરત હૈઃ૫૧

અર્થ—આશા રૂપી એક નદી છે, તેમા મનોર્થ રૂપી જળ ભરેલું છે, તેમા તૃષ્ણા રૂપી તરંગો હમેશા ઉછડ્યા કરે છે, વળી તેમા કામ ક્રોધ મોહ અને મદ આદિક અનેક વિકરાળ મન્દો ધણી જ રૂપો કરે છે, ગોવિંદ કહે તેને શરીરમા વિનાશ કરનારા ભેદને કેટલાક વિષયી અને મૂર્ખાઓ ખતમા ડરી જાય છે, પણ તેજ ભવરૂપી નદીને જ્ઞાનરૂપી વાહાણુમા બેસીને કેટલાક વિદ્વાન તરીને પેલેપાર પહોંચી જાય છે. ૫૧

મવસાગર તરન વિષે રૂપકાલંકાર.

કવિત્ત

શાસના વિજ્ઞાસ જલ જ્વરિત ઈસત પુનિઃ ॥ તૃષ્ણા તરગ્ જોમ્ રોજ જહરતઃ ॥
આપગા અનેક આશા આઈર્કે પિલતે જામ્ઃ॥મોહસો જંવર મૂરિ જાદિમે પરતહૈઃ॥
કામ ક્રોધ લોભ આદિ મગર મહાન જામેઃ ॥ નિચે નયે નુકશાન કોટિક કરતહૈઃ॥
ગોવિંદ કહત પેસે મારે મવસાગરકોઃ ॥ નેક જ્ઞાન નાવ પેઠ વિરલે તરતહૈઃ ॥૫૨॥

અર્થ—વાસના રૂપી જળ ધણું જ ભરેલું રોએ છે; અને તેમા તૃષ્ણારૂપી તરંગો હમેશા ઉછડ્યા કરે છે, અને આશાઓ રૂપી અનેક નદીઓ આવીને જમા મળે છે, તે મોહ રૂપી મગર જેમા ધણી જ જળરી પડે છે, વળી કામ, ક્રોધ, લોભ, આદિ મહોટા મગર મન્દો જેમા નિત્ય કરોડો નુકસાન કરે છે, ગોવિંદ કહે, એવા સસારરૂપી સાગરને મારા જ્ઞાનરૂપી વાહાણુમા બેસીને મહા વિગ્વા ધુણો તરે છે ૫૨.

વૈરાગ્ય પ્રદાંસા.

ભોગનર્મે રોગ મયં મંપર્મે કુંસંપ મયઃ ॥ ધનર્મે ભુષાઙ્ગ મય વહુરિ વિમાત હૈઃ ॥
વિદ્યામાહિ વાદ મયં ચૈલ્લિપોહિ વૈર મયઃ ॥ ગુનર્મે અગુન મય જગર્મે જનાત હૈઃ ॥
યોગર્મે વિયોગ જયજોવનર્મે જરા જયઃ ॥ વપુર્મે વિનાશ જય લોકર્મે જલાત હૈઃ ॥
ગોવિંદ કહત પેસે સર્વ હૈ મમય પરઃ ॥ કેવલ વૈરાગ્ય એક નિર્ભય નિતાંતહૈઃ ૫૩॥

અર્થ—ભોગ ભોગ્યવામા રોગનો બધ દોષ છે મધમા કુસપનો બધ, વળી ધનમા

રાગને ભય શોભે છે, વિદ્યામાં વાદનો ભય; બળવાનમાં વેરનો ભય, ગણમાં અવગણનો ભય; જગતમાં જથ્થા છે, સયોગમાં વિયોગનો ભય; જીવાનીને ધડપણનો ભય; શરીરનો વિનાશ ભય; લોકમાં જથ્થા છે, એમ ગોવિંદ કહે, સર્વ ભયવાળાં છે, પણ એક દેવલ વેરાગ્ય જ ધણો જ નિર્ભય છે. ૫૩.

નિર્વેદ (અભિલાષા)

કવિત્ત.

દીનાનાથ દીનવંધુ દીનકે દયાલ પ્રભુઃ ॥ મોહિર્ષે મરોહ ધરી આપ કવ જોયગેઃ ॥
કામ ક્રોધ લોભ મોહ આદિક વિકાર તર્જી ॥ કામનારહિત હમ ચુદ્ધ કવ હોયગે ॥
ગોવિંદ કહત તવ તીરથકે તીર વૈઠિઃ ॥ ભજનમેં ભાવધરી સ્ત્રીન કથ હોયગેઃ ॥
રામ રામ નામહીકો જાપ જપિ રાતદિનઃ ॥ જનમ મરન મહા દુઃખ કવ સ્ત્રોયગેઃ ૫૪

અર્થ—હે દીનાનાથ, હે દીનવંધુ, હે દીનપ્રદ દયા લાવનાર, પરમેશ્વર મહારીયર પ્રેમ ધરીને આપ પોતે ક્યારે નેશો. અને કામ ક્રોધ લોભ અને મોહ આદિકનો વિકાર તથાને કામના રહિત થઇને હું શુદ્ધ ક્યારે થઇશ, અને ગોવિંદ કહે તીર્થના કાંઠાપર જઇને બેશીને તમારા ભજનમાં ભાવ ધરીને તેમાં સ્ત્રીન ક્યારે થઇશ ને રાત દિનમ રામ રામ નામનો જાપ જપીને જનમ મરનમ મહા દુઃખ ક્યારે બોધશ ૫૪

પુનર્યથા.

માત તાત આત અરુ કામિની કુરુચ આદિઃ ॥ સકલતે છોહ તર્જી કવમેં વિચરિહૌઃ ॥
વનિકે વિરાગી અતિ રાજકો લગાડ તનુઃ ॥ વસન વિહીન વનિ વનમેં વિચરિહૌઃ ॥
ગોવિંદ કહત પુનિ તીરથકે તીર વૈઠિઃ ॥ ચિતમેં સદાય કવ ધ્યાન હરિ ધરિહૌઃ ॥
રામ રામ નામરીકો જાપ જપિ રાતદિનઃ જનમ મરન દુઃખ કવે પરિહરિ હૌ ॥ ૫૫ ॥

અર્થ—મા, બાપ, ભાઈ, સ્ત્રી, અને કુટુંબ આદિક મવેથી પ્રેમ તથાને હું જુદો ક્યારે પડીશ ને વેરાગી થઇને શરીરમાં ધણી રાખ ચોળાને વસ્ત્ર વિનાનો (નગ્ન) થઇને વનમાં ક્યારે ફરીશ વગી ગોવિંદ કહે તીર્થના મગધપર બેશીને દશેશ્વર દરિનું ધ્યાન ક્યારે ધરીશ અને રાત દિનમ રામ રામ નામનો જાપ જપીને જનમ મરનમ મહા દુઃખ ક્યારે પરહીશ ૫૫

પુનર્યથા.

વામ ધરાધન તજી સકલ સ્વજન આદિ ॥ ત્યાગિકે તમામ કવચનપાહિ જાઝમેઃ ॥
 ફલ ફૂલ કદ જાડ જાહુરીકો તલપીકે ॥ વપુકે વિકાર તજી તોષમે રહાઝમે ॥
 છિતિપે ચપન કરી રાજકો રમાડ તનુ ॥ તૃષ્ણાકો ટારી કવ શાતિમે સુહાઝમે ॥
 ગોવિંદ કહત પુનિ રામદીકો નામ જપિયા સુખમે સદાય કવ વાસર વિતાઝમે ॥૬૯॥

અર્થ—વર જમીન દ્રવ્ય વીગેરે સર્વ સપતિ તથા અને રતનન આદિક સવ મગા
 ત્યાગીને હું ક્યારે વનમાં જઈશ, ને ત્યા ૧૧ કવને પ્રભુના આપને મગાણું પાણી પીધને
 શરીરના મય વિકાર તણને સતોષમાં હું ક્યારે રહીશ, વળી પૃથ્વીપર સુકને શરીરના
 રાખ લગાડીને અને તૃષ્ણાને રામને હું ક્યારે શાંતિમાં રહીને જાઓશ, વળી ગોવિંદ કહે,
 રામનું નામ જપીને એવા સુખમાં સતત રિસ હું ક્યારે વિતાવીશ ૫૬

ગ્રંથ પ્રયોજન કવિ વચન.

કવિત્ત

મુંદર મુલ્લદદેશ કાઠિયાસુવાઢ તામે ॥ શોહત સિહોર પુરિ આનંદ ઉપાવની ॥
 વાહિમે વસત સદા ગુનમય ગિહાભાઈ ॥ તાતનુ ગુવિન્દ હમ હોસ ધરી પાવની ॥
 સંવત્ જનીસ પર સાઢ સુલ્લદાય તામે ॥ રચિ હૈં છલામયે ગુવિન્દ જ્ઞાન વાવની ॥
 તામે હોય ચૂક મોહલીજિયો સુધારિ કવિઃ, જાનિકે જગતમાહિ બોધકી વદાવનીઃ ॥

અર્થ—મુંદર અને સુખતાપક કાઠિયાવાડ નામના દેશમાં આનંદ ઉપજાવનારી "મિહોર"
 નામની નગરી શોભે છે, તેમાં સદાય ગુણના ભરેલા 'ગિહાભાઈ' રહે છે, તેમના પુત્ર
 હું "ગોવિન્દ" પવિત્ર હોસ ધરીને મતલ ૧૮૬૦ ના સુખતાપક વર્ષમાં આ—"ગોવિન્દ
 ગાન બાવની" શુદ્ધ બતાવુ છે, તેમાં કાંઈ બુન અથ હોય તો તે જગતમાં જાનને વધા
 રનારી માનીને હે કવિયો તમે સુધારી લેજો ૫૭

इति श्री कान्ठियावाड देशांतर्गत गोविन्दवाड मांतस्य सिहोर नगर निवासी
 चट्टान गिह्याभाई पुत्र गोविन्द कवि विरचिते गोविन्द ज्ञान
 बावनी नामक ग्रंथ संपूर्णम्

યતુ જોઈએ, તથા સર્વ ઉપર યજ્ઞ ગયલી ચર્ચા પણ અમને એવા સાર, ઉપર લાવી છે, કે તમે અને કો અત્યારે પરિપૂર્ણ પ્રકારે એક બની ગયા છો, સત્ય અને પ્રતિષ્ઠાની એક વજ્ર સમાન સાંકળ વડે તમે કંની સાથે એક અને મર્મન બની ગયા છો, આ તો એક અદ્ભૂત અને સ્પૃહાસ્પીય પરિણામ આવ્યું છે ! તમારી વચ્ચે અસ્તિત્વ ધરાવતો માત્ર એક જોડે એ એવી બાબત છે કે તેના આપણી ચર્ચા સાથે મંબંધ નથી, વ તમને હરાવીને અને મારી નાખીને, કોને હરાવીને આરવાથી ને ને મેળવવાની આશા રાખતો હોય તે લટ તેને મળી શકશે નહિ. આપણે એવો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો કે વ જો કો ને પકડી પાડે તો તે કેવી રીતે વતે ? દુનિયાના બધાએ કાયદા શાસ્ત્રીઓ તેને કેવી રીતે વર્તવાની સલાહ આપશે ? બધુએ, તમારે જે કરવાનું છે તે બધુંએ કરવાની તમારી શરૂ તેમ જ હક છે. કો ને જોયલા તમે વ ને જડી આવવાથી કો તો તેના શોધી કાઢવા બરાબર જ છે, અને મત્ય અને પ્રતિષ્ઠાના બંદુ વડે, સામાજિક એકતાના રસાપણુસાત્ર અને ન્યાયસાત્ર વડે તેના બધાએ કર્તવ્યો અને જરા ઓછા નહિ એવા તેના હકો પણ અક્ષરશઃ તમારા ઉપર આવી પડે છે. હવે વિદ્યારો, શું તે પોતાની માલ મિલકત આપી દેશે, અથવા પોતાનો જીવ અર્પણ કરશે, અથવા પોતાની પ્રતિષ્ઠા ગૂમકવશે, અથવા પોતાના સહચાર, સિદ્ધાન્ત અને દૃઢ નિશ્ચયનો ત્યાગ કરશે ? ના, તે એક ઈચ્છા જોડે પણ કમશે નહિ તથા આમાંની કોઈ પણ બાબત કરશે નહિ તેને આ પ્રમાણે વર્તવાની સલાહ પણ આપવામાં આવશે નહિ તે સ્ત્રુની સાથે લુદ્ધ મચાવશે. તમારે હવે તે પ્રમાણે વર્તવાનું છે. અથવા શું તે પોતાના જીવન પ્રતિષ્ઠા અને સહચારનું રક્ષણ કરવાનું પસંદ કરીને, પોતાની નાની બાબતોનો ત્યાગ કરવાનું પસંદ કરીને, તેના જીવ સાથે જ તેની માલ મિલકત લેવાના ધરાદા વાગા તથા જેને તેનાથી છૂતી શકાય નહિ એવા ધાતકીને પોતાની માલ મતા આપી દેવાનું પસંદ કરશે ? જો આમ જ હોય તો તમે કદાચ છેલ્લામાં છેલ્લા હુપાય તરીકે આમ વર્તી શકો. વંની સાથે એકલા લડો અથવા કંની સાથે જોડાઈને બને એકલા વંની સાથે લડો, તેના ઉપર જય મેળવો અથવા તમારી માલમતા, એટલે લક્ષમાં રાખો કંની જ તેને આધિન કરી છે, સત્યના મંધાનમાથી, સત્યના દૃઢ અનુસરણમાંથી ઉભય માનવિઓ વચ્ચે કેવા પ્રકારની એક અદ્ભૂત અને સુરિર અભેદની બાબના ખરેખર સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપજી આવે છે ! પ્રસંગની ખાસ દૃષ્ટાને લીધે તમે તેની સાથે ખીલ-કુલ અભેદ ભાવ પામી ગયા છો અને તમારી ન્યાયલુહિ અનુસાર જે શ્રેષ્ઠ હોય તદનુસાર તમારે સર્વ પ્રકારે વર્તવાનું છે, તેમ વર્તવા માટે તમને મંપૂર્ણ ધન્યવાદ ઘટે છે, તમારામાં જે પરમોત્તમ હોય તેનાથી વધારે ઉત્તમ તો તમારામાં બની શકવાનું નથી. તેનાથી આ વિષે તકરાર પણ યજ્ઞ શકશે નહિ. તેનાથી તમારા સામે કોઈ પ્રકારની તકરાર અથવા શરિયાદ પણ યજ્ઞ શકશે નહિ. તેની જગ્યાએ તમે હો તો પણ નતિમાના એક સમ્ય તરફથી તમારો જીવ અને માલમતા અથવા ઉમરે હવકા હલપના બનીને, સહજમાં જોખમમાં નાખવામાં આવશે; તમારી જગ્યાએ તે હોય, તોયજી પોતાની પ્રતિષ્ઠા, સત્ય અને જીવનનો અથવા આમાના એકનો પણ ખીન જરૂરનો ભોગ આપવાનું પસંદ કરશે નહિ. મત્યની શક્તિમાંથી અને જીવનના નિયમોમાંથી ઉપજી આવતો ઉભય વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો અભેદ અથવા એકતા આત્મ અદ્ભૂત પ્રકારના હોય છે નોની એક નિત્ય શક્તિ